

KALIDASA'S

ABHIJNANA-SAKUNTALAM

12327

SARADARANJAN RAY, M. A.

*Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College.*

KALIDASA'S ABHIJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL
SANSKRIT COMMENTARY
AND
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
and Test & University questions, etc. etc.

BY
SARADARANJAN RAY, M. A.,
Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College.

FOURTEENTH EDITION REVISED & ENLARGED
BY
KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (h),

Rs. 10/-
Foreign 20s.

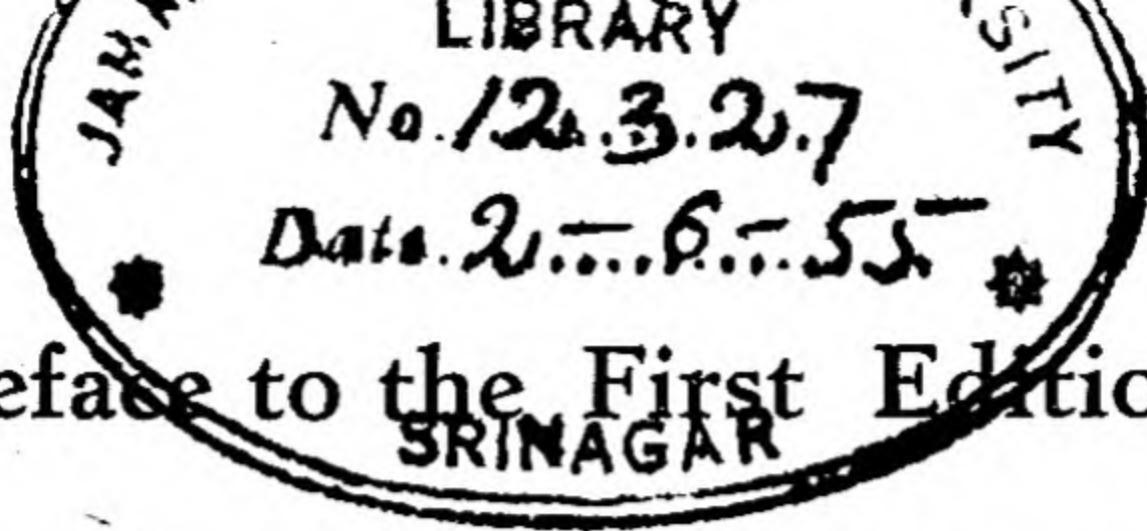
Published by—K. Ray, M. A.
176 Vivekananda Rd. Calcutta.

Beware Imitators

The suit Manoranjan Roy and others Vs. J. D. Chowdhury (Prof. of St. Xaviers College) being suit No. 2026 of 1927 instituted in the High Court of Calcutta by Kumudranjan Ray against Prof. J. D. Chowdhury, for infringement by him of the Plaintiffs' copyright in their father's annotated edition of Kalidasa's Abhijnana Sakuntalam has been decreed in favour of the plaintiffs by the Hon'ble Mr. Justice Pearson on the 27th Nov. 1928 ; Prof. J. D. Chowdhury being ordered to pay damages and costs of the suit.

N. B.—Principal S. Ray and Dr. K. Ray too sued other local annotators for infringement of copyright in Bhatti, Kumara-Sambhavam, Gita, Swapna-nataka etc.

Printed by—R. N. Mitra, Nalanda Press,
159-160, Cornwallis Street, Cal.

Preface to the First Edition.

There exists now so many good editions of Kalidasa's Abhijnana-Sakuntalam that a fresh attempt to edit the book seems hardly called for. A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work.

The Sakuntala (शकुन्तल) * is the masterpiece of India's greatest poet. Manuscripts of the book exist all over India. But they read differently. In the midst of this difference however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes. These are—

* This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works. The प्रस्तावना however calls it अभिज्ञान-शकुन्तल—a queer compound variously derived thus—अभिज्ञान-स्मृता शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला—Sakuntala remembered by means of the token (Ring), शकपार्थिवादि । By transference of epithets this means the नाटक which tells us how Sakuntala is remembered by means of the ring. नाटकविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम् । The final vowel is then shortened by the rule “ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” । Or thus अभिज्ञानश्च शकुन्तला च gives a द्वन्द्व compound which is taken in the singular by the Varttika—“सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवदभवतीति वाच्यम् ।” When singular (समाहार and एकवदभाव), it is in the neuter by the rule “स नपुंसकम्” giving the form अभिज्ञान-शकुन्तलम् in the sense — “The token and Sakuntala.” By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is—“The token and Sakuntala.”

II

- (1) Manuscripts written in the Bengali character.
- (2) Those written in the Devanagari character.
- (3) Manuscripts written in Telugu.

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension.

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension.

In 1860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof. E. B. Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profundity of indigenous scholarship. Dr. R. Pischel's edition appeared in 1877.

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manuscripts is deservedly popular with Indian students. Prof. Monier-William prepared his edition from very trustworthy manuscripts. The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the *Sakuntalam*.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The Editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it. Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

III

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original.

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension.

Dr. Pischel has little regard for the reliability of the South India Recension. He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated." Prof. Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced. He explains his preference for the Devanagari Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand, and, therefore could not designedly alter"

I do not know what happens in South India. But in Bengal books are copied by the pupils when these commence reading them. They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day. At this stage they are not competent to add or alter "designedly." Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship." These are due to the Professors themselves and arise apparently from three causes :—

(1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text.

(2) A passage seems obscure,* Unwilling to leave

* Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity. At one time it was customary to refer him to the sixth century A. D. Prof.

IV

it obscure when reading with his pupils, the professor, notes down in the margin an emendation which in course of time as the manuscript passes from generation to generation is taken by later copyists as belonging to the poet's original.

(3) A few letters some how or other have become illegible, guess is hazarded which in course of time passes as the text.

Pandits are Pandits all over India and additions and alterations are expected to occur in all the three Recensions from the same cause. It is unfair to the other Recension to suppose that the Devanagari is the only reliable one. A glaring instance of "omission and commission" occurs in the Devanagari Recension at the beginning of Act IV. Several others could be cited. Indeed no single Recension is pure. They are all corrupt more or less. Laborious sifting and comparison alone will yield the correct text. The portion common to all the three Recensions may be safely taken as genuine. For the rest we have to depend upon the context, propriety, considerations of style and so forth.

I have derived my text from a comparison of those of Vidyasagara, Tarkavagisha, Nyayapanchanana, Raghava Bhatta, Pischel and Monier-Williams. The numerous quo-

Monier-Williams places him in the third century A. D. Prof. Macdonell is not definite, but he is inclined to assign 5th century as his probable date. On this point perhaps I may have to say something on a future occasion. At present I may note that there seem to exist strong reasons to assign the poet in the first century B. C. One of these reasons is the existence of internal evidence to suspect that Asvaghosha borrowed from Kalidasa and not Kalidasa from Asvaghosha as postulated by Prof. Cowell.

tations that occur in works on Rhetoric have also been of much service. In referring to them I have used the following abbreviations — व for Vidyasagara, त for Tarkavagisa, न्या for Nyayapanchanan, रा for Raghava Bhatta, पि for Pischel, म for Monier-Williams, भो for Bhoja, सा for Sahitya Darpana.

This volume contains the Text, Tika and Translation. The Tika is my own. I have tried to make it simple. It explains all the difficult passages of the text, briefly touches important grammatical points and refers to different readings. All other points such as discussion of the reading, elucidation of character &c., I reserve for a second volume of notes.

My thanks are due to Mahamahopadhyaya Pandit Haraprasad Sastri, M. A. who very kindly placed the Library of the Sanskrit College at my disposal during the holidays, to professors Kaliprasanna Bhattacharyya, M. A., of the Presidency college, and Rajendranath Vidyabhusan of the Sanskrit College for loan of books and to professors Kalikrishna Bhattacharya and Radharamana Vidyabhusan of the Metropolitan College (now Vidyasagar College) for valuable suggestions and for correction of proof-sheets.

The Sakuntalam is a Text book for the B. A. Examination under the new University Regulation. I have tried my best in this edition to meet the altered circumstances, but—

नवाध्यापनवै दग्धौ नवीऽध्ययनडम्बरः ।

नव' सारस्वतं सर्व' हन्त यातं नव' वयः ॥

CALCUTTA,

January, 1908

SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the Sakuntalam with notes and Commentary. This edition and that of mine possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions.

In his preface, Prof. Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it. We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong."

Unfortunately, in prof. Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentioned where adopted in full. This is apt to leave an unfavourable impression of me with readers of Prof. Gajendragadkar's edition. Expressions like "full use of it", "Ray to whom our obligations are unbounded" &c. in Prof. Gajendragadkar's Preface are vague and will not correct the impression.

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof. Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta,	}	SARADARANJAN RAY.
November, 1924		

PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our Sakuntalam. Many useful notes, criticisms, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-to-date and hence all the more interesting and useful to our readers.

May, 1953.

KUMUDRANJAN RAY.

INTRODUCTION

1. The Age of Kalidasa

TRADITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the "nine gems" of the court of a certain prince named Vikramaditya. Tradition also has it that the Samvat era, which is still current, was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini. It is the 2010th of the Samvat era to-day. Hence 2010 years ago in the first century B. C. Kalidasa wrote his immortal works,

FERGUSSON'S ATTACK

Against this we read—It has long been an open secret however... that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a king Vikramaditya in the first century B C. But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century B. C....could have arisen, and this puzzle has at last been solved...by...Mr. Fergusson...I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct—Thus writes Prof. Max Muller in his "India, what can it teach us." The solution is that king Harsa of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechhas at the great battle of Korur in 544 A. D. expelled them from India, and in commemoration of the victory found the Vikrama era. He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B. C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A. D. Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A. D."

CORROBORATION OF FERGUSSON

(i) Prof. Max Muller believes that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam. "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right—there can be little doubt that mallinath must have knowledge of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidas in the middle of the sixth century"—Max Muller. India, what can it teach us.

(ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kumara VII sl. 1, This word they say is borrowed from the Greeks. The Sanskrit "Jamitra" and the Greek Diametron are the same. The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D. Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A. D.

CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof. Macdonell says on Mallinath's interpretation—This explanation is extremely dubious in itself. Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramaditya-theory. and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D. 404."

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पत्तोदङ्मुखः स्व

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलिपान् ॥

I doubt if स्थूलहस्तावलिप can be legitimately compounded to mean "foolish vauntings as expressed by gesticulation". Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नागानाम् becomes indefensible when the word दिङ्नाग is not intended for many individuals ; the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्नाग on the part of the poet. Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in स्थूलहस्तावलिप ?

[N. B.—स्थूलहस्तावलिप should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka's time].

Prof. Max Muller makes much to the fact that Mallinath believed Nichula and Dingnaga to be contemporaries of Kalidasa. In other words he accepts the belief of a single individual (Mallinath) against that of the whole of india that Kalidasa and Vikramaditya were contemporaries, in the first century B. C.

Referring to the astronomical argument, Prof Macdonell says—'But it has been shown by Dr. Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta, and cannot be placed later than A. D. 400.'

Max Muller refers with approval to the stress laid by Prof. Jacobi on the appearance of the word जामिन् in Kumara. This approval implies two things—

(1) That the word is exclusively Greek.

(2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ.

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough ; जामिन् and

Diametron may mean the same thing, yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like पित्र, मातृ, भ्रातृ, दुहितृ &c. the nations possessed in common when they were together before the migrations. When the primitive Aryan house-holder, after the day's toil, sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the ease with which every diametrically opposite pair can then speak to each other. It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also.

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India.

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new idea in old expressions. The main, in fact, the only reason for taking जामित्र as derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in Sanskrit. It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation (:) be found for जामित्र । जामि is known to mean "daughter." The वाचस्पत्य gives this meaning on the authority of the शब्दार्थचिन्तामणि—जामिं दुहितरं वायते gives जामित्र with the affix क attached to the root वृ to protect. The sense is "That which guards the daughter from evil". This derivation is sanctioned by the rule 'आतोऽनुपसर्गे कः' । No possible objection can be urged against it. If this is allowed, जामित्र derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical (let us say for argument's sake) Greek derivative जामित्र without either interfering with the scope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous. The words आख्यात, संहिता &c. have special

meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used technically and in the ordinary sense as well. A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exclaiming—"What is the point of your argument", though his science gives a special meaning to the word "point." All depends upon the context. I believe जामित्र, as I have derived it actually suits the context better than जामित्र in the sense of Diameter. I quote the sloka -

अथौषधीनामघ्नस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायास ।

समेतवन्द्हिंसवान् सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥

In the first place, what is गुण of जामित्र? Mallinatha explains saying गुण means शुद्धि । Even then शुद्धि of जामित्र—"purity of the diametrically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines जामित्र with reference to the लग्न and not to the तिथि as the context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the लग्न may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that जामित्र is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correct knowledge of Astrology that at marriages, the purity of त्रिकोण (the two positions 90 degrees either way from the लग्न or चन्द्र) has to be considered, while the purity of the लग्न and चन्द्र itself is at least as important as that of the जामित्र । It is imperative to avoid जामित्रवेध and युतवेध—impurities of the लग्न and चन्द्र and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at त्रिकोण and the लग्न ? It will not do to say that if the जामित्र is pure, impurities elsewhere do not matter. For युतवेध is as bad as जामित्रवेध । Besides who are the parties involved ? The parents of the Universe are to be united ; on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men. Such an occasion has to be accompanied by a combination of

all auspicious circumstances and must not be burdened with such shortcomings of the लग्न or चन्द्र as an ordinary Bengali father of an अरक्षणीया कन्या has to put up with.

I therefore take जामित्र here in the sense I have already explained. The sloka then means that—Himalaya performed the आशुदयिक ceremony for his daughter's marriage at a phase of the moon that was calculated to ward off evil influences from her married life.

Hence Jamitra offers no corroboration—

(i) Because Jamitra in the sense of Diametron does not suit the context, therefore it is a different word derived from Sanskrit.

(2) Because even if Jamitra has the sense of Diametron, the supposition that the two come from a common primitive is possible. The Diametron has a Greek derivation does not bar the supposition ; for पितृ, मातृ, भ्रातृ, दहितृ &c. have sanskrit derivations.

(3) Because, if borrowed, there is nothing to exclude the hypothesis that it came to India with Seleucus.

FEEGUSSEON'S THEORY UNTENABLE.

These considerations show the character of the corroborations of Fergusson's guess. On the theory itself, Prof. Macdonell remarks—"The epigraphical researches of Mr. Fleet have destroyed Fergusson's hypothesis. From these researches it results that the Vikrama era of 57 B. C., far from having been founded in 544 A. D., had already been in use for more than a century previously under the name of Malava era."—History of Sanskrit Literature.

Victories are commemorated by pillars with inscriptions. These were called जयस्तम्भ in Kalidasa's time and are more than once referred to in the Raghuvamsam. An era commemorates the installation of a king. But be it the commemoration of a victory or of a coronation, the ante-dating is ridiculous

The additional years joined will mislead people to make them forget the very date intended to commemorate. Mr. Fergusson's Vikramaditya could not have been in very enviable state of mind when he instituted the era and threw back its commencement 600 years to 57 B. C. to perpetuate the memory of his great victory at Korur in 544 A. D.

Vardhamana the author of the Ganaratna mahodadhi closes his work with the sloka—

• सप्तनवत्यधिकैष्वेकादशसु शतैष्वतीतेषु ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

He does not refer to the Samvat. The तम् in विक्रमतः is very significant. It means "from the time of Vikrama," whether from the time of his coronation or from that of his death is not material. What would the advocates of "anti-dating" think of this "commemoration" if the Samvat era had misled Vardhamana into this statement ! If not, on the other hand Vardhamana had independent means to calculate 1197 years "from Vikrama"; the value of the sloka cannot be over-rated.

Here is an instance of its utility. Mallinatha is supposed to belong to the 14th century. He frequently quotes the Ganaratnamahodadhi in his commentaries. If 1350 be taken as Mallinath's approximate date then supposing the Ganaratnamahodadhi to be at least a hundred years older than Mallinatha so that it could be considered by him an authority worth quoting from, the book was written not later than about 1250 A. D. Vikrama preceded the book by 1197 years. Hence Vikrama reigned before 53 A. D.

THE LATEST THEORY

Prof. Macdonell says in his History of Sanskrit Literature that Kalidasa flourished in the reign of king Chandragupta I at the beginning of the fifth century A. D. There is no evidence to connect this prince with our Kalidasa except that

Chandragupta II was named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced. That is rather a slippery ground to have a theory upon. In an essay read before the Sahitya-Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published*; I shall therefore state here only the results obtained omitting all details—

1. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa.

(a) Such reference (as गोप्त etc) can be assumed in any passage, only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference.

(b) Otherwise very awkward results follow bringing down the Mahabharatam, the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet.

(c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair.

II. The presence of the Huns in Bactria at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Raghu.

(e) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Mahabharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala (Sialkot ?) for its capital.

(b) बडुक्षतीरविचेष्टनैः should perhaps be सिन्धुतीरविचेष्टनैः which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinatha. Besides बडुक्ष and Oxus seem to be different. The former has its source close to that of गङ्गा and falls into the Arabian Sea. The source of Oxus is some 77 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral. Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books बडुक्ष and सिन्धु seems to be identical.*

* Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A. D.

With the existence of more than one Vikramaditya * attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable. I note a few below.

EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION.

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910 we read on page 40:—

"The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall's excavation at Bhita near Allahabad....The beautiful terra-cotta medallion found by Mr. Marshall...reminds us of a scene from...the Sakuntala. In the two men on the quadriga in the centre of medallion we may perhaps see King Dushyana and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which has taken refuge in Kanva's hermitage. We note also the hermit's hut and in front of it a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala, the heroine of the play."

The medallion is supposed to belong to the Sunga period. Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B. C. to 72 B. C. If any of them know of the Sakuntalam, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

* From the Kathasaritsagara we learn that the Brihatkatha which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A. D. mentions a Vikramaditya of Pataliputra and also one of Ujjayini. The latter was redoubtable exterminator of the Mlechchhas (See Kathasaritsagara, 7th Lambaka, 4th Taranga, and the whole of the 18th Lambaka). The Rajatarangini refers to a Vikramaditya in the 2nd Taranga.

This ought to be decisive. Unfortunately the Archaeological Department does not deem it as such. It tries, though in a half-hearted manner, to dispute the identification of the scene. The Report continues :—

“The medallion, which must belong to the Sunga period, is no doubt much anterior to Kalidasa and on that account, the identification cannot be regarded as certain.”

This is manifestly an obsession of the fifth-century theory. It amounts to saying that—

(1) Some very old poet in one of his dramas had introduced a scene exactly like the opening scene of the Sakuntala.

(2) This scene Kalidasa has adopted in his drama.

(3) The work of the older poet is extinct. The medallion represents one of its scenes, while we not being aware of the older poet, wrongly think that the scene is from Kalidas's Sakuntala.

But there are no grounds, at least none have yet been adduced, for these assumptions. No one has the right to question the identification without first establishing the truth of these statements. So long as that is not done, the Bhita medallion has to be interpreted as showing that Kalidasa lived before Christ.

EVIDENCE OF STYLE

Kalidasa's prose, as we have it in his dramas, is charmingly simple. Yet it is remarkably terse and vigorous. Absence of diffuseness and long compounds is characteristic. It is natural prose. Now and then it reminds us of the prose of the Mahabhashya, and also, though less pointedly, of one or two of the prose pieces of the Mahabharata. The preference for the नपु मके भावे क् where it is usual with others to have भावे लाट् the use of यत्प्रत्ययान्त words as attributives in disagreement with the gender of the corresponding substantive, Kalidasa has in common with Patanjali. Whether

these are personal or characteristic of his age it is difficult to say. But it is to be noted that as we go back to older writers, the prose comes up more and more to this standard of natural as distinguished from artificial prose. Thus Bana, Subandhu, Dandin are less and less artificial in order. Prof. Macdonell notes artificiality of style in an inscription composed by Harishena in the 4th century. But of the Girnar and Nasik inscription of the 2nd century, the learned Professor says that they are altogether less artificial than the prose parts of Harishena's Kavya and a fortiori than the works of Dandin, Subandhu and Bana.

These considerations justify the inference that the older the writer the less artificial he is. We are however concerned with the converse proposition, viz the less artificial the writer the older he is. If converse is allowed, then Kalidasa is older than Girnar and Nasik inscriptions. As a rule, in such cases, the converse comes out to be true. Yet here we shall not take it for granted without further proof.

EVIDENCE OF LANGUAGE

When a language is in the stage of formation, fresh words are imported; sometimes old words fall into disuse or change the meaning. Change of meaning may imply that the language is growing; it is certainly a sign that the language is not dead yet.

Now take the word परमेष्ठन् । This word is not sanctioned by पाणिनि । Katyayana allows it. Amarasimha in the 6th century at the latest, declares it as मञ्जु of ब्रह्मन् । But Kalidasa does not treat it a मञ्जुशब्द । He speaks of Vishnu "मृतार्थव्याहृतिः सा हि न सतिः परमेष्ठनः" । Of Rama as Vishnu परशुराम says "आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघा एव परमेष्ठना त्वया " Referring to ब्रह्मन् he says "देवमध्यास्य शासनात् परमेष्ठनः" । If परमेष्ठन् were a मञ्जुशब्द at his time, he would not have used it promiscuously for ब्रह्मन् as well as विष्णु । The lexicographer recor-

usage he does not invent meanings. Hence long before चमर-
सिंह the word had acquired the character of मञ्जु । This would
not have been possible if the language were dead at the
time of Kalidasa

Again, Vamana the rhetorician writes in the 8th century
that पेलव is a word that involves an obscene idea (अशुभाय)
and should not find a place in polite literature. This is not
Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time
must have been to the effect. Mammata towards the latter
part of the 11th century, echoes Vaman's condemnation.
The साहित्यदर्पण is of the same tenor.

It is strange however that पेलव is one of Kalidasa's favo-
urite words. Not only does he not hesitate to use it but
he actually prefers it to the usual word कामल in describing
delicate objects. Thus referring to Parvati's penance he
writes 'मृणालकापेलवमैवमादिभः' though मृणालकाकामलमैवमादिभः
preserves the meter as well and perhaps improves the dic-
tion. Some of his female characters in the highest society
have said "धनुषः पेलवपुष्पवदः", "अपर्णयापेलवशायि तप्तम्" "नवकुसुम-
पेलवा त्वम्" "प्रकृतपेलवा प्रियसखी" &c. He makes the mother
address the daughter—'तपः क्व वत्से क्व च तावत्कं वपुः पदं सहेतुं धमरसं
पेलवं शिरोषपुष्पं न पुनः पतद्वनः ॥"

What a revolutionary change of meaning has overcome
the word which was once so chaste in its signification ! I
believe this cannot be accounted for except on the supposi-
tion that Sanskrit was the spoken language of the learned
when Kalidasa flourished. Without entering into the que-
stion—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken
language of the learned"—it may be safely said that this
points to a time before rather than—after Christ.

EVIDENCE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate
skill with which he handles intricate points of grammar

declares the specialist. From among a host of instances we may refer to the distinction made between याही with two accusatives and the same with one accusative only (c. f. व सुतां याहायतम् त पाणिमयाहयत, जायाप्रतियाहितगन्धम ल्याम्, &c.), between the तद्धित चण् causing चादिहृदि and the same with उभयपदहृदि (c. f. चणभिरसौहृदः, समवगोहपरमणीय भवतीनां सौहाहम् &c.), between the क्त्वा affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (c. f. कार्या मालिनी, शक्यं पवनः &c.) between the प्रयोजक without णिच् and the same with णिच् (c. f. 'सवशेला दुदुहर्धं रिवीम' "माता तां प्रणमया" etc), and so forth. His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka "—चतसु खममीरिता । प्रवृत्तिरासौच्छ्रुतानां चरितार्था चतुष्टयी ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (c. f. "प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः" "पद्यादध्वयनार्थस्य घातोरधिरिवाभवत्" "धातोः स्थानेदृशा-दिशं सुयोवं अन्यत्रेययत्", etc). He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar—"वागर्थविवं सप्तको जगतः पितरौ" । This is again seen in Kumara—"तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि" ।

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings. In Kumara, Canto III he writes—विग्रन्धकं संयमिनं ददध । He was not unaware of the usual form; for he writes व्यकीर्णत वाग्वक्त्रपादमूर्ते and elsewhere जडौकृतस्त्राग्वकवीरुणेन etc. Nor was the anomaly necessitated by the metre ; for तिलोचनं संयमिनं ददध agrees with the metre and avoids the anomaly. He knew that विलोचन was a name of Siva; he writes विलोचन-सासुपचक्रवे च । How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar ? Only one answer seems reasonable. Kalidasa believed that he had the option to write विग्रन्धक or वाग्वक्त्र । In other words, विग्रन्धक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa.

In another place, he writes "सोहेनान्तवरतनुरिध" मुच्यमाना विभाति गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्" । We can not say he did not know that the usual form was गच्छन्ती and not गच्छती । Compare "वभौ तमनुगच्छन्तः" "गच्छन्तीनां रमणवसतम्" । Nor was the metre in his way for he could have easily written "गङ्गा रोधःपतनकलुषा विभतीव प्रसादम्" । As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छती or गच्छन्ती ।

Again we find him writing "मन्दं मन्दं नुदति पवनः" । Usually the duplicated form मन्दं मन्दम् is treated like a कसधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम् । Our poet knew this for he writes also "निहितममकृदःखदखनेन गावम्" "अहरपकथं मन्दमन्दातपं स्यात्" । The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a कसधारय compound.

Here is another instance Kalidas writes "तं पातयां प्रथममाम्" instead of the usual form पातयामास; in place of प्रभ शयाच्चकार he has प्रभ शयां यानहषं चकार" ; for योजयामास he writes संयोजयां विधिवदाम्" । As before the explanation is that he believed the व्यवहार between the आसप्रत्यय and the अनुपयोग was legitimate.

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished. It is very important to remember that not a single one of above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकल्प, of usages which Panini denies to लोकक writers, but to which वैदिक writers are fully entitled. The Mahabhasya recognises the principle—सर्वं विधयच्छन्दसि विकल्पन्ते । Kalidasa here exercises rights of which पाणिनि has deprived लोकिक writers, rights which all enjoyed before पाणिनि ।

Hence at the time of the poet, the form of the language, i. e. of भाषा as distinguished from छन्दस्, was not yet cast in the unalterable mould forged by Panini.

INTRODUCTION—THE AGE OF KALIDASA 15

When an उपसर्ग precedes a root we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"नै प्राग्धातोः" are Panini's words. But Kalidasa says it is after the root (c. f. "पश्चादधायनाथैश्च धातोरधि रवाभयत" quoted above). Indeed the great grammarian did not at all influence the poet. We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature (कृन्दम्) to the Sanskrit literature (भाषा). Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with कृन्दम् ।

I note here a few more points of resemblance. The सुक् preceding शानच् is absent in 'कामयानावस्थो राजा' । The root सह takes the वैदिक affix णिच् in "तरमाहं पुरोधाय" "तराषाडिश्च शाड् णम्", घञ् is absent in "कुसुमावचयञ्जहस्ता" । उषस is used in the feminine in 'इदरागया नवाधमा' । Vedic metre is used in the verse—

अमा वेदं परितः कृत्वा धिक्काः सामदन्तः प्रान्तमस्तोणं दधौ ।

अपघ्नन्तो दुरित इत्यगम्ये वैतानास्ते वङ्गयः पावशन्तु ॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B. C. and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the 1st and 2nd centuries B.C. which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to कृन्दम् । Hence Kalidasa probably lived some time in the 1st and 2nd centuries B. C.

EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer. The poet first prays for princes—प्रवर्त्ततां प्रकृताहताय पाथिवः—Let rulers work for the good of the people. We note that he does not say प्रकृतिरक्षनाय—to please the people, but प्रकृताहताय—for the good of the people. His prayer is—May kings in their undertakings consider if good will result to the people therefrom. Next comes the prayer for the people—सरस्वती श्रुतमहता महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in

the Vedas gain respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmans declare. Last is the prayer for self—ममापि च क्षपयन् नोत्तमोद्दिष्टः पुनर्भवं पारगतशक्तिरात्मभूः— and let Siva remove my rebirth.

This is typical of the true Brahmana—the Brahmana to whom even when he is performing the श्राद्ध of his father the thought does not occur to offer the first share of पिण्ड to the soul of his sire, but to those who have “न मातन पिता न वश्वः” —the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query शेषमन्नं क्व दैवम्—the Brahmana whose father goes without a share of the पिण्ड, until and unless the priest utters the permission इष्टाय दायताम्. What an example of self-sacrifice ! क्व दैवम् is the query, not कस्मै दैवम् । Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying. The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re-birth. At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people.* The verse deserves and will repay careful study.

The prayer सरस्वती श्रुतमहतां महोद्यताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभः &c—siva known by his directly perceived forms etc. A plain statement like अवतं वः ईशः—May the Lord protect you—is a perfect form of आशम् । Why then this solicitude to tell people how ईश is

* Adopted by Prof. Gajendragadkar (Introduction and Notes p. 807)

known ? An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगमुल्लभो निश्चयेसायास्तु वः—May Siva who is easily reached by steady devotion, promote your welfare There too स्थाणुः निश्चयेसायास्तु वः would have been a complete and welcome benediction. But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्थाणुः is स्थिरभक्तियोगमुल्लभः । Kalidasa never says anything superfluous. If any poet in India may boast of the avoidance of व्यर्थविशेषण it is he. I really do not see how to explain the presence of प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिः and स्थिरभक्तियोगमुल्लभः except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of God. His third drama is more explicit. There he says सन्म गावलोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसो वृत्तिमौघः—May the Lord remove those propensities of you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or discern the righteous course). This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which people at the time of the poet, adopted an evil course (तामसो वृत्ति) and began to ridicule the ways of the wise (सन्मार्गः) । Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police—

“सहजं किल यदिनिन्दनं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामदुरपि श्रोत्रियः” ॥

—I am not going to give up my profession because of your ridicule, I kill fish no doubt; but that does not show that I am heartless. Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is ! Who ever thinks he is cruel ?

The poet here exposes his aching heart. The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

It is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting. But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the Sakuntalam more aggressive towards Buddhist feelings. He begins with the killing of an animal, not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, but wanton killing for pleasure for killing's sake. Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

श्रीवामं गाभिरामं सुहरनुपतति सन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चाद्धेन प्रविष्टः शरपतनमयादभयसा पूर्वाकाशम् ।
दमैरर्द्धावलीढैः अमविहतमुखमशमिः कीर्णवत्सर्मा
पश्यादग्न्यतत्त्वाद्द्वयति वहतरं स्ताकमुच्यते प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवर्त्ततां प्रकृताहिताय पार्थिवः—Let the King work for the good of the people—I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhis-othira, or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not work for the good of the people. He says हिताय not रञ्जनाय । We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people—‘यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनी यथा अन्वयां राजा प्रकृतिरञ्जनात्’—रञ्जन is the nature of राजा । Just as the चन्द्र, ceases to be चन्द्र, by not gladdening the heart of men, the तपन (Sun) is no longer तपन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रञ्जन । When such a person omits रञ्जन in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers हित and what अहित to the people. To him as to every devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित । This line therefore is a prayer that princes may not interest themselves in Buddhism.

Thus the sloka, taken as a whole, tells us that when Kalidasa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the spread of Buddhism was still fresh. We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B. C., but he did not come long after. First to second century B. C., is a likely period.

EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's Buddhacharita in an old book written in the 1st century A. D. The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa. Words that are peculiar to Kalidasa such as धिष्णु in the sense of 'resting place', निर्वाह to express "carrying away" etc. are found in the same sense in Asvaghosha also. Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other.

In spite of this close resemblance, however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language,

In the first place, from a cursory examination of the Buddhacharita, I could not detect in it a single वैदिक form except the व्यवधान between the आम्प्रत्यय and the अनुप्रयोग। But this व्यवधान alone cannot be decisive. For, though कात्यायन prohibits the व्यवधान in भाषा later grammarians do not respect the prohibition. The भट्टि allows it. Haradatta refers to it with a sneer. I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition.

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha. The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar; so much so that he devotes a section of the second book of his

Buddhacharita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhattikavyam. Thus 'व्याङ्परिभ्यो रमः' is illustrated by "शर्मऽभर्मं वरराम पापान्", "स्वरितङित कर्त्तुं भिप्रार्थे क्रियाफले" by "भेजे हर्मं संविद्यभाज साधुन्". This is verse 33. 'विपराभ्यां जेः' is illustrated by the next verse—

नाधीरवत कामसुखे सनस्रं न संरस्रं विषमं जनन्याम् ।

धृतिन्द्रयाश्चाप्यपलान् विजग्ये वन्धु य पौराण्य गुणैर्जगाय ॥

The verse following is devoted to 'इणो गा लङि' । Thus—

नाधौष्ट दःखाय परस्य विद्यां ज्ञानं शिवं यत् तदधौष्ट ।

He proceeds till the end of Book II in this strain. For instance we find आनर्च, जुहाव, ददौ in II 36; सस्त्री, पपो in II 37; वभाषे, जजर्प्, अशकत् in II 38; प्रपेदं, मेन in II 39; अचोच्छिदष्ट, अवेभदष्ट in II 40; विनन्ये जुगोप, तत्याज, ररच्च, प्राप, वृषुधे, जज्ञे, वजहौ in II 41; अजौघनत ददर्श, ववंध in II 42; अचारीत, अहासीत्, आयत in II 43; अजिहीषात् अचि िषात्, अविगच्छीत्, अदिप्रचीत् in II 44; and so on

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kalidasa. He does not hesitate to sacrifice sense to sound. He opens his book with a rhyme—

श्रियं पराङ्गां विदधद्विधातजित् तमो निरस्रमभिभूतभानुभृत् ।

नुदन्नदाघं जितचारुचन्द्रमाः स वन्दानेऽर्हन्निह यस्य नोपमा ॥

Slokas 14, 15, 16 of Book I are illustrations of अन्ता and

रा । Instances like 'रवप्रभेदभासिन यव लं भे तमो न दा'रद्रामिवाव-
काशम्," "भृन्पराङ्गोप सपत्न्येव प्रवृत्तदानोऽपि सदानुपेतः" furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandhu. As an instance of fanciful description we may note, among others, the following verse of Book I—

रामासुखेन्दुन् परिभूतपद्मान् यवापयातोऽप्य वसान्य भानुः ।

सन्तापयोगादिव वारि वेष्टुं पश्चात् समुद्राभिसुखः प्रतस्थे ॥

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for good supply of water for a plunge to allay the burning !"

This reminds us of the following from Naishada—

निज्जांगुनिदं गन्धमदं नमस्मभिसुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मज्जाम् ।
तदास्यतां यास्यति तावतापि किं बधून्धर्मे व पुनः कलङ्कनः ॥

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays. But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from भाषा, the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A. D., Kalidasa may be placed at the latest, early in the 1st century B. C.

I am surprised to find that Prof. Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the Buddhacharita, referring to slokas 5—12—Raghu VII he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha...One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kalidasa."

Those who have followed me thus far will see the injustice of this charge. The physical impossibility of the sugge

stion did not strike Prof. Cowell, because he was labouring under the delusion of the now exploded 6th-century theory.

The scholarship and erudition of the learned professor, however, demand an independent examination of the question.

The description in Raghu runs thus—

तत्सुदालोकनततपराणां सौषु चामीकरजालवतसु ।
 वभूरित्य पु सुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥
 आलोकमार्गं महमा ब्रजन्ता कथाचिद्दृष्टनवान्तमाल्यः ।
 वन्धः सन्भावित एव तावत् करण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥
 प्रमाधिकालस्वितमगपादमाक्षिप्य काचिद्द्वरागमैव ।
 उत्सृष्टलीलागतिरागवाजादलक्तकाङ्क्षां पदगै ततान ॥ ७ ॥
 विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्विहितवामनेवा ।
 तथैव वातायनमन्नकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
 जालान्तरप्रेषतदृष्टिरन्या प्रस्थानभग्नां न ववन्ध नीवीम ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्यावलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥
 अर्धाचिता मत्वरसुत्थितायाः पटे पटे दर्निमिते गलन्ती ।
 कस्याश्चदासीद्रमना तदानीमङ्गुलीपतम्बशेषा ॥ १० ॥
 तामां मुखे रामवगधगमैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रवतूहलानाम ।
 विलोलनेत्रमङ्गवाचाः सहस्रपत्रभरणा इवासन् ॥ ११ ॥
 ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्तो नायार्थं न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथाहि शेषेन्द्रयवत्तरामां सर्पतमना चक्षुरव प्रविष्टा ॥ १२ ॥
 स्थाने वृता भूपतिभिः परीक्षितैः स्वयं वरं साधुममस्त भोज्या ।
 पश्येव नारायणमन्यथासौ लभेत् कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

Asvaghosha has the following—

ततः कुमारः खलु गच्छतीति श्रुत्वा स्त्रियः प्रेष्यजनात् प्रवृत्तिम् ।
 दिदृक्षया हस्यं तलानि जग्मुर्जनेन मान्येन कृताभ्यानुज्ञाः ॥ १४ ॥
 ताः स्रस्तकाञ्चीगुणविप्लवाश्च सुप्तप्रवुड्ढाकुललोचनाश्च ।
 वृत्तान्तविन्यस्ताविभूषणाश्च कौतूहलेनापि भृताः परीयुः ॥ १५ ॥

प्रासादसोपानतलप्रसादैः काञ्चीरवै नृपुरानःस्वनैश्च ।

विभ्रामयन्ती गृहपाचमघ्नान्योन्यवेगाच्च समाक्षिपन्त्यः ॥ १६ ॥

कासाक्षिदासान्तु वरांगनानां जातत्तराणामपि सीतसुकानाम् ।

गतिं गृहत्वाज्जगृहवशालाः श्याणौरथाः पीनपयोधराश्च ॥ १७ ॥

शोघ्रं समर्थापि तु गन्तुमन्या गतिं निजयाह ययौ न तूर्णम् ।

क्रिया प्रगल्भानि निगूहमाना रघुः प्रयत्नाति विभूषणानि ॥ १८ ॥

परस्परात्पौडनःपाण्डितानां समर्दसं शोभितकुण्डलानाम् ।

तामां तदा सस्वनभूषणानां वातायनेष्वप्रशमो बभूव ॥ १९ ॥

वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि परस्परापासितकुण्डलानि ।

स्त्रीणां विरजुमुखपङ्कजानि हर्म्येष्वपङ्कजानि ॥ २० ॥

ततो विमानैर्युक्तौकलापः कौतूहलोदघाटितवातायनैः ।

श्रीमत् समन्तान्नगरं वभासे विरहिमानैरव साप्सरैरभिः ॥ २१ ॥

वातायनानामावशालभावादन्त्योन्यगण्डार्पितकुण्डलानि ।

मुखानि रजुः प्रमदोत्तमानां वद्धाः कलापा इव पङ्कजानाम् ॥ २२ ॥

तन्निन् कुमार पथि बौचमाणाः स्त्रियो बभुर्गामिव गन्तुकामाः ।

उर्ध्वोन्मुखैश्चैवमुदोत्तमाणा नरा बभुर्गामिव गन्तुकामाः ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा च त राजसुत स्त्रियस्ता जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च ।

धन्यास्य भार्येत शनैरवोचन् युद्धैर्मनोभिः खलु नान्यभावात् ॥ २४ ॥

In the lists above, Prof Cowell thinks sl. II of Kalidasa is directly taken from sls. 19 and 20 of Asvaghosha, and the entire description in the former is suggested by that in the latter. I see, however very little in common in the two descriptions except the fundamental idea that female rushed to have a look at the prince. The rush of females towards windows and terraces to witness marriage processions, is of every day occurrence to every city in India, and no Indian is in need of this idea of a rush of females being put into his head by another person. The details of the description will

of course vary with the writer. In the above, we have only two points of details that are common...the idea that with the female faces crowding there, each window looked as if decorated with so many lotuses and the remark made by the females. We have to find out to whom these are due—to Asvaghosha or to Kalidasa.

Before proceeding further, we note that all the slokas quoted above from the Raghuvamsam, along with a very large number of other slokas not quoted, occur in the Kumarasambhavam also with slight verbal changes where necessary to suit the context. Besides, there are several others in the two poems, Kumar and Raghu, which embody the same thought in different words. When an author repeats in one book what he has written in another, it is a sure sign that he is repeating his favourite ideas. On this consideration, the presumption is that Kalidasa is the author of these common ideas; if he were not, he would not have paraded them in this fashion. The thief does not make a display of stolen goods.

On the other hand, an examination of Asvaghosha's Buddhacharita shows that with all his mastery of the language the writer is poor in ideas. Fine ideas abound in his work it is true, but in almost every case I have been able to trace them to Valmiki or Vyasa, or Kalidasa, Asvaghosha is an expert in adapting other people's to serve his own purpose. His description of the scene as quoted above is apparently a nice piece of poetry. But it does not contain a single idea which Kalidasa has not expressed in his works. The difference is that the ideas are scattered in Kalidasa but focussed in Asvaghosha. Let me try to prove what I say.

The 15th verse of Asvaghosha quoted above presents the picture of women with their jewellery misplaced (हृत्पान्तविन्यस्त) through eagerness, and with their progress hampered by the waist-chain which has slipped down.

Kalidasa describes the misplacing of jewellery in Kumara. 1. 4.—“यश्चाप्सरोविधमखडनानाम् &c.” The waist-chain slipping and hence interfering with motion is described in Kumara III. 35—‘स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।’

The idea of haste expressed by this sloka of Asvaghosha does not seem to suit the occasion. Preparations for the prince's going out were going on for days as is obvious from verses 3, 4, 5. The time for the start was also fixed (see verse 6). Verses. 10, 11, 12 show that the prince's chariot was moving very slowly (शनैः शनैः राजपथं जगाहे) with a view to give an opportunity to such of the citizens as wished to have a good look at him. The citizens too, males and females, came out of their houses and prostrated themselves before him. The females of maleson waited upon their elders for permission to go up to the roofs of the houses to witness the prince pass (sl. 14). Up to this point, every thing was progressing leisurely. But all on a sudden people had to be roused from sleep; they had to dress dreamily and jewellery got misplaced (sl. 15). The prince did not pass at midnight and it is difficult to understand the sleep in high quarters.

Asvaghosha's verse 16 says—So many females rushed together that the tumult and clinking of anklets frightened the birds in the house.

Exactly the same scene is given by Kalidasa, in Raghu XVI, 56—

सा तौरसोपानपथावतारादन्वोऽन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सनुपुरचोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥

Here, in Asvaghosha the roof and -case¹⁵¹ resounded with the noise of hasty footsteps. Does not this imply people, running up the step. But in the previous verse the females are described as obliged to move slowly (स्रस्ताकाञ्चीगुणविजिताः) । Verse 16 assumes not only great

speed but a jostling crowd also (अनगोनावेगाच्च समाक्षिपन्ताः) । There was no occasion for the crowd. It was not that every house was celebrating a marriage at the time to account for the presence of so many females.

Kalidasa's sloka on the other hand describes the जलक्रीडा of the inmates of the vast harem of prince कुश in the river सरयू and suits the occasion very well.

(Asvaghosha—verse 17). The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts, This is just the picture we see in Kumara. I. II.—

उद्धेजयत्यङ्गुलिपाणिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यव ।

न दुर्बह्वशीणिपयोधरात्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥

(Asvaghosha, verse 18). Obscene; for an exact parallel, however, see Kumara, VIII. 87. This too of Asvaghosha is incongruous. She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her.

(Asvaghosha, verse 19). Crowd—Jingling of Jewellery—Tumult at the windows. This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha, verse 20). Crowd was so great that earrings came into contact. The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl. 11. above.

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the car.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI, 1. that the princes at the Svayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तत्र मध्येषु मनोज्ञवेषान् सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलीकपालान् ॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows—Earrings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle. Compare Kalidasa sl. 11 above.

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining. Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asvaghosha's ideas considered singly, are fine ; they either do not suit the occasion, or clash with one another. His entire scene is a piece of patch-work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible.

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur ; but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass.

(Asvaghosha, verse 23). All were so eagerly looking at the prince that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up.

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar one. However cp. "वसुधैव कुटुम्बकम्" Rag. XVI. sl. 25.

(Asvaghosha, verse 24). Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife."

See Raghu 12 above. Also compare Kumara VII. 65

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपणया पेलवयाऽपि तप्तम् ।

या दास्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्गश्याम् ।

The postscript in Asvaghosha शुद्धैर्मनोभिः खलु नानाभावात्—with a chaste heart and not from any other motive—is suspicious. It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दास्यस्य etc., does not indeed appear

to be wholly innocent. Kalidasa too has altered the second half in Raghu so as to leave no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof. Cowell supposes it was, he would not have written या दासमथसा लभेत in Kumara. This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied.

EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (भरतवाक्य) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

“आशास्यमभ्यधिगमात् प्रभृति प्रजानां सम्पद्यते न खलु गोप्तारि नाग्निमित्रे” ।

It differs in character from the भरतवाक्य of all existing dramas those by the poet himself not excepted. The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are :—

(1) It speaks of a particular king अग्निमित्र, while other dramas refer to society in general.

(1) It is not an आशिस at all.

The language is—“Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted,” Compare this with the words of the Vikramorvasiya—‘सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु । सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥’ The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikagnimitra speaks of Agnimitra here in the present tense—सम्पद्यते is the word used, not सम्पद्यत—one gets what one asks for—is strong enough. But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—आशास्यं न सम्पद्यते न । Even now he thinks a further strengthening is necessary and adds the intensive word खलु । Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its mem-

bers to say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion.

The language is obviously that of an ardent admirer of अग्निमित्र ।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of अग्निमित्र and lived at विदिशा in the second century B. C.

This explains the Bhita-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archaeological department.

RECAPITULATION.

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

(1) That the current theory which place Kalidasa in the fifth century A. D. is untenable ;

(2) That from the Bhita-Mellion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ ;

(3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Girnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A. D. This corroborates (2) ;

(4) and (5). That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa. From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B. C. to 100 B. C. This is another confirmation of (2) ;

(6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka. This too points to the period 300 to 100 B. C. and confirms (2) ;

(7) That from consideration of style, taste &c. our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the 1st century A. D. which again supports (2) ;

(8) That the Malavikagnimitram seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B. C.

(9) N. B.—from the two slokas of Raghu VI. (e. g.—
अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं देवसरूपमेव । इतश्चकोराक्षि बिलोकयेति पूर्वानुशिष्टां
निजगाद भोज्याम् ॥ पाण्ड्योऽयमसापि तलम्बहारः क्लृप्तारङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति वालातपरक्तसानुः सनिर्भरोदगार इवाद्विराजः ॥”), some modern
critic remarks that in Kalidasa’s days the capital of the Pandyas was a city called Uracapura. This Uracapura is Uraiyura in prakrit which as history says is the most ancient capital of the pandyas and Colas. Cola, Pandya, Kerala etc. are south Indian tribes. Chronicle also repeats that Pandyas were in supreme ascendancy up to first century A. D. till they were overthrown by Karikala. And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the Pandyas as lord of the south with their capital at Uracapura must have referred to their prosperous reign during 1st century B. C. ; for our poet does not mention Pallavas the supreme rulers of the south in the 5th century A. D. The following sloka of Raghu IV (e. g. ‘दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विवेहिरे ।’) also shows that the Pandyas alone were supreme rulers in Kalidasa’s time. Again in the same sarga of Raghu we learn that the king drove Yavanas from Afganishthan. Now it is well-known that there were no Yavanas there in the 4th or 5th centuries. It is only in the first century B. C. that we have Yavana-kingdom in the North west. All these also irresistibly point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time before the beginning of the Christian era and corroborates (2) above.

11. AN ANALYSIS

LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalam is a protest of Brahmanism against Buddhism. It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them. It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect. Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God. Direct Perception (प्रत्यक्ष) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist. But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान)। As such it is not indisputable. Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not. The question is better left out of consideration altogether.

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आप्तवाक्य) for the existence of God; note the word आहुः i. e. declare—in यमाहुः सर्वं बीजप्रकृतिरिति and in वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्। The witnesses had direct Perception (प्रत्यक्ष) of God. To us His existence is evident from the manifestations around us (c. f. प्रत्यक्षाभिस्तनुभिः प्रपन्न ईशः ; परिगत-शक्तिर्नोल्लोदितः)। Besides, such of us as are steady in their votion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (c. f. स्थिरभक्तियोगमुल्लभः स्थाणुः)।

Again, the discussion of this question is a necessity. It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas. Re-birth (पुनर्जन्म) is admitted by the Buddhist too. This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कर्मबन्ध of the devotee. Hence it is that the poet ends with the prayer "ममापि च चययतु नीललोदितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः"—

Let Nila-Lohita cause the cessation of my re-birth. The prayer is put in the causative form. He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (गृहत्याग) is a necessity to facilitate meditation (तपस्या) ! Without this the devotee will not merit the grace of God and escape rebirth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (गृहस्थ) who properly does his duty practises तपश्चर्या every day thereby merits Divine favour. This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world. Thus a disciple of कृष्णव says of king—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्जिनोति ।
अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणहृद्-वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥

Besides thus promoting the practice of penance, the गृहस्थाश्रम secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read...—

आलक्ष्य दन्तमकुलाननिमित्तहृत्सैरव्यक्तवर्णं रमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्गुलीप्रणयिनस्तनयात् वहन्तो धनरास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable. Says दुष्यन्त—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गावेषु सुखं समैवम् ।
कां निवृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररुदः ॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers. How selfish ! Look at the plight he leaves his ancetors in. Thinking of his childlessness, Dushyanta exclaims—

अस्मात् परं यथाश्रुतिसम्भृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥

Leave apart the consideration for the ancestors ; from selfish motives too one should think twice before renouncing the world. For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit. It goes to others who had never toiled for it. Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

अनपत्यः किल तपस्वी । कष्टं स्वल्पनपत्यता...एवं भोः सन्ततिच्छेदनिरवलम्बना
मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । समाप्यन्ते पुरुवंशश्चिद्य एष वृत्तान्तः ।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhist viz : Let one beget a son and then take up सन्नास as शाक्यसिंह did. Hold ! says the poet. Have you thought of your dependants, the कुटुम्ब whom it is your duty to maintain ? Apparently you have not. Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahman's life. Learn to think of others. Rear your child, see that he is able to take care of himself and to succour distressed relatives, then go out by all means. Thus Kanya says to Sakuntala—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भवां तदपि तकुटुम्बभरणे शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

Lastly the Buddhists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society. Against this the poet place the testimony of no less a personage than मारौच the father of Indra who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु विद्धौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।
युगशतपरिवर्त्ताने वमनोऽन्यक्त्येन यतमूभयलोकानुग्रहश्चाघनीयैः ॥

As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्याका हि नः ॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect. Expression of this sentiment occurs frequently in the Sakuntalam. सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् is only one instance out of dozens. Disrespect towards a Brahmana, intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas.

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism. I purposely pass over illustrations of the law of कर्मन् and other things it has in common with Buddhism. The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there.

THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama. In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king, He is a model both physically and morally.

His physique is impressive. The ascetics exclaim on seeing him—

नैतच्चिवं यदयमुदधिस्थामसीमां धरिवौम् ।

एकःकृत्स्ना नगरपरिघप्राग्बाहुभुनक्ति ॥

His charioteer compares him to Siva himself—

कणसारे ददञ्चस्त्वयि चाधिन्यकासुं के ।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

Even the gods look at him with wonders. Aditi says of his stature—सम्भावनीयानुभावा अस्य आकृतिः ।

His body is capable of bearing great physical strain—रविकिरणसहिष्णु केशलेशैरभिन्नम् । With all this he is of an uncommonly attractive appearance (c. f. “मधुरगम्भीराकृतिः”, “अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः”, “एवमुतसुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः”, “स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति” &c.)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of his accomplishments. He is a delightful conversationist too (c. f. “चतुरं प्रियञ्च आलपन् प्रभाववानिव लक्ष्मि”) । Besides, he is a keen observer (c. f. “नीवारा शुकगर्भकोटरमुष्मभट्टास्तरुणामधः” &c. “यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्” &c. “शैलानामवरीहतीव खिशरा-दुन्मञ्जतां भेदिनी” &c), an appreciative lover of nature (c. f.—

कार्यासैकतलोनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यघः
शङ्के कण्ठमृगस्य वामनयः कण्डूयमानां मृगौम् ॥” &c.)

and also an ardent admirer of the sublime (c. f. प्राणानामनिलो न हस्तिरुचिता सत्कलपवत्ते वने &c.). He has thus the makings of a first class painter and practises that art with great success (c. f. “एषा राजर्षेर्निपुणता जानते सखी मेअग्रतो वत्तते इति”) ।

Dushyanta's moral side is not less developed. Always ready to succour the distressed (c. f. “आत्तं वाणाय वः शस्त्रम्” &c. “आर्षाणां भयमपनेतुमात्तधन्वा” &c.), he takes special delight in removing hindrance to the rites of the virtuous (c. f. कुतो चमक्रियाविघ्नः सतां रचितरि त्वयि” &c. “किं तावद्ब्रतिनामुपोदतपसां विघ्नेस्तपो दूषितम्” &c). A warm friend he does not hesitate even to risk his life in furthering the cause of his friend. Compare—

मुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं विदिवमुद्धृतदानवकण्ठकम् ।

तव शरैरघुनानतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥

He is a loving and considerate husband and an affectionate father. Practice of virtue and constant thinking of virtuous acts have banished dishonest ideas from his mind. So much so that not only does his mind not incline to what is not virtuous, but he can know with certainty that whichever way his mind inclines that must be the right course. He has reached that stage towards perfection when likes and dislikes regulate the moral code (c. f. असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः" cte. "कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् । वलवत्तू दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥" His regard for the Brhmanas is unbounded.

Such is Dushyanta as a man and Kalidasa's ideal of a man.

As a king, Dushyanta does not brook the existence of a rival ruler (c. f. "—उदधिस्थामसीमां धरिवीभक्तः कृतस्त्रां नगरपरिघप्रांशुवाहूः भुनक्ति" etc.). He is upright, always guarding the good against the aggressions of the wicked (c. f. "नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय" etc). He considers his kingdom as a vast household of which he is the head ; the subjects are the members. Compare—

"प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते आन्तममा विविक्तम्

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ।"

"येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धूना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥"

He personally supervises the daily administration of justice in his capital and does not leave it wholly to the ministers (c. f. "वेदवती, मद्बचनादमात्यमार्यपिशूनं ब्रूहि चिरप्रबोधान्न सम्भावितमस्माभिधर्मासनमध्वासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकायग्रमार्येण तत् पत्रमारोप्यदीयतामिति" ctc). There is evidence to show that he arranged tours to check the work of his representatives in the provinces. Thus when asked by अनसूया to explain his prese-

nce at the hermitage, that plea of a tour is offered and taken as a perfectly natural explanation (c. f. "यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियोपलम्भाय धमारण्यासदमायातः cte.). Hence everything goes right under his rule (c. f. 'न कश्चिद्वणानामपक्वष्टोऽपि अपथं भजते' etc.). He firmly believes that the wicked do not exist in his kingdom and is shocked to hear his friend माधवा overpowered by some wicked person.

His power was almost unbounded and was answerable to no one on earth, except his conscience, for what he did. In these circumstances the conscience must be well-nigh superhuman to keep its possessor in the path of virtue regardless of temptations. The poet has given two instances that appeal to two of the least resistible among the baser instincts of the human mind; and on each occasion his hero has come out with untarnished glory.

A millionaire dies childless; minister decides that his entire property reverts to the state, and reports accordingly. Dushyanta reverses the decision and directs that enquiries be made about the truth of a certain vague rumour that one of the wives of the millionaire was with child. Any modern court would laugh at Dushyanta and leave it to the child in the womb to come out and fight it with the state !*

A lady of distinguished parentage, nobler than of the king himself, of fresh youth and unparalleled beauty, is brought before him by relatives as his wedded wife. He however does not remember having married her. But her beauty deeply impresses him. Compare—

इदमुपनतमेव' रूपमक्तिष्टकान्ति प्रथमपरिगृहीतं स्थानवति व्यवस्यन् ।

धमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषार' न खलु सर्पादि भोक्तु' नैव शक्नोमि हातुम् ॥

The lady herself declares the marriage, ' Her kinsmen, including among them a venerable sage bear witness to the

* Adopted by Prof. Gajendragadkr, (P. 264. Notes.)

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she is his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims “अहो यमां वेक्षिता भतुः...कोऽन्यः विचारयति” । When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares “भोः किमवभवतीं विप्रलभसे ।

कुसूदान्येव शशांकः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥

This is family-pride which makes him believe that a descendant of पुरु is incapable of even thinking of vice (c. f. “वयस्य न परिहाये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते”, “विनिपातः पौरवैः प्राप्यते वृत्ति न शङ्क्यमेतत्” etc.)

(b) Kanva—Kanva is to a certain extent the complementary of Dushyanta. Filial love is only partly illustrated by the latter. Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race. Kanva's tenderness towards Sakuntala, is however, is as genuine as it is remarkable; because he is merely her foster-father and not the true father.

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c. f. तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेव तदभवतः—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः” etc.). Possibly this deepened his emotion at the time of her departure,—He is greatly moved when he says “अनमूये गतवती वां सहधर्मचारिणी” * । The single word गतवती speaks volumes. His affectionate nature stands fully revealed in the words—

“शममेष्टां त मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरुढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥”

गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्तु etc.*

* गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmost and justify the words प्रतिपादमाधौयतां यवः etc.

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder. He feels it like a sage. While he feels it, he analyses the feeling. Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were. This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin. Thus—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदौदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पौड्यन्ते गृहिष्ठः कथं नु तनयाविच्छेददुःखैर्नवैः ॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage.

This sage is a perfect master of wordly affairs (c. f. वनौक-सोऽपि लौकिकज्ञा वयम etc.). His advice to Sakuntala and message to Dushyanta are gems of wordly wisdom. Compare—

शशुषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सण्दीजने
भर्तुं विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सर्किनी
यान्तावैव गृहिणीपदं युवतयौ वामाः कुलस्याधयः ॥

and

अस्मान् साधु विचिन्ता संयमधनानुच्चैः कुलश्चात्मनः
त्वय्यस्याः कथमप्यवान्धवक्रतां स्नेहप्रवृत्तिश्च ताम् ।
सामानाप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूवन्धुभिः ॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचौवाकं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां नत्वं वत्सं युचं गणयिष्यसि ॥

He condemns the apathy of ordinary people towards a female's child. A daughter is to him a trust property; as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than a son until she is united to a suitable husband. Compare—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहितुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकाशं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest. He is not introduced with a view to illustrate any particular moral principle. A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes others with opportunity to do their work. For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love. When told by the king that the Sakuntala-affair, was joke (c. f. परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot.

Again, when sent to soothe Hamsapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and dis-owned by the king. The would not have been if Madhavya were present before the king at the time. The fool knew that there was the risk of detention. Yet he was taken (cf. गृह्णीतुं तया परकीयेऽस्त्रीः शिखण्डके ताड्यमानस्य असुरसा इव वीतरागस्य नास्ति इदानीं मे मीचः &c.)

Yet again at the approach of Vasumati it is Madhavya who runs away with the portrait of Sakuntala and gives Matali an opportunity to rouse the king from his lethargy.

(d) Sarngarava—Sarngarava is the foremost of Kanva's disciples, He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has confidence in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anchroite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (c. f. तथापीद शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा जनाकीर्णं मन्त्रे ह तवहपरीतं गृहमिव)। The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (c. f. भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः etc).

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth. Nay, he does not hesitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding. Compare—

कृताभिमर्शमनुमनामानः सुतां त्वया नाम मूनिर्विमानाः ।

सुष्टं प्रतियाह्वयता स्वमर्थं पाद्रीकृतो दसुरिवासि येन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying—अतं भवदभिरधरोत्तरम् ।

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसम्मानमधीयते यैर्विदेति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker.

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava. He is of an entirely different disposition. He has no contempt for the people, he pities them. Compare—

“अभ्यक्तमिव छातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

वह्निमिव स्वैरगतिर्जनमिह मुखसङ्गिनमवैमि ।”

Cool and self-possessed, he is practical and to the point. When Sarngarava works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (c. f. शार्ङ्गरव विरम त्वमिदानीम् । वकुमले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः अथद्यावन्भवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम्)। Again when Sarngarava a second time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to the rescue saying— शार्ङ्गरव किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । (राजनं प्रति)

तदेषां भवतः पत्नी त्यज वै नां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता र्वतोमुखी ॥

गीतमी गच्छायतः” । The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically leads the party in its homeward march.

(f) Sakuntala—Sakuntala is the poet's ideal of a woman. Her beauty is incomparable (c. f. 'मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः"etc. "चित्रं निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु" etc.). But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side. Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala. Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (c. f. अवसरोऽयमात्मानं दर्शयितुम् etc). She is affectionate even to the inferior creation. The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her; c. f. "अस्ति मे सोदरस्ते होऽपि एतेषु"

“पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषुया

नादत्ते प्रियमन्दनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

अद्य वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥”

She is a tender and expert nurse. Compare—

“यस्य त्वया ब्रणविरोपणमिंगुदीनां तैलं नापिच्यत सुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकसुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदयोः सृगस्ते ॥”

“अचिरप्रसूतया जननया विना विवर्द्धित एव” etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creeper वनन्योत्सवा । She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiety for the poor doe that is nearing the period of delivery.

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (c. f. "अयि आत्मगुणावमानिनि" etc.), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

“शमसेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरुद्धं नीवारवलिं विलोकयतः ॥

As wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before by Kanva. We have no occasion to judge her in relation to her elders, co-wives, and attendants. But as regards her husband, the celebrated line—भक्तुः विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः—has never been since uttered before a more willing and capable pupil. In the face of the gravest insult, when she was apparently most meanly विप्रकृत, she could not use a word harsher than अनार्थ towards her husband. When the fatal decision was announced, she only said 'भगवति वसुन्धरेद्दिहि मे विवरम्' and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (c.f. "सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाह्वक्षेपं क्रन्दितुश्च प्रवृत्ता" etc) like another model woman, Sita, who—

“न चावदद्भर्तुरवर्णमाय्या निराकरिणोर्बजिनादृतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनःपुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥”

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal "वसनेपरिधुसरे वसाना नियमचामसुखी घृतकवेणिः" but Sita with the divine resolve—

“साहं तपः सूर्या निविष्टदृष्टिदृष्टं प्रसूतेश्वरितुं यतिष्ये ।

भुयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥”

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (c.f. "अहो मधुर-मामां दर्शनम्" etc. "समवयोद्वपरमणीयंभवतीनां सौहाहंम्" etc. "सिद्धस्तवमवत्यो

दृश्यन्ते सर्वाश्च दर्शनीयाः” etc). Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference.

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three. Anasuya is the most reserved and the least shy and timid. Hence we find that on the sudden appearance of the king, Anasuya is the first to recover self-possession. She receives the king and arranges for the rites of hospitality. *

Priyamvada is more confiding. Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive. Priyamvada thinks more of the present, Anasuya more of the future. Hence Anasuya is provident (c. f. एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता तथा केशरमालिका” etc.). While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dushyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c. f. “वयस्य बह्ववल्लभा राजानः श्रूयन्ते यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजनशीचनीया म भवति तथा निर्वाह्य” etc.); while Anasuya is apprehensive (c. f. “प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विधिना... निर्वृतं मे हृदयं तथापि एतावच्चिन्तनीयम्” etc. ‘अद्य स रजर्षिः...नगरं प्रविश्य... इतो गतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा” etc.), Priyamvada is confident (c. f. “विस्त्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति” etc.). Priyamvada cares more for sentiment (c. f. “तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति” etc.). Anasuya is more practical (c. f. “गुणवते कनया प्रतिपादनीया इति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः” etc). In this respect the friends compare well with the disciples शङ्करव and शारद्वत ।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies. We have an instance when Durvasas has pronounced his curse. Priyamvada is stunned and commences blaming destiny but Anasuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the sage (c. f. “गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तये नम्” etc.)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Both are devotedly attached to Sakuntala. But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c. f. "सुखशयितप्रच्छिका शकन्तलासकाश' गता" etc,) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c. f. "तदितः अभिज्ञानमङ्गलीयकमस्मै विमृजावः" etc). Indeed Anasuya notices very little of the present. She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated. When Sakuntala says refering to the present "दुःकरमहं करोमि", Anasuya replies pointing to the future "गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति" ।

To Sakuntala, therefore Priyamvada is the more immediately helpful of the two friends. Consequently she thinks more of her. She refers to her friends saying "प्रियंवदामित्राः सख्यः" not "अनसूयामित्राः" । But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya. When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c f. "अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतौभ्यामेव स्थिरीकर्त्तव्या शकुन्तला" etc). He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c. f. "अनसूये गतवती वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम् etc) *

(b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that owing to her, Madhavya falls in the hands of Matali. However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c. f. "कार्याज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति") ।

(i) Sanumati—Sanumati is introduced to remove the suspense of the audience. Sanskrit dramatists avoid a tragic end. The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntala (c. f. "उत्क्षिप्यैनां जगतिरेकं जगाम") । In the Sixth

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Act Sanumati informs the audience that Sakuntala is alive, and is still devoted to Dushyanta (c.f. "अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति") that an heir is born to Dushyanta and the continuity of his race is assured (c. f. "सति खलु दीपे व्यवधानदीपेणायमन्धकारदोषमनुभवति" etc.), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c. f. "देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथा अचिरं धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति" etc.). Sanumati thus soothes the anxiety of the listeners and prepares them for the Seventh Act.

III. THE SOURCE OF THE STORY

(Containing substance of the drama)

(a) THE MAHABHARATAM.

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam. King Dushyanta, a descendant of Puru, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits. His daughter, Sakuntala receives the king. Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system. Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta; the king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital. Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage.

In the meantime Dushyanta forgets the marriage, Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage. The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess. He is therefore named Sarvadamana.

When the boy was still a child Kanva sent him with Sakuntala to king Dushyanta at Hastinapura. Sakuntala reminds the king of his promise. The king instantly remembers all but pretends ignorance. Sakuntala resents the treatment

and as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story. The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he remembered everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation.

Kalidasa has modified the story materially. Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kanva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala (c. f. "देवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुम्" etc.). This prepares us for another modification the curse of Durvasas which is the calamity Kanva has in view.

Next, telling herself the story of her birth—the sort of birth she had—may not be incongruous in the case of a तपस्वी to whom the world is an illusion. But Kalidasa wants a model गृहस्थकन्या. He sees the breach of decorum it implies and creates अनसूया to relate the story. Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs.*

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Mahabharata is rather abrupt. The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal. Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the विरह of his heroine.

Again as a model गृहस्थकन्या it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta. Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—अनसूया. The other friend प्रियवदा is thus a necessity. Also to

* Next...shrubs—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question, it is necessary that the two friends should be of a different turn of mind so as to discuss matters together from different points of view.

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough तपस्वी । Marriage to her is a mere question of duty (धर्म) leaving no scope for feeling. Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it. The poet however makes his hero childless and absolutely mad brooding over his childlessness. Thus Sarvadamana's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father.

The Mahabharata does not explain why Dushyanta forgets his marriage. This is a vital point. In explanation the poet introduces Durvasas who curses Sakuntala. At the entreaties of Priyamvada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition. The poet provides for this token by making Dushyanta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage.

In the Mahabharata, Kanva wants more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapura. As a sage, he alone knew why he waited so long. Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter. Kalidasa's Kanva sends out Sakuntala the very day he learns of her marriage. The haste he explains saying—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्पृष्य परिग्रहितुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकाशप्रत्यर्पितनास इवान्तरात्मा ॥

The Sakuntala of the Mahabharata is high-spirited तपस्वी । She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience-hall and personally demanding the legitimate rights

on behalf of her boy. She wins her cause by her courage, of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness.

Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas. To add to her confusion she discovered that the signet-ring was missing. By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII. Thus except the barest outlines of the story (viz. the king's visit to the hermitage. marriage of Sakuntala in Kanva's absence, forgetting the marriage and Kanva's sending of Sakuntala) everything in the drama is Kalidasa's own.*

[N. B.—The significance thus of Durvasas's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all the ladies of the harem. See para above also].

(b) THE PADMAPURANAM.

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also. The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism. It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa, the Vishnupurana and the Bhagavat. The present Padmapurana must therefore be later than these works. Now the present Bhagavata is believed to date from the 12th century A. D. Hence the present Padmapurana coming so late as the 13th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa.

Again from the stern asceticism of Sakuntalam as she is described in the Mahabharata we may guess what the ideal of

* Thus etc.—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ascetic life was at the time of Vyasa. In Kalidasa's drama the ideal has changed. Asceticism has lost much of its sternness and indifference, and has become a compromise between its old self and elevated गार्हस्थ्य । The austere author of the original Puranas would not have stooped to paint the picture of asceticism we see in the Sakuntalam. The present Padma-purana with respect to this portion, is thus indebted to the dramatist and not he to the Purana.

IV, The (Religious) creed of Kalidasa

It will not be out of place to dilate in a detailed manner about the religious creed of Kalidasa as distinguished from that stout Vaishnavism of Bhavabhuti and Bhasa as discussed in our editions of Uttaracharita and Swapnanataka or Pratimanataka.

Every individual has a religion of his own and Kalidasa also as an individual specially as a staunch supporter of Brahmanical hierarchy and वर्णाश्रमधर्म had a religion of his own; from a deep study of his works let us now consider the characteristic religion the poet entertained in his mind—the religious sect to which he belonged i. e. determination to the God whom he worshipped and at whose devotional grace he rose to such an eminence and poured forth such melodious muse. Up to this time all critics have maintained and will maintain that Kalidasa was an out and out Saiva. Mrs. Manning with reference to the Vikramorvasiya writes—"The drama commences with what is called a Prelude. The Manager enters and pronounces an address or benediction which like Kalidasa's other preludes indicates that the author belongs to that modification of the Hindu-faith in which the abstract deism of the Vendanta is qualified by identifying the Supreme invisible and inappreciable spirit with a delusive form which was the person of Rudra or Siva." (Comp—"एकैवमूर्तिर्विभिदे त्रिधा" &c. in K. VII 44 etc.). We shall now examine the view that "Kalidasa was a true votary of Siva."

In the first place we see that the poet opens all his dramas with a salutation of Siva. These benedictory verses give unmistakable signs of his Saivaism. But may it not be urged, that as Kalidasa was to depict scenes of true love to his readers, he thought it worth while to worship Mahadeva the true type of ideal love (see Kumar. I sl. 53 and 54), and that the drama may be completed unobstructed. Again as people worship Ganesha to dispel obstacles, sun to get rid of diseases, so men worship Siva to acquire knowledge. The upanishads say “ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः” । Then perhaps the poet worshipped Siva to add to his treasure—house of knowledge. But a close thinking will show that Kalidasa as a Saiva only had worshipped his ideal god Siva. Every poet begins his work by a true worship of his Istadeva and worshipping one's own ‘Ista-deva’ is peremptory in the sastras. Just as the Vaishnava Bhattanarayan opened his Veni-sambhara belauding his Istadeva Vishnu, so also Kalidasa opened his drama worshipping Siva, his Istadeva. Though a saiva he was above narrow sectarianism; see Kum VII.

Kalidasa at the very beginning of his Raghu writes—‘वाग-यां विवसम्युक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पित्तरी वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी’ । From this we should not conclude that he worshipped Siva to attain to words and their meanings only. Kalidasa was to write a great poem and during his progress he should not be in want of words—for this very cause he saluted his ‘Ista-dava’ to have his wish. This as said above is the proper sastric rule and Bhavabhuti too paid respect to it when we find him compose his work with a devotion to his Istadeva.

Again Kalidasa makes Rudra the highest God of Vedanta; the Vikramorvasiya says—वेदान्तेषु यमाहरेकपुरुषं व्याप्यस्थितरोदसी—while on the other hand Mahadeva himself says in his Mahanirvana Tantra that he worships the eternal Brahman, the God of upanishad or Vedanta which is nothing but consci-

ousness. Thus still as Kalidasa makes Siva the great God of Vedanta, there can be no tinge of doubt that he was a Saiva.

The Vikramorvasiya further says that Siva is to be sought by those who are desirous of salvation—‘अन्तर्यश्च सुसुचु भ-
निर्यमितप्राणादिभिर्भूयते’। The two lines of the Sakuntalam ‘ममापि च
क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः” give strong proof that
Kalidasa was desirous of salvation. From these two premises
again we come to the conclusion that Kalidasa is one who
besought Siva—and we have a perfect syllogism in Darii.
The side hint of this view of his is also borne out in his
Malavikaguimitra where he says “एकैश्वर्येऽस्थितोऽपि प्रणतबहुफले” ।

Kalidasa in his Sakuntala and Malavikagnimitra writes
thus—“प्रत्यक्षामिः प्रपन्नस्तनुभिरवत्त्वस्तामिरष्टाभिरीशः,” “व्यपनयतु सवस्तामसीं
वृत्तिमीशः” । And by Isa he cannot but mean the great God
Siva, for Vikramorvasi and Kumar say :—

“यस्मिनीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः” “तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यद्
ईश्वरः” “ईशो हि जगतः पिता”—K. VI. Harivamsa also says Siva
as Isa “यस्मादीशो महतामीश्वराणां भवानाद्यः प्रोतिदः प्राणदश्च । तस्माद्धि त्वामीश्वरं
प्राह्वरीशं सन्तो विद्वांसः सर्वं शास्त्रार्थविज्ञाः ॥” In fact the eight Prakritis
of Krishna is made the sole property of Siva by Kalidasa, so
great was Siva to him. (For the 8 Prakrits of Krishna see
Gita—भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं मनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतीयं सं भिन्ना
प्रकृतिरष्टधा”) ॥

“आपृच्छस्व प्रियसखममुं तद्भ्रमालिङ्ग्य शैलम् ।

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ॥—”

In this verse of the Meghaduta, Kalidasa says that Raghu-
patipada was पुंसां वन्द्य which means ‘worshipped by people’
and not by him. When the speaker says ‘people say or some
say’ he utters public opinion and not his own. Compare ‘or
as some sager would sing’ &c.—in Milton “अन्ये तु...वृत्तिकारोक्ते-
रिव ग्रहणमिच्छन्ति—Haradatta under “शक्तिसहोश्च”, where ‘some’
and ‘अन्य’ do not include the speaker. Thus here our poet disclo-

ses his own religion. Had Raghupati been his 'Istadeva' he might as well have said in some such strain as "वन्द्यै हि मे ।"

Further in several places of the Meghaduta the poet makes Siva the preceptor of the three worlds and has given him such an eminence that we cannot but take Siva as Kalidasa's ideal God. Compare "पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डौश्वरस्य" &c.

Kalidasa in his Raghu says that Raghu conquered all the countries and came to Mount Kailasa, the abode of Siva his Istadeva. Here the poet was in a fix. On the one hand if the place remains unconquered his hero's 'Dig-vijaya' will remain incomplete, on the other hand he could not tolerate that his 'Ista-deva' should admit defeat to a man. To avoid Scylla he came upon Charibdes. Thus to keep his hero unstained, and his 'Ista-deva' undefeated and supreme, he purposely said thus keeping both his purposes in tact—

तत्राक्षोभां यशोराशिं निवेश्यावरुणेह सः ।

पौलस्त्यातुलितस्याद्रैरादधान इव क्रियम् ॥

As Siva was Kalidasa's Ista-deva, he cannot but utter this ingenious remark in case of Mt Kailasa.

Brahma, Visnu and Maheswara are the three embodied manifestations of the Eternal Brahman, of these again Maheswara is Kalidasa's pet god, so in Kumara he makes Brahma utter about Siva—

"स हि देवः परः ज्योतिस्तमःपारं व्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावहिं न मया न च विष्णुना ॥

Further to his Mahadeva worldly things are of no value—he was beyond all senses (see Kumara V). Thus the existence of Cupid liked by all, was made non-existent by him. Compare—
"तावत् स भक्तिर्भवति वदन्त्या भव्यावशेषं मदनसंकारः" । In fact the whole

of Kumara reverberates with the glory of Siva. Compare मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः”, “अन्तरात्मासि”, अन्तरात्मासि देहिनाम्” &c.

Kalidasa was also aware of the fact that everyone looks upon his own beloved God as the highest one, as he himself looked upon Siva. Thus there is no inconsistency when he makes the gods distressed by Tadaka in Kumara resort to Brahma and extol him to the highest pitch. To the gods then Brahma was the highest. Similarly the gods including Brahma even went to Vishnu to save them from the oppression of Ravana, Vishnu was the ‘Sthiti-karta’; hence to win him over to their side the gods extolled him to the highest pitch.

“सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रियः ॥—”

Here again the poet supports the ever-current practice of ‘Balidana’ in vogue among the Saivas, against the attack of the Buddhists and the Vaishnavas. Kalidasa rightly supported it for customs handed down from generation to generation cannot be easily upset though smacking of wrong. Thus the Gita says “सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्” । In fact Kalidasa as a Saiva felt the cutting remarks of the anti-party, and as an upholder of his sect supported the ‘Balidana’ in this passage. He perhaps tore off the shackles of sectarianism—knowing Bhakti as the way to Mukti, no matter for the path pursued—when he said in Raghu—बहुधाप्यगमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः त्वयाव निपतन्त्योघा नाङ्गवीया इवाणं वै ॥

Ample opportunities were thrown in the Raghuvamasa for Kalidasa to propagate Vaishnava-ideals had he been so disposed; on the other hand he made Siva, the highest god wherever opportunity presented itself. Siva’s wordly love for Parvati in Kumara is perhaps the poet’s early ideas. Even we find Kalidasa making Vyusitasva in Raghu, worshipping Siva

and beget a well-crowned son, compare "आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण" &c. in Raghu xix.

Our estimate of the poet from his works is surely true, The poet is the creator of his poetic world, as God is the creator of this world, and we can rightly detect his personality from his works as we can that of the Almighty from his creations ; just as we find John Milton in every-line of the Paradise Lost, so we find Kalidasa in all his kavyas.

The description which Kalidasa gives of Ujjaini in Meghaduta has led scholars to fix that Kalidasa must have lived there for a pretty long time, otherwise he could not have drawn such a picture of the place. And Ujjaini is the place of the Saivas alone. The poet himself says this and requests the cloud to serve as drum during evening worship of the Jyotirlinga of Mahakala established in the city. Compare—"अप्यन्यस्त्रिजलधर महाकालमासाद्य काले" &c.

The people of वृन्दावन are Vaishnavas there the Saivas cannot live with ease. Similarly Ujjaini is the abode of the Saivas and not of the Vaishnavas, now as Kalidasa lived there so long and showed such a deep respect for the Mahakala there, he cannot but be a Saiva to the very core of this heart.

It will be no exaggeration to say that Kalidasa in the भरतवाक्य of his विक्रमोर्वशीय namely "सर्वस्तरु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु" while said that may all get over difficulties" also had in his mind the idea that may Sarva (Siva) make you surmount difficulties. Thus everywhere in the sloka he had such ideas by अन्तर्भावितव्यर्थ ।

Kalidasa has sung of his Istadeva in the भरतवाक्य of Sakuntala and Vikramorvasiya. But why—"आशास्यमीतिविगम-प्रवृत्ति प्रजानां सन्त्यस्यते न गोष्ठरि नाग्निमित्रे"—was this utterance in his Malavikagnimitra ; why this lavish praise of king Agnimitra and not of his Istadeva ? देवी आपत् cannot be averted by men however powerful he may be and Kalidasa surely knew it.

Then why the verse is in such a strain ? I think Kalidasa as a court-poet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the sametime he did not forget his Ista-eva who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the apellation of Agnimitra. And this is hinted in his Kumara where he says तवाग्निमाधायसमित्समिद्धं स्वमेव मूत्रं न्तरमष्टमूतिः*।

Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone. And this Bharat vakya is thus true in the case of Siva who can avert all danger of people, and an enlogy in the case of अग्निमित्र, the patron king.

From all these circumstances the irresistable conclusion comes home to our mind that he cannot but-be an out and out Saiva and a true Brahmana.

V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works.

Man is naturally led by his senses in his very early life so we see our poet depicting love-scenes only in his first work the 'Ritusamhara', Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befitting laudation of his इष्टदेव।* Thus he next began the Vikramorvasiya, beginning with the line—यमाहरेकपुरुषं व्याप्यस्थितं रोदसी—” etc. The poet also knew that wordly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine. The poet's love for Siva grew in intensity with the rolling of years and as his mind was already occupied with the ideas of मेषदत्त, his next work was मेषदूत containing lavish eulogies of his pet god Siva.

* See also foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमोर्वशीय, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मेघदूत for he writes in this drama—"अनेन पुनर्निर्वातानामपुनत्कण्टाकारिणा मेघोदयेना-प्रतीकारोभविष्यति," "गमितेन खिलगमने विमानतां नय मां नवेन वसतिं पयोमुचां" etc ; the subject of Meghaduta being his favourite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of इष्टदेव here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to belaud Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem. But the result was otherwise than happy. Siva's love etc., depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith. The work was thus not much appreciated in spite of its merits. Kalidasa was mortified at this ; but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time [Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "Malavikagnimitram" * where in a verse he evinces his previous failure—

"पुराणमित्येव न साधु सर्व"

न चापि काव्यं नवमित्यबदम् ।" &c.]

With selfconfidence and self-knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निवृत्ति is good after प्रवृत्ति । At this juncture he gave out his immortal

* Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya. (See our Evolution of Gita—appendix).

Thus while having admiration for his इष्टदेव the poet thought it worth while to belaud his patron first (and thereby his इष्टदेव as well), to gain wordly success and achievements ; —the result was perhaps साक्षाद्विवाहः followed by विक्रमोर्वशीय, etc.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidasa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest ; with the end of this drama his active life ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोक्ष i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, e.g. समापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः—' is a befitting saying of a विरागौ ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं शिवञ्च जनकञ्च गुरुञ्च नत्वा

पूर्वोक्तिमर्मं च मया बहुधा विभाव्य ।

शाकुन्तलस्य विवृतिः क्रियते प्रयत्नात्

वालप्रबोधजननौ मितभाविणीयम् ॥१॥

गूढाशयं किल वचः कविकुञ्जरस्य

पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम् ।

मोघं श्रमं मतिमतामपि पश्यतो मे

दुश्चेष्टितं जडधियो विबुधाः क्षमध्वम् ॥२॥

साधु विधातुमशक्यं

यदि कृत्यं यतते जनस्तथापि ।

श्रममिह तेन सुदुर्गे

सारदारञ्जनो वितनोति ॥३॥

ADDENDUM

सौहार्द and सौहृद

An esteemed friend, a Prof. of Sanskrit is one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of सौहार्द and सौहृद and asks me to amplify my notes on these two words in the Sakuntalam. The following is the outcome of his request. As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere.

I shall commence with सौहार्द । The usual derivation is with अण् attached to सुहृदय which changes into सुहृद by "हृदयस्य हृद—", and then "हृदभग—" gives उत्तरपदबुद्धि yielding सौहार्द । This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji.

The derivation, however is open to objection. The हृद here is obtained by the application of a rule (लक्षण) viz. "हृदयस्य हृद—" —it is लाक्षणिक । But where an original word (प्रतिपदोक्त) exists, the लाक्षणिक is not recognised when applying a rule "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्" । Hence the rule "हृदभग—" does not apply to सुहृदय as altered above. With अण्, therefore we shall not here get उत्तरपदबुद्धि and result will be सौहृद not सौहार्द ! सुहृदय has thus to be abandoned and some other source tried for सौहार्द ।

The word सुहृद means मित्र by the rule "सुहृद् हृदौ—" । Would this do ? No, it fares worse than सुहृदय । In the first place, the rule "सुहृद् हृदौ—" directs the substitution of हृद for हृदय to obtain सुहृद in the sense of मित्र । Hence the objection "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः—" applies here too, Secondly, the

meaning मित्र of सुहृद as obtained by the rule “सुहृद्, हृद्दौ—” has no reference to the meaning of सु or of हृदय । Even a vilehearted person is one's “सुहृद” if he is one's मित्र । The word is हृदि not यौगिक । The whole of it derives the meaning मित्र by निपातन in the rule “सुहृद्, हृद्दौ—”, but its parts then become meaningless. सु in it no longer means ‘good’ nor does हृद mean ‘heart’ either. Well then हृद having no meaning here, the rule “हृदभग—” does not apply, because the maxim “अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य” directs that if a word with a meaning (अर्थवत्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule. Consequently सुहृद + अण् with सुहृद obtained as above, will not have उत्तरपदवृद्धि and as before will yield सौहृद not सौहाद' ।

The word सुहृद, however, can be derived otherwise without reference to हृदय । An independent word हृद exists meaning ‘heart.’ Comp. ‘स्वान्तं हृन्मानसं मनः’ । शोभनं हृदस्य gives सुहृत् । In this हृद is not लाक्षणिक and is अर्थवान् । Hence the objections noted above will not apply to सुहृद as derived, अण्

attached to this सुहृद gives उभयपदवृद्धि and yields सौहाद' । This derivation is attributed to Chandracharya and is accepted by Vamana whose “अनर्थि हृदभावात्” (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion.

The outcome of the discussion then is :—

- (i) सौहाद' = सुहृद + अण् with the independent word हृद ।
- (ii) सौहृद = सहृदय + अण् or सुहृद + अण् when हृद comes from हृदय by निपातन in the rule “सुहृद्, हृद्दौ—”; or again = सुहृद + अण् as in (i) but without उत्तरपदवृद्धि owing to the maxim “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” । In the case of पद + घञ् we get पाद with वृद्धि and पद without वृद्धि by this maxim. It is not therefore strange that सुहृद + अण् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहाद' with उत्तरपदवृद्धि and सौहृद without it. This derivation is suggested by Saranadeva in his दुर्घटवृत्ति ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये ह कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristics, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life.

येति ॥ अन्वयः ।—या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः, या विधिहुतं हविर्वहति, या च होत्री, ये ह कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता, यां सर्वबीजप्रकृतिरिति आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः. तामिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्न ईशः यः अवतु ॥ व्याख्या—'या' जलरूपा भूतिः 'स्रष्टुः' जगत्कर्त्तुः 'आद्या सृष्टिः' प्रथमा कृतिः ["अप्र एव ससर्जादौ" इति मनुः] । 'या' अग्निरूपा भूतिः 'विधिना यथाशास्त्रं' 'हुतं' दत्तं हविः हुतं 'वहति' यथापात्रं प्रापयति ["अग्निमुखा वेदेवाः" इति, "अग्निर्होता" इति श्रुतेः] । 'या च होत्री' यजमानरूपा भूतिः । 'ये ह' चन्द्रसूर्यरूपे भूतौ 'कालम्' अहोरात्रात्मकं विधत्तः जनयतः । 'श्रुतेः' अक्षरिन्द्रियस्य 'विषयः' श्रेयः अर्थः शब्दः, स 'गुणो' यस्याः तादृशी शब्दगुणा

‘या’ आकाशरूपा मूर्तिः ‘विश्व’ ब्रह्माण्ड’ ‘व्याप्य स्थिता’ अनुप्रविश्य वर्तते । ‘यां’ पृथिवीरूपां मूर्तिं सर्वबीजानां सर्वशस्यानां ‘प्रकृतिः’ मूलकारणम् ‘इति आहुः’ कथयन्ति पण्डिता इति शेषः [“ब्रुवःपञ्चानामादितः आहो ब्रुवः” इति वर्तमाने उस् आहादेशश्च] । ‘यया वायुरूपया मूर्त्या प्राणिनः ‘प्राणभृतः ‘प्राणवन्तः’ प्राणसमन्विताः (“वायुरायुः” इति शास्त्रात्) । ‘ताभिः’ ‘प्रत्यक्षाभिः’ इन्द्रियग्राह्याभिः ‘अष्टाभिः तनुभिः’ मूर्तिभिः ‘प्रपन्नः’ प्राप्तः, लब्धः, अस्तीति ज्ञातः ‘इशः’ शिवः [“भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इत्यष्टमूर्तिः शिवः] ‘वः’ युष्मान् रङ्गागतान् सभ्यान् ‘अवतु’ रक्षतु । —इत्याशीः सूत्रधारेण पठिता ॥ एते तु कालादयः साक्षादुपलभ्यन्ते । अनुमीयते च एषामधिष्ठाता कश्चिदस्ति इति । स हि विश्वात्मा परमकारुणिकः शिवः युष्मान् रक्षतु इति तात्पर्यम् ॥ [“प्रपन्न” (रा-, वि-, म-,) — “प्रसन्न” (त-, न्या)] ॥

NOTES

1. अभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see preface, also see note on अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन (Infra).

2. (a) या सृष्टिः etc.—My attention was drawn to the following explanation of या सृष्टिः सृष्ट्याद्या in the नान्दो । The explanation proposes to take आद्या as पूर्ववर्तिनी antecedent. The statement then means—that creation which preceded even the Creator.

This is faulty, because—(i) आदौ भवा इति आदि + यत = आद्या means प्रथमा (first). (ii) It is not in common use in the sense पूर्ववर्तिनी (antecedent). Again with the proposed meaning of आद्या the idea evidently lacks precision, for no reason is forthcoming why this should mean water exclusively and not fire, ether, or air. But the anomaly is easily avoided if we mean by आद्या as ‘antecedent to the universe, the creation of ब्रह्मा (the Creator)’. Thus Kulluka in Manu I, says “आदौ स्वकार्यं भूतब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक्” । (b) ये द्वे कालं विधत्तः—Refers to the sun and the moon. These two by their revolution serve to

measure time (काल) । The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar. (c) वहति cte.—विधानमिति वि + धा + कि भावे विधिः injunction शास्त्रानुशासनम् । ह्यते इति हु + इस् (औणादिक) कर्मणि — हविः offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific deity is हविस् । (b) या च होवौ—जुहोति इति हु + वृच् कर्त्तरि + डीप् स्त्रियाम् — होवौ । Or—होतुं शीलमस्याः इति हु + वृन् कर्त्तरि स्त्रियाम् होवौ । (e) अतिविषयगुणा &c.—Refers to आकाश । Ether which propagates sound is a गुण of आकाश । तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः (See व्याख्या) । विसिनोति वध्नाति इन्द्रियमर्थेन युनक्ति इति वि + सि + अच् कर्त्तरि विषयः object of sense preception इन्द्रियार्थः । “परिनिविभ्राः सेवसितसयसिबु—” इति सयग्रहणात् षत्वम् । (g) सबबीज-प्रकृतिः—This has become उक्त owing to its connection with इति । Hence उक्तार्थत्वात् i. e., अभिहितत्वात् प्रथमा । कर्मधा—and इतत्—(see व्याख्या) । (h) यया—Refers to वायु Air. वायु is called जगतप्राण । Hence naturally वायुना जीवाः प्राणवन्तः । This gives वृत्तौया करणे । If we suppose that प्राण exists because of वायु, then यया, takes वृत्तौया । (i) प्रत्यक्षाभिः—Here अचि means इन्द्रिय sense. “सवमिन्द्रियं वृत्तिविषये अचिशब्दो वक्ति” इति कैयटः । प्रतिमुखत्वमच्छाम् इत्यव्ययीभावे “प्रतिपर(?) समनुभ्योऽच्छाः” इतिटच् समासान्तः । प्रत्यक्षम् इन्द्रियाभिमुखत्वम् accessibility with respect to the sense : तत् अस्तासाम् इति प्रत्यक्ष + अच मत्वर्थे स्त्रियाम् — प्रत्यक्षाः accessible to the sense. Or, प्रतिगता अक्षाणि इन्द्रियाणि प्रत्यक्षाः प्रादितत्—ताभिः । (j) प्रपन्नः—प्र + पद + क्त कर्मणि — प्रपन्नः known, i.e., inferred to exist. The existence of Isa is inferred from his eight forms (अष्टाभिः तनुभिः which are directly perceived प्रत्यक्षाभिः) । The अनुमान is sound, based upon प्रत्यक्ष । प्र + पद is प्राप्त्यर्थः—because it is गत्यर्थः । Instances of its गत्यर्थता are, numerous. Thus—“ताजन्मने शैलवधू प्रपदे” “तां प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” “प्रपेदिरे चिरेण नाभिः प्रथमोदविन्दवः” etc. Others take प्रपन्न in the sense युक्तः । Others again read प्रसन्न and explain प्रसन्न ईशः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः बः अवतु—Let Siva be pleased and protect you with His eight Perceptible

forms. But in this case, as well as when प्रपन्न is explained as युक्त, it is difficult to see what purpose is served by the epithet प्रत्यक्षाभिः । The sense does not suffer if प्रत्यक्षाभिः is omitted altogether, In our interpretation the reference to प्रत्यक्ष is indispensable, serving as the basis of the अनुमान about the existence of Siva. (k) ईशः—ईष्टे इति ईश ऐश्वर्ये + क कर्त्तरि the Lord. A name of Siva. The epithet is a happy one coming after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्वर्य ॥ अव (रक्षणे) + लोट तु = अवतु may protect.

3. Metre—The metre is स्रग्धरा defined as “मरभ्नैर्याणि वयेण त्रिसुनियतियुतास्रग्धरा कीर्तितेयम्”—It is स्रग्धरा if the triads म, र, भ, न, य, य, य follow in order, with pause after every seventh syllable.

4. Remark—At the time of Kalidasa, Buddhism was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant. But baneful effects of the preaching of so-called godlessness had not yet disappeared. Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction).

(नान्द्रन्ते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)—आर्य्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागम्यताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit. —making of your toilet) is over, do thou come over here.

(प्रविश्य) नटी—अज्जउत्त, इअह्मि [आर्य्यपुत्र, इयमस्मि ।]

(Entering) Lady Manager—My noble Lord. here I am.

सूत्रधारः—आर्य्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुना अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधौयतां यत्नः ।

Manager—Gentle Lady, this assembly is mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa. So let special care be taken with all the Dramatis Personae.

नान्दान्ते इति । 'नान्दाः' पूर्वोक्तायाः श्लोकरूपायाः आशिषः [“नान्दी आशीर्वचन—संयुक्ता” इति भरतः] 'अन्ते' अवसाने स्ययमेव नान्दीश्लोकं पठित्वा इत्यर्थः सूत्रं कथासूत्रं धारयतीति 'सूत्रधारः' नटानां नेता रङ्गदेवतायाः पूजकः [“सूत्रधारः पठेन्नान्दीम्” इति भरतः] । 'नेपथ्यस्य' वेषरचनास्थानस्य 'अभिमुखम् अवलोक्य' कथयति—'आर्य्ये' हे सत्पत्नि, 'यदि नेपथ्यस्य' वेषरचनाया 'विधानं' कार्यम् 'अवसितं' समाप्तं, तदा इतस्तावत् 'अस्मिन् रङ्गमञ्चे' 'आगम्यताम्' ।

प्रविश्येति । 'नटी' सूत्रधाराख्यस्य नटस्य पत्नी 'प्रविश्य' नेपथ्यात् रङ्गमञ्चे आगत्य आह—“आर्य्यपुत्र” भोः स्वामिन् 'इयम्' अहम् आगता 'अस्मि' । [अतः परम्—“आज्ञापयतु आर्य्यः को नियोगः अनुष्ठीयताम् इति” (त-., न्या- म-)] ॥

आर्य्य इति । 'आर्य्ये' इयं परिषत् एषा पुरः दृश्यमाना सभा 'अभिरूपैः' पण्डितैः 'भूयिष्ठा' बहुला 'अभिरूपभूयिष्ठा' पण्डितबहुला । 'वहवः' पण्डिता अव समागताः । 'अद्य खलु' नूनम् 'अस्माभिः' कालिदासेन तदाख्येन प्रसिद्धेन कविना 'ग्रथितं' निबद्धं 'वस्तु' कथास्वरूपं यस्य तद्वाविधेन 'अभिज्ञानशकुन्तम् इति नामधेयं' नाम यस्य तेन 'नवेन' अनभिनीतपूर्वं यं नाटकेन दृशकाव्यविशेषेण उपस्थातव्यं सेवितव्यम् । 'तत्' तस्मात् 'प्रतिपातं' पात्रे पात्रे इति सर्वास्वपि नाटकीयासु व्यक्तिषु 'यत्रः आधीयतां' क्रियतां भवता । विचारनिपुणा सभा दुष्टे अभिनये न तुष्येत् । अतिगूढाशयः किल कालिदासः भावगाम्भीर्यात् अभिनेतृन् कदर्थयेत् इति न चिन्तम् । नूतनस्यैतन्नाटकं आस्माभिः अभिनीतपूर्वम् । इति वह्नि शङ्कास्थानानि समापतितानि । अतोऽहं ब्रवीमि—हे आर्य्ये सावधाना सती नाटकीयान् जनान् मञ्चं प्रापय इति तात्पर्यम् ॥

NOTES

1. (a) नान्दान्ते &c. —नन्दनं नन्दः Rejoicing, भावे घञ् । नन्देन पठ्यते इति नन्द + णच्, शैषिकः स्त्रियाम् = नान्दी & benediction. “देवहिजमृपादीनामाशीर्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता ॥” The object of

the नान्दी is to secure a happy termination of the acting. “तथाप्यवशं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये” । The preceding sloka is the नान्दी here, (b) सूत्रधारः—सूत्र + धारि + अण कर्त्तरि । “नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात् सवौजकम् । रङ्गदेवतापूजाकृत सूत्रधार इति स्मृतः ॥” He is the first actor to enter the stage.

2. नेपथ्याभि &c.—नेपथ्य means “Dreessing” also “Dressing Room”, “नेपथ्यात् प्रसाधने रङ्गभूमौ वेषभेदे” इति हैमः । Here it is “Dressing Room.”

3. आया &c.—The सूत्रधार here addresses his wife i. e. the Person who appears in the character of his wife. “पत्नी आयति सम्भाषा” । Hence नेपथ्यविधान may be taken to mean either the dressing, necessary to make him appear as his wife ; or generally, the dressing of the different actors who are about to play their parts. Prof. Gajendragadkar accepts the first interpretation. Regarding the second he says—“This is not correct. For the Nati could not be expected to look to these matters as she did not know what she was wanted for by her husband and hence could not have received any previous instructions.’ It seems more natural to suppose that the actors are all together in the tiring room and each of them know what part every one else has to play. Prof G. makes the Nati say आज्ञापयतु आयाः कीं नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । We omit it. In saying this the Nati is merely playing a part and this is no bar to her watching the dressing of the actors. अव + सो अन्तर्गमने + क्त कर्त्तरि अवसितम् ।

4. आशुपुत्र—अयं ते गम्यते सेव्यत्वेन आश्रीयते इति ऋ + ण्यत् कर्मणि = आश्रयः one of noble character. Here she refers to her ‘father in-law’ by it. तस्य पुत्रः i. e. the husband.

5. (a) अभिरूप &c.—अभिलक्ष्य दर्शनोयं रूपमेषामिति अभिरूपाः पण्डिताः “प्रादिभ्यो धातुजस्य—” इति बहुव्रीहिः । ‘अभिरूपो बुधे रम्ये’—इति मेदिनी । अतिशयेन बह्वी इति बहु + इष्टन् स्त्रियाम् = भूयिष्ठा । Next सुपसपा ।

(d) परितः अस्याम् सौदन्ति इति परि + सद + क्तिप् अधिकरणे = परिषत् an

assembly. (c) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञायते अनेन इति अभि + ज्ञा + लुट्-
करणे = अभिज्ञानम् a token. Here it means the ring. Now see
Preface, Page i. नाम एव नामधेयम् । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । Of the two
derivations given in the Preface, the one with a इन्द्वा compo-
und is preferable. It makes अभिज्ञान and शकुन्तला equally promi-
nent which is quite proper considering the prominent part
the Ring (अभिज्ञान) plays in the drama.* (b) नाटकेन &c.—नट
अवस्तुन्दने चुरादि + ण्वुल् कर्त्तरि = नाटकम् a drama. 'देवतानां मनुष्याणां राज्ञां
लोके महात्मनाम् । पूर्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् । प्रवेशकविष्कम्भकादिभिः
सन्धिभिरन्वितम् ।...नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः ॥' (c) तत् प्रतिपादम्
&c.—पात्रे पात्रे इति वौप्सायां अव्ययी—Here the सूत्रधार enumerates
the difficulties. First, the assembly is of experts, so cannot
be duped. The poet is no other than Kalidasa himself whose
writings require patient and intelligent study to master. The
drama again is new, i. e. it is being acted for the first time to-
day. Thus the test is extremely severe and every actor requi-
res careful looking after. We find a similar request to the
audience in Vikramorvasi (see Act 1 Sl. 2)†

नटौ—सुविहितपुत्रोअदाए अज्जस्म न किम्पि परिहाइस्सदि
[सुविहितप्रयोगतथा आर्यस्य न किमपि परिहास्यते] ।

LADY M.—Owing to my noble Lord's well directed
arrangements, nothing will be found wanting.

सूत्रधारः—आर्य, कथयामि ते भूतार्थम्—

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

वलवदपि शिञ्चितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

MANAGER—Gentle Lady, I tell you the truth. I do not
deem the knowledge of acting perfect until the satisfaction of

* The deriv and remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

† The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

experts. The mind of the trained, though strong is without confidence in itself.

नटीति । 'आर्यस्य' भवतः 'सुविहितः' साधुक्तः 'प्रयोगः' अभिनयव्यवस्था येन । तत्ता 'सुविहितप्रयोगता' 'तया', अभिनयकौशलेन [कर्त्तरि वा हेतौ तृतीया] 'किमपि' किञ्चिदपि 'न परिहास्यते' परिहीण' भविष्यति । सर्वमदोष' भविष्यति इत्यर्थः ।

सूत्रेति । आर्यो ते तुभ्यं भूतं यथार्थम् "अर्थं" तत्त्व' कथयामि' । यत् तत्त्वतो मे मनसि धत्ते ते तत् कथयामि शुणु—

आ इति । अन्वयः—विदुषां परितोषात् आ, प्रयोगविज्ञानं साधु न मन्ये, शिचित्तानां चेतः बलवत् अपि आत्मनि अप्रत्ययम् ॥ व्याख्या—'विदुषां' पण्डितानां परितोषात् प्रीतिः "आ" यावत् न प्रीतिः तावत् "प्रयोगस्य" अभिनयस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं 'साधु' निर्दोषं 'न मन्ये' न गणयामि । शिचित्तानाम् अस्मद्विधानां निपुणानां 'चेतः' चित्तं 'बलवत् अपि' दृढमपि सत् आत्मनि' स्वविषये 'अप्रत्ययम्' सन्दिहानम् अदृढं भवति इत्यः । निपुणाः परकीयं बलावलं निश्चितं जानन्तोऽपि आत्मना अनुष्ठितेषु सफलाः भवेम न वा इति सदैव सशङ्का इति भावः ॥

NOTES

1. (a) सुविहित ect.—परि + हा त्यागे means to leave, to forsake. (b) न किमपि परिहास्यते nothing will be forsaken (by सुचारुता), the construction being—किमपि अभिनयाङ्गं सुचारुतया न परिहास्यते—सर्वं सुचारु सम्पत्स्यते इत्यर्थः । Hence किम् in किमपि has उक्ते कर्मणि प्रथमा and परिहास्यते has कर्मणि लृट् । If however सुविहितप्रयोगतया has हेतौ तृतीया then परिहास्यते has कर्मकर्त्तरि लृट् । Here Prof. Gajendra-gadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing about the arrangements. He therefore takes विहित as शिचित्त, a very unusual interpretation. He does not even hesitate to push his theory to the logical extreme and say "That the Sutradhara had not already assigned the parts or arranged the representation". How then could the king enter the stage

in a chariot ? Neither the Sutradhara nor the Nati had left the stage to arrange for it. (e) This confidence of the नटी in the abilities of the सूत्रधार renders the latter's diffidence very pleasing.*

2. आर्य्य &c—भूत means सत्य true. "भूतं सत्योपमानयोः" इति हेमः । ते has चतुर्थी सम्प्रदाने by the rule "कर्मणा यमभिप्रेति—"; or चतुर्थी कर्मणि by the rule "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।"

3. (a) आ परितोषात् &c.—परितोषात् has पञ्चमी in connection with आ । "विदः शतैः सुः" इति विद + शत = विदन् or विद्वान् । (b) बलवत् is taken by others along with शिञ्चितानाम् as शिञ्चक्रियाविशेषण ; Thus, 'बलवत् अत्यर्थं शिञ्चितानामपि'—even of those that are extremely learned. Prof. G. objects to my taking बलवत् as an adjective to चेतस् । He says "Its use as an adjective is not Kalidasian" How so ? Later, Kalidasa says "बलवान् खलु अभिनिवेशः" (Act III), again "सुभोहो मे तदा बलवान्" (Act VII). In both these बलवत् is an adjective. Prof. G. also thinks "बलवत् चेतः" does not sound good Sanskrit." If बलवान् अभिनिवेशः ; सुभोहो बलवान्, बलवानिन्द्रियगामः, बलवान् अन्धकारः (Bhasa) &c. are good Sanskrit there is no reason why बलवत् चेतः should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sanskrit. But Vayasa himself speaks of the weakness of heart in "चुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोत्तिष्ठ परन्तप"—Gita. Again the Gita has "चञ्चलं हि मनः कृणु प्रमाथि बलवद्दृढम्"—where the commentators construe मनो बलवत् । Prof. G. evidently confounds the indeclinable बलवत् with the ordinary attributive word बलवत् which is not an indeclinable. (c) Remark—This is a gentle rebuke to the self-reliant नटी । The metre is आर्य्य which is defined 'यस्याः षादे प्रथमे द्वादशमावास्तथा तृतीयेऽपि । षष्ठादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या' । (d) The figure of speech (अलंकार) is अर्थान्तरन्यास । "श्रेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुमः ॥" Here

* The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

his own diffidence is the प्रस्तुतवस्तु ; this is justified [साधन] by another वस्तु viz., शिचितानामप्रत्ययं चेतः ।

नटी—एवम् एतद् ! अनन्तरकरणिज्जं दाव अज्जो आणवेदु
[एवमेतत् । अनन्तरकरणीयं तावदार्य्य आज्ञापयतु] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently.

सूत्रधारः— किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिम-
मेव तावत् अचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं शीष्मसमयमधिकृत्य गीय-
ताम् । सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

MANAGER—What else besides regaling the ears of this assembly ? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced. Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नटीति । 'एतत्' भवदुक्तम् 'एवम्' ईदृशमेव । शिचिताः सशब्दा एव इत्यर्थः ।
आर्य्यः भवान् 'अनन्तरम्' अस्मिन् एव क्षणे, यत् 'करणीयं' कर्तव्यं तत् आज्ञापयतु ।
प्रतिपादं यत्र आघेय एव इति नास्ति सन्देहः । तत् ब्रूहि प्रथमं किं करिष्ये ।

सूत्रेति । 'अस्या' समागतायाः 'परिषदः' 'श्रुतेः' अवशेन्द्रियस्य 'प्रसादनतः'
प्रीणनात् 'अन्यत्' अपरं 'किम्' अनन्तरकरणीयमस्ति ? आदौ सभायाः कर्णविनोदः
कर्तव्यः । 'तत्' तस्मात् 'अचिरं' सम्प्रति 'प्रवृत्तं' प्रारब्धम् 'उपभोगस्य' अवगाह-
नादिसुखस्य 'क्षमं' योग्यम् 'इमम्' एतं 'शीष्मसमयम्' एव अधिकृत्य विषयीकृत्य
'गीयतां तावत्' त्वया । 'सम्प्रति' अधुना आगते शीष्मे 'हि—

सुभगेति । 'सुभगः' उदारः प्रीतिप्रदः 'सलिले' जले 'अवगाहः' निमज्जनं येषु तादृशाः, 'पाटलस्य' वनपुष्पविशेषस्य 'संसर्गेण' सम्पर्कात् 'सुरभयः' प्राणतर्पणा 'वनवाताः' 'वनवायवो' येषु तादृशाः, 'प्रच्छायेषु' छायाप्रधानेषु स्थलेषु 'सुलभा' सुखप्राप्या 'निद्रा' येषु तादृशा दिवसाः 'परिणामे' अवसाने 'रमणीयाः' प्रीतिकराः भवन्ति । स्नातः सुरभिना वातेन सेव्यमानः छायासु निद्रितः इति नातः परः उपभोगविधिरस्ति । स च शीघ्रेण एव दिनावसाने सम्भवति । अतो सुभगता शीघ्रस्य इति भावः ॥

NOTES

1. अनन्तर &c.—अविद्यमानम् अन्तरम् अवकाशः कालविप्रकर्षो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा अनन्तरम् without delay. Qualifies करणीयम् । अनन्तरं करणीयम् । सुप्तपा ।

2. श्रुतिप्रसादनतः has पञ्चम्यास्तस् । The पञ्चमी is owing to अन्यत् । Nothing else but treating them to a sweet song—this is the only अनन्तकरणीयं कर्म ।

3. (a) अचिर &c.—द्वितीया तत्—by the rule "अत्यन्तसंयोगे च ।" (b) शीघ्रस्य समयः the time summer. तम् । It was summer at the time of acting and also when the play opens.

4. (a) सुभग् &c.—सलिले सलिलस्य वा अवगाहः सलिलावगाहः immersion in water. सहसुपेति समास or इतत् । Then बहुव्रीहिः । (b) पाटल &c.—वनस्य वाताः वनवाताः । पाटलस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य संसर्गः पाटलसंसर्गः contact of the Patala (Rose ?) flowers. तेन सुरभयः पाटलसंसर्ग-सुरभयः । सहसुपेति समासः—the द्वितीया being द्विती । तादृशा वनवाता येषु । (c) प्रच्छाय—&c.—सु + लभ् + खल् कर्मणि स्त्रियाम् = सुलभा easily available. प्रकृष्टा छाया येषु ते प्रच्छयाः प्रकृष्टछायाः । तेषु सुलभा प्रच्छायसुलभा । सह-सुपेति समासः । तादृशी निद्रा येषु । (b) परिणाम &c.—परि + णम् + घञ् अधिकरणे = परिणामः the end i. e., the afternoon. रम + णिच् + अनौयर् कर्तरि बाहुल्यकात् = रमणीयाः pleasing. Strictly speaking रमणीय should mean, "capable of being pleased" in the कर्मवाच्य । The अनौयर् कर्तरि is an irregularity suggested by the rule "कुत्यस्युटो बहुलम्" । परिणामे रमणीयाः सहसुपेति समासः । We cannot have परिणामो

रमणीयो येषामिति वह्ब्रौहिः because that should give रमणीयपरिणामाः ।

(c) Remark—The Sloka shows how the summer is उपभोगचम ।*

The Meter is आर्य्य as already explained.

नटो—तह [तथा] । (गायति)—

LADY M.—True [Or—Very well]. (Sings)—

इसौसिचुम्बिआदं भमरेहिं सुउमारकेसरसिहादं

ओदंसयन्ति दअमाणा पमदाओ सिरोसकुसुमादं ॥ ४ ॥

[ईषदीषचुम्बितानि भमरैः सुकुमारकेशरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरोषकुसुमानि ॥]

Women are tenderly handling and making into eardrops sirisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate and which have been lightly kissed by black bees.

सूत्रधारः—आर्य्यं साधु गीतम् । अहो रागवद्धचित्तवृत्ति-
रालिखित इव सर्वतो रजः । तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य
एनमाराधयामः ।

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah ! the house with the function of its mind rivetted on the melody, looks like one painted all round. Now then which drama shall we take up to serve it ?

नटीति । 'तथा' तदेव भवतु । शीघ्रमेव आश्रित्य गायामि । इतुक्ता 'गायति' ।

ईगदिति । अन्वयः—प्रमदाः सुकुमारकेशरशिखानि भमरैः ईषदीषचुम्बितानि शिरोषकुसुमानि दयमानाः अवतंसयन्ति ॥ व्याख्या—'प्रमदाः' युवत्यः सुकुमारा' अतिकोसलाः 'केशराणां' किञ्चलकानां 'शिखाः' अयाणि येषां तानि, कोमलत्वात्

‘धमरैः ईषदीषत्’ मन्दमन्दम् [“प्रकारे गुणवचनस्य” इति प्रकारे द्विरुक्तम्] न तु निभंरं ‘चुम्बितानि’ पीतानि ‘शिरौषकुसुमानि दयमानाः’ सकृपाः अकठोरं स्पृशन्ता इत्यर्थः, ‘अवतंसयन्ति’ अवतंसं कणभूषणं कुर्वन्ति [“तत्करीति तदाचष्टे” इति णिच्] । स्वभावकोमलानि कुसुमानि प्राक् धमरैरनुकम्पितानि अधुना नारीभिः इत्यर्थः । अत्र ‘सुकुमारकेशरशिखानि शिरौषकुसुमानि’, इति शकुन्तला लक्ष्यते । “धमरैरौषच्चुम्बितानि” इति दुष्यन्तेन तस्या सङ्गमः, “दयमाना—” इति अप्रोभिः रक्षणं च गम्यते [“ईषदीषत्” (रा-, वि-, म-) “चण” त-, न्या-)] ।

सूत्रेति । ‘आय्ये साधु’ अतिमधुरं यथा तथा ‘गौतं’ भवत्या गानं कृतम् [भावे क्तः] । ‘अहो’ आश्चर्य्यं ‘रङ्गः’ नाट्यालयः लक्षण्या तवत्यो जनः ‘रागेण’ गीतरागेण ‘वद्धा’ गृहीता ‘चित्तवृत्तिः’ यस्य तथाभूतः सन् ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु, यत्र यत्र विलीकयामि तत्र तत्र इत्यर्थः ‘आलिखित इव’ ‘चित्रित इव’ प्रतिभाति । नूनम् अभिमुखीकृतो रङ्गः । ‘तत्’ तस्मात् इदानीम् अभिमुखीभूते रंगे ‘कतमत् प्रकरणमाश्रित्य’ किं खित् नाटकमवलम्बा ‘एन’ रङ्गम् [अन्वादेशे एनादेशः] ‘आराधयामः’ उपस्थास्यामहे ।

NOTES

1. तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the सूत्रधार, or as assent to sing. In his latter capacity compare “तथा [रथ’ स्थापयति]”—Infra.

2. (a) ईषत् &c.—Expresses प्रकार and qualifies चुम्बनक्रिया । The duplicated form behaves like a compound word by the rule “कर्मधारयवदुत्तरेषु ।” Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not मन्द’ मन्दम् । (b) सुकुमार etc.—केशराणां शिखाः केशरशिखाः tips of filaments. Then बहु— । (c) दयमानाः etc.—Taking pity. Here Prof. G. comments—‘Ray takes शिरौषकुसुमानि दयमानाः which is wrong, as the root दय governs the genitive, according to ‘अधीगद्यदयैर्षा कसणि ।’ This is not my construction. I construe दयमानाः अवतंसयन्ति । In the Tika—I render दयमानाः सकृपाः ।

This is absurd if the construction is शिरीषकुसुमानि दयमानाः; शिरीष-कुसुमानि सकृपाः gives no sense ; दयमानाः सकृपाः अवतसयन्ति is perfectly intelligible. I am sorry however being unable to agree with Prof. G. when he says that शिरीषकुसुमानि दयमानाः is wrong. The rule “अधीगर्थ—” ‘governs the genitive only when the कर्म is taken as शेष (शेषत्वेन विवक्षिते) । If the कर्मत्व is recognised we must have द्वितीया । Witness “ब्रजन्ति तेषां दयसे न कस्यात्” with कर्म as शेष, and “न गजा नगजा दयिता दयिताः” with कर्म as कर्म । Here also if शिरीषकुसुम were taken prominently as कर्म of दय the construction शिरीषकुसुमानि दयमानाः would be correct. The शिरीष flower being very delicate they are pitied by the bees who kiss them gently ; the girls too pity them while they pluck them. * [d] Note that both सूत्रधार and नटौ describe the summer, but with this difference that while the former notices facts only, the latter refers to feelings. The metre is गद्या—a variety of आर्या noticed before.

3. Remark—The poet here seems to be hinting at the story of the drama. The delicate शिरीष flowers stand for Sakuntala ; the gentle kissing by the bees represents the temporary union of Dushyanta and Sakuntala ; and pitying by girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by the celestial nymphs. *

4. रागबद्ध etc.—राग with घञ् करणे and रंग with अधिकरणे घञ् । चित्तस्य वृत्तिः चित्तवृत्तिः functions of the mind. The melody had captured all the functions of the mind of the whole house. The audience heard nothing but the exquisite strain, saw nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so on, hence it looked like a painted scene. Compare “ताः शंकरं दृष्टिभिरापिबन्तः नार्थो न जग्मुर्विषयान्तराणि । तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” (b) कतमत प्रकरणम्—किम् + क्तम् = कतमत । तत् । प्रकरण and नाटक are varieties of रूपक । “नाटकमथ प्रकरण” भाष्यव्यायोगसमव-
कारडिमाः । ईहामृगाङ्गवीद्याः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ Here the two
are used synonymously.

नटी—एवं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिन्नाण-
सउन्दलं नाम अपुव्वं णाडअं पओए अहिकरोअदु त्ति [ननु
आर्यमिश्रैः प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं
नाटकं प्रयोगे अधिक्रियताम् इति ।]

LADYM—Well, even at the outset it has been ordered
by your honoured self that the new drama named Abhijnana
Sakuntala be put on the stage.

नटीति । ‘ननु’ निश्चितमहं स्मरामि ‘आर्यमिश्रैः’ मान्यैः भवद्भिः ‘प्रथममेव’
प्रविष्टायामेव मयि रंगम्, अभिज्ञानशकुन्तलं नाम ‘अपूर्वं’ नूतनं नाटकं ‘प्रयोगे’
अभिनये ‘अधिक्रियतां’ प्रयुज्यताम् ‘इति आज्ञप्तम्’ आदिष्टम् । (अज्ञापितं वा,
अप चुरादि) ।

NOTES

1. आर्यमिश्रैः &c.—आर्य is the usual form of addressing the
सूत्रधार by नटी । “वाच्यौ नटीसूत्रधारावायं नास्त्रा परस्परम्” । मिश्र is a प्रशंसा-
वचन word of the मतल्लिकादि class. Hence प्रशस्या आर्या आर्यमिश्राः
the पूर्वनिपात of आर्य being regulated by the rule “प्रशंसावचनेश्च” ।
तैः । गौरवे बहुवचनम् i. e. the plural is intensive, the गौरव being
already expressed by मिश्र । (b) प्रयोगे—प्र + युज् + चञ् भावे—प्रयोगः
acting. प्रयोगे अधिक्रियताम्—be taken up in acting.

सूत्रधारः—आर्य्यं सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे
विस्मृतं खलु मया । कुतः ?—

तवास्मि गौतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ ५ ॥ (निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना ।

MANAGER—Noble Lady, I am rightly reminded Indeed ; I forgot it at this moment. Do you ask 'why' ? By the winning melody of thy song I have been forcibly carried away like this king Dushyanta by the speedy antelope. (Exeunt). Here ends the Prologue.

सूत्रेति । 'आर्यो सम्यक्' साधु 'अनुबोधितः' स्मारितः 'अस्मि' । 'अस्मिन् क्षणे' एतस्मिन् मुहूर्ते 'विस्मृतं खलु मया' । 'कुतः' कुतो विस्मृतम् इति पृच्छसि चेत् शृणु—

तवेति । अन्वयः—हारिणा तव गीतरागेण अतिरंहसा सारङ्गेण एष राजा दुष्यन्त इव, प्रसभं हतः अस्मि । व्याख्या—हारिणा मनोहरेण 'तव गीतरागेण' गानस्वरेण 'अति' अतिशायि रंहः' वेगो यस्य तेन प्रबलवेगेन 'सार'गेण चित्राङ्गेन मृगेण 'एषः' अयं दृश्यमानः 'राजा दुष्यन्त इव प्रसभं' वलात् 'हतः' विषयान्तरं नीतः 'अस्मि' । यद्वा—अस्मि इति अहमर्थे अव्ययम् । सारं शवलमंगमस्य इति सारंगः कृष्णसारः [शकन्वादिः । भस्मलाञ्छनेन मुनिरपि शवलांगः, मुनौ तु पुनः सारांगः इति भेदः] । श्लोकेऽस्मिन् उच्चारणकौशलात्, सारंगः इति सारांग इति वा उक्तम्, इति श्रोतॄणां सन्देहः स्यात् । सारांग (मुनि) पक्षे—'अतिरंहसा' तीव्रवेगेन चिप्रकारिणा इत्यर्थः 'सारांगेन मुनिना दुर्वाससा यथा 'दुष्यन्तो हतः' शकुन्तलारूपात् वस्तुनः अपनीतः तथा । इति दुर्वाससः शापः शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानञ्च ध्वन्यते ॥ ["दुष्मन्तः" [रा-, वि-, म-] "दुष्यन्तः" [त-, न्या-] ॥

निष्क्रान्ताविति । निष्क्रान्तौ' र गमश्चाद्विर्गतौ । "एष राजा" इति वाचा पावप्रवेशं सूचयित्वा सभ्यान् उन्मुखीकृत्य गतौ । निष्क्रान्तश्च निष्क्रान्ता च इति "निष्क्रान्तौ ["पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः] । यद्वा—"निष्क्रान्तौ अभिनेतारौ जनौ इति वाक्यशेषः । अयमेव पक्षो न्यायान् । एकशेषपक्षे तु प्रथमचतुर्थ-सप्तमानाम् अङ्गानामन्ते "निष्क्रान्ताः सर्वे" इति न संगच्छते । "निष्क्रान्ताः सर्वे अभिनेतारो जना" इति वाक्यशेषे सर्वमनवद्यम् ।

प्रस्तावनेति—प्रस्तुतस्य कथावस्तुन आक्षेपः इत्यर्थः—प्रस्तावना कथामुखम् ।

NOTES

I. (a) तवास्मि &c.—He too was like the audience under the influence of the melody. Hence he was forcibly (प्रसभम्) dragged away from his subject. (b) हारिणा—साधु हरति इति हृ + णिनि साधुकारिणी कर्त्तरि (बाहुलकात्), or आवश्यके णिनि = हारी that which thoroughly overpowers, तेन; comp. Panini's use "समानतीर्थेवासी" । Or हृ + घञ = हारः । ततः मत्वर्थीयः इति । Or ग्रह्यादित्वात् णिनिः—comp "मयीनि चेतसाम्"—Bh. VI 35 ; similarly explain कामिन्, वादिन् ध्वंसिन् etc. एष राज्ञेव &c.—Here he points with his finger at the dressing room whence are seen three actors coming out one dressed as king, another as his charioteer and a third as a stag. As there is nothing to tell the audience that this is king Dushyanta entering, the announcement is made by सूवधार himself. There is no anachronism in this because the reference is to what is present. The metre is श्लोक, defined as "श्लोके षष्टं गुरु श्रेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्द्वयं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ।"

2. Remark—Here again future events are reflected. For सारंगेन may be so pronounced by a skilful actor as to leave the audience in doubt whether सारंगेण or सारांगेण is the word. But सारंगेन = by the stag, and सारांगेण = by the sage. In the latter case, reference is to the fiery (अतिरहंसा) Durvasas whose imprecation forcibly carries away (प्रसभं हतः) Dushyanta from Sakuntala. * सार + अंग = सारंग (शकन्वादि) when meaning मृग, but सारांग when it means मुनि ।

3. Reading—दुष्यन्त is to be preferred to दुष्मन्त । That is obvious from the alliteration in the sloka "येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः सिन्धुनेन वत्सुना । स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति पुष्यताम् ॥" Act VI Infra. दुष्मन्त spoils the alliteration.

4. सिष्कान्ती—Qualifies अभिनेतारौ understood. See व्याख्या ।

5. प्रस्तावना—प्र + स्तु + णिच् युच् भावे स्त्रियाम् । The साहित्यदर्पण thus defines प्रस्तावना—“नटो विदूषको वापि परिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः आमुखं तत् विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥” The same authority takes this as a प्रस्तावना of the अवगलित variety.—“यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्र प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥”

प्रथमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मृगानुसारी शरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च) । सूतः (राजानं मृगश्चावलोक्य)—आयुष्मन्—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकामुंके ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामौव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king with a bow and arrow in hand and the charioteer).

CHARIOTEER—(Eyeing the king and the antelope)—
O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin 'Siva' himself chasing the deer.

ततः इति । 'ततः' तदनन्तरं प्रस्तावनाया अन्ते शरचापसहितौ हस्तौ यस्य स धृतधनुर्वाणः इत्यर्थः गृहम् अनुसरतीति 'मृगानुसारी राजा सूतश्च' सारथिश्च 'रथेन प्रविशति' ।

कृष्णेति । अन्वयः—कृष्णसारे अधिज्यकामुंके त्वयि च चक्षुः ददत् अहं मृगानुसारिणं साक्षात् पिनाकिनं पश्यामि इव । व्याख्या—कृष्णसारे पुरः पलायमाने अस्मिन् चित्राणि मृगे 'अधिज्यम्' आरोपितमौर्वीकं 'कामुंके' धनुर्यस्य तस्मिन् 'त्वयि च भवति 'चक्षुः' [जातावेकवचनम्] 'ददत्' पातयन् पर्यायेण हावपि पश्यन्

(गाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः) अहं मृगानुगारिणं दक्षाध्वरे मृगरूपेण पलायमानं याम् वधार्थमनुसरन्तं 'साक्षात्' स्वयं 'पिनाकिनं' पिनाकपाणिं शिवं 'पश्यामीव' प्रकृष्टेन वपुषा शिवमनुकरोति भवान् धनुश्च ते पिनाक इव भीषणम् इति भावः ।

I. Summary—अथ कदाचित् पौरवो राजा दुष्यन्तः मृगयया विहरन् हिमगिरिरूपकण्ठं प्राप । अजानता तत्र तेनानुसृतः कश्चिदतिजव आश्रममृगस्तं कुलपतेः कण्वस्य तपोवनान्तिकं निनाय । स हि असन्निहिते मुनौ शिष्यैरनुरुद्ध एकलः परिहृतराजवेषस्तपोवनं प्रविष्टः तत्र तेन उपवनभूसौ वालपादपेभ्यो जलं ददत्यस्तिष्ठः कन्यका दृष्टाः । स च ताभिः सतक्रतः । एका तासु शकुन्तला नाम तस्मिन् जात-रागा रूपेण तस्य चेतो विवेश । वाल्यात् प्रभृति लालनादियं कण्वस्य कन्या औरसी तु विश्वामित्रस्य 'मेनकागर्भसम्भवा' इति इतराभ्यामाख्यातः सोऽभूत् तथा अर्थी । तदैव च "राजसैन्यैर्भीषितो वनगजस्तपोवनं विशति" इति तत्र ध्वनिरुद्गतः । तेन सम्भ्रान्ताः कन्यकाः पुनर्दर्शनार्थं राजानमुपनिमन्त्र्य पर्णशालां प्रविष्टः राजापि शिविरं प्रत्यागतः ।

2. अङ्कः—अङ्कात्ते चित्रात्ते लोकचरितमस्मिन् इति अङ्क + घञ् अधिकरणे । An Act. Every period ending with "all the actors leading the stage" is an अङ्क । "अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः—" Darpana.

3. (a) मृगानुसारी—मृगं साधु अनुसरति इति मृग + अनु + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि closely following a stag, (b) सशरचापहस्तः—शरेण सह सशरः (or सहशरः) together with an arrow. बहु—। तादृशश्चापः ययोस्तौ सशरचापौ बहुः—। तादृशौ हस्तौ यस्य स बहु—। Both his hands were engaged ; he was ready to draw the bow.

4. आयुष्मन्—प्रशस्तमायुरस्य इति आयुस् + मतुप् = आयुष्मान् । The charioteer has to address the warrior as आयुष्मन् । "आयुष्मन् रथिन् सतः"—Darpana.

5. (a) कृष्णसारं—कृष्णस्य सारः श्वेतस्य कृष्णसारः black and spotted. "वर्णो वर्णेन" इति कर्मचा—। A kind of antelope. तस्मिन् । (b)

ददत् not ददन् because of the prohibition “नाभ्यस्ताच्छतुः ।” (e) अधिगता ज्या गुणः अनेन, or अधिकृतं ज्याम् अधिज्यम् strung, बहु—or प्रादि—। कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उकञ् कामुं कम् bow.

6. Allusion—Daksha, the father-in-law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law. Sati, the wife of Siva was present. In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by योग । In revenge, Siva killed Daksha, dispersed the guests, and Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of a stag and fled.

7. Remark.—The metre is श्लोक । Here we have उत्पेक्षा which Dandin defines “अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्यथोत्पेक्ष्यते यव तामुत्पेक्षां विदुर्बुधाः ॥” Here the वृत्ति of दुष्यन्त in chasing the deer is taken as the वृत्ति of पिनाकिन् in pursuing the sacrifice. Either of the two Vrittis is quite different (अन्यथा) from the other.

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि —

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पश्चाद्धे न प्रविष्टः शरपतनभयादभूयसा पूर्वं कायम् ।

दर्भैरर्द्धावलीढैः अमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमूर्च्यां प्रयाति ॥७॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the hinder part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps. How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure ?

राजेति । 'अमुना' 'दृश्यमानेन' दूरस्थेन 'सारङ्गेन' चित्राङ्गेण मृगेण 'वयम्' ["अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] 'दूरमाकृष्टाः' । एतेन अस्य मृगस्य धावनखेदो भवितुमर्हति इत्यभिप्रायः ।

अयमिति । अन्वयः—पश्य अयं पुनरिदानीमपि अनुपतति स्यान्दने मुहुः ग्रीवा-भगाभिरामं दत्तदृष्टिः (सन्), शरपतनभयात् पश्चाङ्गेन भूयसा पूर्वकायं प्रविष्टः (सन्) अमविष्टतमुखधंशिभिः अर्द्धावलीढैः दम्भैः कौर्णवर्त्मा (सन्) उदयप्रुतत्वात् वियति बहुतरम् उर्व्यां स्लोकं प्रयाति । व्याख्या—'पश्य' [वियति बहुतरं स्लोकमुर्व्यां प्रयाति इति वाक्यार्थः कर्म] । यद्वा—पश्य इत्याशयेन अव्ययम्] 'अयं' पुरी दृश्यमानो मृगः पुनरिदानीमपि अधुनापि दूरं धावितोऽपि इत्यर्थः 'अनुपतति' अनुसरति 'स्यान्दने' रथे 'मुहुः' वारं वारं 'ग्रीवायाः' कन्धरायाः 'भङ्गेन' भङ्गा 'अभिराम' मनोहरं यथा तथा दत्तदृष्टिः पातितचक्षुः सन्, 'शरस्य' वाणस्य 'पतनभयात्' पातशङ्कया । अपरः अहो भागः 'पश्चाङ्गैः' उत्तरकायः ["अपरस्याङ्गे पश्यभावो वक्तव्यः" इति अपरस्य पश्चादेशः] । तेन 'भूयसा' बाहुल्येन 'पूर्वकायं' प्रविष्टः सन् । पश्चाद्भावितः प्रहर्त्ता उत्तरकाये एव प्रहरेत्, इतुत्तरकायं पूर्वकाये सुदूरं प्रवेश्य इत्यर्थः । 'अमेण' धावनश्रमेण 'विष्टतं' व्याप्तं यत् 'मुखं' तस्मात् भक्ष्यदभिः पतदभिः 'अर्द्धम्' असम्पूर्णं यद्वा तथा 'अवलीढैः' भुक्तैः 'दम्भैः' कुशैः 'कौर्णवर्त्मा' व्याप्तपथः सन् उदयम् उत्तकटं पुतं लम्फो यस्य तदभावात् भीमलम्फत्वात् 'वियति' आकाशे 'बहुतरम्' अधिकम् उर्व्यां 'भूमौ' 'स्लोकम्' अल्पं 'प्रयाति' । अधुना दूरधावनत्वात् खेदमनुभवतोऽपि ईदृक् प्रचण्डमस्य धावनम् । अहो भयानकता अस्य इति भावः ॥ ["दत्तदृष्टिः" (त-न्या-)... "बहुदृष्टिः" (वि-, रा-, म-)] ॥

तदिति । 'तदेव मृगः' 'अनुपतत एव' पश्चाद्भावितस्यैव 'मे' मम सम्बन्धे कथं 'प्रयत्नेन' पतिनिपुणदर्शनेन 'प्रेक्षणीयः' दर्शनीयः 'संवृतः' जातः । सत्यमयं धावति

मृगः, किन्त्वहमपि पश्चात् पतामि । तत् कथं पूर्वं स्पष्टलक्ष्मोपि अधुना कष्टलक्ष्मो जातः—इति सूतं प्रति प्रश्नः ।

NOTES

1. सूत etc.—पुनः indicates भेद difference. The sense is—We are carried far, and the long run ought to have tired out the stag. But no (भेद) difference, he is still strong. The construction is—अद्य पुनरिदानीमपि वियति बहुतरं स्लोकसुर्व्यां प्रयाति—Even now he moves more in the air and less on the earth. The king praised the stamina of the stag.

2. (a) ग्रीवा etc.—see Tika. Qualifies दृष्टिदानक्रिया in दत्तदृष्टिः । The grace in the दर्शनक्रिया comes from the turn of the neck—(ग्रीवाभङ्ग) । (b) स्यन्दने—स्यन्दते धावति इति स्यन्द + लु कर्त्तरि = स्यन्दनः & chariot. The name is happily chosen as the chariot was moving very fast (धावति) at the time. (c) दत्तदृष्टिः—दत्ता दृष्टये न that which has cast a look. “बद्धदृष्टिः” implies that the look is riveted to the car, which is not the case because मुहुः implies cessation and renewal of the act. दत्तदृष्टिः is better. * N. B.—The frequent turing of the neck to watch the chariot hampers speed. Yet the stag इदानीमपि वियति बहुतरम् etc. O ! the stamina of the stag ! (d) पश्चाद्धेन ... It is the पश्चाद्धेन which has entered the पूर्वकाय । But the poet says the stag has entered. This implies अभेद of the stag with the पश्चाद्धेन । Hence पश्चाद्धेन इति अभेदे करणे तृतीया ।* (e) शर etc—शरस्य पतनं शरपतनम् the descent of the arrow. तस्मात् भयं शरपतनभयम् । तस्मात् । वाणपातशङ्कया । हेतौ पञ्चमी । It is in the पश्चाद्धेन that the arrow will strike when shot from behind. The पश्चाद्धेन is therefore drawn in* ; this drawing in, is natural through fright and not intentional (f) भूयसा—बहु + ईयसन् । Qualifies प्रवेशक्रिया । क्रियाविशेषणानां क्वचित् करणत्वमपि । Hence करणे तृतीया । (g) पूर्वकायम्—पूर्वकायस्य पूर्वकायः the fore-part of the body. तम् । एकदेशिसमासः—a variety of तत्पुरुष ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

The bars षष्ठीसमास । Hence पूर्व leads in the compound. Again though पूर्व is दिक्शब्द, still, barring पश्यमी, कायस्य takes षष्ठी as in "तस्य परमाधेदितम्" । N. B.—This is another impediment to the stag's speed. Yet the stag इदानीमपि &c. (h) दम्भः &c.—अव + लिङ् + क्त कर्मणि—अवलीढाः eaten मुक्ताः । Also cp. "अवलीढसनाभिः" Kir. XIII. अर्द्धम् अवलीढा अर्द्धावलीढाः half eaten, सहसुपेति समासः । तैः । (i) अम &c.—अमेण विवृतं अमविवृतम् । तादृशं मुखं अमविवृतमुखम् । तस्मात् साधु धृशन्ति इति अमविवृतमुख + भृश् + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । तैः । खेदव्यात्तवदनपातिभिः । (j) कौण्वत्तर्मा—कृ + क्त कर्मणि = कौण्वम् strewn. कौण्वं वत्तर्मा येन सः । N. B.—He is fatigued. Yet इदानीमपि &c. (k) उदग्र &c.—उदगतमग्रमस्य उदग्रम् terrible. The jumps are terrible covering immense ground. On the ground again there is just a touch and up again he goes. Hence वियति वहतरं प्रयाति (owing to the long jumps) and लोकसुख्यम् । *

3. Figure—The figure is स्वभावोक्ति or जाति which Dandin defines thus—"नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्वन्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च..." We have here a picture (रूप) of flight and fatigue in a strong animal. The metre is सधरा (explained).

4. तदेव etc.—The stag was not very far off a moment before. But when the king was about to point it out to the charioteer (पश्य etc) he noticed great distance. Hence the surprise and question. *

सूतः—आयुष्मन्, उदघातिनो भूमिरिति मया रश्मिसंयमना-
द्रथस्य मन्दोक्तो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः सम्प्रति
समदेशवर्त्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

CHARIOTEER—O Long-lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me. Hence the deer has become separated by a long interval. Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you.

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

KING—Then do loosen the reins.

सूत इति । 'भूमिः' अवत्या भूः 'उदघातिनी' विषमा 'इति' हेतोः 'मया रश्मैः' प्रग्रहस्य कृतं यत् 'संयमनम्' आकर्षणं, तस्मात् 'रथस्य मन्दीकृतो वेगः' 'तेन' हेतुना 'एष मृगः' विप्रकृष्टं सातिशयम् 'अन्तरम्' अवकाशो यस्य तादृशः, अतिदूरवर्त्ती जातः इत्यर्थः । सम्प्रति समे देशे वर्त्तते यस्तथाविधस्य 'ते' भवतः सम्बन्धे दुःखेन आसद्यते इति 'दुरासदो' दुष्प्रापो 'न भविष्यति' । ["समदेशवर्त्तिनस्ते" (रा-, वि-, म-) । "समदेशवर्त्ती न ते" (त-, न्वा-)] ॥

राजेति । 'तेन हि' तस्मात् । यदि अनुदघाते सुखलभ्योऽयं मृगः तत् 'अभीषवः' प्रग्रहः ("अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ" इत्यमरः) 'मुच्यन्ताम्' असंयताः क्रियन्ताम् । अश्वान् धावय मृगं हन्मि इत्यर्थः ।

NOTES

I. (a) उदघातिनी—उत् ऊर्ध्वं हन्तुं शीलमस्या इति उद् + हन् + णिनि कर्त्तरि ताच्चील्ये that which gives upward shock i. e. uneven. (b) विप्रकृष्टान्तरः—वि + प्र + कृष + क्त कर्त्तरि = विप्रकृष्टम् excessive अन्यधिकम् । See Tika now. (c) समदेश etc.—समो देशः समदेशः even ground, तस्मिन् साधु वर्त्तते इति समदेश + वृत् + णिनि कर्त्तरि = समदेशवर्त्ती occupying even ground. तस्य । (d) ते—This takes शेषे षष्ठी not कर्त्तरि । कट-षष्ठी is prohibited by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठास्वलथंठनाम्" because दुरासद is derived with खल् कर्मणि ।

2. Reading—समदेशवर्त्ती न ते etc, places the stag on even ground, which is the more reason for the interval (अन्तर) increasing still further. Our reading (समदेशवर्त्तिनः ते) means the chariot moves on level ground, hence gives the king a chance to overrun the stag.

सूतः—यथाज्ञपयत्यायुषमान् । (रथवेगं निरूप्य आयुषन्,

पश्य, पश्य—

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया
निष्कम्पचामरशिखा निभृतोद्धर्कणाः ।
आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया
धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥८॥

CHARIOTEER—As the Long-lived one orders. (Acting the speed of the car) O Long-lived one, behold !—The reins being loosened the steeds becoming unassailable even by the dust raised by themselves are running as if through intolerance of the speed of the stag, with the forepart of their body outstretched, the tips of their chowries quiverless, their ears erect and steady.

भूत इति । 'आयुष्मान् यथा आज्ञापयति' आदिशति तथैव करोमि । अश्वान् धावयामि । "रथस्य वेगं" शीघ्रगमनं निरूप्य नाटयित्वा हस्तपादादिचालनेन अभिनीय इत्यर्थः । 'पश्य' इति विस्मये हिरुक्तम् । अश्वानां साधु धावनात् विस्मयः ॥ ["यथाज्ञापयति" (त-, न्या-, म-)—“यदाज्ञापयति” (वि-, रा-)] ॥

मुक्तेष्विति । अन्वयः—रश्मिषु मुक्तेषु अमी रथ्याः मृगजवाक्षमया इव निरायतपूर्वकायाः निष्कम्पचामरशिखाः निभृतोद्धर्कणाः आत्मोद्धतैरपि रजोभिः अलङ्घनीयाः (सन्तः) धावन्ति ॥ व्याख्या—'रश्मिषु' प्रग्रहेषु 'मुक्तेषु' असंयतेषु सत्सु (भावे सप्तमी), 'अमी' प्रख्यातास्ते 'रथ्याः' रथवाहिनः अशवाः ("तद्वद्वति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत्), 'मृगस्य' पुरो धावितस्य यो 'जवः, वेगः, तत्र 'अक्षमया' अमर्षेण 'इव नितराम् आयतः' दीर्घः 'पूर्वकायो' येषां तथाविधाः, वेगदीर्घोक्ताङ्गाः इत्यर्थः, निष्कम्पा निश्चलाः 'चामराणां' कर्णयोरन्तराले भूषणार्थं दत्तानां चमरीपुष्पानां शिखाः अग्राणि येषां तथाविधाः (अतिवेगेन निश्चलताश्चपुष्पादीनां प्रत्यक्षदृशेण), 'निभृतौ' स्थिरी 'जङ्गमौ च 'कर्णौ' येषां तथाविधाः, आत्मना उद्धतैः 'अपि' न तु केवलं चक्रोद्धतैः 'रजोभिः' धूलिभिः 'अलङ्घनीयाः' अनतिक्रमनीयाः सन्तः 'धावन्ति' अतिवेगं गच्छन्ति । मृगेन स्पृष्टया एते अनुकूलमेतं वातमपि अतीत्य गच्छन्ति इति भावः ॥ [मूलम् (रा-, वि-, म-) । "स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः । निष्कम्पचामरशिखासुतकण्ठभङ्गा धावन्ति वत्सर्गं नि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥"—(त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. निरूप्य—नि + रूप + णिच् + ल्यप् having acted. The root रूप means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "भ्रमरवाधां रूपयति," "भूयो रथवेगं निरूपयति" etc.

2. (a) निरायत etc.—This indicates running at top speed. (b) निषकम्प etc.—The Chamars were ornamental and were placed between the ears. Owing to great speed, their कम्प was not noticed cp. 'चिवारम्भमिवनिश्चलं हरिशिरस्ययासवच्चामरम्' Vikramorvasiya. (c) निभृतोर्द्ध etc.—निभृत is स्थिर । In this sense compare निभृत in "निष्कम्पवच्च निभृतद्विरेकं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् । तच्छासनात् काननमेव सर्वं चिवार्षितारम्भमिवावतस्थे ॥" Also we have अनिभृत in the sense अस्थिर in "अनिभृतकरिष्वक्षिपतसु प्रियेषु" । उर्द्ध does not mean vertical. It merely implies that the ears were inclined upwards, and not drooping. (b) आत्मोद्धतैः etc.—We assume that the wind was favourable i. e. blowing from behind. Even thus the dust did not touch them. Hence they were faster than the wind. *

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका or वसन्ततिलकम् । "त्रये वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः" । The triads त, भ, ज ज appear in order followed by two heavy syllables. The figure is स्वभावोक्ति in the first three lines and उत्प्रेक्षा in the last.

राजा—सत्यमतौत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः ।
तथाहि—

यदाले के सूक्ष्मं ब्रजति सहसा तद्विपुलतां

यदद्धा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥८॥

सूत पशैनं व्यापाद्यमानम् (शरसन्धानं नाटयति) ।

KING—Verily, the horses are surpassing the *Harits* and the *Haris*. For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at once becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes; nothing for a moment even remains at a distance or at my side. Charioteer, behold it being killed (Acts aiming the arrow).

राजेति । 'वाजिनः' मदीया अश्वा 'हरितः' सूर्याश्वान् 'हरीन्' इन्द्राश्वान् 'च अतीत्य' वेगेन पराभूय 'वत्तन्ते' इति 'सत्यम्' । 'तथा हि' यतः—

यदिति । अन्वयः—रथजवात् सहसा आलोके यत् सूक्ष्मं तत् विपुलतां व्रजति, यत् अद्भुतं विचित्रं तत् कृतसम्मानमिव भवति, यत् प्रकृत्या वक्रं तदपि नयनयोः समरेखं—क्षणमपि न किञ्चित् मे दूरे न पार्श्वे ॥ व्याख्या—'रथस्य जवात्' वेगात् (द्विती पञ्चमौ) 'सहसा' तत्क्षणमेव, आलोके'दर्शने यत् सूक्ष्मं दृश्यते तदेव तत्क्षणं रथवेगात् समीपे भूत्वा स्थूलं लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'अदृष्टं' तत्त्वतः 'विचित्रं' व्यवधानवत् दृश्यते 'तत्' तदेव तत्क्षणं 'कृतं सम्मानं' योजना यस्य 'तत् इव' भवति लक्ष्यते । यौ द्वौ समीपे व्यवहितौ दृष्टौ तावेव वेगात् तत्क्षणं दूरादृष्टौ संलग्नाविव लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'वक्रं' समीपात् दृष्टं कुटिलं दृश्यते 'तदपि' तत्क्षणं 'नयनयोः रेखायोः सम्बन्धे, न तु तत्त्वतः, 'समा' ऋज्वी 'रेखा' यस्य तत् भवति । क्षणमपि न किञ्चित् किमपि वस्तु 'मे दूरे' तिष्ठति 'न पार्श्वे', समीपे तिष्ठति ॥ ["यददृष्टं" (त-, न्या-)... "यददृष्टं" (रा-, म-)... "यदन्तः" (वि-) ॥ "मे दूरे... न पार्श्वे" (रा-, त-, न्या-, म-)... "मे पार्श्वे... न दूरे" (वि-)] ॥

सूतेति । 'एनं' हरिणम् (अन्वादिशे एनादेशः) 'व्यापाद्यमानं' मया हन्यमानं 'पश्या' । 'शरस्य सम्मानं' मृगं प्रति प्रयोगाध्यवसायं 'नाटयति' नाट्येन दर्शयति । राजवेधो नटः हस्तसंघालनादिना, वाणचोपयोगं सूचयति इत्यर्थः ॥

NOTES

1. सत्यम् etc.—This is a hyperbole. तथा हि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

(a) क्रियते एभिरिति—हृ + इति (औणादिक) करणे हरित् । हरतौति हृ + इ (औणादिक) कर्त्तरि हरि । The former is the name of the seven horses of सूर्य । “जयोजयश्च विजयो जितप्राणो जितश्रमः । मनोजवो जितक्रोधो वाजनः सप्तकीर्त्तिताः” ॥ Comp. “दिशा हरिदभिर्हरितामिवेश्वरः” and “हरिदश्वदिघितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः” । The latter is strictly speaking “golden.” “स्वर्णवर्णे हरिः स्मृतः” इत्यनेकार्थकोषः । Indra’s steeds were of that description. Comp. “हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः” ।

2. (a) आलोके सूक्ष्मम्—आ + लोक + घञ् भावे = आलोकः seeing दर्शनम् । आलोके सूक्ष्मम्—minute in seeing. i. e. looks minute owing to great distance. (b) सहसा—Suddenly. The suddenness of the change suggests great speed. (c) अद्वा—An अव्यय meaning तत्त्वतः in reality. “स्फुटैःवधारणे तत्त्वे चाद्वा प्रोक्ता मनीषिभिः” । अद्वा or अन्तः for अद्वा does not seem to give good sense. (d) कृतसन्धानम् etc.—सम् + धा + लुट् भावे = सन्धानम् placing together, i. e. joining. The disconnected appears connected ; this too is सहसा, hence again the inference of speed. (e) समरेखम्—सम is ऋजु straight; रेखा—line i. e. outline. This may apply to the transference of the object from near to far or the reverse (f) दूरेपाश्वरे = This is the order of the words in almost all editions. Only one edition reads पाश्वरे दूरे । Remembering that the first line refers to change from दूर to पाश्वर, and the second to that from पाश्वर to दूर, it seems natural to have first दूर then पाश्वर in the fourth line. The third line is not decisive as it applies equally to both kinds of change.

3. Remark—The metre is शिखरिणी, the definition being “रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभजा गः शिखरिणी—“the triads. य, म, न, स, भ, are in order followed by one light and one heavy syllable.

4 व्यापाद्यमानम्—वि + आ + पद + णिच् + शानच् कमणि being killed.

(नेपथ्ये)—भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः !

(IN The DRESSING ROOM)—Ho ! Ho ! king, it is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be killed !

सूतः (आकर्ष्यावलोक्य)—आयुष्मन्, अस्य खलु ते वाण-
पथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यन्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

CHARIOTEER (Listening and espying) - O Long-lived
one, anchorites have appeared in the region of the stag which
is now in the very line of flight of your arrow.

राजा (ससम्भ्रमम्)—तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

KING (Hastily)—Then indeed let the horses be checked

सूतः—तथा (रथं स्थापयति) ।

CHARIOTTER—Very good. (Stops the car).

नेपथ्ये इति । 'आश्रमस्य' कण्वाश्रमस्य 'मृगः' अयं न हन्तव्यः त्वया । (आवेगे
द्विरुक्तम्) ।

सूत इति । 'आकर्ष्य' नेपथ्ये यदुक्तं तत् श्रुत्वा 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह ।
'ते' वाणस्य पन्थाः 'वाणपथः' ("ऋक्पूरबधूः पथामानक्षे" इति समासान्तः अप्रत्ययः) ।
तस्मिन् वर्त्तते यः 'कृष्णसारः' तस्य 'अन्तरे' अवकाशे । यत्र भवान् वाणं प्रयुङ्क्ते
तस्मिन्नेव देशे, तत्र च हरिणस्य च मध्ये इत्यर्थः 'उपस्थिताः' प्राप्ताः । एतेन ब्रह्म-
हत्याभयं दर्शितम् ॥ ("वाणपथ" (वि-, म-) "वाणपात" (रा-, त-, न्या-)] ।

राजेति । सम्भ्रमेण त्वरया 'सह' । तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिनः' अश्वा
"प्रगृह्यन्तां" स्थिरीक्रियन्ताम् । अथवा रथेन दलिताः सुसुनयः । *

सूत इति । यथा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अश्वान् प्रगृह्णामि इत्यर्थः ।
रथमिति । 'स्थापयति' स्थिरीकरोति ।

NOTES

1. प्रगृह्यन्ताम्—प्र + गृह् + लोट + अन्ताम् कर्मणि let them be checked.
The asceties were in imminent danger of being run over by
the car. Hence the सम्भ्रम of the king.

(ततः प्रविशति सशिष्यो वैखानसः) । वैखानसः (हस्त-
मुद्यम्य) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवग्निः ।

क्व वत हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं

क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥ १० ॥

तत् साधु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।

आर्त्तत्राणाय वः शास्त्रं नृहर्तुमनागसि ॥ ११ ॥

(Then enter an anchorite with disciples). ANCHORITE
(Raising his hand)—Sir, this is a stag of the hermitage. it
must not be killed, it must not be killed. This arrow is
indeed not to be planted on the tender body of the stag—not
to be planted indeed—like fire on a heap of cotton. Alas !
where is the frail existence of poor stags, and where are your
shafts, keen at the point and strong as the thunder-bolt ?
Well, then retract the shaft that has been aimed. Your
weapon is for the protection of the distressed and not to
strike at the innocent.

तत इति । 'ततः' तदमन्तरं स्थापिते रथे शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यः' (सहशिष्यःवा)
शिष्यद्वयसमेतः 'वैखानसः' तापसः 'प्रविशति' रङ्गमञ्चमागच्छति ॥ ["सशिष्यः" (त-
न्या-, वि-) —"आत्मना तृतीयः" (रा-, म-)] ।

वैखेति । 'हस्तं' दक्षिणहस्तम् 'उद्यम्य' उदृष्ट्य । निषेधसूचनार्थं हस्तोत्थानम् ।

नेति । अन्वयः—मृदुनि अस्मिन् मृगशरीरे अयं वाणः तूलराशौ अग्निरिव न
खलु सन्निपात्यः । हरिणकानाम् अतिलोलं जीवितञ्च वत क्व, निशितनिपाता वज्रसाराः
ते शराश्च क्व ॥ व्याख्या—'मृदुनि सुकुमारे' 'अस्मिन् मृगस्य' आश्रममृगस्य 'शरीरे'

देहे 'अयं वाणः' धनुषि योजित एष शरः 'तूलानां राशौ' समूहे 'अग्निरिव' न खलु न खलु न नूनं 'सन्निपात्यः' पातयितव्यः (आवेगे हिरुक्तम्) 'हरिणकानाम्' अनुकम्पितानां मृगाणाम् 'अतिलोलं' सुचञ्चलं 'जीवितञ्च प्राणास्तु 'क' कुत्र, निशिताः तीक्ष्णा 'निपाता' अशभागाः येषां तथाविधः अपि 'वज्रस्य सारः' वलं 'वज्रसार इव सारः येषां' तादृशा वज्रकठिनाः 'ते शराश्च' वाणाः पुनः 'क' कुत्र । शरशरीरयोर्महदन्तरं क इति हिरुक्तं सूचयति । च इति भेदे ॥ (राघवभट्टस्तु इमं श्लोकं न पठति) ॥

तदिति । अन्वयः—तत् कृतसन्धानं सायकं साधु प्रतिसंहर । वः शस्त्रम् आर्त्तवाणाय, अनागसि प्रहृत्तुं न । व्याख्या—'तत्' तस्मात् कृतं सन्धानं धनुषि योजना यस्य तथाविधं 'सायकम्' एतं साधु 'प्रतिसंहर' तूष्णीरं प्रत्यानय (साधु इति वाक्यालङ्कारे—"साधु यामि" इत्यादौ यथा) 'वः' युष्माकं पौरवाणां 'शस्त्रम् आर्त्तानां' विपन्नानां वाणाय रक्षाःम् (तादर्थ्ये चतुर्थी) अस्ति, अनागसि' निरपराधे 'प्रहृत्त' न' अस्ति (अस्तिक्रियायोगात् तुमुन्) ॥ ["तत् साधु" (रा-, वि-, म्-)—"तदाशु" (त-, न्या-,) ॥ "वः शस्त्रम्" (रा-, त-, न्य-, स-)—"ते शस्त्रम्" (वि-)] ॥

NOTES

1. वैखानसः—An ascetic, The derivation is uncertain. "वैखानसो बनेवासोवानप्रस्थश्च तापसः"—वैजयन्ती quoted by Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana. No intelligible derivation is available. It is best treated as a primitive word (अबुत्पन्नप्रातिपदिक) ।

2. सन्निपात्यः—सम + नि + पत + णिच् + यत् कर्मणि । Ought to be planted. पातनयोग्यः ।

3. (a) वत हरिणकानाम् etc.—वत implies निन्दा censure (See next). "निन्दायां विद्यते वत" इति हज्जायुधः । हरिणक has कन, अनुकम्पायाम् । Or—वत expresses अनुकम्पा pity—"क्षेदानुकम्पा सन्तोषविषयामन्वये वत" इत्यमरः । But in this case हरिणक has कन, क्ख् not अनुकम्पायाम् because अनुकम्पा is already expressed by वत । (b) निशितनिपाताः—नि + शी + क्त कर्मणि = निशिताः or निशाताः keen तीक्ष्णः । निपतन्ति एभिः इति

नि + पत + घञ् करणे = निपाताः the parts by which they alight i. e. tips, points. *

4. क जीवितं क शराः—Implies great incongruity between the two. Compare “क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्यविषया मतिः” where Malli says “द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः” । The bringing together of two such incongruous things is mildly censured by वत ।* The metre is मालिनी defined as “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकेः”—The triads न, न, म, य, य appear in order giving fifteen syllables to each line. The figure is उपमा । The definition is “यथाकथञ्चित् सादृश्यं यदोद्भूतं प्रतीयते । उपमा नाम सा...॥” In the first half मृगशरीर and तूलराशि, also बाण and अग्नि, are compared. In the second half the समास in वज्रसार establishes resemblance between वज्र and शर ।

5. (a) तत्—Therefore, i. e., such being the incongruity, put back your arrow. (b) साधु—Prof. G. disapproves our interpretation of साधु as a mere expletive and prefers to have it as a विशेषण qualifying सम्मानक्रिया । I am unwilling to take it as a क्रियाविशेषण for two reasons.—(i) if the प्रतिसंहार of the arrow is necessary it will be withdrawn be it well (साधु) or ill aimed. So the reference to the correctness of the aim (साधुता of सम्मान) is superfluous. (ii) Dushyanta was admittedly the foremost archer on Earth. Compare “का च या बाणसम्माने न्याशब्देनैव दूरतः हृद्गारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ।” Even among gods he has no rival. Comp. ‘तव शरैरधुनानतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः’ । For an ordinary ascetic to shout “well-aimed” to such a man when he is about to shoot is a piece of impertinence. (c) सायकम्—स्यति खण्डयति इति सो + ण्वुल् कर्त्तरि = सायकः the chopper बाणः । (d) अनागसि...अविद्यमानम् आगः पापम् अपराधो वा यस्य यस्मिन् वा अनागाः or अविद्यमानागाः by the Varttika “नजोऽस्तार्यानां...वा चोत्तरपदलोपः” । तस्मिन् । आधारे सप्तमी । When a distinction is made between देह

and देहिन्, the former is taken as the आचार—as it really is—of प्रहारक्रिया । Compare “मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहत्तुम्” “रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्,” तस्मिन् प्रजङ्गयुं धि सर्वे एव” &c.

9. Remark—The metre is श्लोक । The verse too conveys a mild censure. Your arrow is meant for one purpose, you are using it to another ! * “वः शस्त्रम्” is the more common reading. It refers to the uniform family practice of the Pauravas, and thus gives point to the censure. As to the practice itself, compare “आपन्नाभयसर्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः”...Act II. Infra.

राजा—एष प्रतिसंहृतः । (यथोक्तं करोति) ।

KING—Here, it is retracted, (Does as said).

वैखानसः—सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोवंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the race of Puru. This is extremely worthy of you whose birth is in the race of Puru. May you get a son, endowed with such virtues and presiding over the whole circle of kings.

राजा (सप्रणामम्)—प्रतिगृहीतम् ।

KING (With a bow)—Accepted.

राजेति । ‘एष’ इति अविलम्बसूचकः । आज्ञातमात्रमेव ‘प्रतिसंहृतः’ इत्यर्थः । ‘यथा उक्तं करोति । यद्वा—उक्तस्य अनतिक्रमं ‘यथोक्तम् । तत् करोति । ‘बाण’ प्रतिसंहरति ।

वैखेति । ‘पुरीः’ यथातितनयस्य यो ‘वंशः तस्य यः ‘प्रदीपः’ प्रदीपवत् उदभासकः तस्य ‘भवतः एतत्’ ब्राह्मणानुवर्त्तित्वं ‘सदृशं’ योग्यम् । पौरवाः सदैव ब्राह्मणानामनुकूला आज्ञाकराश्च इत्यर्थः ।

जन्मेति । अन्वयः—इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरोवंशे जन्म । एवंगुणोपेतं

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्रवर्त्तिनं पुत्रम् आप्नुहि ॥ व्याख्या—“इदं” ब्राह्मणाज्ञापालनं ‘तव युक्तरूपम्’ अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः) ; यद्वा—‘युक्तरूपं स्वरूपमस्य इति’ । ‘यस्य’ ते ‘पुरोः’ वंशे जन्म’ (यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छब्दोपादानं नापेक्षितम्) । ‘एवम् ईदृशैः’ ‘गुणैः’ उपेतं युक्तम् । चक्रे वर्त्तते राजचक्रमाक्रम्य तिष्ठति इति चक्रवर्त्तिनं राजाधिराजं ‘पुत्रम् आप्नुहि’ लभस्व । इत्यमोघास्तुष्टात् विप्रादाशिषः ।

राजेति । प्रथमं ब्राह्मणा आशिषमुच्चारयन्ति, ततो राजा प्रणम्य तामाशिषं स्वीकरोति, इति राजसु नियमः । प्रणामेन सह ‘सप्रणामम्’ सहप्रणामं वा । प्रतिगृहीतं खौकृतम् ब्राह्मणवच इति शेषः । आशीरिद्यं गृहीता इत्यर्थः ।

NOTES

1. एष &c.—एषः implies instant execution. तत्क्षणकरणम् Compare “एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थौ शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम्”—Act VII. Infra, Mark how the king stands unruffled under the censure. He is all humility.

2. एवंगुण &c.—एवं गुणाः एवंगुणा such virtues, सहसुपेति सुमासः । तैः उपेतः । तृतीया तत्—। तम् । Benediction of a Brahmana is of unfailing efficacy. Hence this foretells the birth of सर्वदमन । * Compare. “पुत्रं लभस्वात्सगुणानुरूपं भवन्तीमीड्यं भवतः पितेव” ।” इत्यं प्रयुज्या-शिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् । राजापि लेभे सूतमाशु तस्मात्—॥” The metre is श्लोक ।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता प्रयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनौतौरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्य्यातिपातः प्रविश्य पूर्तिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः । अपि च—

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियदुभुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥१३॥

ANCHORITE—Sire, we are going to collect faggots. The hermitage of Kanva, the master of Munis, can indeed be seen (from here) on the bank of the Malini. Unless there is obstruction of other duties, please enter and accept the rites of hospitality. Besides—beholding the rites of the ascetics, with obstruction removed and therefore pleasant, you will know (the answer to) this—“how far defends my arm marked with the scar of the bow-string ?”

वैखेति । ‘समिधां’ यज्ञकाष्ठानाम् ‘आहरणाय’ ‘वयं प्रस्थिताः’ चलिताः । ‘एष खलु’ अयं हि ‘अनुमालिनीतीरं’ मालिनीनदीतीरे (विभक्तार्थेऽव्ययीभावः) ‘कुलपतेः’ अयुतशिष्यपोषकस्य मुनिकुलेश्वरस्य ‘कण्वस्य आश्रमो दृश्यते’ । ‘चेत्’ यदि ‘अन्यस्य कार्यस्य आतिपातो’ व्याघातो ‘न’ स्यात्, तदा ‘प्रविश्य’ आश्रमं गत्वा आतिथेयः सत्कारः’ अतिथियोग्या पूजा ‘प्रतिगृह्यतां’ स्वीक्रियताम् । कुलपतिना पूर्वमेव आश्रमः संमितसंग्रहाय याम इति भवन्तम् आश्रमं प्रापयितुमशक्ता वयम् । तत्स्वयमेव गच्छ इति भावः ॥ [“कण्वस्य कुलपतेः (रा-, त- न्या-, म-)—‘काश्यपस्य कुलपतेः’ (वि-)] ।

रम्या इति । अन्वयः—तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः रम्याः क्रियाः समवलोक्य “मौर्वीकिणाङ्कः मे भुजः कियत् रक्षति” इति अपि ज्ञास्यसि च ॥ व्याख्या—‘तपोधनानां तापसानां ‘प्रतिहताः’ निरस्ता ‘विघ्नाः’ प्रतूहाः याभ्यः यासां वा ताः अतएव ‘रम्याः’ तोषकरीः क्रियाः’ अनुष्ठानानि ‘समवलोक्य दृष्ट्वा ‘मौर्व्याः’ गुणस्य ‘किणः चिह्नं’ व्याघातरेखा स ‘अङ्कः भूषणं’ यस्य तादृशो ‘मे भुजः अटं बाहुः’ कियत् किम्परिमाणं ‘रक्षति इति अपि ज्ञास्यसि’ प्रत्यचीकरिष्यसि च ॥ महती हि रक्षा त्वया नो विहिता तच्च न ते विदितम् । आश्रमं गत्वा न केवलमातिथ्यं लप्स्यसे, किन्तु तां रक्षाम् अपि ज्ञात्वा तोषमवाप्स्यसि इति भावः ।

NOTES

1. समिदाहरण &c—समिध्यते आभिः इति सम् + इन्ध् + क्तिप् करणे समिधः faggots. समिदाहरणं कर्त्तुम् i. e. समिदाहरणार्थम् gives कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (when a तुमुवन्तक्रिया

disappears its कर्म takes चतुर्थी), or तादर्थ्ये चतुर्थी । This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

2. कुलपतेः—कुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples. “सुनौनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः”—Quoted by Vidyasagara.

3. Remark—कण्वस्य कुलपतेः is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to काशपस्य कुलपतेः which refers to the गोत्र only.

4. (a) आतिथेयः सत्कारः—अविद्यमाना तिथिरस्य इति अतिथिः an unexpected guest. तस्मिन् साधु इति अतिथि + ढञ् आतिथेयः । सत् is an अव्यय, here meaning आदरः honour. In this sense it is a गति by the rule “आदरानादरयोः सदसती” । Hence सत् + क्त + घञ् भावे कर्मणि वा सत्कारः reception, welcome &c. गतितत्—। 5. तपोधनानाम्—तपोधनान्येषां तपोधनाः to whom asceticism is wealth. Hence the रक्षा is with regard to asceticism (तपस्) only. 6 प्रतिहतविघ्नाः—विहन्यते एभिः इति वि + हन् + क् करणे घञर्थे = विघ्नाः obstructions. The obstructions being removed, तपस् is well-protected. Owing to this the क्रिया must be pleasing (रम्य) to you to whom the रक्षा is due. The रक्षा is complete. *

राजा—अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?

KING—Is the master of munis present there ?

वै खानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय सन्दिश्या, दैवमस्याः पूतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soma Tirtha to avert an adverse destiny of hers.

राजा—भवतु तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां
सहर्षेः कथयिष्यति ।

KING—Very well, her I shall see. Surely she will report
me to the sage on knowing my devotion.

राजेति । 'अपि कुलपतिः' कण्वः; 'अत्र' आश्रमे 'सन्निहितः' आत्मना उपस्थितः ।

वैखेति । 'इदानीमेव' अस्मिन्नेव क्षणे 'दुहितरं' शकुन्तलाम् 'अतिथीनां सत्-
काराय' पूजार्थं अतिथिसत्कारं कर्त्तुंमित्यर्थः; 'सन्दिश आज्ञाप्य' 'अस्या' दुहितुः 'प्रति-
कूलं' सकोपं 'दैव' 'भागधेयम्' अनुकूलयितुं 'सोमतीर्थ' गतः । आश्रमं गच्छ, शकु-
न्तला ते आतिथ्यं विधास्यति इत्यर्थः । प्रतिकूलदैवशमनेन शापात् त्यक्तापि शकुन्तला
भूयो दुष्यन्तेन सङ्गता भविष्यति इति सूच्यते ।

राजेति । 'भवतु' इत्यव्ययं निश्चयद्योतकम् । असन्निहितः कुलपतिः, तत् आश्रमं
यामि न वा इति वितर्के निश्चयमाह—'तामेव' दुहितरं शकुन्तलामेव 'पश्यामि' । सा
खलु 'विदिता' ज्ञाता 'भक्तिः' तापससेवा यस्य तथाविधं 'मां' सहर्षेः कण्वस्य समक्षं
'कथयिष्यसि' । मदगतां श्रद्धां स्वयं ज्ञात्वा कण्वस्य गोचरे करिष्यति इत्यर्थः ।

NOTES

I. (a) अतिथिसत्काराय—"क्रियाथोपपदस्य—" (See Note 1 above)
इति कर्मणि चतुर्थी, or तादर्थ्ये ४थी । There are arrangements to
receive guests in his absence; you will not be inconvenienced. * (b) दैवमस्याः &c.—कण्वः knew शकुन्तला would suffer much ;
though it is not clear if the exact nature of her misery was
also known to him at this early stage. (c) शम् + णिच् + तुसुन् =
शमयितुम्, the षङ् being barred in णिच् by the rule "मितां ऋस्वः ।"
(d) सोमतीर्थ is a name of प्रभासतीर्थ । Here सोम was cursed of con-
sumption. "पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यत्रोडूराड् यच्छाणा क्रिशमानः ।.....
एवं तु तीर्थं प्रवरं पृथिव्या प्रभासनात्तस्य तु स प्रभासः ।" Bhagawata quoted
in the वाचस्पत्य ।

2. (a) पश्यामि has वर्त्तमान in the भविष्यत्काल owing to वर्त्तमानसा-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

मीप्य । (b) भक्ति is of the प्रियादि class. Hence the पु'वदभाव of विदित in विदितभक्ति comes under the prohibition—"अपूरणीप्रियादिषु" । Bhoja explains that the भक्ति in the प्रियादि list means the object of worship and is derived भज्यते सेव्यते इयम् इति भज + क्तिन् कर्मणि । It thus bars पु वदभाव in compounding भवानी भक्तिरस्य which give भवानीभक्तिः without पु'वदभाव and not भवभक्तिः with पु'वदभाव । But भक्ति is derived with भावे क्तिन् in compounds like विदितभक्ति, दृढभक्ति etc. Hence the prohibition does not apply and we have पु'वदभाव । Vamana however gives a different explanation. He starts with a सामान्यनिर्देश like दृढम् अस्य अस्ति । The विशेष comes in after thus—दृढं किमस्ति ? Ans—यत् दृढमस्ति सा भक्तिः । So he says—दृढ-भक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धम् ।" Bhattoji's explanation in such cases is also to this tenor. See also Pratima under निरतिशयभक्तिः । (c) महर्षः—शेषे षष्ठी । महर्षेः समीपे कथयिष्यति इति अप्रयुज्यमानं "समीपे" "समक्षम् इत्यादिपदं गम्यते ; यद्वा—सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।

वैखानसः—साधायमस्तावत् । [सशिष्यो निष्क्रान्तः] ।

ANCHORITE—Now then we proceed. (Exit with Pupils)

राजा—सूत, नोदयाश्वान् पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनोमहे !

KING—Charioteer, urge on the horses. We purify ourselves with a look at the holy hermitage.

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ! [भूयो रथवेगं निरूपयति] ।

CHARIOTEER—As the long lived one commands. (Again acts the speed of the car).

राजा—सूत, अकथितोऽपि ज्ञायते एव अयम् आभोगस्तपो-वनस्येति ।

KING—Charioteer, though not told, this (place) is indeed known as the outskirts of the forest of penance.

सूतः—कथमिव ?

CHARIOTEER—How so ?

वैखंति । तावदिति वाक्यालङ्कारे अवधारणे वा अव्ययम् । 'साधयामः' गच्छामः । शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यो' वैखानसी 'निष्क्रान्तः' रङ्गमञ्चादपगतः ।

राजेति । 'सूत, अश्वान् नोदय' प्रेरय । 'पुण्यस्य' 'पावनस्य' 'आश्रमस्य' कण्वा-
श्रमस्य 'दर्शनेन आत्मानं पुनौमहे' पवित्रीकुर्महे ।

सूत इति । आयुष्मान् यत् आज्ञापयति' तत्करोमि, अश्वान् नोदयामि इत्यर्थः । 'भूयः' पुनरपि 'रथस्य वेगं' सत्वरगमनं 'निरूपयति' नाटयति, हस्तसञ्चालनादिना वेगाभिनयं करोति ।

राजेति । 'सूत, अयम्' एष देशः 'अकथितोऽपि' अन्येन अनिवेदितोऽपि 'तपो-
वनस्य आभोगः' विस्तारः प्रान्तभूमिः 'इति ज्ञायते एव' । न केनापि कथ्यते बयं तपो-
वनस्य प्रान्तभूमिम् आगता इति, किन्तु लक्षणानि दृष्ट्वा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ["आभोग-
स्तपोवनस्य" (रा-, त-, न्या-, म-)—आश्रमस्तपोवनस्य" (बि-)] ।

NOTES

1. साधयामः—साध + णिच् means "to go" "प्रायेणः श्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते"—Shahityadarpana. प्रयोग implies two things—(1) That the use is not restricted to नाटक । Compare "साधयाम्यहम्—विघ्नमस्तुते"—Raghu. Also (2) That गम too appears in नाटक । Compare "गच्छाग्रतः," "अयमहमागच्छामि" etc.

2. सूत etc—अकथितः undescribed, i. e. no one has told me that these are the precincts of the hermitage, yet from certain signs I know this place to be such. आभोग is पूर्णता fullness. भावे घञ् । "पूर्णत्वायतनावाभोगौ" इति विकाण्डशेषः । But "कृदभिहितौ भावः द्रव्यवत् प्रकाशते" also "भावानयने "द्रव्यानयनम्" । Here thus आभोग secondarily means the things that accomplish पूर्णता, i. e. the precincts, outskirts.

4. Remarks—The reading "आभोगस्तपोवनस्य" is preferable to "आश्रमस्तपोवनस्य" because the आश्रम was not reached then. Later on further progress is recorded [स्तोकमन्तरं गत्वा] । The car then stops and the king proceeds on foot. Then again we find him go still further [परिक्रम्य अवलोक्य च] when he sees the entrance

of the आश्रम and exclaims इदमाश्रमद्वारं यावत् प्रविशामि । Hence here he has reached only the precincts (आभोग) of the hermitage and not the hermitage itself. Thus आभोगस्तपोवनस्य is more suitable.

राजा — किं न पश्यति भवान् ? इह हि —

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरुणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिद्भृङ्गदोफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगास्

तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

KING—Do you not see ? Here indeed—(In some places) under the trees are wild grains slipped from mouths of hollows in which parrots dwell ; somewhere slabs of stone, excessively oily, are indeed betrayed as crackers of the Ingudi fruit ; owing to access of confidence, the deer, with their gait unchanged, tolerate the sound (of the car) ; and paths to the reservoirs of water are marked with lines of water running from the ends of bark-garments.

सूतः—सर्वं सुपपन्नम् । Charioteer—All true.

नीवारा इति । अन्वयः—इह हि (क्वचित्) तरुणामधः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टा नीवाराः (दृश्यन्ते) । क्वचित् प्रस्निग्धा उपला इङ्गदोफलभिद एव सूच्यन्ते, (क्वचित्) विश्वासोपगमात् अभिन्नगतयो मृगाः शब्दं सहन्ते, (क्वचित्) च तोयाधारपथा वल्कल-शिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः (दृश्यन्ते) । व्याख्या—‘इह हि’ अत्र तु ‘क्वचित्’ कुत्रापि देशे ‘तरुणामधः’ तले ‘शुका गर्भे’ मध्ये येषां तादृशानाम् (गड्वादेराकृतिगणत्वात्) सप्तम्यन्तस्य परनिपातः) ‘कोठराणां’ विलानां ‘मुखेभ्यः’ भ्रष्टा भूमौ पतिता “नीवारा” दृश्यन्ते, ‘क्वचित्’ कापि ‘प्रकर्षेण स्निग्धाः’ स्नेहवन्तः ‘उपलाः’ शिलातलादि ‘इङ्ग-दोफलानि भेतु’ शीललेषाम् इति ‘एव सूच्यन्ते’ अनुमीयन्ते । क्वचित् अन्यत्र ‘विश्वासस्य उपगमात्’ आविर्भावात् ‘अभिन्ना अविकृता’ ‘गतिः’ गमनं येषां तथाविधाः

वासविरहात् गतिमेदम् अनवलम्बमाना 'मृगाः शब्द' रथगर्जनं सहन्ते' साधु शृण्वन्ति ।
 क्वचित् 'च' कुत्राप्यन्यत्र तोयाधारणां जलाशयानां 'पन्यानाः' मार्गाः ("ऋकपूरबधूः-
 पयामानचे" इतिसमासान्तः अप्रत्ययः) 'वल्कलानां' स्नातोत्थितानां मुनीनां परिधेयः-
 भूतानां 'शिखाभ्यः' यः निस्यन्दः 'जलस्रवः तस्या या रेखाः' धाराः ताभिः 'अङ्किताः'
 चिह्निताः दृश्यन्ते ॥ अत्र नीवाराः, अन्यत्र इङ्ग, दौफलभिदः उपलाः, तत्र अवस्रवो
 हरिणाः अमुत्र च वल्कलपतिता जलधराः । नैतत् सर्वं तपोवनसन्निकर्षादनाद्य
 सम्भवति ॥ ["शुकगर्भकोटर" (ता-, वि-, म,)—शुककोटरगर्भक" (त-, नरा-)] ।

सूत इति—'सर्वम् उपपन्नं युक्तमुक्तं भवता । तपोवनाभोग एवायम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) शुभगर्भं etc.—गर्भं here means अभ्यन्तर inside. शुकगर्भं
 येषां ते शुकगर्भाः बहू— । तादृशाः कोटराः शुकगर्भकोटराः hollows having
 parrots inside; तेषां सुखानि शुकगर्भकोटरसुखानि । तेभ्यो भष्टाः । सहसुपेतु
 समासः । The idea is—Parrots carry wild grains to their young
 ones in the hollows. These advance up to the edge of the
 hollow to receive them and through eagerness, drop some.
 The Bengali reading शुककोटरगर्भकमुखभष्टाः bring out the idea
 very clearly. (b) प्रसिग्धाः—प्र indicates excess प्रकर्ष । From
 excess of oiliness, follows the inference that nuts are constant-
 ly being cracked on them. Hence the proximity of ascetics. (c) इङ्गद्वी etc.—इङ्गद्वी is the tree from the fruits of which oil is
 extracted by ascetics for domestic purposes. इङ्गद्व्याः फलानि इङ्गद्वी-
 फलानि । इङ्गद्वीफल + भिद + क्तिप् ताच्छील्ये कर्त्तरि । तादृशः सूच्यन्ते decla-
 red as crackers of Ingudinuts. (d) अभिन्नगतयः—The deer do
 not alter their gait, i. e. do not run away. Hence they are
 not wild, so some hermitage must be near. (e) तोयाधारपथाः—
 आध्रियन्ते एषु इति आ + धृ + घञ अधिकरणे संज्ञायां निपातनात् = आधाराः
 receptacles. तीयानाम् आधाराः तोयाधाराः । तेषां पन्यानाः । अ समासान्तः ।
 (f) वल्कलशिखा etc.—नि + स्यन्द + घञ् भावे निस्यन्द or निष्यन्द । च is

optional in the case of अप्राणिन् by the rule “अनुविपर्यभिनिभाः स्यन्द-
तेरप्राणिषु” । वल्कलानां शिखा वल्कलशिखाः । ताभ्यो निस्यन्दः वल्कलशिखानिस्यन्दः
flow from the tips of barks. But भावानयने द्रव्यानयनम् । Hence
this means the things that establish the flow, i. e. जल । तस्य
रेखाः वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाः । ताभिरङ्किताः—इतत्— ।

2. Remarks—After this the Bengali editions followed by
Monier Williams read—अपि च

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला
भिन्नो रागः किसलयरुचामान्यधूमोद्गमेन ।
एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्गूरायां
नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दं मन्दं चरन्ति ।

I am sorry having to reject this sloka. It has poetry in
it and the diction is very good. Unfortunately it does not
seem to suit the context, The first half of the sloka suits
admirably the hermitage itself but not its precincts. The
second half is only a paraphrase of the third line of the pre-
ceding sloka. A cautious writer like Kalidasa will have one
of these only not the two together. But the first sloka is
undoubtedly authentic as it is quoted by आनन्दवर्द्धन in his
ध्वन्यालोक written about the ninth century A. D. Hence I
think the second has to go. Prof.G. however retains it and on
the reasons we have given above he remarks—‘...we think
they are incorrect...Kulyas are absolutely necessary for
watering the trees in the precincts ; while in the hermitage,
they are not required,...Sacrifices were not confined to the
hermitage itself...Besides the smoke of Ghee would wander
anywhere according to the whims of the wind—while the
last stanza refers to the deer...this stanza refers to the young
ones of the deer...The two descriptions are thus distinct...’

— My answer is—

(a) The watering of the trees is always left to the hermit

girls. They would not care to go any distance outside the hermitage to fill up with water the trenches round the trees there. Without water, the trenches are dry and useless. Hence it is not unreasonable to suppose that trees outside the hermitage were left to nature and had no trenches dug round them.

Again, we shall see Anasuya, pointing at the trees in the hermitage, remarks to Sakuntala "त्वमेतेषाम् आलवालपूरणे नियुक्ता" । Hence the trees in the hermitage had kulyas dug round them.

While describing Vasistha's hermitage in Raghu. I our poet has—

"सेकान्ते मूनिकन्याभिस्तत्क्षणीज्झितवचकम् ।
विश्रामाय विहङ्गानामालवालान् पायिनाम् ॥"

This is enough of Prof. G's statement "that Kulyas are necessary in the precincts but not in the hermitage itself."

(b) Sacrifices outside the hermitage would be rare indeed; smoke wafted by the breeze would not be enough to impart its tinge to leaves outside the hermitage. It is the नित्यहोम of the आहिताग्नि performed in the अग्निशरण that causes the discoloration ; cp. "इतधुमकेतुशिखाञ्जनसिग्धसमृद्धशाखम्"—Bhatti.

(c) मृगः in the first verse refers to मृगजाति including मृग and मृगौ both young and old. Had only one of these been intended the poet would have specially mentioned मृग्यः instead of मृगाः, because the female is more susceptible to fear.

On these grounds I am inclined to think that my reasons have not been successfully met with and still hold good.

An additional reason strikes me now. It is this—

When the king says—"अकथितोऽपि ज्ञायते एव," he evidently means that broad indications are absent but signs are visible to the close observer. These are so subtle that the charioteer does not see them and he asks कथमिव । The king then explains—

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above ; there the surface of a rock-slab appears oily ; yonder are deer staring quietly at us, here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उपवन), trees with कुल्य dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic.

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse.

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् । एतावत्येव रथं स्थापय । यावदवतरामि ।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage. Here do thou stop the chariot. I will get down.

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

CHARIOTEER—The reins are drawn in. Let the Long-lived one alight.

राजा—(अवतीर्थ्य)—सूत, विनोतबेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावदुगृह्यताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्च उपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यव द्य अहमुपावत्तं, तावदाद्र पृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire. You better hold this. (Having made over his bow and jewellery to the charioteer). Charioteer, let the horse have their back watered by the time I come back visting the inmates of the hermitage.

सूतः—तथा (निष्क्रान्तः) । Charioteer—So be it. (Exit).

राजेति । 'स्तोकम्' अल्पम् 'अन्तरम्' अवकाशं 'गत्वा' आह—तपोवने ये 'निवसन्ति' तापसाः तेषाम् 'उपरोधः' पीडा 'माभूत्' । 'एतावति एव' एतत्परिमाणे एव वत्सलं न गते 'रथं' स्थापय' स्थिरौकुरु । 'अवतरामि यावत्' पदभ्यामेव गच्छामि । यावदवधारणे अव्ययम् । यावदयोगेलट् ।

सूत इति । 'प्रग्रहा' रश्मयः 'घृताः संयमिताः । 'आयुष्मान् अवतरतु' ।

राजेति । 'अवतीर्य' रथात् भूमिं प्राप्य । तपोवनानि नाम' ("नाम कोपेऽभ्युपगमे" इति मेदिनी) 'विनीतः' शान्तः यो 'वेषः' वस्त्रालङ्कारादिभिः कृतं रूपं तेन 'प्रवेष्टव्यानि' प्रवेष्टुं योग्यानि । शान्तेन वेषेण तपोवनं विशेत् इत्यर्थः । 'इदम्' एतत् "तावत् गृह्यताम्" रक्षातां त्वया । 'सूतस्य' (दानाभावात् षष्ठी एव न चतुर्थी) 'आभरणानि' अलङ्करणानि 'धनुश्च उपनीय' उपहृत्य आह । 'यावत्' यत्कास्तम् 'अहम् आश्रमे ये 'वसन्ति' तान् 'प्रत्यवेक्ष्य' दृष्ट्वा सम्भाव्य उपावर्त्ते' प्रत्यागतो भवामि तावत् तत्कालं 'वाजिनः' अश्वाः 'आद्राणि' सजलानि 'पृष्ठानि' येषां तथाविधाः क्रियन्तां विधीयन्ताम् । अश्वान् विश्रामय इत्यर्थः ॥ ['सूतस्य' (रा-, त-, न्या-, म-)—सूताय" (वि) ॥ "उपनीय" (म-)—"उपनीय अपयति" (रा-, त-, न्या-, वि-)] ॥

सूत इति । 'तथा' यथा भवान् आदिशति तथा करोमि । 'निष्क्रान्तः' रङ्गमञ्चादपगतः ।

NOTES

1.(a) तपो वननिवासिनाम्—तपःसाधनं वनं तपोवनम् । तपोवन + नि + वस + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये = तपोवननिवासिनः । तेषाम् । कद्योगे कर्मणि षष्ठी । (b) सा भूत—“माङ्ङि लुङ्” इति माङ्ङ्योगे भविष्यत्काले लुङ् । “न माङ्ङ्योगे” इत्यङागमप्रतिषेधः ।

2. (a) सूतस्य—No दान is implied. Hence षष्ठी as in राजकस्य वस्त्रं ददाति । (b) उपनीय—उप + नी + ल्यप् having made over. Several editions read उपनीय अपयति । But the usual and more

logical practice is to have the stage direction with a तिङन्त or क्तान्त word when the speech ends, otherwise one with क्ता, ल्यप्, &c. Compare निमित्तं सूचयन् (not सूचयति), अवलोक्य च (not अवलोकते च), निपुणं निरूप्य (not निरूपयति) &c., in the middle of a speech, also विलोकयन् स्थितः (not स्थित्वा), वृक्षसेचनं रूपयति (not रूपयित्वा), शिथिलयति (not शिथिलयित्वा) &c., at the end. Hence अपर्ययति is better omitted.

राजा (परिक्रम्यावलोक्य च)—इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्) ।

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १५ ॥

KING—(Going round and espying) This is the entrance to the hermitage. I will enter. (Entering and indicating an omen.) The site of this hermitage is self-restrained yet my arm quivers. Whence is its fruition here ? Or there are doors for the destined everywhere.

नेपथ्ये— इदो इदो सहीओ [इतः इतः सख्यौ] ।

IN THE DRESSING ROOM—This way my friends, this way.

राजेति । 'परिक्रम्य' रङ्गमञ्चे परितः कतिचित् पदानि गत्वा 'अवलोक्य' अग्रतो दृष्ट्वा 'च' आह । परिक्रमणन्तु अग्रे गमनस्य सूचकम् । 'इदम आश्रमस्य द्वारं' प्रवेशमार्गो लक्ष्यते । 'यावत् प्रविशामि' । आश्रमान्तरगच्छामि । 'प्रविश्य' अन्तर्गत्वा 'निमित्त' परिणयशंसि दक्षिणबाहुस्पन्दनं 'सूचयम्' नाट्येन दर्शयन् आह—

शान्तेति । अन्वयः—इमम् आश्रमपदं शान्तम् । बाहुश्च स्फुरति । इह अस्य फलं कुतः ? अथवा भवितव्यानां द्वाराणि सर्वत्र भवन्ति ॥ व्याख्या—'इदम् आश्रमपदं' तपोवनस्थलं 'शान्तं' शमप्रधानम् सर्वत्र च शमो राजते, राजसस्य कुतोऽवकाशः । 'बाहुश्च' तथापि मम दक्षिणो भुजः 'स्फुरति' स्पन्दते । इह,

अस्मिन् आश्रमे 'अस्व' बाहुस्फुरणस्य 'फल' वराङ्गनासङ्गमः 'कुतः' हेतोः सम्भवति । न कुतोऽपि इत्यर्थः । 'अथवा' सूतरामसम्भवमेतन्नापि वा भवेत् । कुत इत्याह— भवितव्यानाम् अवश्यम्भाविनाम् अर्थानां 'द्वाराणि' आगममार्गो 'सर्वत्र भवन्ति' यदा विधिरभिसुखः तदा कुतोऽपि आनीय घटयन्ति तत् केनापि वक्तुं न शक्यते तदलं विचार्य इति भावः ।

नेपथ्ये इति । हे 'सख्यौ इत इतः' अस्मिन् प्रदेशे आगच्छतम् । [सम्भ्रमे हिरक्तम्] ।

NOTES

1. निमित्तं सूचयन्—निमित्त is सूचकः, an omen. Here it is the throbbing of the right arm which indicates approaching marriage. सूचयन्—सूच् + णिच् + शब्द having indicated i. e. having shown to the audience by gestures &c—that the right arm was throbbing.

2. (a) शान्तम्—शम + णिच् + क्त कर्मकर्त्तरि = शान्तम् or शमितम् । (b) आश्रमपदम्—आश्रम्यति अस्मिन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे = आश्रमः hermitage. तस्य पदं स्थानम् । (c) भवितव्यानाम् = भू + तव्य आवश्यके कर्त्तरि बाहुलकात् = भवितव्यानि those that are destined to be. तेषाम् । Destiny is all—powerful ; impossible can be possible through it cp. "सर्वदुष्ठा भगवतो भवितव्यतैव" । This कर्त्तरि तव्य does not bar the usual भावे तव्य । The meter is आर्या । See—आ परितोषात् &c ante.

राजा (कणं दत्त्वा)—अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकाम् आलाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्वाल्लिपादपेभ्यः पयो दातुम् इत एवाभिवर्त्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तिदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरौकतः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

यावदिमां क्षायामाशित्य प्रतिपालयामि । (विलोकयन् स्थितः)

KING—(Listening)—Ha ! Methinks I hear conversation to the right (or—south) of this grove of trees ; I will go there. (Going round and espying)—Ah ! Here are ascetic-girls with watering vessels suited to their size, coming this very way to water the young plants. (Eyeing closely) Oh ! Pleasing is their appearance. If to one living in a hermitage belongs this figure which is rarely found in the inner apartments of the royal household, then indeed are garden creepers distanced by virtues by forest creepers. I will wait going under this shade. (Stands watching)

राजेति । 'कणं दत्वा' श्रवणार्थं प्रेरयित्वा आह—अये इति सम्भ्रमे । 'वृक्षाणां' या 'वाटिका' मण्डपः पुरो दृश्यते, तां दक्षिणेन' ततो दक्षिणे देशे (एनप्प्रत्यययोगे अव द्वितीया) 'आलापः श्रूयते इव' मन्ये संलापो वर्तते । 'एताः दृश्यमानाः' तपस्विनां 'कन्यकाः' कुमार्यः 'वालिभ्यः ऋस्वेभ्यः 'पादपेभ्यो' वृक्षेभ्यः 'पयो' जलं दातुं स्वस्य 'प्रमाणस्य' आकृतेः 'अनुरूपैः यौग्यैः' चुद्रैरित्यर्थः 'सेचनायैः घटैः' कलसैः 'इत एव' अस्यामेव दिशि 'अभिवर्तन्ते' आगच्छन्ति । 'निपुणं' सूक्ष्मं निरूप्य दृष्ट्वा—'अहो (आश्चर्यं) 'आसां' तपस्विकन्याकानां 'दर्शनं रूपं' 'मधुरं' मनोहरम् ।

शुद्धान्तेति । अन्वयः—इदं शुद्धान्तदुर्लभं वपुः आश्रमवासिनो जनस्य यदि (तदा) खलु उद्यानलताः वनलताभिः गुणैः दूरीकृता । व्याख्या—'इदम्' अगतो दृश्यमानं 'शुद्धान्ते' राजावरोधे ("शुद्धान्तोऽन्तःपुरे" इति मेदिनी) दुर्लभं दुष्पापं 'वपुः' शरीरम् 'आश्रमे' तपोवने यो 'वसति' तस्य जनस्य 'यदि' सम्भूतं 'तदा खलु' नम् 'उद्यान-लालिता लताः वनस्थाभिः 'लताभिः' गुणैः सौन्दर्यसौरभादिभिः 'दूरीकृता' अधःकृताः ॥

यावदिति । 'यावदिमां' 'छायामाश्रित्य' छायाया अन्तरितः सन् प्रतिपालयामि तिष्ठामि [सर्वत्र 'यावत्' योगे भविष्यति लट्] ('विलोकयन्' पश्यन् 'स्थितः') ।

NOTES

1. दक्षिणेन—दक्षिण + एनप् सप्तम्यर्थे । An अव्यय meaning here 'close to the south.' एनप् is not available if not close. If a

long way to the south, we should say वृचवाटिकाया दक्षिणस्याम् with सप्तमी ।

2. (a) तपस्वि &c—तप एषामस्ति इति तपस् + विनि मत्वर्थे = तपस्विनः asectics. कन्या एव कन्यका । कन् स्वार्थे । Optionally we get कन्विका also ; though गणकार places it in the क्षिपकादि list. (b) स्वप्रमाण etc.—प्रमाण is measure , hence, here stature, अनुगतं रूपमेषाम् अनुरूपाः similar. स्वस्य प्रमाणं स्वप्रमाणम् । तस्य अनुरूपाः । तैः । (c) सेचनघटैः—सिच + ल्यट् भावे सेचनम् watering. तदर्थाः or तस्य घटाः सेचनघटाः शकपाथि^१वादि or इतत्— । तैः । इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया । The watering-vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are लक्षण (indicator) of इत्यम्भूत (पयोदानोन्मुख) । Or—घटैः सह इति सहार्थे तृतीया ।

3. दर्शनम्—दृश् + लुट् कर्मणि बाह्यलकात् that which is seen, रूप, appearance. Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आसाम्) ! He is not yet specially attached towards any one of them.

4. (a) शुद्धान्तदुर्लभम्—शुद्धः अन्तः अवधियस्य स शुद्धान्तः the royal apartment बहु— । तत्र दुर्लभम् rare in the royal apartments, सुपसुपा । (b) इदं वपुः etc.—जातावेकवचनम् । He is thinking of all the three though speaking in the singular. This is obvious from the plural in आसाम् and वनलताभिः । (c) आश्रमवासिनः—आश्रम + वस + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । तस्य ।

5. Remark—The king believed that the inmates of his royal apartments could not be beaten in point of beauty any where on the earth. But the belief is shattered on seeing these girls. In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that grow wild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care. * The यदि in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (सदृश) surprising. Hence

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the अलङ्कार is निदर्शन which Dandin thus defines—“अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् । सदृशं निदर्शयति यदि वत् स्यान्निदर्शनम् ॥” Here the king is तापसकन्यकाकृतकमन्तःपुरनारीपराभवं वर्णयितुं प्रवृत्तः । The तत्सदृशं फलम् is वनलताकृतक उद्यानलतापराभवः । Dandin's definition of प्रतिवस्तूपमा does not apply here. He says “वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा....॥” Here न्यस्य न्यसनम् clearly implies two distinct statements (वाक्यद्वयम्) । On this point he has the support of all later Rhetoricians. Thus Mammata defines—“प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ॥” In the sloka above we have a single statement, not two distinct statements. The metre is आर्या ।

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला) ।

शकुन्तला—इदो इदो सहोऽग्रे (इतः इतः सखी) ।

[Then enter, engaged as described, Sakuntala with her two friends].

SAKUNTALA—This way my friends, this way.

अनसूया—हला सउन्दले, तुवत्तो वि तादकस्मवस्म इमे अस्ममरुक्खओ पिअदरेत्ति तक्केमि । येन णोमालिआकुसुमपेलवा वि तुमं एदाणं आलवालपूरणे णिउत्ता [हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्रपस्य इमे आशूमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवापि त्वम् एतेषाम् आलवालपूरणे नियुक्ता]

ANASUYA—My dear Sakuntala, I believe these plants in the hermitage are dearer than thee to father Kasyapa; for which reason though tender as the Navamalika flower thou hast been employed to fill their trenches.

शकुन्तला—ण केवलं तादनिओओ एव्व अत्थि मे सोदर-

सिनेहोवि एदेसु [न केवलं तातनियोग एव, अस्ति मे सोदर-
स्नेहोऽपि एतेषु] । (वृत्तसेचनं रूपयति) ।

SAKUNTALA—In the matter of these. there is my fraternal affection too, certainly not father's command alone. (Acts watering the trees).

तत इति । 'ततः' अनन्तरं राजनि अन्तरिते । उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् । तद्वान् 'यथोक्तः' कथितानुरूपः 'व्यापारः' चेष्टा यस्याः, सेचनोद्यता इत्यर्थः 'शकुन्तला सखीभ्यां सह प्रविशति' रङ्गमञ्चमागच्छति ।

अनसूये—'हला इति सखिनामन्योऽन्य' सादरसम्भाषणम् । 'हला' अयि 'शकुन्तले तातस्य काश्यपसा काश्यपसगोत्रस्य कण्वस्य 'इमे आश्रमवृक्षकाः' तपोवनतरवः त्वत्तोऽपि प्रियतराः बल्लभतरा 'इति तर्कयामि ऊहे । 'येन' हेतुना, प्रियतरत्वेन इत्यर्थः —यद्वा 'येन' काश्यपेन 'नवमालिकाकुसुममिव पेलवा' कोमला 'अपि' । सर्वथा एतदनर्हा अपि इत्यर्थः । 'त्वम्' एतेषां वृक्षकाणाम् 'आजवालस्य' जलाधारस्य 'पूरणे नियुक्ता व्यापारिता ।

शकुन्तलेलि । 'न केवलं तातस्य नियोगः आदेश 'एव' मे जलसेचने कारण', किन्तु 'एतेषु' वृक्षकेषु 'मे सोदरेषु सहोदरेषु धातृषु यः 'स्नेहः' ममता सः 'अस्ति' । यथा ताताज्ञया, स्नेहाच्च तथैव सिद्ध्यामि ।

NOTES

I. (a) यावत् = Implies अवधारण । "यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" । (b) यथोक्त etc.—उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् accordance with what is said अव्ययीभावः । यथोक्त + अच् मत्वर्थे = यथोक्तः as said. Now see Tika.

2. हला etc.—(a) तत्तः—"पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी । ततस्तसिः स्वार्थे । (b) तातस्यासौ काश्यपस्य । तस्य ॥ (c) इत्था वृक्षा वृक्षकाः इत्थार्थे or अल्पार्थे कन् । आश्रमस्य वृक्षकाः ॥ (d) येन—For which reason. i. e. because he loves the shrubs more. An अव्यय । Or येन—by whom ; तच्छब्दः is not necessary. उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छब्दव्यपेक्षा नास्ति । (e) नवमालिका is a night-blooming sweet-scented flower. नवमालिका च

कुसुमञ्च नवमालिकाकुसुमम् । “विशेषणं विशेष्येण” इति समासः । तदिव पेलवा । उपमानसमासः । (f) आलवाल &c.—आ समन्तात् लवं जललवम् आलाति गृह्णाति इति आ + लव + आ + ला + क कर्त्तरि = आलवालम् trenches, dug round the root of trees for watering purposes.

3. (a) न केवलम् &c—नि + युज् + घञ् भावे नियोगः order. This is a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala does not like the watering herself—is an unwilling worker at it—but waters them because her father orders it. The reply is = even if father had not ordered me I would have done it, because अस्मिन् सोदरस्नेहः ।* (b) सोदर &c—सह also means सहश । Hence सहशसुदरमेषाम् इति सोदराः or सहोदराः brothers, बहु—of the नित्यसमास class. सह becomes स optionally by the rule “वोपसर्जनस्य” ।

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ! असाधुदर्शी खलु तत्र-
भवान् काश्रपः य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमौलतां छेत्तुमृषिव्यवस्यति ॥१६॥

भवतु पादपान्तरित एव एनां विस्त्रब्धां पश्यामि । (तथा करोति) ।

KING—How now ! Is this the daughter of Kanva ? Truly, his holiness Kasyapa is not a good judge—Kasyapa who commands this one to the course of life in a hermitage. The sage who hopes to render this artlessly charming figure capable of penance, certainly tries to cut a Sami-twig with the edge of a leaf of the blue lotus. Well, concealed as I am by trees, I will watch her at her ease. (Does the same).

राजेति । ‘कथम्’ आश्चर्यम् । आश्चर्यात् सम्भ्रमः [“कथं प्रश्ने सम्भ्रमे च” इति विश्वः] । ‘इयं सा’ वैखानसोक्ता ‘कण्वस्य’ कुलपतेः ‘दुहिता’ कन्या । राज्ञा तु प्रथमम् इयम् अन्यबुद्ध्या नीता । पश्चात् सखा ‘हला सउन्तले’ इति सम्बोधनात्

ज्ञातम् इयमेव कण्वदुहिता इति । 'असाधु' असमीचीनं 'पश्यति खलु' पश्यत्येव 'तव-
भवान् पूज्यः 'काश्यपः यः' [उत्तरवाक्यगतत्वेन न तच्छब्दीपादानम्] 'इमाम आश्रमस्य
तयोवनसा धमे' अनुष्ठाने 'नियुङ्क्ते' व्यापारयति ॥

इदमिति । अन्वयः—यः ऋषिः अव्याजमनोहरम् इदं वपुः तपःचमं साधयितुम्
इच्छति, स ध्रुवं नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां कृत्तुं व्यवस्यति किल । व्याख्या—'यः
ऋषिः' कण्वः 'अव्याज' 'कृत्रिमशोभारहित' च, मनोहरं मधुरं च, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः
'इदम्' अनुपमं 'वपुः' शकुन्तलायाः शरीरं 'तपःचम' तपसो योग्यं, 'साधयितु' कर्तुं म
'इच्छति' वाञ्छति, स ऋषिः 'ध्रुवं' निश्चितं 'नीलोत्पलपत्रस्य इन्दीवरदलस्य 'धारया'
प्रान्तेन 'शमीलतां' कठिनां शमीशाखां 'कृत्तुं' व्यवस्यति यतते 'किल' । नत्वहं शब्दे
["वार्त्तायामरुचौ किल" इति विकाण्डशेषः] ॥ कोमलया उत्पलपत्रधारया शमीशाखा-
कृदन् यथा असम्भवं सुकुमारेण शकुन्तलायाः शरीरेण तपश्चरणमपि तथैव इति भावः ॥

भवत्विति । 'भवतु' आस्तां तावदेतत् । 'सम्प्रति पादपैः' वृक्षैः अन्तरितः
व्यवहित 'एव' प्रकाशमगत्वा इत्यर्थः 'एनां' शकुन्तलां 'विश्वब्धां' विश्वस्तां, पुरुषसामिध्यम्
अज्ञात्वा स्वैरविहारिणीम् इत्यर्थः 'पश्यामि' विलोकयामि । ('तथा करोति' पाद-
पान्तरित एव विलोकयति इत्यर्थः) ।

NOTES

1. (a) कथमियम् &c—Sakuntala has how revealed herself by
replying to अनसूया । सा refers to what was said by the वैखानस ।
प्रक्रान्तार्थत्वात् यच्छब्दीपादानं नापेक्षते । (b) साधु = सम्यक् proper. न साधु
असाधु । Qualifies दर्शनक्रिया । असाधु + दृश + णिनि कर्तरि ताच्छील्ये । (c)
तवभवान्—तव has here प्रथमाथे वल । तव भवान् इति सुप्सुपा or कर्मधा[?].
This is allowed in connection with the words भवत्, दीर्घायुः,
आयुषत्, देवानांप्रिय by the rule "इतराभ्योऽपि दृशते" । Also comp.
"जयमवभवान् नृनमरातिष्वभिलाषुकः—" Kirat. XI. (d) इमाम refers to
शकुन्तला । The king here speaks of the impropriety of employing
शकुन्तला in this work. The impropriety regarding the other two
girls, does not strike him. He is interested, but the interest
has not yet deepened into love. *

2 (a) अव्याज &c = वि + अज + घञ् करणे = व्याज a counterfeit कविमशोभा । अविद्यमानो व्याजः अस्मिन् अव्याजम्, बहु— । तच्च तत् मनोहरञ्च artless yet charming. समं धा— । (b) नीलोत्पल &c.—नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् a variety of lotus, इन्दौवरम् । कर्म धा— । तस्य पत्रम् leaf of the blue-lotus. तस्य धारा the edge of a leaf of the blue lotus. तथा । नीलोत्पल resembles a steel sword in colour, also is very delicate, so it is used here. (c) शमीलताम्—लता is शाखा a twig ; शमी is a sacred tree with a tough timber. शम्या लता a twig of the शमी । ताम् । Specially mentions the शमी because that is a tree whose twigs have to be cut every day by ascetics for sacrificial purposes. (d) वि + अव + सो (दिवादि) + लट् ति = व्यवस्यति । ससौ, सास्यति, असात्,—आसासौत् । कर्मणि—व्यवस्यते ।

3. Remark—वंशस्थविल is the metre. The figure is निदर्शन or निदर्शना for which see under शुद्धान्तदुर्लभमिदम् &c. Also we have विभावना in the first line “प्रसिद्धहेतुवाग्ब्रूया यत्किञ्चित् कारणान्तरम् । तव स्वाभाविकत्वं वा विभावय सा विभावना ।” Here the मनोहरत्व is taken as स्वाभाविक ।

4. (a) भवतु—Be it so, let it pass. &c. This is idiomatic. It is used when one subject is dropped and a new subject is taken up. (b) पादेन पिवतीति पाद + पा + क कर्त्तरि—पादपः a tree. अन्तर = अन्तर्द्धि concealment. “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्यम्” इत्यमरः । अन्तरं जातमस्य इति अन्तर + इतच् = अन्तरितः concealed. (c) एव—Indicates determination not to come out of his concealment. He was concealed already ; c. f.—यावदिमां क्वायामाश्रित्य प्रतिपालयामि—Ante. (d) विश्रब्धाम्—वि + सम्भ् (अभ्) + क्तकर्त्तरि = विश्रब्धा at ease विश्रम्भवती । “समौ विश्वासविमृशौ” इति कोषः ।

शकुन्तला (स्थित्वा)—सहि अणसूए अदिपिण्डेस वक्कलेण प्रियंवदाए णिअं तिदम्हि । सिट्ठिलेहि दाव णं [सखि अनसूये, अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि । शिथिलय तावदेतत्] ।

SAKUNTALA—(Having stopped) Friend Anasuya. I am

pinioned by Priyamvada with a bark fastened too tight. Do loosen it.

अनसूया—तह [तथा] । (शिथिलयति) ।

ANASUYA—All right. (Loosens).

प्रियंवदा (सहासम्)—एतत् पयोधरवितथारद्विच्छिन्नं अत्तणो
जोव्वणं उवालह [अत्र पयोधरविस्तारयित्वा आत्मनो यौवनम्
उपालभस्व] ।

PRIYAMVADA—[With a laugh]—In this matter, blame
your youth that causes the expansion of the breasts.

शकुन्तलेति । ['स्थित्वा' संचिनात् विरम्य] । पिनङ्गं वद्धम् । 'अतिपिनङ्गेन' अति-
मात्रं वद्धेन दृढवद्धेन इत्यर्थः [अपिपूर्वात् नह वन्धने इत्यस्मात् क्तः । अपेरकारलोपः
पाचिकः] 'वल्कलेन' त्वचा वासोभूतया "नितरां यन्त्रिता" निरुद्धवापारा 'अस्मि' ।
'एतत् वल्कलं तावत् शिथिलय शिथिलं कुरु । [शिथिलयति = शिथिलं करोति] ।

प्रियंवदेति । [हासेन सह 'सहासं विहस्य इत्यर्थः, आह] 'अत्र' अस्मिन् नियन्त्रणे
'आत्मनः' तव पयोधरयोः, स्तनयोः विस्तारयित्वा, वद्धं कं 'यौवनं' वाल्यात् परं वयः
'उपालभस्व' निन्द । यौवनेन वद्धितं स्तनयुगं नाधुना स्वल्पायतने वल्कले माति अत्र
को मे दोष इति परिहासः ।

NOTES

1. (a) अतिपिनङ्गेन—अपि + नह + क्त कर्मणि = अपिनङ्गम् or पिनङ्गम् the
अ of अपि being dropped optionnally—"वष्टि भागरिरल्लोपमवाप्योरुप-
संग्योः । आपस्वैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।" इति वचनात् । (b)
शिथिलय—शिथिलं श्लथं कुरु इति शिथिल + णिच् + लोट् हि = शिथिल (नामधातु)
+ हि = शिथिलय slacken. (c) तावत् indicates अवधारण । Op.—"कुरुष्व
तावत् मृगप्रचिणि" &c.

2. (a) अत्र—In this matter. i. e. in the restraint. (b) विस्तारय-
तीति—वि + स्तृ + णिच् + ढच् कर्त्तरि क्लीबे = विस्तारयित्वा that which has
caused to develop. धरतीति धृ + अच् कर्त्तरि = धरः the holder. पयसां
दुग्धस्य धरः पयोधरः the breasts. तस्य विस्तारयित्वा । शेषषष्ठा समासः । Avoid
पयः धरतीति, for this gives पयोधार by "कर्मण्यण्" । Op. "कथं तद्धि"

गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषतवविवक्षायां भविष्यन्ति”—Bhattoji (c) उपाल-
भम्—उप + आ + लभ + लोट्स्व do censure, उपालभ् means to censure.

2. Remark.—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth.

राजा—काममननुरूपमस्या वपुषो वल्कलम् । न पुनरलङ्कार-
श्रियं न पुष्यति । कुतः—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशीर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतौनाम् ॥१७॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that it does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Saivala). The spot though dark, promotes the beauty of the moon. This slim one is more attractive even with a bark. What indeed is not a decoration for a charming figure ?

राजेति । ‘वल्कलम् एतत् वासोभूतम् ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः ‘वपुषः लावण्यमयस्य शरीरस्य ‘अननुरूपम्’ अयोग्यं ‘कामम्’ मया अनुमन्तव्यम् [“कामं प्रकामेऽनुमतौ” इति विश्वः] । ‘पुनः’ किन्तु ‘अलङ्कारश्रियं’ वपुषो भूषणशोभां ‘न पुष्यति’ न तनोतीति इति ‘न’ अयोग्यमपि वल्कलमिदमस्या वपुषु षयत्येव ॥ [“वपुषो वल्कलम्” (त-, न्या- म-)...‘वयसो वल्कलम्’ (रा-, वि-)] ॥

सरसिजेति । अन्वयः—शैवलेनापि अनुविद्धं सरसिजं रम्यम् ; लक्ष्म मलिन-
मपि हिमांशीर्लक्ष्मीं तनोति, वल्कलेनापि तन्वी इयम् अधिकमनोज्ञा । मधुराणामाकृ-
तानां किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—‘शैवलेनापि’ तुच्छया जलनील्या अपि
(गर्हायाम् अपिः) ‘अनुविद्धं’ ‘सरसिजं’ कमलं ‘रम्यं’ मधुरम् । ‘लक्ष्मं’ चिह्नं कलङ्कः
(‘चिह्नं लक्ष्म च’ इत्यमरः) ‘मलिनमपि’ कृष्णवर्णम् अतः वस्त्रमपि, ‘हिमाः’

शिशिराः 'अंशवः किरणा यस्य तस्य, शीतरश्मिश्चन्द्रस्य 'लक्ष्मीं' शोभां 'तनोति' विस्तारयति । 'वल्कलेनापि ह्येन वल्कलवाससा अपि 'तन्वी' क्लृप्ता 'इयं शकुन्तला 'अधिक' यथा तथा 'मनोज्ञा' हृद्या मनोहरतरया । एतत् वितयमालोच्य मन्ये मधुराणां मनोज्ञानाम् 'आकृतीनां वपुषा किमिव हि तुच्छमपि 'वस्तु न मण्डन' न भूषणम् । अपि तु सर्वमेव कान्तमूर्तेर्भूषणं भवति ।

NOTES

1. (a) कामम्—Implies अनुमति (admission). (b) अनुगतं रूपम् इति अनुरूपं योग्यम् । प्रादितत्—। न अनुरूपम् unsuitable नज्जतत्—। (c) पुनर् Implies भेद difference. "पुनरप्यने भेदे" इति कोषः । (द) अलङ्कारश्रियम्—अलङ्कयते भूष्यते अनेन इति अलम् + कृ + घञ् करणे = अलङ्कारः decoration. तस्य श्रीः or तत्कृता श्रीः the charm caused/by decoration इतत्—or शाकपार्थिवादि । ताम् । (e) न...न—The double negation emphasises the affirmation.

Remark.—A bark garment for this charming figure is an obvious incongruity. This is the admission implied by कामम् । But पुनर् modifies the admission. Though obviously incongruous, you cannot say that the bark does not enhance her beauty. I prefer the reading वपुषः, because the poet closes the sloka following with "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।" The inference there being about आकृति, it seems more relevant here to speak of वपुस् than of वयस् which is not आकृति ।

3. (a) सरसिजम्—सरसि जातम् इति सरसि + जन + ङ कर्त्तरि = सरसिज or सरोज by the rule "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" । The बहुल implies variety i.e. whether लुक् or अलुक् or both has to be known from शिष्टप्रयोग । Thus both सरसिज and सरोज occur in authoritative writing, but preferably write सरोजम् not सरसिजम्, पङ्क्तिम् not पङ्क्तिम् । (b) अधिकमनोज्ञा—मनसा जानाति इति मनस् + ज्ञा + क कर्त्तरि = मनीषा Lit. that which takes one by the mind, i. e. captivates the mind. Hence—charming. 'अधिक' यथा तथा मनोज्ञा excessively charming, सहस्रपेति समासः (c) वल्कलेन—...तृतीया करणे । It is करण of the क्रिया in मनोज्ञा । (d) किमिव—the इव here is merely orna-

mental—वाक्या-लङ्कार । “इवेति ईषदर्थोपमोत्पेक्षावाक्यालङ्कारेषु” इति वङ्ग-मानः । (e) किम्—is emphatic. Thus किं न मण्डनम् means what is not a decoration’ which is a mere question, or by काक् “may imply that everything is a decoration. The हि emphasises the काक्—“what indeed is not a decoration.” For a similar idea compare—“न रस्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्”—Kirata ; “सर्वशीभनीयं सुरूपं नाम”—Bhasa.

4. Remark—Note the course of the king’s love. His interest in Sakuntala has not developed into admiration. * The metre is मालिनौ and the figure अर्थान्तरन्यास (see under आ परितोषादिदुषाम् etc—Ante). Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows. It is perfectly legitimate. When दण्डिन् says—वस्तु प्रस्तुत्य तत्साधनसमर्थस्य न्यासः—he does not mean that in actual writing the conclusion has to be stated first. In thought however, the conclusion is first before the mind’s eye and facts are then brought together in support.

शकुन्तला (अग्रतोऽवलोक्य)—एसो वादेरितपल्लवाङ्गुलेहिं तुवरेहि विअ मं केसररुक्खओ । जाव णं सम्भावेमि [एव वातेरितपल्लवाङ्गुलोभिस्त्वरयति इव मां केशरवृक्षकः । यावत् एनं सम्भावयामि ।] (परिक्रामति) ।

SAKUNTALA—[Looking in front]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind. I will attend to it. [Walks round].

प्रियंवदा—हला—सउन्दले, एत्थ एव दाव मुहुत्तअं चिट्ठ । जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केसररुक्खओ पडिभादि [हला शकुन्तले, अत्र एव तावत् मुहुत्तकं तिष्ठ, यावत् त्वया उपगतया लतासनाथ इव अयं केशरवृक्षकः प्रतिभाति] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala, do thou stay at this very place for a moment. For, with you near, this Kesara tree appears as if blessed with a creeper.

शकुन्तला—अदो क्खु प्रियंवदासि तुमं [अतः खलु प्रियं वदासि त्वम्] ।

SAKUNTALA—Hence indeed you are called Priyamvada.

शकुन्तलेति । ['अग्रतः' पुरः 'अवलोक्य' आह] 'एष अग्रतो दृश्यमानः 'केशरवृक्षकः' वकुलपादपः वातेन वायुना 'ईरिताः' चालिताः याः 'पल्लवरूपा 'अङ्गुल्यः' ताभिः 'मां त्वरयति' सत्वरगमनार्थम् आह्वयति 'इव' । एहि शकुन्तले भटिति मां सेचनेन संवर्धय इति सङ्केतयति इव । 'यावत् एनं वकुलकं 'सम्भावयामि' गत्वा जलसेचनेन संवर्धयामि । ["परिक्रामति" रङ्गमञ्चं परितो गच्छति] ।

प्रियंवदेति । 'हला' अयि शकुन्तले अव केशरतरुतले 'एव तावत् सुहृत्त'क' क्षणमात्रं 'तिष्ठ' । 'यावत्' प्रशंसायाम् ["यावत् कार्तृस्त्रैवधारणे । प्रशंसायाम्" इति मेदिनी] । 'उपगतया' समीपवर्तिन्या 'त्वया' [हेतौ तृतीया] 'अयं केशरवृक्षकः वकुलपादपः लतया सनाथः नाथवान् 'इव' अलङ्कृत इव इत्यर्थः 'प्रतिभाति' लक्ष्यते । त्वमत्र वकुलमूले स्थिता, मन्ये लतया इव कयाचित् अयमनुगृहीता वकुलः इति शकुन्तलाया रूपप्रशंसा ।

शकुन्तलेति । मधुरसुच्यते त्वया 'अतः खलु' ईदृशेनैव प्रियभाषणेन 'त्वं प्रियंवदा असि' प्रियंवदा इति नास्मा आह्वयसे । या प्रियं वदति सैव प्रियंवदा । प्रियभाषणेन पुनर्यथाय' ते नाम ।

NOTES

1. (a) वातेरित &c.—ईर + क्त कर्मणि = ईरिताः urged. पल्लवरूपा अङ्गुल्यः पल्लवाङ्गुल्यः । वातेन ईरिता वातेरिताः urged by the wind. तादृशः पल्लवाङ्गुल्यः । ताभिः । करणे श्या । (b) केशरवृक्षकः—झखो वृक्षः वृक्षकः young tree, केशर is a name of वकुल । स चासौ वृक्षकश्च । (c) यावत् indicates अवधारण also.

2. Remark—Here we have रूपक in पल्लवाङ्गुली । The defini-

tion in “उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते” । Through the रूपक, we see अगुलिसञ्चालन in the केशरवच ; this is likened, not openly but by implication (समासरूप) to a lover’s accosting (नायकसङ्केत); Hence the रूपक raises a समामोक्ति which is “वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः । उक्तिः संचेपरूपत्वात् सा समामोक्तिरिष्यते ॥” as defined by दण्डिन् । Lastly, Sakuntala goes to the केशरवचक as if—though not really—through this accosting. This is उत्प्रेक्षा [see under कण्टसारे ददञ्चतुः etc.] । रूपकानुप्राणितसमामोक्त्युत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

3. खलु—implies अवधारण ; for this very reason. ‘प्रियभाषण is the cause of your being called प्रियंवदा । The reference is to the derivation of the word. Thus प्रियं वदतीति प्रिय + वद-खच् कर्त्तरि स्त्रियाम = प्रियंवदा by the rule “प्रियवशे वदः खच्” ।

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्य

खलु —

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणी वाह !

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गं पु सन्नद्धम् ॥ १८ ॥

KING—Priyamvada tells Sakuntala the truth though it is agreeable. Indeed—her lower lip has the lustre of a new leaf. the arms imitate tender twigs, in the limbs is arrayed attractive youth like [a crop of] flowers.

अनसूया—हला सउन्दले, इअं सअंवरवद्ध सहआरस्म तुए किदणामहेआ वणजोसिणि ति णोमालिआ । णं विमुमरिदा सि [हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृत-नामधेया वनज्योत्स्ने ति नवमालिका । एनां विस्मृतासि] ।

ANASUYA—My dear Sakuntala, here is the self-elected bride of the Sahakara, the Navamalika named by thee Vanajyotsna. Hast thou forgotten it ?

राजेति । लोके हि यत् प्रियमुच्यते तत् मिथ्या भवति । किन्तु यदेतत् ‘प्रियंवदा

शकुन्तलाम् 'आह' कथयति ["ब्रुवः पञ्चानामादित आही ब्रुवः" इति वक्तॄन्मामे णल्-
आहादेशश्च] तत् 'प्रियमपि' मधुरमपि 'तथा' सत्यं न मिथ्या । नूनमियं शकुन्तला
बकुलमूले लता इव लल्यते ! नायं प्रियंवदायाः चाटुवादः ।

अधर इति । अन्वयः—अस्याः खलु अधरः किसलयरागः बाहू कोमलविटपानु-
कारिणौ अङ्गेषु कुसुममिव लोभनीयं यौवनं सन्नद्धम् । व्याख्या—'अस्याः खलु'
शकुन्तलायाः किल 'अधरः' निम्नोष्टः 'किसलयस्य' नवपल्लवस्य 'रागः' रक्तिमा इव
'रागो' यस्य तथाविधः पल्लवताम्र इत्यर्थः । 'बाहू कोमलयोः' नमयीः नवजातयोः
विटपयोः शाखयोः अनुकारिणौ सदृशौ । अङ्गेषु स्तनजघनादिषु 'कुसुममिव' पुष्पमिव
'लोभनीयं' मनोहरं 'यौवनं' तरुणिमा 'सन्नद्धं' सज्जितं विजृम्भितम् । शकुन्तलायाः
अधरः नवपल्लवसदृशो बाहू च अचिरप्ररूढौ विटपौ इव यौवनं तु कुसुममिव । एभिः
पुनरियमपि लतासदृशी इति सत्यम् ।

अनसूयेति । इयम् एषा पुरोवर्तिनी 'सहकारस्य' रसालस्य 'स्वयं'वरप्राप्ता वधूः'
(शाकपाधि'वादिः) या हि स्वयमेव प्रसृत्य सहकारं श्रितवती सा इत्यर्थः त्वया 'कृतं'
विहितं वनज्योत्स्ना इति नामधेयं नाम [स्वार्थे' धेयप्रत्ययः] यस्याः सा 'नवमालिका'
कुसुमलता । 'एनां' नवमालिकां 'विस्मृता असि' [गौणवृत्त्या गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि
क्तः] मन्ये विस्मृतिवशात् एषा त्वया न सिक्ता ।

NOTES

1. प्रियमपि &c.—Sakuntala takes Priyamvada's remarks as merely complimentary. But the King thinks, the remark is a true one.*

2. (a) किसलय &c.—किसलयस्य रागः the lustre of a new leaf. इतत्—। स इव रागो यस्य whose lustre is like that of a new leaf, बहु—by the Varttika "सप्तसुखपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" । (b) कोमल
etc.—साधु अनुकरोतः इति अनु + क + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि अनुकारिणौ ;
कोमलो विटपौ two tender twings. कसंधा—। तयोः अनुकारिणौ imita-
tors of two tender twigs, i. e. like twigs. "तस्य अनुकरोति"

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

is a सादृश्यवाचक phrase. 'तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यमूचकाः' इति दृष्टी ।

3. लोभनीयम्—लुभ् विमोहने + णिच् अनीयर् कर्त्तरि बाहुलकात् attractive.

4. Remark.—लोभनीय is suggestive. It betrays the King's wish to possess her. But just now the wish is not perceptible even to the king himself. Hence he says in a general manner लोभनीयं यौवनम् not लोभयति मां यौवनम् with a personal reference.*

5. स्वयंवर &c.—स्वयम् आत्मना त्रियते अस्मिन् इति स्वयम् + वृ + घ अधिकरणे सञ्ज्ञायाम् = स्वयंवरः by the rule “पु सि रुज्ञायां घः प्रायेण” । तव वधूः etc. Or after भानुजी—स्वयं वृणोते इति स्वयम् + वृ + स्वच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = स्वयंवरा one who chooses a husband herself. सा च सा वधूश्च । कर्मधा— ।

6. (a) वनज्योत्स्ना—ज्योतिरस्तासग्राम इति ज्योतिसु + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना निपातनात् by the rule “ज्योत्स्ना तमिस्रा—” । वनस्य ज्योत्स्नैव उद्भासकत्वात् ! (b) एनाम—There is no शेषाववक्षा here. Hence the rule “अधौगर्थदयेशां कर्मणि” does not apply ; we get द्वितीया because of कर्मविवक्षा । (c) विस्मृता—वि + स्मृ + क्त कर्त्तरि । स्मरति = मनसा गच्छति । Hence secondarily स्मृ is गत्यर्थे । So it takes कर्त्तरि क्त by the rule “गत्यर्थाकर्मक—” ।

शकुन्तला—तदा अत्ताणं विस्मरिस्मिं [तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि] । (लतामुपेत्य अवलोक्य च) हला रमणीए खलु काले इमस्म लतापाअवमिहुणस्म वडअरो संहुत्ती । एवकुसुमजोव्वणा वणजोसिणी, वड्डपल्लवदाए उवहोअक्खमो सहआरो [हला रमणीये खलु काले अस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना वड्डपल्लवतया उपभोगक्षमः सहकारः] । (पश्यन्तो तिष्ठति ।)

SAKUNTALA—Then I shall forget even my own self

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it). Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree. The Vanajyotsna has fresh youth in her flower and the Sahakara is capable of enjoying because of its growth of twigs (Stands gazing).

शकुन्तलेति । यदि वनज्योत्स्नां विस्मरामि 'तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि' । अभिन्ना इयं मत्तः, या हि वनज्योत्स्ना सैव अहम् इत्यर्थः । [लतां वनज्योत्स्नाम् 'उपेत्य' प्राप्य, लतासमीपंगत्वा, 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह] 'हला' अनसूये 'रमणीये' मनोहरे 'खलु काले' समये 'लतायाः' वनज्योत्स्नायाः 'पादपस्य' सहकारस्य च यत् मिथुनं द्वयं, तस्य 'अस्य व्यतिकरः' समागमः 'संवृत्तः' जातः । रमणीयतां दर्शयति— 'वनज्योत्स्ना' तदाख्या इयं नवसालिका 'नवम्' अचिरौदगतम् नूतनत्वात् मनोरमं कुसुमरूपं यौवनं यस्याः तादृशी । 'सहकारः' आम्रः 'वद्धा' सन्नद्धाः 'पल्लवाः' यस्य 'तत्तया' नवपल्लवौदगमात् उपभोगस्य क्वायासेवनादिमुखस्य 'चमः' योगः । यौवनेनेयं सहकारं प्रीणाति सोऽपि चैनां क्वायया सम्भावयति । प्रवृत्तस्तीक्ष्णातपो ग्रीष्मकालः, पल्लवैः प्रच्छाद्यशीतलक्ष सहकारतन्त्रं तवापि नवमालिकाकुसुमसौरभम् । इत्यहो लोकसुभगोऽयमनयोः समागमः । ['पश्यन्तौ' लतापादपौ अवलीकयन्तौ मनसा च समागममाधुर्थ्यं स्तुवती 'तिष्ठति' आस्ते] ।

NOTES

1. (a) रमणीये &c.—रमयति इति रम + णिच् + अनौय् कर्त्तरि बाहुलकात् = रमणीय, charming. तस्मिन् । (b) लतापादप etc.—लता च पादपश्च लतापादपौ creeper and tree. तयोर्मिथुनं द्वन्द्वम् pair of a creeper and tree, तस्य । (c) व्यतिकरः—वि + अति + कृ + घ अधिकरणे सञ्ज्ञायाम् Union. (d) नवकुसुम etc.—नवं कुसुमं नवकुसुमम् । तत् यौवनं यस्याः । See व्याख्या for another view. In अधरः किसलयरागः etc. यौवन is spoken of as कुसुम । Working in the same line here कुसुम is taken not merely as like यौवन but as यौवन itself. (d) वद्धपल्लव etc.—वद्धाः पल्लवा यस्य स वद्धपल्लवः having an array of twigs. तस्य भावः वद्धपल्लवता । तथा । हेतौ श्या । (i) उपभोग etc.—उप + भुज् + घञ् भावे उपभोगः enjoyment. तस्य चमः इत्यतः— ।

प्रियंवदा—अनसूए, जाणासि किं सउन्दला वनजोसिणिं
अदिमेत्तं पेक्खदित्ति [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वन-
जोत्सनाम् अतिमात्रं प्रच्छते इति] ।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakun-
tala is earnestly looking at Vanajyosna ?

अनसूया—ण क्खु विभावेमि । कहेहि [न खलु विभावयामि ।
कथय] ।

ANASUYA—I cannot indeed guess. Do tell me.

प्रियंवदा—जह वनजोसिणो अनुरूवेण पाअवेण संगदा अवि
णाम एब्बं अहं वि अत्तणो अनुरूवं वरं लहेअं ति [यथा
वनजोत्सना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि
आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति] ।

PRIYAMVADA—As Vanajyotsna is united with a
suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting
myself"—This (is her thought).

शकुन्तला—एसो णूणं तुह अत्तगदो मनोरहो [एअ नूनं तव
आत्मगतो मनोरथः] । [कलसमावजयति] ।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your
self. (Inverts the pitcher).

प्रियंवदेति । 'अनसूये' शकुन्तला किं किं निमित्तं 'वनज्योत्स्नाम् अतिगता
मात्रा' यस्मिन् तत् तथा तथा सातिशयमित्यर्थः 'प्रेच्छते' पश्यति, पश्यन्ती आस्ते 'इति'
एतत् 'जानासि' ? इति काकुः ।

अनसूयेति । 'न खलु' न नूनं 'विभावयामि' अनुमातुं शक्नोमि । यदि त्वं
जानासि 'कथय' मे ।

प्रियंवदेति । 'यथा' यद्वत् 'वनज्योत्स्ना अनुरूपेण' आत्मसदृशेन 'पादपेन'
वृक्षेण सहकारिण 'सङ्गता' मिलिता 'अपि नाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'अहमपि एवम्

आत्मनः अनुरूपं सदृशं 'वरं' भर्त्तारं 'लभेयं लब्धुं' 'शक्त्याम्' 'इति' एतत् मनसि कृत्य इयं वनज्योत्स्नां चूतसङ्घातां प्रेक्षमाणा तिष्ठति ।

शकुन्तलेति । नूनं निश्चितम् 'एष' त्वया उक्तः 'तव आत्मगतः' मनसि स्थितः 'मनोरथः' अभिलाषः । अयि चतुरिके, मामाश्रित्य स्वाभिलाषं प्रकटयसि ? ['कलस' सेचनघटम् 'आवर्जयति' किञ्चित् अधोमुखं करोति सिञ्चति इत्यर्थः] ।

NOTES

1. जानासि—The कर्म is इति । Do you know this (इति) । The इति again refers to the sentence—किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं प्रेक्षते ।

2. (a) अपि नाम &c.—The अपि is repeated. The first indicates a question "गर्हसमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि" इत्यमरः । She is questioning herself. नाम—Implies possibility संभाव्य । 'नाम प्राकाश्यसंभावा क्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः । Together अपि नाम = Is it possible. The second अपि is समुच्चये । अहमपि = I too (b) लभेय—लभ + लिङ् ईय । शकि लिङ् । (c) इति—This i. e. this is her thought इति ध्यायति अतः अतिमात्रं प्रेक्षते इत्यर्थः ।

3. Remark—Priyamvada's reply urges the King on in his course of love. On hearing this, naturally the thought arises in him whether he would be a suitable husband (अनुरूपो वरः) for Sakuntala.*

4. आत्मगतः—आत्मानं गतः residing in thyself. रतम्— । The point of the retort is—Priyamavada's speech is direct, अहम् referring to शकुन्तला । Sakuntala haughtily misinterprets—अहम् = the speaker, i. e. प्रियंवदा ।

5. आवर्जयति—आ + वृज् + णिच् + लट् ति । Inverts i. e. empties on some shrub at hand, presumably the नवमालिका । Comp. नवमालिकामुज्झित्वा &c. infra. आवर्जन is bending. Compare—"आवर्जितजटामौलिवलिम्बिशिकीठयः" "शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः" &c.

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात् ? अथवा कृतं सन्देहं ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
 सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥१८॥
 तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

KING—Can it be that this maiden is born of some wife of the Kulapati not of the same caste with him ? Or, away with doubts ! She is undoubtedly fit to be wedded by a Kshatriya, because my honourable mind is inclined towards her. For, to the good, in matters of doubt, the inclination of their mind are the final authority. Still I must know the fact about her.

राजसि । 'अपिनाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'इयम्' एषा शकुन्तला 'कुलपतेः' अयुतशिष्यपोषकस्य मुनिकुलेश्वरस्य कण्वस्य 'असवर्णं ब्राह्मणेतरं' यत् कलवम् ["क्षेत्रं कलवो केदारः" इति कोषः] 'तत्सम्भवा' तज्जाता 'स्यात्' भवेत् 'अथवा' पदान्तरे 'सन्देहेन' संशयेन 'कृतम्' अलम् । इयं ब्राह्मणपत्नीप्रसूता, तदितरजाता वा, इति अकारणः संशयः ।

असंशयमिति । अन्वयः—[इयम्] असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा, यत् मे आर्थं मनः असंग्रामं अभिलाषि । सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्तःकरणप्रवृत्तयो हि प्रमाणम् । व्याख्या—'इयं' शकुन्तला 'असंशयं' निश्चितं 'क्षत्रस्य' क्षत्रियजातेः 'परिग्रहः' पत्नीत्वेन स्वीकारः तस्य 'क्षमा' योग्या । कथमेतत् ज्ञायते इत्याह—यत् 'मे' मनः पुरुवंशप्रभवस्य 'आर्थम्' आचारपूतं 'मनः असंग्रामं' शकुन्तलायाम् 'अभिलाषि' सम्पृहम् । यदि प्रवृत्तिरेव अनुसर्त्तव्या, उत्पद्यप्रवृत्तिरपि आपतति इत्याह—'सन्देहस्य पदेषु' स्थानेषु ["पदं व्यवसितवाणस्थानलक्ष्णाङ्गि वस्तुषु" इत्यमरः] संशयस्थलेषु 'वस्तुषु' विषयेषु यानि यानि वस्तूनि संशयस्थलानि तेषु इत्यर्थः, सतां साधूनां, न तु प्राकृतानामपि 'अन्तःकरणस्य' मनसः 'प्रकृष्टा वृत्तयः' प्रवर्त्तननिवर्त्तनलक्षणा व्यापारा 'हि' ता एव 'प्रमाणं' कर्त्तव्यनिर्णायकम् ॥ कर्त्तव्याकर्त्तव्येषु साधूनां मन एव प्रमाणम् । पौरवोऽहं साधुरेव । मनश्च मे शकुन्तलां प्रति याति । तन्नूनमियं मे ग्राह्या इति भावः ।

तथापीति । 'तथा' एव तर्केण निर्णीते 'अपि अर्थे' 'एनां शकुन्तलां' 'तत्त्वतः' स्वरूपेण 'उपलप्स्य' ज्ञासेत् । आश्रमवासिभ्यः परिपृच्छादिभिः आमूलं शकुन्तलाया वृत्तान्तम् अवगमिष्यामि ।

NOTES

1. (a) अपि नाम &c.—The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply.* (b) कुलपतिः—This has a technical sense. "सुनीनां दश-साहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥" (c) असवर्णं &c.—संभवत्यस्मात् इति सम् + भू + अप् अपदाने = संभवः origin उत्पत्तिस्थानम् । चैव is कलव wife. "चैव कलवे केदारः" । समानो वर्णो यस्य तत् सवर्णम् of the same caste. समानस्य सभावः । न सवर्णमसवर्णम् । असवर्णं चैवम् a wife not of the same caste. कर्मधा— । तत् संभवो यस्याः सा । बहु— । (d) स्यात्—शकि लिङ् । We do not say संभावनायां लिङ्, because संभावना is already expressed by नाम । (e) कृतम्—It is an अव्यय here in the sense of अलम् । Hence गम्यमानोपयोगक्रियां प्रति करणत्वात् 'सन्देहेन' इति करणे वृत्तीया ।

2. (a) असंशयम्—सम् + शौ + अच् भावे = संशयः doubt. अविद्यमानः संशयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु— । चवपरि etc.—परि + ग्रह + अप् भावे = परिग्रहः acceptance (as bride). चवस्य परिग्रहः marriage by a Kshatriya. तस्य चमा । Or चवपरिग्रहं चमते इति चवपरिग्रह + चम + ण कर्त्तरि स्त्रियाम् tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्—Always neuter singular. (d) अन्तःकरण etc.—तियते अनेन इति कृ + लुट् करणे = करणम् sense इन्द्रियम् । अन्तःस्थं करणम् अन्तःकरणम् the inner sense i. e. the mind शक्यार्थिवादि तत् ।

3. (a) तथापि—Still, i. e. though I have no doubts. The enquiry is through curiosity only. He is sure of the result of the enquiry ; it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya. (b) तत्त्वतः—तत्त्व is facts. Literally I will ascertain her by facts, i. e. I will ascertain the facts about her.

शकुन्तला (ससम्भ्रमम्)—अम्भो सलिलसेकसम्भ्रमोदुगतः नवमालिकाम् उज्झित्वा वदनं मे मधुकरः अभिवर्त्तते] (भ्रमरवाधां रूपयति) ।

SAKUNTALA—(in a fright) Ah ! Raised by the agitation caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Navamalika is coming towards my face ! (Acts the annoyance caused by a bee).

राजा (सस्पृहमवलोक्य)—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशोवेपथुमतीं
रहस्यास्त्रायीव, स्वनमि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करीव्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृतौ ॥ २० ॥

KING—(Gazing longingly)—O bee ! we are undone through search after fact, thou art successful indeed ! Thou touchest repeatedly her trembling eyes the corners of which are restless ; hovering near her ears, thou softly hummest like one whispering a secret ; while she is waving her hands, thou sippest her lower lips which is the very essence of desire.

शकुन्तलेति । ('सम्भ्रमेण सन्तासेन सह आह) 'अम्भो' इति आवेगे । 'सलिलस्य' जलस्य 'सेकात्' यः 'सम्भ्रमः' आन्दोलनं तस्मात् 'उदुगतः' उत्पतितः 'मधुकरः' कश्चित् भ्रमरः 'नवमालिकां' वनज्योत्स्नाम् 'उज्झित्वा' परित्यज्य 'मे वदनं' पद्मगन्धिमुखम् 'अभिवर्त्तते' लोभात् अनुधावति । ['भ्रमरात्' वाधां पीडां 'निरूपयति' नाट्येन दर्शयति] ।

राजेति—[स्पृहा अभिलाषः तेन सह इति 'सस्पृह' (सहस्पृहं वा) साभिलाषम् 'अवलोक्य' भ्रमरवृत्तं दृष्ट्वा आह] ।

चलेति । अन्वयः—हे मधुकर, वेपथुमतीं चलापाङ्गां दृष्टिं बहुशः स्पृशसि, रहस्याख्यायौव कर्णान्तिकचरः (सन्) मृदु स्वनसि । करौ व्याधुन्वत्याः रतिसर्वस्वम् अधरं पिबसि । वयं तत्त्वान्वेषात् हताः, त्वं खलु कृती । व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर, भयात् वेपथुमतीं कम्पमानाम् अपि च भवदनुसरणात् 'चलः' चञ्चलः 'अपाङ्गः' प्रान्तभागी यस्याः तादृशीं दृष्टिं लोचनं 'बहुशो' वारं वारं स्पृशसि । रहस्यं गोपनीयं किञ्चित् आचष्ट इति 'रहस्याख्यायौ' निभृतप्रवक्ता 'इव कर्णयोः अन्तिके' समीपे चरतीति तथाभूतः सन् 'मृदु' नीचैः 'स्वनसि' अस्मद्विधानां सम्बन्धे अव्यक्तं भाषसे । 'करौ' हस्तौ 'व्याधुन्वत्याः त्वामेव निषेद्धुं' विशेषेण समन्तात् चालयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः 'रतिसर्वस्व' कामसारम् 'अधरं' निम्नोष्टं 'पिबसि' एनां चुम्बसि इत्यर्थः । 'वयम्' अहम् ["अस्मादो हयोश्च" इति बहुवचनम्] 'तत्त्वसा' मदुद्वाहयोग्या न वा इति वस्तुनः 'अन्वेषात्' निष्कर्षार्थमनुसरणात् 'हताः' भग्नमनोरथाः जाताः 'त्वं खलु' त्वमेव 'कृती' कृतकृत्यः ॥ नवमालिकामुज्झित्वा प्रथमं नीलोत्पलभ्रमात् शकुन्तलाया नेत्रं प्रतिधावितो भ्रमरः । समीपस्थः पुनः कर्णे शिरीषाभ्याम् आकृष्टः तत्र एव चलितः । ततोऽपि च पक्षविम्बबुद्ध्या अधरमभिगतः । राजा तु अस्यां जातस्पृहः भ्रमरे कामिचरितमारोप्य सामूयमाह इति तात्पर्यम् ।

NOTES

1. (a) सलिल &c.—सलिलस्य सेकः sprinkling of water. तस्मात् सम्भ्रमः agitation from the sprinkling &c. सहसुपेति समासः । तस्मात् उदगतः raised by the agitation &c. (d) अभिवर्त्तते—अभि is here usually taken as a कर्म प्रवचनीय to explain the द्वितीया in वदन । वदनम् अभि = वदनं लक्षणीकृत्य । Or we may say अभिवर्त्त is सकर्मक owing to अभि । "उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्" । In that case वदन takes कर्मणि द्वितीया ।

2. (a) चल etc.—The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her.* The metre is शिखरिणी । समासोक्तिः is the figure. See under वातेरित etc.—Ante. (b) बहुशः—Several times repeatedly. I have not got the chance even once. Hence the envy.* रहस्याख्यायौ—रहसि भवम् इति रहस् + यत् = रहस्यम्

a secret. तत् आचष्टे आख्याति वा इति रहस्य + आ + चक्ष् or ख्या + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । According to भट्टोजि, however, ख्या is not available here and we have to derive from चक्ष् । “अयं सावंधातुकमावविषयः” इति भट्टोजिः । (c) कर्णान्तिक etc.—कर्णयोः अन्तिकम् neighbour-hood of the ears. तत्र चरतीति कर्णान्तिक + चर + ट कर्त्तरि ॥

3. (a) तत्त्व etc.—अनु + इष + घञ् भावे = अन्वेषः search. तत्त्वस्य अन्वेषः । तस्मात् । हेतो पञ्चमी । (b) हताः—Baffled अकृतिनः, or restrained प्रतिहताः । ‘मनोहतः प्रतिहतः प्रतवद्धो हतश्च सः’ । (d) कृती—Successful. “इष्टादिभ्यश्च” इति इनिप्रत्ययः is the usual derivation of Madhava, Mallinatha, Bhatti etc. But opinions differ as to whether कृत is of the इष्टादि class. An alternative may be given—कृ + क्त कर्मणि भावे वा = कृतम् achievement. तदस्य अस्ति = कृत + इनि मत्वर्थे ।

शकुन्तला—ण एसो धिष्टो विरमदि । अस्सदो गमिस्सं [न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यासि] । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिक्षेपम्) कहं इदो वि आअच्छदि । हला परित्ताअह मं इमिणा दुव्विणोदेण महुअरेण अहिह्वअसाणं [कथम् इतोऽपि आगच्छति । हला परित्वायेथां माम् अनेन दुर्विनीतेन मधुकरेण अभिभूयमानाम्] ।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop. I will move elsewhere. [Stepping aside and looking around]. How now ; he is coming this way too. Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee.

शकुन्तलेति । ‘एष धृष्टः’ दुर्विनीतो भ्रमरः ‘न विरमति’ निवर्त्तते । ‘अन्यत्र’ अन्यस्मिन् स्थाने ‘गमिष्यामि’ (अन्यत् पदं स्थानं ‘पदान्तरं’ स्थानान्तरम् । तत्र ‘स्थित्वा’ गमनात् विरता भूत्वा ‘दृष्टेः’ दर्शनस्य ‘क्षेपः’ पातः तेन सह भ्रमराभिमुखं दृष्ट्वा आह) ‘कथम्’ किमेतत् यत् एषः भ्रमरः ‘इतः अपि’ अस्मिन्नपि स्थाने ‘आगच्छति’ । ‘हला’ अयि सख्यौ ‘अनेन दुर्विनीतेन’ अशिष्टेन ‘मधुकरेण अभिभूयमानां’ बाध्यमानां ‘मां परित्वायेथां’ रक्षतम् ।

1. (a) न एष etc.—विरमति takes परस्मैपद by the rule “वाङ् परिभ्यो रमः” ॥ (b) अन्यतः takes तसि after डि in the सप्तमी विभक्ति । Compare इतः in “प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्” । (c) कथम् is आश्चर्य्य— an अवयव । Compare “कथमियं सा कण्वदुहिता”, “कथं निगडसंयतासि” ॥ (d) हला is सखीषु कोमलामन्त्रणे अवयवम् । “सकामाभिस्तथा सख्यो हला भाष्याः परस्मैरम् ।” (e) दुर्विनीतेन—दुर् + वि + नी + क्त कर्मणि, or दुष्टं विनीतः hardly disciplined. सहसुपेति समासः । Or विनीतं विनयः discipline ; भावे क्त । दुःस्थितं विनीतं यस्य तेन । बहु— । (f) अभिभूयमानां परिवायेथाम् = अभिभवात् परिवायेथाम् ॥

उभे (सस्मितम्)—का वअ' परित्तादु' । दुस्मन्द' अक्रन्द । राअरफिखदव्वाइं तवोवणाइ'णाम [का वयं परिवातुम् । दुषान्त-माक्रन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।]

THE TWO FRIENDS—(Laughing)—Who are we to save ; Call (shout for) Dushyanta. Forests of penance are known as to be protected by" the king.

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यम्— (अर्द्धोक्ते स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु एव' तावदभिधास्ये—

KING—This is the opportunity to disclose myself. Don't be alarmed—(Aside, when only half-uttered). But the royal character will be disclosed ; well then, I will speak thus—

शकुन्तला (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिच्छेपम्)—कह' इदो वि मं अणुसरदि [कथमितोऽपि मामनुसरति ।]

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—What ! following me here too.

उभे इति । 'उभे द्वे अपि सख्यौ 'स्मितेन' ईषद्धासेन सह आह । 'परिवातु' परिवाणकर्मणि इत्यर्थः 'वयम् आवां द्वे' 'का इति काकुः ["अस्मदो दयोष" इति

वहवचनम्] । वयं परिव्राणे सर्वथा अनिपुणाः । 'दुष्यन्त' तदाख्यं राजर्षिम् आक्रन्द आघोषय । 'तपोवनानि' आश्रमपदानि 'राज्ञा रक्षितवानि' वातवानि 'नाम' परिहासोक्तिरियम् ॥ अनेन शकुन्तलायाः सुकुमारता भीरुता च गग्यते ॥

राजिति । आत्मानं 'प्रकाशयितुं' गोपनात् प्रकटयितुम् 'अयम्' एषः अवसरः' चणः अस्मिन् सुहृत्ते पादपवावधानात् वहिर्गच्छेयम् इत्यर्थः ! 'न भेतव्यं' भयं मा कुरुष्व । [अतः परम् "अयमहमागतः" इत्याकारं किञ्चित् वक्तुमुद्यतः 'अहम्' न भेतव्यम् इत्यंशे 'उक्ते' सति, शेषमनुक्ता एव 'स्वगतम्' आत्मगतम् आह] "अयमहम्" इति यदि ब्रूयां तदा 'तु राजभावः' सम राजस्वरूपम् 'अभिज्ञातो' विदितः भवेत् यातु 'एवं' तावत्' इत्याकारम् एव 'अभिधासी' वक्ष्ये ।

शकुन्तलेति । 'अनुसरति' अभिवर्त्तते ।

NOTES

1. (a) परिव्रातुम्—भवामः is understood. Hence अस्तरथयोगात् तुमुन् । Or तुमुन् is भावे by the maxim—"अवयक्तो भावे" । Hence परिव्रातुम् परिव्राणम् । तस्मिन् विषये का वयम् giving विषय सप्तमी to परिव्रातुम् । The सप्तमी is elided [अवयत्वात्] । (b) नाम—इति प्राकाशये अवयम् । "नाम प्राकाश्यसंभावाकोधीपगमकुत्सने" इत्यमरः ॥

2. प्रकाशयितुम् = The construction is प्रकाशयितुम् अवसरः । We have तुमुन् by the rule "कालसमयवेलासुतुमुन्" which includes all कालवाचक words. "पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषु उपपदेषु तुमुन् स्यात्"—Bhattoji. Up to this time, the girls do not hear what the king says. But न भेतव्यम् is pronounced aloud so as to be heard. Hence some stage direction is necessary before न भेतव्यम् ।*

3. स्वगतम्—This is supposed not to be within the hearing of the other actors on the stage, at the time, though uttered loud enough for the audience 'अश्राव्यं खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।' And its opp. is प्रकाशम् ।

राजा (सत्वरमुपसृत्य)—

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥२१॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

King (Hastily advancing)—Who is this showing insolence towards guileless ascetic maidens whilst a descendent of Puru a chastiser of the ill-trained, governs the earth ? (All slightly confused on seeing the king).

अनसूया—अज्ज ए क्खु किं वि अच्चाहिदं । इअं णो पिअ-
सहीमहुअरेण अहिह्मअमाना कादरौभूदा [आर्य्यं न खलु किमपि
अत्याहितम् । इयमावयोः प्रियसखी मधुकरेण अभिभूयमाना
कातरौभूता] । (शकुन्तलां दर्शयति) ।

ANASUYA—Nothing indeed very alarming. Noble sir, this dear friends of ours, teased by a bee, has got frightened (Points at Sakuntala.)

राजेति । [सत्वरं भटिति 'उपसृत्य' अग्रे गत्वा आह] ।

क इति । अन्वयः—कः अयं, दुर्विनीतानां शासितरि पौरवे वसुमतीं शासति (सति)
मुग्धासु तपस्विकन्यासु अविनयम् आचरति । व्याख्या—'कः अयं' क एष 'दुर्विनी-
तानाम्' अशिष्टानां 'शासितरि' शासके पौरवे पुरुकुलप्रसूते राजनि वसुमती' महीं
'शासति' रक्षति सति । महीं शासन्तं पौरवमनादृत्य ["षष्ठी च अनादरे" इति चकारात्
सप्तमी] 'मुग्धासु' सरलासु 'तपस्विनां कन्यासु' मुनिकुमारीषु 'अविनयम्' औद्धत्यम्
'आचरति' प्रयोजयिष्यति ॥ पुरुकुले दीप्यमाने भुवि दुर्विनीता नैव सुयः । यदि
किञ्चिदस्ति तमहमभिभूय राजसकाशं प्रेषयिष्यामि इति भावः ॥

['सर्वाः' तिस्र एव मुनिकन्यका 'राजन' दृष्ट्वा किञ्चिदिव ईषदेव न बलवत्
संभ्रान्ताः वस्ताः] ।

अनसूयेति । 'आर्य्य' हे मान्य 'न खलु' नूनं 'किमपि अत्याहितं' महदभयं प्राप्तम् ।

किन्तु 'इयमावयोः प्रियसखी शकुन्तला 'मधुकरेण अभिभूयमाना वाध्यमाना सती
अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातरौभूता' व्याकुलीकृता ।

NOTES

1. पौरवे—Refers to दुष्यन्ते । अनादरे भावलक्षणे सधमी । This is intended to mislead. पौरवे सयि is the fact पौरवे दुष्यन्ते makes a distinction between the speaker and दुष्यन्त and mislead the maidens (c. f. राजभावस्तभिज्ञातो भवेत् above). (b) शसितरि—शस + तृच्, अहं कर्त्तरि = शसिता the chastiser तस्मिन् । Owing to the तृच् we have षष्ठी in दुर्विनीतानाम् । पौरवो दुर्विनीतानां शसिता = पौरवो दुर्विनीतान् शसितुमर्हति । The metre is आर्या (See आ परितोषात् &c. Ante).

2. Remark—We have an exact parallel in “अहो महीं शसति सूर्यवंशे निरागसः प्राणहरः क एषः” ।

3. सर्वा &c.—All were confused but अनसूया was the first to recover self-possession. She addressed the king.*

4. आर्य etc.—अर्यते गम्यते शरणत्वेन आश्रीयते इति ऋ + ण्यत् कर्मणि आर्य ; Lit. one who succours the distressed. This is very aptly used towards दुष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man, one of generous impulses, साधु । “महाकुलकुलीनार्य सभ्यसज्जनसाधवः” इत्यमरः । (d) अत्याहितम्—अतीव आहितं मनसि that which has made a deep impression on the mind ; hence a great danger महाभीतिः । “अत्याहितं महाभीतिः” इत्यमरः । आ + धा + क्त = आहित । (c) कातरौभूता—अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता इति कातरा + चि + व + भू = क्त कर्त्तरिस्त्रियाम् ।

राजा (शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा)—अपि तपो वर्द्धते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)—

KING—(Facing toward Sakuntala)—Do your devotional rites prosper ? (Sakuntala stands speechless through confusion).

अनसूया—दाणिं अतिधिविसेसलाहेण । हला सउन्दले
गच्छ उडुअं फलमिस्सं अग्धं उवहर । इदं पादोदकं भवि-
स्सदि । (इदानोम् अतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले
गच्छ उटजम् फलमिअम् अर्धमुपहर । इदं पादोदकं
भविष्यति) ।

Anasuya—[They do] now by the arrival of a distin-
guished guest. Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch
offering mixed with fruits. This will become water for the
feet.

राजा—भवतीनां सनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered
by your sweet and sincere words.

राजेति । ['शकुन्तलामभि' तथा एकदिक् 'सुखं' यस्य तथा 'भूत्वा' आह]
'अपि तपो बद्धं ते' चीयमानं भूयति । तपसः कुशलं किम् ? ['शकुन्तला साध्वसात्'
रुंधमात् अविद्यमानं वचनं भाषणमस्या इति 'अवचना' निरुत्तरा 'तिष्ठति'] ।

अनसूयेति । शकुन्तलां निरुत्तरां हृष्टा अनसूया आह—'अतिथीनां विशेषः'
उत्तमः 'अतिथिविशेषः' उत्तमातिथिः भवानेव । तस्य 'लाभेन' प्राप्य 'इदानीम्'
अधुना तपो बद्धं ते । चाटुवाद एष राजनि ॥ पित्रा आदिष्टम् अतिथिपूजनं
स्मारयन्ती आह—'हला शकुन्तले उटजं' पर्णशालां 'गच्छ' । ततः 'फलैः मिश्रं'
युक्तम् 'अर्धम् अर्घार्थद्रव्यम् आनीय अवभवति 'उपहर' प्रापय । 'इदम्' एतत् अव-
स्थितं जलमेव 'पादोदकं' पादं वारि भविष्यति । जलमस्ति, दधिकुशादिकं
माङ्गल्यमानीय प्रथमं पादप्रक्षालनार्थं पादंततः पूजार्थमर्घं, ततश्च भक्षणार्थं फलं
देहि इत्यर्थः ।

राजेति । 'भवतीनां सनृतया' सत्यप्रियया ["सनृतन्तु प्रिये सते" इत्यमरः]
'वाचाएव आतिथ्यं कृतम्' अलं पुनरायासेन ।

NOTES

1. राजा &c.—अभिगतं सुखमस्य इति अभिसुखः facing. बहु—by

the Varttika “प्रादिभ्यो धातुजस्य बहव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः” ।
शकुन्तलाया अभिमुखः ।

2. शकुन्तला &c.—She has not yet recovered from the confusion. On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused. Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala.*

3. (a) अतिथिविशेष etc.—विशिष्यते or विशिष्यते इति वि + शिष [or शिष + णिच्] + घञ् कर्मणि = विशेषः lit. that which is left [when the husks are removed] i.e. the kernel, that is best. अतिथीनां विशेषः the best of guests. इतत् ।—There is no निर्द्धारण in the वाक्य, because निर्द्धारण requires the presence of three things, the निर्द्धार्यमाण, the class from which the निर्द्धारण is made, and the quality which is the basis of निर्द्धारण ! These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition “न निर्द्धारणे” does not apply. (b) फलमिश्रमर्घम्—फलैर्मिश्रं फलमिश्रम् इतत्—by “पूर्वसदृशं समीनार्थं कलहनिपुणमिश्रमर्घ्यैः” । अर्घ is पूजाविधि an offering to honour a visitor. फलमिश्रः अर्घः । तम् । फल here is a part of अर्घ । These are distinct. Offer him अर्घ and also offer फल । No फल is necessary to make up an अर्घ । The वाचस्पत्य quotes काशीखण्ड thus—“आपः क्षीरं कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकञ्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥” Rice [तण्डुल] and mustard [सिद्धार्थक] in this cannot be called फल । (c) पादोदकम्—पादाय उदकम् water for the feet. i.e. water to wash the feet with = पादम् । सहसुपेति समासः । Or पादार्थम् उदकम् इति शाकपाथि वादि ॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence. Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused.*

5. (a) सूनृतया—सुष्टु नृत्यन्ति जना अनेन हर्षात् इति सु + नृत + क करणे घञर्थे स्त्रियाम् । This is Bhanujis derivation. It is open to

the objection that नृत् does not occur in the Varttika "चञ्चये कविधानं स्याद्वा पा वाधि हनि युध्यर्थम्" । Hence Bhanuji suggests the alternative सु + नृत् + चञ्च करणे संज्ञायाम् and explains that नृत् does not take गुण [i. e. it does not become नृत्त] by the maxim "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" । Lastly सु becomes दीर्घ by the rule "अन्येषामपि दृश्यते" ॥ (b) आतिथ्यम्—अतिथये इदम् इति अतिथि + ज्ञ ।

प्रियंवदा—तेन हि इमस्मिं प्रच्छात्रसीअलाए सत्तवस्सवेदि-
आए मुहुत्तअं उपविसिअ परिस्ममविनोदं करेदु अज्जो [तेन हि
अस्यां प्रच्छायशैतलायां सप्तपणवेदिकायां मुहूर्त्तकमुपविश्य
परिस्ममविनोदं करोतु आर्यः] ।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue seated a while on this cool and shady embankment round the saptaparna tree.

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्तः ।

KING—Surely you too are all fatigued by this work.

अनसूया—हला सउन्दले, उइदं णो पज्जवासणं अदिहीणं ।
एहि उवविसम्ह [हला शकुन्तले, उचितं नः पयुंरपासनमतिथौ-
नाम् एहि उपविशामः] । (सर्वे उपविशन्ति) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit near the guest. Come let us sit down. [They all sit down].

प्रियंवदेति । यदि आतिथ्यं कृतमेव मन्यते भवता 'तेन हि' ततश्च 'प्रकृष्टाभि-
च्छायामिः' सेविते देशे 'शैतलायाम् अस्यां सप्तपणवृक्षस्य' वेदिकायां मूलवन्धनभित्तौ
'मुहूर्त्तकं' क्षणमात्रम् 'उपविश्य आर्यः' मान्यो भवान् परिश्रमस्य पथिक्त्वात्तः 'विनोदं'
'लाघवं' करोतु [प्रच्छाय इति बहुव्रीहिः । प्रकृष्टा छाया इति प्रादिसमासे तु
प्रच्छाया इति स्यात्] ।

राजेति । 'नूनं' निश्चितं 'यूयमपि अनेन वृक्षसेचनरूपेण कर्मणा परिश्रान्ताः'
जातश्रेयाः । तत् यूयमपि उपविश्य श्रममोदनं कुरुत ।

अनसूयेति । अतिथीनां पर्युपासनं परिवृत्य स्थितिः, लक्षणा कन्दोनुवर्तनं 'नः' अस्माकम् 'उचितम्' । यदतिथये रोचते तत् नः कर्तव्यम् । 'एहि उपविशामः' ।

NOTES

1. प्रच्छाय etc. — प्रकृष्टा छाया यस्मिन् देशे स प्रच्छायः a shady place. तत्र शीतला । Or प्रकृष्टा छाया यस्यां वेदिकायां सा प्रच्छाया । सा च शीतला च इति कर्मधा— । Also see व्याख्या । The first derivation has already been adopted in प्रच्छायसुलभनिद्राः [Prelude]. The व्याख्या adopts this while saying प्रकृष्टाभिश्च्छायाभिः सेविते देशे शीतलायाम् etc. Prof. G's remarks "Ray's प्रकृष्टाभिः छायाभिः शीतलायाम् is inaccurate" is altogether out of place. The omission of सेविते देशे alter the case completely. With सेविते देशे I refer to the बहुव्रीहि compound प्रच्छायः । Prof. G's Remark omitting सेविते देशे refers to the कर्मधा (तत्-) compound प्रच्छाया which is quite different from mine.

2. पर्युपासनम्—परि + उप + आस + लुट् भावे lit. sitting near in a circle. Secondly 'to honour. It may be taken here in both the senses.

3. सर्वे—Qualifies अभिनेतारो जनाः understood. See Tika ante on निष्कान्तौ । Here एकशेष is not available.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं णु खलु, इमं प्रेक्खिअ तवो-
वणविरोहिणो विआरस्स गमणौअम्हि संबुत्ता [किं नु खलु इमं
प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनी विकारस्य गमनीया अस्मि संबुत्ता] ।

SAKUNTALA—[Aside]—How is it that, on seeing this person I have become the subject of an emotion inconsistent with the penance-grove ?

राजा (सर्वा विलोक्य)—अहो समवयोरूपरमणीयं भवतीनां
सौहादम् ।

KING—[Gazing on all of them]—Oh ! Your friendship is charming by equal age and beauty !

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूए, कोणु क्खु एसो महुर-
गम्भीराकिदो चउरं पिअं आलवन्दो पहाववदो विअ लक्खीअदि
[अनसूये, को नु खलु एष मधुरगम्भीराकृतिः चतुरं प्रियम् आल-
पन् प्रभाववान् इव लक्ष्यते] ।

PRIYAMVADA [Aside]—Anasuya, who indeed is this
that, with a pleasing and dignified appearance, speaking
smartly and sweetly looks like one full of majesty ?

शकुन्तलेति । ('आत्मानं गतं यथा अन्यैरश्रुतमित्यर्थः आह) 'किं नु खलु'
कथं तावत् 'इमम्' एतमतिथिं प्रेक्ष्य तपोवनस्य आश्रमस्य 'विरोधिनः' विरुद्धस्य
संयमप्रतिकूलस्य 'विकारस्य' चेतोविकृतेः सात्त्विकभावस्य इत्यर्थः 'गमनीया' आस्पदं
'संवृत्ता अस्मि' जातास्मि ? इमं वीक्ष्य कुतो मे चेतौविकृतिः ?

राजेति । ('सर्वा' तिम्रोऽपि कन्यकाः विलोक्य दृष्ट्वा आह) 'अहो' आश्चर्यं
'वयसो रूपस्य' च 'समतया' अतीव 'रमणीयं' जातं भवतीनां सौहार्दं 'सख्यम्' ["हृदभग-
सिञ्चन्त पूर्वपदस्य च" इतुभयपदवृद्धिः । "अनघि हृदभावात्" इति च वामनः] ।

प्रियंवदेति । [जनानामन्तिके समीपे यथा 'जनान्तिकम् अभीष्टं जनं विना
अन्यान् अपवाह्यं, तेषाम् अश्रुतम्* आह] 'अनसूये' को नु खलु एषः कस्तावदयं
जनः 'आकृत्या मधुरः मनोहरः अभिगम्यः, अथ च 'गम्भीरः' अधृष्यः 'चतुर' निपुणं
प्रियं हृदम् 'आलपन्' आभाषमाणः 'प्रभाववान्' प्रतापशाली 'इव लक्ष्यते अनुमीयते ।
आकृत्या वाचा च मन्ये नायं प्राकृतो जनः ।

NOTES

1. आत्मगतम्—This is the same as स्वगतम् । See also Note
ante. * अश्रुत—this is of course अश्रुत to all except the audience.

2. (a) किं नु etc.—किम् implies प्रश्न to himself. नु suggests
that the emotion is there. The प्रश्न refers to the cause of its
presence. Last is the वितर्क indicating an attempt on her part

to discover the cause. "नु वितर्कावसानयोः" इति मेदिनी ॥ (b) तपोवनम् etc.—तपसो वनम् ; तपःसाधनं वनं वा तपोवनम् । तस्य विरोधी, i. e. opposed to a hermit-life. तस्य । विक्रियते अनेन इति विकारः emotion ; घञ् करणे । Here is love. (c) गमनीया—गम + अनीयर् कर्मणि स्त्रियाम् fit to be reached i. e. accessible.

3. (a) समवयो etc.—वयस्य रूपञ्च age and beauty, इन्द्र । समे वयोरूपे equal age and beauty. ताभ्यां रमणीयम् इतत्—॥ (b) सौहार्दम्—शोभनं हृदयमस्य इति सुहृद् a friend. निपातनात् by the rule "सुहृद्दुहृदौ मित्रमित्रयोः" । तस्य भावः इति सुहृत् + अण = सौहार्दम् friendship. Also see under "प्रथमसौहृदम्—" Infra Act VI. and Addendum for further details.

4. जनान्तिकम्—This is heard by the audience and the person for whom intended. "विपताककरेणान्यामपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्वयं यत् स्यात् तज्जनान्तिकम् ॥"...Sahitya-darpana.

5. अनसूये etc,—(a) कः—implies प्रश्न । नु suggests वितर्क । Hence this is a वितर्कगर्भः प्रश्नः । खलु is only ornamental = वाक्यालङ्कारे । "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः ॥ (b) मधुरा च गम्भीरा च मधुरगम्भीरा कर्मधा— । मधुरगम्भीरा आकृतियस्य of a pleasing and angust presence ; or मधुरा गम्भीरा आकृतियस्य । विपदवह—॥ (c) चतुर etc.—These are adverbs qualifying आलपनक्रिया ॥ (d) प्रभाव etc. प्रकृष्टो भाव इति प्रभावः majesty प्रादितत्— । We cannot attach घञ् to प्र + भू to obtain प्रभाव because of the rule "त्रिणीसुवोऽनुप्रसर्गे" the root भू does not take घञ् when an उपसर्ग precedes. प्रभाववतुप् = प्रभाववान् ।

अनसूया—सहि, मम वि अत्थि कोदूहलं । पुच्छिस्मं दावणं [सखि ममापि अस्ति कोदूहलम् प्रक्षयामि तावदेनम्] । (प्रकाशम्) अज्जस्स मधुरालावजणिदो वीसम्भो मं मंतावे दि । कदमो अज्जेण राएसिवंसो अलङ्करीअदि कदमो वा विरहपज्जुस्स-अजणो किदो देसो किं निसित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवण-परिस्समस्स अत्ता पदं उपणीदो [आर्यस्य मधुरालापजनितो

विश्वम्भः मां मन्त्रयते । कतमः आयत्रेण राजर्षिवंशः अलङ्घ्यते ।
कतमो वा विरहपयुः प्रतसुकजनः कृतो देशः । किं निमित्तं वा
सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिश्रमस्य आत्मा पदम् उपनीतः] ।

ANASUYA.—Friend, mine too is the curiosity. Well I will ask him. [Aloud] The confidence caused by the sweet words of your honour prompts me—Which race of the royal sages is being adorned by your honour? Which country has now its people rendered pining through separation from you? And for what reason even this extremely delicate self has been subject to the fatigue of a journey to the forest of penance.

अनसूयेति । 'सखि ममापि कौतूहलं' निष्कर्षकौतुकम् 'अस्ति' । अयं तर्कः
मयि अपि अस्ति । एनं 'तावत्' इमं जनमेव 'प्रच्छामि' । [प्रकाशं स्पष्टम्
उच्चैः राजानं प्रति आह] 'आय्यस्य भवतो 'मधुरालापित' मधुवचसा 'जनितः'
उत्पादितः यो 'विश्वम्भः' विश्वासः ['समौ विश्वम्भविश्वासौ' इत्यमरः] स 'मां मन्त्रयते'
मन्त्रणकर्मणि, वाक्प्रयोगे नियोजयति । विश्वासेन प्रेरिता अवशां ब्रवीमि, धृष्टतां
मर्षय इति भावः । 'आय्येण कतमः' प्रसिद्धेषु चन्द्रसूर्यादिप्रभवेषु को वा 'राजर्षीणां
वंशः अलङ्घ्यते' जन्मना भूष्यते । पञ्चालशूरसेनादिषु 'कतमो देशः' एतन्मुहूर्ते
'विरहेण' भवददर्शनेन 'पयुः प्रतसुकाः' उत्कण्ठिताः 'जनाः' यस्मिन् तादृशः क्रियते ।
अजारक्षणात् अन्वयं नामा राजासि । 'किं' 'निमित्तं' वा कस्मात् वा निमित्तात्
'सुकुमारतरोऽपि' अतिमृदुरपि 'आत्मा' भवतो देहः ['आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृति-
बुद्धिषु । प्रयत्ने चापि'] इति विश्वः] 'तपोवनस्य' यः परिश्रमः आगमनक्लेशः तस्य
पदं स्थानम् 'उपनीतः' प्रापितः । आगमनक्लेशस्वीकारस्य को हेतुः ।

NOTES

1. (a) सखि &c.—Literally "The curiosity exists in me too" i.e. I am myself curious to know who he is. (b) कौतूहलं

मेव कौतूहलम् curiosity. अण्स्वार्थे—प्रज्ञादि । 'रस्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कौतूहलम्' । The latter occurs in 'माधव्य अपास्ति शकुन्तलादर्शन-कुतूहलम्'—Act II.

2. मधुरालाप &c.—(a) मधुरः आलापः sweet speech. तेन जनितः । (b) विश्रम्भः—वि + श्रम्भ + घञ् भावे confidence ; (c) मन्त्रयते—This is causative. Thus—अहं मन्त्रये I hold conversation. Hence मन्त्र (चुरादि) + हेतुमति णिच् + लट्ते ॥ (d) अलङ्घियते—अलम् (भूषणार्थे) + क्त + लट् ते कर्मणि । अलम् is गतिसंज्ञक in the sense of भूषण । No समास—only it is placed before the तिङन्त ; cp.—“अनिङन्तश्चायं समासः” । (e) विरह &c.—विरहेण पर्युत्सुकाः सुप्सुपा । तादृशा जना यस्मिन् । विच्छेदविधुरप्रजः ॥ (f) सुकुमार &c.—तरप् implies comparison of two things. Here आत्मा is one thing, the second thing is not mentioned. There is mental (बौद्ध) comparison of दुष्यन्त with other kings. Anasuya suggests “You look like a prince. From your speech I believe you are popular (c f. विरहपर्युत्सुक-जनः) with your people. Your features are more delicate than those of an ordinary king.” Hence बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया अतिशयने तरप् ॥ (g) आत्मा etc.—The form in the कर्तृवाच्य was आर्यः आत्मानं पदमुपनीतवान् । कर्मणि it becomes आर्येण आत्मा पदमुपनीतः । Of the two classes of द्विकर्मक roots the न्यादि class takes लकार etc. in its प्रधान and the दहादि in the अप्रधान कर्म in the कर्मवाच्य । Hence the प्रधानकर्म here [आत्मा] becomes उक्त ।

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ मा उत्तम्म । एसा तुए चिन्तिदाइ अनसूया मन्तेदि [हृदय मा उत्तामम् । एषा त्वया चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयते] ।

SAKUNTALA—[Aside] O heart, be not troubled, This Anasuya is uttering thy thought.

राजा (आत्मगतम्)—कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वा आत्मापहारं करोमि । भवतु एव तावदेनां वक्षे—(प्रकाशम्)

भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियो-
पलम्भाय धर्मरक्षणमिदमायातः ।

KING (Aside)—How shall I describe myself now and yet how shall I preserve the incognito of myself ; Well, I will address her thus. (Aloud) Honoured maiden, I the person that is employed in the department of Religion by the King descended from Puru, have come to this holy forest to know if rites are without obstruction.

शकुन्तलेति । ['आत्मगतम्' अन्यैरश्रुतम् आत्मनो हृदयं प्रति आह) हे 'हृदय' मदन्तःकरण 'सा उत्ताम्य' अधीर' मा भूः [तसु इति दैवादिकस्य लोटि मध्यमैकवचने रूपम् ॥ मा—शब्दः अङिदृश्यस्ति, स च "माङि लुङ्" इत्यस्य अविषयः । तेन लोट् । "मा करु धनजनयौवनगर्वम्" इत्यादिषु यथा] यानि 'त्वया चिन्तितानि' तानि 'एषा अनसूया मन्त्रयते' भाषते ।

राजेति । अन्यैरश्रुतमाह—'इदानीम्' अधुना पृष्टः 'कथं' कथा रीत्या 'आत्मानं' निवेदयामि कथयामि आत्मपरिचयं ददामि । 'कथं वा' केन प्रकारेण च पुनः आत्मनः अपहारं गोपनं 'करोमि । सत्यं ब्रूयाम् अज्ञातञ्च तिष्ठेयम् इति दुष्करं मन्ये । 'यो' जनः पौरवेण राज्ञा' दुष्यन्तेन, अथ च 'पौरवेण 'राज्ञा' मत्पिता 'धर्माधिकारे' तपश्चरणविभागे, अथ च धर्माधिकारे चवियस्य धर्मतोधिकारे राज्ये इति यावत् 'नियुक्तः' व्यापारितः, 'सः' अहम् 'अविघ्नाः अप्रतिवन्धाः याः 'क्रियाः' तपोऽनुष्ठानानि तासाम् 'उपलम्भाय' सम्यक् ज्ञानाय क्रिया अविघ्ना न वा इति ज्ञातुम् 'इदं' धर्मा-
रण्यं' तपोवनम् 'आगतः' ।

NOTES

1. हृदय etc —(a) मा उत्ताम्य don't be impatient. उदु + तम (दिवादि) + लोट् हि = उत्ताम्य । लट् ताम्यति, लुङ् = अतमत् । (b) एषा Refers to अनभूया or indicates चिप्रकरण ; thus हृदय wants information and forthwith (चिप्रकरण) अनसूया asks the king for it. (c) मन्त्रयते—मन्त्रि + चुरादि लट्ते । Here no हेतुमणिव् is necessary (c. f. मन्त्रयते ante) ।

2. (a) कथम् etc.—This is how the king deliberates. "She wants to know who I am. I cannot tell a lie. Yet I do not want to be known. How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito is the question." (b) भवत्—Indicates that the king has made up his mind कर्त्तव्यनिश्चयद्योतकम् ॥ (c) भवति etc.—

This is truth as well as a hoax. The king refers to his father by पौरवेण राज्ञा and to his kingdom by धर्माधिकारे । He thus speaks the truth. अनसूया however understands दुष्यन्त by पौरवेण राज्ञा and the तपश्चरणविभाग by धर्माधिकार । Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown. (b) अविघ्न etc.—विहन्यते एभिः इति वि + हन + क करणे = विघ्नाः obstacles; क, thought usually used कर्त्तरि, may be had here करणे by the Varttika "घञर्थे कविधानं स्यात्ता पा व्यधिहिनियुध्यर्धम्" । (e) उप + लभ + घञ भावे = उपलभः ascertaining. अविदामानाः विघ्ना यासु ता अविघ्नाः । अविघ्ना क्रियाः unobstructed rites. तासामुपलभः । Literally "Ascertaining unobstructed rites" i. e. to ascertain if rites are unobstructed or not. कर्माविघातोपलम्भाय इत्यर्थः । तादर्थ्ये ४र्थी । (f) धर्मारण्यम् —रणे साधु रण्यम् suitable for a battle. न रण्यम् अरण्यम् । A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc. is impeded and no battle can be fought.* धर्मार्थं धर्मसाधनं वा अरण्यम् ।

अनसूया — सणाहा दाणिं धमचारिणो [सनाथा इदानीं धर्म-
चारिणः] । (शकुन्तला शृंगारलज्जां नाटयति) ।

ANASUYA—The performers of rites are now provided with a lord. (Sakuntala acts the bashfulness of amour)

सख्यौ—(उभयोराकरं विदित्वा जनान्तिकम्)—हला सउन्दले
जइ एत्य अज्ज तादो सन्निहितो भवे (हला शकुन्तले, यदि अत्र
अद्य तातः सन्निहितो भवेत्) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

THE FRIENDS (Noticing the demeanour of the two
Aside)—Dear Sakuntala, if father comes back here today—

शकुन्तला—तदो किं भवे [ततः किं भवेत्] ।

SAKUNTALA—What will happen then ?

सख्यौ—इमं जीविदसर्वस्वेण वि अदिहिविसेसं किदत्यं
करिस्सदि [इमं जीवितसर्वस्वेनापि अतिथिविशेषं कृतार्थं
करिष्यति] ।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy
even with all he owns in life.

अनसूयेति । 'इदानीम्' अधुना त्वयि तपोवनम् आयाते 'धर्मचारिणः धर्मक्रिया-
निरताः तापसाः' नाथवन्तो जाताः ।

['सनाथा' इत्यस्य 'भर्तृ' मन्तः' इत्यपि अर्थः । अतः 'शकुन्तला शृङ्गाररसाश्रयां
लज्जां नाटयति' अवनतेन मुखेन मुकुलितेन चक्षुषा च दर्शयति] ।

सख्याविति । ['उभयोः शकुन्तलादुष्यन्तयोः आकारं चेष्टां स्निग्धावलोकितं
परावृत्तं वदन् 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनान्तिक' राज्ञः अश्रुतम् आहूतः । 'यदि अद्य
तातः' कखः अव' आश्रमे सन्निहितो 'भवेत्' प्रत्यावृत्तः स्यात् ।

शकुन्तलेति । 'ततः किं भवेत्' इत्यादि जनान्तिकमेव ।

सख्याविति । 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथिं 'जीवितस्य' जीवनस्य यत्
'सर्वस्व' धनं तेन अपि' तदपि दत्त्वा इत्यर्थः कृतार्थं सिद्धमनोरथं करिष्यति । त्वामस्मां
प्रादास्यति इति व्यङ्ग्यम् । जनान्तिकश्चैतत् ।

NOTES

1. सनाथा etc.—(a) नाथ्यते याच्यते अर्थिभिः इति नाथ + घञ् कर्मणि =
नाथः the king. Or नाथ्यते पत्न्या इति नाथः the husband. नाथेन सह-
वर्त्तमानाः बहु ॥ धर्मचारिणः—धर्मं चरन्तीति धर्म + चर + णिनि कर्त्तरि
those who practice penance. This includes both males and
females. Thus the remark means "Ascetics now feel it that
they have a king to look after them." But to unmarried

female ascetics it may also suggest—"Ascetic maidens have now found a husband", i. e. they have found in you.*

2, शङ्कार &c.—शङ्कार is love. शङ्काराश्रया लज्जा the bashfulness of love. शकपार्थिवादि । ताम् । Sakuntala takes Anasuya's remark in the second sense noted above. Specially because the moment before the king's appearance, the friends had broached to Sakuntala the question of a suitable husband for her ; and because Sakuntala was already feeling herself attracted towards the stranger (i. e. king).

3. सखी &c.—आक्रियते अनेन इति आ + कृ + घञ् करणे = आकारः, इङ्गितम् appearance gesture, manner &c. चेष्टा । "आकाराविङ्गिताकृती" इत्यमरः ॥ (b) सन्निहितः—सम् + नि + धा + क्त कर्मणि near. सन्निहिती भवेत् comes near, i. e. comes back. हेतौलिङ् ।

4. इमम् &c.—(a) जीव + क्त + भावे = जीवितम् life. सर्वं स्वं सर्वस्वम् all own. जीवितस्य सर्वस्वम् life's all own i. e. that which being taken away life ceases. Refers to Sakuntala. The plain meaning is "what he values most." (b) अतिथि &c.—विशिष्यते इति वि + शिष + घञ् कर्मणि = विशेषः Lit. That which is left. But the kernal is left when the husks are removed. Hence विशेष means the best. अतिथीर्ना विशेषः the best of guest. As already explained, the prohibition "न निर्द्धारणे" does not apply here and we have a षष्ठीतत् ॥ (c) कृतार्थम्—कृतः निवर्त्तितः अर्थः प्रयोजनं शकुन्तलालाभरूपं यस्य तम् whose object is accomplished. "अस्मिन्निधेयैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । The sly hint is—This person is in love with you, you are not averse to him he seems to be a suitable bridegroom too. If father were here, he would have at once offered him your hand."

शकुन्तला—तुम्हे अवेध । किं वि हिअए करिअ मन्तेघ ।
ए वो वअणं सुणिसुं [युवाम् अपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा
मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं ओषामि] ।

SAKUNTALA—Go you hence. You have got something into your mind and are chattering. I won't listen to your words.

राजा—वयमपि तावदुभवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

KING—I too inquire abouts your friend.

सखी—अज्ज अणुगहो एव्व इअं अवभत्यणा [आर्य्यं, अनुग्रह एव इयमभ्यर्थना] ।

THE FRIENDS—Noble Sir, this request is a favour indeed.

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च वः सखी तदात्मजा इति कथमेतत् ?

KING—His reverence Kasypa is known as living in perpetual celibacy. But how is it that this friend of yours is his daughter ?

शकुन्तलेति । 'युवाम् अपेत' दूरे गच्छतम् ; 'किमपि' वस्तु हृदये कृत्वा मनसि निधाय मन्त्रयेथि' एवं भाषेथि । 'युवयोर्वचनं न श्रोष्यामि' । युवामेव जानीथ युवयोरभिप्रायम् । यत् न बुध्यते तच्छ्रुत्वा मे किम् इत्यर्थः । सर्वमेतज्जनान्तिकं जातम् ।

राजेति । 'वयमपि' ["अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] । सखी गतः सखीगतः शकुन्तलाश्रयः कोऽपि विषयः । तं पृच्छामः । "तथापि तत्त्वत एनामुपालप्से" इति प्रागुक्तस्य अयमनुबन्धः ।

सखीविति । इयं भवता कृता अभ्यर्थना प्रश्नप्रार्थना अनुग्रह एव । भवादृशैः कृते प्रश्ने मादृशा अनुगृहीता भवन्ति इत्यर्थः ।

राजेति । 'भगवान्' षडैश्वर्यशाली ["ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णं भगवतीङ्गना ॥"] काश्यपः शाश्वते नित्ये 'ब्रह्मणि' ब्रह्मचर्ये स्थितः नैष्ठिकब्रह्मचारी 'इति' एवम् इत्यन्भूतः प्रकाशः लोके विदितः । इयञ्च पक्षान्तरे एषा वः सखी तस्य आत्मजा' औरसी कन्या [तदात्मजा इति इतत्—] । इत्येतत् कथं कीदृशम् ? सम्बद्धम् असम्बद्धं वा वद ।

NOTES

1. युवाम् &c.—Sakuntala here feigns anger. Or perhaps

she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered “युवाम् अवेधः किमपि हृदयेकृत्वा मन्त्रयेधे”—You alone know with what trash in your mind you are talking.

2. आय' १ & c.—अभि + अर्थि + युच् भावे स्त्रियाम्—अभ्यर्थ'ना prayer, i. e. the king's prayer to be allowed to ask questions.

3. (a) शाश्वते—शश्वत् is an अन्वय meaning सदा । “पुनः सदार्थयोः शश्वत्” इत्यमरः । शश्वत् भवम् इति शश्वत् + अण् = शाश्वतम् perpetual नित्यम् । “शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः” इत्यमरः । The maxim “अव्ययानां भमवो टिलोपः” does not operate here owing to the prohibition ‘शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः’ । This very Varttika gives us the option to attach अण् to शश्वत्, otherwise we should have had ठञ् alone by the rule “कालात् ठञ्” as we see in the rule ‘येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः’ । “भाष्यकारवचनप्रामाण्यादणप्रत्ययः ठञा च सभावेशः” । Hence the two forms शाश्वत् with अण् and शाश्वतिक with ठञ् (by निपातन in the rule “येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः”) ॥ Cp. also our notes on “शाश्वतीः समाः” in Uttara. Act II. (b) ब्रह्मणि—ब्रह्मन् here stands for ब्रह्मचर्य' १ (तपस्) which enjoins celibacy. ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे तु द्वयोः पुंसि वेधसि इति मेदिनी । The king's question is “How can a celibate have a daughter.”

अनसूया—सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्त-
णामहेओ महाप्पहावो राएसो [शृणोतु आर्य्यः । अस्ति कोऽपि
कौशिक इति गोत्रनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः] ।

ANASUYA—Let your honour listen. There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika.

राजा—अस्ति श्रूयते ।

KING—Yes. So I hear.

अनसूया—तं णो पिअसहीए पव्व' अवगच्छ । उज्झिआए
सरोरसंवड्ढणादिहिं ताद कस्सवो से पिदा [तम् आवयोः प्रियसखाः

प्रभवम् अवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंबर्द्धनादिभिः तातकाश्यपः
अस्याः पिता] ।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend. Father Kasyapa is her father only because of the rearing of her body etc, when she was abandoned,

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलात्
श्रोतुमिच्छामि ।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned. I wish to hear from the very beginning.

अनसूयेति । अस्ति कौऽपि कौशिक इति गोत्रं नामधेयं नाम यस्य तादृशः गोत्रनाम्ना कौशिक इति ख्यातः 'महाप्रभावः' प्रभूतप्रतापः राजा ऋषिरिव । ऋषिरिव कश्चिद्राजास्ति गोत्रेण कौशिकः नाम्ना च ।

अनसूयेति । तं कौशिकम् आवयोः प्रियसख्याः शकुन्तलायाः प्रभवम् उत्पत्तिस्थानम् 'अवगच्छ' जानीहि । 'उज्झितायाः' त्यक्ताया अस्याः शरीरस्य संबर्द्धनादिभिः पोषणादिभिः कर्मभिः तातकाश्यपः अस्या पिता जातः ["सपिता यस्तु पोषकः" इति] ।

राजेति । उज्झितशब्दो भवता प्रयुक्तः । तेन मे कौतूहलं कौतुकं जनितम् 'आमूलात्' आमूलम् आदित आरभ्य 'आतुमिच्छामि' ।

NOTES

1. (a) कुशिकस्य राजर्षेर्गोत्रापत्यं पुमान् कौशिकः । Refers to विश्वामित्र who was the grandson of कुशिक । कान्यकुब्जे महानासीत् राजर्षिः भरतर्षभगाधोति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः सभृत्यबलवाहनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ (b) गोत्र &c.—नाम एव इति नाम + धेयः स्वार्थे = नामधेयम् name. गोत्र is any issue from the grand-son down-wards. "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" । Grandson, great grandson, etc., are all गोत्रापत्य or briefly गोत्र of the original progenitor..

कुशिकस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति कुशिक + अण् कौशिकः । Strictly speaking then कौशिक is a common description of grandson great-grand son etc, of कुशिक । But विश्वामित्र was named कौशिक । What was गोत्र became to him his नामधेय (name) । He was गौत्रनामधेय । (c) राजर्षिः—राजायम् ऋषिरिव राजर्षिः sage-like. उपमितकर्मधा ॥

2. (a) तम् &c.—प्रभवत्यस्मात् इति प्र + भू + अप् अपादाने = प्रभवः the source कारणम् i. e. the father पिता ॥ Pred to तम् ॥ (b) उज् + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = उज्जिता abandoned. (c) शरीर &c.—शरीरस्य संवर्द्धनम् nourishing of the body, तत् आदियेषां तैः by all necessary measures commencing with the rearing of her person. तृतीया करणे । (d) पिता—cf. “प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणादभरणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥”

3. (a) उज्झितः इति शब्दः उज्झितशब्दः the word उज्झित । कर्मधा । तेन । अनुक्ते प्रयोजके कर्त्तरि तृतीया ॥ (b) जनितम्—जन् + णिच् + क्त कर्मणि caused. (c) आ मूलात्—मूल beginning आदि “मूल-माद्ये शिफोभयोः” इत्यमरः । आ is a कर्मप्रवचनीय here with an inclusive sense (अभिविधि) । पञ्चमी by the rule “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” । अव्ययीभाव is optionally allowed by the rule ‘आङ्मयार्थादाभिविधयोः’ । The compound form is आमूलम् ।

अनसूया—सुणादु अज्जो । पुरा किल तस्म राएसिणो उग्गे तवसि वट्टमाणस्स किं वि जादसङ्गं हिंदेवेहिं मेणभा णाम अच्छरा पेसिदा णिअमविग्घकारिणो [शृणोतु आर्य्यः । पुरा किल तस्य राजर्षेः उग्रे तपसि वर्त्तमानस्य, किमपि जातशङ्कैः देवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणो] ।

ANASUYA—Let your honour listen. Some time back, when this royal sage was engaged in severe penance, a nymph named Menaka was sent to him as obstructor of his vow, by the gods who somehow got alarmed,

राजा—अस्ते प्रतदन्यसमाधिभौरुत्व' देवानाम् ।

KING—There is this nervousness of the gods about other's austerities.

अनसूया—तदो वसन्तोदारसमये से उन्मादइत्तभं रूपं पेक्खिअ [ततो वसन्तोदारसमये अस्या उन्मादयित्त्त रूपं प्रेक्ष्य ।
—(अर्द्धोक्ते लज्जया विरमति) ।

ANASUYA—Then, in pleasant spring time, having noticed her maddening charms—(Stops through delicacy when half-uttered).

अनसूयेति । पुरा किल' इतः पूर्वं तु उग्रै' कठोरे तपसि वर्त्तमानस्य दुश्चरं तपश्चरतः तस्य' कौशिकस्य [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'नियमस्य' संयमस्य विघ्नकारिणी विघातिका मेनकानाम् अप्सराः ["एका अप्सराः" इति भाष्यप्रयोगात् अप्सरःशब्दः एकवचनेऽपि] 'किमपि' केनापि कारणेन 'जाता शब्दा' येषां तैः भौतैः देवैः श्रेयिता' ।

राजेति । 'एतत् अन्यस्य समाधेः नियमात् भौरुत्व' भयशीलता 'देवानामस्ति' ।

अनसूयेति । ततः मेनकायाः आगमनात् परं 'वसन्तेन' तदाख्येन ऋतुना उदारः मनोहरः यः समयः तस्मिन् अस्या' मेनकाया 'उन्मादयित्त्त' सम्मोहनं रूपं प्रेक्ष्य ['अर्द्ध' असमये उक्ते' कथिते लज्जया 'विरमति' विरता भवति] ।

1. (a) शृणोत &c.—तपसि वर्त्तमानस्य engaged in penance, तपश्चरणे निरतस्य । (b) किमपि—Kalidasa often uses this as an अव्यय meaning कुतोऽपि निमित्तात् somehow or other; c.f. 'किमप्यहि'स्यस्तवचेऽस्मत्तोऽहम्' (c) अप्सराः—Usually अप्सरस् is in the plural. Here it is singular Compare—"आपः सुमनसो वर्षा अप्सरस्सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुल्ये सुवरेकल्येऽपुनरवयम् ॥" Compare also "अप्सरसा वीतवागस्येव नास्तीदानीं मे मोक्षः"—Aot V. (d) नियम etc.—नियम्यते अनेन इति नि + यम् + अप्करणे = नियमः VOW व्रतम् । "नियमो व्रतमस्त्री" इत्यमरः । तस्य विघ्नः (see अविघ्न

Ante) । नियमविघ्नं साधु करोतीति नियमविघ्न + कृ + णिनि साधकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् ; or—विघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् = विघ्नकारिणी । नियमस्य विघ्नकारिणी । Qual. अप्सराः ।

2. अस्त्येतत् &c.—अन्यसमाधेः भौरुः alarmed at others austerities, सुपसुपा । तस्य भावः । परतपस्त्रासः । The gods always got nervous in such cases. Nom, to अस्ति ।

3. (a) तत् &c.—उदर्यते उत्कर्षं प्राप्नोति इति उद् + ऋ + घञ कर्मणि = उदारः improved ; hence attractive, pleasant मनोहरा । In this sense compare “साकेतौपवनमुदारमध्यवास”, “तथाहि ते शीलमुदारदर्शने” &c. वसन्तेन हेतुना उदारः pleasant by reason of the spring season. सुपसुपा, or इया तत् acc. to some । तादृशः समयः ॥ (b) उन्मादयितुं शीलमस्य इति उद् + मद + णिच् + तृन् ताच्छील्ये कर्त्तरि । (c) अर्द्धम् उक्तम् अर्द्धम् half uttered कर्मधा । Or सुप्सुपा with अर्द्धम् as a क्रिया-विशेषण, तस्मिन् ॥ (d) विरमति—परस्मैपद by the rule “व्याङ्परिभ्यो रमः ।”

राजा—परस्तादृश्यत एव । सर्वथा अप्सरःसम्भवैषा ।

KING—The sequel is easily guessed. After all, she is born of a nymph.

अनसूया—अह इ [अथ किम्] ।

ANASUYA—What else ? (Even so).

राजा—उपपद्यते ।

मानुषौषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥२३॥

(शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति) ।

KING—That's proper. How could the birth of such beauty happen amongst females that are human ? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth, (Sakuntala remains with downcast eyes.).

राजा (आत्मगतम्)—लब्धावकाशी मे मनोरथः ।

KING—(Aside)—My desire has found scope.

राजिति । 'परस्तात्' ततः पर' [प्रथमार्थे परशब्दात् अस्तातिः] 'गम्यते' बुध्नते
'एव' । 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'एषा' शकुन्तला 'अप्सराः सम्भवः' उत्पत्तिस्थानं यस्याः
तादृशी ।

अनसूयेति । 'अथ किम्' एवमेव ['अथ किम्' इति स्त्रीकारे अव्ययम्] ।

राजिति । एतत् 'उपपद्यते' युज्यते ।

मानुषीति । अन्वयः—मानुषीषु अस्य रूपस्य सम्भवः कथं वा स्यात् । प्रभातरलं
ज्योतिः वसुधातलात् न उदेति । व्याख्या—'मानुषीषु' मानवस्त्रीषु 'अस्य' अमानुषस्य
'रूपस्य' आकृतेः 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'कथं' वा स्यात् 'कथमपि न स्यात् [सम्भावनायां
लिङ्] । प्रमाभिः तरलं ज्योतिः' तेजः वैद्युतं ज्योतिः, सूर्योवा, चन्द्रोवा, 'वसुधायाः
तलात्' पृष्ठात् भूतलात् 'न उदेति न उदगच्छति' । विद्युत् भूतलात् न स्फुरति ईदृशश्च
रूपं मानुषीषु न जायते ।

('शकुन्तला आत्मस्तुत्या' विशेषतोऽभिमतजनात् स्तुत्या, लज्जिता 'अधोमुखी
तिष्ठति') ।

राजिति ! 'मे मनोरथः' अभिलाषः 'लब्धः' प्राप्तः 'अवकाशः' अन्तरं येन सः ।
उद्वाहयोग्या एव मे शकुन्तला मदभिलाषस्य विषयो भवितुमर्हति । [अतः परम्—
"किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः"
(रा-, वि-, म-)] ।

NOTES

1. अप्सरःसम्भवा—अप्सरस् is not always plural. Compare "आपः
सुमनसो वर्षा अप्सरःसिकता-ससाः । एते स्त्रियां बहुत्वे सुरैकत्वेऽपुत्रवयम् ॥"
The भाष्य has एका अप्सराः । Also see Note I preceeding. Now
see Tika.

2. (a) मानुषीषु—मनोरथानि स्त्रियः इति मनु + अज् = मनुष् + अज् =
मानुष्यः । The षक् comes in by the rule "मनोजातावजयतौ षक् च" ।
तासु । (b) कथं वा स्यात्—This is an indirect and emphatic
contradiction. How could it happen—most assuredly it could
not happen* (c) प्रभातरलं ज्योतिः—This is not necessarily elec-
tricity. Any bright object—any beautiful woman—may be

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

said to have तरलप्रभा । Compare—"सुन्दरी सा न वीत्येष विवेकः केन जायते । प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः"—Dandin.

3. The figure is प्रतिवस्तूपमा । See under शुद्धान्तदुर्लभ &c.—Ante. Here there is साम्यप्रतीति । The birth of such रूप among मानुषौ is as absurd as the उदय of प्रभातरलं ज्योतिः from वसुधातल । Also we have वाक्यद्वय । Hence the लक्षण applies. The metre is श्लोक ।

4. लम्बावकाशः etc.—Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a ब्राह्मणकन्या । The second is her pedigree. She is अप्सरःसम्भवा from a चतुर्य । This places her higher than any ordinary चतुर्य girl.*

5. Reading—I have omitted the portion "किन्तु सखाः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा घृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।" The परिहास—joke is "यथा वनजोत्स्रा.....अनुरूपं वरं लभेय"—Ante. घृतद्वैधीभावकातरम् = distressed by having acquired द्वैधीभाव । Here evidently the च्वि प्रत्यय is superfluous ; because अभूततदभाव is already expressed by the word घृत ! Say either घृतद्वैधीभावकातरम् or द्वैधीभावकातरम् but not घृतद्वैधीभावकातरम् । As a rule कालिदास does not write so loosely. Again द्वि + घञ् प्रकारे or अधिकरणविचालि = द्वैधम् in two ways or divided into two. This is मकारान्त । With ड स्वार्थे we get द्वैध + ड = द्वैध which is द्वैधम् in the neuter. च्वि is not available in the first sense because no meaning can be got out of it (अनभिधानात्) । In the second sense, अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः इति द्वैध + च्वि + भू + घञ् भावे = द्वैधीभावः the division into two of one previously undivided. This is extremely cumbrous statement. All this is for च्वि । The purpose is easily served without च्वि । Thus द्विधाभवनम् इति द्वैधभावः द्विप्रकारेण स्थितिः इत्यर्थः । तेन कातरम् द्वैधभावकातरम् । A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदास ।

These two considerations, taken with the fact that the

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage. It does not fit in with what follows. For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix. He loves Sakuntala, but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्रार्थना and धृतद्वैधीभावकातर) । But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicious. Advance love !" —भव हृदय साभिलाषं सम्प्रतिसन्दिहनिर्णयो जातः &c.—Infra. How so ? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation ? Nothing except the information that her father has made up his mind to get her married to a suitable bridegroom if available (गुरोः पुनरस्याः अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्पः—Infra). Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will ; or that, at the command of her father, her affection will forsake its present object and flow towards himself ! So this information does not account for the king's joy. The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go. Prof. Gajendrakadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion ; the jubilation "भवहृदय etc" naturally follows from "गुरोः पुनरस्याः etc." If Prof. G s Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुरोः पुनरस्याः etc." enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after.

Moreover, Prof. Gajendragadkar considers that the passage "किन्तु सखाः परिहास etc." is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वक्तुं काम इव आर्यः" ; without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वक्तुं कामः ।

Now let us see what information the king has gathered. He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl

(2) that her father is a renowned Kshattriya king and her mother a celestial nymph ; (3) that she is thus “असंशयं चतुर्विधं ह्यहमा” ।

But then he sees that Sakuntala is practising penance. It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her. Hence the king must be पुनरपि वक्तुकामः or his interest in Sakuntala becomes a sham.

Hence Prof. G's contention, that the passage “किन्तु सखाः परिहास etc.” is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons. Other reasons against the passage, however are not wanting.

In the first place the परिहास does not justify the द्वैधीभाव । The परिहास is—“यथा वनजोत्सना...अनुरूपं वरं लभेय” । This does not suggest that Sakuntala loves another. अनुरूपं वरं लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual. The case would have been different if she had said अभिमतं वरं लभेय । But she does not say that. Every girl in the world, with accomplishments however meagre naturally hopes to be suitably united. Thus the remark “किन्तु सखाः परिहास etc.” is quite un-called for.

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper-sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him. Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf. नीवाराः शुकगर्भं etc), Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf. ante, सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा) etc]. These could not have escaped the king's—the lover's observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage—“किन्तु सखाः etc.” has no place here.

Referring to my condemnation of चि्व in धृतद्वैधीभावकातरम्, Prof. Gajendragadkar says—"Regarding the चि्व we are constrained to remark, with very great sorrow, that Roy has no clear conception about the proper province of cvi. He evidently has tripped over the expression "अभूततदभाव" (Gaj. Notes. p. 59). Again "the real province of cvi is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj. Notes p. 21). In other words according to Prof. G. if the transformation is real चि्व is not available, it comes in only when the change is figurative.

Prof. Gajendragadkar himself notices that Sanskrit writers all attach चि्व with a real transformation (Gaj. Notes p. 21).

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's. conception of the province of चि्व। G., however, condemns these usages as 'poetical licence.

Leaving poets to take care of themselves witness "एकस्य अनेकीकरणम्" (p 5. 4 43) of the vrittikara while speaking of the splitting up of a single object into many. This is a real transformation and is spoken of with चि्व। कैयट also has the same here.

This ought to be enough to condemn Prof. G's interpretation of Nagesa. But if need be, still higher authorities may be cited.

In 3. 1. 76 Panini has "तनूकरणे तच्ः" where तनूकरण has चि्व while the sense is actual thinning not metaphorical. This is clear indication of Panini's views in the matter. Panini will have चि्व when the transformation is real.

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभूततदभावे इति वक्तव्यम्"। But with reference to expressions like समीपीभवति, अभ्याशीभूत etc, a difficulty strikes him, viz. there is no अभूततदभाव in these. असमीप is distance and समीप is neighbourhood, and as distance can never become neighbourhood चि्व is not available. "न हि असमीपं समीपंभवति। किं तर्हि? असमीपस्थं

समीपस्थ' भवति"—Bhashya. The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika "समीपादीनामुपसंख्यानम्" । The difficulty and the necessity for this Varttika vanishes, if असमीप is considered समीप metaphorically and not in reality.

Hence Katyayana understands—(1) चि्व is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give चि्व ।

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking समीप and असमीप in the sense of समीपस्थ and असमीपस्थ by लक्षणा । "तातस्थ्यात् ताच्छब्दा' भविष्यति"—Bhashya.

While discussing the absence of ण in कुर्वन्ति Patanjali says "अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामति"—escape the change into ण by first becoming an अनुस्वार । Here the अनुस्वार is a real one not metaphorical. His comment on the apparent absence of अनुस्वार in "अट्कुप्वाङ्नुम् व्यायेऽपि" is "अनुस्वारोऽपि परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते" in which the परसवर्ण is not such only metaphorically.

The discussion above leads to the following conclusions :—

- (1) चि्व comes in when the change is real.
- (2) If the change is metaphorical, चि्व requires defence.
- (3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking चि्व has to be changed by लक्षणा to make an actual change possible.

It will now be seen that what Prof. Gaj. deems as poetical license, is really in strict accord with the teachings of Panini. Instances like "पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन" are apparently irregular but become regular if by पुत्र etc. we understand like पुत्र etc, by लक्षणा ।

प्रियंवदा (सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखो

भूत्वा)—पुनो वि वक्तुकामो विअ अज्जो [पुनरपि वक्तुकाम इव आर्यः] । (शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति ।)

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala with a smile and then facing the hero)—Your honour seems as if wishing to speak again. (Sakuntala rebukes her friend with her finger)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवण-
लोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

KING—Rightly observed by you. From my desire to hear the story of the good, arises yet another question.

प्रियंवदा—अलं विजारिअ । अनियन्त्रणाणुओओ तपस्मि-
अणो णाम [अलं विचार्य्य । अनियन्त्रणानुयोगः तपस्विजनो
नाम] ।

PRIYAMVADA—No use deliberating. Hermits are indeed persons to whom unrestricted questions may be put.

प्रियंवदेति । (शकुन्तलाम् अधीमुखीं 'विलोक्य स्मितेन सह' ईषत् हसित्वा 'नायकस्य' कथानायकस्य राज्ञ इत्यर्थः, 'अभिमुखी भूत्वा' तमेव संबोधा आह) 'आर्यः मान्यो भवान् पुनरपि' भूयोऽपि किञ्चित् 'वक्तु' कामो यस्यः तादृश इव लक्ष्यते ['तु-
ङ्गाममनसोरपि' इति तुमो मकारलोपः] । मन्ये अन्यदपि भवतो वक्तव्यमस्ति ।

(शकुन्तला सखीं प्रियंवदाम् 'अङ्गल्या' तर्जन्या 'तर्जयति' भर्त्सयति) [तर्जि-
भर्त्स्योरनुदात्तत्वेऽपि चच्चिडौ डित्कारणात् परस्मैपदम् । न हि आत्मनेपदापवादः ।
तेन तर्जयते भर्त्सयते इत्यपि भवति] । तिष्ठ दुर्विनीते, अस्य वचसा मां लज्जितां
दृष्ट्वा, मदगतमेव अयं पृच्छति इति जानतो अपि, भूयोऽपि मां लज्जयितुं यतसे—
ईदृशस्तर्जनप्रकारः ।

राजेति । 'भवत्या सम्यक् साधु 'उपलक्षितं निरूपितम् । 'सतां साधुनां 'चरितस्य'
वृत्तस्य यत् 'श्रवणम्' आकर्षणं तत्र यो लोभः' स्पृहा तस्मात् कारणात् 'नः' अस्माकम्

‘अन्यदपि प्रष्टव्यं’ जिज्ञासितव्यम् ‘अस्ति’ । अवणीयं श्रुत्वा न दृष्ट्यामि, अन्यच्च श्रोतुमिच्छामि इत्यर्थः । यद्वा—चरितश्रवणलोभः चरितार्थः । तस्मात् अन्यत् प्रष्टव्यमस्ति इति अन्यशब्दयोगे पञ्चमी ।

प्रियं वदति । अलं विचार्य’ पृच्छामि न वा इति विचारणा मा भूत । तपस्वि-जनः’ तापसाः’ अनियन्त्रणः’ निर्वाधः ‘अनुयोगः’ प्रश्नः येषु तथाविधाः ‘नाम’ यथेच्छं प्रष्टव्याः किल ।

NOTES

1. सम्मितम् etc.—सम्मितम् qualifies आह understood. She noticed that Sakuntala was feeling uncomfortable through bashfulness. Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the fun at the expense of the poor girl and with a smile—note the smile which betrays her wickedness—she urged the king to talk on in this strain.* शकुन्तला was अधोमुखी and could not have noticed स्मित । The smile would have been lost on her. Hence the construction सम्मितमाह is better than सम्मितं विलोक्य ।

2. वक्तुः कामः—वच + तुमुन् कर्त्तरि = वक्तुम् one who will say (यो वच्चाति सः) । This is by the general principle—“कर्त्तरि क्त” । वक्तुम् कामो यस्य is the वाक्य of a समानाधिकरणपद बहु—in which वक्तुम् qualifies कामः । The म् of वक्तुम् disappears by the maxim “लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि । समो वा ततहितयोमांसस्य पचि युङ्घजोः॥” Again वक्तुम् is an अव्यय and there is another view according to which क्त affix that make अव्यय derivatives are all in the भाववाच्य (“अव्ययकृतो भावे” इति भाष्यम्) । Hence वक्तुम् means वचनम् saying. This gives a व्यधिकरण बहु— । Thus वक्तुं वचने कामो यस्य । वक्तुम् in this has लुप्तसप्तमी because the word is an अव्यय । It is first (पूर्वनिपात) in the compound by the rule ‘सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ’ । Priyambada divines the king’s motive in asking and wants to extort from him an admission !

3. तर्जयति—She threatens her for her wicked query. तर्जि drops इ which is an अनुदात्त vowel, तर्जि is अनुदात्तेत । Therefore by the rule “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” we expect तर्जयते । Hence तर्जयति requires defending. The root चक्षिङ् suggests the defence. The root drops इ which is अनुदात्त and it drops ङ् as well.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Hence it is अनुदात्तेत् and also ङित् । The effect of either of these is to give it the आत्मनेपद ! And when पाणिनि attached इ to चत् making it चच्चि, he should have stopped there ; for, the अनुदात्त इकार would have secured the आत्मनेपद desired. But he is not satisfied and adds ङ after चच्चि for the sake of the आत्मनेपद । This shows that अनुदात्तेत् roots are not necessarily in the आत्मनेपद ; there are exceptions, तर्जि and भर्तसि are among the exceptions. Thus तर्जयति—तर्जयते, भर्तसयति-भर्तसयते । Those who will take ङित् in अचि as to avoid इदितक्रिया (cf.—ङितः अन्तेदित्व-व्याघातचरितार्थत्वात्) will defend such cases as poetical licence or by ण्यन्तात् णिच्, etc.

4. सञ्चरित etc.—This is of course only an excuse. He wants to be taken as an indifferent listener, guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभात् has हेतौ पञ्चमी । प्रष्टव्यस्य सद्भावे लोभो हेतुः ।

5. (a) विचार्य—Here there is no क्रियार्थक्रिया, yet we have ल्यप् । This is owing to अलम् in the sense of “prohibition” (प्रतिषेध) । “अलंस्वल्पोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा” is the rule. अलं विचारिण is also allowable. (b) अनु + युज् घञ् भावे = अनुयोगः question प्रश्नः । “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च” इति कोषः । नि + यवि (चुरादि) + लुट् or युच् भावे = नियन्त्रणम् or नियन्त्रणा restraint, अविद्यमानं नियन्त्रणं यस्मिन् सः अनियन्त्रणः unrestricted. बहु— । “नजीऽस्तार्थानां बहुव्रीहिः वा चोत्तरपदलोपः” इति “विद्यमान” पदलोपः । Now See Tika. (c) तण्स्वी चासौ जनश्च a person practising penance कर्मधा— । (d) नाम indicates अङ्गीकार, अभुपगम admission. “नाम कोपेभुपगमे” इति मेदिनी । You want to question. I admit (अभुपगम) your right to question.

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधमदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवत्सभाभिर्

आशु निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥२३॥

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or will this one dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever ?

राजेति । 'ते सखीं' शकुन्तलाम् 'इति' इत्याकारेण 'ज्ञातुमिच्छामि' । अनुपदं कथ्यमानयोः प्रकारयोः एकतरप्रकारेण ज्ञातुमिच्छति राजा ।

वै खेति । अन्वयः—किमनया मदनस्य व्यापाररोधि वै खानसं व्रतम् आ प्रदानात् निषेवितव्यम्, आहोसदृशेक्षणवल्लभा अत्यन्तमेव आभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति ? व्याख्या—'किम्' इति 'आहो' इति च पक्षद्वयम् निर्दिश्यते । 'किमनया' शकुन्तलया 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापार' प्रवृत्तिं रोद्धुं प्रतिषेद्धुं शीलमस्य इति 'व्यापाररोधि' प्रवृत्तिविधातकं वै खानसं तापसं 'व्रतं' धर्मः, ब्रह्मचर्यम् 'आ प्रदानात्' प्रदानपर्यन्तं विवाहपर्यन्तमित्यर्थः ("पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति-पञ्चमी) 'निषेवितव्यम्' अनुष्ठातव्यम् 'आहो' अथवा सदृशे तुल्ये ईक्षणे नेत्रे यासां तासां हरिणीनां 'वल्लभा' तुल्येक्षणादेव प्रिया शकुन्तला ('विशेषणमावप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्ती' इति विशेषणमावप्रयोगः) "अत्यन्तमेव" चिरमेव आभिः पुरतो दृश्यमानाभिः 'हरिणाङ्गनाभिः' मृगवधूभिः" समं सह' ("समं सह—" इत्यमरः) 'निवत्स्यति' । सम्पति मुनिव्रतापि इयं प्रदेया, अथवा यावज्जीवं ब्रह्मचारिणी इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ["अत्यन्तमेव सदृशे" (ता-, वि- न्या-)—'अत्यन्तमेव मदिरे' (रा-)—"अत्यन्तमात्मसदृशे" (म)] ॥

NOTES

1. इति—Has the sense of एवम्, thus I wish to know your friend thus, i. e. I wish to know whether your friend is to be thus or thus. Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following.

2. (a) वै खानसम्—वै खानसस्य इदम् इति वै खानस + अण् belonging to a hermit. वि + आ + पृ + घञभावे = व्यापारः operation प्रवृत्तिः । तद्वरीद्धुं, शीलमस्य इति व्यापार + रुध + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये क्लीबे ॥ (c) निषेवितव्यम्—"परिनिविभ्यः सेवसित—" इति षत्वम् ॥ (d) अतिगतम् अन्तं (or—अन्तः) यस्मिन्

कर्मणि तत् यथा तथा till the end, i. e. so long as life lasts. Qual. निवत्स्यति ॥ (e) सदृशे &c.—Usually the whole is taken as one word qualifying हरिणाङ्गनाभिः । सदृशे चणाभ्यां वल्लभाभिः favourite because having similar eyes. But then निवत्स्यति wants the nominative. Hence it seems preferable to separate आभिः making सदृशे चणवल्लभा the nominative as in the Tika. The epithet then implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes resembled theirs, so they had confidence in her. Their fondness for her would be a reason for her prolonged stay at the hermitage. (f) अङ्गानि सन्तगासां कल्याणानि इति अङ्ग + न मत्वर्थे स्त्रियाम् = अङ्गनाः fair-limbed, i. e. female sex. हरिणानामङ्गनाः । ताभिः सममिति सहार्थकयोगे तृतीया । "न केवलं सहयोगे, तत्पर्याययोगेऽपि तृतीया । योगश्च चाक्षुषो बौद्धो वा "बुद्धौ यूना—" इति वचनात्" ।

2. Reading—The reading मदिरेचणवल्लभा does not sufficiently explain why शकुन्तला was वल्लभा of the deer. The other reading आत्मसदृशे &c. omits एव which is not desirable. अत्यन्तमेव — it is really for the whole life—indicates disapproval (परिभव) of the idea. Dushyanta has now so far advanced in his career of love that the suggestion of अत्यन्तवास he cannot broach with approval or even indifference. The एव implies the expected disapproval (परिभव) । "एवौपस्यपरिभवौ" इति हेमः ।

प्रियंवदा—अज्ज धम्मचरणे वि परवसो अअंजणो ! गुरुणो उण से अनुरूपवरप्पदाने संकप्पो । आर्य्य, धर्मचरणेऽपि परवशः अयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्पः] ।

PRIYAMVADA—Noble sir, even in religious practices this person is subject to another. Her father's wish however, is to betroth her to a suitable husband.

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेयं प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥२४॥

KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain. O Heart be hopeful. The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling.

शकुन्तला (सरोषमिव)—अणसूए गमिस्मं अहं [अनसूये, गमिष्यामग्रहम्] ।

प्रियंवदेति । धर्मानुष्ठाने स्त्रियः स्वातन्त्र्यमस्ति, किन्तु 'अयं जनः' शकुन्तलारूपः धर्मस्य 'चरणे अनुष्ठाने' 'अपि परवशः' पराधीनः पिताज्ञावर्त्ती । 'गुरोः पुनः पितुः कण्वस्य तु अस्या शकुन्तलायाः 'अनुरूपाय' योग्याय 'वराय' पात्राय 'प्रदाने सङ्कल्पः' अभिलाषः । योग्योऽसि त्वमस्याः पितरं प्रार्थयस्व, एषा तवैव भविष्यति, इति ध्वनिः ॥

राजेति । 'खलु' नूनं निश्चितम् 'इयं प्रार्थना' एषोऽभिलाषः, शकुन्तलालाभेच्छा दुःखेन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्लभा न । क्षत्रियग्राह्या कन्या, प्रदानार्थी पिता, योग्यश्चाहं क्षत्रियः अर्थी, एतत् क्षत्रियसन्निधाने मन्ये सुलभा मे शकुन्तला ।

भवेति । अन्वयः—हृदय, सम्पत्तिं सन्देहनिर्णयो जातः, साभिलाषं भव । यत् अग्निमाशङ्कमे, तत् इदं स्पर्शं क्षमं रत्नम् ! व्याख्या—हेहृदय चेतः 'सम्पत्ति' अधुना 'सन्देहस्य' सन्दिग्धवस्तुनः शकुन्तलारूपस्य 'निर्णयः' तत्त्वतो निरूपणं जातः ।

यद्वा—'सन्देहस्य, संशयस्य मतपरिणययोग्याय न वा इत्याकारस्य निर्णयः' निराकरणम्, अपगमः इत्यर्थः 'जातः' निवृत्तः । तेन हि 'साभिलाष' सम्पृहं भव शकुन्तलागतमभिलाषं सादरं पोषय । कीदृशो निर्णय इत्याह—यत् वस्तुत्वम् 'अग्नि' स्पर्शविदाहि 'आशङ्कसे' मन्यसे, तत् इदं वस्तु स्पर्शं क्षमते सहते इति स्पर्शं क्षमं सुखस्पर्शम् आदेयं रत्नं मणिः ।

शकुन्तलेति । ('रोषेण' क्रोधेन 'सह इव' क्रुद्धस्य प्रकारमभिनीय । नहि तत्त्वतः क्रुद्धा भूत्वा] ।

NOTES

1. खलु &c.—Note the reasons why not दुरवापा । In सुलभा मे in the Tika मे has शेषे षष्ठी—मम सम्बन्धे सुलभा । You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer.

2. (a) साभिलाषम्—अभि + लष + घञ् भावे = अभिलाषः desire. तेन सह : बहु—by the rule “तेन सहिति तेल्ययोगे” the तुल्ययोग here being in विद्यमानताभाव ॥ (b) सम् + दिह + घञ् कर्मणि (or भावे) = सन्देहः that about which doubt is felt (i. e. here शकुन्तला) । If भावे, it means the act of doubting. निर् + नौ + अच भावे = निर्णयः solution, removal. In the first case he means that he has now got definite information about Sakuntala and is no longer in doubt. (c) स्पर्शं चमते इति स्पर्श + चम + ण कर्त्तरि = स्पर्शचमम् that which tolerates handling. (d) The second half means—You saw the glow only and thought it was fire (शङ्का—सन्देहः) ; but it turns out to be a gem (निर्णय) ।* The glow refers to तपःप्रभाव which burns and is therefore like अग्नि । Compare ‘शममप्रधानेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः’ ।—Act II.

अनसूया—किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

Anasuya—What for.

शकुन्तला—इमं असंवद्धपलाविणिं पिअंवदं अज्जाए गौदमीए निवेदइस्सं [इमामसंवद्धपलापिनीं प्रियंवदाम् आर्यायै गौतमैः निवेदयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babbler Priyamvada to venerable Gautami.

अनसूया—सहि ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्दो गमणं [सखि न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम्] । (शकुन्तला न किञ्चिदुक्ता प्रस्थितैव) ।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguished guest, with rites of hospitality un-rendered, and go away willfully. (Sakuntala moves on without saying).

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनसूयेति । 'किं निमित्तं' कस्मान्निमित्तादित्यर्थः गमिष्यसि । गसनकारणं किम् ? शकुन्तलेति । 'आयार्थायै मान्यायै "गौतम्यै" गौतमीमभिप्रेत्य गौतमीं बोधयितुं वा, 'असम्बद्धम्' असङ्गतं प्रलपितुं शीलं' यस्याः, यद्वा पुनः पुनरसम्बद्धं प्रलपति याताम् 'इमां प्रियंवदां निवेदयिष्यामि' । प्रियंवदा मामधिकृत्य असम्बद्धं प्रलपति इति विज्ञापयिष्यामि ।

अनसूयेति । 'अकृतः' अविहितः 'सतकारः' पूजा यस्मै तम् 'अतिथिविशेषः' विशिष्टमतिथिः 'विस्तृज्य विहाय 'स्वच्छन्दतः स्वच्छया 'गमनं' न युक्तम्' अनुचितम् । यस्मैचिदपि अतिथये पूजामदत्त्वा गमनमयुक्तम् अयच्च पुनरुक्तमातिथिः गमनमपि यदृच्छया कुरुषे, नासि कार्यान्तरेण आहूता इति किम् अयुक्ततरमती भवेत् । तन्मा याहि इत्यर्थः ।

['न किञ्चिदुक्ता' प्रतिवचनमदत्त्वा 'प्रस्थिता' एव शकुन्तला ।]

NOTES

1, किं निमित्तम्—“निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति प्रथमा । (a) असम्बद्ध &c.—सम + बन्ध + क्त कर्मणि = सम्बद्धम् coherent, न सम्बद्धम् incoherent. नज्त्तत्— । तथा प्रलपति इति असम्बद्ध + प्र + लप + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये आभीक्ष्ण्ये वा स्त्रियाम् । ताम् ॥ (b) गौतम्यै—गौतमीमभिप्रेत्य प्रियंवदां निवेदयिष्यामि makes a सम्प्रदान of गौतमी by the rule “कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्” ॥ चतुर्थी सम्प्रदाने । Or गौतमीं बोधयितुं प्रियंवदां निवेदयिष्यामि, whence suppressing बोधयितुम् we get गौतम्यै as कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” ॥

2. (a) विशिष्यते इति वि + शिष + घञ् कर्मणि = विशेषः excellent, the best. अतिथीनां विशेषः the bests of guests, an illustrations guest इतत्—तम् । Here अतिथीनाम् has शेषे षष्ठी । निर्द्धार is not available, because three things are necessary for निर्द्धार, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation ; we have not got them here. Thus the prohibition “न निर्द्धारणे” does not apply, and we get शेषषष्ठा समासः ॥ (b) छन्द is अभिप्राय will, “अभिप्रायवशौ छन्दौ” इति कोषः । स्वस्य छन्दः or स्वःछन्दः own will, तेन इति स्वछन्द + टा + तस् करणे स्वार्थे = स्वच्छन्दतः । करणे तस is available by the Varttika “तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्” ।

Compare—स्वरतः and वरुंतः for स्वरेण and वरुणेन in “दुष्टः शब्दः स्वरतो वरुंतो वा” । अनसूया is always matter of-fact. She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly. Note the steps of her reasoning (See Tika).*

राजा (ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम्)—अहो
चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि—
अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वे व पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २५ ॥

KING—(Intending to catch hold of her and having checked himself—Aside)—Ah ! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort. About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone.

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्र)—हला य दे जूतं गन्तुं
[हला न ते युक्तं गन्तुम्] ।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling you should not go.

शकुन्तला (सभ्रूभेदम्)—किं णिमित्तं [किं निमित्तम्] ।

SAKUNTALA—(With a frown)—What for ?

प्रियंवदा—रुक्खसेअणे दुवे घारेसि मे । एहि दाव अत्ताणं
मोआवेहि तदो गमिस्ससि [वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि
तावदात्मानं मोचय, ततो गमिष्यसि] । (बलादेनां निवर्त्तयति) ।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees. Come, do release yourself, then you shall go. (Stops her by force).

राजिति । (ग्रहीतुं शकुन्तलां निरोद्धुम् 'इच्छन्' अभिलषन् 'आत्मानं' निगृह्य निवार्य ग्रहणेच्छां नियम्य इत्यर्थे आह) 'अहो' आश्चर्ये 'कामिजनानां सकामानां 'मनोवृत्तिः' मनसो व्यापारः चेष्टाया' देहव्यापारस्य 'प्रतिरूपिका' तुल्यधर्मिणी । कामिनां देहव्यापारेण यथा आयासः मनोव्यापारमावेणापि तथैव ["चेष्टाप्रतिरूपिका" (रा-, वि-, य-)—"चेष्टानुरूपिणी" (त- न्वा-)] ।

अन्विति । अन्वयः—सुनितनयां सहसा अनुयास्यन् विनयेन पुनः वारितप्रसरः अहं स्थानात् अनुचलन् अपि गत्वा प्रतिनिवृत्त इव हि । व्याख्या—'मुनेः' कण्यस्य 'तनयां कन्यां शकुन्तलां सहसा' अतर्कितम् अनुयास्यन् अनुगन्तुमुद्यतः विनयेन पुनः दमेन तु 'वारितः' निरुद्धः 'प्रसरः' प्रवृत्तिरित्यर्थः, यस्य तथाविधः, संरुद्धचेष्टः 'अहं स्थानात्' आसनात् अनुचलन् अपि अनुत्तिष्ठन् अपि 'गत्वा' गमनव्यापारं निर्वर्त्य 'प्रतिनिवृत्तः' कृतप्रत्यागमनव्यापारः 'इव हि' । गमनस्य इच्छामावममून्मं मनसि । तस्माद्वकेऽपि चेष्टा अपि मया कृता इत्येव मे मतिरस्ति ।

प्रियमिति । ('निरुध्य आत्मानं पुरोऽवस्थाप्य गमनात् वारयित्वा) ।

शकुन्तलेति । ('भ्रुवोः भेदः भङ्गः । तेन सह) । सहभ्रुभदम् वा ।

प्रियंवदेति । 'ह' द्विरावृत्ते 'वृक्षयोः सेचने' सेचनकर्मणी 'मे' मत्तं ("धारय-रुत्तमर्णः" इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी) 'धारयसि' । त्वत्कृते अहं हौ वृक्षकौ सिक्तवती । तन्मूल्यं ते ऋणमस्ति । 'एहि' आगच्छ 'आत्मानं' तावत् मोचय ऋणमुक्तं कुरुष्व, ततः 'तदनन्तरं गमिष्यसि' । मूल्यं वा देहि, मदर्थे वा हौ वृक्षकौ सिद्ध, ततः गच्छ इति भावः । एनां शकुन्तलां 'वलात्' तरसा (हेतौ पञ्चमी । वलं प्रयुज्य निवर्त्तयति इति ल्यव्लोपे वा) 'निवर्त्तयति निवृत्तां करोति ।

NOTES

1. (a) चेष्टाप्रति &c.—प्रतिविम्बितं रूपमस्याम् अस्या वा इति प्रतिरूपा the exact reflection. वह— । सैव इति प्रतिरूपा + कन् स्वार्थे = प्रतिरूपिका a reflection. See Tika— । (b) कामिजन &c.—कामः अस्ति अतिशयेन एषाम् इति काम + इनि अतिशयने = कामिनः those that have intense desire, मनसो वृत्तिः inclination of the mind, i.e. a mental effort, कामिनो जनाः । कर्मधा—Here चेष्टा is physical effort. Hence the meaning

is—So ardent is the inclination, that an effort done mentally seems like a physical effort. It is a general principle which the king supports by an example (See अनुयास्यन् &c.)*

Reading—चेष्टानुरूपिणी is ambiguous. It may mean (1) corresponding to चेष्टा, or (2) like चेष्टा । Like चेष्टा meets our case. It is a simpler expression. Not a bad reading on the whole.

3. अनुयास्यन् &c—When he saw Sakuntala leaving, he very thoughtlessly (सहसा) wanted to follow her. The very next moment his good sense prevailed and he desisted. What was thoughtless here? Of course the wish to follow, not the check put on the wish. Hence the proper construction is सहसा अनुयास्यन् not सहसा वारितप्रसरः । He did not leave his seat. There was no physical effort to follow. Yet he felt as if he had actually followed and come back.* The feeling was due to the intensity of the wish. The wish and the effort produce like effects (चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः) । The figure is अर्थान्तरन्यास, the verse going to establish (साधन) the general principle in अहो &c. above. The metre is आर्या ।

4. हन्ता &c —गन्तुम् is गमनम् the तुम् being भावे in such cases. “अव्ययकृतो भावे” इति भाष्यम् ।

5. किं निमित्तम्—“What for”, i. e. ‘How so.’ “How is it improper (न युक्तम्) to leave.”

6. मोचय—मुच means to ‘release’. Here, however the meaning is to become free.’ अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । Hence it is अकर्मक । Thus आत्मा मुच्यतु—let your person become free – gives त्वम् आत्मानं मोचय with णिच् the अधिकर्ता having become ‘कर्म by the rule ‘गति-बुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्माकर्मकणामधिकर्ता स णौ ।” Contrast the wicked move of the naughty प्रियंवदा with the plain appeal of the simple अनसूया ।*

राजा - भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।
तथा ह्यस्याः—

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततली वाहू घटोत्क्षेपणाद्

अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

वद्धं कर्णशिरोषरोधि वदने धर्माभसां जालकं

वन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्द्धजाः ॥२६॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (अङ्गुलीयं दातुमिच्छति । उभे
नाममुद्राक्षराणि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः) ।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from (her own share of) watering the trees. For through the lifting of the pitcher, her arms, even now, have the shoulders drooping and the palms excessively red ; even now, her face have formed drops of perspiration-water that obstruct the Sirisha flowers in her ears ; and the knot constantly unloosening, her locks, restrained with one hand, are dishevelled. I will then free her of debt. (Offers his ring. The two stare at each other on reading the name on the seal).

राजिति—‘भद्र’ हे साधुवृत्ते प्रियंवदे ‘अत्रभवतीं शकुन्तलां वृक्षसेचनात् एव’ स्वेषां वृक्षाणां सेचनादेव ‘परिश्रान्तां गुरुखेदां ‘लक्षये’ पश्यामि [चौरादिकस्य लक्षयतेः लट्] । ‘तथाहि’ पश्यातु भवती ।

स्रस्तेति । अन्वयः—घटोत्क्षेपणात् अस्याः वाहू स्रस्तांसौ अतिमात्रलोहिततली, प्रमाणाधिकः श्वासः अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति, वदने कर्णशिरोषरोधि धर्माभसां जालकं वद्धम्, वन्धे स्रंसिनि मूर्द्धजाश्च एकहस्तयमिताः पर्याकुलाः । व्याख्या—‘घटसा’ सेचन-कलसस्य ‘उत्क्षेपणात्’ उर्ध्वं वहनात् [हेतौ पञ्चमी] । ‘अस्या वाहू मृस्तौ अवततौ अंसौ’ स्कन्धवन्धौ ययोः तथाभूतौ, ‘अतिमात्र’ प्रकृतेरधिकं ‘लोहित’ रक्तं ‘तल’ कर-तलं ययोः तथाभूतौ च । ‘प्रमाणात्’ स्वभावायाः ‘अधिकः श्वासः’ गुरुश्चसनम् ‘अद्यापि’ इदानीमपि ‘स्तनयोः वेपथुं’ कम्पं ‘जनयति’ करोति । प्रकृत्या नतौ अंसौ अमात प्रकामविनतौ जातौ, लोहिते तले अतिमात्रं लोहिते, श्वासोऽपि गुरुः । तन्नूनमियमि-दानीमपि विश्रान्ता । अपि च ‘वदने’ मुखे ‘कर्णयोः’ दत्तं शिरीषं ‘रोद्धुं’ स्थिरीकृतं,

शीलं यस्य तथाविधं धर्माभ्यासां स्वेदजलानां 'जालकं' विन्दुसमूहरूपं 'वड्' समुदितम्, वन्धे केशवन्धे 'मृंसिनि' पुनः पुनर्गलति सति ["वड् लमाभीष्णो" इति पौनःपुन्ये वाडुलकात् णिनिः] 'मूडं' जाश्च केशा अपि 'एकेन हस्तेन यमिताः' वन्धनं नीताः सत्यः पर्याकुलाः विकीर्णाः ["वड्" (त-, न्या-, म-)—"स्रस्त" (रा-, धि-)] ।

तदिति । 'तत्' तस्मात्, सर्वथा एषा भूयो वृक्षसेवनानर्हा अतः अहं सेचन-मूल्यं दत्त्वा 'एनां' ते अधमर्णाम् 'अविद्यमानम् ऋक्षं' यस्या तथाविधाम् ऋणमुक्तां 'करोमि' ।

[अङ्गुलीयम् अङ्गुरीयकं 'दातुमिच्छति' । अस्य च अङ्गुल्या उन्मीचनकाले 'नाममुद्रायाः' तत्र सुद्रितस्य नामः 'अक्षराणि' वर्णान् 'अनुवाच्य' पठित्वा 'परां परां' प्रियंवदा अनसूयाम्, अनसूया च प्रियंवदाम्, इत्यर्थः [द्वित्वम् । असमासवद्भावः । पूर्वस्य सुपः सुः] 'अवलोकयतः' पश्यतः । तत्र राज्ञो दुष्यन्तस्य नाम उत्तकौणं दृष्ट्वा ह्ये अपि सख्यौ विद्यते, किमेतत् इति अन्योऽन्यमुखावलोकनं कुरुतः । अथवा उमे इति शकुन्तलाप्रियंवदे] ।

NOTES

1. (a) भद्रे—O gentle one. A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala.* (b) अवभवतीम्—Here अव takes द्वितीयाद्ये वल् because it qualifies भवतीम् । This is allowed by the rule "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" । सहसुपेति समासः, वा कर्मधा— [?]

2. (a) स्रस्तांसौ—A slight droop of the shoulders is a point of beauty in females. Compare the word प्रकास in "प्रकामविनता-बंसौ" Act. III. infra. (b) अतिमाव etc.—अतिगता मावा यस्मिन् तत् अति-मावम् excessive बहु— । अतिमावं लोहितम् excessively red. सहसुपेति समासः । A certain amount of redness of the palms is considered a सुलक्षण । See Tika. (c) घटोत्क्षेपणात्—उत्क्षेपण is ऊर्ध्वप्रेरण । This is necessary. Without an upward jerk the tops cannot be watered. (d) कर्णशिरोषरोधि—कर्णस्य शिरोषं कर्णशिरोषम्, the शिरोष in

the ears are used as कर्णभूषण । शकपार्थिवादि । Compare "अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि"—Prelude. "कृतं न कर्णापितवन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम"—Act. VI. Infra &c. कर्णशिरीष + रुध + णिनि ताच्छ्वील्ये कर्त्तरि । रोधन is obstruction. The flowers stick (रोध) on the face owing to the perspiration and no longer oscillate. She was profusely perspiring. Qual. जालकम् । (e) घर्माभसाम्—घर्मस्य अभसि or घर्मजानि अभसि, तेषाम् ॥ (f) एकहस्त &c.—यम् + णिच् + क्त कर्मणि = यमिताः restrained. एकः हस्तः एकहस्तः । "पूर्वकालेक—" इति कर्मधा— । Then इतत्—She used one hand only, the other was engaged with the pitcher. Note that the king is now too far interested in Sakuntala to check his effusion. Pred to मूर्धजाः ।

3. Reading—स्रस्तम् in म्रस्तं कर्णशिरीषं &c. means slipped down. This does not seem to suit the context. जालक (समूह) seems to suggest the formation of separate drops, and does not agree with the running down of perspiration.

4. (a) नामसुद्रा &c. सुद्र + अ भावे = सुद्रा engraving. नाम्नो सुद्रा engraving of the name, i. e. the name engraved. भावानयने द्रव्यानयनम् । तस्या अक्षराणि ॥ (b) अनु + वच् + णिच् लाप् = अनुवाच्य having read. (c) परस्परम्—Each stares at the other. Hence there is व्यतिहार reciprocity. This gives द्वित्व by the Varttika "कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्" । We have now परां पराम् अवलोकयतः । We do not get समासवद्भाव in परां पराम् owing to बहुलग्रहण । 'बहुलग्रहणात् अन्यपरयोर्न समासवत्' । Next "असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः" । Hence पराम् पराम् अवलोकयतः । Next the टाप् disappears बाहुलकात् leaving परम् परम् = परःपरम् = परस्परम् because of निपातन in the कस्कादि list or the sutra 'अपरस्पराः क्रियासातव्ये' । Lastly the final विभक्ति is optionally changed into आम् by the Varttika "स्त्रीनुपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराभावाद् वा वक्तव्यः" । Hence परस्पराम् or परस्परम् । For the disappearance of टाप् compare "दलद्वये टावभावः क्लीवे चादङ्ग्विरहः स्वमोः । समासे सौरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात् वयम्" ॥ The टाप् may be dropped at any stage after the duplication.

राजा—अलमस्मानन्यथा सम्भाव्य । राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् ।

KING—Stop thinking otherwise of me. It is a gift from the king.

प्रियंवदा—तेण हि ण अरिहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुली-
विअोअं । अज्जस्स वअणेण अरिणा दाणिं एसा [तेन हि
नाहं त्येतत् अङ्गुलीयकम् अङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेन
अनृणा इदानीमेषा] । (किञ्चिद्विहस्य) हला मउन्दले मोइदा
सि अणुअम्पिणा अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं
[हला शकुन्तले, मोचितासि अनुकम्पिना आर्येण अथवा महा-
राजेन । गच्छ इदानीम्] ।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve parting from the finger. She is now free of debt by the word of your honour. (Laughing slightly) Dear Sakuntala, you are released by this kind sir or by the great king. You may go now.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—जइ अत्तणो पहविस्सं [यदि
आत्मनः प्रभविष्यामि] । (प्रकाशम्) का तुमं विसज्जिदव्वस्स
रुद्धिदव्वस्स वा [का त्वं विस्रष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा] ।

SAKUNTALA [Aside]—If I can control myself. (Aloud) who art thou for one to be discharged or detained ?

राजिति । 'अस्मान्' माम् अन्यथा' अन्यप्रकारेण, यथा मया परिचयो दत्तः तद्वि-
परीतभावेन, 'सम्भाव्य' अनुमान्य 'अलम्' । मा माम् असत्यवादिनं मन्येथाम् । 'राज्ञः'
सकाशात् 'अयं प्रतिग्रहः' एतल्लब्धम् । केन लब्धम् इतंग्रहे सन्देहः । 'राज्ञः सकाशात्
अयं प्रतिग्रहो मे' इति प्रिय वदां बोधयति । वस्तुतस्तु "राज्ञः सकाशात् अयं प्रतिग्रहो
भवत्याः" इति आह । अन्यथा असत्यवादी स्यादेव ॥ ["प्रतिग्रहोऽयम्" (त- न्या-)
'प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवसक्तम्' (म-)—"प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं
मामवगच्छत" (स- वि-)] ॥

प्रियंवदेति । तेन हि' निमित्तेन, तथा सति इत्यर्थः, यदि राज्ञा तुभ्यं दत्तं तदा तु 'एतत् अङ्गुलीयकम्' अङ्गुल्या वियोजनं 'न अर्हति । राज्ञा द' यदतो रक्ष, तदेदत् भवत एव अङ्गुल्यां तिष्ठतु । 'इदानीम् एषा' शकुन्तला अङ्गुलीयकदानं विनापि 'आर्यस्य वचनेन [हेतौ करणे वा तृतीया] अनृणा ऋणमुक्ता । राज्ञो वचन-भङ्गीं बुद्धा, राजा एवायम् इति ज्ञात्वा, राजानंप्रति इमां वक्तुमाह प्रियंवदा—अहमेनामनृणां करोमि" इति यत् आर्यस्य वचनं, राजाज्ञा हि सा, तेनेयम् ऋणमुक्ता, किमङ्गुरीयकेण इति भावः । [इत्यं गूढस्य राजभावस्य प्रकाशात् 'किञ्चित्' ईषत् 'विहस्य' राजसन्निधानसंयता अनुच्चैर्हसित्वा' शकुन्तलां प्रत्याह] 'अनुकम्पिना त्वयि सद्येन 'आर्येण वा महाराजेन' ऋणान् मोचिता असि' । अनुकम्पिना इति साभिप्रायं वचः गूढमव व्यङ्ग्यम् । अनुरक्तोऽयं त्वयि, एनं परित्यज्य यदि गन्तुं शक्नोषि 'गच्छ इदानीम्' ।

शकुन्तलेति । गमिष्यामि 'यदि आत्मनः स्वस्य 'प्रभविष्यामि' प्रभुर्भविष्यामि । आत्मा मे अधुना परवशो जातः तत् कथमयं मया अन्यत्र नीयते ? ['प्रकाशं स्पष्टम्, उच्चैः इत्यर्थः, आह] योहि जनो 'विमृष्टव्यः' विमृष्टुं योग्यः योवा 'रोद्धव्यः' रोद्धुमर्हः तदुभयस्यसम्बन्धे त्वं का इति काकुः । न कापि इत्यर्थः । तदचनात् कश्चित् स्थास्यति वा गच्छति वा इति सा मन्यस्व ।

NOTES

1. Reading.—राज्ञः प्रतिग्रहोऽम्—It is a gift from the king. The sentence is purposely left unfinished. Gift to whom? Fill up the ellipsis to suit facts, or at your option, to serve as a feint. Thus "From the king to Priyamvada" means "I am the king I give it to you" which is the truth. Or thus "From the king to me" meaning "I got it from the king" which is a feint. Now if we add "इति राजपुरुषं मामवगच्छत" with a कर्मधा—in राजपुरुष instead of the usual षष्ठौतत्—, we gain nothing, but the whole thing loses its refinement and becomes a broad and clumsy feint,

2. (a) आर्यस्य वचनेन &c.—The king perhaps succeed in duping Anasuya, but Priyamvada was too clever to be taken

that away. The sly girl retorts "आय्यस्य वचनेन अनृणा"—The king's command has freed her ! (See Tika). Then she laughs (विहस्य) । The laugh is significant. It is Greek meeting Greek. The laugh says 'No ! I am not to be caught so easily.' Here laugh is not loud (किञ्चित्) because she now feels the restraint of royal presence.* (b) अनुकम्पिना = साधु अनुकम्पते दयते इति अनु + कम्प + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । तेन । The king is so thoroughly kind (साधुकारिणि णिनिः) towards you that he relieves you of the debt. This sort of kindness has its reason. The king loves you. Thus the speech is a thrust to both the king and Sakuntala. (c) गच्छ इदानीम्—Go now, i. e. the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you.

3. यदि etc.—I would go if I could. The place, has now become too dear to leave.

4. का त्वम् etc.—You are nobody to discharge or detain. Don't you think I would go because you want me to go. I leave or stay as I wish. She feigns perverseness to excuse her stay. विसृष्टव्यस्य and रोद्धव्यस्य qualify जनसा understood. Or with अविवक्षा of कर्म and भावे त्वम्, they mean विसर्जनम् and रोधनम् ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्)—किं नु खलु यथा वयमस्याम. एवमियमप्यस्मान् प्रति स्यात् । अथवा लब्धा-वकाशा मे प्रार्थना । कुतः ?

वाचं न मिश्रयति यद्यपि महचोभिः

कर्णं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननसन्मुखीयं

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—(Watching Sakuntala, aside)—Could it possibly be that she is disposed towards me in the same way as I am towards her ? Or my prayer has found scope. (Do you ask) Why ?—Though she mingles not her speech with my words, she listens attentively when I am speaking ; true, she does not stay looking at my face, but her eye is never engaged long with other objects.

राजिति । ['शकुन्तलां विलोक्य' निपुणं निरुप्य तस्या भावोदयमिव मत्वा 'आत्मगतं स्व' प्रति आह] । 'यथा' यद्वत्, खलु वयमस्यां शकुन्तलायां वर्त्तमहे 'एव' तद्वत् 'इयमपि' शकुन्तला अस्मान् प्रति स्यात् नु किम् । अनुरागोऽयं द्वयोरपि आवयोः उत केवलं ममैव इति वितर्कः ॥ निर्णयते—'अथवा' पक्षान्तरे 'मे' मम प्रार्थना' प्रणयः लब्धः प्राप्तः 'अवकाशः' अन्तरः यथा तादृशी एव । 'वृत्तः' एवं ब्रवीमि चेत् शृणु—

वाचमिति । अन्वयः—इदं यद्यपि महचोभिः वाचं न मिश्रयति, मयि भाषमाणे अवहिता कर्णं ददाति । कामं मदाननसममुखी न तिष्ठति, अस्या दृष्टिस्तु भूयिष्ठम् अन्यविषया न । व्याख्या—'इदम्' एषा शकुन्तला 'यद्यपि यदि तु 'मम वचोमिः' वचनैः सह [इति सहाय्ये रथा] 'वाचम्' आत्मनो वचनं 'न मिश्रयति' न योजयति, मया सह न संलपति इत्यर्थः तथापि 'मयि भाषमाणे' वदति लपति सति [यस्य च भावेन भावलक्षणम्] इति भावे सप्तमी] 'अवहिता' दत्तावधाना सती 'कर्णं' ददाति' शृणोति । 'कामम्' एतदपानुमन्ये । "अकामानुमतौ कामम्" इत्यमरः । यत 'मदाननस्य' मम सुखस्य सममुखी अनुकूला 'न तिष्ठति' न वर्त्तते, सममुखी भूत्वा एव निवर्त्तते इत्यर्थः 'अस्या दृष्टिस्तु' नयनं पुनः 'भूयिष्ठं' बाहुल्येन 'अन्यविषया' इतरसंक्रान्ता 'न' । मां न सम्भाषते, किन्तु महचने सादरा दृष्टिः मयि पतिता एव संक्रियते सत्यं, किन्तु अन्यत्रापि न तिष्ठति, मयि एव भूयः पतति । तत्तमन्ये इयञ्च मयि अनुरक्ता इति भावः ॥ ["सममुखीयं" (त- न्या-)— "सममुखीना" (रा- वि-)— "सममुखी सा" (म-)] ॥

NOTES

1. (a) किं नु etc.—किं प्रश्ने, नु वितर्के, खलु वाक्यालङ्कारे । "नु वितर्कावमानयोः" इत्यादिमेदी । "निषेः वाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः । (b)

वयम्—Plural or singular by the rule "अस्मदो हयोश्च" (e) अवकाश—scope अन्तर । My suit has found scope, i.e. there are signs of reciprocation of feeling ; I may therefore persevere.* (d) प्र + अर्थि युच् भावे = प्रार्थना suit.

2. वाचम् &c.—He enumerates the signs he notices. (a) मिश्रं करोति इति मिश्र + शिच् + लट् ति मिश्रयति mixes. She does not mix her speech with mine, i.e. she does not hold conversation with me. This discourages and accounts for the doubt किं नु खलु &c. (b) अव + धा + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् अवहिता attentive. कर्णं ददाति &c. is encouraging and justifies hope (लब्धावकाशा &c.) (c) सङ्गतं प्राप्तं सुखं यथा सा सममुखी she who has approached the face, i.e. has faced "स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनात्—" इति ङीष् । सममुखा is an alternative form. (d) कामम् &c.—He admits here she does not face him for any appreciable time. This, he admits (कामम्), looks like a rebuff and raises doubts. But (तु) there is a set-off against it viz, she does not remain long with her eyes turned away from him.* (e) अन्यः सदातिरिक्तः कश्चित् पदार्थः विषयो यस्याः सा अन्यविषया, etc.

3. (a) Reading—अभिमुखम् towards. She turns her ear towards me when I am speaking—does not express the idea as well as अवहिता कर्णं ददाति । (b) सममुखीना suppresses the nominative altogether which is not desirable. The choice lies between सममुखीयम् and सममुखीसा । I prefer the former because the reference being to an object (शकुन्तला) which is before the speaker it is better spoken of with इदम्-शब्द । तद् is used for things out of sight. Compare—"इदमस्तु सन्निकष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदमस्तु विप्रकष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥"

नेपथ्ये—भो भोस्तपस्विनः, सन्निहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारो पार्थिवो दुष्प्रान्तः । तूरगखुरहतस्तथाहि रेणुर्वि टपविषक्तजलाद्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥२८॥
अपि च—

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः

पादाकृष्टव्रततिवल्यासङ्गसञ्जातपाशः ।

मूर्त्तौ विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यान्दनालोकभीतः ॥२९॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics, be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt. For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoofs of his horses, are like a host of locusts settling on the tress of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water. Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet, having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of our penance. (Listening, all are slightly startled).

नेपथ्य इति । 'नेपथ्य' वेषरचनास्थाने, रंगमञ्चात् बाहिः, एषा वाक् उद्गता—
'तपोवनसत्वानाम्' आश्रममृगाणाम् 'रक्षायै, परिव्राणाय 'सन्निहिताः' समीपस्था
युय' 'भवत' । 'मृगयया मृगान् विध्यन् 'विहरति' परिचरति इति 'मृगयाविहारो'
आखिठयायी 'पार्थिवो राजा 'दुष्यन्तः' 'प्रत्यासन्नः अन्तिकचारी 'किल' समागत एव ।

तुरति । अन्वयः—तथाहि तरगखुरहतः परिणतारुणप्रकाशः रेणुःशलभसमूह इव
विटपविषक्तजलाद्रवल्कलेषु आश्रमद्रुमेषु पतति । व्याख्या—'तथाहि' राज्ञः अत्यासन्न-
त्वात् हि 'तुरगाणाम्' अश्वानां 'खुरैः हतः' अतएव उत्थापितः परिणतस्य साम्बास्य अरु-
णस्य सूयस्य 'प्रकाशः' इव प्रकाशो दीप्तिर्यस्य तथाविधः साम्बारविसङ्काशः आरक्तः

इत्यर्थः; 'रेणुः' धूलिः 'शलभानां' 'समूहः' राशिः 'इव बिटपेषु' शाखासु 'विषक्तानि' आसृष्टितानि जलाद्राणि बारिसिक्तानि वल्कलानि' येषां तथाविधेषु 'आश्रमदुर्गेषु' तपोवनतरुषु 'पतति'; यावत् धूलिभिर्न दूष्यन्ते, तावदपसार्यन्तां वल्कलानि इत्यर्थः ।

तीव्रेति । अन्वयः—स्यन्दनालोकभीतः, तीव्राघातप्रतिहनतरुस्कन्धलग्नैकदन्तः, पादाकृष्टव्रततिवलयासङ्गसञ्जातपाशः भिन्नसारङ्गयूथः गजः नः तपसो मूर्तो विघ्न इव, धर्मारण्यं प्रविशति । व्याख्या—'स्यन्दनानां' रथानाम् 'आलोकेन' दर्शनेन 'भीतः' अदृष्टपूर्वत्वात् वस्तुः 'तीव्रेण' गुरुणा 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहतः' निराकृतो यः 'तरुः' वृक्षः तस्य 'स्कन्धे' लग्नः एको दन्तो' यस्य तथाविधः दन्तेन बिद्धं भग्नं तरुं दन्तेन कर्षन्नेव इत्यर्थः । 'पादेन आकृष्टाः' या 'व्रततयः' मार्गप्राप्ताः लताः तासां यानि 'वलयानि' मण्डलानि, तेषाम् 'आसङ्गेन' संसर्गेण 'सञ्जातपाशः' प्राप्तवन्धन-रज्जुः, पादेन लताजालं वहन् पाशवद्ध इव प्रतीयमानः इत्यर्थः । 'भिन्नानि' विभक्तानि विद्रावितानि 'सारङ्गाणां मृगाणां दूधानि' येन तथाविधः 'गजः' वनहस्ती नः' अस्माकं 'तपसो मूर्तो' मूर्तिमान् 'विघ्न इव' घृतदेह इव धर्माचरणप्रत्यूहः 'धर्मारण्यं' तपोवनं 'प्रविशति' ॥ पश्यत भो वनगजोऽयम् अदृष्टपूर्वान् रथान् दृष्ट्वा महता हि भयेन न दक्षिणतो नापि वामतः किन्तु समरेखमेव धावितः, मार्गं यत् च पतितं तत् सर्वं मर्दयित्वा चलितः । अत्र दन्ताघातपातितं वृक्षं दन्तेनैव वहन् तत्र दलितानां लता-गुल्मानां पादलग्नानि वलयानि पादेनैव कर्षन् अन्यत्र च हरिणयूथेषु सहसा पतितः तानि विद्रावयन् तैस्तैः विघ्नैः पदे पदे व्राह्मण्यमानगमनः नातिवेगमित एव आयाति । तत् त्यजत धर्मकर्माणि भटिति मार्गमस्यै दत्त्वा आत्मानं रक्षत इति भावः ॥ ["तीव्रा-घातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः" (म), "तीव्राघातादभिमुखतरुःस्कन्धलग्नैकदन्तः" [त-न्या], "तीव्राघातप्रतिहततरुः स्कन्धलग्नैकदन्तः" [रा-वि] ॥ "पादाकृष्ट" (रा-, वि-, म-)—"प्रौढाकृष्ट" (त-, न्या-) ॥ "सङ्गमसञ्जात" (रा-, वि-, म-)—"सङ्गनाज्जात" (त-, न्या-) । [सर्वाः कर्णं दत्त्वा श्रुत्वा किञ्चिदिव ईषत् न तु वलवत् 'सम्भ्रान्ताः' वस्ताः] ।

NOTES

1. (a) तपोवन &c.—तपसो वनम् तपोवनम् । अथवासादिवत् सादर्थ्ये

षष्ठीसमासः । Or तपःसाधन वनम् । शाकपार्थिवादि । तस्य सत्वाः or सत्वानि the animals in the hermitage. तेषां रक्षा protection of the animals &c. तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (b) किल is here निश्चये । प्रति + आ + सद + क्त कर्त्तरि = प्रत्यासन्नः at hand. प्रत्यासन्नः किल he is surely very near. (c) मृग अन्वेषणे + णिच स्वार्थे + श भावे निपातनात् = मृगया hunting. This is by the varttika 'परिचर्या परिसर्या मृगया अट्याद्यानामुपसंख्यानम्' । तथा विहरतीति मृगया + वि + ह + णिनि ताच्छौल्ये कर्त्तरि wandering in quest of game. In the next sloka the speaker gives the reason for his statement.

2. (a) तुरग etc.—तुरेण वेगेन गच्छन्तीति तुर + गम + उ कर्त्तरि = तुरगाः horses. तेषां खुराः तरगखुराः । तैः हतः struck up by the horses' hoofs. हतः struck, i. e. struck and thus raised. (b) विटप &c — वि + सञ्ज + क्त कर्मणि = विषक्तानि attached. "उपसर्गात् सुनोति—" इत्यत्र सञ्जे ग्रहणात् षत्वम् । This is a सकर्मक use of सञ्ज । Compare—धुरम् आससञ्ज, चापम् आसज्यकण्डे &c. विटपः शाखा । "विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः" इति विश्वः । विटपेषु विषक्तानि विटपविषक्तानि attached to the boughs. जलेन आद्राणि wet with water, विटपविषक्तानि जलाद्राणि वल्कलानि येषु येषां वा । विपदवद्— । After bath the bark garments were spread out on the branches of trees to dry. (c) परि + नम + क्त कर्त्तरि = परिणतः mature. प्रकाशते अनेन इति प्र—काश + घञ् करणे = प्रकाशः lustre. परिणतः अरुणः the mature sun, i. e. the evening sun, the setting sun. तस्य प्रकाशः the glow of the setting sun. स इव प्रकाशो यस्य, वद्—by the Varttika "सप्तमुपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" ।

3. Remark—This sloka only explains why the speaker thinks the king must be close by and hunting. He is hunting (मृगयाविहारौ) because dust is being raised by the horses rushing about after the game. He is not very far (प्रत्यासन्नः) because the dust is invading the hermitage.

4. अपि च—The speaker next explains why he apprehends danger from the royal hunt.

5. (a) तीव्राघात &c.—आ + हन + घञ् भावे = आघात a blow. तीव्रः

आघातः a violent blow. कर्मधा— । तेन प्रतिहतः struck back with a violent blow इतत् । (The blow was not intentional. It was a mad rush through fear, and he simply ran against the tree), तादृशः तरुः a tree struck back &c. कर्मधा— । तस्य स्कन्धः the trunk of a tree &c. तस्मिन् लग्नः lodged into the trunk &c. [Note the word लग्नः । The tusk got stuck (लग्नः), not that he butted against the tree. The act was unintentional]. तादृशः एको दन्ती यस्य । He had no time to think of extricating his tusk. Such was his terror. (b) पादाकृष्ट &c.—आ + सञ्च + घञ् भावे—आसङ्ग adhesion, clinging पादेन or पादैः आकृष्टाः dragged with his feet, इतत्—तादृश्यः व्रततयः creepers dragged &c, कर्मधा— । तासां वलयानि coils of creepers etc. तेषामासङ्गः clinging of coils etc i. e. आसक्तानि वलयानि the clinging coils—भावानयने द्रव्यानयनम् । तेन सञ्जातः । तादृशः पाशो यस्य । This too indicates haste. Away he rushed from the seat of danger without stopping to clear his feet of the encumbrances. With the tree to his tusk and the mass of creepers to his feet, he was being hampered in his movement, but his first thought was to put a good distance between himself and the hunters.

6. (a) मूर्त्तः—सूक्ष्म + क्त कर्त्तरि embodied. (b) विहन्यते अनेन इति वि + हन + घञर्थे करणे क—विघ्नः obstruction. (c) सारं श्वलम् अंगभेषाम् इति सार + अङ्ग = सारङ्गाः like शक + अन्धु = शकन्धुः । A kind of spotted deer. तेषां द्यूयानि herds of spotted deer, भिन्नानि सारंगयूयानि येन । These epithets complete the picture of havoc, and indicate what may be expected if he gets into the penance forest. Trees reared with tender care, shrubs and creepers so assiduously looked after, the pet animals that are like children unto us—are all in danger. (d) धर्मार्थमरणम्, धर्मस्य अरण्यं, धर्मसाधनमरणं वा धर्मारण्यम् । Here he is entering our sacred forest. Be quick there is time yet, for he cannot move fast with his encumbrances.

7. Reading—अभिमुख and भय in the first line instead of:

प्रतिहत and लग्न do not show the fright and consequent haste which are so necessary here. In Raghava's reading, स्कंधलग्नैक-दन्तः is obscure. पादाकृष्ट is better than प्रौढाकृष्ट because it plainly states where the creepers have stuck, and how easily they could have been removed and yet were not removed through fright and haste. It is difficult to choose between संगसञ्ज्ञात and सञ्ज्ञनाञ्ज्ञात । The former perhaps improves the flow of the style and better preserves the uniformity by making a single compound of each पाद in the first.

राजा — (आत्मगतम्)—अहो धिक् पौरा अस्मदन्वे षिण-
स्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

KING—(Aside)—O fie, the citizens searching for me are disturbing this forest of panance. Well I must go back.

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरसुवुत्तन्तेण पज्जाउलम्ह । अणु-
जाणाहि णो उड्ढअगमणस्स [आर्य्य, अनेन आरण्यकवृत्तान्तेन
पर्याकुलाः स्मः । अनुजानौहि नः उटजगमनाय] ।

THE FRIEND—Noble sir, we are greatly disturbed by this news of the wild elephant. Permit us to return to the cottage.

राजा—(ससम्भ्रमम्)—गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपौडा
यथा ग भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे । (सबे उत्तिष्ठन्ति) ।

KING (Hurriedly)—Go noble ones, I too shall arrange that there be no disturbance of the hermitage. (They all get up).

सख्यौ—अज्ज, असम्भाविदाटिहिसक्कारा भूओवि पेक्खणणिमित्तं
लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं [आर्य्य, असम्भावितातिथिसत्कारा
भूयोपि प्रेक्षणीमित्तं लज्जामहे आर्य्यं विज्ञापयितुम्]

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again.

राजेति । 'अहो अस्मान्' माम् 'अन्विष्यन्ति विचिन्विन्ति ये तथाविधाः पौराः नागरिकाः 'तपोवनम् उपरुन्धन्ति' पीडयन्ति एतत् 'धिक्' गर्हामहे । भवतु प्रतिगमिष्यामः, प्रत्यावृत्ता 'भविष्यामस्तावत्' ।

सख्याविति । 'आरण्यकस्य' वनगजस्य 'वृत्तान्तेन वार्त्तया करणेन 'पर्याकुलाः' सन्तस्ताः 'स्मः' । 'नः' अस्मान् 'उटजे' पण्यशालायां 'गमनाय अनुजानीहि' अनुमन्यस्व ।

राजेति । [उद्दिग्न्त्वात् 'सम्भ्रमेण' त्वरया 'सह' यथा तथा आह] 'वयमपि' अहञ्च 'आश्रमस्य पीडा' तपोवनोपरोधी 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' अहं प्रयव्वान् भविष्यामि । इत्यहमपि गमनार्थम् उद्दिग्न् एव । ["ससम्भ्रमम्" (रा-त-)—"असम्भ्रमम्" (वि-)] ॥

सख्याविति । 'असम्भावितः' अकृतः 'अतिथेः' आगन्तुकस्य ते सत्कारः पूजा याभिः तथाविधा वयम् 'आय्य' भवन्तं 'भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं दर्शनार्थं' 'विज्ञापयितुम्' अभ्यर्थयितुं 'लज्जामहे' लज्जिता भवामः । अतिथिर्भवान् न च पूजितः, तत् कथं ब्रूमः पुनरपि अवागच्छत इति । यद्येतदुदारतया क्षम्यते भवता, तदागम्यतां भूयोऽपि इति भावः ["सत्काराः" (वि-)]—"सत्कारम् (रा-त-, न्या-म-)] ॥

NOTES

1. (a) आरण्यक &c.—रणे साधु इति रण + यत् = रण्यम् suitable for battle, i.e. an open space. न रण्यम् अरण्यम् a forest, नञ्त्तत्— । तत्र दृष्ट इति अरण्य + बुज् = आरण्यकः a wild elephant. बुज् is available in the sense by the Varttika "पथाध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिषु इति वक्तव्यम्" । Hence आरण्यको हस्ती, आरण्यको मनुष्यः etc. ; but आरण्यः पशुः not आरण्यकः पशुः ॥ (b) उटज etc.—उटजे गमनम् उटजगमनम् । सहसुपेति समासः । तस्मै । तादर्थ्यं ४र्थी ।

2. ससम्भ्रमम्—सम्भ्रम haste त्वरा or संवेग । He was in haste to go back. Compare.—"भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्" above. But he was waiting impatiently that the suggestion to separate may come

from the maidens. The impatience may be read between the lines in the present speech also. It is owing to these indications of impatience that I have rendered it "hurriedly" otherwise the temptation is great to say सम्भ्रमं सादरम्। "सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि" इति विश्वः।

3. Reading—असम्भ्रमम्—without being moved—does not commend itself.

4. उत्तिष्ठन्ति—"उदोऽनुध्वं कर्मणि" bars the आत्मनेपद here because 'to rise' (उत्तिष्ठन्ति) implies ऊर्ध्वं कर्म upward action.

5. (a) असम्भावित etc.—सम्यक् भावितः सम्भावित इति सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भावितः rendered. न सम्भाषितः। नञ्त्तत्—। असम्भावितः अतिथिसत्कारः याभिः those that have not rendered the rites of hospitality, बहु—। This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again. (b) प्रेक्षणं दर्शनं निमित्तं कारणं यस्मिन् that in which the motive is to see. तत् यथा तथा। Qualifies विज्ञापयितुम् (c) भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं विज्ञापयितुम् to ask for another interview. विज्ञापयितुम्—वि + ज्ञा + णिच् + तुमुन् भावे to pray. अवायकृतो भावे इति भावे तुमुन्। विज्ञापयितुं विज्ञापने लज्जामहे इत्यन्वयः। The सप्तमी disappears because विज्ञापयितुम् is अवाय। The rule "न लोकावायनिष्ठाखलर्थ-तनाम्" prohibits षष्ठी in the अनुक्तकर्म in the case of an अवायकृत।

6. Reading.—"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्यम्। Our reading emphasises the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the forces of an almost irresistible appeal for another visit.*

राजा—मा मैवम्। दर्शनेनैव भवतोनां पुरस्कृतोऽस्मि।

KING—No, you must not say so, I am rewarded even by the sight of you.

शकुन्तला—अनसूए, अहिणअकुससूईए परिकखदं मे चलणं

चलणं, कुरवअसाहापरिलग्नं च वक्कलं । दाव परिपालेध मं जाव णं मोआवेमि [अनसूये, अभिनवकुशसूचया परिचितं मे चरणं कुरवकशाखापरिलग्नं च वल्कलम्, तावत् परिपालयतं मां यावदेतत् मोचयामि] । (राजानमवलोकयन्तो सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता) ।

SAKUNTALA—Anasuya, my foot is pricked by a young Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-branch. Do then wait for me until I release it. (Gazing at the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the friends).

राजेति । 'एवम्' ईदृशम्, अपूजितत्वात् पुनर्दर्शनाय विज्ञापयितुं लज्जध्वे इत्याकारं 'मा' ब्रूत मा ब्रूत । सम्भ्रमे हिरुक्तम् । 'भवतीनां' साधुशीलानाम्, असुलभदर्शनानामित्यर्थः 'दर्शनेनैव' [किमुत सम्भाषणेन इत्येवकारार्थः] 'पुरस्कृतोऽस्मि' सत्कृतोऽस्मि । पुण्यदर्शनानां दर्शनमेव सत्कारः, मया तु सम्भाषणमपि लब्धम् । तत् कथमकृतः सत्कार इति भावः ।

शकुन्तलेति । 'अभिनवा' नूतना या 'कुशसूचिः' कुशाग्रं तथा, दर्भाङ्कुरेण मे चरणम् [चरणशब्दो हिलिङ्गोऽपि पुंसोऽव भूरि प्रयुक्तः] 'परिचितं' गाढं विद्धम् 'वल्कलञ्च कुरवकस्य' कण्ठकवहुलस्य पुष्पवर्चाविशेषस्य 'शाखामु परिलग्नं' दृढं सक्तम् । गाढविधात् दृढसङ्गाञ्च मोचनेविलम्बो भविष्यति । तत् 'यावत्' यतकालम् 'एतत्' चरणं वल्कलञ्च 'मोचयामि', कुशकण्ठकात् कुरवकशाखायाश्च इत्यर्थः, तावत् तत्कालं 'मां' परिपालयतं प्रतीक्षयामि ॥ [राघवेण अपठितमेतत्] ॥ (इति 'व्याजेन' कुलेन 'सह', कुलपूर्वकं 'विलम्ब्य' । राजान पुनरपि द्रष्टुं कुल एष उद्भावित इत्यर्थः 'निष्क्रान्ता' रङ्गमञ्चात् बहिर्यातुं प्रवृत्ता [आदिकर्मणि क्तः]) ।

NOTES

1. पुरस्कृतः—पुरस + क्त + क्त + कर्माणि Literally—Placed in front. Hence—Honoured

2. अनसूये &c.—(a) वृशस्य सूचिः a shoot of Kusa grass, अभिनव new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet. (b) In परिचत and परिलग्न the परि is intensive. The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer. पारपालि is to wait for. Here the appeal is to अनसूया because she knows the quick-witted प्रियंवदा will meet her with some sharp retort.

3. सव्राजम्—वि + अज गतच्चेपणयोः + घञ् करणे = व्राजः Lit—That which diverts attention. Hence क्लृप्त pretence अपदेश ॥ “व्राजः शाक्यापदेशयोः” इति कोषः । तेन सह । बहु—Qualifies विलम्बा not निष्क्रान्ता ।

4. Reading.—Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—‘मियः प्रस्थाने...शखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम ।’* कुरुवक occurs in several editions. But कुरवक- is not wrong and seems to be the poet’s favourite spelling. Compare the यमक in “मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः”—Raghu. IX. 26.

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारात् आत्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नौयमानस्य ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers and encamp them not far from the penance forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala. Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all].

प्रथमोऽङ्कः—The First Act.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजेति । 'नगरे गमनं' प्रत्यावर्त्तनं तत् 'प्रति' [प्रतीति कर्म प्रवचनीययोगे द्वितीया] "मन्द" मृदु 'श्रौतमुक्यम्' उत्कण्ठा यस्य तथाविधः अधुना संवृत्तः 'श्रद्धा' । शकुन्तलादर्शनेन नगरगमनं न इच्छामि । 'अनुयातिकान्' 'अनुगामिनः' 'समेत्य' सम्प्राप्य 'तपोवनस्य नातिदूरे' न अतिदूरे, अनतिदूरे [नजयेन नशब्देन सहसुपेति समासः] 'निवेशयामि' संस्थापयामि । आश्रमपीडा मा भूत इति अतिदूरे एव सेनानिवेशः कर्त्तव्यः तत् कथं नातिदूरे इत्याह—'शकुन्तलायां' शकुन्तलाविषये 'यो व्यापारः' प्रवर्त्तनं 'प्रवृत्तिः' तस्मात् आत्मानं निवर्त्तयितुं, निवृत्तं कर्त्तुं न शक्नोमि खलु । अतः तपोवनस्य अतिदूरे न गच्छामि ॥ ["नातिदूरे" (रा-, म-)— "अतिदूरे" (त-, न्या-)— "नातिदूरेण" (वि-) ॥ "शकुन्तलाव्यापारात्" (रा-, वि-, म-) "शकुन्तलादर्शनव्यापारात्" (त-, न्या-)] ॥

गच्छतीति । अन्वयः—प्रतिवातं नीयमानस्य केतोरिव मम हि शरीरं पुरो गच्छति, चीनांगुकमिव असंस्थितं चेतः पश्चात् धावति । व्याख्या—'प्रतिवातं वायोः प्रतिकूलं 'नीयमानस्य' उद्यमानस्य न तु स्वयं गच्छतः [केतुपक्षे अचेतनत्वात्, राजपक्षे श्रौतमुक्याभावात्] केतोरिव ध्वजस्त्वेव 'मम हि' मम तावत् "शरीरं" [केतुपक्षे ध्वज-दण्डः, राजपक्षे वपुः] 'पुरः' अग्रे 'गच्छति' मन्द मन्दं चलति 'चीनांगुकं' चीन-देशोद्भवं ध्वजवसनम् 'इव असंस्थितम्' अस्थिरं चञ्चलम् [चीनांगुकपक्षे लाघवेन हेतुना वायुना अभिभूतत्वात् चेतःपक्षे शकुन्तलाव्यापारेण अभिभूतत्वात्] 'चेतः' चित्तं 'पश्चात् धावति' जवेन याति [सत्तेः वेगितायां गतौ धावादेशः] । कर्त्तव्यबुद्धिर्मानयति न त्वहमितो यामि । तेनाहं ध्वज इव । शकुन्तला च वातसंहतिरिव । शरीरं मे ध्वजदण्ड इव, चेतश्च ध्वजवसनमिव । शकुन्तलारूपाया वातसंहतेः प्रतिकूलमहं कर्त्तव्यबुद्ध्या नीयमानः । देहो मे ध्वजदण्ड इवमन्दं पुरो याति, चेतस्तु अस्थिरं सत् ध्वजवसनमिव पश्चात् धावति । अत्र इवशब्दो हिः पाठ्यः ॥ ["असंस्थित" (तः, वि-, न्या-)— "असंस्तुत" (रा-, म-)] ॥

['सर्वे' अभिनेतारो जनाः निष्क्रान्ता, रंगमञ्चात् वह्निर्गताः । तदानीमपि सखीभ्यां शकुन्तला वह्निर्गता । इतः पूर्वं गन्तुमारब्धा हि सा । ब्राह्मविस्मयोऽपि जातः । अधुना च सर्वे अपि, राजा सखी शकुन्तला च इत्यर्थः निष्क्रान्ताः] ।

1. (a) अनुयातिकान्—अनु पश्चात् यात्रा गमनम् अनुयात्रा । सा अस्ति एषाम् इति ठन्—इति वाचस्पतिः । Followers. तान् ॥ (b) नातिदूरे अनुयात्रिका निविशन्ते gives with णिच्—नातिदूरे अनुयात्रिकान् निवेशयामि । अकर्मकत्वात् अणिकत्तुः कर्मसंज्ञा । The क्रिया here makes नातिदूरे a सत्त्ववचन word, i. e. it refers to some पदार्थ । Hence अधिकरणे सप्तमी ॥ (c) तपोवनस्य may be explained as शेषे or “दुरान्तिकाथैः षष्ठी अन्यतरस्याम्” इति दूरार्थक नातिदूरशब्दयोगात् षष्ठी । पक्षे पञ्चमी ॥ (d) आत्मानम् इति अणिकत्तुः कर्मसंज्ञा । (e) सम् + आ + इ ल्यप् = समेत्य ।

2. धावति = सृ + लट् तिप् becomes धौ + लट् तिप् when the root means to move fast. सम् + स्था + क्त कर्तरि = संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady. गच्छति शरीरम् the body moves slowly forward, धावति चेतः the mind rushes back. Note the contrast, one moves slow, the other goes quick. Such turning back of the minds is described by Kalidasa with a different simile, cp. “एषा मनो मे प्रथमं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती सुरांगना कर्षति खण्डिनायात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसौ ॥” — Vikra. केतु is banner (ध्वज) which includes the staff and the flag. चीनदेशजम् अंशुकं वस्त्रं चीनांसुकम् ।

[N. B.—Note China and India's probable trade-relation during our poet's time].

3. Reading—Raghava has असंस्तुतम् which he explains शरीरेण अपरिचितम् which has become a stranger to the body. It is difficult to apply the meaning here.

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषयणो विदूषकः)

विदूषकः (निःश्वस्य)—भो दिदं । एदस्म मिअआसोलस्म) रणणो वअस्सभावेण णिब्बिण्णोमिह [भो दिष्टम् । एतस्य मृगया- षीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निविण्णोऽस्मि] अअं मिअो, अअं वराहो, अअं सदुदूलोत्ति मज्झण्णे वि गिहिविरलपाभवच्छायासु

वणराइसु आहिण्डोअदि अडवोदो अडवी [अयं मृगः, अयं
 वराहः, अयं शाहू लः, इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु
 वनराजिषु आहिण्डते अटवोतः अटवी] । पत्तसङ्करकषाआइ
 कडुआइ गिरिणईजलाइ पौअन्ति [पत्तसङ्करकषायाणि कटुकानि
 गिरिनदीजलानि पीयन्ते] । अणिअदवेलं सूक्ष्मंसभृइदो आहारो
 अण्हीअदि [अनियतवेलं शूलग्रमांसभृयिष्ठ आहारो भुज्यते] ।
 तुरगाणुधावणकण्डितसन्धिणो रत्तिम्मि मे णिकामं सयिदव्यं
 णत्थि [तुरगानुधावनकण्डितसन्धेः रात्रावपि मे निकामं शयि-
 तव्यं नास्ति] । तदो महन्ते एव्य पच्चुसे दासोएपुत्तेहिं
 सउणिलुइएहिं वनग्गहणकोलाहलेण पडिवोधिदोम्हि [ततो
 महति एव प्रत्यूषे दास्याःपुत्रैः शकुनिलुब्धकैः वनग्रहणकोला-
 हलेन प्रतिवोधितोऽस्मि ।] एत्तएण दाणिं विपौडा न णिक्कमदि
 [इयता इदानीसपि पौडा न निष्क्रामति] । तदो गण्डस्स उवरि
 पिण्डओ संवुत्तो [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः] । हिओ
 किल अहोसु ओहीणेषु तत्तहोदो मिआणुसारेण अस्समपदं
 पविट्टस्स तापसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा
 [ह्यः किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेण आश्रम-
 पदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता] ।
 संपदं णअरगमणस्स मणं कथं वि ण करेदि [साम्प्रतं नगर-
 गमनस्य मनः कथमपि न करोति] । एव्वं चिन्तअस्स मे
 पहादा अक्खिं सु रअणो [एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अत्थोः
 रजनो] । का गदी । जाव णं किदाचारपरिकम्मं पेक्खामि
 [का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं प्रेक्षे] (परिक्रमया-

वलोक्य च) एसो वाणासणहत्थाहिः अवणेहि' वनपुष्पमाला-
धारिणौहि' पडिविदो इदो एव आअच्छदि पिअवअस्सो [एष
वासासनहस्ताभिर्यवनौभिः वनपुष्पमालाधारिणौभिः परिवृतः इत
एव आगच्छतिप्रियवयस्यः] । होदु अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ
चिट्ठिस्सं, जइ एव्वं वि णाम विससमं लहेयं [भवतु अङ्गभङ्गविकल
इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विश्रमं लभेय] ।
(दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः) ।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA
(Sighing)—O my luck ! I am distressed by the friendship of
this chase-loving king. "Here is a stag," "There goes a boar,"
'Yonder escapes a tiger,'—thus we have to rush, even in mid-
day, from thicket to thicket in rows of forests where as it is
summer the shade of the trees is scanty. Waters of mountain
streams, brown through the admixture of leaves and bitter,
have to be drunk. Meals, mostly of spitted meat have to be
eaten at irregular hours. With the joints, bruised by gallo-
ing on horse-back, there is not much lying down for me even
at night. Then even at the earliest dawn I am aroused by
the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the
birdcatchers. My trouble does not cease with even so much.
Boil has now formed on the abscess. Only yesterday while
we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by
my cursedness shown to his Highness as he entered the site
of the hermitage in pursuit of a stag. Now on no account
does he turn his mind towards going back to the town. Even
as I was thinking thus, night passed and dawn came to my
eyes. Can't help ! I must see him when he has finished

his usual morning duties. (Going round the stage and looking about). Here my dear friend comes this very way surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers. Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs, if even thus I may get rest. (Stands leaning on his staff).

तत इति । ('विदूषकः' इति राज्ञो नर्मसहायः विकृतवेषो विकलाङ्गो ब्राह्मण-विशेषः' विषसः' खिन्न इव लक्ष्यमाणः 'प्रविशति') ।

विदूषक इति । 'भो दिष्टम्' अहो मे भागधेयम् । अग्निः अदृष्टस्य गर्हण-मेतत् ["दिष्टं दैवम् भागधेयम्" इत्यमरः] । 'मृगयाशीलस्य' मृगयारतस्य 'एतस्य राज्ञो' दुष्यन्तस्य 'वयस्यभावेन' सखित्वेन ["वयस्यः स्निग्धः सवयाः" इत्यमरः] 'निर्विषः' खिन्नः 'अस्मि' ["निर्विषस्योपसंख्यानम्" इति णत्वम्] । "शीर्षेण" आतपेन 'विरला' मन्दा 'पादपच्छाया' यासु तद्याविधासु 'वनराजिषु' 'काननश्रेणिषु' अस्माभिः अयं मृगः' एष हरिणो धावति 'अयं वराहः' इतो याति शूकरः एषः अयं शार्दूलः एष बाघः पलायते 'इति' एवम्प्रकारेण मध्याह्ने अपि' कठोरतमतामुप-गतेऽपि दारुणेरवौ दिनमध्ये 'अटवीतः' एकाम् अटवीं गुल्मं विहाय [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'अटवी' अन्यो गुल्मः' आहिङ्गते' अनुधावते । इत्येवं विहार-खेदकारणम् । 'पवाणं गलितपर्णानां' 'सङ्करेण' मिश्रणेन 'कषायाणि' आरक्तानि ["कषायो रसभेदे स्यात् इत्यापक्रम्य "सुरभौ लोहिते विषु" इति मेदिनी] 'कटुकानि' तीव्ररसानि गिरिनदीनां प्रस्रवणानां 'जलानि पीयन्ते' । इति पानीये खेदकारणम् । शून्यं "शूलपक्कं" यत् 'मांसं' तेन भूयिष्ठः बहलः 'आहारः' ओदनः 'अनियिता' वेला समयः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'भुज्यते' । अरुचिकरो गुरुपाकश्च ओदनः सोऽपि पुनरसमये, इति आहार-खेदस्थानम् । 'तुरगेण' अश्वेन यत् अनुधावनं मृगानुसरणं तेन 'कण्डिताः' कुङ्किताः सन्ध्याः' यस्या तथाविधस्य मे रात्रावपि निकामं यथेष्टं 'शयितव्यं' नास्ति शय्यासेवनं न भवति । 'ततो रजन्याश्चतुर्थे' यामे यदा खल्वं सुप्तं तदा 'दोषाः पुर्वैः' निन्दितजन्मभिः ["पुर्वेऽन्यतरस्याम्" इति कुतसायामलुक्] एभिः शकुनिलुब्धकैः' पक्षिप्राधैः 'महति' एव प्रत्यूषे वनग्रहणम् वनवेष्टनस्य यः 'कीलाहलः' आरावः तेन प्रतिबोधितोऽस्मि यथा विहारे तथा पाने च आहारे च

तथैव पुनर्मे शयने खेदः—अहोमे दूरदृष्टम् । ‘इदानीम्’ इति वाक्यालङ्कारे ‘इयता अपि’ एतावता च मे पीडा न निष्क्रामति’ न क्लेशस्य अवसानम् । ‘ततो गण्डसा’ स्फोटस्य ‘उपरि पिण्डः’ स्वल्पः स्फोटः ‘संवृत्तः’ जातः [एषा लौकिकीक्तिः] । तदेव दर्शयति—‘ह्यः’ पूर्वस्मिन् दिने ‘किल अस्मासु अवहीनेषु’ पश्चात् स्थितेषु मृगस्य अनुसारः अनुसरणं तेन मृगमनुसृत्य इत्यर्थः आश्रमपदं तपोवनभूमिं प्रविष्टस्य तवभवतो राज्ञो दुष्यन्तस्य, प्रविष्टाय तवभवते इत्यर्थः (अतुर्थीस्थाने षष्ठी) तापस-कन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया’ दूरदृष्टेन ‘दर्शिता’ । मन्ये ममैव दग्धभाग्यं राजानं तववाहयित्वा शकुन्तलामस्मै दर्शयामास । ‘साम्प्रतम्’ अधुना शकुन्तलां दृष्ट्वा इत्यर्थः ‘कथमपि’ केनापि प्रकारेण ‘नगरगमनस्य मनो न करोति,’ सर्वथा नगरगमनं परिहर्तुं सिच्छति । ‘एवमेव’ इत्याकारेणैव चिन्तयतः’ दुर्भाग्यं पर्यालोचयतो ‘मे अक्ष्णोः’ अनिमीलितयोः लोचनयोः’ अनिमीलती लोचने अनादृत्य (“षष्ठी च अनादरे” इति चकारात् सप्तमी) ‘रजनी प्रभाता’ । ‘का गतिः’ क उपायः । सर्वमेतत् सहनीयम् । यद्यपि ईदृशमनिशं खिद्यमानः अद्य च पुनर्जागत एव रात्रिर्याता, तथापि किं करिष्ये ? ‘यावत् एनं राजानं’ कृतम् अनुष्ठितम् ‘आचारप्राप्तं’ यथाचारं कुलाचारोक्तं ‘परिकर्म’ सज्जा यद्वा कृतम् आचारात् प्रातःकृत्यं परिकर्मं च येन तादृशं ‘प्रेक्षे’ द्रष्ट्यामि [यावदयोगे भविष्यति लट्] परिकर्मणि समाप्ते गत्वा तस्मै आत्मानं निवेदयामि इत्यर्थः । (‘परिकृत्य’ रङ्गमञ्चं परितो गत्वा ‘अवलोक्य’ अग्रतो दृष्ट्वा च) एष ‘प्रियो’ मे ‘वयस्यः’ मित्रं, राजा इत्यर्थः ‘वनपुष्पाणां माला धारयन्ति’ या ताभिः ‘वाणासनं’ धनुः ‘हस्ते’ यासां ताभिः ‘यवनौभिः’ यवनरमणीभिः’ षरिवृतः’ ‘वेष्टितः’ सन् ‘इत एव’ अस्यामेव दिशि ‘आगच्छति’ । अयं हि मृगयां प्रति चलित एव लक्ष्यते, मामपि मन्ये अन्विष्वन् आगच्छति इत्यर्थः । भवतु अङ्गानां भङ्गेन विकलो’ जन इव ‘भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विश्रमं’ विश्रान्तिम् (“नोदा-त्तोपदेशस्य मान्तस्थानाचमः” इति घञ् वृद्धिनिषेधः) ‘लभेय’ । (‘दण्डस्य’ यष्टेः ‘काष्ठम् अवलम्ब्य’ तदाश्रित्य ‘स्थितः’) । [“एवमेव चिन्तयतोः मे प्रभाताअक्ष्णोः रजनौ” (त-, न्या-)—‘अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतः अक्ष्णोः प्रभातमासीत्’ (रा-, वि-, म-) ॥ “कृताचारपरिकर्माण” (म)—“कृताचारपरिक्रम” (रा-, वि-)—कृतदारपरिग्रह” (ता-, न्या-)] ॥

NOTES

1. Summary—अथ प्रभातायां रात्रौ तामेव मुनिकन्यकां ध्यायता निरुत्साहेन राज्ञा मृगया प्रतिषिद्धा । ततो विदूषकेण सह इत्यमभूत तस्य शकुन्तलागतौ मन्त्रः—

राजा । माधव्य, रमणीरत्नं किल सा ।

माधव्यः । रत्नं चेत् राजगृह्यं हि तत् । भटिति गृह्येत ?

— पिता प्रदाता, कथं भटिति गृह्येत ?

राजा ।

माध । अस्ति त्रिधापायः । ब्रूहि कीदृशी सा त्वयि ।

राजा । ननु सानुरागा ।

माध । तर्हि गान्धर्वोऽनुष्ठीयताम् ।

एवं संवदमानयौस्तयोः कण्वशिष्याभ्यामागत्य यागविघ्नः विज्ञाप्य राजसवधार्थं राजा आहूतः । ततः सपदि सहर्षं राजनि सज्जे नगरात् राजमातुर्दूतः प्राप्तः । तस्मात् पुत्रकृत्यार्थं तूष्णं नगरगमनं प्रति मावादेशं श्रुत्वा सम्भ्रान्तो राजा माधव्यमात्मनः प्रतिनिधीकृत्य ससैन्यं नगरं प्रेषयामास । तच्चबन्धयन्नाह सखे ऋषिगौरवात्तपोवनं यामि मुनिसुतायां तु न प्रणयः । सोऽपि मूढस्तदेव तथामेने । ततः स्वस्थो राजा भूयोऽप्यश्रमं ययौ ।

2. ततः &c.—The jester enters with a dejected look. He is a Brahmana—the king's companion—"विकृताङ्गबचोवैर्हस्यकारो विदूषकः ।" He should excite laughter by his deformities, speech and attire. He is powerfully timid. Here he bemoans his luck by "अहो दिष्टम्" !

3. (a) दिष्टम्—Raghava renders it दृष्टम् । "भोदृष्टम्" is then a query. Have you seen ? दिष्टम् is surely better. (b) मृगया-शीलसा—मृग अन्वेषणे + श भावेस्त्रियां निपातनात् मृगया hunting, chase. तां शीलयति इति मृगया + शील + णिच् + ण कर्त्तरि addicted to chase तस्य । (c) वयस्यभावेन—वयस्य Friend. तस्य भावः Friendship. तेन । द्वितीयः । (d) निर + विद् + क्त कर्त्तरि = निर्विद्यः disgusted. एतन्म । (e) एतस्य &c.—The king won't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me But how can I, a cripple, keep pace with him when he is rushing at a break neck speed after the quarry. All relish for life is gone out of me. O Luck !

4. अग्रं मृगः etc.—(a) From मध्यम् अह्नः—The middle of the day = we expect अहर्मध्यम् because the rule for एकदेशिसमास mentions पूर्व, अपर, अधर उत्तर only, not मध्य also. But पाणिनि himself refers to सायाह्न—The end of the day—in the rule 'संख्या-वि-सायपूर्वसा अह्नसा अहन् अन्यतरसां डौ' । Hence the inference is—"सर्वोऽपि एकदेशः अह्ना समस्यते"—all parts are compounded with अहन् in an एकदेशि-समास । Some go even further and say सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते । The समास being thus allowed we get पूर्वनिपात of मध्य giving मध्य + अहन् । Then with समासान्त टच् the rule "अह्नाऽह्नएतेभ्यः" directs अह्न to be substituted after an एकदेश । Hence मध्याह्न । Next by the rule "परवर्लिङ्गं हन्ततत्पुरुषयोः" this ought to be neuter because अहन् is neuter. But the rule "रात्राह्नाहाः पुंसि" interferes and we get मध्याह्नः । तस्मिन् । (b) ग्रीष्म etc.—ग्रीष्म Heat आतपः, or Summer निदाघः । ग्रीष्मेण विरला ग्रीष्मविरला scanty because of summer. सहसुपेति समासः । पादेन पिबति इति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree, जातावेकवचनम् । पादपस्य छाया पादपच्छाया the shade of a tree. ग्रीष्मविरला पादपच्छाया यासु । Or पादपानां छाया पादपच्छायम् । Neuter by the rule 'छाया बाहुल्ये' । ग्रीष्म-विरलं पादपच्छायं यासु । Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains. Hence the shade is poor in summer.* (c) वनराजिषु—वनानां राजयः rows of forests. तासु । (d) आ + हिण्ड गतौ + लट् ते कर्मणि (हिण्डते जिहिण्डे, अहिण्डिष्ट) । (e) आहार, विहार, शयन these are the main headings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged. The Jester here shows how wretched his life has now become so far as विहार is concerned.*

5. (a) पत्र &c.—सम् together + कृ + अप् भावे सङ्करः mixture, पत्राणां सङ्करः admixture of leaves. तेन कषायाणि । सहसुपेति समासः । (b) गिरि etc.—गिरौ नद्यः or गिरिसम्भवा नद्यः गिरिनद्यः or गिरिणद्यः

mountain streams. The ण is optional by the Varttika 'गिरि-
नद्यादीनामुपसंख्यानम्' ।

6. (a) अनियत etc. — नि + यम + क्त + कर्मणि = नियता restricted. i.e. fixed. न नियता not fixed, i. e. irregular. णञ् तत् — । (b) यूले संस्कृतम् इति यूल् + यत् = यूत्यम् roasted on spits. यूत्यं मांसम् spitted meat कर्मधा — । तेन भूयिष्ठः इतत् — । (c) आहार is a wide term including पान and भोजन । Here he first speaks of पान—The water we drink is brown and bitter. Next भोजन is described—We have to eat half-roasted tough meat, and even that not in time ! It seems more natural to render अण्हीयदि by अश्यते, but all commentators have भुज्यते ।*

7. (a) तरग etc. — अनु + स्र वेगगमने + लुट् भावे = अनु + धौ + लुट् — अनुधावनम् pursuit ; तुर' त्वरितं गच्छतीनि तुर + गम् + ड कर्त्तरि = तरगः a horse. तेन अनुधावनम् galloping on horse back इतत् — । This may be to keep company with the king, or independently. तेन कण्डिताः dislocated by galloping etc. कडि मेदने चुरादौ परस्मैपदी । [b] नि + कम् + घञ् कर्मणि = निकामम् as much as desired, i.e. enough क्लीवत्वमभिधानात् इति वाचस्पतिः । तत् यथा तथा । Qualifies शयितव्यम् । [c] My joints ache at night as if broken and I do not get sufficient sleep to refresh myself.

8, (a) ततः etc. — प्रत्युषति दहति-इति प्रति + ऊष क कर्त्तरि = प्रत्युषः dawn. (b) दास्याःपुत्रैः—It is a compound—अलुक् समास । दासौपुत्रैः is also possible. It does not mean that their mothers were actually slaves, but used merely as an abuse. (c) शकुनि etc.—शकुनि Bird. 'शकुनिः पुंसि विहर्ग' इति मेदिनी । तेषु लुब्धः a bird catcher स एव इति स्वार्थे कः । Or लुब्ध एव लुब्धकः hunter. शकुनिषु or शकुनीनां लुब्धकः । तै । अनुक्ते प्रयोजके कर्त्तरि श्या । This is a contemptuous reference to the beaters to the camp. The beaters' contingent is furnished by a class of people who are professional hunters. This sort of war is quite congenial to them and they are the best qualified for it. They hunt with bow and

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

arrow and a stick of tough bamboo. They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat, and the feather and skin have a market value for them. Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them लुब्धक which primarily means 'greedy'. He says—With all their greed the sneak fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized. The wretches go at the poor bird (शकुनि) that has no fight in him. They are शकुनिलुब्धक mere birdcatchers. The contempt introduced by दास्याःपुत्र being thus substained in शकुनिलुब्धक the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—fancy such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhavya whose powers at chase even the king prizes !

N.B.—From certain southern manuscripts Prof. Gajendra gadkar has unearthed the reading अगणिलुब्धक which he prefers to शकुनिलुब्धक । अगणिलुब्धक entirely misses the point of the jester's lament in this line. (d) वन etc—वनानां ग्रहणम् surrounding of the forests तस्यकोलाहलः । तेन । करणे रया । Prof. Gajendra-gadkar takes this as going against the reading शकुनिलुब्धक because he thinks the कोलाहल would scare away the birds and the hunters would fail to shoot down any of them. The fact however is just the reverse A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class—cannot be shot at unless they are first raised from the thickets. Towards this end the hunters shout, throw stones and send in dogs. The birds are then killed while on the wing. (e) शयन is here taken up in two stages—the mere lying down and the sleep. Cp. “अशेत सा”—K. V. It is painful to lie down (कण्ठित-सन्धि). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable.

9. (a) पौड़ा—पौड़ + अ भावे trouble. (b) निष्क्रामति—निस् + क्रम + लटति। Goes out, i.e. leaves. The disease has got hold of me. (c) The पौड़ा is वनवास and मृगया। It ceases by going back to town. But this has become almost out of the question now.* The reason follows.

10. (a) ह्यः etc.—ह्यस् is an अव्यय meaning पूर्वस्मिन् दिने। (b) अस्मासु—भावे सप्तमी। (c) अवहोनेषु—अव + हा त्यागे परस्मैपदौ + क्त कर्मणि = अवहोनाः left behind तेषु। (d) तापस etc—तपः अस्यास्तीति तपस + अण् सत्वर्थे। कन्या एव कन्यका not usually कन्यिका। Just as तारा gives तारका not तारिका। Or कन्यिका also like इभ्यिका। तापसस्य कन्यका। (e) अधन्यतया—धनं लब्ध इति धनः + यत् = धन्यः blessed. Then धन्यता blessedness. अधन्यता cursedness. तया। अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया। (f) नगर-गमनस्य—चतुर्थी ये षष्ठी। Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease.*

11. अक्ष्णोः—शेषे षष्ठी। अक्ष्णोः सम्बन्धे प्रभाता। Or अनादरे सप्तमी as in the Tika.

12. (a) यावत् is अवधारणे। (b) कृताचार &c.—परिकर्म is अङ्गसंस्कार decoration, स्नानोद्घातनादि। आचारप्राप्तं परिकर्म आचारपरिकर्म customary decorations. शक्यार्थं वादि। कृतम् आचारपरिकर्म येन।

13. (a) वाणासन &c.—वाणा अस्यन्ते अनेन इति वाण + अस + लुगट् करणे = वाणासनम् bow. तत् हस्ते यासां ताभिः। बहु—। See “प्रहरणार्थेभ्यः—”; हस्त is of गड् वादि too; hence the परनिपात। (b) वनपुष्प &c.—वनजानि पुष्पाणि wild flowers. शक्यार्थं वादि। तेषां माला। तां धारयन्तीति वनपुष्पमाला + घृ + णिच् + णिनि कर्त्तरि, स्त्रियाम्। ताभिः। Qual. यवनीभिः।

14. (a) अङ्ग etc.—विगता कला यस्य स विकलः deficient, hence powerless. अङ्गानां भङ्गः failure of the limbs. तेन विकलः powerless through the failure of the limbs. (b) लभेय—लभ + ईयलिट्। शक्यलिट्।

15. Reading. (a) दृष्टम् for दिष्टम् ignores the drift of the Jester's speech. He is cursing his luck,* 'मम अधन्यतया' confirms this. (b) अद्यापि तस्य et. does not fit in with 'का गतिः', because का गतिः, shows he is still lamenting his own misfortune.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

एवमेव etc. gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting ; but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गतिः etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तस्य etc. because he thinks—(i) “अद्यापि तस्य” etc. logically follows “साम्प्रतं...न करोति” । (ii) एवमेव चिन्तयतः...is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रतं...न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that it is superfluous—almost irrelevant—to add अद्यापि तस्य etc.

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तस्य &c) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “कृताचार...प्रेक्षे” “भवतु अङ्गभङ्गविकलः”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then.

Regarding (ii) the self-contradiction is quite immaterial. People often say when sleep is disturbed.—‘O I could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable. (c) कृतदार etc. seems absurd.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा

(आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्वसि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः
प्रार्थयिता विडम्बयते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object. (Smiling) Thus is eluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यद्वत् निदिष्टः तथैव 'परिवारो' यस्या, यवनीपरिवृतः इत्यर्थः]

राजेपि । अन्वयः—प्रिया सुलभा न कामम्, तु मनः तदभावदर्शनाश्वसि । मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभयप्रार्थना रतिं कुरुते । वराख्या—'प्रिया' शकुन्तला 'सुलभा' न' सुखप्राप्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थः, 'कामम्' इत्येतत् अभ्युपगन्तव्यं मे । तर्हि त्यज्यतां तत्प्रार्थना इत चेत् न—'तु' किन्तु प्रियायाः सुदुर्लभत्वेऽपि मनः' चेतो मे तस्या' शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागचिह्नं दृष्ट्वा आश्वसि' आश्वस्तं भवति । सुदुर्लभा प्रिया इति निराशस्य चित्तस्य शकुन्तलाया भावदर्शनात् किञ्चिद्विव दःखोपशमो भवति इति भावः । आश्वस्यं यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मनसिजे कामे अकृतार्थेऽपि असिद्धेऽपि प्रार्थिते अलवधेऽपि इत्यर्थः उभयोः' नायकनायिकयोः प्रार्थना' परस्परामिलाषः रतिं कुरुते' जनयति । यथा अहमस्मिन् तथा अयमपि जनो मयि इति ज्ञानात् सुखम् । अतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानतोऽपि मम मयि तस्या अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भावः ॥ ["दर्शनाश्वसि" (त-, न्या-, म-) "दर्शनायासि" (रा-, वि-)] ॥

[स्मितं कृत्वा' ईषत् हसित्वा उत्कृष्टपावत्वात् 'स्मित'पदोत्प्लेखः] स्मितकारणमाह—'आत्मनः' स्वस्य अभिप्रायेण' चित्तवृत्त्या 'सम्भावितो' निरूपिता इष्टजनस्य प्रीतिपाव - 'चित्तवृत्तिः येन तादृशः यथा अहमस्मिन् तथा अयं जनोऽपिमयि इति मन्यमानः प्रार्थयिता' प्रणयी विङ्म्वते' वचनं लभते । शकुन्तलायाश्चेष्टितानि कन्दर्पकृतानि इति कोऽत्र निर्णयः ? प्रणयवान् अहं न केवलं तानि कामकृतानि मन्वे अपितु मदिष्याणि ततश्च मे आशासोपि, इत्यहो विङ्म्वना—इति स्मितम् ।

NOTES

1. यथानिदिष्ट &c—परिवार्यते अनेन इति परि + वृ + णिच् + घञ् करणे

= पविवार or परीवारः attendants etc. “उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्” इति अमनुष्ये दीर्घविकल्पः ॥ यथा निर्दिष्टः यथानिर्दिष्ट as described, सहसुपेति समासः । तादृशः परिवारी यस्या बहु ।

2. (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभ । This should cause anguish and despair. But it does not. The reason follows—(b) मनस्तु &c.—तस्या भावः । तस्या दर्शनम् । तेन साधु आश्वसिति इति तदभावदर्शन + आ + श्वस + णिनि कर्त्तरि । Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo ! I derive comfort by merely watching her. (c) अकृतार्थे—कृतः अर्थः यस्या येन वा कृतार्थः having the object accomplished, बहु—न कृतार्थः । (d) मनजिजे—मनसि जातः इति मनस् + जन + ड कर्त्तरि भूते = मनसिजः love ; also मनोजः । तस्मिन् । (e) उभयप्रार्थना—प्र + अर्थि + युच् भावे = प्रार्थना solicitation. उभयोः प्रार्थना । उभ becomes उभय when compounded. वृत्तिविषये उभशब्दस्य नित्यमयच् प्रत्ययो भवति । उभ is dual and विशेष्यलिङ्ग but उभय is usually singular and neuter. (f) The second half of the sloka supports the first half. Hence we have अर्थान्तरन्यास of the kind सामान्येन विशेष समर्थनम् । See under “आ परितोषाद्विदुषाम्” etc. Prelude. (g) Compare—“परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वर शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः”—मालविकाग्निमित्रम् ।*

3. Reading. With the reading दर्शनायासि explain तदभावदर्शनाय आयस्यति इति तदभावदर्शनायासि tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason. Because उभयप्रार्थना रतिं कुरुते therefore तदभावदर्शनायासि । From this it does not by any means follow that “तदभाव” necessarily exists. There is merely the watching for indications ; that is all. On the other hand तदभावदर्शनायासि implies two things—(1) the assumption that तदभाव really exists ; (2) hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows.* I therefore prefer आश्वसि ।

4. (a) आत्माभिप्राय &c.—अभि + प्रीज् तपणे + भावे घञ् = अभि wish आशयः । Or अभिसुखं प्रकर्षेण अयते अनेन इति अभि + प्र + अय गतौ + घञ् करणे । सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भाविता assumed प्रकल्पिता । आत्मनः अभिप्रायः, इतत्— । इष्टजनः the desired person, i.e. the beloved. कर्मधा— । चित्तस्य वृत्तिः the operation of the mind ; इष्टजनस्य चित्तवृत्तिः । सम्भाविता इष्टजनचित्तवृत्तियेन बहु— । आत्माभिप्रायेण सम्भावितेष्ट-जनचित्तवृत्तिः । इतत् । Or आत्माभिप्रायेण सम्भाविता, इतत्— । तथाकृता इष्टजनचित्तवृत्तियेन । बहु— । (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—“I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion ! Where is the proof of her love ? I judge her feeling by my own. (Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be.) Is not this ridiculous ?” This makes him smile.* Compare ‘न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्’—Act. III.

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया

यातं यच्च नितम्बयोगुंरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इतुपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहौ कामौ स्वतां पश्यति ॥३॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere ; the slow dalliance like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—“Do not go”—all that forsooth, relates to me ! Ah ! How a lover fancies he sees his own !

विदूषकः (तथास्थित एव)—भो वज्रसूय न मे हस्तपादा पसरन्दि वाभामेत्तएण जज्जावौअसि—जज्जदु जज्जदु भव [भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जाप्यसे—जयतु जयतु भवान्] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

VIDUSHAKA (Remaining as described)—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only—Be thou victorious.

सिग्धमिति । अन्वयः—अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तथा सिग्धं वोचितम् (इति) यत्, नितम्बयोः गुरुतया विलासादिव मन्दं यातं (इति) च यत्, मा गा इत्युपरुद्धया सा सखी सामूयम् उक्ता (इति) अपि यत्, तत् सर्वं मतपरायणं किल । अहो कामौ स्वतां पश्यति । व्याख्या—विडम्बनादेव प्रपद्यति । ‘अन्यतोऽपि’ मत्तः अन्यस्मिन् अपि वस्तुनि ‘नयने’ प्रेरयन्त्या’ पातयन्त्या ‘तथा’ शकुन्तलया ‘सिग्धं’ सुग्धं वोचितं दृष्टम् इति ‘यत्’ प्रकृत्या सिग्धं तस्य यत् वोच्यम् इत्यर्थः—‘नितम्बयोः गुरुतया’ दुर्वहत्वात् इत्यर्थः [हेतौ ३१] ‘विलासादिव’ भावव्यञ्जकचेष्टया इव [हेतौ, ल्यव्लोपे वा प्रमी] ‘मन्दं’ धीरं ‘यातं’ चलितम् इति च यत्, ‘मा गाः’ मा याहि अस्मात् स्थानात् ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘उपरुद्धया’ निवारितया शकुन्तलया ‘सा सखी’ प्रियपदा ‘सामूयं’ सकोपम् ‘उक्ता’ “किं निमित्तम्” इति दोषाविष्कारपूर्वकं कथिता, इति ‘अपि’ यत्, ‘तत् सर्वं’ मतपरायणं किल, मदाश्रितं मामेव विषयोक्तव्यं कृतम्, इति न अदृष्टे इत्यलौकिकं वा [किल इत्यरुचौ । ‘वात्तायामरुचौ किल’ इत्यमरः । अलौकिकं च किल] ‘अहो’ आश्चर्य्यं ‘कामौ’ कामोपहतचित्तौ जनः ‘स्वताम्’ आत्मीयतां स्वविषयाम् [“स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं विषयात्मीये स्वोऽस्त्रिया धने” इत्यमरः] ‘पश्यति’ । सिग्धवोच्यं मन्दगमनञ्च स्वभावः । सख्यामपि प्रातकूलाचरणात् परुषभाषणम् । अतः कुत्रापि नाहं कारणम् । अहन्तु मन्ये मतकृते एव एतत् सर्वम् । धिक् स्वार्थचिन्तां कामिनाम् ॥ [“प्रेरयन्त्या” (त-, न्य-, म-)—प्रेषयन्त्या” (रा-, वि-) ॥ “कामौ स्वतां” (रा-, वि-, म-)—“कामः स्वतां” (त-, न्य-)] ॥

विदूषेति । [‘तथा’ तद्वत् दण्डकाष्ठमवलम्बा ‘स्थित एव’] हस्तौ च पादौ च ‘हस्तपाद’ करचरणम् [प्राण्यङ्गत्वात् एकवचनं नपुंसकता च] ‘न प्रसरत’ न कर्मणि प्रवर्तते । भवन्तं दृष्ट्वा आचारप्राप्तम् उपसर्पणं दक्षिणहस्तमुदस्य च आशीर्वाचनं मया कर्तुं न शक्यते । अतो ‘वाङ्सावेण’ वचना एव जापयसे । जयं नीयसे-जयतु जयतु भवान् श्रौस्ते वदताम् [अवायमकं मंको जयिः] ।

NOTES

1. (a) सिग्धम्—सिद्ध + क्त कर्त्तार वर्त्तमाने soft. Qualifies वीक्षणक्रिया । सिग्धवौचित was natural to her. It seems to be the same as सुग्ध-
विलोकित referred to in “कृत इव सुग्धविलोकितोपदेशः”—Infra. (d) अन्यतः—
—अन्यस्यां दिशि or अन्यस्मिन् वस्तुनि इति अन्य + डि (७मी) + तसि स्वार्थे ।
Compare इतः in “प्रयुक्तमपास्तमिति वथा स्यात्” । अव्यय—अधि ७मी ।
(c) प्रेरयन्त्या—प्र + ईर + णिच् + शृत् स्त्रियाम् = प्रेरयन्ती casting. तथा ।
There is little to choose between the reading प्रेरयन्त्या and
प्रेषयन्त्या । (d) सासूयम्—असूज + यच् कण्ठ्वाद् अ भावे स्त्रियाम् = असूया
spite ; “परदोषावष्करणोसूया” । तथा सह । Qualifies उक्ता । मा गा etc.
refers to Priyamvada's “इला न ते युक्तं गन्तुम्”—and Sakuntala's
“का त्वं विमृष्टव्यस्य रौद्रव्यस्य वा”—Act. I. (e) गाः—“माङ्गिलुङ्” इति
भविष्यति लुङ् । “इणो गा लुङि” इति गःट्थः । “न माङ्ग्योने” इति अङ्गगमनिषेधः
(f) कल—This is sarcastic अर्वाच । All these refer to me indeed !
That is to say these have nothing to do with me. (g) मत् etc.
—अयन् अनेन अस्मिन् वा इति अय + लृट् करणे अधिकरणे वा—अयनम् track,
पन्याः resort आश्रयः । पर प्रधानम् एकम् इत्यर्थः अयनं परायणम् (?) the
sole subject. कर्मधा— । अहं परायणं यस्य of which I am the
subject (h) कामी स्वतां पश्यात् is a paraphrase of—आत्माभिप्राय-
सम्भावनेष्टजनाचक्षुषिः प्रार्थयिता *

2. (a) वार्जव दात वाङ्मात्रम् speech only, मरुर्व्यसकादि । नित्यसमासः ।
नेन । ‘मात्रं कार्तस्त्रेवधारणे’ । Here अवधारणे । (b) जाप्रासे—जि + णिच्
+ लृट् से कर्मणि । जि becomes जा when णिच् follows by “क्रीड्-
जोनाणौ”, ‘ज’ here does not mean “to conquer.” It means “to
prosper” उत्कर्ष प्राप्ति and is अकर्मक । “जयिजयाः भवयोरार्थेऽथेऽसाव-
कर्मकः उत्कर्ष प्राप्तिरार्थः द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ॥”

राजा—कुतोऽयं गात्रोपधातः ?

KING – Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुतो किल सभं अक्षो आलोलोरिअ असु-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

कारणं पृच्छेसि [कुतः किल स्वयमक्षि आकुलीकृत्य अश्रुकारणं पृच्छसि] ।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

KING—Surely, I do not understand.

विदूषकः—भो वअस्स जं वेदसो कुज्जलोलं विडंदि तं किं अत्तणो पहावेण णं णद्वेअस्स [भो वयस्य, यत् वेतसः कुज्जलोलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य] ।

VIDUSHAKA—O friend, is it through its own power or the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजेति । 'अय' गावाणाम् 'उपधातः' स्तम्भः 'कुतः' कस्मात् प्राप्तः ।

विदूषेति । 'स्वयम्' आत्मना 'अक्षि' कस्यापि जनस्य चक्षुः 'आकुलीकृत्य' अङ्गुल्यादिना जलाविनं कृत्वा 'अश्रुणः कारणं' हेतुं किल पृच्छसि कस्मात् पृच्छसि ? अयं ते प्रश्नो न मे रोचते [किल इत्यरुचौ] ।

राजेति । 'न अवगच्छामि' न बुध्यते मया ।

विदूषेति । 'वेतसः' जललताभेदः 'कुजस्य, नृजपृष्ठस्य जनस्य लीलां' चेष्टां 'विडम्बयति' अनुकरोति 'यत् तत् किम् आत्मनः' वेतसस्यैव 'प्रभावेण' सहिष्णा 'ननु' उत 'नदीवेगस्य' स्रोतसः ? आक्षेपे ननु । अत्र पक्षमेकं प्रस्तुत्य तदाक्षेपको द्वितीयः प्रस्तुतः ["नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने" इति हैमः ॥ "ननु" (रा-, वि-, म-)—"अथवा" (त-, न्या-)] ॥

1. गावोप &c.—उपहनन् इति उप + हन + घञ भावे उपधातः powerlessness. See Tika. In this sense वाचस्पति quotes 'तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ।'

2. कुतः किल etc.—The point is—You are the cause of all this trouble and yet you ask what ails me ! This is queer.*

3. भी वयस्य &c.—(a) वैतस &c. refers to the water cane. The force of the current bends it and its movements are hence like those of a hump-back; वैतभी वृत्ति is proverbial for 'yielding to force' ; cp. "आत्मा संरक्षितः स ह्यैव वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेण—भवनम् भावः । घञ् भावे । प्रकृष्टो भावः प्रादितत—। तेन । Hence Bhattoji makes ए optional by the rule "प्रातिपदिकान्तनुम्विमक्तिषु च" । The न is विभक्तिस्थ ; thus प्रभावेन or प्रभावेण । But the Vrittikara allows only प्रभावेन । (c) Reading—ननु implies आक्षेप disapproval. Two alternatives are suggested. आत्मनः and नदीवेगस्य, with disapproval of the former. It is not a mere question with an indication of the answer wanted ; something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder,* अथवा would make it a simple question. Hence I prefer ननु ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

KING—There the river current is the cause.

विदूषकः—मम वि भव' [समापि भवान्] ।

VIDUSHAKA—And of me thyself.

राजा—कथमिव ।

KING—How so.

विदूषकः—एवम् रात्रकजाणि उज्झित्वा एआरिसे आउलप्प-
देसे वणचरवृत्तिणा तुए होदव्व', जं सच्चं पच्चह' सावदसमुच्छा-
रणेहि' संखोहिअसंधिव'धाणं मम गत्ताणं अणीसोम्हि संवुत्तो ।
ता पसौद मे एकाहम्मि दाव विस'समोअदु [एव' राजकार्याणि
उज्झित्वा एतादृशे आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्य'
यत् सत्यं प्रत्यहं खापदससुत्सारणैः संचोभितसन्धिवन्धानां
मम गात्राणाम् अनोशोऽस्मि संवृत्तः । तत् प्रसौद मे, एकाहमपि
तावत् विश्रमयताम्] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

VIDHUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this, that really I have become powerless over my limbs the ligatures of the joint of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey. So favour me, do rest but a day.

राजेति । 'तव' तस्मिन् कुञ्जलीलाविडम्बने 'नदीवेगः' मृतः 'कारणम्' [कारण-मिति नित्यं क्रीवे] ।

विदूषेति । 'मम अपि' सम्बन्धे भवान् कारणम् ।

राजेति । कथमिव' अहं कारणम् ?

विदूषेति । प्रत्यहं प्रकृतिभिः मेलनादीनि राज्ञः कार्याणि तानि 'उज्झित्वा' त्यक्त्वा 'त्वया एतादृशे भयावहे 'आकुले' शृङ्खलायुक्ते 'प्रदेशे एवम्' ईदृशं 'वनचरवृत्तिना भवितव्यं' वनचरेण इव वृत्तितव्यम् वन्यवृत्तिस्ते ईदृशी सञ्जाता इत्यर्थः 'यत् सत्यं' प्रत्यहं प्रतिदिनं 'आपदानां' व्यालमृगानां' समुत्सारणैः विद्रावणैः संक्षोभिताः' सञ्चालिताः 'सन्धिवन्धाः प्रत्यङ्गमन्ययः येषां तादृशानां मम गावाणाम् अनीशः' अप्रभुः संवृत्तोऽस्मि' गावसञ्चालने नाहं समर्थः । 'तत्' तस्मात् 'मे' मम सम्बन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नो भव, 'एकम्' एकमात्रम् 'अहः अपि' एकम् दिनम् ["राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।] 'विश्रम्यतां' मृगयाया विरम्य विश्रान्तिलभ्यतां भवता । तेन ममापि विश्रमः स्यात् ["यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्" (त-, न्या-)— "तत् प्रसादयिष्यामि विमृष्टुं माम् एकाहमपि तावत् विश्रमितुम्" (रा, वि-, म-)] !

NOTES

1. कथमिव—इव is वाक्यालङ्कारे ।
2. (a) कुल is समूह । आहतानि वृत्तानि अस्मिन् आकुलः a place where all sorts of things are huddled together. तादृशः प्रदेशः a wild tract. तस्मिन् । (b) वने चरतीति वन + चर + ट कर्त्तरि = वनचरः or वनेचरः । तस्य वृत्तिः ; सैव वृत्तिर्यस्य तेन । वह - । (c) Several editions have a stop after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्यम् । Construe You have to lead the life of a forester. Really I have become &c. यत् is idiomatic—वाक्यालङ्कारे । Or यत्सत्यम् is a compound अव्यय meaning Really. (d) अहनि अहनि = प्रत्यहम् daily. वौप्सार्थे अव्ययीभावः ।

टच् समासान्तः । प्रत्यङ्गे is also allowable by the rule "तृतीयासप्तम्योर्-हृत्" । Again an अव्ययीभाव ending with अन्, if the last word is neuter, takes टच् optionally, Hence प्रत्यङ्गः is another form. (e) आपद &c.—शुनः पदानि the feet of a dog. अ becomes आ by the varttika "शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु" । आपदानि इव पदानि एषां आपदाः having feet like those of a dog, i.e. having nails instead of hoofs. Hence beasts of prey. सम् + उद् + सृ + णिच् + लुट् भावे समुत्सारणानि starting from their lair, See Tika. तैः । Plural shows this has to be done several times in the day, (f) संचोभित etc.—सम् + चुभ + णिच् + क्त कर्मणि = संचोभिता thoroughly shaken. सन्धीनां बन्धाः ligatures of the joints. Now See Tika.

3. (a) ईष्ट इति ईश् + अच् (कर्त्तरि) or क कर्त्तरि = ईश् : lord. न ईश् : । (b) एकम् अहः इति एकाहः one day. ठच् समासान्तः (see Tika) । 'रावाङ्गाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । तम् । "अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः" इति अङ्गादेशे प्राप्ते "उत्तमैकाभ्याश्च" इति प्रतिषेधः । वि + अम + लोट् ताम् भावे = विश्रम्यताम् ।

4. Reading—तत् प्रसादयिष्यामि &c. is diffuse and less elegant than तत् प्रसौद । Beside the latter is more polite.*

राजा—(स्वगतम्)—अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसूता-
मनुस्मृत्य मृगयाविक्रव' चेतः । कुतः—
न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
सहवसतिसुपेत्य यैः प्रियाया कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus ; mine too the heart thinking of the daughter of Kasyapa is declined towards hunting. (Do you ask) Why ? This bow, strung and with the arrow set, I am not able to bend at the deer by whom instruction in guileless look was, as it were, given after having obtained the companionship of my darling.

राजिति । 'अयं' विदूषकः 'च एव' मृगयाविक्रव' विज्ञापयन् 'आह' भाषते । 'ममापि चेतः' चित्तं 'काश्यपस्य' कश्यपस्य 'सुतां' शकुन्तलाम् 'अनुस्मृत्य' ध्यायत् मृगयायत् ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

विषये 'विमुख' जातम् । 'कुतः' इति चेत् शृणु—नेति । अन्वयः—अधिज्यम्
 आहितसायकम् इदं धनुः मृगेषु नमयितुं न शक्नोमि, तैः प्रियायाः सहवसतिम् उपेत्य
 सुगन्धविलोकितोपदेशः कृत इव । व्याख्या—'अधिगता ज्या' मौर्वी येन तादृशम्, आरो-
 पितमौर्वीकम् 'आहितः' संयोजितः 'सायकः' वाणः यस्मिन् तत् इदं मदीयं 'धनुः
 मृगेषु' हरिणेषु 'नमयितुम्' आक्रष्टुं 'न शक्तः' समर्थः 'अस्मि' भवामि । किम्भूतेषु मृगेषु
 एवमसामर्थ्यम् इत्याह = 'तैः मृगैः प्रियायाः' कान्तायाः शकुन्तलायाः 'सहवसति' सह-
 वासम् 'उपेत्य' लब्ध्वा सहवासरूपं दानं गृहीत्वा 'सुगन्धानि' मधुरसरलानि यानि
 विलोकितानि' आलोकनानि [नपुंसके भावे क्तः] तेषु 'उपदेशः' शिक्षा 'कृत इव' सुगन्ध-
 विलोकनशिक्षणरूपं प्रतिदानं दत्तमिव । ये प्रियाया उपदेष्टारः तेषु कथं वाणः
 पात्यताम् । '["अस्मि शक्तः" (रा-, वि-, म-) - "उत्सहिष्ये" (त-, न्या-) ॥ "सुगन्ध-
 विलोकितोपदेशः" (रा-, वि-, म-) —"लोचनकान्तिसंविभागः" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. विह्वल is विह्वल । Compare 'वैह्वल्यं मम तावदीदृशम्"—Act. IV.
2. [a] नम + चिण् + तमुन् भावे नमयितुम् or नामयितुम् । Comp. "अथ
 प्रयत्नोन्नमितानमतफणैः"—Magha I. 13 (which see). [b] सह एकव
 वसतिः सहवसतिः co-lodging. सहसुपेति समासः । ताम् । [c] इण् गतौ is
 प्राप्त्यर्थक here. उप + इ + ल्यप् = उपेत्य having received [d] प्रियायाः is
 better taken as पञ्चम्यन्त । [e] सुगन्ध &c.—सुगन्धानि विलोकितानि ।
 कर्मधा—। तेषु उपदेशः सुप. सुपा । The idea in the second half is—
 they received (उपेत्य) the privilege of colodging [सहवसतिम्]
 from my darling [प्रियायाः—पुत्री] and in the return gave her
 (कृत इव) lessons as to how to look in a charmingly guileless
 way (सुगन्धविलोकितोपदेशः) ।* Comp. "सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गौ गतेषु
 लीलाञ्चितविक्रमेषु । व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादितसुभिर्नृपूरसिद्धितानि" ॥—
 Kumara.

3. Reading—(a) उत्सहिष्ये in the future refers to what
 will happen when meeting a stag. (b) लोचनकान्तिसंविभागः share

in the beauty of eye. She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her. (c) The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart (उत्सहिषेः) to shoot at them (नमयितुं घनः)। It is difficult to choose between the two sets of readings.

विदूषकः (राज्ञो मुखं विलोक्य)—अत्तभव' किं वि हिअए करिअ मन्तेटि । अरण्ये मए रुदिअ' आसि [अत्तभवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितम् आसीत्] ।

VIDUSHAKA—[Watching the king's face]—Your honour has got something in your mind and is muttering. I did the crying in a wilderness.

राजा—(मस्मितम्)—किमन्यत् अनतिक्रमणीयं मे सुहृ-
दाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[With a smile]—What else ? I stay in [today] because the words of a friend are not to be disobeyed by me.

विदूषकः—चिर'जोअ [चिर' जीव] । (गन्तुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—May thou live long ! Wants to go,

राजा—वयस्य तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

KING—Stay, friend. My say is not over yet.

विदूषकः—आणवेदु भव' [आज्ञापयतु भवान्] ।

VIDUSHAKA—Let your honour command.

विदूषेति । 'अवभवान्' पूज्ये [इति प्राग्ब्याख्यातम्], किमपि' वस्तु 'हृदये कृत्वा' मनसि ध्यात्वा 'मन्त्रयते' जल्पति । एतत् 'मया अरण्ये रुदितम्' मम अरण्ये रोदनम् 'आसीत्' अरण्ये रोदनमिव निष्फलं मे वचो जातम् ["अरण्ये रुदितम्" इति लोकीक्तिः] अन्यासक्तेन भवता यदुक्तं न श्रुतमेव । ["अरण्ये मया रुदितमासीत्" (रा-, वि-, म-)—"अरण्ये खलु मया रुदितम्" (त., न्या)] ॥

राजिति । 'अन्यत्' अपरं किं मन्त्रये ? 'सुहृदो भवतो 'वाक्य' मे 'अनतिक्रम-
णीयम् अलङ्घ्यम् 'इति' हेतोः 'स्थितोऽस्मि' मृगयागमनात् विरतोऽस्मि ।

राजिति । अवशिष्यते इति 'अवशेषः' अवशिष्टं वस्तु । तेन सह सावशेषम्
असमाप्तम् । 'मे' वचः सावशेषम् उक्तादन्यत् अनुक्तमप्यस्ति तच्च शृणु इति भावः ।

विदूषेति । अवहितोऽस्मि 'भवान् आज्ञापयतु' आदिश्यतां यत् श्रोतव्यं मया ।

NOTES

1. (a) अरण्ये &c.—मया has अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । षष्ठी is barred by "न लाकाव्ययनिष्ठाखल्यं दृणाम्" । "अरण्ये रुदितम्"—weeping in a wilderness—does no good ; because no one listens, so relief cannot be expected. Hence the phrase has become proverbial for anything (not necessarily weeping) done in vain.* The construction is peculiar. अरण्ये मया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It was as if I wept in a wilderness. Or मया कृतं रुदितम् अरण्ये आसीत्—my weeping was done in a wilderness. [c] The other reading "अरण्ये खलु &c" is more direct and simpler in construction.

2. सावशेषम्—अवशिष्यते इति अव + शिष + घञ् कर्मणि = अवशेष resi-
due. तेन सह । बहु— । Also सहावशेषम् । With residue. i. e. unfinished.

राजा—विश्रान्तेन भवता समापेक्षस्मिन् अनायासे कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् ।

KING—When rested, you will have to help me too in a matter requiring no exertion.

विदूषकः—किं मोदअखज्जिआए तेण हि अअं सुगहीदो जणो
[किं मोदकखादिकायाम् । तेन हि अयं सुगृहीतो जनः] ।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats ? Then indeed this has been well-chosen.

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

King—In what I will tell you. Hallow ! Who is here ?

(प्रविश्य) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु भट्टा [आज्ञापयतु भर्ता] ।

(Entering) WARDER (bowing)—Let Sire command.

राजेति । 'विश्रान्तेन विनीतश्रमेण 'भवता ममापि एकस्मिन्' कस्मिंश्चित् 'अविद्यमानः' आयासः यस्मिन् तथाविधे सुकरे 'कर्मणि' सह अयते गच्छति इति 'सहायः' सचिवः तेन 'भवितव्यम्' ॥ यथा अहमधुना श्रमापनयकर्मणि ते सहायो भूतः तथा त्वमपि कस्मिंश्चित् कर्मणि मम सहायो भूयाः, तव ते क्लेशो न भविष्यति इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'मोदकानां लड्डुकानां 'खादनं' भक्षणं तदाख्या क्रीड़ा 'मोदकखादिका [क्रीड़ायां खल्स्त्रियाम्] तस्यां 'कि' सहायमिच्छसि ? 'तेन हि' तदा "तु अयं मद्रूपो जनः सुगृहीतः' सुष्ठु चिन्तितः । "अनायासे कर्मणि" इति भवता उच्यते, किन्तु क्रीड़ां विना सर्वत्र क्लेशः । क्रीडास्वपि लड्डुकभक्षणम् अतीव सुकरम् यदि तव सहायमिच्छसि, मत्तो योग्यतरः सहायो न लब्धव्यः इति भावः ।

राजेति । 'यव' यस्मिन् कर्मणि अहं 'वत्यामि' तव त्वं सहायो भूयाः 'कः' अत्र आस्ते 'भो कः' अत्र द्वारि तिष्ठति ? इति दौवारिकम् आह्वयति [वाक्प्रभित्रत्वे वीप्साभावान्न कस्कादिः] ।

प्रविश्येति । आह्वानं श्रुत्वा 'प्रविश्य द्वारि नियुक्तः दौवारिकः ["तव नियुक्तः" इति ढक्] प्रणम्य अभिवाद्य आह—'भर्ता' स्वामी 'आज्ञापयतु' आदिशतु पाल्यते मया ।

NOTES

1. (a) विश्रान्तेन—श्रम + क्त भावे = श्रान्तम् fatigue श्रमः । विगतं श्रान्तं यस्य तेन वह— । Or वि + श्रम + क्त कर्त्तरि = विश्रान्तः rested. तेन । (b) अपि—समुच्चये । I have helped you, do you too help me. (c) अनायासे—आ + यस + घञ् भावे = आयासः toil प्रयत्नः । Now See Tika. (d) सहायेन—सह अहते गच्छति इति सह + अय + अच् कर्त्तरि—सहायः a helper.

2. (a) मोदक &c.—मोदयति इति मुद + णिच् ण्वल् कर्त्तरि = मोदकः a kind of sweet meat. "मोदकः स्वाद्यमेदःस्त्री" इति मेदिनी । Bhanuji

has मोदयते in the आतमनेपद । मोदकाः खाद्यन्ते अस्यां क्रोडायाम् इति मोदक + खाद + ण्वल् अधिकरणे संज्ञायाम् = मोदकखादिका eating of sweet meats, तस्याम् । This is a piece of pleantry. The king says अनायासे कर्मणि । The jester takes कर्म in the sense of क्रिया and mentions the name (संज्ञा) for the occasion ; or possibly it was current as a संज्ञा like अभुषस्वादिका , आचोषस्वादिका given in the Vritti, under the rule "संज्ञायाम्" Pan. 3. 3. 139.

3. कः कोऽव &c—We do not get कस्कोऽव because this is not a case of वीप्सा । We have two different sentences with two क्रिया understood. Thus कः आस्ते ? कः अव आस्ते ?

4. द्वारि नियुक्त इति द्वार + ठक् = दौवार + ठक् = दौवारिक by the rule "द्वारादीनाञ्च" i.e. when a तद्धित dropping ज, ण, or क follows ऐ comes before य and औ before व of words of the द्वारादि class.

5. भर्ता — This is the way menials have to address the king "राज्ञा स्वामीतिदेवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः"—Sahityadarpana.

6. आज्ञापयत—आ + ज्ञा णिच + लोट् त् ॥ This in क्त gives आज्ञापित whereas जप् of the घुरादि class gives आज्ञप्तः or आज्ञपित ।

राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावदाह्वयताम् ।

KING—Raivataka, let the Commander-in-chief be summoned,

दौवारिकः—तह [तथा] । (निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एसो अण्णवअणुक्कण्ठो इदो दिण्णदिट्ठी एव्व भट्ठा चिट्ठ । उपसप्पदु अज्जो [एष आज्ञावचनोत्कण्ठ इतो दत्तदृष्टिरेव भर्ता तिष्ठति । उपसर्पतु आर्यः] ।

WARDER—(I do) as your majesty commands [Going out and coming back with the Commander-in-chief], Here, Sire is waiting, even with his eyes directed this way, eager to speak out the order. Let your honour approach,

सेनापतिः (राजानमवलोक्य)—दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया
केवलं गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः—

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्व
रविकिरणसहिष्णु क्लेशलेशैरमिन्नम् ।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभक्तिं ॥४॥

(उपेत्य) जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमरण्यम् किमन्य-
त्रावस्थोयते ।

COMMANDER-IN-CHIEF (Looking at the king)—
Hunting though of known defects, has, in our lord, worked
for good only. For like a hill-roaming elephant, sire shows, a
frame which is the very essence of vigour, tightened in the
forepart by incessant drawing of the bow-string, tolerant of
the rays of the sun untouched by the slightest trace of fatigue,
though reduced in bulk yet through hugeness not noticeable
as such. (Approaching) Let our lord prosper. The forest has
its beasts of prey tracked. Why does Sire stay away ?

राजेति । रैवतक' इति दौवारिकनाम् । 'सेनापतिः' सेनानायकः तावत् 'आह्वयताम्'
आह्वय इत आनीयताम् । (आङ्पूर्वात् ह्यतेः कर्मणि लोट्) ।

दौवेति । 'निष्क्रम्य' रङ्गमञ्चात् वह्निर्गत्वा ।

एष इति । 'एषभर्ता' स्वामी आज्ञायाः आदेशस्य 'वचनम्' उच्चारणं तस्मिन्
'उत्कण्ठः' उदयोवः 'इतः' अस्यां दिशि 'दत्ता दृष्टिः' येन तादृश 'एव तिष्ठति' आस्ते ।
'आर्यः' भावन् 'उपसंपतु' भक्तुः समीपस्थो भवतु ।

सेने त । 'मृगया' आखेटः 'दृष्टा' लक्षिताः 'दोषाः' क्रूरतादयः यस्यां तादृशी
'अपि स्वामिनि' भर्तारि दुष्यन्ते 'केवलं' गुणाय प्रकर्षाय 'एव संवृत्ता' जाता । मृग-
याशोभनात् यथा दीहोत्कर्षादयो गुणा जायन्ते तथा प्रीत्यादयो दोषा अपि । स्वामिनस्तु

गुणा एव जाता न तु ते दोषाः [“गुणायैव” (त- न्या-)]—“गुण एव” (रा- वि- म-)]
तानेव गुणान् आह ‘तथाहि’ इति ।

अनेति । अन्वयः—गिरिचरः नागः इव देवः, अनवरवधनुजर्गस्फालनक्रूरपूर्वः,
रविकिरणसहिष्णु, क्लेशलेशैः अभिन्नम् अपचितमपि व्यायतत्वात् अलक्ष्यं, प्राणसारं
गावं विभक्तिं । व्याख्या—गिरौ’ पर्वते चरति, विचरतीति गिरिचरः [“चरेष्टः”
इति टः] पर्वतविहारो नाग इव’ गज इव देवः’ स्वामी अनवरतं’ निरन्तरं धनुजर्गयाः’
धनुःसंयुक्तस्य गुणस्य आस्फालनेन’ आकर्षणेन क्रूरः’ कठिनः पूर्वकायो यस्य तादृशम्
रविकिरणं’ सौरकरं सहिष्णु सहनशीलम् [“न लोक—” इति कारकषष्ठीनिषेधः]
क्लेशस्य अमखेदस्य लेशैः गन्धेनापि अभिन्नम् असृष्टम् अपचितं कर्कशविहारात्
एभिर्दिनैः क्षीणम् अपि व्यायतत्वात् विशालत्वात् अलक्ष्यं क्षीणत्वेन अप्रतीयमानं
प्राणस्य’ बलस्य’ [“प्राणोऽनिलेवले” इति हेमः] सारं स्थिरांशमिव [“सारो बले
स्थिरांशे च” इत्यमरः] गावं शरीरं विभक्तिं धारयति ॥ [क्रूरपूर्वम्” (रा- वि-
म-)]—“क्रूरकर्मा” (त- न्या-) ॥ ‘सहिष्णु’ (रा- वि- म-)]—सहिष्णुः” (ता- न्या-) ॥
“क्लेश” (म-)]—खेद” (रा- त- वि- त्य-) ॥ अभिन्नम्” (रा- वि- म-)]—“अभिन्नः”
(त- न्या-) ॥ उपेत्येति । ‘उपेत्य’ समीपं गत्वा आह—स्वामीजयतु जयेन युज्यताम् ।
गृहीताः’ निरूपिताः आपदा’ व्यालमृगा यस्मिन् तथाविधं जातम् अरण्यम् । कुत्र
कश्चित् व्याघ्रः अस्ति कुत्र वा वृकः इति सर्वमस्माभिः परिज्ञातम् । तत् अन्यत्र वनम्
अनवगाहमानः अवैव देशे ‘कि’ किमर्थम् अवस्थीयते’ देवेन ? भटिति तव तान्
व्यापादयतु स्वामी ।

NOTES

1. (a) आज्ञा &c.—ब्रू or वच + लुट् भावे = वचनम् speaking.
uttering. आज्ञायाः वचनम् uttering the command. उद्धतः कण्ठः अस्य
उत्कण्ठः Lit. With the neck uplifted ; but this indicates
anxiety. Hence उत्कण्ठः means anxious, eager. (b) इतः—इदम् +
ङि (७मी) + स्वार्थे तसि this way.

2. (a) दृष्टदोषा—Which is known to produce evil effects,
(not that गुण does not exist). (b) स्वामिनि—The general is a
servant (भृत्य); but he is a high officer ; hence he addresses the

king as स्वामिन् । Contrast भर्ता तिष्ठति of the दौवारिक । केवलम्—Alone, i.e. the exclusion of दोष । (d) गुणाय—गुणम् आधातुं संबन्धता—गुणाय संबन्धता, “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति कर्मणि चतुर्थी । (e) देवः—Compare “राजा स्वामीति देवेतिभृत्यैर्भट्टेति चाधमैः” ।

3. Reading.—दृष्ट in दृष्टदोषा and केवलम् go against the reading गुणः for गुणाय । If the former were intended, the poet would have probably said दोषोऽपि स्वामिनिमृगया गुण एव संबन्धता । Besides मृगया स्वामिनि गुणः conveys no meaning. Because in the first place मृगया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as दृष्टदोषा; that which is दृष्टदोषा, i. e. possessor or imparts दोष cannot be itself a गुण । दृष्टगुणा may be allowed but not गुण एव । Secondly, मृगया cannot reside in स्वामिनि because it is not a गुण ; the epithet दृष्टदोषा gives it a धर्म and makes it धर्मिन्, i.e. a द्रव्य ।

4. (a) अनवरत = etc.—अव + रम + क्त कर्त्तरि = अवरतम् ceased, न अवरतम् नञ्त्तत्— । धनुःस्थिता जग धनुर्जा string attached to the bow शकपाथिवादि । Separate mention of धनुस् is necessary here, because pulling the जग alone is no exercise. Prof. Gajendragadker objects that by parity of reasoning जगशब्देनैव दूरतः in Act III, should have been धनुर्जाशब्देनैव दूरतः । Not at all. The mention of शब्द implies that the जग is attached to the धनुस्, because the जग alone has no शब्द । Hence separate mention of धनुस् is unnecessary. But the जग attached to the धनुस् (धनुःस्थिता) works as an excellent chest expander, तस्या आस्फालनम् the drawing of the string attached to the bow. अनवरतं यथा तथा धनुर्जास्फालनम् Incessant drawing of etc. सहसुपेति समासः । With आस्फालनक्रूर compare आस्फालनकर्कश in “ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन प्रस्यर्थं तदङ्गमन्दः”—Kumara. तेन क्रूरपूर्वम् । इतत्— । क्रूरकर्मा or क्रूरपूर्वः implies censure, and is therefore rejected (b) रविकिरणसहितम् । सहसुपेति समासः । Vamana however takes these under “गमिगाम्यादि” and makes द्वितीया तत्—compounds with them. N. R.—येष्वप्यसौ समासः as रविकिरणस्य सहितम् may also be got here.

(c) क्लेशलेशैः—Almost all editions read खेद for क्लेश । But the most valued of the benefits obtained from active exercise is श्रमजय—power to bear fatigue. If we omit क्लेश there is nothing in the sloka to refer to this; कालिदास refers elsewhere to श्रमजय as a गुण deriveable to मृगया । Thus “परिचयं चललक्ष्मिनिपातने भयरूपोश्च तदिंगितबोधनम् । श्रमजयात् प्रगुणाच्च करोत्यसौतनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ।” Raghu IX. This is a reason for retaining क्लेशलेशैः । There are also reasons to reject खेदलेशैः । In the first place absence of sweat (खेद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breeze after a hunt. Thus—“तस्य कर्कशविहारसम्भवं खेदमाननविलग्नजालकम् । अचक्षाम सतुषारशोकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥”^{*} etc. (n) व्यायतत्वात्—वि + आ—यम + क्त कर्त्तरि = व्यायतः vast, विशेषण आयतः इत्यर्थः । तस्य भावस्तत्त्वात् । हेतौ पञ्चमी । A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यायतत्वात् (through hugeness) अलक्ष्यम् not noticeable. (e) अलक्ष्यम्—लक्ष + णिच् + यत् कर्मणि लक्ष्यम् noticeable. न लक्ष्यम् not noticeable, i. e. that which cannot be noticed as reduced. (f) प्राणसारम् = Raghava explains प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यत्र तत् with vigour alone left.

5. गृहीत etc.—The General here feigns keenness—The beasts are tracked already. Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport !^{*} For आपद see आपदसमुत्सारणैः—Ante. pp, 207.

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन ।

KING—I am rendered feeble in my ardour by Madhavya who denounces hunting here.

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—सखे स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलपत्येष वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

मेदच्छेदकशोदरं लघु भवतुःस्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामौदृग्विनोदः कुतः ॥५॥

GENERAL (Aside)—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind. (Aloud) The fool is raving. Why, your majesty himself is the proof. The body becomes light and fit for exertion, with the waist thin from reduction of fat. The minds of animal, as disturbed in fright and anger, are noticed too. That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark. Verily, they falsely call chase a dissipation. Whence is such pleasure ?

राजिति । मृगयाम् अपवादितुम् निन्दितुं शीलमस्य भीरुत्वात् इति मृगयापवादौ आखेटनिन्दकः, तेन माधव्येन तन्नाम्ना विदूषकेन 'मन्दः' हीनः उत्साहः' आग्रहो यस्य तथाविधः आस्थाहीनः कृतोऽस्मि' अतोऽववर्त्ते ।

सेनेति । ('जनान्तिकम्' राज्ञा अश्रुतं यथा तथा माधव्यं प्रति आह) 'स्थिरः' अचलः 'प्रतिबन्धो' बाधा यस्य तादृशो 'भव' । 'चित्तस्य' चेतसो 'वृत्ति' व्यापारं छन्द-मित्यर्थः 'अनुवर्त्तिष्ये' अनुसरिष्यामि । यदहं मृगयां स्तोष्यामि तत् स्वामिनस्तुष्टये, न हि स्वमतेन । तत् त्वं दृढं बाधस्व येन भर्ता मदुक्तं न करोत्येव । 'एष वैधेयः' मूर्खो माधव्यः 'प्रलपति' असम्बद्धं भाषते । अस्य उक्तं न सङ्गतम् । तव प्रमाणं किं ब्रूमः 'ननु प्रभुः स्वामी भवान् 'एव निदर्शनं' दृष्टान्तः ।' भवन्तं दृष्ट्वा एव ज्ञायते माधव्योक्तम् उन्मत्तप्रलापमात्रम् । ["प्रतिबन्धो" (रा-, वि, म-)—"प्रतिज्ञो" (त-, न्या-) ॥ "प्रलपत्ये" (त-, न्या-, म-)="प्रलपत्ये" (र-, वि-) ॥ "वैधेयः" (त-, न्या, वि-, म-) "वैधवेयः" (रा-)] ॥ मेद इति । अन्वयः—वपुः मेदच्छे-दकशोदरं लघु उत्थानयोग्यं भवति । भयक्रोधयोः सत्त्वानां विकृतिमत् चित्तमपि लक्ष्यते । चले लक्ष्ये इषवः सिध्यन्ति (इति) यत् धन्विनाम् स च उत्कर्षः । मृगयां मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति । ईदृक् विनोदः कुतः । व्याख्या—'वपुः' शरीरं

‘मेदसो’ वसायाः केदेन’ निरामेन ‘कृशोदर’ तनुमध्यां दर्शनीयमित्यर्थः । अपि च ‘लघु’ उत्पतनक्षमं सत उत्थानयोग्यम् ‘आयाससमर्थ’ ‘भवात्’ तेन समरेषु अवसादं न भजते । ‘भये क्रोदे’ च ‘सत्वानां प्राणिनां’ विवृणोतं चित्तं मनः ‘लक्ष्मि’ दृश्यते, एष भीतस्य बहिराकारः एष क्रुद्धस्य इति ज्ञायते, तेन च शत्रुममागमं भीतीऽऽक्रुद्धो वा इति ज्ञात्वा कर्तव्यमाचरितं शक्यते । ‘चल’ धावति ‘लक्ष्मि’ शरवो ‘इषवः’ शराः सिद्धान्ति ‘प्रसीदन्ति’ चलदपि लक्ष्मिं पातयन्ति इति, यत ‘धन्वनां’ धनुर्इराणाम् (धन्वशब्दाऽप्यस्ति धनुःपर्यायः) ‘स च’ स एव (विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गात्) ‘उत्कर्षः’ नैपुण्यम् । तच्च नैपुण्यं मृगयाया लभ्यम् । यस्या एते गुणाः तां ‘मृगया’ मिथ्या’ अकारणम् ‘एव वसन्’ दोषं ‘बदन्ति’ पण्डिताः उदाहरन्ति (‘मृगयाचो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यं विकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ।’ इति मनुः) । ‘ईदृक्’ एवंविधः ‘विनोदः’ प्रनोदः ‘कुतः’ कस्मात् अन्यस्मात् लभ्यते । प्रमोदः शिञ्जा च युगपदेव मृगयाया भवति नान्यतः कुतोऽपि ! तन्माधव्यस्य निन्दावादोऽयमुपेक्षा एव ॥

NOTES

1. (a) मखे etc.—You oppose, I will honour ! We can see now what to think of his keenness in the preceeding page (b) प्रतिज्ञा for प्रतिवन्ध seems unsuitable.

2. (a) वैधेयः—वि + धा + यत् कर्मणि = विधेयम् that which has to be enjoyed विधातव्यम् शास्त्रविधिः । तस्य अयम् (अधिकारी) इति विधेय + अण् = वैधेयः one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience. When such a man takes to delivering lectures we must call it ‘raving’ (प्रलपत) । (b) ननु is आक्षेपे—in refutation of Vidushaka. Your majesty furnishes the best answer by your splendid physical development due to मृगया । *

3. (a) मेदश्छेद etc.—कृशम् उदरं यस्मान् बहु— । मेदसः केदः मेदश्छेदः, इतत् । तेन कृशोदरम् । इतत्—(b) लघु—Raghava says—मेदश्छेदकृशोदरम्,

अतो लघु । But संदृष्टेः is the हेतु of लघुत्व and कशोदरत्व as well. It seems better not to speak of कशोदरत्व as हेतु of लघुत्व after having distinctly mentioned संदृष्टेः Say संदृष्टेःलघु or कशोदरलघु but not both. I have therefore explained differently in the Tika. (c) उत्थानयोग्यम्—उद् + स्था + लुट् भावे = उत्थानम् exertion उद्योगः । तस्य योग्यम् ।

4 (a) धन्विनाम्—धन्व and धन्वन् both mean धनुम् bow. Hence धन्वम् एषामस्ति. or धन्व एषामस्ति इति धन्व or धन्वन् + इनि सत्वर्थे—धान्वनः archers. तेषाम्. “धन्वा त संकुदेश ना क्लीव च पे स्थलऽप च” इति मेदिनी । Ordinarily इनि is not available after धन्वन् and the गणकार cites it under the ब्रीह्याद class so as to take इनि optionally by the rule “ब्रीह्यादश्च” । Panini's ब्रीह्याद is described by the गणकार as बलाद । There as an example of धन्विन् he quotes this very line from Sakuntala, thus—“धन्वा यथा—उत्तकंष स च धन्वन्ता यादयवः सिध्यन्त लक्ष्मि चर्ल”—Ganaratnamahodadhi. Verse 425. (b) व्यसनम्—व्यस्यन् कर्त्तव्यात् अन्वव नौयते अनन इति वि + अस + लुट् करणे ।

विदूषकः (सरोषम्)—अवेहि रे उत्साहहेतुम् । अन्तर्भवं पकिटिं आवणो ! तुमं दाव अटवीदो अटवीं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुवेस्म जिण्णरिच्छसस कस्सवि मुहे पडिमस्ससि [अपहि रे उत्साहहेतुक । अन्तर्भवान् प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावत् अटवीतः अटवीमाहिण्डमानः नरनासिकालोलुपस्य जीणचस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि] ।

VIDUSHAKA—(Angrily)—Avanut ! You tempter. His Highness has returned to his senses. You rushing from thicket to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose.

विदूषोक्त । (‘सरोषेण’ कोपेन सह आह) ‘रे उत्साहस्य’ उद्यमस्य ‘हेतुः’ कारणम् (कुतसिते कम्), ‘अपेहि’ दूरे भव । ‘अन्तर्भवान्’ मानवीयं राजा ‘प्रकृति’ स्वभावम् ‘आपन्नः’ प्राप्तः । त्वयैव उत्साहितः अयं मृगयां याति, अपुना तं प्रकृतिस्यः]

तद्दूरमपसर । मन्ये 'त्वं तावत् अटवीतः' गुल्मात् 'अटवीं' गुल्मम् आहिण्डमानः' गाहमानः नराणां नासिकायां नरनासिकाभक्षणे 'लोलुपस्य' सस्पृहस्य 'कस्यापि जीर्ण-
र्क्षस्य' वृद्धभल्लूकस्य 'मुखे पतिष्यसि' तेन व्रापादयिष्यसे । ["अपेहि रे उत्साहहेतुक" (त-, न्या-, म-) । राघवविद्यासागरौ एतत् न पटतः] ।

NOTES

1. (a) उत्साह &c.—कुत्सित उत्साहहेतुः इति उत्साहहेतु + कन or क ।
(b) नरनासिका etc.—गर्हितं लुम्पति इति लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि भावगर्हायाम् = लोलुपः greedy. (c) जीर्णः ऋक्षः जीर्णर्क्षः or जीर्णर्क्षः, तस्य । Beasts of prey take to man-eating when they get old जीर्णः or otherwise unable to hunt. Probably the bear considers the human nose as delicacy. "भल्लूका मनुष्यानां नासिकां गृह्णन्ति"—Dasakumara quoted by Monier Williams.

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमरुन्निकर्षे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत्—

गाहन्तां मृषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लमतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥ ६ ॥

KING—Good General. we are stying near a hermitage. So I do not endorse your remark. To-day, then let the buffaloes plunge into the waters of pools tossed up repeatedly with their horns ; let the deer-tribe practise ruminations in herds formed under shades ; let the digging up of bulbs be quietly done by rows of boars in shallow lakes ; and let this bow of ours enjoy rest with grip of the string loose.

राजेति । 'भद्र' सौम्य 'सेनापते' आश्रमस्य रुन्निकर्षे समीपे 'स्थिताः स्मः' तिष्ठामः 'अतो' हेतोः 'ते वचनं न अभिनन्दामि' न आद्रिये ॥ ["रुन्निकर्षे" (त-, न्या-)—
"रुन्निकर्षे" (रा-, वि-)—"रुन्निकर्षे" (म-)] ॥ गाहन्तामिति । अन्वयः—

महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहस्ताडितं गाहन्ताम् । मृगकुलं छायावद्धकदम्बकं रोमन्ध-
मभ्यस्यतु । वराहततिभिः विश्वधं पल्लवे सुस्ताचतिः क्रियताम् । इदम् अस्माद्धनुश्च
शिथिलज्याबन्धं (सत्) विश्रामं लभताम् । व्याख्या—‘महिषा निपानस्य उपकूप-
जलाशयस्य ‘सलिलं’ जलं शृङ्गैः विषाणैः ‘मुहुः’ वारं वारं ‘ताडितम्’ उच्चलितं यथा
तथा ‘गाहन्तां’ विशन्तु, वासाभावात् स्वच्छन्दं जले मज्जन्तु । मृगकुलं हरिणदूयम्
अनुहजितं छायायां वद्धकदम्बकं’ रचितश्रेणि सत् रोमन्धं चर्वितचर्वणम् ‘अभ्यस्यतु’
अनुशीलयतु ॥ ‘वराहाणां’ शूकराणां ‘ततिभिः’ श्रेणिभिः विश्वधम् असम्भ्रमं यथा
तथा ‘पल्लवे’ चुट्टसरति [जातावेकवचनम्] ‘सुस्तानां’ घासमूलानां ‘चतिः’ उत्तमनं
‘क्रियतां’ विधीयताम् । ‘इदम्’ एतत् ‘अस्माकं धनुश्च शिथिलः’ अदृढः ‘ज्याबन्धः’
मौर्ध्वबन्धनं यास्मिन् तथाभूतं सत् ‘विश्रामं’ व्यापारविरतिम् [णान्तात् पचाद्यच् ।
व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् वृद्धिः] ‘लभतां’ प्रप्नोतु, निर्व्यापारं तिष्ठतु इत्यर्थः ॥
[“विश्वधं” (रा-, वि-, म-)—“विश्वधैः” (त-, न्या-) ॥ “तति” (वि- म-)
—“पति” रा-, ता-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) सेनापते—This address pays the General a compliment. You being the सेनापति—the leader of the forces—this ardour suits you very well, but there are other considerations. We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c. (b) With the reading सन्निकृष्टे explain सन्निकृष्टे देशे ।

2. (a) निपान &c.—निपीयते अस्मिन् इति नि+पा+लृट् अधिकरणे निपानम् a pool. “आहवस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये” इत्यमरः । Here उप-
कूपजलाशय—a trough near a well—does not apply. Such a trough is not possible in the wilderness. It is better taken as any piece of shallow water. (b) शृङ्गैर्मुहस्ताडितम् is an adverbial phrase qualifying गाहन्ताम् । See Tika. Raghava takes it as qualifying निपानसलिलम् (c) छाया etc.—कदम्ब means समूह । “वन्दे कदम्बं नीपेना” । कदम्बमिव कदम्बकम् । कन् स्वार्थे । वह् कदम्बकं येन । वह्—! कूल and कदम्ब mean apparently the same. To avoid tautology let वह्-कदम्बकम् refer to formation of groups in different places and कूल

to the whole herd, a single कुल producing different Kadambakas. (d) रोगमथ—रोगं मथ नातोति रोग + मथ + अण कर्त्तर The cure for disease पृषादरादि । The rumination is supposed to do good to the cattle. (e) अभ्यस्यत्—आभ + अम ('दवाद) + लोट् let them do it over and over again. (f) These two lines indicate absence of disturbance, hence, ease and confidence On this point सुदः and अभ्यस्यत् are suggestive * (g) ब्राह्मपतामः for ब्राह्मतामः has the weighty support of Bhoja and Vamana. It is supposed to imply that only the tuskers पति were deemed worth hunting for * (h) विश्रामम्—विश्रामयाति इति वि + श्रम + णिच् अच कर्त्तर = विश्रामः that which relieves fatigue, i. e. rest तम् । Here in simply वि + श्रम + घञ् the sutra 'नादात्तापदेशस्य मान्तस्यानाचमे.' will bar वृद्ध । In श्रम + णिच् the rule "मितां ऋस्वः" does not stand in the way for under this rule वृत्तकार has the remark "केचिदत्र 'वा' इत्यनुवर्त्तयान् । सा च व्यवस्थितावभाषा । तेन उत्क्रामयति संक्रामयति इत्येवमादि मिद्धं भवति" । Mallinatha takes advantage of this to defend "विश्रामय" "विश्रामयन्" &c. Haradatta however is opposed to it. Or say श्रम एव श्रामः fatigue प्रज्ञाद अण् । विगतः श्रामो यास्यन् तम् । विश्रामम् is Bhoja's reading Vamana has विश्रान्तिम् । (i) ज्याया वन्धः । इतत् । See Tika.

3. Remark—The metre is शाद्गुलविक्रीडितम् । See under नीवाराः &c. Act I. The figure is स्वभावात्त । See under यौगमङ्ग &c Act. I. The काव्यप्रकाश condemns the third line on the score of प्रक्रम-भङ्ग । The commentator thereon remarks—"चव गाहन्तामसित कर्त्त-कारकवाचकतिङः प्रक्रमे क्रियतामसित कर्मकारकवाचकस्य" ।

सेन, पातः—यत् प्रभविष्णावे रोचते ।

GENERAL—As master pleases.

राजा—तेन हि निवर्त्तय पूर्वगतान् वनग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाहमन्ति ॥७॥

KING—Well, then recall the forest surroundings that have gone before. My soldiers have to be so warned that they do not disturb the forest of penance. Know that in ascetics with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning. Like sun-gems pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies.

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी।

GENERAL—As Sire commands.

सेनति । 'प्रभावणवे' प्रभवणशीलाय स्वामिने ['रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी सम्प्रदाने] 'यत रोचते' तदेव भवतु । अद्यविश्राम एवास्तु ।

राजेति । 'तेन हि' 'पूर्व' गतान् प्रस्थितान् 'वनयाहिणो वनवेष्टकान्' निवर्त्तय प्रत्याहर॥ 'सै सैनिकाः यथा तपोवनं न उपरुन्वन्ति पौड्यान्त' तथा निर्षेडव्याः' निवारयितव्याः । 'पश्य' जानोहि—शमेति । अन्वयः—शमप्रानेषु तपोधनेषु दाहात्मकं तेजो गूढम् अस्ति हि । स्पर्शानुकूलाः सूर्यकान्ता इव अन्यतेजोऽभिभवात् सत [ते] वसन्ति । व्याख्या—'शमः' शान्तिः प्राधान्येन सेवाः' येषां तेषु 'तपोधनेषु' मुनिषु 'दाहः' दहनम् 'आत्मा' स्वभावो यस्य तथाविधः 'तेजः' जातिः अक्षिरित्यर्थः 'गूढं' गुप्तम् अस्ति हि अस्त्येव । 'स्पर्शस्य' करपरामर्शस्य अनुकूलाः' क्षमा करग्राह्याः 'सूर्यकान्ताः' मणिभेदाः 'इव अन्यस्मात् तेजसः' जातिषः यः 'अभिभवः' तिरस्करणं तस्मात् द्वितीः 'तत' तेजः ते 'वसन्ति' आविष्कुर्वन्ति [गौण्या वृत्त्या गाम्यतापरिहारः] । ["तेन" (रा-, वि-, म-) "अपि" (त-, न्या,) ॥ 'तदन्य" (रा- वि-, म-)— "सि ह्यन्य" (त-, न्या-) ॥ "वसन्ति" (रा-, वि-, म-) 'दहन्ति" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. प्रभविणवे—प्र + भू + इणच् ताच्छील्ये कर्त्तरि = प्रभविणु the lord. The usage is वैदिक । तस्मै । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी । This is artfully worded. He is overjoyed but assumes the air of chagrin. Oh, how should I like to go out ! But what can my poor self do when प्रभु orders to stay in !!* Cp. "विनियोग-प्रसादो हि किङ्करः प्रभविणुषु"—K. VI.

2. (a) पूर्व' गताः पूर्व' गता gone first. सुहृत्सुपेति समासः । तान् । गतपूर्वान्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

is also allowable as ज्ञापित by the rule “भृतपूर्वे चरट्” । (b) वन-
ग्राहिणः—वन' ग्रहीतुः शोलमेषाम् इति वन + ग्रह + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये—वन-
ग्राहिणः । तान् ।

3. (a) अनुगताः कूलम् अनुकूलाः favourable, प्रादितत्— । स्पर्शानुकूलाः
tolerating handling ; c. f, ‘स्पर्शं क्षमं’ रत्नम्—Act I. (b) अन्यतेजः &c.
—अभि + भू + अप् + भावे = अभिभवः affront, अन्यत तेजः or अन्यस्य तेजः
कर्मधा—or इतत् । तस्मात् or तेन अभिभवः । Affront from energy
of others सहसुपेति समासः or इतत् । तस्मात् । हेतौ पञ्चमी । Or अभिभव
प्राप्यवमन्ति इति “ल्यव्लोपे” कर्मणि पञ्चमी । [c] वमन्ति—वम् + लट्, अन्ति
literally to vomit. Here in the secondary sense गौणवृत्ति to
exhibit. It is ग्राम्य in the सुखा sense but not so in the गौण ।
दण्डिन् says “निष्ठूतोद्गौर्णं वान्तादि गौणवृत्तिव्यापाश्रयम् अतिसुन्दरमन्यव
ग्राम्यकक्षां विगाहते ।”

4. Remark—Here the king points out to the General the
risks he runs if he does not check his men (मैनिक्) । The
ascetics appear to be harmless creatures (शमप्रधान) । But your
men must not take liberties with them for they know how to
burn. There is fire in them (तेज. अस्ति) only it is hidden
(गूढ हि) । Molest them they will show the fire. Look at the
sunglass. You can handle it. But let sun's heat [अन्यतेजम्]
oppress it and it burns all that approach it. Cp. “न तेजस्तेजस्वी
प्रसृतमपरिषां विषहते । सहि हि तस्य स्वी भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः” &c. in
Uttara. So do go and call back your men. This is a dodge
to send the General away because the king wants to be alone
with the jester.*

विदूषकः—धंसदु दे उच्छाहबुत्तन्तो [ध्वंसतां ते उत्साह-
बुत्तान्तः] । (निष्क्रान्तः सेनापतिः) ।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned.
[Exit General].

राजा—(परिजनं विलोक्य)—अपनयन्तु भवत्यो मृगया-
वेषम् । रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु ।

KING—(Looking at his attendants)--Go and put off your hunting dress. Raivataka, you too see that your post is not vacated.

परिजनः—जं देवो आस्ववेद [यत् देवः आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit).

विदूषकः—किदं भअदाणिममच्छिअं । सप्पदं इमससिं
पादवच्छायाविरइदविदाणसणाहे सिलाअले उवविसदु भवं याव
अहम्मि सुहासोणो होमि [कृतं भवता निर्मत्तिकम् । साम्प्रतम्
अस्मिन् पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले उपविशतु
भवान् यावदहमपि सुखासोनो भवामि म

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you. Now do you sit down on that stone slab, furnished with a canopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably.

विदूषेति । 'ते चतुसाहस्य' राज्ञः प्रीतसाहनस्य 'उत्तान्तः' वार्त्ता 'ध्वंसतां' नश्यन्तु ।
नातः परमेनं प्रीतसाहय ॥ ["ध्वंसतां" (म-)—ध्वंसितः (रा-)] ॥

राजेति । ['परिजन' यवनीगण' "विलोका' दृष्ट्वा, यवनीनां मृगयावेषम् आलक्ष्य
आह] 'भवत्यः मृगयायाः वेष' सज्जां 'अपनयन्तु' परिहरन्तु । एतेन यवनीनाम्
अपवाहनम् । 'रैवतक' इति दौवारिकसम्बोधनम् 'त्वमपि स्वम्' आत्मनो 'नियोगम्
अधिकारद्वारमित्यर्थः [अधिकपणे घञ्] 'अशून्य' स्वोपस्थित्या पूर्णं कुरु' द्वारि एव
तिष्ठ इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'भवता' मत्तिकाणामपि अभावः 'निर्मत्तिकम्' [अभावाद्येऽवयवीभावः]
'कृतम्' । परिजनान् अपसार्य आवयोः सम्बन्धे निजं नः कृतोऽयं देशः । साम्प्रतम्
अधुना 'अस्मिन् पादपच्छायाया विरचितं' यत् 'वितानम्' उल्लोचः, चन्द्रातपः ["रिक्ते
वितानमुल्लोचे" इति त्रिकाण्डशेषः] तेन 'सनाथे' युक्ते 'शिलातले' पाषाणपृष्ठे भवान्

‘उपवि०तु’ । उपविष्टे भवति ‘तावत् अहमपि सुखम् आसीनो भवामि’ कण्डितसन्धिः
 स्यात्तमशक्तः उपवेशनसुखमनुभवामि इत्यर्थः । [“पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे
 शिलातले” (ता-, न्य-, न-)—“पादपच्छायायां विरचितलतावितानदर्शनं नीयायाम्
 आसने” (रा-, वि-)] ।

NOTES

1. (a) उत्साहवृत्तान्तः—वृत्तान्तः वार्ता account or प्रवृत्तिः news.
 “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” । The jester refers to the news “गृहीतश्वप-
 दमरण्यम्” with which the General entered. The news is tempt-
 ing to a hunter - it is an उत्साहवृत्तान्तः । May such news cease
 to come (ध्वंसताम्) * (b) ध्वंसित will refer to the past. The
 Jester does not care for the past, he wants no such news in
 future

2. परिजनः—जन has जातावेकवचनम् । परिगतो जनः परिजनः at-
 tendants. It means attendants at the chase i. e. the Yavana
 women.

3 (a) नियोगम्—नियुज्यते अस्मिन् इति नि + युज् + घञ् अधिकरणे =
 नियोगः appointment. post, i. e. the door. (b) अशून्यम्—न शून्यः not
 vacant. तम् ।

4. (a) निर्मच्छिकम्—The jester notices how the king sends
 away the General, the attendants, the warder. He expects
 some confidential talk, and remarks “कृतं भवता निर्मच्छिकम् i. e.
 now tell me what you have got to say, there is none to over-
 hear (b) पादप &c.—वितन्यते इति वि + तन + घञ् कर्मणि = वितानम्
 a canopy. नाथेन सह सनाथम् furnished with a master. Hence
 secondarily “taken care of” “looked after,” well furnished”
 &c. पादेन पिवति इति पाद + पा + क्त कर्त्तरि = पादपः a tree, so called
 because it drinks (पिवति) sap from the earth with its roots
 (पादेन) । पादपस्य छाया पादपच्छाया । We do not say पादपानाम् be-
 cause that will give पादपच्छायम् in the neuter by the rule ‘छाया

वाङ्मयम्" । तथा विरचितम् । इतत् - । तादृशं वितानम् । कर्मधा— । निज
सनाथम् । इतत् । तस्मिन् । Here the jester points to a particular
stone-slab under the shade of tree which by completely
shutting out the sun very well serves the purpose of canopy
spread over the slab. Prof Gajendragadkar justly objects to
this reading saying that—"The shade is cast on the ground
while the canopy is overhead." The objection cannot be met
unless we suppose that by क्वाया we mean by लक्षणा that which
cause क्वाया i. e. foliage. This is hardly satisfactory. The fact
is all the readings available here are objectionable. The time
was early morning so the reference to पादपक्वाया is unintelligi-
ble. Besides there are other serious objections against the
other readings. The suspicion is irresistible that originally
the plain अस्मिन् शिलातले was the text but subsequently quali-
fying epithets to शिलातले were interpolated

5. (a) यावत् indicates dependence. My sitting depends
upon your sitting. The गणकार says यावत् is used in senses other
than those mentioned [अन्यत्रापि दृश्यते] These have to be
gathered from usage. [b] सुखासीनः—आस + शानच् = आसीनः seated
सुखेन आसीनः indicates ease when sitting down. We require
ease while seated. Prefer सुखसासीनः । सहसुपेति समासः ।

राजा—गच्छामतः ।

KING—Go in front.

विदूषकः—एतु भव' [एतु भवान्] । (उभौ परिक्रम्य
उपविष्टौ) ।

VIDUSHAKA—Come your Majesty. [The two go round
the stage and sit down]

राजा—माधव, अनवाप्तवत्तुः फलोऽसि येन त्वया दशनैयं न
दृष्टम् ।

KING—Madhavya you are one that has not reaped the

benefit of his eyes as what is worth-
by you.

has not been seen

विदूषकः—नं भव' अगदो मे वट्टइ [ननु भवान् अग्रतो मे वत्ते ते] ।

VIDUSHAKA—Why Your Honour stays before me.

राजेति—'अग्रतो गच्छ

विदूषेति । 'एतु माम् अनुसृत्य आगच्छतु ।

राजेति । 'अनवाप्तम्' अलब्धं 'चक्षुषोः फलं' द्रष्टव्यदर्शनं येन तथाभूतः असि । 'येन' यस्मात् ('येन' इति हेतौ अवयवम्) 'त्वया दर्शनीयं द्रष्टव्यं' वस्तु 'न दृष्टम्' यद्वा 'येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टं' स त्वम् अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि इत्यन्वयः । अस्मिन् पक्षे येन इति त्वया इत्यनेन समानाधिकरणम् । उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छब्दोपादनं नापेक्षते । यदि द्रष्टव्यं न १ तदा किं फलं ते चक्षुषा इति भावः ।

विदूषक इति । राजोक्तिम् असहमान आह 'ननु' दर्शनीयानाम् अग्रणीः 'भवान्' मे 'अग्रतः' सम्मुखे 'वत्ते' तत् किं वृथा आत्य न दृष्टं मया इति ?

NOTES

1. अनवाप्त &c—अव + आप + क्त कर्मणि अवाप्तम् obtained. चष्ट इति चक्ष + उसि [औ] कर्त्तरि = चक्षुः that which declares—Eye. न अवाप्तम् अनवाप्तम् । अनवाप्तं अक्षुःफलं येन । वहु— । Or—अवाप्तं चक्षुःफलं येन । वहु— । न अवपत्तचक्षुःफलः । We do not get—चक्षुषफलः because the विमर्गः in चक्षुः is प्रत्ययस्य । ["चक्षेः शिञ्च" इति शित्वात् उसिरिति सार्वधातुकम् । तेन न खराज्] ।

2. ननु—Implies आक्षेप । How can you say I have not seen what is worth seeing ? Even now your majesty stays before me and When on earth is there a better looking person ?

राजा—सर्वः कान्तमात्मोयं पश्यति । अहं तु ताम् आश्रम-
ललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि

KING—Every one sees his own as beautiful. But I speak referring to Sakuntla the very ornament of this hermitage.

विदूषकः (स्वगतम्)—हीदु से अवसरं ण दाइस्सं [भवतु अस्मै अवसरं न दास्यामि] । (प्रकाशम्) भो वअस्स, दे तावसकण्णआ अवभत्थणीया दिसति [मो वयस्य, ते तापस-कन्यका अभ्यथनीया दृश्यते] ।

VIDUSAKA [Aside]—Well I will not give him scope. [Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be wooed by you !

राजिति । 'सर्वः' आत्मीयं स्वजनं 'कान्त' मनोहरं 'पश्यति' । अव खलु त्वं मामेव दर्शनार्थं मन्यसे । 'अहं' तु ताम् आश्रमस्य अस्य तपोवनस्य 'ललामभूतां' भूषणस्वरूपाम् ["विषे धामनि भूषायां ललामेति बुधैर्मतम्" इत्यनेकार्थकोषः] शकुन्तलाम् अधिकृत्य लक्ष्मीकृत्य 'ब्रवीमि' । वृथा ते चक्षुः यतः सर्वं त्वया न दृष्टम् ।

विदूषक इति । 'स्वगतम्' आत्मगतम् । 'भवतु' अयं तावत् एवं ब्रवीतु किन्तु अहम् 'अस्मै अवसरम्' अभिलाषस्य प्रसरं न दास्यामि । अभिलाषं विनिन्द्य एनं शकुन्तलाध्यापापात् निवर्त्तयिष्यामि । 'प्रकाशम् उच्चैराह—'भो वयस्य' क्षत्रियस्य सतः 'ते' तव 'तापसकन्यका' तापसी ब्राह्मणकुमारी 'अभ्यर्थनीया' प्रार्थनीयाः दृश्यते प्रतिभाति । किमेतत् अनर्थम्

NOTES

1. आश्रमम् &c.—भूत is सम like (तुल्य) । "भूतं चादौ...प्राप्ते वित्ते समे सत्ये" इत्यादि मेदिनी । ललाम or ललामन् is ornament. ललामेन or ललासा समा ललामभूता । Those who hold that भूत means सम only when it is an उत्तरपद have to take it as नित्यसमास । For details here see under शरीरभूता in Act VI.

2. [a] भवतु—An व्यय indicating a sudden thought. A resolution made there and then. [b] अवसरत्यस्मिन् इति अव + मृ + च अधिकरणे संज्ञायाम् = अवसरः an opportunity. [c] The jester here makes up his mind (भवतु) to thwart the king, अवसरं न दास्यामि—I will not encourage him.

3. तापसकन्यका - कन्या एव इति कन्यका or कन्यिका । तपः अस्यास्तीति तापसः ascetic. अण् मत्वर्थे । तस्या कन्यका । Mark the impropriety. Being a कन्या you wish to marry a Brahmana girl. The regulator of आचार you are going to violate आचार ।*

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिभक्ताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं चुतमिव नवमल्लिकाकुसुमम् ॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided, like a Nava-mallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abandoned.

विदूषकः (विहस्य)—जह कस्सवि पिण्डखज्जुं रेहिं उव्वे-
जिटस्स तित्तलौए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभाइणो
भवटो इअं अवभत्थणा [यथा कस्यापि पिण्डखज्जुं रे रुद्धे जितस्य
तित्तल्याम् अभिलाषो भवेत् तथा स्त्रीरत्नपरिमोगिणो भवत
इयमभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजात । 'पौरवाणां' पुरुवंशोयानाम् आर्यं 'मनः परिहर्त्तव्यं' वस्तुनि अवैधं
विषये 'न प्रवर्तते' । यदि शकुन्तला चावयैः परिहार्या परिहर्त्तव्या स्यात् तस्य
प्रवृत्तिस्तत्र न स्यात् ।

सुरति । अन्वयः—शिथिलम् अर्कस्योपरि चुतं नवमल्लिकाकुसुममिव उज्जिभक्ताधि-
गतं सुरयुवतिसम्भवं किल तत् मुनेरपत्यम् । व्याख्या—'शिथिलं' हन्तात् षष्ठम् अर्कस्य
(आकन्दित इति भाषा) उपरि चुतं पतितं 'नवमल्लिकायाः कुसुममिव' पुष्पमिव

आदौ 'उज्झितं मावा त्यक्तं पश्चात्' अधिगतं सु'नना प्राप्य 'सुरयुवतिः' अप्सरा मेनका 'सम्भवः' कारणं यस्या 'किल' तादृशमेव' तत मदभिलषितं 'सुनेः' कण्वस्य 'अपत्यं' कन्या शकुन्तला । अप्सरःसम्भवा इयं कथं परिहाय्या ।

विदूषक इति । राजोक्तौ अनादरप्रकाशार्थं 'विहस्य' ईषःचैर्हसित्वा आह 'यथा' यद्वत् 'पिण्डखर्जुरैः अतिमधुरैः खर्जुरभेदैः उद्धेजितस्य' पीडितस्य जातारुचिः 'कस्यापि' जनस्य 'तिन्तल्याम्' अस्त्ररमायां चिन्तायाम् 'आमलाषा भवेत्' जातः सात [सम्भावनायां लिङ्] तथा तद्वत् 'स्त्रीरत्नानि'-परमस्त्रीः 'परिभोक्तुं' शीलं यस्या तस्य भवतः इयम् एषा तपस्विकन्यापरणयविषयिणी 'अभ्यर्थेना प्रार्थना । आस्तां तावद्-परिहाय्या एव शकुन्तला । किन्तु यानि रमणीयानि त अन्तःपुरे सन्ति तेषामगम्यतः तुच्छेय वनवासिनो । तत् त्यज्यतामियमाकाङ्क्षा इति भावः । ['स्त्री' (त-, वि-) —'अन्तःपुरस्त्री—' (त- न्या- न-) ॥ परिभोगिणः' (त न्या) —' परिभाविणः' (रा- वि) ॥

NOTES

1. (a) सुरयुवति &c.—युवन् + त 'स्त्रियाम्' = युवति a young woman. सुराणां युवतिः a heavenly maiden i. e. an अप्सरम्; referring to मेनका । (b) किल—वार्तायाम् or अवधारणे । (c) अपत्यम्—न पतन्ति पितरः अनन इति नञ् + पत + यत् करणे बाहुलकात् that which prevents the ancestors from going to hell i. e. progeny. d) तत्—That i. e. the one of which I am speaking. Here यच्छब्द is not necessary. प्रकान्तार्थत्वात् यच्छब्दीपादनं नापेक्षते । (e) उज्झित &c.—Abandoned (by the mother and found by the sage), 'पूर्वकालैक—' इति कर्मधा— । The mention of सुर and also a descent from a higher to a lower region suggests the high pedigree of the girl. The match will therefore give an exalted rank to the race of पुरु । Again सुरयुवति shows that even if the father were a Brahmana, the girl would be marriageable because "असंवर्यदेव-सम्भवा" । Hence the jester's attack fails from the social as well as the moral point of view.

2. Remark—Note how the gender changes with the objects compared. Thus (i) सुरयुवति and नवसंज्ञिका both in the feminine ;

this is necessary in speaking of the mother (ii) सुनि and अकं both masculine and represent the father. (iii) अपत्य and कुसुमम् both in the neuter ; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter it should be represented by a general name (अपत्य) । Again the circumstances are similar too—(iv) सुरयुवति is high, सुनि is low ; so also नवमल्लिका is high and अकं is a low shrub.—(Akanda). (v) उज्झित by the higher one and अधिगत by the lower, so also शिथिल from the higher one and चूत on the lower.

2 (a) N. B.—Navamallika, Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works.

3. (a) The jester now attacks from another side. He ridicules the king's taste (b) विहस्य—It is the laugh of ridicule. (c) उद + विज + णिच् + क्त कर्मणि = उद्विजितः troubled. पिण्डखजुर is very sweet ; too much sweet things produces disgust and causes loss of appetite. Then chutni of tarmarind is welcome (तिल्लिग्रामभिलाषः) । But then that is for a moment only. Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets. Such seems to be the case with you now* (d) स्त्रीरत्न &c.—“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते” । स्त्रीणां रत्नानि स्त्रीरत्नानि the best of the female sex. No निर्धारण ; no prohibition of षष्ठीसमास because निर्धारण takes place only when three things are mentioned, viz. (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole. These do not occur here. स्त्रीरत्न + परि + भुज + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये = स्त्रीरत्नपरिभोगो (णिनौ बाहुलकात् भोगार्थे कुत्वम्) ; or परि + भुज + घञ = परिभोगः । स्त्रीरत्नस्य परिभोगः । स अस्ति यस्या इति मत्वर्थीय इति ; one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तस्या ! (e) The jesters' point is—The incomparable beauties in your harem are the sweets, You have had too much of them. To improve your appetite for them you desire this tarmarind or the her-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mit's daughter for a change. I understand you ! you will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardour. Now, think if that would be either honourable on your part, or just with regard to this simple maiden of the forest.

4. Readings—(a) अन्तःपुरस्त्रीरत्न is more definite, but स्त्रीरत्न alone too leaves no doubt as to who are meant. (b) परिभाविन् one who despises, does not suit the context.

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

KING—You are not indeed looking at her, hence you have said so.

विदूषकः—तं क्व रमणिज्जं जं भवदो वि विस्मयम् उपादेदि
[तत् खलु रसणौयं यत् भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति] ।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration.

राजा—वयस्य, किं बहुना—

चित्त्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुविभुत्वमनुचिन्तय वपुश्च तस्याः ॥८॥

KING—Friend, what use saying much ? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, Or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful.

राजसि । 'एनां शकुन्तलां तावत् न पश्यसि येन हेतुना 'एवम् अवादीः' उक्तवानसि [अद्यतने भूते सुखे] । न हि सा तन्मायतो वर्तते अतएव एवम् उच्यते त्वया ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

विदूषक इति । निपुणोऽसि वयस्य । अतो यत् भवान् अपि तस्या रूपेण विस्मितः
तत् मन्ये सुन्दरी किल सा—इत्यर्थः ।

राजेति । 'बहुना' उक्तेन किं' स्यात् संचेपतोऽव ब्रवीमि—

चित्रे इति । अन्वयः—धातुविभुत्वं तस्या वपुश्च अनुचिन्ता (स्थितस्य) मे, सा विधिना
चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा, मनसा नु रूपोच्चयेन कृता, अपरा स्त्रीरत्नसृष्टिः
प्रतिभाति । व्याख्या—'धातुः' सृष्टुः 'विभुत्वं' निर्माणसामर्थ्यं 'तस्याः' शकुन्तलाया 'वपुश्च'
अनुपमं शरीरञ्च 'अनुचिन्ता' ध्यात्वा स्थितस्य 'मे' मम सम्बन्धे 'सा' शकुन्तला 'विधिना'
सूत्रा प्रथमं 'चित्रे निवेश्य' आलिख्य पश्चात् 'परिकल्पितः' साधितः 'सत्त्वेन' प्राणवायुना
'योगो' यस्याः तादृशी 'मनसा नु' किं वा तूलिकादिभिः कठोरता स्यादङ्गेषु इति भयात्
वाह्यं करणं विहाय अन्तःकरणेन 'रूपाणां विलोकसौन्दर्याणाम्' उच्चयेन 'एकत्र संग्रहेण
'कृता' निर्मिता 'अपरा द्वितीया, 'स्त्रीरत्नस्य सृष्टिः निर्मितिः 'प्रतिभाति' अवभासते ॥
पुरा सुन्दोपसुन्दवधार्थं विधात्वा स्त्रीरत्नमेकं सृष्टम् इति श्रूयते । इयं हि शकुन्तला
द्वितीया स्त्रीरत्नसृष्टिः । निर्माणकुशलस्य विधेर्नैतत् चित्रम् । परन्तु सोऽपि मन्ये प्रथमं
महता यत्नेन आलिख्य पश्चात् प्राणप्रतिष्ठामकरोत् । अथवा एतदपि नालमीदृशस्य
सौकुमार्यं स्यात् तत् किं चन्द्राल्लावण्यं, प्रवालादधरकान्तिम् इत्यादि क्रमेण रूपाणि संगृह्य
यथास्थानं निवेश्य स मनसा एव तां निर्ममे । ["चित्रे" (रा-, वि-, म-)—"चित्ते"
(त-, न्या-) ॥ "सत्त्वयोगा" (रा-, वि-, म-)—"सत्त्वयोगात्" (म-)—"सर्वयोगान्"
(त-, न्या-) ॥ "मनसा विधिना कृता नु" (रा-, वि-, म-)—"रचिता (घटिता)
मनसा कृता नु" (भो)—"विधिना विहिता कृशाङ्गी" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. न तावत् &c.—The idiom is peculiar. The prior act
दर्शन, is in the वर्तमानकाल while the subsequent act, वदन, is भूते ।
We would say न पश्यसि येन वदसि or न अद्राक्षीः येन अवादीः ; or again
अद्राक्षीः येन वदसि । Language has changed since the days of
कालिदास । अश्वघोष who lived about a hundred or more years after
कालिदास (See Introduction) shows trace of this idiom. Thus he
says यदा गच्छति तदा अभवत् in "यदा वह्निर्गच्छति पार्थिवात्मजस्तदाभवद्द्वारमपावतं
स्वयम्" — Buddha charita. VIII—46.*

5. तत खलु—The jester is now completely disarmed. The king's calm and straight-forward reply has non-plussed him. He sees his error in comparing Sakuntala to the tamarind which the king wants merely as a change, and admits her to be as lovely as, or lovelier than the beauties of the harem. Note the force of खलु and अपि । रमणीय खलु, and not a mere change—रमणीयत्वादेव प्रार्थयते । Why say so without seeing her ? Because भवतोऽपि विस्मयम्—it has excited the wonder of even a connoisseur like thyself.*

3. (a) परिकल्पित &c,—सत्त्व is प्राण life. "सत्त्व" गुणे पिशाचादौ—चित्ते प्राणेषु" इति विश्वः । तस्या or तेन योगः connection with life i.e. infusion of life. परिकल्पितः सत्त्वयोगो यस्याः unto whom the infusion of life has been achieved.* बहु— । (b) रूपोच्चयेन — उद + चि + अच् भावे उच्चयः culling, gleaning संग्रहः । रूपोच्चयः सौन्दर्यसंग्रहः, i.e. उच्चितानि रूपाणि । भावानयने द्रव्यानयनम् । (c) नु—Indicates विकल्प alternative. "नु पृच्छायां विकल्पे च" इति कोषः । Two alternatives are suggested—[i] She is a painting, done with supernatural skill and then enlivened ; [ii] She is a collection of all beautiful things in nature. Note the तृतीया in रूपोच्चयेन, मनसा विधिना । The first refers to the material for the work उपादान, the second to the implement (करण) । These two have करणे तृतीया । The third is the agent and has अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । (d) स्त्रीरत्नसृष्टिः—स्त्रीणां रत्नं अष्टं स्त्रीरत्नम् (See above). तस्या सृष्टिः । [e] अपरा—Another i. e. a second. The first स्त्रीरत्नसृष्टि took place long ago ; this is the second. For a similar use of अपर compare "आविर्भूतमयां मध्ये पारिजातमिवापरम्"—Raghu. Allusion is to the creation of तिलोत्तमा । She too was made with रूपोच्चय । The object was to make the brothers सुन्द and उपसुन्द—two invincible demons—quarrel over her. Compare—"निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ विषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्याद्वरजङ्गमम् । समामदर्शनीयं तत्तदवस विप्रवित् ॥...प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा । विषु लोकेषु नारीणां रूपेणा-

प्रतिमाभवत् ॥...तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥...गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे । प्रार्थनीयेण रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥—Mahabharata ; such was her loveliness, that Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have a good look at her. Compare—"द्रष्टुं कामसा चात्यर्थं गतया पार्श्वतस्तया । अन्यदङ्घ्रितपद्माच्च दक्षिणं निःसृतं सुखम् पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या पश्चिमं निःसृतं सुखम् ॥ गतया चीत्तरं पार्श्वमुत्तरं सुखम् ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः ॥ रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥—Mahabharata. Cp. Kalidasa's description of Urvashi's beauty—"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रोऽनुकान्तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयंतु मदनी मासोऽनु पुष्पाकरः । वेदाभ्यास-जडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः" ॥

4. Reading—The sloka is knotty one; No two commentators agree in their explanation. Raghava's construction is—(शकुन्तला) विधिना चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा नु । रूपोच्चयेन मनसा कृता नु । धातुर्विभुत्वं तस्या वपुश्च अनुचिन्त्या सा स्त्रीरवसृष्टिः मे अपरा प्रतिभाति । अपरा जगत्स्त्रीरवसृष्टिविलक्षणा । Vidyasagara construes—(शकुन्तला) विधिना चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा । नु रूपोच्चयेन मनसा कृता । धातुर्विभुत्वं तस्या वपुश्च अनुचिन्त्या मे सा अपरा स्त्रीरवसृष्टिः प्रतिभाति । अपरा—जगद्विलक्षणा । Our explanation (see Tika) give this sense—Thinking of her loveliness I cannot conceive how it was possible for विधि to create her. But when I remember that विधि is omnipotent. I fancy that like celebrated स्त्रीरव, created for the destruction of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्त्रीरवसृष्टि in Sakuntala, but this time, for greater perfection, if possible, it is ब्रह्मन् himself, and not his menial विश्वकर्मन् that did the work. Even he had to draw a picture first and then infuse life into it ; or perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse and did it all with his mind though the materials employed, were the same as previously used by विश्वकर्मन् viz. the assemblage of all that beautiful in the universe.* The result has been a lovelier production than तिलोत्तमा herself. Note the two

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness. First—Implements are the same (hands), the mode of work is different (चित्रं निवेश्य &c). Second = Material the same (रूपोच्चय), the Implements are different (mind and hand). Of course there is this additional common difference that in one case that servant (विश्वकर्मन्) works, in the other the master (घातृ) himself. Prof. Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a defect viz. तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वकर्मन् । This is immaterial. Even though shaped by विश्वकर्मन् she was none the less the creation of विधि whose agent विश्वकर्मन् was in the matter. Thus—“ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा । सुहृत्तमिव सञ्चिन्ता... विश्वकर्माणमाह्वयत् ।... व्यादिदेश पितामहः । सृज्यतां प्राथनीयैका प्रमदति महातपाः ।”—Mahabharata.

5. Reading—If my interpretation is accepted, the reason for adopting my readings are obvious ; वसन्ततिलका is the metre.

विदूषकः— जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रुववदोणं [यदि एव प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्] ।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all beauties.

राजा— इदञ्च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किमलयमलूनंकररुहैर्

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

KING—That is just what is in my mind. [Or—This too is is my mind]. Her faultless beauty is a flower not yet smelt, a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet bored, as if the very fruit of merits not yet divided. I know

not whom the Ordainer will approach as the enjoyer in the matter.

विदूषक दति । 'यदि एवम्' ईदृशी एव शकुन्तला तर्हि इदानीं 'रूपवतीनां' लक्ष्मीगौरौप्रभृतीनां 'प्रत्यादेशः' निराकृतिर्जाता । सर्वा रूपवत्यः अनया निराकृताः । एका शकुन्तला एव रूपवती जगति, नान्या काचित् ।

राजेति । 'इदञ्च' एतत्तु 'मे मनसि वर्त्तते' । रूपवत्यो निराकृता इत्येवाहं मन्ये । यद्वा—'इदञ्च' एतदपि वक्ष्यमाणं 'मे मनसि वर्त्तते' । अस्मिन् पक्षे वक्ष्यमाणश्लोकस्य चरणवयम् एतद्वाक्यस्य विषयः । अथवा 'मे च' समापि इत्यादि ।

अनाघ्रातमिति । अन्वयः—अनघं तद्रूपम् अनाघ्रातं पुष्पम्, कररुहैरलूनं किसलयम्, अनाविद्धं रत्नम् अनास्वादितरसं नवं मधु, अखण्डं पुण्यानाञ्च फलमिव । विधिः इह कं भोक्तारं समुपस्थास्यति न जाने । व्याख्या—'अनघम्' अपापम् अदोषमित्यर्थः ["पापव्यसनयोरघम्" इत्यनेकार्थकोषः] 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'रूपम् अनाघ्रातं' अकृतगन्धोपभोगं 'पुष्प' कुसुमम् । 'कररुहैः' नखैः 'अलूनम्' अच्छिन्नं, मण्डनत्वेन अनुपभुक्तं 'किसलयं' नवपल्लवम् । 'अनाविद्धम्' अच्छिद्रं भूषणत्वेन अनुपभुक्तं रत्नं मणिः । अनास्वादितः अनुपभुक्तः 'रसो' माधुर्यं यस्य तत् तादृशं 'नवं' नूतनं 'मधु' । किं बहुना, 'अखण्डं' भक्षणार्थं कर्त्तव्यं अविभक्तं 'पुण्यानाञ्च' सुकृतराशौनामेव 'फलमिव' मन्ये [इत्युत्पत्त्या । पूर्ववत् तु पुण्यादित्वेन रूपणात् रूपकम्] । 'विविः' विधाता 'इह' शकुन्तलारूपविषये 'कं' जनं 'भोगभाजं' समुपस्थास्यति "एहि भोः, अत्र त्वं भोक्ता" इति कस्य समीपवर्त्ती भविष्यति [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । उपेन व्यवधानात् "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदमत्र न] 'न जाने' । धन्यः स यः अस्य रूपस्य भोक्ता—इत्याकाङ्क्षातिशयाविष्करणम् ।

NOTES

1. प्रति + आ + दिश + घञ् भावे = प्रत्यादेशः supplanting. Or प्रत्यादिश्यते अनेन इति प्रति + आ + दिश + घञ् करणे = प्रत्यादेशः that with which supplanted. He means to say—All well-known beauties are now put to shade by शकुन्तला ।

2. (a) आ + घ्रा + क्त कर्मणि = आघ्रातम् smelt, न आघ्रातम् not smelt. Flower is enjoyed by smelling, Her beauty is a flower

unenjoyed. (b) लू + क्त कर्मणि—लूनम् plucked. न लूनम् not plucked. Tender twigs are enjoyed by plucking and wearing in the ears. Her beauty is a tender twig unenjoyed. (c) करे रोहन्ति इति कर + रुह + क कर्त्तरि = कररुहाः nails. आ + व्यच् + क्त कर्मणि = आविद्धम् pierced. अनाविद्धम् not pierced. Gems are bored and strung into necklaces &c. This is enjoying of gems. Her beauty is gem unenjoyed (d) आ + खद् + णिच् + क्त कर्मणि—आखादितः tasted. तादृशो रसो यस्याः whose flavour is tasted, न आखादितरसम् Honey is enjoyed by tasting. Her beauty is fresh honey unenjoyed.

2. (a) खण्ड is "part". "खण्डोऽस्त्रौ शकले" इति विश्वः । अकृतः खण्डः असा अखण्डम् undivided, uncut बहु— । फल is enjoyed (eaten after cutting it up). Her beauty is as if the very fruit of merits but it is yet unenjoyed. Others explain अखण्ड as समग्र complete. न खण्डम् अखण्डम् not part, i.e. whole. (b) अविद्यमानम् अधमस्मिन् अनघम् faultless, (c) इह—In this matter, i. e. in तद्रूप her beauty. (d) जाने—ज्ञा + लट्, ए । "अनुपसर्गात् ज्ञः" इति कर्त्तृप्रियाये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

Reading—Both किसलय and किशलय are correct, but the former is Kalidasa's favourite. Comp. the यमक in "किसलयैः सल-यैरिव पाणिभिः"—Raghu. There is a pun in the word फल in the third line. फल means 'consequence' and also 'fruit'. The sense is—अनाघातं पुण्यम् does not fall to the lot of one without luck. It is a पुण्यफल । Again कररुहैरलूनं किसलयम् is another पुण्यफल । So too is अनाविद्ध रत्नम् a third पुण्यफल । Yet a fourth पुण्यफल is अनाखादितरस मधु । By enjoying the beauty of Sakuntala this fourfold पुण्यफल is enjoyed. But this is not all. Her beauty is as it were फल of all sorts of पुण्य । Whatever is enjoyable in the universe, is enjoyed by enjoying her beauty. Lucky in-

1 is the man whom विधि will invite to enjoy it.*

, The metre is शिखविणौ (see यदालोके &c. Act I). We

have रूपक in the first two lines (see वातेरित &c. Act. I) and उत्प्रेक्षा in the third (see कृष्णसारे Act I)].

विदूषकः—तेन हि लघु परित्राअदू णं भव' । मा कस्सवि तवस्मिणो इङ्गदोतेल्लचिक्कणसौस्स्स हत्थे पडिस्सदि [तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विनः इङ्गदो- तैलचिक्कणशौर्षस्य हस्ते पतिष्यति] ।

VIDUSHAKA—Then you must rescue her quick. It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil.

राजा—परवती खलु तत्रभवती ! न च सन्निहितोऽत्र गुरुजनः ।

KING—But she has a master and her superior is not at hand here.

विदूषक इति । तेन हि यद्येवं तदा 'भवान् एनां' शकुन्तलां 'लघु' भटिति 'परित्रायतां' रक्षतु । कुतोऽस्या भयमित्याह—'इङ्गदोतैलेन चिक्कण' मसृण 'शौर्ष' मस्तकं यस्या तादृशस्या, अत्यन्ततः शकुन्तलायाः अयोग्यस्या इत्यर्थः, कस्यापि तपस्विनः 'हस्ते' मा 'पतिष्यति' तेन ऊढा तदमोग्या भविष्यति ["हस्ते पतनम्" इति लौकिकोक्तिः] इति 'सा' मा भूत् ॥ ["तैलचिक्कण" (त-, न्या-, म-) "तैलमिश्रचिक्कण" (रा-, वि-)] ।

राजिति । 'तत्रभवती' शकुन्तला 'परः' अन्यः अस्ति अस्याः प्रभुत्वेन इति 'परवती' पराधीना 'खलु' । 'गुरुजनः' येन सा परवती सः 'च अत्र' अस्मिन् तपीवने 'न सन्निहितः' न उपस्थितः । अतो लघु परित्राणं न सम्भवति ।

NOTES

1. तेन हि etc.—The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that would be a calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate.* In 'तैलमिश्रचिक्कण' मिश्र is superfluous.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. परवती &c,—The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master. Her father has to be approached, but he is away. Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic will not woo and win her; or that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now. Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester (विश्रान्तेन भवता सहायेन भवितव्यम्—Ante).

विदूषकः—अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशो से दिष्टिराओ
[अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशः अस्या दृष्टिरागः] !

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour ?

राजा—निसर्गादेव अप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु—
अभिमुखे मयि संहृतमौक्षितं हसितमन्यनिमित्तकतोदयम् ।
विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनी न च संवृतः ॥११॥

KING—A hermit's daughter is indeed naturally un-obtrusive. Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled but as if the smile arose from some other cause. Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed.

विदूषेति । 'अथ' पक्षान्तरे' गुरुजनस्य असन्निधानपक्षे पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति ['अन्तरान्तरेणयुक्ते'] इति द्वितीया] अस्या शकुन्तलायाः 'दृष्टिरागः' नैव प्रीतिः 'कीदृशः' ["अथ" (त-, न्या-, म)—"अव" (रा- वि-) ॥ "भवन्त-मन्तरेण" (रा-, वि-, म-) "तवोपरि" (त- न्या-)] ॥

राजेति । 'तपस्विकन्यारूपो जनः निसर्गात्' प्रकृत्या [द्विती पञ्चमी] 'एव अप्रगल्भः' अप्रौढगूढभावः । 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वेऽपि ।

अभीति । अन्वयः—मयि अभिमुखं संहृतं तथा ईक्षितम् । अन्यनिमित्तकतोदयं तथा हसितम् । अतो मदनी विनयवारितवृत्तिः न विवृतः न च संवृतः । व्याख्या—मयि

अभिमुखे' तस्यां दत्तनेव' सति 'संहतं' परावर्तितं यथा 'तथा' 'तथा' शकुन्तलया 'इक्षितं' दृष्टम् [भावे क्तः] । 'अन्यस्मात्' मदभिन्नात्' निमित्तात् कारणात् 'उदयः' आविर्भावो यस्य हासस्य, तत् यथा तथा तथा 'हसितं' हासः कृतः [भावे क्तः] । अतः मदनः' कन्दर्पः 'विनयेन' सुशिक्षया 'वारिता' निरुद्धा 'वृत्तिः' प्रसरो यस्य तथाविधः सन् 'न विवृतः' प्रकाशितः 'न च स' 'वृतः' गोपितः । 'मयि ईक्षितं' मत्समक्षं हसितञ्च, तेन मने सा अनुरक्ता । किन्तु ईक्षणं संहतं हासश्च निमित्तान्तरात् इति तु उदासीनेति प्रतीयते । एवं सति न जाने "कीदृशोऽस्या दृष्टिरागः" इति भावः । ["इक्षितम्" (त-, वि-, न्या, म-)—"ईक्षणम्" (रा-) ॥ "कृतोदयम्"—(रा-, वि-, म- ("कथोदयम्" (त, न्य)] ॥

NOTES

1. अथ—An अव्यय । Suggests an alternative (विकल्प) । अथाथो संशये स्वातामधिकारे च मङ्गले । 'विकल्पानन्तरारम्भप्रश्नकार्तस्त्रासमुच्चये ॥" इति मेदिनी । First, tell me if she likes you or not. If you are liked (विकल्प), a solution is possible, even though the father be absent. (b) अन्तरेण—Towards, with reference to. An अव्यय । Compare = "देवीवसुमतीमन्तरेण सहदुपालम्भनं गतोऽस्मि"—Act. V (c) दृष्टिरागः—रज्यते अनेन इति रज्ज् + घञ् करणे = रागः colour, i.e. expression, पश्यन्वनया इति दृश् + क्तिन् करणे = दृष्टिः । तस्या रागः the expression of her eyes. (d) With the reading अव for अथ, take अव as द्वितीयाथे तल । अवभवन्तम् towards your honour.

2. (a) निसर्गात्—नितरां सृज्यते इति नि + सृज् + घञ् कर्मणि = निसर्ग nature. तस्मात् । (b) प्रगल्भते इति प्र + गल्भ् + अच् कर्तरि = प्रगल्भः forward, outspoken. स प्रगल्भः ।

3. (a) अभिगतं सुखमस्य अभिमुखः, बहु—तस्मिन् । मयि = भावे ७मी । (b) अन्यत् निमित्तम् some other cause. कर्मधा— । तेन कृतः । इतत् । तादृश उदयो यस्या, तत् यथा तथा । (c) विनय.....वि + नी + अच् भावे = विनयः discipline. वृ + णिच् + क्त कर्मणि = वारिता checked. विनयेन वारिता checked by decorum. तादृशी वृत्तिर्यस्य । (b) The sense is—I may say she betrayed love, because she glanced at me But then she withdrew the glance when I faced her

which is not encouraging. Again her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine. So I can say neither that she loves me, nor that she does not. The metre is द्रुतविलम्बित ।

विदूषकः—ण क्वु दिदृमेत्तस्म तुह अङ्ग' आरोहदि [न खलु दृष्टमात्रस्य तव अङ्गम् आरोहति] ।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen. [Or—She does not sit on your lap just as you are seen ?]

राजा—मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तत्भवत्या । तथाहि—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसौद्विवृत्तवदना च विमोचयन्तो
शाखासु वल्कमसक्तमपि द्रूमाणाम् ॥१२॥

KING—But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness. Thus, having gone only a few steps the slim one stopped without occasion saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees.

विदूषेति । प्रथमदर्शने एतदेव पर्याप्तम् । दृष्टः एव दृष्टमात्रम् [नित्य-समासो—मनूरव्यसकादिः] तस्य दृष्टस्यैव 'तव' न तु सम्यक् सम्भाषितस्य 'न खलु अङ्गमारोहति । यद्वा—परिहासोक्तमेतत् । दृष्टमात्रस्य तव अङ्ग' न खलु 'आरोहति' ? इति काकुः । दर्शनमात्रमेव अङ्गमारोहतु इतीव ते अभिलाषः प्रतिभाति ।

राजेति । 'मिथः' अन्योन्यं 'प्रस्थाने पुनः' गमनकाले तु [पुनरुक्ति भेदे] 'तवभवत्या' शकुन्तलया 'शालीनतयापि' लज्जया अपि लज्जा तया यत् कृतं तेनापि हेतुना 'कामम्' अत्यर्थं 'भावः' अनुरागः 'आविष्कृतः' स्फुटीकृतः । 'तथाहि'—

दमेति । अन्वयः—तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकाण्डे दर्भाङ्गरेण चरणः चतः इति स्थिता, द्रुमाणां शाखासु असक्तमपि वल्कलं विमोचयन्ती विवृतवदना च आसीत् । व्याख्या — 'तन्वी' कृशाङ्गी शकुन्तला 'कतिचिदेव' न तु वह्नि 'पदानि गत्वा अकाण्डे' अनवसरे ["काण्डश्चावसरे वाणे" इति धरणिः] मिथ्यैव इत्यर्थः 'दमस्य' केशस्य 'अङ्गरेण' सूच्या 'चरणः चतः' पादो विद्धः 'इति' एवमुक्त्वा 'स्थिता' निश्चला आसीत् । 'द्रुमाणां' वृक्षाणां 'शाखासु असक्तमपि' अपरिलग्नमपि 'वल्कलं' लग्नमिव विमोचयन्ती 'शाखासुक्तं' कुर्वती सती विवृतं पराङ्मुखं मदभिमुखमिति यावत् वदनं मुखं यस्या तथाविधा च आसीत् जाता ॥ भूयोऽपि मा द्रष्टुमिच्छन्ती लज्जया सखीभ्यां स्वेच्छामनावेद्य यत् व्याजमाचरितवती तेनापि च भाव आविष्कृत इति भावः ॥

NOTES

1. (a) दृष्टमावस्य—“मावः कार्तस्त्रेऽवधारणे” इत्यमरः । Hence अवधारणे । दृष्टमावम् is then neuter by the rule “परवर्त्तिङ् इन्द्रतत्पुरुषयोः” । But कालिदास has elsewhere विद्धमाव in the sense विद्ध एव in the masculine. We avoid मावच्, स्वार्थे because ‘वत्त्वन्तात् स्वार्थे—’ restricts it to words ending in वत् only, such as यावत्, तावत् &c. (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न । If अवधारण, explain—No woman sits on the lap of one who is but seen only once. If प्रश्न then the remark is sarcastic—Oh ! She does not sit on your lap as soon as you are seen ! Is that makes you doubt her love ?

2. मिथः &c.—(a) Here the king refers to more positive indications of love. (b) पुनः—Shows the difference (भेद) । The previous indications were vague, but (पुनर्) these are more decisive. (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अर्हति इति शालाप्रवेशन + खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter. The उत्तरपद (प्रवेशन) disappears by निपातन in the rule “शालीनकौपीने अष्टृष्ठाकार्ययोः”—शालीन and कौपीन are irregularly obtained in the sense अष्टृष्ठा and अकार्य respectively. “अष्टृष्ठाः अप्रगल्भः (shy)....खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपातने”—Vrittikara. Hence literally, शालीन means one who deserves to keep inside his room, i.e. one who does not know

the ways of the world—Bashful. तस्यभावः मालीनता । We take it in the neuter, because if we derive first शालीना in the feminine we shall not have पुं वद्भाव with तल्प्रत्यय । (d) अपि—गर्हायाम् । The force is—Through hashfulness she could not disclose her wish to her friends. The ruse she adopted was through bashfulness. Even thus she betrayed herself.

3. (a) अकाण्डे—न काण्डः अकाण्डः no occasion. तस्मिन् । (b) स्थिता—स्था + क्त कर्त्तरि stopped. (c) कति—किम् + डति । चित् is an अव्यय having here the sense of अपि । कतिचित् = कति अपि, i.e. an indefinite few. (d) The metre is वसन्ततिलका ।

विदूषकः—तेन हि गृहोदपाहेओ होहि । किदं तुण
उववणं तवोवणत्ति पेक्खामि [तेन गृहोतपाथियो भव ।
कृतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रेक्षे] ।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender. I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove.

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय
तावत् केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः ।

KING—Friend I have been recognised by some of the ascetics ; think then with what pretext I may again visit the hermitage.

विदूषकः—को अवरो अवदेसो तुम्हाणं राआणं [कः अपरः
अपदेशो युष्माकं राज्ञाम्] । नौवारच्छुट्ठभाअं अम्हाणं उवहरन्तु
ति [नौवारषट्ठभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति] ।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings ? Be it this 'Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains.'

बदूषेति । तेन हि यद्येवं तादृशं गृहीतं सञ्चितं पाथियं गन्तुः पथि साधु वस्तु
येन तादृशो भव । यकम्पसावपात् सञ्चयात् त्वया न निवर्त्तितव्यं किन्तु तत्प्रति-

गन्तव्यमेव । तत् पथि वर्त्तनयोग्यं पाथेयं गृहाण । आश्रमं याहि इत्यर्थः । त्वया तपोवनम् उपवनं प्रमोदवनं कृतम् इति अहं प्रेक्षे । यवान्यैस्तपश्चीयते त्वया नु तव चितं प्रेम अहौ निपुणता ते इत्यभिप्रायः ।

राजेति । परिज्ञातो राजाहमिति विदितः । 'चिन्तय तावत्' विचिन्ता ब्रूहि केन अपदेशेन व्याजेन पुनः भूयोऽपि आश्रमपदं गच्छामः । पूर्ववैखानसेन निमन्वितोऽहं गतः अधुना पुनः केन यामि इति प्रश्नः । ["पुनराश्रमपदं गच्छामः" (त-, न्या- म-) "सकृदपि आश्रमे वसामः" (रा-, वि-)] ॥

विदूषेति । राज्ञां युष्माकम् अपरः अन्यः 'कः अपदेशः' व्याजः । 'अस्माक' राज्ञां प्राप्य निवारस्य षष्ठभागम् उपहरन्तु मत्सकाशमानयन्तु तापस इति कृत्वा विशतु भवान् ।

NOTES

1. (a) गृहीतपाथेयः—पथि साधु इति पथिन् + ढञ् = पथेयम् provender, stores for the journey. Collect stores for the journey. This is the solution of the king's problem. 'The sage is away. That does not matter. She loves you. Go then to the hermitage, stay there for sometime [गृहीतपाथेयो भव] until she becomes yours by the गान्धर्व form of marriage which does not require consent of the parents."

2. (a) The king likes the idea. The difficulty is to find some pretext to go there a second time. (b) तावत्—अवधारणे । Emphasises चिन्तय । (c) अपदिश्यते वक्ष्यते अनेन इति अप + दिश + घञ् करणे = अपदेशः a pretext. तेन । तृतीया करणे । (d) आश्रमपदम्—आश्राम्यति अस्मिन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे आश्रमः hermitage, तस्य पदम् the site of the hermitage. (e) This is the difficulty. An ordinary individual may come and go out unnoticed. The case of kings is different. They know me here. If I go I must have some excuse to explain my visit.

3. (a) नीवार etc.—नितरां त्रियन्ते इति नि + वृ + घञ् कर्मणि = नीवाराः wild grains, नि is lengthened by the rule,—“उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये

बहुलम्—The final of an उपसर्ग is irregularity lengthened when चञ् follows and the compound does not refer to a human being

राजा—मूर्ख, अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो
रत्नराशीनपि विहाय अभिनन्द्यते । पश्य—

यदुत्तिष्ठति वरुण्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥१३॥

KING—Fool, quite a different kind of rent these ascetics pay which is prized foregoing even heaps of jewels. Behold—Of kings the wealth which arises from the castes is perishable. The foresters give us the sixth part of their penance which is indeed imperishable.

नेपथ्ये — हन्त सिद्धार्थौ स्वः ।

(In the Tiring room)—Ha ! We have gained our object.

राजिति । भाग एव इति 'भागधेयः' [स्वार्थे धेयप्रत्ययः] । एते तपस्विनः
अन्यमेव' प्राकृतैर्देयात् भिन्नमेव भागधेय' करम् ["भागधेयः करो वलिः" इत्यमरः]
निर्वपन्ति' ददाति यो' भागधेयः (उत्तरवाक्यस्थितत्वादत्र यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं
नापेक्षते) रत्नानां' मणीनां राशीन् अपि' समूहान् अपि विहाय' परित्यज्य अभि-
नन्द्यते बहुमन्यते । कुतोऽयमुत्कर्ष इति चेत् 'पश्य'—

यदिति । अन्वयः—नृपाणां वरुण्यो यत् धनम् उत्तिष्ठति तत् क्षयि । आरण्यका
नः अक्षय्यं हि तपःषड्भागं ददति । व्याख्या — नृपाणां राज्ञां वरुण्यो' ब्राह्मणादिभ्यः
यत् धनं' कररूपं वित्तम् उत्तिष्ठति' आदौयते (उदोऽनुद्ध'कर्मणि" इत्यत्र ईहा-
ग्रहणात् अत्र च ईहाया अभावात् नात्मनेपदम्) तत् क्षयि' विनाशि । आरण्यकाः'
तपस्विनः नः' अस्मभ्यम् अक्षय्यं हि' हेतुमशक्यमेव ["क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" निपात्यते]
तपसः षट्' षष्ठी भागः तपःषड्भागः' [अत्र षट्शब्दस्य षष्ठार्थत्वात् न संख्यात्वम्,
"वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य क्वचित् पुरणार्थत्वमिष्यते" इति नियमात् । तेन "दिक्संख्ये'
संज्ञायाम्" इति नियमो न प्रवर्तते । ततः समासः] तं 'ददति' [ददातेः षट्ः
अन्ति] । [तद्धनम्' (त- न्या-)—तत् फलम्' (रा- वि, म-) ।

नेपथ्ये इति—'हन्त' हर्षे । सिद्धः' सम्पन्नः अर्थः' प्रयोजनं ययोः तथाविधौ स्वः भवावः । राजदर्शनार्थं चलितौ मृगयां गतो न वा इति सन्दिहानी न यातः इति श्रुत्वा हृष्टौ तापसौ एवम् ऊचतुः ।*

NOTES

1. निर्वपन्ति — निर् + वप + लट् अन्ति give [वपति—ते, उवाप—ऊपे वप्स्यसि—ते, अवाप्स्यीत्] ।

2. (a) उत्तिष्ठति—Accrues उत्पद्यते । उद + स्था takes आत्मनेपद when it does not mean to 'get up', the rule being—उदोनूङ्कर्मणि । Here 'to get up' is not the meaning yet we do not get आत्मनेपद ; because, for the आत्मनेपद, the Varttika "ईहायामिति वक्तव्यम्" requires the meaning to be 'to make an effort.' (b) वर्णेभ्यः—From the four गृहिन् class as distinguished from the forester (आरण्यक) । अपदाने पञ्चमी । (c) क्षयि—क्षीयते इति क्षि + इनि ताच्छील्ये कर्त्तरि । (d) तपःषड् &c.—षट् here means षष्ठ, the sixth by the maxim 'संख्याशब्दस्य—' etc. see Tika. Hence it is not a संख्या and the rule "दिकसंख्ये संज्ञायाम्" does not apply. Thus षट् भागः षड् भागः कर्मधा । तपसः षड् भागः । तम् । (e) अक्षयाम् चेतुःशकाम् इति क्षि + यत् कर्मणि क्षयाम् by निपातन in the rule "क्षयजयौ शक्याथे" । The usual form is क्षेयम् in the sense चेतुमहम् । [f] आरण्यकाः—अरण्ये भवा इति अरण्य + वुज् by the rule "अरण्यान्मनुष्ये" । Nom to ददति ।

3. Remark—उत्तिष्ठति is usually used with reference to income as in ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति । It is customary to speak of income as धन not as फल । Hence, prefer the reading धनम् to फलम् ।

राजा (कणं दत्त्वा)—अये धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवि-
तव्यम् ।

KING—Ha ! By their deep and calm voice they are bound to be ascetics.

(प्रविश्या) दीवारिकः—जेदु जेदु भट्टा । एदे दुवे इ-सि

कुमारश्चौ पङ्क्तिहारभूमिं उवद्विदा [जयतु जयतु भर्ता । एतौ
द्वौ ऋषिकुमारकौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ]

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious.
(Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths
have approached the ground at the door.

राजा—तेत हि अविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

KING—Then let them enter without delay.

दौवारिकः—एसो पवेसेमि [एष प्रवेशयामि] (निष्क्रम्य
ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य) इदो इदो भअन्तो [इत इतो
भवन्तो] ।

WARDER—Here, I am letting them in. (Going out and
reentering with the hermit youths) This way, Sirs; this way.

राजेति । ('कणं' दत्त्वा' श्रुत्वा, आह) 'धीरा' गम्भीराः 'प्रशान्ताः' स्थिराश्च ये
स्वराः कण्ठध्वनयः तैः उपलक्षितैः ["इत्यभूत्तलक्षणे" इति तृतीया] तपस्विभिर्भवित-
व्यम् । यथा धीराः प्रशान्ताश्च कण्ठस्वराः श्रूयन्ते, तथा मन्ये तापसा आगता इति भावः ।

जयत्विति । ऋषि चामू कुमारकौ चेति ऋषिकुमारकौ तापसयुवानी 'प्रतिहारस्य'
हारस्य 'भूमि' देशम् उपस्थितौ' प्रापतौ आगतौ इत्यर्थः ।

तेनेति । 'तन हि' ततः 'तौ' 'अविलम्बितं' भटिति यथा तथा 'प्रवेशय' ।
इत इति । हे 'भवन्तौ इत इतः' अस्यां दिशि उपसर्पन्तम् अथ राजा आस्ते ।

NOTES

1. धीर &c.—धीर is deep. Compare 'प्रमथ्यमानाणवधीरनादिनीम्' ।
धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्वी is like जटाभिस्तापसः । Such voice, like matted
looks indicates तपस्वी । Hence इत्यभूत्तलक्षणे तृतीया ।

2. प्रतिहार &c,—प्रतिङ्गियन्ते राजसकाशं नीयन्ते जना अस्मात् इति प्रति +
ह + घञ् अपादाने = प्रतिहारः the gate तस्य भूमिः ।

3. अविलम्बितम्—विलम्बितं विलम्बः । भावे क्तः । अविद्यमानं विलम्बितं
अस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु— ।

4. एषः—Implies instant execution.

(उभौ राजानं विलोकयतः) । प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणहन्वगोतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥१४॥

(The two look at the king) FIRST HERMIT—Oh ! The attractiveness of his person though resplendent ! Or, this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how ? By him too residence is taken up in an Asrama which is open to all for enjoyment. He too gleans penance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heaven.

अहो इति । 'अहो' आश्चर्य्ये अव्ययम् । 'दीप्तिमतोऽपि' तेजसा भासुरस्यापि अस्य 'वपुषः' 'विश्वसनीयता' विश्वासयोग्यता । अस्य भासुरमपि वपुः विश्वासमुत्पादयति भवं नैव जनयति इत्यर्थः । 'अथवा' नैतदाश्चर्य्यम् । 'उपपन्नं' युक्तमेव 'एतदस्मिन् ऋषिभ्यः' कणादिभ्यः [अन्यार्थभिन्नशब्दयोगात् पञ्चमी] 'नातिभिन्ने अनतिभिन्ने ऋषिकल्पे [नञर्थेन नशब्देन "सुपसुपा" इति समासः] 'राजनि' दुष्यन्ते । ["एतदस्मिन्" (त-, न्या-, म-)]—"एतत्" (रा-, वि-) ॥ "ऋषिभ्यो नातिभिन्ने" (रा-, वि-)—"ऋषिकल्पे" (त-, न्य-, म-)] ॥

अधीति । अन्वयः—अमुनापि सर्वभोग्ये आश्रमे वसतिः अध्याक्रान्ता । रक्षायोगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति । वशिनः अस्यापि केवलं राजपूर्वः पुण्यः मुनिरिति शब्दः चारणहन्वगोतः मुहुः द्यां स्पृशति । वाख्या—'अमुना' राज्ञा 'अपि ऋषिणा' इव 'सर्वैः भोग्ये' व्यवहर्त्तव्ये 'आश्रमे' गृहस्थाश्रमे, ऋषिपक्षे तपोवने, 'वसतिः' वेश्म

गृहम् ["वसती राविवेश्मनोः" इत्यमरः] 'अध्याक्रान्ता' अधिकृता । 'रचायां' प्रजा-
पालने 'योगात्' व्यापारात् 'अयमपि' ऋषिरिव 'प्रत्यहं' तपः' सुकृतं 'सञ्चिनोति' अजंयति
'वशिनः' लोकेशस्य आत्मेशस्य च 'अस्यापि' ऋषिरिव 'केवलं राजन्' इति शब्दः 'पूर्वो'
यस्मात् तादृशः 'पुण्यः' पवित्रः 'मुनिरिति शब्दः' आख्या 'चारणयोः' वैतालिकयोः, देव-
गायनयोर्वा 'इन्द्रेण' युष्मिन् 'गोतः' सन् 'मुहुः' वारं वारं 'द्यां' स्वर्गं स्पृशति' अधि-
रोहति । ऋषिरिवायमाश्रमवासी तपश्चरणशीलः भेदस्तु अयं राजपूर्वको ऋषिः
राजर्षि इत्येतावदेव । अतोऽहं ब्रवीमि 'ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि' इति ।

NOTES

1. (a) उपपन्नम् &c.—Sages are of august appearance ; yet they can be approached with confidence. The king does not differ much from a sage. Hence like that of sages his appearance too is confidence-creating though august. The next sloka explains how he does not differ much from a ऋषि . *

2. (a) अध्याक्रान्ता &c.—This is the first point of resemblance with a sage, viz. the king has an आश्रम which is the resort of all. (b) रचायोगात् &c.—Sages practice तपसः । So does this king by his self sacrifice in offering protection to his subject. (c) He too is वशिन् like a sage. The sage is वशिन् because he is जितेन्द्रिय । This king is doubly वशिन् because he is जितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation. "वशः परवशी विषु" इति कोषः । He is therefore entitled to be called a मुनि like the sages for, "दुस्तेष्वनुदिग्मनाः सुखेषु विगतरूपहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते" । (d) With these three points of agreement and only one difference (केवलं राजपूर्वः) he is truly ऋषिभ्यो नातिभिन्नः । (e) इन्द्रेण—इ is duplicated and by निपातन becomes इन्द्रे । "पूर्वपदस्य च अन्धो निपात्यते । उत्तरपदस्य च अत्वम्"—Bhashya. Neuter by usage ; लीवलं लोकात् "अत्यन्तसदृशरिते लोकविज्ञाते इन्द्रेण प्रसूयमानम्" । Bards always (अत्यन्त) appear two together सदृशरित before kings. Hence they are अत्यन्तसदृशरित । Also they are लोकविज्ञात ।

द्वितीयः—गोतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ?

SECOND H—Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabbhit Indra ?

प्रथमः—अथ किम् ?

FIRST H—Who else (Yes).

द्वितीयः—तेन हि,

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसोमां धरित्तोम्

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुवाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सुरा वज्रवैरा हि दैत्यैर्-

अस्याधिजेऽधनुषि विजयं पौरुहते च वज्रे ॥१२॥

SECOND H—Well, then it is no wonder that this person with arms long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of puruhata Indra. (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Puruhuta).

गौतमेति । हे 'गोतम' किम् अयं सः प्रसिद्धः 'बलभिदः' इन्द्रस्य 'सखा' ["राजाहः-सखिभाष्टच्" इति टच्] दुष्यन्तः इति काकुः ।

अथेति । अथ किम् इति स्वीकारोक्तिः । स एव इत्यर्थः ।

तेनेति । अन्वयः—तेन हि नगरपरिघप्रांशुबाहः अयमेकः उदधिश्यामसोमां कृत्स्नां धरित्तो भुनक्ति, दैत्यैः वज्रवैराः हि सुराः समितिषु अस्य अधिजेऽधनुषि पौरुहते वज्रे च विजयमाशंसन्ते, [इति] यत् एतत् न चित्रम् । यद्वा—सुरा समितिषु पौरुहते वज्रे [सति] अस्य अधिन्ये धनुषि विजयमाशंसन्ते च [इति] यत् एतत् न चित्रम् । व्याख्या—'तेन हि' यदि साक्षादिव पिनाकी अयमेव दुष्यन्तः तदा 'नगर-परिघः' पुरागीला इव 'प्रांशु' दृढदोघौ बाहू भुजौ यस्य सः [अथ विशेषणद्वारेण हेतु-पन्थासः] 'अयम् एकः एकलः 'उदधिः' सागर एव श्यामा' नीला 'सोमा' यस्य ताम्

["डावुभाभशमन्यतरस्याम्" इति डाप् । उपसर्जनङ्गः । ततश्चाप्] 'कृतज्ञा' समया 'धरित्री' सुबं 'भुनक्ति' पालयति, 'दैत्यैः' असुरैः सह 'वज्रं' रुदं 'दैरं' विरोधः येषां तथाविधा 'हि सुराः' देवाः । यतो वज्रवैरास्तुत इत्यर्थः [हि हेतौ च] 'समितिषु' युद्धेषु दानवयुद्धेषु 'अस्य' दुष्यन्तस्य 'अधिजे' दत्तगुणे 'धनुषि' पुरुहूतस्य इन्द्रस्य इदं 'पौरुहूतम्' ऐन्द्रम् । तस्मिन् 'वज्रे च विजयम्' अरिपराभवम् 'आशंसन्ते' सम्भावयन्ति विजयाशंसां स्थापयन्ति इत्यर्थः इति "यत् एतत् न चित्रं" न आश्चर्यम् । यद्वा—'सुराः समितिषु पौरुहूते वज्रे सति वज्रमनादृत्य ["षष्ठी चानादरे" इति अनादरे भावलक्षणे सप्तमी] 'अस्य अधिजे धनुषि विजयमाशंसन्ते च' [अयं भुनक्ति सुरा आशंसन्ते च इति समुच्चये चकारः] इत्यादि प्राग्वत् ॥ सति एवंविधे देहोत्कर्षे सर्वमेतत् सम्भवति इति भावः ॥ ["समितिषु सुराः" [त-, त्या-, वि- म-] — "सुरयुवतयः" [रा] ॥ 'वज्रवैरा' [रा-, वि-] "सक्तवैराः (त-, न्या, म-)] ॥

NOTES

1. वलभित् &c.—वलं तदाख्यमसुरं भिनत्ति दारयति वज्रेण तं निहन्ति इति वल + भिद् + क्तिप् = वलभित् ; the slayer of demon वल । A proper name of Indra.

2. अथ किम्—This is a compound अव्यय indicating assent अनुपगमम् ।

3. (a) उदधि &c.—By the rule "उदकस्थोदः संज्ञायाम्," उदक becomes उद when leading in a compound which is a संज्ञा । Hence उदकानि धौयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि अधिकरणे संज्ञायाम् = उदधिः the sea. सीमन् + डाप् स्त्रियाम् = सीमा boundary. श्यामा सीमा श्यामसीमा blue boundary. कर्मधा— । उदधिः श्यामसीमा यस्या ताम् । (b) धरित्रीम्—धरति इति धृ + इव कर्त्तरि + ङीष् स्त्रियाम् (गौरादि) the earth. (c) नगर &c.—परिहन्यते अनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिघः the bar of city gates. "परिघोऽस्त्री योगमेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च" इति हेमः । हन becomes घ by the rule "परौ घः" । नगरस्य परिघः । स इव प्रांशु long and stout like the bar of the city-gate उपनामकर्मधा । तादृशी वाह्य यस्य । This gives the reason why it is not strange that this person lords it over the whole earth and is invited to succour the gods. With such powerful arms all this is expected of

him. (d) भुनक्ति—guards. “भुजोऽनवने”—भुज will have आत्मनेपद except when meaning to guard ‘to protect’ (अवन)। Here the meaning is ‘to guard’ hence भुनक्ति not भुङ्क्ते ! Compare “बभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्” in the sense ‘to enjoy’. (e) आशंसन्ते—They expect. In this sense शंस is always preceded by आ and is आत्मनेपदी। “आशंसता वाणगतिं वृषाङ्” has शत् with a different root आ + शंस, which means to tell’ and is परस्मैपदी। (f) समितिषु—सम्भूय यन्ति आसू इति सम् + इ + क्तिन् अधिकरणे = समितयः battles.

4. Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators. According to the usual construction the second half gives the reason for the first half. It is no wonder that his person &c. because the gods expect &c. But then what purpose is to be served by तेन हि ? In that तेन हि makes what has gone before the reason for what follows. Thus if this (अयम्) be the man, then indeed (तेन हि) it is no wonder &c. Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O ! What arms ! Everything is possible in the happy possessor of these. I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika. The second seems better. It makes the king’s bow superior to even Indra’s thunderbolt. With धनुषि विजयमाशंसन्ते, compare ‘निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्षणे’—Raghu.

5. Reading. [a] समितिषु सुराः seems better than सुरयुवतयः because it is more natural to speak of the males of one country सुराः as in enmity with the males दैत्यैः of another country—सुराः दैत्यैर्वन्द्यवैराः is perfectly natural. सुरयुवतयो दैत्यस्त्रीभिवन्द्यवैराः may be tolerated some how, but सुरयुवतयो दैत्यैर्वन्द्यवैराः is as absurd as सुरा दैत्यस्त्रीभिवन्द्यवैराः। वैराचरण is not a feminine characteristic at all.*

(b) सक्तवैराः gives the same meaning, but seems to sin against

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the style. आशंसन्ते समितिषु सुराः सक्तवैरा makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoils the वैदर्भीरिति which prevails in the sloka.

उभौ (उपगम्य)—विजयस्व राजः ।

BOTH H. (Having approached)—Be though victorious, O king.

राजा (आसनात् उत्थाय)—अभिवादये भवन्तौ ।

KING (Rising from his seat)—I salute both of you.

उभौ—स्वस्ति भवते । (फलानि उपहरतः) ।

BOTH H. —Blessing to thee (They offer fruits).

राजा—(सप्रणामं परिगृह्य)—आज्ञामिच्छामि ।

KING (Receiving with a bow)—I solicit commands.

उभाविति । 'उप' समीपे गत्वा उपगम्य' । विजयस्वेति । "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् । अभोति । 'भवन्तौ अभिवादये' नमामि ।

स्वस्तीति । भवते स्वस्ति मङ्गलं भवतु ["नमः स्वस्ति—" इति चतुर्थी] ।

फलैति । रिक्तहस्तेन राजदर्शनं निषिद्धम् इति फलानि गृहीत्वा आगतौ तानि राज्ञे 'उपहरतः' प्रयच्छतः ।

राजेति । ['प्रणामेन' प्रणत्या सह 'परिगृह्य' फलानि स्वीकृत्य आह] ॥

मत । 'आज्ञां' निदेशं श्रोतुम् 'इच्छामि' इति कृत्वा भवन्तौ तोषयामि वृत्तम् ["आज्ञामिच्छामि" (वि., म.)—'आज्ञापयितुमिच्छामि' (रा.)] ॥

NOTES

1. विजयस्व—No enemy is referred to. It is better taken as अकर्मक in the sense—'Do you prosper'.

2. अभिवादये—The merit accruing from salutation goes to the agent. Hence "णिचस" इति कर्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

3. फलानि उपहरतः—Kings have to be approached with some sort of present. "रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्" । Compare—

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

“हेयङ्गवीनभादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्”—Raghu. “सोपायनीपस्थितलोकपालम्”—Bhatti. &c.

4. चाज्ञापयितुमिच्छामि for आज्ञामिच्छामि is unnecessarily round-about, the king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love affair.

उभौ—विदितो भवान् आश्रमसटामिहस्थः, तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage as being here, so they request you—

राजा—क्रियाज्ञापयन्ति ?

KING—What do they command ?

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महषेरसान्निध्यात् रक्षांसि न दृष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता रुनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva, Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices. So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer.

राजा—अनुगृह्येतोऽस्मि ।

KING—I am favoured.

विदूषकः (अपवार्य)—एसा दाणिं अणुजला दे अवभत्यणा [एषा इदानीमनुकूला ते अभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now the request is favourable to you.

विदित इति । इह तिष्ठतीति ‘इहस्थः’ अवस्थितः ‘भवान्’ आश्रमे सीदन्ति इति ‘आश्रमसदः’ तपोवनवासिनः (“सत्सुविषः—” इति क्तिप्) तेषां ‘विदितः’ ज्ञातः [वक्तुं माने क्तः “क्तस्य च वक्तुं माने”, इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी] । भवान् अवस्थितः इति सुनयो जानन्ति ‘तेन हेतुना ‘ते भवन्तं प्रार्थयन्ते’—

तवेति । 'तवभवतो' मान्यस्य 'महर्षेः कण्वस्य' सन्निधिरेव सान्निध्यं 'समीपस्थितिः ।
'असान्निध्यात्' दूरास्थानात् (द्विती पञ्चमी) 'रक्षांसि नः इष्टेः यागस्य विघ्नम् उत्पाद-
यन्ति' जनयन्ति । 'तत्' तस्मात् 'कतिपयाः' का अपि अनिर्दिष्टसंख्याः (कतिपयशब्दः
अनिर्दिष्टसंख्यार्थे अत्रातपन्नं प्रातिपदिकम्) 'रात्रीः' (अच्छभासान्तः । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया) 'सारथिद्वितीयेन' सारथिसहायेन 'भवता आश्रमः' कण्वस्य अनुपस्थितौ अधुना
'असनाथः' अनायकः भवदुपस्थित्या 'सनाथः' क्रियताम् 'इति प्रार्थयन्ते' ।

विदूषेति । 'अपवार्या' अन्यैः अश्रुतम् उच्चार्या आह ।

एषेति । 'एषा अभ्यर्थना' तपोवनवासिनां प्रार्थना 'इदानीम्' अस्मिन् अवसरे ते
'अनुकूला' सपत्न्या, आश्रमप्रवेशदायिनौ ["एषा इदानीं ते अनुकूला अभ्यर्थना"
(रा.- वि.- मा.-)—“एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलहस्तः” (त.- न्य.-)] ।

NOTES

1. प्रार्थयन्ते—The nominative is आश्रमसदः which is got from आश्रमसदाम by विभक्तिविपरिणाम । It is याचार्थं hence द्विकर्मक ; one कर्म being भवन्तम् and the other इति further down. This इति refers to the whole of तवभवतः...क्रियतामाश्रमः ।

2. किमाज्ञापयन्ति—This is an interruption. The word प्रार्थयन्ते (they solicit) the king considers too high to come to him from the Muns, and he hastily puts in what he considers, the correct word आज्ञापयन्ति (they command).

3. (a) असान्निध्यात्—सम् + नि + घा + कि भावे = सन्निधिः ; presence. सन्निधिरेव इति सन्निधि + ष्यञ् स्यार्थे = सान्निध्यम् । न सान्निधान् । नञ् तत् । तस्मात् ।
(b) रक्षांसि—Rakshasas. This also takes a स्वार्थिकप्रत्यय, viz. अण्, giving राक्षस in the masculine. सान्निध्या and राक्षस are instances of a स्वार्थिकप्रत्यय changing the gender of the stem—in the first from masculine (सन्निधिः) to neuter, and in the second from neuter (रक्षांसि) to masculine. कचित्स्वार्थिकः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यङ्गि-
वर्तते (c) यज + क्तिन् करणे भावे वा = इष्टिः sacrifice. विहन्यते अनेन इति वि + हन + क् करणे घञर्थे = विघ्नः obstruction (d) कति &c.—The वाचस्पत्यु-
क्तं कतिपय from कति with अयच् and the augment पुक् । But the rule "अश्रुतमत्राद्याह कतिपयनेमास" seems to be against this.

There तय stands for अयच्, i. e. अयच् प्रत्ययान्त words. So तय includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sutra. The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all. Besides, there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक् either. The word is better taken as a primitive (अव्युत्पन्नप्रातिपदिक). Again, from the presence of बहु and गण in the rule "बहुगणवतुडति संख्या" commentators argue that other words that remotely refer to संख्या such as भूरि, कतिपय, &c. are not to be taken as संख्या। "अनियतसंख्यावाचिनां चेत् संख्याकार्यं स्यात् तर्हि बहुगणयोरिव"—Jnanendra Bhiskshu. "भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते"—Vrittikara. "कतिपयशब्दो न संख्या"—Ibid. Hence कतिपया रात्रयः समाहृता इति कतिपयरात्रि + अच् समासान्त = कतिपयरात्रः in the masculine by the rule 'रात्राङ्गाहाः पुंसि'। "संख्यापूर्व रात्रि स्त्रीवम्" does not apply because कतिपय is not a संख्या as already remarked. For the same reason the समासान्त affix अच् has to be attached by वीगविभाग from the rule "अच् प्रत्यन्यवपूर्वात् सामलोमः" and not by "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः।" * Prof. Gajendragadkar adopts these details except he refers कतिपया रात्रयः यस्मिन् स कतिपयरात्रः कालः—a बहुव्रीहि compound. This is objectionable, रात्रि is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c. Comp. "सायन्तने सवनकर्मणि" (Act. III). Hence the compound should have रात्रि prominent in it. Prof. G's बहुव्रीहि takes away its prominence from रात्रि।

The reason for Prof. G's preference is that he thinks कतिपयाः रात्रयः समाहृताः must make a द्विगु of कतिपया; and रात्रयः whereas कतिपयः not being a संख्या, a द्विगु is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a द्विगु। Witness समाहार in the इन्द्र compound इन्द्रसकोकिलम्। In a तत्पुरुष the rule 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' does not mean संख्या एव समस्यते समाहारे but संख्या समस्यते समाहारे एव। Thus the right of कतिपय to lead, with समाहार implied, is not

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्मधा—(not a द्विगु) of कतिपयाः and रावयः । The idea being a collective one (समाहार) we have singular. “अन्यथापि च दृश्यते—दीर्घरावः समराचः अरावः । तदेतत् सर्वं योगविभागं कृत्वा साधयन्ति”—Vrittikara. (e) सारथि &c.—सारथिना द्वितीयः or सारथिर्द्वितीयो यस्य तेन ।

4. अनुकूल—अनुगता कुलम् towards the shore, i.e. favourable. The metaphor is derived from navigation. The wind is favour- (प्रतिकूल) if away from it.* The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage. Now, here you are ! They request you to come !*

5. Reading—“अनुकूलो गलहस्तः” is proverbial (लौकिकोक्तिः) । When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one's advantage (i.e. when a thief is turned out instead of being made over to the police), the turning out becomes to him अनुकूलो गलहस्तः (Here a task is so to the king ; he is dragged to do some work. It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets, an अनुकूलो गलहस्तः । The plesantry suits very well the character of the king's smile ; however (See राजा स्मितं कृत्वा below) points to plesantry and favours the reading अनुकूलो गलहस्तः ।

राजा—(स्मितं कृत्वा)—रैवतक, महचनादुच्यतां सारथिः
सवाणासनं गन्धमुपस्थापयेति ।

KING—(Smiling)—Raivataka, let the charioteer be ordered this, using my words—“Bring me the car with the bow.”

दीवारिकः—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

WARDER—As Sire commands (Exit)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

उभौ (सहर्षम्)—

अनुकारिणि पूर्वे षां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दौक्षिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH (With joy)—This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Puru are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed."

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

KING (With a bow)—Go first yourself. I am coming too following you closely.

राजेपि । 'रैवतक' इति दौवारिकनाम । वाणासनेन' धनुषा 'सह रथम् उपस्थापय' समीपमानय 'इति' एतत् 'महचनात्' महचनंमदुक्तिम् अवलम्बा (ल्यप् लोपे कर्मणि पञ्चमी) 'सारथिः उच्यताम्' ।

अन्विति । अन्वयः—पूर्वेषाम् अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । पौरवाः आपन्नाभयसत्रेषु दौक्षिताः खलु । व्याख्या—पूर्वेषां प्राचीनानां पौरवाणाम् अनुकारिणि अनुवर्त्तिणि तच्चरितचारिणि इत्यर्थः त्वयि इदम् 'तापसवचनकरणं युक्तरूपम्' अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः) । कुत इत्याह—'पौरवाः' तवैव पूर्वं राजानः 'आपन्नानां विपन्नानां भीतानामिति यावत् यत् 'अभय' भयाभावः तदेव 'सवाणि' यागाः तेषु दौक्षिताः खलु' धृतव्रता एव । आरण्याकानाम् ऋषीणामिव पौरवाणां राजर्षीणामपि अवशकत्तं व्यं सवमस्ति, 'आपन्नाभयम्' इति तस्य सवस्यनाम । तेन हि भीतानां भयमपगच्छति । तत् पौरवस्यं यत् अस्माकं भयनिरासार्थं यतसे सुसदृशं त एतत् ।

गच्छामिति । 'भवन्ती पुरो गच्छतां' पूर्वम् आश्रमे प्रतिनिवर्त्तताम् । 'अहमपि अनुपदम्' अन्वक् भवताम् अनुगामी भूत्वा ("अन्वगन्वत्तमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्" इत्यमरः) 'आगतः एव' आश्रमं प्राप्त एव अविलम्बितं गच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) साधु अनुकरोति इति अनु + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि =

अनुकारी one who follows well. तस्मिन् । (b) इदम्—This i. e. readiness in succouring the distressed. (c) आपन्न &c.—आ + पद + क्त कर्त्तरि = आपन्नाः the distressed. भयस्य अभावः अभयम्—Absence of danger, अव्ययी—। तस्य सवाणि sacrifices for the absence of danger Now see Tika. तेषु ।

2. (a) पूर्वस्मिन् काले इति पूर्व + ङि (७मी) + असि स्वार्थे = पुरस् First. पूर्व is changed into पुर by the rule “पूर्वाधरावराणाम् असि पुर अध् अवशेषाम् ॥ (d) अनुपदम्—पदस्य पश्चात् after your foot-steps. अव्ययी—। Amara makes this mean a follower. But Kalidasa often uses it in the general sense पश्चात् subsequent. Thus “अभोधाः प्रतिगृह्यन्ता-सर्ध्यानुपदमाशिषः” = Raghu. For this purpose, derive अनुगतं पदम् अनुपदम् । प्रादितत्—। This gives us a विशेषलिङ्ग word and not an अव्यय like the former.

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्तौ)

BOTH—Be thou victorious (Exeunt).

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादशने कुतूहलम् ।

KING—Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala ?

विदूषकः—पदमं सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसं वुत्तन्तेन विन्दूवि ण अवसेसिदो [प्रथमं सपरिवाहम् आसौत् । इदनीं राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अपि न अवशेषितः] ।

VIDUSHAKA—At first it was to overflowing. Not even a drop is now felt at the news of the Rakshasas.

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समौपे वर्त्तिष्यसे ।

KING—Fear not, you will indeed be near me.

विदूषकः—एस रक्खसादो रक्खिदोमिह [एष राक्षसाद्र-क्षितोऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.

प्रथममिति । ‘प्रथमम्’ इतः पूर्व’ मे कुतूहलं ‘परिवाहेण’ परितो निर्गमनेन ‘सह’

वत्तमानम् 'आसीत्' मदीये शरोरे कुतूहलं न माति स्म किन्तु परितः प्रसृतमेवासीत् । 'इदानीम्' अधुना 'राक्षसानां वृत्तान्तेन' कथया 'विन्दुरपि' कुतूहलस्य अणुः अपि न' अवशेषितः न स्थितः ।

मेति । 'मा भैषीः' भयं मा गमः ("माङि लुङ्" इति भौधातोः भविष्यति लुङ्) । 'ननु' इत्यसहने आक्षेपे इत्यर्थः । 'मत्समीपे' मम पार्श्वे 'वर्तिष्यसे' स्थास्यसि तत् कुतस्ते भयम् ।

एष इति । 'एष' इति अविलम्बितसूचनम् । 'राक्षसात्' (जातावेकवचनम् । मय-हीतोरपादाने पञ्जमी) 'रक्षितोऽस्मि' । यदि त्वत्समीपे तत् रक्षित एवाहं का भीतिः ।

NOTES

1. (a) अपि—This implies प्रश्न question. "गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्का सम्भावनास्वपि" इत्यमरः । (b) कुतूहलम्—Curiosity. "रम्यवस्तुसमालौके लोलता स्यात् कुतूहलम्"—Darpana. It gives कौतूहलम् with अण् स्वार्थे ।

2. (a) परितो वहनम् इति परि + वह + घञ् भावे = परिवाहः or परीवाहः overflow. तेन सह यथा तथा । Adverb. (b) राक्षस &c.—अनुक्ते कर्त्तरि-द्वितीया । Thus राक्षसवृत्तान्तः विन्दुम् अवशेषितवान् = राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अवशेषितः । (c) अवशेषितः—अव + शिष चुरादि + क्त कर्मणि is left. (d) The metaphor is from the case of liquid overflowing from a reservoir. Overflow is always of what is in excess, and hence it stops soon leaving the vessel full. But now the news of Rakshasas being about has let the whole out, not a drop is left !*

3. वर्तिष्यसे—वृत् + लृट्, स्यसे । Optionally वर्त्स्यसि in the परस्मैपद । "वृद्धभाः स्यसन्तोः" इति परस्मैपदविकल्पः स्ये सन् च परतः । In the परस्मैपद we have no इट् by the prohibition 'न वृद्धाश्चतुर्थ्यः' ।

(प्रविश्य) दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजयप्रस्थानं अवेक्खदि । एस उण णअरादी देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो [सज्जो रथो भट्टिं विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनाम् आणत्तिहरः करभक आगतः] ।

WARDER (Entering)—The car, ready, is bidding Sire's start

for victory, but here is Karabhaka come from the town bearing the queen's orders.

राजा (सादरम्)—किमम्वाभिः प्रेषितः ?

KING—(Eagerly) Sent by mother ?

दौवारिकः—अह इ [अथ किम्] ।

WARDER—Just so.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

KING—Well, let him in.

दौवारिकः—तह (तथा) । (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्या) एसो भट्टा, उवसप्प [एष भर्त्ता उपसर्प] ।

WARDER—As Sire commands. (Going out and reentering with Karabhaka) Here is Sire. Approach.

सज्ज इति । रथः सज्जः' गमनाय सज्जितः सन् 'भर्त्ता' स्वामिनस्ते 'विजयाय' राजसजयाय 'प्रस्थानम्' अपेक्षते । 'एष पुनः अयं तु देवीनां' राजमातुः (गौरवे बहुवचनम्) 'आज्ञप्तिम्' आदेशं 'हरति' वहति इति 'आज्ञप्तिहरः' ("हरतेपनुद-मनेऽच्" इति अच प्रत्ययः) 'करभकः' तन्नामकः भृत्यः 'नगरात् आगतः' अत्र प्राप्तः ।

राजिति । ('आदरेण' औत्सुक्येन सह आह) 'अम्वाभिः' माता (गौरवे बहुवचनम्) ।

नन्विति । 'ननु' सम्भ्रमे । 'प्रवेश्यताम्' कथं विलम्बः क्रियते ।

एष इति । 'उपसर्प' समीपं गच्छ ?

NOTES

1. सज्जः—सज्जति सज्जते वा इति सज्ज + अच् कर्तरि = सज्जः ready. (b) पुनः Indicates मेद, i.e. a hitch. The car is ready for the hermitage, (but पुनः) you cannot start without attending to what the queen-mother commands. (c) आज्ञप्ति &c.—आज्ञा + त्ति । तन् माते = आज्ञप्तिः command आज्ञा । ता हरति इति आज्ञप्ति + ह + अच् कर्तरि = आज्ञप्तिहरः messenger.

2. ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies समझम । The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. “ननु प्रश्ने परकृतावधिकारे च समझमे” इति मेदिनी । प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure. ननु प्रविशतु would give स्वावन्त्रा to करभक and thus censures him. Why does he not come in ? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कर्त्ता) not letting him in ? प्र + विश + णिच् + लोट ताम कर्म णि ।

करभकः—जेदु भट्टा । देवी आणवेदि, आआमिणि चउत्थदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो हुविससदि । तहिं दीहाउणा अवस्सं अम्हे सम्भावइदळ्ळत्ति [जयतु जयतु भर्त्ता । देवो आआपयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्तपिण्डपालनो नाम उववासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुषा अवश्यं वयं सम्भावयितव्या इति] ।

KARABHAKA - Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says - On the coming fourthday, the fast named Putrapinda palana” comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail.

राजा—इतस्तपस्त्रिकाय्यम् इतो गुरुजनानुज्ञा । हयमपनतिक्रमणोयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable. What has to be done now ?

विदूषकः—तिसङ्क विअ अन्तरा चिट्ठ [त्रिशङ्कुरिव अन्तरा तिष्ठ] ।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

जयत्विति । ‘आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्तपिण्ड’ पाळ्यते’ अने न इति ‘पुत्तपिण्ड-

पालनो नाम' ["करणाधिकरणयोश्च" इति करणे लुट्] 'उपवासो भविष्यति' । 'तव' तस्मिन् उपवासे 'दीर्घायुषा' आयुषता भवता 'अवशं वयं सम्भावयितव्याः' स्वोपस्थित्या सम्मानयितव्याः—'इति देवी राजमाता 'आज्ञापयति' आदिशति ["पुत्रपिण्डपालनो नाम" (त-, न्या, म-)—'प्रयुक्तपारणी मे' [रा-, वि-]] ॥

इत इति । 'इतः' एकतः 'तपस्विनां कार्यम्' इष्टविघ्ननिवारणम्, 'इतः' अन्यतः 'गुरुजनस्य' मातुः 'आज्ञा' । 'इयमपि अनतिक्रमनीयम्' अनुलङ्घनीयम् । अपि च एकस्य करणे अन्यत् अकृतं स्यात् । 'अव' अस्मिन् आकुले विषये 'प्रतिविधेयं' प्रतिविधानत्वेन अनुष्ठेयं 'किम्' । किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम् ।

विशङ्करिति । यथा इतः पूर्वं विशङ्कुर्नाम राजा "अधोयाहि" इति इन्द्रेणोक्तः "ऊर्ध्वं गच्छ" इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधो न च ऊर्ध्वं गत्वा मध्ये स्थितः, तथा त्वमपि 'अन्तरा' मध्ये एव 'तिष्ठ' । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः । [अन्तरा] [त-, न्य]—"अन्तराले" [रा-, वि-] ॥

NOTES

1. (a) आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Notes that चप of the चुरादि class would give आज्ञपयति like अज्ञप्ति above. Then again we should have आज्ञापति with ज्ञा + णिच् । (b) पुत्र &c.—पुत्रस्य पिण्डम् the son's pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिण्डपालनं is the opposite of पिण्डलोप । पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालनं is a vow which secures progeny. Dushyanta's mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.*

2. Reading,—The reading प्रयुक्तपारणः or प्रहृतपारणः speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

over पुत्र plays a prominent part in this vow as is evident from "तत्रभवतोनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति"—Infra. All these considerations point to पुत्रपिण्डपालन as the more likely reading.

3. विशङ्कु, &c.—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body. Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala. Viswamitra then undertook the sacrifice but the gods declined to take part in it. Nothing daunted, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up. But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king downhead foremost. Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (अन्तरा) in the starry region as a constellation. Vidushaka says this in jest,

राजा — सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि —

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वादहैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्तय) सखे, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्य, तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतोनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ।

KING—I am really perplexed. The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness,

सत्यमिति । 'सत्य' तत्त्वतः 'अनाकुलः' स्थिरः 'आकुलः' अस्थिरः 'भूतोऽस्मि' जातोऽस्मि ।

कृत्ययोरिति । अन्वयः—कृत्ययोः भिन्नदेशत्वात् मे मनः, पुरः शैले प्रतिहतं
स्रोतोवहः स्रोतो यथा, द्वैधीभवति । व्याख्या—‘कृत्य’ कार्यम् [“विभाषा कृषोः”
इति क्यप्] । ‘कृत्ययोः कार्ययोः इष्टविघ्ननिवारणमाहसम्भाषणरूपयोः भिन्नौ देशौ’
ययोः तस्मात्, भिन्नस्थाने कर्तव्यत्वात् [हेतौ यञ्जमी] ‘मे मनः’ चेतः ‘पुरः’ अगतः
‘शैले’ पर्वते ‘प्रतिहतं’ प्राप्ताघातं ‘स्रोतः’ प्रवाहं ‘वहति’ या सा ‘स्रोतोवट’ नदी
[“क्लिप् च” इति क्लिप्] तस्याः ‘स्रोतो यथा’ प्रवाह इव । द्विविभागविशिष्टं द्वैधं
[अधिकरणविचाले धमुञ् । स्वार्थे डः । ततो... मत्वर्थो योच्] । अद्वैधं द्वैधं
सम्पद्यमानं भवति “द्वैधीभवति” द्विधाविभक्तस्य भावं धत्ते [“शैले” (रा-, वि-)—
“शैलैः” (त-, न्या-, म-) ॥

विचिन्त्येति । ‘विचिन्त्य’ ध्वात्वा, कर्तव्यमवधार्य इत्यर्थः आह—‘पुत्र’ इति पुत्र-
रूपेण ‘प्रतिगृहीतः’ स्वीकृतः । ‘अतः अस्मात् कारणात् । ‘भवान् इतः’ अस्मात्
स्थानात् ‘प्रतिनिवृत्य’ नगरं गत्वा ‘तपस्विनां कार्ये व्यग्र’ व्यासक्तं ‘मानसं मनः [स्वार्थे
अण] यस्य तथाविधं ‘माम् आवेद्य’ मां विज्ञाप्य ‘तवभवतीनां’ मातुः [गौरवे बहु-
वचनम्] ‘पुत्रस्य कार्यं’ कृत्यम् ‘अनुष्ठातुं कर्तुम्’ ‘अहंति’ योग्यो भवति । पुत्र-
स्थानीयत्वं सम्प्रति पुत्रकृत्यं कुरु ।

NOTES

1. (a) द्वैधी &c.—द्वयोः स्थानयोः स्थितिः इति द्वि + धमुञ् = द्वैधम् which
is मान् and अव्यय । द्वैधम् एव इति द्वैधम् + ड स्वार्थे = द्वैधम् in the neuter
and अकारान्त । This means “division into two”. द्वैधम् अस्ति अस्य
इति द्वैध + अच् मत्वर्थे = द्वैधम् having two divisions. Or द्वि + धमुञ् =
द्वैधम् divided into two द्व्यधिकरणक वस्तु । तदेव इति द्वैधम् + ड स्वार्थे =
द्वैधम् &c. as before. (b) The comparsion is of (i) मे and स्रोतोवहः,
(ii) मनः and पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः । In both the cases (मनस्, and
स्रोतस्), the result is द्वैधीभवनम् । This result is due to कृत्ययोर्भिन्न-
देशत्वम् in both cases. When applying to स्रोतस् we take कृत्य to
mean क्रिया, i. e. प्रवहण flowing, and note that this (प्रवहण) takes
in different places (भिन्नदेश) by the two sides of the rock.

2. Reading—शैलैः refers to several rocks, But then the
stream is divided into more than two parts. शैले is better.

3. तपस्वि &c. — तपस्विनां कार्यम् । तस्मिन् व्यग्रम् । सहसुपेति समासः । तादृशं मानसं यस्य तम् । वद— ।

विदूषकः—ए क्खु मं रक्खोभोरुअं गण्णसि [न खलु मां रत्तोभीरुकं गणयसि] ।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of Rakshasas ?

राजा—(सस्मितम्)—कथमेतद्वति सम्भाव्यते ।

KING[With a smile]—How is this to be thought of thee ?

विदूषकः—जह राआणुएण गन्तव्यं तह गच्छामि [यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि] ।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger brother of the king has to go.

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

KING—I am in fact sending back all followers with thee as the disturbance of the hermitage has to be avoided.

विदूषकः—तेन हि जुवराओम्हि दाणिं संवृत्तो [तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः] ।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the Youngprince.

नेति । 'न खलु' (खलु प्रश्ने) 'मां रत्तोभाः भीरुः' भयशीलः 'रत्तोभीरुः' । स एव रत्तोभीरुकः' [स्वार्थे कः] तथाविधं गणयसि' सम्भावयसि ।

कथमिति । 'भवति' भवद्विषये एतत् 'रत्तोभीरुत्वेन गणनं कथं सम्भाव्यते' युज्यते चिन्त्यते वा न कथमपि । इति परिहासोक्तिः ।

यथेति । 'राज्ञः अनुजः' कनीयान् भ्राता तेन यथा येन विधिना गन्तव्यं' गन्तुसुचितं तथा गच्छामि [भविष्यत्सामीप्ये लट्] । [गच्छामि" (रा- , वि-) — "गमिष्यामि" (म-)] ॥

नन्विति । ननु तपोवनस्य उपरोधः पीडा परिहरणीयः अकरणीयः 'इति',

हेतोः 'सर्वान् अनुयायिकान्' अनुयायिनः 'त्वया एव सह प्रस्थापयामि' प्रेरयामि ।
अनुचरैर्हं तस्त्वं राजानुज इव गच्छति इति किं वक्तव्यम् ?

तेनेति । 'तेन हि' इदानीम् अधुना अनेन सत्कारेण 'युवराजः' कुमारः
संवृत्तोऽस्मि ।

NOTES

I. रक्षोभीरुकम्—See Tika, The कन् my also be had कुत्सिते ।
Thus कुत्सितो रक्षोभीरुः रक्षोभीरुकः ।

2. राजानुजेन—अनु पश्चात् जात इति अनु + जन + ड कर्त्तरि = अनुजः &
younger brother. राज्ञः अनुजः । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि वृत्तीया ।

3. (a) ननु—Implies अनुज्ञा assent. The jester wants to go
with a retinue suitable to his position as the younger brother
of a reigning prince. The king notifies assent saying that all
attendants go with him 'प्रश्नावधारणानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । (b)
अनुयायिकान्—Followers. See Act I. अष्टिकर्त्तृः कर्मसंज्ञा ।

4. युवराजः—युवा राजा the young prince. 'राजाहःसखिभाष्टच्' इति टच् ।

राजा (स्वगतम्)—चपलोऽयं वटुः । कदाचित् अस्मत्प्रार्थना-
मन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु एनमेव वक्ष्ये—(विदूषकं हस्ते
गृहीत्वा प्रकाशम्)—वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न
खलु सत्यमेव तापसकन्यायां ममाभिलाषः । पश्य—

क वयं क परोक्षमन्मथो मृगशवैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ १८ ॥

KING (Aside)—This is a babbler. He might some
time relate my desire to the ladies of the inner apartments,
Well I will tell him this. (Taking Vidushaka by the hand—
Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the
sage. Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl.
Friend, think where we are and where the person grown with
fawns to whom love is unknown. Let not the word uttered
in jest be taken as the very truth.

विदूषकः—अह इं (अथ किम्) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

VIDUSHAKA—Certainly, (Exeunt All).

द्वितीयोऽङ्कः । (SECOND ACT)

अपल इति । ‘अयं वटुः’ माणवकः ‘चपलः’ वाचालः । ‘कदाचित्’ कदापि ‘अस्माकं’ प्रार्थनां शकुन्तलाभिलाषम् ‘अन्तःपुरेभ्यः’ अन्तःपुरःस्थिताभ्यो देवीभ्यः [तात्-
स्थ्यात् ताच्छब्दाम् । सम्प्रदाने चतुर्थी] ‘कथयेत्’ शंसेत् [सम्भावनायां लिङ्] ।
‘भवतु एवम्’ ईदृशम् ‘एनं’ विदूषकं ‘वक्ष्ये’ कथयिष्यामि ! एवमुक्त्वा एनं वक्ष्यामि ।
‘वयस्य ऋषीणां यत् गौरव’ महिमा तस्मात् हेतोः अहम् ‘आश्रमं गच्छामि । न खलु
सत्यमेव मम तापतकन्यायाम् ‘अभिलाषो वर्त्तते’ ।

क्वेति । अन्वयः—सखे वयं क, मृगशावैः समम् एधितः परोक्षमग्नौ जनः क
—पश्य । परिहासविजल्पितं वचः परमार्थेन न गृह्यताम् । व्याख्या—सखे’ वयस्य
माधव्य ‘वयं’ राजचक्रवर्त्तिनः ‘क’ कुत्र वर्त्तमाने, ‘मृगशावैः’ हरिणशिशुभिः ‘समं’ सह
‘एधितः’ प्रवृद्धः ‘परोक्षः’ अतीन्द्रियः ‘मग्नयः’ कामी यस्य तथाविधः अविदितमदनवेदनो
‘जनः’ शकुन्तलारूपा व्यक्तिः क’ कुत्र वर्त्तते ‘पश्य’ निपुणं विभावय [दर्शनमत्र ज्ञान-
भावम्] । आवयोर्महदन्तरं कृतः प्रणयः इति हो क्लेशब्दौ सूचयतः । यद्येवं किमिदं
जल्पितं भवता इत्याह—‘परिहासेन’ कौतूकेन ‘विजल्पितं’ विविधं ‘वचः परमार्थेन’
सत्येन सत्यरूपेण ‘न गृह्यतां’ न निर्णीयताम् । [“सममेधितः” [रा-, वि-, म-]—“सह
वर्द्धितः” [त-, न्या-] । “विजल्पित” [रा-, वि-, म-]—“विकल्पित” [त-, न्या-]] ॥

NOTES

1. वटुः—Literally it is a Brahman boy. Compare “वटुपरिषदं
पुण्यश्लोकः श्रियेव सभाजयन्”—Uttara. The jester is thus referred to
perhaps owing to his childishness. Sometimes it implies निन्दा
as in “निवार्यताम् आलि किमस्य वटुः”, “किं रे वटुरित्यधिचिपसि” &c.—

2. (a) ऋषिगौरवात्—ऋषिगौरवम् ऋषिगौरवम् regard for the sages.
Or—The majesty of the sages (See Tika). तस्मात् । हेतो पञ्चमी
(b) खलु and एव both imply अवधारण । The first emphasises न
and the second सत्यम् ।

3. (a) वयम्—Applies to kings in general. (b) परोक्ष &c.—
 मननम् इति मन + क्तिप् भावे = मत् consciousness. मयतीति मय + अच्
 कर्त्तरि मयः the destroyer, मतो मयः मन्मथः the destroyer of con-
 sciousness. A propername of Cupid. शेषवष्ट्या समासः । This is
 Bhanuji's derivation. अक्षि means generally any इन्द्रिय । “वृत्ति-
 विषये सर्वमिन्द्रियमक्षिशब्दो वक्ति” इति कैयटः । Hence परत्वम् अक्षाम इति
 पर + अक्षि + टच् (समासान्त)—परोक्षम् transcending the senses.
 अन्यथी—। परोक्षम् अस्ति अस्य इति परोक्ष + अच् मत्वर्थे = परोक्षः that which
 transcends the senses. Two points have to be noted here.
 First the टच् (अ) in समासः is according to some by the गणसूत्र
 “प्रतिपरममनुभोगोऽक्षः” । Others consider पर as an interpolation
 here and attach अच् by the rule “अक्षोऽदृशनात्” । Secondly पराक्ष
 is the form expected. Instead, we have परोक्ष by निपातन in the
 rule ‘परोक्षे लिट्’ । The भाष्य says “परोभावः परस्याक्षे लिटि दृश्यताम् ।
 चत्वं वादेः परादक्षः सिद्धं वाच्यानिपातनात् ॥” Thus (i) पर + अक्ष = परो +
 अक्ष = परोक्ष, or (ii) पर + अक्ष = पर + उच = परोक्ष, or again (iii) पर +
 अक्ष = परोक्ष by निपातन । (c) मृग &c—मृगाणां शवाः young stags.
 तैः । सममिति सहार्थयोगे तृतीया । [d] परिहास &c.—परिहसनम् इति परि + हस
 + घञ् भावे = परिहासः jest. विरुद्धं जल्पितं विजल्पितम् preversely ut-
 tered. प्रादितत्—। परिहासेन विजल्पितम् uttered perversely in jest [e]
 परमार्थेन—परमः अर्थः Lit. the highest thing, i. e. truth. तेन । अमेदे
 करणे तृतीया । [परमार्थ and वचम् are indentified]. Or परमेण सुखिन
 अर्थेन अभिधेयेन in its literal sense. [f] The sense is—Kings are
 used to the blandishments of beauties, trained in all the arts
 of fascination ; by constant association with these beauties
 they have acquired peculiar tastes. It is impossible that an
 artless woman of the wild can please a king. My talk about
 Sakuntala is a huge joke. Do not be misled by it.*

4. Reading—विकल्पितम् means विरुद्धं-कल्पितम् stated other-
 wise i. e. falsely represented, which is equally good.

तृतीयोऽङ्कः ।

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः) । शिष्यः—
अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एव आश्रमं
तत्रभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुङ्कारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि ।
(परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे)—प्रियंवदे कस्येदमूशोरानु-
लेपनं मृणालवन्ति च नलिनोपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनोय)
किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनाद्वलवदस्वस्था शकुन्तला तस्याः शरीर-
निर्वापनाय इति । प्रियंवदे यत्नादुपचर्यताम् । सा हि तत्रभवतः
कुलपतेरुच्छ्वसितम् । अहमपि तावद्वैतानिकं शान्तुः प्रदकम् अस्यै
गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्तः) ।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa-grass]

PUPIL—O, of great majesty is king Dushyanta ! Our
rites became free from obstacles even when His Highness but
entered the hermitage. What to say of aiming the arrow !
Verily he removes obstacles with even the twang of the bow-
string from afar, as if with a growl of the bow. I will take
these Kusa to the sacrificers for strewing them round the
altar. [Going round, looking about and addressing in the air].
Priyamvada, for whom are being carried this Usira-Unguent
and the lotus-leaves with stalks ? (Acting the hearing of the
answer).

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat-attack (sun-stroke ?), and these are for soothing her body ? Priyamvada, let her be nursed carefully. She is indeed the life of His Worship the Superior. I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gautami (Exit).

विष्क्रमभकः (PRELUDE)

तत इति—('कुशान् आदाय' मृहीत्वा 'यजमानस्य' कण्वाश्रमवासिनः कस्यचित् ऋत्विजः 'शिष्यः' क्वावः 'प्रविशति') ।

अहो इति । 'अहो' आश्चर्यम् । 'पार्थिवो' राजा 'द्रुष्यन्ती महान् अनुभावः' प्रभावो यस्य तादृशः । 'तवभवति' मान्ये तस्मिन् 'आश्रमे प्रविष्टमात्रे एव' यदैव प्रविष्टः स तदैव, 'नः कर्माणि' क्रियाः 'निर्गता उपद्रवा उपपन्ना' विघ्ना येषां तथाविधानि 'संवृत्तानि' जातानि ('महानुभावः पार्थिवो' (रा-, वि- ।—“महाप्रभावः राजा” —(त-, न्या-, म-) ॥ “प्रविष्टमात्रे” (रा-, वि) ॥—“येन प्रविष्टमात्रे” (त- न्या-, म-) ॥ “संवृत्तानि” (त-, न्या- म-)—“प्रवृत्तानि भवन्ति” (रा-, वि,) ।

केति । अन्वयः—वायसस्त्वान्ने का कथा । स हि दूरतः ज्याशब्देनैव धनुषः हुङ्गारेणैव विघ्नानपोहति । व्याख्या—किमयमुपपन्नाभावो वागेन कृतः ? न इत्याह—'वायस्य सन्धाने' धनुषि योजने का कथा । तस्य कथैव नास्ति । 'स हि' नूनं सः, दूरात् 'ज्याया' धनुर्गुणस्य शब्देनैव तन्मात्रेणपि, 'धनुषः हुङ्गारेण' संकृत्वा 'इव' इत्यतः प्रेक्षा), विघ्नान् इष्टिविघातकान् 'अपोहति' निराकरोति, (धनुषि रुद्रधर्मारोपः । हुङ्गारशस्त्रा हि रुद्राः । ज्याघोषेण राक्षसाः पलायिताः । मन्ये नायं ज्याशब्दः किन्तु रुद्ररूपं तस्य धनुरेव हुङ्गारेण विघ्नान् निरास) ।

यावदिति । 'इमान्' संगृहीतान् 'दर्भान्' कुशान् वेदाः यज्ञवेदिकायाः 'संस्तर' स्तार्यं परितः पातनार्थं 'ऋत्विग्भ्यः यजमानेभ्यः । ('ऋत्विग्दधृक्—' इति क्तिन् निपातिनः) 'उपहरामि' नयामि । नीत्वा तेभ्यो ददामि ।

परोति । ('परिक्रम्य' रङ्गमञ्चं परितो गत्वा अवलोक्य 'आकाशे' अलक्ष्ये आह । रङ्गादहिः स्थितं पात्रं संबोध्य यत् कथ्यते तत् 'आकाशे'] । 'इदम् उशीरस्य' वीर-

—शास्त्रादणस्य 'अनुलेपन' देहचर्चा मृणालवन्ति' मृणालसहितानि 'नलिनीपवाणि'
'पद्मपवाणि' 'च कस्य' अर्थे नीयन्ते 'श्रुतिं' श्रवणम् 'अभिनीय' रूपयित्वा । प्रति-
वचनम् अश्रुतमपि श्रुतमिव नाटयित्वा । ['श्रुतिमभिनीय' (त-, वि- न्या- म-)
—“आकर्ण्य” (रा-)] ॥

किमिति । 'आतप्तेन' मूर्ध्नि ग्रीष्मेण वा 'लङ्घनात्' अभिभवात् शकुन्तला
'वलवत्' अत्यर्थम् 'अस्वस्था' अप्रकृतिस्था, कातरा इति यावत् जाता, 'तस्याः'
शकुन्तलायाः 'शरीरस्य निर्वापणाय' तापविनोदाय एतत् संबन्धम् 'इति ब्रवीषि किम्' ?
'यत्नात्' यत्नमालम्बा (ल्यव्लोपे पञ्चमौ) 'उपचर्यतां' सेव्यतां सा । सा हि
शकुन्तला 'तवभवतः' मान्यस्य 'कुलपतेः' अन्नपानादिदानेन सुनिकुलेश्वरस्य कण्वस्य
उच्छ्वसित” निःश्वासवायुः, प्राणभूता—विधेयविशेषणमेतत् । अतएव चिन्तनीया
सा । अहमपि तावत् वैतानिकं' याज्ञिकं 'शन्तुदकम्' आपच्छान्तिजलं गौतमीहस्ते
अस्य शकुन्तलायै 'विसर्जयिष्यामि' प्रेषयिष्यामि [“प्रियंवदे यत्नाद्रुपचर्यताम्” (त-, न्या-,
म-) —“तर्हि त्वरितं गम्यताम्” (रा., वि-)] ॥ “सा हि तवभवतः” (त- न्या- म-) —
सखिसा खलु भगवतः कण्वस्य” (रा- वि-)] ॥

विष्कम्भक इति । यत स्वयं तच्छमपि कथायाः अंशद्वयं योजयति तत् विष्कम्भक
इति कथ्यते । “वृत्तवर्तिष्वमानानां कथांशानां निदर्शकः । संचिन्तार्थस्त विष्कम्भ
आदावङ्गस्य दर्शितः” ॥

NOTES

1. Summary.—ततः प्रतिदिनं राजनि रक्षितरि मुनिभिः कर्मानुष्ठीयते ।
वर्द्धते च राज्ञः शकुन्तलायाश्च सन्तापः । एकदा समाप्ते माध्यन्दिने कर्मणि खिन्नेन
राज्ञा मालिनीतीरे विहरता वीतसगृहे विरहतप्ता शकुन्तला सखीभां परिचर्यमाणा
अदृशत । ताभ्यामर्थितया तदानीमनुरागस्तथा विवृतः । अत्वा राज्ञा सहर्षमुपसृत्य
आत्मा निवेदितः । एवं विदिते परम्परानुरागे गान्धर्वेण विधिना परिणयः संवृत्तः ।
एतस्मिन्नन्तरे शकुन्तलायाः कुशलं जिज्ञासमाना तव वृद्धा तापसी गौतमी प्राप्ता । सा
शकुन्तलां विटपान्तरिते राजनि उठजं निनाय ततः सांन्ध्यां होमः प्रवृत्ते विघ्नार्थं शा-
मता राज्ञसाः । राज्ञापि तान्प्रत्येव प्रगतः ।

2. [a] महानुभावः—अनुगतो भाव इति अनुभावः majesty. प्रादितत्—। We cannot say अनु + भू + घञ् भावे = अनुभावः because by the rule “अणौभुवोऽनुपसर्गे” घञ् has to be attached to भू only when no उपसर्ग precedes. Or अनुभावयति इति अनु + भू + णिच् + अच् कर्त्तरि = अनुभावः । [b] प्रविष्टमात्रं &c.—मात्र is अवधारणे । In this sense it is always neuter ‘मात्रं कर्त्तृस्त्रीऽवधारणे’ । प्रविष्ट एव प्रविष्टमात्रम् । तस्मिन् ॥ Here the अवधारण is with regard to प्रवेश—he has but entered and done nothing else. एव implies अवधारण regarding to time—। —Even at the time of entry, not a moment later. But Kalidasa very often has मात्र in such cases in the विशेष्यलिङ्ग । Thus ‘स बिभ्रमात्रः किल’—Raghu. The present may be a similar case.* We may also attach मात्रच् in the sense of प्रमाण in defence of such cases. Thus प्रविष्ट इत्येतत् प्रमाणमस्य इति प्रविष्ट + मात्रच् = प्रविष्टमात्रः one of whom we can say nothing beyond the fact that he has entered (प्रविष्ट) । Practically this amounts to अवधारण । Hence the meaning is unchanged ; or मात्र = measure. प्रविष्ट इति मात्रा यस्या, बहु—। (c) निरस्ता उपप्लवा येषां ते निरुपप्लवाः [बहु—] । Also see Tika.

3. [a] का कथा &c.—What shall I say about his aiming his arrow ? That his arrow will remove obstructors need not be stated, it is self-evident. The reason follows. [b] दूरतः—दूरत from distance, दूरे स्थित्वा इति “ल्यब्लोपे—” अधिकरणे पञ्चमी । This is not अपादान पञ्चमी । Hence the तम् is attached by the Varttika ‘अद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ । [c] हुङ्गरणम् इति हुम् + क्त + घञ् भावे = हुङ्गार a growl. हुम् is अनुकरण and गतिसंज्ञक by the rule “अनुकरणचानितिपरम्” । तेन । The Rudras growl [हुङ्गार] and dispel enemies. So does his bow. (d) अपीहति—अप + उह or ऊह + लट् ति removes. The परस्मैपद of ऊह is optional by the Varttika “उपसर्गादसाम्योर्वा वचनम्” ।

4. Remark—The meter is श्लोक । The first line gives the conclusion, His arrows thoroughly extirpate obstructors. The reason is—Because even the twang of his bow scares

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

them away; such being the effect of the twang you may imagine the efficacy of the arrows. Hence the figure is चर्यान्तरन्यास । There is also उपमा or उत्प्रेक्षा in हुड्डारेणैव ।

5. (a) यावत्—अवधारणे । (b) वेदि &c.—समन्तात् स्तरणम् इति सम + कृ + लुट् भावे = संस्तरम् strewing. वेद्याः संस्तरणम् । तस्मै यथा तथा । “अर्थेन नित्यसमासः—” इति ४र्थीतत्—of the नित्यसमास class. Qualifies उपहरामि । क्रियाविशेषणत्वात् कौवत्वम् । For strewing of Kusa grass round the altar, compare “अमौ वेदिं परितः क्लृप्तघिष्णाः समिदन्तः प्रान्तमंस्तीक्ष्णदर्भाः ।—Act. IV.

6. (a) आकाशे...किं ब्रवीषि—Only one actor is present. He imagines he sees some in the distance, shouts out a question, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage-direction आकाशे and the actors pronounce the reply saying. किं—ब्रवीषि &c.—‘किं ब्रवीष्ये वमित्यादि पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमपेक्षस्ततः स्यादाकाशभाषितम्’ (b) अस्वस्था—स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्व + स्था + कक्त्वरि = स्वस्था at ease, न स्वस्था । (c) शरीर &c.—निर् + वा often means ‘to soothe’ ‘to comfort’ with कालिदास । Compare “अये-लब्धं नेत्रनिर्वाणम्”—Infra. “निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतामक्षवधोद्यत—Raghu. &c. निर् + वा + णिच् + लुट् भावे = निर्वापणम् soothing. शरीरस्य निर्वापणम् तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (d) उच्छ्वसितम्—उद् + श्वास + क्त भावे Lit the breath, here—Life ; cp. “त्वमेव तयोः एकमावमुच्छ्वसितम्”—Kad.

7. (a) वैतानिकम्—वितन्यते इति वि + तन + घञ् कर्मणि = वितानः a sacrifice यज्ञः । “वितानो यज्ञ उल्लोचि विस्तारे पुनपुंसकम्” इति मेदिनी । विताने भवम् इति वितान + ठञ् अध्यात्मादि । (b) शान्तादकम् शम + क्तिन् भावे = शान्तः relief शान्ताद्यैमुदकम् । शकपार्थिवादि । (c) असे “कर्मणा यमभिप्रैति—” इति सम्प्रदाने ४र्थी । (d) गौतमीहस्ते—It is the आधार or विसर्जन । See next. (e) विसर्जयिष्यामि—The णिच् here is स्वाथे as in रामो राज्यमकारयम्, “आह्वयकान् मूमिपतेरयोध्यां व्यसर्जयन्मथिलमथ्यं मुखः” = Bhatti &c. Also सृज sometimes means merely ‘to place.’ Compare “विसृज्य मयि दुःखानि” “दिशामुपान्तेषु ससर्जं दृष्टिम्,”

&c.—This is the sense here. Hence गीतमोहस्त is the आधार ।

(f) Remark—This prepares us for the interruption to the interview of दुष्यन्त and शकुन्तला as described towards the end of Act. III “चक्रवाक्वधुके &c. Act III.*

1. विष्कम्भनाति इति विष्कम्भः । पचाद्यच् । स एव विष्कम्भकः । It is a short statement showing the connection of events acted, past and future. It is of two kinds शुद्ध and सङ्कीर्ण—शुद्ध when acted by one or two मध्यम actors, and सङ्कीर्ण if both मध्यम and नीच are employed “मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णः नीचमध्यमगोचरः ॥ This is a शुद्धविष्कम्भः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा) । राजा

(निःश्वस्य)—

जाने तपसो वीर्यं सा वाला परवतोति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् ॥ २ ॥

(Then enters the king in the state of one, in love). KING (Sighing)—I know the power of penance. That the girl has a master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw this heart from her.

ततः इति । कामयते इति शानचि आगमशास्त्रमनित्यमिति मुक्ति अकृते ‘कामयानः’ जातमदनः इत्यर्थः (“कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिष्येत्” इति वामनः) । तस्य अवस्था कामयानावस्था । सा इव अवस्था यस्य तथाविधः, क्षीणः पाण्डुराकृतिः इत्यर्थः

(‘सप्तसुपुमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः’ इति बहुव्रीहिः) राजा ‘प्रविशति’
[‘कामयानं’ (रा- टीका, वि-) “ससदन” (त-, त्या-, म-,)] ॥

जाने इति अन्वयः—तपसो वीर्या जाने । सा बाला परवती इति मे विदितम् ।
तथापि इदं हृदयं ततो निवर्त्तयितुम् अलं न अस्मि । व्याख्या—‘तपसो वीर्यं तपोवत्त्वं
‘जाने’ तपोवत्त्वेन माम् अपराधिनं दग्धं समर्थो मुनिः इति मे ज्ञातम् । तत् सुनिम्
अप्रसाद्य शकुन्तलापरिणयः असम्भवः । सा बाला शकुन्तला ‘परवती’ परतन्त्रा, पित्रा-
ज्ञावर्त्तिनी ‘इति’ एतदपि ‘मे विदितम्’ । अतौ गन्धर्वेणापि विधिना नेयमसन्निहिते
पितरि उद्वाह्या । तेन हि सम्प्रति शकुन्तलारूपात् वस्तुनो मनो निवर्त्तयितुं पितुरागमनं
प्रतीक्षस्व इति चेत् न—‘तथापि’ एवं सम्प्रति अस्य लाभे असम्भवेऽपि ‘इदं हृदयम्’
एतन्मे चित्तं ततः शकुन्तलारूपात् वस्तुनः (वाराणार्थानामौप्सितः इति अपादाने
पञ्चमी) निवर्त्तयितुं वारयितुम् अलं समर्थो न अस्मि न भवामि । अवशं सनः
अलभेयं प्राणमंशये प्रवर्त्तते किं करीमि । [“अलसस्मि” इत्यादि (रा- वि-)—
“न च निम्नादिब सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम्” (त-, त्या-, म-)] ॥ अतः परं
तर्कवागीशन्यायपञ्चाननपादानाम्—“भगवन् मन्मथ कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैश्च णा-
मेतत् । (स्मृत्वा)—

अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्तु बयि ज्वलत्यौव इवाश्वराशौ ।
त्वमन्यथा मन्मथ मद्विधानां भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥

अपि च” इति ॥

NOTES

1. कामयान &c.—कम + णिङ् + शानच् कर्त्तरि = कामयानः which is
a वैदिक form. कामयान, चिन्तयान, &c., frequently occur in the
रामायण and महाभारत । In भाषा the form expected is कामयमान by
the rule “आनेमुक्” । Raghava’s efforts to defend कामयान in
भाषा are amusing. He says ‘यदा कामस्य याने उद्गमने आरोहणे वा या
अवस्था अभिलाषाद्याः सा यस्य सः’ । Vamana has the right solution.

2. (a) जाने—‘अनुपसर्गात् ‘ज्ञः’ इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।
(b) मे—कर्त्तरि षष्ठी । See next. (c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वर्त्तमाने ।
Hence by the rule “क्तस्य च वर्त्तमाने” we have षष्ठी in मे the-
अनुक्तकर्त्ता । (d) निवर्त्तयितुम्—We have तुमुन् without क्रियार्थक्रिया

owing to अलम् by the rule “पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु” । (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester.

2. Readings (a) न च । नन्नात् &c. places the कर्तृता with हृदय । In the first half the कर्तृता is with अहम् । Logically this is defective. “I know (अहं जाने) yet heart persists” is not as direct as “I know yet I persist.” When the final result is the same “A knows yet he persists” seems better than “A knows yet B persists.” (b) अद्यापि &c.—is childish. If मन्मथ is उष्ण because he is भस्मावशेषः and so there is fire in him he must be उष्ण to all and not to the सहिधे only. If anything, he should feel less उष्ण to a कामिन् who is already उष्ण himself with love.

(मदनबाधां निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसाः
च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजनसार्थः । कुतः—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर्-

हृदयमिदमयथार्थं दृश्यते सहिधेषु ।

विस्तृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखैस्-

त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारीकरोषि ॥१॥

(Acting love-sickness) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the hole host of love-sick people is being deceived. For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me. The moon casts fire with its rays that have frost (Or—are cool) within and you too are making your arrows of flower of adamant strength.

मदनेति । (‘मदनेन’ कन्दर्पेण ‘बाधां’ बाधनं कन्दर्पकृतां पीडां ‘निरूप्य’ अभिनीय आह) ‘भगवन् कुसुमायुध’ पुष्पधन्वन् कुसुमेषो च [“अरविन्दमशोकस्य चूतस्य नवमल्लिका नीलोत्पलस्य पद्मेते पञ्चदाणस्य सायकाः ॥”] ‘त्वया चन्द्रमसा’ चन्द्रेण.

‘च’ हाभ्यामपि युवाभ्याम् ‘विश्वसनीयाभ्याम् (एकस्तावत् कोमलकुसुमेन प्रहरन् अरश्च हिमं विकिरन् विश्वसनीयः) ‘कामिजनानां कामिनां ‘सार्थः’ समूहः ‘अतिसन्धोयते’ वञ्च्यते । नैव त्वं मृदु प्रहरसि, नाय्यसौ चन्द्रः शीतरश्मिः कामिषु ।

तवेति । अन्वयः—तव कुसुमशरत्वम् इन्द्रोः शीतरश्मित्वम्, इदं हयं महिषेषु अयथार्थं दृश्यते । इन्द्रः हिमगर्भैर्मयूखैः अग्निं विसृजति त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारी-
करोषि । व्याख्या—‘तव कुसुमानि’ कोमलानि पुष्पाणि ‘शरा’ वाणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इन्द्रोः’ चन्द्रस्य ‘शीता’ हिमाः ‘रश्मयः’ किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इदं हयं’ हावयववन्तु ‘मम’ इव ‘विधा’ प्रकारो येषां तेषु कामिषु इत्यर्थः, अयथार्थम् अर्थस्य अभिधेयस्य अननुरूपम् असदृशं दृश्यते अनुमोयते । कारणमाह—‘इन्द्रः हिमं गर्भः’ आन्तरो भागो येषां तेः ‘मयूखैः’ किरणैः (करणे श्या) ‘अग्निं विसृजति’ विकिरति त्वमपि कुसुमवाणान् पुष्पशरान् अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि । न हि कुसुमस्य मर्मभेदिता हिमस्य वा दाहकता अस्ति, तत् पुष्पशरत्वं शीतरश्मिश्चन्द्र इति वञ्चना नः कामिनाम् । (“मदनबाधां निरूपय” इत्यत आरभ्य “परिक्रम्य” इत्यतः प्राक्-
पर्यन्तं प्रक्षिप्तमिव भाति । मध्याह्ने इन्द्रकिरणस्य तीक्ष्णतावयनं नातीव रमणीयम्) ॥

NOTES

1. (a) कुसुमायुध—आयुध्यते अनेन इति आ + युध + क करणे घञर्थे = आयुधम् weapons [includes bow and arrow]. कुसुमम् आयुधमस्य । तत्संबुद्धौ । (b) अतिसन्धोयते—अति + सम् + धा + लट् ते कर्मणि । अति + सम् + धा means to cheat.’ Compare “परातिसन्धानमधीयते यैः । किं पुनरिमानमतिसन्धाय लभ्यते” Act. V.

2. (a) अयथार्थम्—अर्थस्य अभिधेयस्य योग्यं यथार्थम् agreeing with the sense. अव्ययौ । न यथार्थम् (b) विसृजति This is connected with महिषेषु in the first half. In महिषेषु अग्निं विसृजति the सप्तमी is औपश्लेषिके आधारे । But महिषेषु अयथार्थम् and महिषेषु वज्रसारीकरोषि have विषये सप्तमी । (c) वज्र &c.—वज्रस्य सारः वज्रसारः । स इव सारी येषां वज्रसाराः having the strength of the thunder-bolt. अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि इति वज्रसार + च्वि + कृ + लट् सि । A Calcutta Editor finds गतितत् here but this is wrong—the समास being prohibited by “उपपदमतिङ्” । It is merely placed before करोषि by the rule

“ने प्राग्धातौः” । (e) This looks like an interpolation. See Notes below. For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—‘इदममुलभवस्तुप्रार्थना दुर्निवारं प्रथममपि मनो मे पञ्चवाणः क्षिणोति । किमुत मलयवातोन्मूलितपाण्डुपत्रैरुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥”

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥ ४ ॥

(सखेदं परिक्रम्य) क नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यै-
रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य) न प्रिया-
दर्शनादृते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विषामि ।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites referring to that damsel of broad quivering eyes. (Walking round with sigh of distress). The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me; I will seek her.

‘अथवा’ इति पक्षान्तरे । अनिशमिति । अन्वयः—मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरति इति यदि (तदा) मकरकेतुः अनिशं मनसो रुजमावहन्नपि मे अभिमतः । व्याख्या—‘मदिरे’ अन्तर्वेपमाने आयते’ विशाले च नयने यस्याः ताम् (“सौष्ठवेना-परित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्त्तिता ॥” इति हेमाद्रिः ‘तां’ शकुन्तलाम् ‘अधिकृत्य’ विषयीकृत्य ‘प्रहरति’ मामिति शेषः ‘इति यदि’ यद्येव’ भवति, तदा मकरकेतुः’ कामः ‘अनिशं’ सततं ‘मनसो रुजं’ वेदनाम् ‘आव-हन्’ कुर्वन् ‘अपि मे अभिमतः’ सम्मतः । शकुन्तलायां काभो मे इति चेत्, कामजा पीडा अपि मुखदा इत्यर्थः । (विद्यासागरपादा एतं न पठन्ति । तुच्छार्थोऽयं प्रक्षिप्तो वा) ॥ [इत उत्तरम्—“भगवन्नेवमुपालम्बस्य ते न मां प्रत्यनुक्रोशः । वृथैव सङ्कल्प-शतैरजस्रमनसो नौतोऽसि मयावृद्धिम् । आकृष्य चापं श्वणोपकण्ठे मय्येव यस्तव वाणमोचः ॥ (सखेदं परिक्रम्य)” इति (त-; न्याः म-)] ॥

सखेदमिति । ('खेदेन' आत्तं गी 'सह' यथा तथा 'सखेदम्' आत्मानम् खिन्नमिव दर्शयित्वा इत्यर्थः) —केति । 'कर्मणि' यागकर्मणि संस्थिते निष्पन्ने सति 'सदस्यैः सभास्थैः तापसैः 'अनुज्ञातः' सुसम्पन्नो यागः, विश्राम्यतु भवान् इति कृतानुमतिः 'खिन्नं' प्राप्तखेदम् 'आत्मानं' क्व नु खलु विनोदयामि' विनोदं कारयामि ["तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् । ततो हेतुमणिच्] । 'न च प्रियायाः' शकुन्तलाया यत् दर्शनं तस्मात् 'अन्यत्' तदभिन्नं किञ्चित् 'शरणम्' अस्ति । तद्दर्शनादेव यदि विनोदः स्यात् नान्यतः ["खिन्नमात्मानम्" (त-, न्या-) — "अमलान्तम्" (रा- वि-, म-) । "न च प्रियादर्शनात्" (व-, न्या-) — "किं नु खलु मे प्रियादर्शनात्" (रा-, वि- म-)] ॥

NOTES

1. (a) मकरकेतुः—मकरस्य प्रतिकृतिः इति मकर + कन् = मकरः the figure of a मकर which is a sea-monster. The कन् disappears in the case of a ध्वज by the Karika 'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकसंघजेषु च । इव प्रतिकृतौ लोपः देवपथादिषु ॥' स केतुः ध्वजो यस्य । (b) Remark—We have very careless writing from मदनवाधां निरूप्य to प्रहरतीति । The निर्णयसागर Press edition of Raghava Bhatta omits the verse अनिशमपि &c. Vidyasagara does the same. The whole passage is so glaringly defective that it is difficult to accept it as from Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied to चन्द्रमस् is not a happy epithet. When we say so and so is विश्वसनीय (reliable), we imply that outward appearance is suspicious, but in fact he may be trusted. In the case of कुसुमायुध, the mention of आयुध is apt to create distrust, so विश्वसनीय is all right. But अन्द्रमस् has the derivative meaning the delightful time-keeper.—चन्द्रात् आह्लादयति इति चन्द्रः । मिमीते कालम् इति माः । चन्द्रश्चासौ माश्च । In his case विश्वसनीय is meaningless. (ii) कामिजन and कामिसार्थ equally express the meaning of कामिजनसार्थ which is therefore unnecessarily cumbrous. (iii) Having directly mentioned कुसुमायुध and चन्द्रमस्, subsequent reference should be by सर्वनाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while कुसुमायुध is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रमस् ।

It would have been better to say तवकुसुमशरत्वं तस्य शीतद्युतित्वम् &c. (iv) मद्दिष्टेषु for मयि is a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा by no means pleasing. (v) The first half of the verse तव कुसुम &c. is only a repetition of त्वया चन्द्रमसा च &c. above. विसृजति हिमगर्भैः &c. immediately after कुतः is more direct and would have served the purpose quite well. The writer seems to be in want of materials to complete the verse and is obliged to repeat. (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is त्वम्, चन्द्रमस्; but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इन्दु, त्वम्। (vii) It was mid-day at the time, and the reference to the unbearableness of moon-light is a queer अप्रस्तुतप्रशंसा to say the least of it. (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page; but the verse अनिशमपि &c. puts him unaccountably in the third person. (ix) The इति in प्रहरतीति is superfluous. The meaning is more easily expressed without it. (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala. The writer of this seems to be a superficial observer. If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now. Compare the poet's remark "सर्वः कान्तमात्मौयं पश्यति"—Act. II (xi) अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala. Hence क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि &c. naturally follows after निवर्त्तयितुम्। The passage मदन-बाधां निरूप्य—प्रहरतीति is thus an interruption. But there is nothing here to interrupt the thought.

2. Reading.—The reading अमक्तान्तम् does not suit the context. There was no occasion to become अमक्तान्त। Besides, if he was really अमक्तान्त, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed क्व नु खलु &c. I prefer खिन्नम्। He was evidently. खिन्न for the poet remarks सखेदं परिक्रम्य।

(सूर्यग्रमवलोक्य) इमामुग्रातपवेलीं प्रायेण लतावलयवत्सु
मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्
गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अनया बालपादपवीथ्या
सुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः—

सम्मीलन्ति न तावद्बन्धनकोषास्तयावचितपुष्पाः ।

क्षौरस्निग्धाश्चामौ दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ५ ॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period of fierce sun with her friends on the banks of the Malini, where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going round and looking) I guess the fine-figured damsel has not long passed by this row of young trees. Why do I say so? The cases in the stalks whence flowers have been plucked by her, do not yet close up; and those mutilated (Or—cuts in the) young shoots appear wet with milky juice.

सूर्येति । (वेलानिर्णयार्थं) 'सूर्यग्रम् अवलोक्य' दृष्ट्वा) 'शकुन्तला प्रायेण' बाहुल्येन न तु नियतमेव 'लतानां बलयानि' वेष्टनानि लतावेष्टितस्थानानि सन्ति येषु तेषु 'मालिनीतीरेषु मालिनीनद्यास्तटेषु 'सखीजनेन प्रियंवदया अनसूथया च 'सह इमाम् उग्रः' कठोरः 'आतपो' रविः, रविकर इत्यर्थः यस्या तथाविधां 'वेलीं' क्षणं 'गमयति' अतिवाहयति ।

अनयेति । 'सुतनुः' अनवद्याङ्गी शकुन्तला 'अनया बालपादपानां वीथ्या श्रेण्या, वीथिशोभितेन वर्त्मना इत्यर्थः 'अचिरम्' अधुना एव 'गता इति तर्कयामि' मत्थे । कुतः' एवं ब्रवीमि इति चेत्—

सम्मीलन्तीति । अन्वयः—तया अवचितपुष्पाः बन्धनकोषाः न तावत् सम्मीलन्ति । अमी किसलयच्छेदाश्च क्षौरस्निग्धा दृश्यन्ते । व्याख्या—'तया' शकुन्तलया 'अवचितानि' लूनानि गृहीतानि 'पुष्पाणि' येषां येभ्यो वा तथाविधाः 'बन्धनकोषाः' वृन्तकोषाः 'न तावत् सम्मीलन्ति' सम्मीलिता भवन्त्येव । 'अमौ' दृश्यमानाः । च्छिद्यते एषू इति च्छेदाः च्छेदनावकाशः [अधिकरणे घञ्] । 'किसलयानां च्छेदाः' छिन्नाः

किशलयाम् वा, ते 'च चोरेण' च्छेदनमार्गात् स्रुतेण द्रवेण 'स्निग्धाः' आर्द्रा 'दृश्यन्ते' लक्ष्यन्ते । [राघवो विद्यासागरपादाश्च "परिक्रम्यावलोक्य" इत्यतः "किमलयच्छेदाः" इति यावत् न पठन्ति] ॥

NOTES

1. (a) मालिनी &c.—तीरेषु तटदेशेषु, plural with reference to different sites. तत्तद्देशानां बहुत्वाद्बहुवचनम् । (b) सखीजना—सखीरूपो जनः सखीजनः । शाकपार्थिवादितत् । तेन सह वर्तमाना etc. बहु—।

2. (a) बाल &c.—बीथी is पङ्क्ति a line, or वर्त्मन् a read. "बीथौ वर्त्मनि पङ्क्तौ च" इति हेमः । In first sense बालपादपङ्क्ति means बालपादपङ्क्तिशोभितं वर्त्म by लक्षणा । When बीथौ is वर्त्मन्, say बालपादपङ्क्तिशोभिता बीथौ । शाकपार्थिवादि । तथा । तृतीया करणे । Both बीथि and बीथौ are seen. (b) अचिरम्—न चिरम् not long. It is a काल and used as कर्म of गमनक्रिया । "देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" ।

3. (a) तावत्—साकल्ये । The cases will first close up then dry in the sun. They have not even closed yet. Hence the flower must have been just now (अचिर) plucked. (b) तथावचित &c.—Sakuntala was too ill to attend to these things herself. The king thought she did these, because he did not know she was ill.

4. Remark—These signs guide the king. I think the passage ought to appear though Raghava omits it.

(परिक्रम्य संस्पृशं रूपयित्वा) अहो प्रवातसुभगोऽथमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गानाम् ।

अङ्गै रनङ्गतप्तै रविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन् वेतसपरिचिते लतामण्डपे सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि—

अभुवन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

हारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ७ ॥

(Acting as if touched by the breeze). Ah ! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus-scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini. (Going round and looking about). Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes. For at its entrance, where there is pale sand, is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips

परिक्रम्येति । 'परिक्रम्य संस्पर्शं वातसंस्पर्शं' 'रूपयित्वा' आकारेण अभिनीय । अहो इति । 'अहो' हर्षे । प्रकृष्टेन वातेन सुभगः' हृद्यः 'अयम् उद्देशः' वनविभागः ।

शक्यमिति । अन्वयः—अत्र अनङ्गतप्तैः अङ्गैः अरविन्दसुरभिः मास्तिनीतरङ्गानां कणवाही पवनः अविरलम् आलिङ्गितुं शक्यम् । व्याख्या—अत्र प्रदेशे 'अनङ्गेन' कामेन 'तप्तैः' पीडितैः प्राप्तकामकृततापैः 'अङ्गैः' गावैः [अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया] अरविन्दैः' कमलैः 'सुरभिः' पद्मगन्धिः घ्राणतर्पणः मालिन्याः तरङ्गाणां वीचीनां 'कणवाही शौकरवाही, सुशीतत्वात् सर्वाङ्गतर्पण इत्यर्थः 'पवनः' वातः, अविरलं गाढं यथा तथा 'आलिङ्गितम्' आश्लेषु 'शक्यम्' । मदनकृते अङ्गदाहै सुरभिशीतवातसेवनं हितम् । तच्च इहैव सम्भवति इति भावः । ["शकिसहोश्च" इति कर्मणि यत् । एतत् शक्यम् एतदशक्यम्, इति प्रथमं सामान्यतौ लिङ्गवचनयोः अविवक्षया एव वस्तुविभागः । ततः शकारेषु पवनस्य अन्तर्भावः । न हि साक्षात्कृतः शकापवनयोर्विशेष्यविशेषणभावः । तेन "शकापवनः" इत्यदोषम् । "शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायं सामान्योपक्रमात्" इति वामनः] । ["शक्यम्" (रा-, वि-, म-)—"शकाः" (त-, न्या-) ॥ "अविरलम्" (रा-, वि-, म-) ।—"निर्द्दयम्" (त-, न्या-)] ।

अस्मिन्निति । 'अस्मिन् वेतसेः परिक्षिपते वेष्टिते 'लतामण्डपे' लतागृहे 'सन्निहितया' समीपस्थया शकुन्तलया' भवितव्यम् । अनुमानकारणमाह 'तथाहि'—

अमीति । अन्वयः—पाण्डुसिकते अस्य द्वारे पुरस्तात् अभुग्नता, जघनगौरवात् पश्चात् अवगाढा, अभिनवा पदपङ्क्तिः दृश्यते । व्याख्या—'पाण्डुवः पाण्डुवर्णाः 'सिकताः' वालुकाः यस्मिन् तादृशे [सिकताशब्दः स्त्रियां बहुत्वे प्रायेण, क्वचित् एकत्वेऽपि] 'अस्य' लतामण्डपस्य द्वारे पुरस्तात् पुरोभागे, अङ्गलौषु, विशेषतः अङ्गूष्ठीः

इत्यर्थः 'अभुन्नता' उदङ्गुलिसुद्रा 'जघनस्य' नितम्बस्य 'गौरवाद्' गुरुत्वात् 'पञ्चात्' गुलफयोः 'अवगाढा' गभीरं गाढा, न तु केवलं गाढां 'अभिनवा' सद्यःकृता 'पद-पङ्क्तिः दृश्यते' एव वरस्त्रीलक्षणलक्षितत्वात् ।

NOTES

1. शकाम्—With शकां पवनः compare युक्तम् अभिलाषः—Infra. सामान्योपक्रमात् नपुंसकम् as in विदित in विदितभक्ति—Ante. Vamana's विलिङ्गवचन means विरुद्धलिङ्ग (differing in gender) and विरुद्धवचन (differing in number). For विरुद्धलिङ्ग compare शकां चुत् in "शकाञ्चानेन शमांसादिभिरपि चुत् प्रतिहन्तुम्"—Bhashya. विरुद्धवचन is seen in शकां शालिमांसादीनि in "शकाञ्चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्"—Bhashya. शकां कराः has both विरुद्धलिङ्ग and विरुद्धवचन in "शकामोषधिपतेर्नवोदयाः—क्षेत्तुमग्रनखसम्पटैः कराः"—Kumara.

2. वेतस &c.—परि + चिप means to surround.' Compare परिचिप in the sense of a moat in "महार्णवपरिचिपं लङ्कायाः परिखालधुम्"—Raghu.

3. अभुन्नता—This is सुलक्षण । Compare "अभुन्नतांगुष्ठनखप्रभाभिः etc.—Kumara.

4. पाण्डूसिकते—For a singular use of "सिकता" compare "एका च सिकता तैलदाने असमर्था"—Bhashya.

यावद्विटपान्तरेण अवलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा सहर्षम्) अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मेमनोरथप्रियतमा । सकुसुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखिभ्यामूपास्यते । भवतु श्रोत्र्यामयासां विश्रम्भकयितानि । (विलोकयन् स्थितः) ।

I will look through some opening in the branches. (Going round and doing the same—Joyfully)—Ah! The comfort of my eyes is found. There, the dearest of my wishes, lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being waited upon by her two friends. Well, I shall hear their confidential utterances. [Stands gazing].

यावदिति । 'विटपानां' शाखानाम् 'अन्तरेण अवकाशेन ['अन्तरमवकाश-
वधिपरिधानान्तर्द्धिर्भेदतादर्थ्ये'] इत्यमरः] 'अवलोकयामि' अत्र शकुन्तला अस्ति न वा
इति पश्यामि [यावदयोगे भविष्यति लट्] ।

प्ररिक्रम्येति । 'तथा कृत्वा' विटपान्तरेण दृष्ट्वा, शकुन्तला अवास्ते इति ज्ञात्वा
'सहर्षम्' आह ।

अये इति । 'अये' हर्षे । 'नेत्रयोः सन्तप्तयोः' लोचनयोः 'निर्वाण' निर्बृतिप्रदं
सुखकरं वस्तु 'लब्धम्' । तदेव स्फुटं कथयति—'कुसुमानाम् आस्तरणं' तेन सह
कुसुमैरास्तृतम् इत्यर्थः 'शिलापट्टं प्रस्तरतले' अधिशयानां प्रस्तरतले शयिता । ["अधि-
शीङ्स्थाणां कर्म" इत्याधारस्य कर्मत्वम्] 'मे मनोरथानां मनोरथेषू वा प्रियतमा प्रियतमो
मनोरथः शकुन्तलारूपः पदार्थः, 'सखीभ्याम् उपास्यते' सेव्यते, उपचर्यते इति यावत् ।
["उपास्यते" (त-, न्या-)—अन्वास्यते" (रा- वि-, म-)] ॥

भवत्विति । 'भवतु आसां विश्वासेन 'कथितानि' भाषितानि [नपुंसक भावे क्तः]
विश्वस्तसंलापान् 'श्रोष्यामि' ।

NOTES

1. (a) नेत्रनिर्वाणम्—निर + वा + लुगट् भावे निर्वाणम् निर्बृत्ति ;
compare "निर्वाणं निर्बृत्तौ मोक्षे" इति त्रिकाण्डशेषः । (b) मनोरथ etc.—
मनः रथो यस्मिन् यस्य वा तदारूढत्वात् मनोरथः wish. Next इतत्—। No
निर्दारण, hence the prohibition "न निर्द्धारणे" does not apply. (c)
शिलापट्टम्—पट्ट is पौठ a slab, a seat आसन । पट्टः स्यादपि चासनम्—
इत्यनेकार्थकोषः ।

Reading—Both उपास्यते and अन्वास्यते imply सेवा nursing
शुश्रूषा । "उपासनं शुश्रूषायांच हिंसने" इति विश्वः । "अन्वासनं स्नेहवस्तौ
सेवायामनुशोचने" इति हैमः । Either will do.

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखिभ्यां शकुन्तला)
सखी (उपवीज्य सस्नेहम्)—हला सउन्दले, अवि सुहा-
अदि दे णलिणोपत्तवादो [हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते
नलिनोपत्तवातः] ।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described). FRIENDS [Tenderly, after having fanned her]—Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you ?

शकुन्तला—किं वीजञ्चि मं सहौघौ [कं वीजयतो मां सख्यौ] (सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः) ।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends ? (The friends acting sorrow stare at each other).

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । तत् किमयमातपदोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्तते ।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily. Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind ?

ततः इति । व्याख्यातं प्राक् ।

सख्यौ इति । 'उपवीज्य' समीपे वीजयित्वा स्नेहेन सह आहतः ।

हलन्ति । हला शकुन्तले' अपि प्रश्ने, नलिनीपत्राणां कमलानां वातः' तत्-सम्पर्कात् शैतो वायुः ते' तव सम्बन्धे सुखायते' सुखमिव आचरति किम् ["कतृः काङ् सलोपश्च" इति काङ्] ।

किमिति । हे 'सख्यौ मां वीजयतः' नलिनीपत्रवातेन उपचरतः किम् ? मया तु व्यजनं नानुभूयते । तापाधिकात् अनवधानम् ।

सख्यौ इति । 'विषाद' खेद' नाटयित्वा' अभिनीय परस्परम्' अन्योन्यम् अवलोकयतः' अहो ईदृशो असृग्ः समवस्था यत् वीजनमनया नानुभूयते इति खेदः ।

'वले'ति । 'शकुन्तला बलवत्' अत्यर्थम् अप्रकृतिस्थं शरीरं यस्याः तथा-विधा दृश्यते' तत्' तर्हि किमयम् आतपस्य' ग्रीष्मस्य' दोषः स्यात्' ग्रीष्मकृतमस्वास्थ्यमुत' अथवा 'यथा मे मनसि वर्तते' यथा अहं तर्कयामि । ग्रीष्मकृतः कामकृतो वा इति वितर्कः ।

NOTES

1. (a) उपवीज्य—उप + वीज + णिच् + लृप् + लाप् । Panini does not recognise this root. (b) सुखायते—Raghava reads [सुखं सुखयुक्तं

करोति । तत्करोतीति णिच] । Prof. Gajendrakadkar condemns सुखायते, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्यः कर्त्तृ वेदनायाम्'—पा 3. 1. 18. But this rule has no application here. The rule wants सुख to be कर्म । In सुखायते here we have सुख as कर्त्ता and उपमान । Hence the correct rule is "कर्त्तुः काङ् सलोपश्च" P. 3. 1. 11.) ; सुखायते, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure.'

2. परस्परम् &c.—See Act. 1 Ante.

3. उत तथा—The king suspects love sickness, but he does not forget that the effect of heat is very much like it, This raises the doubt "Is it love or the heat?" Presently he rejects the second (अथवा कृतं सन्देहेन etc.) ।

(साभिलाषं निर्वर्ण्य) अथवा कृतं सन्देहेन ।

स्तनन्यस्तोशौरं प्रशिथिलमृणालैकवलयं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-

नतु ग्रीष्मस्यैव सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ ८ ॥

(Gazing wistfully) Or away with doubt. How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts and the single bracelet of lotus shoot quite loose. Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming.

('साभिलाषं निर्वर्ण्य' सन्देहं विलोका विचिन्त्य' ध्यात्वा समाधत्ते) 'अथवा' पक्षान्तरे सन्देहेन' संशयेन कृतम् अलम् [कृतमिति व्यर्थार्थे अव्ययम् । "साभिलाषं निर्वर्ण्य" (रा-, त-, न्या-, न-)—विचिन्त्य (वि-) ॥

स्तनेति । अन्वयः—प्रियायाः साबाधं स्तनन्यस्तोशौरं प्रशिथिलमृणालैकवलयम् इदं वपुः किमपि कमनीयम् । युवतिषु मनसिजनिदाघप्रसरयोः तापः समं कामं, ग्रीष्मस्य अपराद्धं तु एवं सुभगं न । व्याख्या—प्रियायाः' शकुन्तलायाः आबाधया' पीडया सह

वर्त्तमानम्, अतएव स्तनयोः न्यस्तम्' अपि'तम् 'उशीर' बीरणमूलानुलेपो यस्मिन्'
तयोक्तं 'प्रशिथिलम्' अतिश्लथं'मृणालस्य' विसस्य 'एकम्' एव 'वलय' कङ्कणं 'यस्मिन्'
तत् तथोक्तम् 'इदं' दृशमानं'वपुः'शरीर' 'किमपि'अनिर्वचनीयं यथातथा 'कमनीय'
मनोहरम् । 'युवतिषु' विषये 'मनसिजस्य' मनोभवस्य कामस्य ("तत्पुरुषे कृति बहु-
लम्" इति सप्तम्या अलुक्) 'निदाघप्रसरस्य' ग्रीष्माधिकास्य च 'तापः' ज्वालः समः
काम' तुलाः इत्यभ्युपगम्यते । ग्रीष्मस्य' निदाघस्य अपराद्धम्' अपराधः (नपुंसके
भावेक्तः) तु ग्रीष्मकृतः अतिक्रमः पुनः एवम् ईदृशं सुभगं सुन्दरं न' । कामतापात्
कमनीयतावृद्धिरिति शकुन्तलायाः कामज एवायं तापः न निदाघजः । तदाह "अथवा
कृतं सन्देहेन" । ["प्रशिथिल" (त- न्या- म-,)—"प्रशिथिलित" (रा-, वि-,) ॥
"किमपि कमनीयं" (रा-, वि-)—"तदपि कमनीयं" (त- न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) सन्देहेन कृतम् = सन्देहेन अलम् । Hence गम्यमानसाधनक्रियां
प्रति करणत्वात् तृतीया । कृतमित्यव्ययमलमर्थे ।

2. (a) प्रशिथिल etc.—एकं वलयम् । कसंधा—। मृणालस्य एकवलयम् ।
प्रशिथिलं मृणालैकवलयं यस्मिन् । बहु—(d) सावाधम्—आवाधनम् इति आ
+ वाध + अ भावे = आवाधा distress, तथा सह । बहु—। (c) किमपि—
A compound अव्यय expressing indescribability. Adverb quali-
fying कमनीयम् । (d) कमनीयम्—कम + अनीयर् कर्मणि । Also कामनीयम् ।
(e) निदाघ etc.—नितरां दह्यते अस्मिन् इति नि + दह + घञ् अधिकरणे = निदाघ
summer. The rule, "नङ्गादीनांच" directs घ to be substituted
for ह when निदाघ is a name of summer. प्र + सृ + घ अप् भावे =
प्रसरः advance, मनसि जातः इति मनस् + जन + ड कर्त्तरि भूते = मनसिजः like
सरसिजः (Ante). मनसिजश्च निदाघप्रसरश्च, तयोः । (f) सुभगम्—The सुभगता
is not due to the उशीरलेप on the breasts and the loose bracelet
on the wrist, but to some thing altogether indescribable. [g]
Remark—The suffering is equal from heat and love. But the
latter adds charm to the person, hence serves to distinguish
its action from that of the former. The additional loveliness
of Sakuntala leaves no doubt [कृतं सन्देहेन] that she is love-sick,
Compare—'शीघ्रा च प्रियदर्शना च मदनाक्लृष्टेयमालक्ष्यते, Infra.

3. Reading—(a) शिथिलित implies the bracelet was previously tight. But bracelets are worn loose. प्रशिथिल agrees with this. What was loose is more so (प्र) now. (b) तदपि कमनीयम् as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions, implies that she appears lovely in spite of her distress, i. e. though her loveliness has suffered, she is still attractive.*

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness.

प्रियंवदा (जनान्तिकमम्)—अनुसूये, तस्य राएसिणो पङ्क-
दंशणादो आरहिअ पज्जस्सुआ विअ सउन्दला । किं ए क्खु से
तन्निमित्तो अअं आतङ्क भवे [अनुसूये, तस्य राजर्षेः प्रथम-
दर्शनात् आरभ्य पर्युत्सुका इव शकुन्तला । किं नु खलु अस्या-
स्तन्निमित्तः अयमातङ्को भवेत्] ।

PRIYAMVADA (Aside)—Anasuya, Sakuntala has been as though (anxious, absent-minded, care-worn ?) since that first sight of that royal sage. Is it possible that this her ailment is due to him ?

अनसूया—सहि मम वि एरिसो आसङ्गा हिअअस्म । होदु
पुच्छिस्सं दाव णं [सखि ममापि इदंशौ आशङ्गा हृदयस्य ।
भवतु प्रक्षयामि तावदेनाम्] । (प्रकाशम्) सहि पुच्छिदव्वा
सि किम्पि । वलिअं क्खुदे सन्दावो [सखि, प्रष्टव्यासि किमपि ।
बलौयान् खलु ते सन्तापः] ।

ANASUYA—Friend, such is my mind's suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something. Your distress is indeed great.

अनेति । 'राजर्षेः' दुष्यन्तस्य प्रथमं दर्शनं समागमः ततः 'आरभ्य पर्धातसुका-
इव' उत्कण्ठिता इव शकुन्तला' लक्ष्यते । किं नु खलु' अपि वा (वितर्कगर्भः प्रश्नः)
अस्या अयमातङ्कः' एषा पीडा स' राजर्षिरेव निमित्तं' कारणं यस्य तादृशी भवेत्' ।
दुष्यन्तार्थे इयं क्लिश्यते किम् ।

अनसूयेति । एतदपि प्रियंवदां प्रति जनान्तिकमेव । 'ईदृशी आशङ्का हृदयस्य'
हृदयमेवम् आशङ्कते (कृदयोगात् कर्त्तरि षष्ठी) । दुष्यन्तस्यार्थे अस्यस्तापः इत्यहमपि
मन्ये । 'किमपि' वस्तु प्रष्टव्या असि' त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि (प्रच्छेदप्रधान-
कर्मणि तव्यः) । 'वलीयान्' प्रवलः खलु ते सन्तापः' । गुर्वी ते वेदना अतः पृच्छामि
किञ्चित् ।

1. (a) प्रष्टव्यासि &c.—त्वामहं किमपि पृच्छेयम् becomes त्वं मया किमपि
प्रष्टव्या the अप्रधानकर्म becoming उक्त by the maxim 'न्यादेः प्रधाने
दुरादेरप्रधाने' । (b) खलु—This may also be taken as हेतौ । I wish
to speak to you, because (खलु)—you are suffering much.

शकुन्तला (पूर्वाङ्गेन शयनादुत्थाय)—हला किं वक्तुकामासि
[हला किं वक्तुकामासि] ।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—
what do you want to ask, dear ?

अनसूया—हला सउन्दले, अणबभन्दरा क्खु अम्हे मअण-
गदस्स वुत्तन्तस्स । किन्दु जादिसी इतिहासणिबन्धेसू कामअ-
माण्णं अवत्था सूणौअदि तादिसी दे पेक्खामि । कहेहि
किंणिमित्तं दे सन्दावो [हला शकुन्तले, अनभ्यन्तराः खलु वयं
मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किन्तु यादृशी इतिहासनिबन्धेषु
कामयमानानाम् अवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे । कथय किंनि-
मित्तं ते सन्तापः] । विआरं क्खु परमत्थदो अजाणिअ अणा-
रम्भो पडिआरस्स (विकारं खलु परामार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः
प्रतिकारस्य) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love. But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition. Tell us to what your distress is due. Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun.

शकुन्तलेति (पूर्वाङ्गेन' पूर्वकायेन शयनात्' शिलाशय्यायाः उत्थाय') ("शयनादुत्थाय" रा-, त-, न्या-, म-)—"पुष्पशय्यामुदस्य" (वि-) ॥

हलेति । वक्तुकामः' अभिलाषो यस्यः तादृशी असि' वक्तुमिच्छसि ("लुम्पेद-वशमः कृते तुङ्गाममनसोरपि" इति तुमो मलोपः) ।

हलेति । वयं मदनं कामं गतस्य प्राप्तस्य कामसम्बन्धनः इत्यर्थः वृत्तान्तस्य वार्त्तायाः न अभ्यन्तरा न तत्त्वज्ञाः । अज्ञातमदनवृत्तान्ता वयम् । स्वयं न कामयमानाः वयं, नापि दृष्टः कामयमानः कश्चित् जनोऽस्माभिः । 'इतिहासस्थिताः' ये निवन्धाः प्रवन्धाः तेषु कामयमानानां कामिनां यादृशी अवस्थाश्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे । नानुभूता न च दृष्टा किन्तु श्रूता । किं निमित्तं कस्मिन् निमित्ते ("निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्—इति प्रथमा) । [('अनभ्यन्तराः खलु वयं मदनगतस्य" रा-, वि-, म-)—अलब्धान्तरा वयं ते मनोगतस्य (त-, न्या-)] ।

विकारेति । परमः अर्थः परमार्थः तत्त्वम् । तत्त्वतः स्वरूपतः । विक्रियते अन्यथापाद्यते अनेन इति विकारः विकृतिकारणम् 'अज्ञात्वा प्रतिकारस्य' प्रतिक्रियायाः 'अनारम्भः खलु' अननुष्ठानमेव प्राप्नोति । अज्ञाते रोगे किमौषधम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. वक्तुकामा = See वक्तुकामः, Act I.

2. (a) अनभ्यन्तरा &c.—अभिगता अन्तरम् अभ्यन्तराः included. न अभ्यन्तराः not included = बाह्याः outside. The sense is—We are outside the pale of love-matters. We have no experience of these things direct or indirect. By 'we (वयम्)', she means all ascetic girls.

3. Reading—The Bengali reading too is good. We do not know (अलब्धान्तरा वयम्) what is in your mind (ते मनोगतस्य) ।

4. (a) परमार्थतः has करणे तसिप्रत्ययः as in खरतः and वर्णतः in 'दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो वा'—Bhashya.

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः । न हि स्वाभि-
प्रायेण मे दर्शनम् ।

KING—My suspicion has haunted Anasuya also. Verily,
I do not view it after my own mind.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—बलवं क्खु मे अहिणिवेसो ।
दाणिं वि सहसा एदाणं ण सक्कोमि णिवेदिदुं [वलवान् खलु
मे अभिनिवेशः । इदानीमपि सहसा एतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम्] ।

SAKUNTALA—(Aside)—Great is my anxiety (to conceal).
Even now I cannot forthwith reveal to them.

प्रियंवदा—सहि सुद एसो भणादि—किं अत्तणो आतङ्कं
उवेक्खसि । अणुदिवसं क्खु परिहीअसि अङ्गे हिं केवलं लावण-
मई 'काया तुमं न मुञ्चदि [सखि सृष्टु एषा भणति—किमात्मन ।
आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गैः । केवलं
लावण्यमयो काया त्वां न मुञ्चति ।]

PRIYAMVADA—Friend, she says rightly ; why do you
neglect your trouble ? Even every day you are being thinned
in the limbs. Only the glimmer of loveliness does not leave
thee.

अनसूयेति । मदीयस्तर्कः सन्देहः—अपि कामजा पीडा अस्या—इत्येव रूपः
अनसूयामपि अनुगतः प्राप्तः । अनसूयाया अपि अयमेव सन्देहो जातः । 'मे' मम
दर्शनम् अनुमानं स्वस्य आत्मनः अभिप्रायः अभिलाषः तेन तदनुसारेण 'न हि'
नैव । एवं—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विङ्म्व्यते इति यत्
प्राक् मया उक्तं तदसत्यम् । अन्यथा कथमनसूया अपि तथैव मन्यते ?

वलवानिति । मे अभिनिवेशः यत्रः वलवान् खलु अति हि मे गोपनेच्छा
प्रवला । इदानीमपि अधुना एवं सनिर्वन्धं पृष्टा अपि एतयोः (शेषे षष्ठी) सहसा
अतर्कितमेव निवेदयितुं न शक्नोमि ।

सखीति । सखि शकुन्तले एषा अनसूया सुष्टु युक्तं भणति भाषते । आत्मनः आतङ्कं व्याधिं किमुपेक्षसे कथमवजानासि । ('विषं व्याधिरूपेक्षितः') । खलु प्रतिदिनमेव अङ्गैः कपोलादिभिः परिह्रीयसे हीना भवसि । व्याधिना अंगानि ते शुष्यन्ति । केवलं लावण्यमयी लालित्यपूर्णा छाया कान्तिः त्वां न मुञ्चति । ('सखि सुष्टु' (वि)—'सखि शकुन्तले सुष्टु' (रा-म)—'सुष्टु', (त-न्य) ।

NOTES

1. स्वाभिप्रायेण—तत्तौया करणे । See 'एवमात्माभिप्राय—'Act. II.

2. (a) वल्वान् &c.—My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it. It is out of the question to reveal my wish out of my own accord. But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेदयितुम्—तुमुन् without a क्रियार्थक्रिया, because of the root शक् in शक्नोमि ।

3. (a) अनुदिवसम्—दिवसे दिवसे इति त्रीप्सार्थे अव्ययो— । (b) परिह्रीयसे—औहाक त्यागे परस्मैपदौ । लट् से कर्मणि । The root is not duplicated because the duplication takes place श्लौ and in the कर्म and भाववाच्य—the श्ल, is replaced by यक् । (c) लावण्यमयी—लावण्य is कान्ति loveliness. 'सुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदंगेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥"—Q. by Mallinatha in Kumara. लावण्यं प्रचुरमस्याम् इति लावण्य + मयट् + डीप् स्त्रियाम् = लावण्यमयी full of loveliness.

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा ! तथाहि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ क्वविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवौ ॥ ६ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has the cheeks slightly emaciated, her chest has the breasts forsaken by firmness; the middle is thinner, the shoulders are very much drooping, the complexion is pale. Stricken by love, this damsel appears pitiable yet charming to look at like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up the leaves.

'अध' वाच्यम् 'अवश्य' सर्वथा 'भोचयिष्यति' ["द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्यानम्" इति सूचेः पचादित्वात् द्विकर्मकत्वम् (?) I] । तथा हि—'प्रायः' प्रायेण 'आर्द्रान्तरात्मा' मृदुहृदयः मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः ; 'सर्वः' करुणा करुणामयी वृत्तिः अन्तःकरणवृत्तिर्गस्य सः 'करुणावृत्तिः' भवति । अस्मिन्नवसरे सर्वथा शीघ्रं त्वया गन्तव्यम् अनन्तरदशापरिहाराय इति सन्दर्भाभिप्रायः २ । [ननु किमिदमादिमां चक्षुः-प्रीतिमुपेत्य अवस्थान्तराण्येव तवभवान् कविरादृतवान् ? उच्यते, सम्भोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार उच्यते ॥ संयुक्तयोस्तु सम्भोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः । पूर्वानुराग-मानाख्यप्रवासकरुणात्मना ॥ विप्रलम्भश्चतुर्धाव प्रवासस्तत्र च त्रिधा । कार्यतः सम्भ्रमा-च्छापादस्मिन् काव्ये तु शापजः ॥ प्रागसङ्गतयोर्दूतः सति पूर्वानुरज्जने चक्षुःप्रीत्यादयोऽ-वस्था दश सूक्तक्रमो यथा ॥ दृढमनः सक्षसङ्कल्पा जागरः क्लेशतारतिः । क्रौल्यागो-न्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥ पूर्वसङ्गतयोरेव प्रवास इति कारणात् । न तत्रापूर्ववत् (? तत्र पूर्ववत्) चक्षुः प्रीतिरुत्पत्तिमर्हति ॥ दृढसङ्गस्य तु सिद्धस्याप्र-विच्छेदोऽच वर्ण्यते । अन्यथा पूर्ववद्वाच्या इति तावद् व्यवस्थितः ॥ वैयर्थ्यादादिमां हित्वा वैरस्यादन्तिमां तथा । दृढसङ्गादौरिहाचष्ट—कविरष्टाविति स्थितिः ॥ मत्-सादृश्यं लिखन्तीति पद्येऽस्मिन् प्रतिपादिता । चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरुत्तरकृताननम् ॥ चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्रेष्वदृष्टचरदर्शनात् । यथा मालविकारूपमयिमिवस्य पश्यतः ॥ प्रोषितानां तु भर्तृणां क्व दृष्टादृष्टपूर्वता, अथ तत्रापि सन्देहे स्वकलत्राणि पृच्छतु ॥ किं भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात् किं वैदेशिकभावना । प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यलं कलहैव यथा ॥]

Notes on Malli.

1. The quotation of Malli "द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्यानम्" means that पचादि are to be counted in the द्विकर्मक list of verbs. Though भोचि is not in the पचादि list of *Siddhanta Kaumudi* or *Kasika*, still Sudharkara and his followers include it under द्विकर्मक list of verbs. [It is perhaps an interpolation by a

beginner]. (See char). 2. The sense of the stanza is that to avoid the next state you must go there quickly.

Charcha.

1. सन्नस्त etc.—आभियते अनेन इति आ + मृ + लुट् करणे = आभरणम् ornament. सम् + नि + अस क्त कर्मणि = सन्नस्त cast away. सन्नस्तम् आभरणमस्मिन् (अस्य वा), बहु—। तत् । Qual. गावम् । पतिव्रताधर्म demanded discarding of decorations.

2. धारयन्ती—धृ + लटः स्वाने शट् + डीप् = धारयन्ती bearing, Pred, to सा ।

3. शय्योत् etc.—उद् + सञ्ज + घञ् भावे = उत्सङ्ग lap, surface. शय्याया उत्सङ्गः इतत्—। तस्मिन् । अधि ७मी ॥ असकृत्—सकृत् once. न सकृत् असकृत् (अव्यय), नजतत्—। Adv. Qual. निहितम् ।

4. दुःख etc.—दुःख sorrow. दुःखप्रकारम् इति दुःखदुःखम् see Malli's 'प्रकारे—' इति द्विर्भाव' कर्मधारयवद्भावश्च Or Say—दुःखात् दुःखम्, सुप्सुपा—। तेन । प्रकृत्यादित्वात् ३या । It then implies intense sorrow.

5. मोचयिष्यति—मुच + णिच् + लृट् स्यति । Shall cause to shed, Nom. सा । In अणिजन्तावस्था, the sentence was—त्व' जलमयम् अस्त्र' मोक्षयसि ; then in णिच् we have—सा त्वां अस्त्र' मोचयिष्यति (अणिकर्ता taking कर्मणि २या by the rule—“गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ”)—and मुच + णिच् implies a kind of motion (गति), Malli's view that “पचादित्वात् द्विकर्मत्वम्” is based on Sudhakara's saying—“जयतेः कर्षतेर्मन्येमुषेर्दण्डयतेः पचेः । तारे ग्राहिस्तथा मोचेस्तग्राजेर्दीपेश्च संग्रहः ॥” But we prefer the above process.

6. प्रायः—अव्यय meaning 'generally'. Adv. Qual. भवन्ति ।

7. आर्द्र etc.—अन्तरात्मा is 'innersoul'. आर्द्रः अन्तरात्मा अस्य, बहु—। Qual. सर्वः। Cloud is आर्द्र with water, and men with kindness (करुणा) ।

8. Voice.—अवलया तथा धारयन्त्या...त्वम् मोचयिष्यसे आर्द्रान्तरात्मना सर्वेण...करुणावृत्तिना भूयते...। [Here त्वम् becomes voiced by the Karika “प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां लादयो मताः”] ।

Remark.—Here Malli points out the gradual ten steps of a lover, चक्षुःप्रीति is the first state no doubt, but it applies to previously ununited pairs ; as yaksha and his darling were not so, so चक्षुःप्रीति need not be described here. Hence our poet does not mention it.

98. *She is devotedly attached.hence this guess.*

जाने सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्नेहमस्मा-
दित्यम्भूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

वाचालं मां न खलु सुभगम्मन्यभावः करोति

प्रत्यक्षन्ते निखिलमचिरात् भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ९८ ॥

Prose.—तव सख्याः मनः मयि सम्भृतस्नेहं जाने अस्मात् प्रथमविरहे अहं ताम् इत्यम्भूतां तर्कयामि । सुभगम्मन्यभावः मां वाचालं न करोति खलु, हे सातः, मया यत्तुक्तं तत् अचिरात् ते 'प्रत्यक्ष' (भविष्यति) ।

Beng.—তোমার মথৌর (অর্থাৎ আমার প্রিয়তার) মন আমাতে জাতস্নেহ জানি, তাই প্রথমবিরহে তাকে এতদবস্থা প্রাপ্ত বলিয়া অনুমান করি । আমার

सौभाग्याभिमानिता आमाके एतावे वाचाल करितेछे ना निश्चय ; कारण हे भातः, आमि याहा बलिलाम, तूमि सत्वरहे प्रत्यक्ष करिवे ।

Eng.—Your friend's (my wife's) mind has its affection centred in me, so I guess such state of hers in this first separation. Indeed my thought of being a lucky one, does not make me talkative. O brother, you will ere long perceive all that I have said (just now).

Sanj.—नन्वौदृशीं दशमापन्नेति कथं त्वया निश्चितमतआह—जाने इति । हे मेघ, 'तव सख्याः मनो मयि सम्भृतस्नेहं' सञ्चितानुरागं 'जाने इति अस्मात् स्नेहज्ञान करणात् 'प्रथमविरहे' । प्रथमग्रहणं दुःखातिशयार्थम् । 'तां' त्वत्सखीम् इत्यम्भूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां 'तर्कयामि' । ननु सुभगमानिनानिष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं, तवाह वाचालमिति—सुभगमात्मानं मन्यते इति सुभगम्मन्यः ["आत्ममाने खश्च" इति खश् प्रत्ययः । अरुर्दिषदित्यादिना सुमागमः] तस्य भावः सुभगम्मन्य-भावः सुभगमानित्वम् 'मां वाचालं' बहुभाषिणं 'न करोति खलु' सौन्दर्याभिमानितां न प्रकटयामि इत्यर्थः ["स्यात् जल्पकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् इत्यमरः । "आलजाटजौ बहुभाषिणि" इत्यालच् प्रत्ययः] । किन्तु 'हे भातः, मयोक्तं' यद् अधिचामाम् इत्यादि 'तदखिलं' सर्वमचिरात् शीघ्रमेव 'ते' तव 'प्रत्यक्षं' भविष्यतीति शेषः ॥ ९८ ॥

Charcha.

1. जाने—ज्ञा + लट् ए । Nom. अहम् । "अनुपसर्गात् ज्ञः" इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।

2. सम्भृत etc.—सम + भृ + क्त कर्त्तरि = सम्भृत gathered (सञ्चित) । सम्भृतः स्नेहः अस्य, बहु— । तत् । Qual. मनः (which is Obj. of जाने) ।

3. इत्यम्भूता—इदम् + यस् = इत्यम् thus (एवम्प्रकारम्) । इत्यम् भूता, सुप्सुपा— । ताम् । Qual. ताम् । First separation (प्रथमविरह) is more pinching than subsequent ones.

4. खलु—निश्चयार्थे अव्ययम् । See ante.

5. सुभग etc.—आत्मानम् सुभगं मन्यते इति सुभग + मन + खश् कर्त्तरि = सुभगमन्य । For *Gram*, see Malli, तस्य भावः, इतत्— । Nom. to करोति ।

6. प्रत्यक्षम्—अक्षोः प्रतिसुखत्वम् इति प्रति + अक्षि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम्, अव्ययीभावः—by the गणसूत्र “प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः” । प्रत्यक्षमस्ति अस्य इति प्रत्यक्ष + अच् (अर्थ आदि) = प्रत्यक्षम् । Pred. to तत् । When प्रत्यक्ष etc. are used as adjectives, then we have recourse to अर्थ आदि—अच्—cp, “परोक्षा क्रिया इत्यादि तु अर्थ आद्यच्चि”—*Bhatioji*.

7. Voice.—मया मनः...जायते...सा...इत्यम्भूता तव्यतेमया...मन्यभावेन चाचालः अहं क्रिये...अहं यदुक्तवान् तेन प्रत्यक्षेण भविष्यति ।

99. *Probable beautiful casting of her eyes.*

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेषतीति ॥ ६६ ॥

Prak.—त्वयि आसन्ने (सति) मृगाक्ष्याः उपरिस्पन्दिनयनं मीनक्षोभात् चल-
कुवलयश्रीतुलाम् एष्यति इति शङ्के [I think as you will approach near
her she will cast tremulous looks on you. Thus her dark blue
eye-balls and the white eye-surfaces will be constantly on the

move. And this will surely imitate the beauty of blue-lotuses shaken by white Safari fishes]. Is the resemblance very apt ?
 —मधुनः प्रत्यादेशात् विस्मृतभ्रूविलासं नयनम् [The eye was devoid of side-glances, for she gave up wine, Thus it was like a blown blue-lotus] What more ?—अलकैः रुद्धापाङ्गप्रसरं (तथा) अञ्जनस्नेहशून्यं [Her eyes could not move towards the corners, for loose dangling hairs obstructed this and they were not oily through use of collyrium. Hence her blue eye-balls were exactly like blue lotuses]. 99.

Prose.—अलकैः रुद्धापाङ्गप्रसरम्, अञ्जनस्नेहशून्यं (तथा) मधुनः (मद्यस्य) प्रत्यादेशात् विस्मृतभ्रूविलासम्, त्वयि आसन्ने (सति) उपरिस्पन्दि मृगाद्याः नयनं, मौनलोभात् चलकुवलयश्रीतुलाम् एष्यति इति शङ्के ।

Beng.—अलकद्वारा यार अपाङ्ग पर्याप्त प्रसर अवक्रुद्ध, याहा अञ्जनशून्य एवं मद्यत्यागवेत्तु याहाते भ्रूविलास नाई एवं तूमि निकटे आसिले याहा ऊर्ध्वदिक् स्पन्दित हईते থাকिवे, हरिणनयना प्रियार সেই চক্ষুদ্বয়. আমার মনে হয়, শফরমংস্ত্রालোড়িত কম্পিত নীলকमলের শোভা ধারণ করিবে ।

Eng.—Methinks, the eyes of that fawn-eyed girl, moving upwards at thy approach will attain the beauty of blue-lotuses agitated by fishes—eyes whose motions towards eye-corners are checked by loose hairs, eyes that are without oiliness due to collyrium and that are forgetful of amorous gestures on account of giving up of wine.

Expl.—See Prak. 'Also comp... 'तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचाप-सौन्दर्यमदं मुमोच"—Kumar.

Sanj.—रुद्धेति । 'अलकैः रुद्धा अपाङ्गयोः प्रसरा यस्य' तत् तथोक्तम् 'अञ्जन-स्नेहशून्यं' सिग्धाञ्जनरहितम् 'अपि च मधुनो मद्यस्य 'प्रत्यादेशात्' निराकरणात् ।

परित्यागादित्यर्थः, [“प्रत्यादेशो निराकृतिः” इत्यमरः] ‘विस्मृतो धूविलासो’ धूभङ्गो
 येन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहसमुत्पन्नम् इति भावः । ‘त्वयि
 आसन्ने’ सति, स्वकुशलवात्ताशंसिनि इति शेषः । ‘उपरि’ ऊर्ध्वभागे ‘स्पन्दते’ स्फुरतीति
 ‘उपरिस्पन्दि’ [तथा च निमित्तनिदाने—“स्पन्दान्मूर्द्धि कुवलाभं ललाटे पट्टमंशुकम् ।
 इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्ध्वमपङ्क्तौ हानिमादिशेत्” ॥—इति] । ‘मगात्त्याः’ तव सख्याः नयनं
 वाममिति शेषः । [“वामभागस्तु नरीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः । दाने देवादि-
 पूजायां स्पन्देऽलङ्करणेऽपि च”—इति स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात्] । ‘मीनचोभात्’
 मीनचलनात् ‘चलस्य कुवलयस्य श्रियाः शोभायाः (? श्रिया शोभया) ‘तुलां’
 सादृश्यम् । ‘एष्यतीति शङ्के’ तर्कयामि [“तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्”
 इत्यत्र सदृशपर्यायस्य तुलाशब्दस्य प्रतिषेधादत्र च सादृश्यवाचित्वात् तदयोगेऽपि
 तृतीया १] ॥

Notes on malli

1. [N. B.—Here in several editions the reading is श्रियाः
 शोभायाः &c., but this is wrong, it should be श्रिया शोभया, for Malli.
 himself says that in the rule “तुल्यार्थैः—” prohibition of तृतीया in
 cases of तुला and उपमा applies when they mean सदृश, but as the
 meaning here is सादृश्य, तृतीया is got in connection with तुला ।
 Malli makes a similar remark under Magha I. sl. 4 (e. g.
 सदृशपर्याययोः तुलोपमाशब्दयोः—“अतुलोपमाम्याम्” इति निषेधात् सादृश्यवाचित्वे
 तृतीया इव्याहुः)] ।

Charcha.

1. चलकैः रुद्धापाङ्ग &c.—चलकैः has either करणे or अनुक्तेकत्तरि-
 तृतीया, the verb being रुद्ध in रुद्धापाङ्गप्रसरम् (for समास of which see
 Malli). Qual. नयनम् ।

2. अञ्जन &c.—अञ्जनस्य स्नेहः, इतत्—। तेन शून्यम्, इतत्—। Qual. नयनम् । Collyrium adds to the glossiness and beauty of the eyes, but all this is to be discarded during separation. See also Malli.

3. प्रत्यादेशात्—प्रति + आ + दिश घञ् भावे = प्रत्यादेशः giving up. तस्मात् । हेतौ ५मी ।

4. विस्मृत etc.—For समास, see Malli. Qual. नयनम् । Amorous gesturs (भ्रूविलास) do not befit in time of separation. Hence her eyes as if forgot these, especially because she abstained from all exciting liquors (मधु) ।

5. उपरि etc.—उपरि (उर्ध्वे) स्पन्दते इति उपरि + स्पन्द + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि = उपरिस्पन्दि quivering upwards. Qual. नयनम् । This indicates इष्टप्राप्ति । See निमित्तनिदान quoted by Malli.

6. मृगाक्ष्याः—मृगस्य अक्षि, इतत्—। मृगाक्षि इव अक्षि अस्याः इति बहु—by “सप्तमुपमानपूर्वस्य उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः” (भर्तुः कण्ठच्छविः—etc. ante). Then in बहुव्रीहि, षच् (अ) समासान्त comes by the rule “बहुव्रीही सक्यच्णोः स्वाङ्गात् षच् । ततः गौरादित्वात् ङीष्मि मृगाक्षी । तस्याः । Refers to the beautiful प्रिया of यक्ष । शेषे इष्टी ।

7. मौन etc.—क्षुभ + घञ् भावे = क्षोभः agitation. मौनेन क्षोभः agitation by fishes, सुपसुपा—। तस्मात् । हेतौ ५नी । The exposition as मौनेन क्षोभः suits better than मौनस्य क्षोभः ।

8. चल etc.—चलं कुवलयम् । कर्मधा—। श्री is beauty. चलकुवलयस्य श्रीः, इतत्—। तस्य तुला, शेषषष्ठ्या समासः (इतत्) । ताम । Obi. of एस्तुति । Malli makes श्या तत्—here as श्रिया तुला (सादृश्यम्), saying that prohibition is of सदृशवाचकतुला and not of सादृश्यवाचकतुला ।

And तुला being सादृश्यवाचक here, gives तृतीया in connection with it. See also Noten on Malli. But we object to this view of Malli. Let us examine the rule “तुल्यार्थैरतुलोपभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” little closely. Supposing the rule is omitted altogether, what विभक्ति is available in connection with तुल्यार्थ words? We find no विभक्ति is enjoined except in the case of सदृश and सम which govern तृतीया by implication (ज्ञापित) in the rule “पूर्वसदृशसमीनार्थकलहमिश्रश्चर्णैः” । Hence generally the case of तुल्यार्थ words is as yet un-noticed (अनुक्त)। But we know—उक्तादन्यः शेषः—what is not noticed is शेष । Thus तुल्यार्थ words as a rule give शेषे षष्ठी, the rule ‘तुल्यार्थैः—’ however provides for तृतीया also. cases not covered by this rule admit of षष्ठी only. So तुला and उपमा give षष्ठी and *not* तृतीया be the meaning सदृश or सादृश्य it does not matter. Again the rejoinder to Malli's view is obvious—when सादृश्यार्थ, तुला and उपमा are no longer तुल्यार्थ (सदृशार्थ), and can not come under the rule to claim तृतीया, they are entitled to षष्ठी only. So Malli's defence falls through.

Nagesa thinks तुला and उपमा do not mean सदृश but सादृश्य only ; and by तुल्य in the rule he understands तुल्यत्व i.e. सादृश्य to keep up correspondence with तुला and उपमा । Acc. to this view also, तुला here meaning सादृश्य can not give तृतीया, for it comes under the prohibition अनुलोपनाभ्याम् । Hence we have expounded as—त्रियाः तुला with शेषषष्ठीतम् ।

9. एष्यति—इ + लट् स्यति । Nom. गयनम् । For the simile, see Prak. above.

10. Remark—The reading मौनचोभाकुलकुवलयश्रीतुलाम् is decidedly better. मौनचोभ is the cause of आकुलकुवलय (or चल-कुवलय), hence it should better be compounded than be left uncompounded,

11. Voice.—...अपाङ्गप्रसरेण...स्नेहयुक्त्येन...—विलासेन...स्पन्दिना नय-नेन...श्रीतुला एष्यते (or आयिष्यते) इति मया शङ्कते... ।

100. *Her sensation at cloud's sight.*

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ १०० ॥

[N. B.—This sloka is rather indelicate, so Prose. Eng. and Malli. only follow].

Prose.—मदीयैः कररुहपदैः (नखचिह्नैः) मुच्यमानः, दैवगत्या (दैववशेन) चिरपरिचितं मुक्ताजालं त्याजितः, सम्भोगान्ते मम हस्तसंवाहनानां (हस्तमर्दनानां) समुचितः सरसकदलीस्तम्भगौरः अस्याः वामः ऊरुः चलत्वं यास्यति ।

Eng.—Her left thigh too, devoid of signs of my nail-marks, made to forego its ever-known pearl-string through freaks of Fate, inured to shampooing by my hand after union and white like fresh stump of plantain—plant will feel tremblings.

Sanj.—वाम इति । 'मदीयैः कररुहपदैः' नखपदैः ["पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः] 'मुच्यमानः' परिहीयमाणः नखाङ्गरहित इत्यर्थः ; 'चिरपरिचितं' चिराभ्यस्तं 'मुक्ताजालं' मौक्तिकसुरमयं कटिभूषणं 'दैवगत्या' देववशेन

‘त्याजितः’ । सम्प्रति नखपदोष्माभावेन शीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यात् इति भावः ।
 [त्यजतेः ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । पचादित्वात् द्विकर्मकत्वम् (?)] ‘सम्भोगान्ते मम
 हस्तसंवाहनानां’ हस्तेन मर्दनानाम् [“संवाहनं मर्दनं स्यात्” इत्यभरः] ‘समुचितः
 योग्यः ; ‘सरसो’ रसाद्रः, परिपक्वो न शुष्कश्च विवक्षितः, तत्रैव पाण्डिमसम्भवात्—स
 चासौ ‘कदलीस्तम्भश्च’, स इव ‘गौरः’ पाण्डुरः [“गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पौतेऽरु-
 षेऽपि च” इति मालतीमाला] ‘अस्याः’ प्रियायाः ‘वामः ऊरुः चलत्वं स्पन्दनं ‘यस्यति’
 पाप्स्यति । [“ऊरोः स्पन्दात् रतिं विद्यादूर्वाः प्राप्तिं सुवाससः” इति निमित्त-
 निदानम्] ॥ १०० ॥

Charcha.

1. त्याजितः—त्यज + णिच् + क्त कर्मणि = त्याजितः made to give up.
 Qual. ऊरुः । दैवगत्या is its प्रयोजक अनुक्तकर्त्ता । त्याग implies motion.
 (गति), hence in the णिजन्तावस्था we have अणिकर्त्तुः कर्मसंज्ञा by “गति-
 बुद्धि—” (see under मोचयिष्यति, sl, 97). Thus the sentence
 before णिच् was—ऊरुः मुक्ताजालं त्यक्तवान् ; adding णिच् we get—
 दैवगतिः ऊरुं मुक्ताजालं त्याजितवान्, then in कर्मवाच्य we have—दैवगत्या
 मुक्ताजालं त्याजितः ऊरुः । Sudhakara and his followers however add
 त्याजि in the list of द्विकर्मक verbs. See his quotation (ante under
 मोचयिष्यति) । And Malli here as before follows him. But we prefer
 the former view, for Bhattoji &c. is in our favour. Hence we
 said that it was perhaps an interpolation by a beginner and
 can not be the outcome of Malli’s scholarship.

2, Remark.—Stumps of plantain plants are standards of
 comparison for female thighs, cp “एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः...
 जातास्तदूर्वरूपमानवाद्याः”—Kumara. I.

101. *Don't rumble while she is asleep.*

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।

मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथञ्चित्

सद्यः कण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ १०१ ॥

Prose.—हे जलद, तस्मिन् काले यदि सालम्बनिद्रासुखा स्यात्, एनाम् अन्वास्य (तत्समीपमुपविश्य इत्यर्थः) स्तनितविमुखः त्वं याममात्रं सहस्व । प्रणयिनि मयि कथञ्चित् स्वप्नलब्धे (सति), अस्याः गाढोपगूढं (गाढालिङ्गनं) सद्यः कण्ठच्युत-भुजलताग्रन्थि मा भूत् ।

Beng.—हे मेघ, সেই সময় যদি আমার প্রিয়া নিদ্রাসুখ লাভ করে, তবে তার পার্শ্বে উপবিষ্ট হইয়া গজনে বিরত থাকিয়া যামমাত্র অপেক্ষা করিবে । প্রণয়ী আমাকে কোন প্রকারে স্বপ্নে পাইয়া থাকিলে, (হয়ত সে নিদ্রাতেই আমাকে আলিঙ্গন করিবে) তখন সেই সময় আমার কণ্ঠ হইতে ভূজপাশের বন্ধন ভ্রষ্ট হইয়া তাহার গাঢ়ালিঙ্গন যেন উন্মুক্ত না হয় ।

Eng,—O cloud, if she at that time get the pleasure of sleep, then sitting close to her wait for a *prahara* (i. e., three hours) with your roar discontinued. I, her lover, being somehow met in dream, see that her deep embracing be not forthwith such as to have the tie of creeper-like arms slipped from my neck.

Expl.—In her sleep, she must have me in dreams. And there she will closely embrace me. Now if you see her in sleeping condition, don't disturb her by deep rumbles, for then she will instantly lose my embrace.

Sanj.—तस्मिन्निति । हे जलद, 'तस्मिन् काले' त्वदुपसर्पणकाले 'सा' मम प्रिया, 'लब्ध' निद्रासुखं यथा' तादृशी स्यात् यदि' स्यात् चेत् 'एनां' निद्राणाम् 'अन्वास्य' पश्चात् आसित्वा इत्यर्थः [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्] 'स्तनितविमुखः' गर्जितपराङ्—मुखः निःशब्दः सन् अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति भावः । 'याममात्र' प्रहरमात्रं ["द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यमरः] 'सहस्र' प्रतीचस्र [प्रार्थनायां लोट] । शक्तयोरेकवारं सुरतस्य यामावधिकत्वात् स्वप्नेऽपि तथा भवितव्यम् इत्यभिप्रायः [तथा च रतिः सर्वस्व—'एकवारावधिर्यामी रतस्य परमो मतः । चण्डशक्तिमतोर्यूनोरुदभटक्रमवर्त्तिनोरिति ॥"] यामसहनस्य प्रयोजनमाह, मा भूदिति—'अस्या' प्रियायाः 'प्रणयिनि' प्रेयसि मयि 'कथञ्चित्' कच्छेण 'स्वप्नलब्धे' सति 'गादोपगूढं' गाढालिङ्गनम् [नपुंसके भावे क्तः] 'सद्यः' ततश्चणं 'कण्ठात्' च्युतः भुजलतयोः ग्रन्थिः वन्धः यस्य तत् 'मा भूत्' मास्तु । कथञ्चित् लब्धालिङ्गनस्य विधातो भा भूदित्यर्थः । न चात्र निद्रोक्तिः 'तामुन्निद्राम्'—इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते, पुनः सप्तमाद्यवस्थासु पाश्चिकनिद्रासम्भवात् १ [तथा च रत्नाकरे—'अशक्तौ रोदनं निद्रा निलज्जानर्थवाग्धमः । सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वासुके ॥ इति] ॥ १०१ ॥

Notes on Malli.

1. Here निद्रोक्ति will not be inconsistent with the previous saying—तामुन्निद्राम् &c. for in the 7th state onwards (e. g. क्रीत्याग &c.—see ante) there is probability of partial sleep. Ratnakara also is to this effect.

Charcha.

1. लब्ध &c.—लभ + क्त कर्मणि = लब्ध got, निद्रायाः सुखम्, इतत्— । लब्धम् निद्रासुखमनया, बहु— । Pred. to सा ।

2. अन्वास्य—अनु + आस + ल्यप् । Having sat near. आस is अकर्मक, but it is सकर्मक here owing to the उपसर्ग—'अनु' । 'एनाम' being its.

कर्म । Or—Take अन्वास्य to mean उपवेशनेन पूजयित्वा i. e., honouring her by sitting near her in her sleep. Thus the period of her sleep may be prolonged. This meaning seems better. For a similar sense of अनु + आस, cp.—‘स्थानु’ तपस्यन्तमधित्यकायाम् । अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः” &c.—Kuu. III. and “अन्वासितमरुन्धत्या स्वाह-येव हविर्भुजम्—” Rag. I.

3. याम &c.—याम is प्रहर (a period of 3 hours). याम एव याममात्रम् मयूरव्यं सकादित्वात् समासः । अत्यन्तमयोगे रया । Thus याममात्रम् = याममात्रं व्याप्य (सहस्र) etc.

4. सहस्र—सह + लोट स्व । Wait. Nom. त्वम् । The sense is —You wait, till she arises from her sleep.

5. भूत्—भू + लुङ् । “माङ्ङि लुङ्” इति माङ्ङ्योगे लोट्थे लुङ् । “न माङ्ङ्योगे” इत्यडागमप्रतिषेधः । Nom. गाढोपगूढम् ।

6. स्वप्न etc.—स्वप + न = स्वप्न sleep. स्वप्ने लब्धः, सुप्सुपा— । तस्मिन् । Pred, to मयि (which has भावे ७मी) ।

7. कथञ्चित्—As compound अन्यथ meaning ‘somehow’ Cp. कुलिशोदपक्रामति etc.”—Rag. XIII.

8. कण्ठ etc.—कण्ठात् च्युतः (भ्रष्टः), सुप्सुपा— । भुजलतायाः ग्रन्थिः (वन्धः), इतत्— । कण्ठच्युतः भुजलताग्रन्थिः अस्मिन्, बहु— । तत् । Pred. to गाढोपगूढम् । The sense is—See that the embraces she has got in dreams be not lost. In other words, you must not rouse her by your rumbles. Thus she will enjoy pleasure of embrace with me in sleep.

9. गाढोप etc.—गाह + क्त कर्त्तरि = गाढ deep. उप + गुह + क्त भावे नपुंसके = उपगूढ embrace. गाढसुपगूढम्, कर्मधा— । तत् । Nom. to भूत् ।

10. Remark—Malli explains याममावसहन with reference to enjoyment. See the quotation of रतिसर्वस्व in Malli. But महिमसिंह explains it thus—“उत्तमस्त्रियः प्रहरमाव' निद्रां कुर्वन्ति इति पद्मिनीत्वं प्रकाशितं भवति—“पद्मिनी यामनिद्रा च द्विप्रहरा च चित्रिनी । हस्तिनी यामवितया, घोर-निद्रा च शङ्खिनी ॥”

11. Voice.—...निद्रासुखया भूयते...विमुखेन सच्चताम...उपगूढेन...—
अय्यिना...मा भावि ।

102. *Cloud's words to begin now.*

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।
विदुर्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ १०२ ॥

Prose.—मालतीनाम् अभिनवैः जालकैः समं (सह) प्रत्याश्वस्तां तां स्वजल-
कणिकाशीतलेन अनिलेन उत्थाप्य, त्वत्सनाथे गवाक्षे स्तिमितनयनां मानिनीं विदुर्गर्भः
धीरः (त्व') स्तनितवचनैः वक्तुं प्रक्रमेथाः । Or—(After Malli) तां...उत्थाप्य
मालतीनान्...प्रत्याश्वस्ताम् &c. (See Malli).

Beng.—नूतन मालती कोरकेर कलिते उज्ज्वीत सेई प्रियाके निज
जलकणाहेतु शीतल वायूते उथापित करिया मेघयुक्त गवाक्षे अनिमेषदृष्टियुक्त
मानिनीके, विदुर्गर्भे अन्तरे विजौन राथिया तूमि गज'नरूप बाको बलिते
आरम्भ करिबे ।

Eng.—She enlivened along with fresh Malati blossoms,
should be roused from sleep by you with breezes cool through
contact with your water-sprays. Then you, calm and with
lightning concealed inside should begin to say by speech of

rumbles to that high-souled lady having her winkless eyes on the window possessed by you.

Malli.—तामिति । ‘तां’ प्रियां ‘खस्य जलकणिकाभिः’ जलविन्दुभिः ‘शीतलेन अनिलेन ‘उत्थाप्य’ प्रबोध्य । एतेन तस्याः प्रभुत्वाद्गजनानिलसमाधिव्यव्यते । [यथाह भोजराजः—“मृदुभिर्मदनैः पादे शीतलैर्वर्जनैःस्तनौ । श्रुतौ च मधुरैर्गोतैः निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ॥” इति] । ‘अभिनवैः मालतीनां जालकैः समं’ जातीमुकुलैः सह [“सुमना मलती जातिः” इति । “साकं सदा समं सह” इति । “चारको जालकं क्लीवे कलिका कोरकः पुमान्” इति च अमरः] ‘प्रत्याश्रुतां’ सुस्थिताम् अन्यत्र पुनरुच्छ्रिताम् [श्वसेः कर्त्तरि क्तः । “आदितश्च” इति चकारात् इट् प्रषिषेधः] । एतेनास्याः सीकुमार्यं गम्यते । ‘त्वत्सनाथे’ त्वत्सहिते [‘सनाथं प्रभुमत्याहुः सहिते चित्ततापिनी’ति शब्दार्णवः] ‘गवाक्षे स्तिमितनयनां’ कोऽसौ इति विस्मयात् निश्चलनेवां ‘मानिनीं’ मनस्विनीम्, अनौचित्यसहिष्णुमित्यर्थः । विदुः गर्भः अन्तःस्था यस्य स विदुर्गर्भः अन्तर्लीनविदुः इत्यर्थः । [“गर्भोऽपवरके अस्तःस्थे गर्भोऽग्नौ कुचिगेऽर्भके” शब्दार्णवः] । दृष्टिप्रतिघातेन वक्तुर्मुखावलोकनप्रतिवन्धकत्वात् न विदुःता द्योति-तव्यमिति भावः¹ । ‘धीरो’ धैर्यविशिष्टश्च सन्, अन्यथा शीतलत्वादिना एतदनाश्वासन-प्रसङ्गात् इति भावः । स्तनितवचनैः स्तनितान्येव वचनानि तैः ‘वक्तुं प्रक्रमेथाः’ उपक्रमस्व [विध्यर्थे लिङ् । “प्रोपाभ्याम्—” इत्यात्मनेपदम्] ॥ १०२ ॥

Notes on Malli.

1. The sense is, you should not flash with lightning, for that being destroyer of sight will obstruct the face of you, the speaker.

Charcha.

1. तामुत्थाप्य—उद् + स्था + णिच् + लप् । Having roused. The reading प्रोत्थाप्यैनाम् in place of it is more emphatic.

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं । अवधीरणाभीरुअं पुणो
वेवइ मे हिअअं [हला चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरुकं
पुनर्वेपते मे हृदयम्] ।

SAKUNTALA—I am thinking, dear. But apprehensive
of slight, my heart trembles.

क इति । युवयोः 'कः निधोगः' आदेशः 'विकल्पाते' अन्यथाक्लिथते मया । युवां
यदा यत् ब्रूथः तदेवाहं तदा करोमि, मदनलेखमेव अधुना करिष्ये इत्यभिप्रायः ।

तेनेति । 'तेन हि' यदि नैव विकल्पाते तर्हि 'आत्मनः' स्वस्य उपन्यसनम् 'उप-
न्यासः' उपस्थापनम् तत्पूर्वकं 'किमपि ललितं' मधुरं 'पदवन्धनं' कुन्दोरचनं 'तावत्
चिन्तय' । आत्मानम् उपस्थाप्य कुन्दोमयीं गीतिं रचय इत्यर्थः ।

हलेति । 'अहं चिन्तयामि हृदयं पुनः चेतस्तु 'अवधीरणा' अवज्ञा [अवधीर
इति केषाञ्चिन्मते चुरादौ पठ्यते । ततो युच्] 'ततो भीरुकं' भीतं सत् 'वेपते'
कम्पते । ["अवधीरणा" (त-, वि-, न्या-,)—"अवधीरण" (रा-, म-)] ॥

NOTES

1. विकल्पते—विकल्पन is विषमकल्पन or विभिन्न कल्पन &c.
Compare विकल्पित in 'परिहासविकल्पितं सखे'—Act. II.—(Reading)

2. (a) उपन्यास etc.—उप + नि + अस + घञ् भावे = उपन्यासः placing
near, i.e. alluding. स पूर्वो यस्मिन् तत् यथा तथा । (b) ललित etc.—पदानां
गीतिपदानां बन्धनम् । Next कर्मधा— ।

3. Readings—अवधीरणा has to be preferred because the
verse below has अवधीरणा ।

राजा—

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमोप्सितो भवेत् ॥१३॥

KING—Here longing for union with you, O Timid One, stands he from whom you apprehend slight. The suitor may or may not attain Lakshmi ; (but) how to Lakshmi can the wished for be inaccessible ?

सख्यौ—अयि अत्तगुणावमाणिणि को दाणिं सरौरणि-
व्वावदत्तियं सारदिअं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि [अयि आत्म-
गुणावमानिनि, क इदानो' शरीरनिर्वापयित्वो' शारदी' ज्योत्स्नां
पटान्तेन वारयति] ।

FRIENDS—O Slighter-of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body ?

शकुन्तला (सस्मितम्)—णिओइदा दाणिंम्हि (नियोजिता इदानीमस्मि) । (उपविष्टा चिन्तयति) ।

SAKUNTALA (Smiling)—Here, I am now engaged, (Sits up and meditates).

अयमिति । अन्वयः—हे भीरु यतः अवधीरणां विशङ्कसे, सः अयं ते संगमीत्सुकः तिष्ठति । प्रार्थयिता श्रियं लभेत वा न वा ; ईप्सितः श्रिया दुरापः कथं भवेत् । व्याख्या—हे 'भीरु' भयशीले ['ऊङ् उतः' इत्यङ् संबुद्धिङ्गखः] 'यतो' यस्मात् जनात् 'अवधीरणाम्' अवज्ञां 'विशङ्कसे सः अयं मल्लक्षणो जनः 'ते' तव 'संगमे' समागमे 'उत्सुकः' उत्कण्ठः 'तिष्ठति' । 'प्रार्थयिता' अर्थी जनः 'श्रियं' लक्ष्मीं लभेत वा न वा' प्राप्नुयात् नापि वा प्राप्नुयात् [शकि लिङ्] । ईप्सितः प्राप्तुमिष्टो जनः 'श्रियाः' लक्ष्म्या सख्यम् । [यद्वा—'श्रिया' इति अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । 'न लोक—' इति कर्त्तृषष्ठ्या एव निषेधः] 'दुरापः' दुष्प्रापः क्लृप्तलभ्यः [कर्मणि खल्] 'कथं भवेत्' न कथमपि । लक्ष्मीश्चेत् प्रीता तदा एव लक्ष्मीलाभो भवति । एवं त्वया समागमः तवैव अनुग्रहः, समागमेप्रार्थिनीं कस्वामवजानातु इति भावः ।

अयेति । 'आत्मनो गुणान् अवमानयति अवजानाति या तत्संबुद्धिः । 'शरीरस्य निर्वापयित्वो' प्रीतिप्रदां 'शारदी' शरत्कालसख्यन्विनीं 'प्रौढां' 'ज्योत्स्नां' चन्द्रिकां 'क

इदानीं पठान्तेन' वसनाञ्जलेन 'वारयति' । न कोऽपि । स राजा कथमपि त्वां नाव-
धीरयेत् । इदानीमिति वाक्यालङ्कारे । ["इदानीं वाक्यमूषायां सम्प्रत्यर्थे
दृश्यते" इति मेदिनी ॥ 'पठान्तेन' (रा-, वि-, म-)—"आतपत्रेण" (त-, न्या-)] ॥
नियोजितेति । 'इदानीं नियोजिता' गीतरचने व्यापारिता 'अस्मि' ।

NOTES

1. (a) सङ्गमोत्सुकः—सङ्गमेन उत्सुकः or सङ्गमे उत्सुकः anxious
for union. सहसुपेति समासः । (b) यतः—from whom. पञ्चम्यास्तस् ।
"ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यपादाने पञ्चमी । Some word or gesture indica-
ting slight (अवधीरणा) is supposed to reach शकुन्तला from दुष्यन्त ।
Hence there is अपाय and दुष्यन्त is "त्रव" । So the sutra applies.
We must not say विशङ्कसे इति भयार्थयोगात् भयहेतौ अपादाने पञ्चमी,
because even when विशङ्कसे is absent we have पञ्चमी—दुष्यन्तात्
अवधीरणा । Cp. "विशङ्कमानो भवतः पराभवम्"—Kirat. I.

2. श्रियाः—शेषे षष्ठी as in ते in "समदेशवर्त्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति"
—Act. I. Ante.

3. (a) आत्मगुण &c.—आत्मनो गुणाः आत्मगुणाः own merits. षष्ठीतत्—
तान् अवमानयति इति आत्मगुण + अव + मान + णिच् स्वार्थे + णिनि साधुकारिणि
कर्त्तरि स्त्रियाम् । तत्सम्बद्धौ । (b) पठान्तेन—पटस्य अन्तः । तेन । The
reading आतपत्रेण seems unsuitable. One does not go out in
moon-light with an umbrella (आतपत्र), so the reference to an
umbrella is out of place.

4. नियोजिता—The णिच् shows her submission to the will of
the friends.*

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोक-
यामि । यतः—

उन्नमितैकभ्रूलतम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with eyes

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

that have forgotten their wink ; For as she is composing the lines her face, with one eye-brow turned up, notifies her love for me by means of the cheeks with the pores raised.

शकुन्तला—हला चिन्तिदं मए गोदवत्तु । असिन्निहिदाणि
उण लेहणसाहणाणि [हला. चिन्तितं मया गौतवस्तु । अस-
निहितानि पुनर्लेखनसाधनानि] ।

SAKUNTALA—Friends, the substance of the song is thought out by me, but writing materials are not at hand.

स्थाने इति । 'विस्मृतः निमेषा' नेवनिमीलनं येन तेन 'चक्षुषा' [जातावेक-
वचनम्] 'प्रियामवलोकयामि' इति यत् तत् 'स्थाने' युक्तं 'खलु' ["युक्ते इति साम्प्रतं
स्थाने" इत्यमरः । अव्ययमेतत्] । कुतो युक्तमित्याह 'यतो' यस्मात्—

उन्नमितेति । अन्वयः—पदानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितैकभ्रूलतम् आननं कण्ट-
कितेन कपोलेन मयि अनुरागं प्रथयति । व्याख्या—'पदानि' गौतपादान् गौतशब्दान्
वा 'रचयन्त्याः विचिन्त्या योजयन्त्याः' 'अस्याः उन्नमिता' उर्द्धं प्रेरिता 'एका भ्रूलता'
यस्मिन् तादृशम् [ध्यानस्थस्य स्यभाव एषः] 'आननं' मुखं कर्तुं 'कण्टकितेन' जानरो-
माञ्चेन [इतच् प्रत्ययः । तारकादिः] 'कपोलेन' गण्डेन [जातावेकवचनम्] 'मयि
अनुरागं' भावं 'प्रथयति' विधोषयति । इयन्तं कालं यो मयि भावो गोपितः सः अधुना
घोषणया ज्ञाप्यते, अहञ्च पश्यामि । किमतो युक्ततरं दर्शनं भवेत् इति भावः ।
["कण्टकितेन प्रथयति" (रा-, वि-, म-)—पुलकाञ्चितेन कथयति" (त- न्या-)] ॥

दलेति । 'मया गौतस्य 'वस्तु' उपादानं 'चिन्तितं' ध्यातम् । 'लेखनस्य
साधनानि' लेखननिर्वाहकद्रव्याणि 'पुनः न सन्निहितानि' समीपस्थानि । गौतं रचितं
किन्तु कथं लिख्यते ? ["चिन्तितं मया गाववस्तु" (रा- वि-)—"चिन्तिता मया
गौतिका" (त-, न्या- म-)] ॥

NOTES

1. (a) उन्नमित &c.—उद् + नम् + णिच् + क्त कर्मणि = उन्नमिता upturn-
ed raised. भ्रूलता इव भ्रूलता creeper-like eye-brow, उपमित-
कर्मधा—the resemblance lying in taper, graceful movements &c

एका भूलता । 'पूर्वकालैक—' इति समासः । उन्नमिता एकभूलता यस्मिन् ।
Or उन्नमिता एका भूलता यस्मिन्, विपद वह—(b) Remark—She declares her love for me not in words, which may deceive through dissimulation, but by the horripilation on her cheeks which can be caused by nothing but genuine emotion. I am a witness to this. A more pleasing sight cannot be imagined (स्थाने स्वनु) ।*

2. असन्निहितानि—न सन्निहितानि makes the नञ् a प्रसजाप्रतिषेध । This sort of नञ् emphasises the negation—('प्रतिषेधे प्रधानता'—Darpana). Strict logic therefore requires that it should not be compounded. But in the older days the spirit of the language was different and समास with प्रसजाप्रतिषेध नञ् was common. Panini writes अशिति for न तु शिति, अकर्त्तरि for 'न तु कर्त्तरि' etc.

प्रियंवदा—इमस्मिं सुअदरसिणिद्धे णलिनौपत्ते णहेहिं
णिक्वित्तवण्णं करेहि (अस्मिन् शुकोदरसिग्धे नलिनौपत्ते नखैर्नि-
क्षिप्तवण कुरु) ।

PRIYAMVADA—Well have the letters scratched with your nails on this lotus-leaf which is pleasant-looking like the parrot's breast.

शकुन्तला (यथोक्तं रूपयित्वा)—हला, सुणुह दाणिं सङ्ग-
दत्थं ण वेति (हला शृणुतमिदानो' सङ्गतार्थं न वेति) ।

SAKUNTALA—(Acting as described)—Listen, dear, and see if it is proper in sense or not.

उभे—अवहिदम्ह (अवहिते स्वः) ।

BOTH—We are attending.

शकुन्तला (वाचयति)—

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिवा वि रत्तिम्पि ।

णिग्घिण तवद्द वल्लौअं तुद्द वुत्तमनोरहाद्दं अङ्गाद्दं ॥१५॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।

निष्ठं तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि ॥१५॥

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not ; but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night.

अस्मिन्निति । 'शुकस्य उदर' शुकोदरम् । 'शुकोदरम्' इव 'स्निग्ध' नैवानन्दनं तस्मिन् [“उपमानानि सामान्यवचनैः” इति समासः] 'अस्मिन् नलिनीपत्रे' कमलदले 'नखैः निक्षिप्ता' उत्कीर्णा 'वर्णा' यस्य तथाविधं 'कुरु' । पद्मपत्रे नखेन लिख्यताम् । अहन्तु तस्मिन्नैव पत्रे पुष्पाणि निधाय राजानं प्रापयामि । [“शुकीदरस्निग्धे” (पि-)—“शुकोदरसुकुमारं” (रा-, त-, वि-, न्या-, म-) ॥ “निक्षिप्तवर्णं कुरु” (रा-, वि-, म-)—“आलिख्यताम्” (त-, न्या-,)] ॥

शकुन्तलेन । 'यथोक्तम्' उक्तानुरूपं रूपायित्वा' अभिनौय । पद्मपत्रे नखेन लिखित्वा इत्यर्थः ।

हलेति । 'सङ्गतः' संलग्नः युक्तः 'अर्थो' यस्य तादृशं न वा, शृणुतम् । श्रुत्वा कथय संलग्नसंलग्नं वा इत्यर्थः ।

अवेति । 'अवहिते' दत्तचित्ते 'स्वः' भवावः ॥ शकुन्तलेति । 'वाचयति पठति । तवेति । अन्वयः—हे निष्ठं तव हृदयं न जाने वृत्तमनोरथाया मम पुनः मदनः दिवा अपि रात्रावपि अङ्गानि बलीयः तपति । व्याख्या—हे 'निर्दय' 'तव हृदय' चित्तं 'न जाने' । 'त्वयि वृत्तः' जातः 'मनोरथः' अभिलाषो यस्याः तथाविधाया 'मम'पुनः 'मदनः' कामः 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रजन्याञ्च 'अङ्गानि बलीयः' अत्यर्थं 'तपति' तापेन योजयति । [“रात्रावपि”, (रा- वि-)—“रात्रिमपि” (य-, न्या-, म-) ॥ “मदनः” (त-, न्या-,) 'कामः' (रा-, वि-, म-) ॥ 'मनोरथायाः' (त-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. शुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading स्निग्धे to सुकुमारं ।

2. इति—कर्म of शृणुतम् ।

3. (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसे in the सप्तमी । [b] निर्धृण—निरस्ता घृणा अस्य इति निर्धृणः pitiless, वह्— ।

4. Reading.—[a] मदनः is preferable to कामः because in the sloka following, the king uses the word मदनः । [b] रात्रिमपि requires दिवा also to be in the द्वितीया for the sake of uniformity. But दिवा is अधिकरणवचनः । some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the द्वितीया, but that is in compounds only [e.g. दिवाकरः] । The वृत्तिकार however explains ‘दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः । दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राणिनः चेष्टायुक्तान् इति दिवाकरः’ । I therefore prefer रात्रिमपि । (c) मनोरथानि—It seems queer to speak of the मनोरथ of अङ्ग । मनोरथायाः is better.

राजा (सहसोपसृत्य)—

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुदतीन्दिवसः ॥१६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limbs, Cupid heats ; but verily, me he ceaselessly burns. The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon.

सख्यौ (बिलोक्य सहर्षमूत्थाय)—साअटं अविलम्बिणी मनोरथस्य (स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य) । (शकुन्तला अभ्युत्थयातुमिच्छति) ।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay. (Sakuntala wants to get up).

राजेति । ‘सहसा’ अतर्कितम् ‘उपसृत्य’ समीपमामत्य । अन्वयः—हे तनुगात्रि, मदनः अनिशं त्वां तपति मां पुनर्दहत्येव । दिवसी यथा शशाङ्कं ग्लपयति कुमुदतीं न हि तथा । व्याख्या—हे तनुगात्रि’ क्लृप्ताङ्गि शकुन्तले ‘मदनः अनिशं’ सततं ‘त्वां तपति’ तापमात्रेण पीडयति ‘मां पुनः’ मां तु ‘दहत्येव’ भस्मीकरोत्येव । नैतदयुक्तमिति दृष्टान्तमाह—‘दिवसः’ वासरः ‘यथा शशाङ्कं’ चन्द्रं ‘ग्लपयति’ तेजोहीनं करोति ‘कुमुदती’ चन्द्रप्रियां कुमुदिनीं ‘न हि तथा’ ।

सखी इति । 'उत्थाय' आचारप्राप्तम् अभ्यायानं कृत्वा । ['विलोका सहर्ष-
मुत्थाय' (त, न्या, म)—'सहर्षम् (रा, वि)] ॥

स्वागतमिति । 'अविलम्बिनो' विलम्बम् अकुर्वन्तः, चिन्तितमावसुपस्थितस्य 'मनो-
रथस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविषयत्वात् अभिलाषरूपस्य तव सम्बन्धे 'स्वागत'
शोभनम् आगमनं भवतु ।

शकुन्तलेति । 'अभ्यायातुम्' यथाचारं राज्ञः अभ्यायानकर्म कर्तुम् 'इच्छति' ।
अभ्यायानाधायमाय एव कृतः न तु उत्थिता सा ।

NOTES

1. (a) तनुगावि—तनुनि स्तलपानि गात्राणि यस्याः सा तनुगाव or तनुगावा
having slender limbs, बहु— । 'अङ्गगावकण्ठेभ्यश्च' इति ड्नीष्, वा । तत्-
सम्बद्धौ । That which is very small तनु does not require much
heat to heat it. So I do not think Cupid strikes you with
much force ; only, being तनुगावी, you are easily heated, that
is all. "तनुः कार्ये कृशेऽल्पे च" इति कोषः । (b) माम्—'पुरुषं कठिनशरीरम्'
इति राघवः । The force is—Cupid pities you because you are a
woman and of slender proportions. He does not vent his
fury on you but merely heats you. But look at me. He
thinks I am his match and strikes with all his strength. The
rascal is literally burning me down. (c) ग्लपयति—ग्ल + णिच् +
लट्ति = ग्लपयति or ग्लापयति (मित्वाविकल्प) oppresses. No मित्वा if an
उपसर्ग precedes. Thus—प्रग्लापयति । (d) कुमुदतोम्—कुमुदानि सन्ति अस्याः
इति कुमुद + ड्वतुपस्त्रियाम् । ताम् । "कुमुदन ड्वेतसेभ्यो" इति ड्वतप् ।

2. (a) अविलम्बिनः—न विलम्बते इति नञ् + वि + लम्ब + णिनि कर्तरि
साधुकारिणि = अविलम्बी not delaying. तस्य । (b) मनोरथस्य—Here the
मनोरथ (desire) is the king himself—मनोरथविषयोभूतो जनः ।

3. Reading. In the ease of kings, उत्थान is the आचार ।
Hence सहर्षमुत्थाय is better than the simple सहर्षम् ।

राजा—अलमलमायासेन—

सन्दृष्टकूसुमशयनान्याशु विमर्दितमृणालवलयानि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१७॥

KING—Off, off with your effort. Your deeply suffering limbs, which quickly have the bed of flowers sticking on them and the bracelet of lotus-shoots smashed, are not fit for ceremonies.

अनसूया—इदो शिलादलेकदेशं अलङ्करोतु वयस्यो (इतः शिलातलैकदेशमलङ्करोतु वयस्यः) । (राजा उपविशति) । (शकुन्तला सलज्जं तिष्ठति) ।

ANASUYA—Let our friend grace a part of the stone-slab (The king sits down. Sakuntala stays covered with shame).

अलमिति । 'आयासेन' अभुत्यानप्रयासेन 'अलम्' [आवेगे द्विरुक्तम्] ।

सन्दष्टेति । अन्वयः—आशु सन्दष्टकुसुमशयनानि विमर्दितमृणालवलयानि गुरु-परितापानि ते गात्राणि उपचारं न अर्हन्ति । व्याख्या—'आशु' भठिति 'सन्दष्ट' लग्नं कुसुमशयनं पुष्पशय्या येषु तथाविधानि, 'विमर्दितं' निष्पेषितं 'मृणालवलय' यैः तथा-विधानि 'ते गात्राणि' अङ्गानि 'उपचारम्' अभुत्यानादिकं राजदर्शनोचितम् आचारं 'न अर्हन्ति' । गात्रतापात् भठिति कुसुमानि विगलन्ति, ततः शय्या एव गात्रेषु लग्ना भवति । मृणालवलयश्च परिधानमावसेव तापात् मर्दितं भवति । एवंविधैस्तापितै-रङ्गैः कथम् अभुत्यानं क्रियते इति भावः । ['विमर्दितमृणालवलयानि' (त, न्या-)—'कान्तविसभङ्गमुरभीणि' (रा-, वि-, म-)] ।

इत इति । 'वयस्यः' सखा भवान् इतः' अस्मिन् स्थले 'शिलातलस्य एकदेशम् अलङ्करोतु उपवेशनेन भुषयतु । इति शकुन्तलायाः शय्याभूतं शिलातलं निर्दिशति । अतएव वयस्य इतिस्नेहसं बोधनम् । वयस्यो जनः एकासनोपवेशनमर्हति ।

शकुन्तलेति । 'लज्जया', राज्ञा तस्या शय्या अधिकृता इति ब्रूयथा सह तिष्ठति ।

NOTES

1. (a) अलम् अलम्—'चापले' इति भवत् इति वाच्यम् । 'सम्भ्रमेष्वप्रवृत्ति-आपलम्' इति वृत्तिकारः । (b) सन्दष्ट &c.—सम् + दन्श् + क्त कर्त्तर = सन्दष्टम् attached. The root has become अकर्मक owing to the change of

meaning. “धातोरर्थान्तरे वृत्तधोत्वर्थे नोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥* अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । In a similar sense compare—सन्दष्टसर्पत्वचा—Act. III. Infra. गृथ्यते अस्मिन् इति शी + लुट् अधिकरणे—शयनम् bed. कसुमरचितं शयनम् or कुसुमानां शयनम् कुसुमशयनम् flower bed. Now see Tika. (c) विमर्दित &c.—वि + मृद् + णिच् + क्त कर्मणि = विमर्दितम् Literally ‘crushed’ here caused to shrivel. स्नानिमापादितम् । मृणालस्य वलयम् । Tika. She had only one bracelet. प्रशियलमृणालैकवलयम्—Ante. (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति उप + चर + घञ् करणे = उपचारः customary formalities at the approach of the king. ‘उपचारस्तु सेवायां व्यवहारोपचर्ययोः’ इति हैमः ।

2. Reading – क्लान्तविसभङ्गसुरभीणि—भज्यते इति भञ्ज + घञ् कर्मणि = भङ्गः a piece क्लेदः । क्लान्तो मृदितो यो विसभङ्गो मृणालक्लेदः तेन सुरभीणि is the meaning ; but there was the whole bed of flowers sticking on the body to make it fragrant (सुरभि) । It therefore sounds rather queer to say that fragrance was due to the solitary piece of lotus-shoot on the wrist (विसभङ्गसुरभि) । I therefore prefer विमर्दितमृणालवलयानि ।*

प्रियंवदा—दुवेणस्मि वो अणणोणणाणुराओ पच्चक्खो । सखी-
सिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणो करेदि (द्वयोरपि युवयोः
अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीस्नेहः पुनर्मा पुनरुत्तवादिनी
करोति) ।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to both of you. Yet love for my friend makes me speak something superfluous.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्यम् । विवक्षितं हि अनुक्तमनु-
तापं जनयति ।

KING—O Gentle one, this should not be avoided. What is wished to be said, causes regret, if unsaid.

प्रियंवदा—आवण्णस विसअवासिणो जनस्स अतिहरेण रण्णा
होदव्यं ति एसो वो धम्मो (आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्य
आर्त्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एषो वो धर्मः) ।

PRIYAMVADA—The king has to be the remover of the
trouble of the distressed, that are living in his kingdom—
this is your duty.

राजा—नास्मात् परम् ।

KING—Nothing higher than this.

इयोरिध । 'युवयोः अन्यस्य अन्यस्य' अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् वा 'अनुरागः इयोरपि'
उभयोरपि भवतोः 'प्रत्यक्षः' (भवान् जानाति 'इयं' मयि रक्ता अहञ्च अस्याम्' इति—
इयञ्च जानाति 'राजा मयि रज्यति अहमपि राजनि' एवं स्थिते कर्त्तव्यमपि उभावपि
भवन्तौ जानीतः । अन्यस्य वाक् प्रयोगः अनावश्यकः । 'सखीम्नेहः पुनः' 'शकुन्तला-
गती मे म्नेहस्तु 'मां पुनरुक्तवादिनीम् अधिकवादिनी', निष्प्रयोजनजल्पिनौ 'करोति' ।
प्रीत्या ब्रवीमि । वचनप्रयोजनन्तु नास्तीति ।

भद्रे इति । 'एतत्' वचनमित्यर्थः 'न परिहार्यम्' वर्जनीयम् । अवश्यमेव त्वया
वक्तव्यम्, यतः 'विवक्षितं' वक्तुमिष्टं वस्तु अनुक्तं सत् 'अनुताप' पश्चात्ताप
'जनयति' ब्रूहि यद्वक्तुमिच्छसि इति भावः ।

आपन्नेति । 'राज्ञा', 'विषये' स्वाधिकारे 'वसति' यस्तस्य 'आपन्नस्य' विपद्गतस्य
[कर्त्तरि क्तः] जनस्य 'आर्त्तिहरेण' विपदविनाशिना राज्ञा भवितव्यम्—इति यत् एषः
[विधेयप्रधान्यात् पुलिङ्गता] 'वः' युष्माकम् 'धर्मः' । प्रजारक्षणं राजधर्मः इति संचेपः ।
नेति । 'अस्मात्' प्रजारक्षणात् परम् अधिकं 'न' नास्ति । अयमेव नः परमो धर्मः ।

NOTES

1. (a) अन्योऽन्य &c.—अनु + रञ्च + घञ् भावे—अनुरागः love. अन्यस्य
अन्यस्य अनुरागः express व्यतिहार reciprocity, by the Varttika 'क्रिया-
व्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' । But owing to 'बहुलम्'
(irregularly) in the Varttika अन्य and पर do not get समासवद्भाव ।
'बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्'—Bhattoji. Now comes स after first

अन्य—see परस्परम्, Ante. (b) सखीस्नेहः—सख्यां स्नेहः । सहसुपेति समासः ।
 (e) पुनरुक्त &c.—Lit, पुनरुक्त is a repetition. But a repetition is superfluous ; hence secondarily it means अधिक superfluous.
 तत् साधु वदतीति पुनरुक्त + वद + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

2. Remak—Here द्वयोः is connected with प्रत्यक्षः । If taken with अन्योऽन्यानुरागः the sense becomes—your mutual attachment is evident to us. But then द्वयोरपि is rendered superfluous, because to give that sense 'युवयोरन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः' serves as well as 'द्वयोरपि युवयोः &c.' The point, however, is not that it should be evident to us, but to the couple in love. Then alone the request of third person becomes unnecessary [पुनरुक्त] ।*

3. [a] विषय &c.—विषय is देश kingdom. 'विषयी देशगोचरी' इति त्रिकाण्डशेषः । [b] आर्त्तिहरण—आ + ऋ + क्तिन् भावे = आर्त्तिः distress पीडा । 'आर्त्तिः पीडाधनश्लाघ्याः' इत्यमरः । तां हरतीति आर्त्ति + ह + अच् कर्त्तरि ताच्छौल्ये = आर्त्तिहरः reliever to distress. Here हृ implies no lifting [अनुद्यमन] hence अच् bars अण् by the rule 'हरतेरनुद्यमने अच्' । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ।

4. अस्मात्—अधिकाशपरशब्दयोगे पञ्चमी ।

प्रियंवदा—तेन हि इयं णो पिअसहो तुमं उद्दिशिअ इमं अवत्थन्तरं भअवदा मअणेण आरोविदा । ता अरिहसि अब-
 भुववत्तोए जीविदं से अवलम्बिदुं (तेन हि, इयमावयोः प्रिय-
 सखी त्वामुद्दिश्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता ।
 तदर्हसि अभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्) ।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours has been led to this changed state by all-powerful Madana with reference to thee. So it behoves thee to sustain her life by condescension.

राजा—भद्रे, साधारणोयं प्रणयः । सर्वथा अनुगृहीतोऽस्मि ।

KING—O Gentle one this prayer is mutual, I am favoured in every way.

शकुन्तला (प्रियंवदामवलोक्य)—हला किं अन्तेऽरविर-
हपञ्जुस्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण (हला किमन्तःपुरविरह-
पयु रत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन) ।

SAKUNTALA—[Looking at Priyamvada]—What is gained, dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-apartment.

तेनेति । 'तेन हि' तस्माद्धेतोः' यतः प्रजारक्षणं वो घर्मः ततः [एतच्च वक्ष्य-
मानवचनं प्रति हेतुः]—'इयम् आवयोः प्रियसखी शकुन्तला 'भगवता' प्रभुणा
'मदनेन त्वामुद्दिश्य भवन्तं विषयं कृत्वा 'इदम् अवस्थान्तरं' दशाविपर्ययम् 'आरो-
पिता' गमिता । विपन्ना इयं विषयवासिनी इत्यर्थः । 'तत्' तस्माद्धेतोः यतो विपन्ना
ततः, [एतत्तु जीवितावलम्बनं प्रति हेतुः] 'अभ्युपपत्त्या' अनुग्रहेण ["अथाभ्युप-
पत्तिरनुग्रहः" इति कोषः] 'अस्या जीवितमवलम्बितुमर्हसि' । प्रकर्षं गते ज्ञाते च परस्-
-परभावे एतन्निष्प्रयोजनं वचः, तथापि स्नेहाद्ब्रवीमि इति भावः ।

भद्रे इति । 'अयं प्रणयः' एषा प्रार्थना अभ्युपपत्त्या जीवितावलम्बनरूपा याच्ना
'साधारणः' समानः । यथा इयं मां प्रार्थयते तथा अहमपि इमां प्रार्थये "अभ्युपपत्त्या
जीवितमवलम्बिताम्" इति तत् ते अनेन वचनेन 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण
'अनुगृहीतोऽस्मि' ।

शकुन्तलेति । ['प्रियंवदाम्' (र, वि, म)—“अनसूयाम्” (त, न्या)] ।

हलेति । 'अन्तःपुरैः' लक्षण्या तवस्थितैः कलत्रैः यो 'विरहः' तेन पर्यत्सुकस्य
उत्कण्ठाकातरस्य 'राजर्षेः' उपरोधेन राजर्षिम् अनुरुध्य 'किं' लभ्यते न किमपि ।
प्रजागरकशोऽयं न हि मतकृते किन्तु अन्तःपुरविरहात्, तदलमेनमुपरुध्य ।

NOTES

1. (a) अवस्थान्तरम्—अव + स्था + अङ् भावे = अवस्था State. Here क्तिन् does not bar अङ् as it ought to do in the case of स्था, गा, पा and पच by the rule "स्था गा पा पचो भावे" ॥ The reason is पाणिनि

himself suggests the option of having क्तिन् or अङ् with स्या in the भाववाच्य, because he uses the word व्यवस्था in I. 1. 34—'व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् इति ज्ञापकात् नात्यन्त्याय बाधा भवति"—Vrittikara. अन्या अवस्था अवस्थान्तरम् a नित्यसमास of the सद्युरव्यसकादि class. Here अन्तर means अन्य । (b) भगवता — भग implies six things ऐश्वर्यं, वीर्यं, यशसः, श्री, ज्ञान, वैराग्य । "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययौश्चैव षण्णं भग इतौङ्गना" । Thus भगवता here suggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant. She is thus आपन्न and deserves protection. (c) आरोपिता—आ + रुह + णिच् + क्त—कर्मणि । Optionally आरोहिता ।

2. [a] साधारणः—समानं धारणमस्य इति साधारणः that which is seen in more than one place i.e. common. समान becomes स by योगविभाग in the rule "समानस्य कन्दस्यमूर्द्धप्रभृतादकेश्व" । Next स becomes सा (पृषोदरादित्वात्) । This is Haradatta's explanation. Bhanuji derives through आधारण instead of धारण । Next the word optionally takes अज् स्वार्थे by the Varttika "आग्रीप्रसाधारणादज" । The form does not differ and is still साधारणः । The difference is however seen in the feminine where with अज् the form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रणयः—प्रणीयते अनेन or प्रणयनम् इति प्र + नी + अच् करणे भावे वा = प्रणयः solitcitation याच्ना । "प्रणयः प्रेमयाञ्चयोः" हेमः ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरक्षणे मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

KING—O thou with quivering eyes that art enshrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again.

अनसूया—वअस्स बहुवल्लहा राआणो सुणोअन्ति । जह णो पिअसही बन्धुअणसोअणिज्जा ण होइ तह निव्वादेहि (वयस्य,

बहुवल्लभा राजानो श्रूयन्ते । यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजन-
शोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य) ।

ANASUYA—Friend, kings are known as having many wives. Do so arrange that our dear friend will not have to be pitied by her kinsmen.

इदमिति । अन्वयः—हे मदिरक्षणे हृदयसन्निहिते, इदम् अनन्यपरायणं मम हृदयं यदि अन्यथा समर्थयसे, मदनवाणहतः पुनः हतोऽस्मि ।

व्याख्या—‘मदिरक्षणे’ चारुचञ्चललोचने [अनेन नेत्रमहिम्नैव मां त्वदधीनम् चनुमाऽमर्हसि इति ध्वन्यते] हे ‘हृदयसन्निहिते’ मन्मनोवर्तिनी [एतेन प्रत्यक्षमेव ते मम हृदयं, ततश्च मां त्वदधीनं जानोहि इति ध्वनिः] ‘इदं न अन्या’ स्त्री ‘परायणम्’ आश्रयो वस्य तथाविधं, त्वदेकनिरतम् इत्यर्थः, ‘ममहृदयं’ मानसं ‘यदि अनया’ अन्य-प्रकारेण ‘समर्थयसे गणयसि, यदन्यपरायणमेव मन्यसे, तदा ‘मदनवाणेन’ कन्दर्पशरेश ‘हतः’ विद्धः अहं पुनः हतोऽस्मि । एवञ्च ते मदनुरागं प्रति प्रथमं प्रमाणमनुमानं ततः प्रत्यक्षम् । यदि तु उभयमप्येतत् तुच्छं मनासे, ततो मरणमेव मे शरणम् इति भावः [हतोऽस्मि” (रा, वि, म)—“हतोऽपि” (त, नरा)] ।

वयस्येति । ‘राजानो बहुवल्लभाः’ वनिता येषां तथाविधाः श्रूयन्ते [सामान्योक्ता “वह्नि ते कलवाणि” इति रुचं परिहरति*] । तदसमं विभक्ता प्रीतिः क्वचित् नैव वा पतेत् । तेन ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘आवयोः प्रियसखी बन्धुजनैः’ पित्रादिभिः ‘शोचनीया’ शोच्या ‘न भवति तथा’ तेन प्रकारेण ‘निर्वाह्य’ निर्वर्तय । सर्वत्र तुल्यादरो भव अस्यामनादरो मा भूत् इति भावः ।

NOTES

1. (a) अनन्य &c.—परा अयते अस्मिन् इति परा + अय + लुट् अधिकरणे = परायणम् refuge आश्रयः । The य is cerebral because by the rule ‘कृत्यचः’ & कृत्य नकार coming after a vowel the cause for the change [रकार] being in an उपसर्ग preceding, becomes य । If

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

परायण be treated as a कर्मधा—compound of पर and अयन, the cerebral should not be strictly available. I have therefore here explained it as a गतिसमास । (b) हृदय &c. = सम् सम्यक्प्रकारेण निहिता सन्निहिता enshrined. हृदये सन्निहिता enshrined in the heart. सहसुपेति समास । तत्सम्बुद्धौ । (c) मदिर्चणे—माद्यत्याभ्याम् इति मद + किरच् करणे = मदिरे Lit. maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing. Raghava quotes आदिभरत thus—आघूर्णमानमध्या या क्षमा चाञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥” ईक्षते आभ्याम् इति ईक्ष + लुट् करणे = ईक्षणे eyes. मदिरे ईक्षणे यस्यास्त्वत्संबुद्धौ । [d] मदन &c.—Madana has struck me already and you are striking again, i.e. you are acting the ridiculous part of striking a dead man. [e] The sense is—Who can resist your charming looks? They have already enslaved me. This you can easily guess knowing the power of your eyes. But I need not leave it to guess to infer this. You are residing at my heart. Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart. If inspite of all this you think I am attached to some one else, why death is my only refuge.*

2. Reading—With हतोऽपि explain struck again though already struck by Madana’s arrow.’ मृतमारणं क्रियते इति गद्दी । But to what does हत refer with that reading? Not to अहम् obtained by विभक्तिपरिणाम from मम । For मम being a विशेषण of हृदयम् is अप्रधान । The प्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it. This requires हतः to be changed into हतम् । हतोऽस्मि is therefore preferable to हतोऽपि ।

3. बहुवल्लभाः—This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—भद्रे, किं बहुना ?

परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥९६॥

KING—What need of many words ? Notwithstanding plurality of wives, two are the main-stay of my race—the sea-girt earth and this friend of yours.

उभे—निव्वुदम्ह [निव्वत्ते स्वः] ।

BOTH—We are gratified.

प्रियंवदा (सदृष्टिहेपम्)—अनसूये, जह एसो इदो दिण्ण-
दिठ्ठो उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णसदि । एहि संजोजएम
णं [अनसूये, यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्सुको मृगपोतको
मातरम् अन्विषति । एहि संयोजयाव एनम्] (उभे प्रस्थिते) ।

PRIYAMVADA—(Casting about her look)—Anasuya, by the way its looks are cast hither, this fawn is anxious and seeking its mother. Come let us help it to join its mother. (Both proceed to leave).

भद्रे इति । 'बहुना' उक्तेन 'किं' बहूनि वचांसि निष्प्रयोजनानि । समासतो ब्रवीमि—

परिग्रहेति । अन्वयः—परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे मे कुलस्य प्रतिष्ठे—समुद्ररसना चोर्वी च युवयोः इयं सखी च । व्याख्या—'परिग्रहाणां' पत्नीनाम् ("पत्नीपरिजनादान-मूलशपाः परिग्रहाः" इत्यमरः) 'वहुत्वेपि बाहुल्येऽपि द्वे' वह्वीषु तासु पत्नीषु द्वे एव 'मे कुलस्य' वंशस्य 'प्रतिष्ठे' आलम्बनस्वरूपे, स्थितिहेतू ("आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्करणे) । के ते द्वे पत्नी इत्याह—'समुद्रो रसना' काञ्ची यस्याः सा रत्नाकरमेखला 'चोर्वी च' वसुधा च (चोर्वीति वसुधाप्रशंसा) युवयोः इयं सखी च' शकुन्तला च (च समुच्चये) । मुद्राभिरन्वितः समुद्रः स्वयं यस्या मेखला, महती सा वसुधा यथा मान्या मे एका पत्नी तथा धन्या इयमप्यपरा । अन्या न गण्णा मम इति भाषः । ["रसना" (त-, न्या-), "वसना" (रा-, वि-)] ॥

निर्वृते इति । 'निर्वृते सुखिते' 'स्वः' भवावः ।

प्रियंवदेति । 'दृष्टेः' नयनस्य 'क्षेपः' इतस्ततः प्रेरणं तेन सह । कथं निर्गच्छेव इति व्याजान्वेषणार्थं दृष्टिं चारयित्वा आह—

अनसूये इति । 'यथा' येन प्रकारेण 'एष इतः' अस्मदभिमुखं 'दत्तदृष्टिः' तेन मन्ये 'उत्सुकः' उत्कण्ठो मृगपोतकः' हरिणशावकः' 'मातरम् अन्विष्यति' । अस्य दृष्टिपातस्व प्रकारं दृष्ट्वा एव मन्ये । यदा 'एष उत्सुको मृगपोतकी मातरम् अन्विष्यति' यथा' यतः 'इतो दत्तदृष्टिः' । अयमस्मदभिमुखं पश्यन् आस्ते तेनैव मन्ये मातरमन्विष्यति । अयं हि निर्गमनव्याजः यदर्थे प्रियंवदया दृष्टिक्षेपः कृतः ।

NOTES

1. (a) परिग्रह &c.—परिग्रह्यते स्वीक्रियते इति परि + ग्रह + अप् कर्मणि = परिग्रहः a wife. The king already regards शकुन्तला as a परिग्रह । This is because he has no doubt that he is going to be married forthwith. (b) प्रतिष्ठा—प्रतिष्ठति अनयोः इति प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे वा mainstay. (c) समुद्र &c. = मुद्राभिः रत्नैः सह समुद्रः । This name is chosen on purpose to indicate wealth. The earth is vast (उर्वी) and rich (समुद्ररसना) । Hence naturally she is one of the main stay of the race. (d) उर्वी—Lit. the vast one. (e) सखी—by calling शकुन्तला a mainstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a स्नुषा । Raghava supposes that शकुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्वदमन । “महाराजचक्रवर्त्ति वंशोत्पादकपुत्रोत्पादात्” । But the king could not have referred to it at this stage. In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family—is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny. Thus पार्वती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in “तामर्चिताभाः कुलदेवताभाः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।”—Kumara.

2. Reading.—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse. The sea is sometime called her girdle (मेखला) । Thus “कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥”—Raghu. “कलववन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः”—Raghu. Compare also

“धात्रीं समुद्ररसनां वसनां करोति” &c. Hence रसना is preferable to वसना । (b) After निर्बन्ते स्वः the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized)—(शकुन्तला हर्षं सूचयति) । प्रियंवदा [जनान्तिकम्]—अनसूये, पश्य पश्य मेघवाताहतामिव योषं मयूरीं क्षणे क्षणे प्रत्यागतजोवितां प्रियसखीम् ।

शकुन्तला—हला मर्षयतं लोकपालं यदस्माभिर्विभ्रम्भप्रलापिनीभिरुपचारातिक्रमेण भणितम् ।

सखी [सम्मितम्]—येन तन्मन्वितं स एव तन्मर्षयतु अन्यस्य कोऽत्ययः ।

शकुन्तला—अर्हति खलु महाराज इदं विषोढुं परोक्षं वा न किं को मन्वयते ।

राजा [सम्मितम्]—अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रम्भीरु तवांगसंगमृष्टे ।

कूसूमास्तरणेक्षमापहेऽत्र खजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम् ॥

प्रियंवदा [सोपहासम्]—नन्वेतावन्मन्त्रेण पुनस्तुष्टो भविष्यति ।

शकुन्तला [सरोषमिव]—विरम विरम दुर्विनीते ; एतावदवस्थां गतया मया क्रोडसि ।

This is in bad taste, and, besides, not consistent with what has gone before. The king is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies [See Ante]. The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless. This passage does not appear to be genuine.

3. (a) सदृष्टि &c.—दृष्टेः क्षेपः पातः दृष्टिक्षेपः । तेन सह । बहु—। She is on the look out for some excuse to go out leaving the lovers to themselves.*[b] यथा—In the sense यतः is rare. The विश्व notes the use of यथा when an inference [अनुमान] is drawn, “यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोः” इति विश्वः । इतः—This way अस्यां दिशि । सप्तमार्थे तसि by the Varttika “तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्” । Compare “प्रयुक्तप्यनुमितो वृथा स्यात्” । [d] दत्तदृष्टिः—दत्ता प्रेरिता दृष्टियेन सः बहु—।

4. (a) मृग &c.—पोत is अर्भक little one. ‘पोतः पाकीर्भको डिम्बः’ इति कोषः । मृगस्य पोतः । अनुकम्पितो मृगपोत इति मृगपोत+कन् । Its helplessness excites pity (अनुकम्पा) । The deerling neither sought its mother nor looked towards the speaker. (b) स योज-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

यावः—We two will cause to join मावा इति शेषः । Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves *

शकुन्तला—हला असरणम्हि अण्णदरा वो आअच्छदु
[हला अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरागच्छतु] ।

SAKUNTALA—I am helpless dear. Do either of you come.

उभे—पुहवौए जो सरणं सो तुह समीवे वट्ठइ [पृथिव्या
यः शरणं स तव समीपे वर्तते] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH—Ha, who is the helper of the world, is at your side ? (Exeunt.)

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [कथं गते एव] ।

SAKUNTALA—How ! Gone indeed !

उभे इति । 'प्रस्थिते' इति (आदिकर्मणि कः) प्रस्थातुमद्यते इत्यर्थः ।

हलेति । 'अविद्यमान' शरण' गतिः यस्याः तथाविधा 'अस्मि' । उभयोर्गमनमिति भावः । तत् युवयोः अन्यतरा' या कापि एका ("अनातर" इत्यबुत्पन्नम् । न तु उत्तरप्रत्ययान्तम्) 'आगच्छतु' ।

पृथिव्या इति । 'यो' जनः 'पृथिव्याः' समगायाः धरायाः 'शरण' रक्षिता, दुष्यन्त इत्यर्थः 'स तव समीपे वर्तते' तत् कथं त्वम् अशरणा ?

NOTES

1. (a) अशरणा—"शरणं गृह्हरक्षितोः" इति यादवः । गृह or रक्षित suits equally well. It is नियतलिङ्ग । Hence पृथिव्या यः शरणम् &c. below. (b) अनातरा—अनातर is a primitive word (अव्युत्पन्न) । For, in the सर्वादि list, उत्तरप्रत्यय occurs. Hence if अनातर were उत्तरान्त it would become a सर्वनाम by तदन्तविधि । 'इह तदन्तग्रहणम्, केवल्योः (i.e. of उत्तर and उत्तम) संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्"—Bhattoji. But पाणिनि specifically mentions अनातर also in the list, implying thereby

that अनंतर is not उत्तरान्त । Cp. “अनंतरानातमशब्दावबुत्पन्नौ स्यभावात्
द्विवह-विषये निर्धारणे वर्तते” (c) युवयोः—निर्धारणे षष्ठी ।

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे
वर्तते ।

किं शीकरैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं
सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।
अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते
संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ २० ॥

KING—Away with anxiety. This person the server stands indeed by your side. Shall I work the lotus-leaf-fan whose breeze is moist with particle of water that allay lassitude ; or—O thou with thighs like-the outer edge of-the-palm of-the hand having placed your lotus-red feet in my lap, shall I press them as is agreeable to you ?

शकुन्तला—ए माणणीएसु अत्ताणं अवराहयिस्सं [न
माननोयेषु आत्मानम् अपराधयिष्यामि] । (उत्थाय गन्तु-
मिच्छति) ।

SAKUNTALA—I shall not cause this self of mine to offend against those that deserve respect. (Wants to get up and go).

अलमिति । ‘आवेगेन’ सम्भ्रमेण ‘अलम्’ । यदि गते सख्यौ, किं तेन ? ‘ननु’
इत्यवधारणे । ‘अयम् आराधयिता जनः’ एष सेवकः मद्रूपी जनः’ तव समीपे
वर्तते । गच्छेतां सख्यौ ।

किमिति । अन्वयः—क्लमविनोदिभिः शीकरैः आर्द्रवातं नलिनीदलतालवृन्तं सञ्चाल-
यामि किम्? उत हे करभोरु, ते पद्मताम्रौ चरणी अङ्गे निधाय यथासुखं संवाहयामि
व्याख्या—‘क्लम’ ग्लानिं ‘विनोदयन्ति’ अपनयन्त इत्यर्थः दैः तैः ‘शीकरैः’ जलकणैः
(हेतौ करणे वा दतोया) ‘आर्द्रां वातो’ यस्य, तत्, नलिनीदलं’ पद्मपत्रमेव ‘तालवृन्तं’

व्यजनं तत् 'सञ्चालयामि किम्' ? 'उत' अथवा हं करभोरु' करभः पाणितलपाणिः । करभ इव ऊरुर्गस्याः तत्संबुद्धिः ("उत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ्स्त्रियाम् । सुंबुद्धि-
 ङ्खश्च) । 'ते पद्ममिव ताम्रौ' रक्तौ 'चरणौ अङ्गे' मतक्रौङ्गे 'निधाय' स्थापयित्वा
 'यथामुखं' सुखं यथा भवति तथा 'संवाहयामि' मर्दनेन विनीतखेदौ करोमि इति
 आराधयितुः सेवाप्रपञ्चः ["शीकरैः" (त-, न्या-) "शीतलैः" (रा-, वि- म-) ॥
 "विनोदिभिः" (रा-, वि- म-) 'विमर्द्दिभिः' (त- न्या-) ॥ 'वात' (त- न्या-)
 "वातान्" (रा. वि- म-) ॥ "सञ्चालयामि" (त- न्या) "सञ्चारयामि"
 (रा- वि- म-) ॥ 'वृन्तम्' (त- न्या-) 'वृन्तैः' (रा- वि- म-)] ॥

नेति । 'माननीयेषु' पूजाहोषु भवादृशेषु विषये आत्मानं न अपराधयिष्यामि ?
 सेवानुमत्या इति भावः (आत्मा अपराधाति इति अकर्मकत्वात् यौ 'गतिबुद्धि—'
 इत्यणिकर्तुः कर्मसंज्ञा) ॥

NOTES

1. आराधयिता—आ + राध् + णिच् स्वार्थे + ण् साधुकारिणि कर्तरि । The root is here of the चुरादि class. Compare आराधय in 'आराधय सप्रवीकः प्रीता कामदुधा हि सा' Raghu.

2. (a) शीकरैः—With particles water. 'शीकरोम्बकणाः स्मृताः' । (b) क्लस &c.—क्लम + वि + नुद + णिच् + णिनि कर्तरि ताच्छित्ये । (c) सञ्चालयामि—सम् + चल + णिच् + लट्मि । (d) नलिनी &c.—तालवृन्त is any fan, not necessarily one of palm leaf. 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । (e) करभोरु—करभ is the outer edge of the palm. 'मनिवन्धादाकनिष्टं करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । Here करभ is by transference of epithets = करभतुल्यः । करभः ऊरुर्गस्याः gives करभ + ऊरु + ऊङ् because ऊरु is the उत्तरपद and comparison is implied (See Tika) = करभोरुः । The resemblance lies in the tapering shape, etc. तत्संबुद्धिः । (f) यथामुखम्—सुखस्य अनतिक्रमो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथ । । अव्ययी—That is to say, not very hard so as to pain the feet. (g) संवाहयामि—सम् + वह् + णिच् here means 'to shampoo.' (h) उत—Introduces an alternative (विकल्प) । अव्यय । (i) पद्मताम्रौ—'उपमानानि सामान्यवचनः' इति समासः । The feet were red (ताम्र) without अलङ्कारादिव्याज । Implies that it would be a valued privilege to

the king to be allowed to shampoo such a pair of feet. 'करोभीरु-
पद्मताम्रौ इति पदाभ्यां चरणयोः सन्वाहनयोग्यत्वं ध्वनितम्'—Raghava.

3. Remark.—The king here points out how he may be useful to her. In her state of health the best service she could get from two friends was that one shampooed her feet while the other fanned her into a quiet sleep. Alone he could render both the services. Hence she had no need to be anxious on account of the absence of her friends. The metre is वसन्ततिलका ।

5. Reading—(a) आर्द्रं वातम् requires that the reason for the आर्द्रता should be mentioned. Hence शीकरैः is necessary. शीतलैः does not give the reason. Besides the शैत्यगुण of the वायु should be left to be inferred and must not be mentioned directly by words like शीत, शीतल, हिम &c. In the present case the inference follows from आर्द्र । (b) विमर्दिभिः sounds a bit heavy, विनोदिभिः is perhaps more gentle, and better suits the occasion. The rest is left to the reader.

5. माननीयेषु—विषये सप्तमी । The अण्यन्त form was आत्मा अपरात्-
स्यति my self will sin. With णिच् we have अहमात्मानम् (अणिकर्त्ता
as कर्म) अपराधयिष्यामि I shall cause my self to sin. The rule
'गतिवृद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्त्ता स णो' applies because
the root अपराध् is अकर्म क

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः. इयञ्च ते समवस्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवै रङ्गैः ॥ २१ ॥

(बलादेनां निवर्त्तयति)

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and this is your condition. Having left the bed of flowers in which lotus-leaves serve to cover the breasts, how can you go

out in the sun with your limbs delicate through suffering?
(Stops her by force).

शकुन्तला—पौरव रक्ख विनय' । मअणसन्तत्ता वि णह
अत्तणो पहवामि [पौरव रत्त विनयम् । मदनसन्तप्तापि न
हि आत्मनः प्रभवामि ।]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum.
Though smitten by love, I cannot command myself.

सुन्दरीति । हे सुन्दरि' चार्वाङ्गि (गौरादिः) दिवसः अनिर्वाणः' अधुनापि
अनल इव ज्वलति । ते समवस्था' दशा च इयम्' ईदृशो । कि तेन इत्याह—

उत्सृजेति । अन्वयः—नलिनीदलकल्पितस्तनावरणं कुसुमशयनम् उत्सृज्य परि-
बाधापेलवैः अङ्गैः कथम् आतपे गमिष्यसि? व्याख्या—नलिनीदलाभ्यां' गुरुतापात्
पद्मपत्राभ्यामेव कल्पित' रचित स्तनावरणं' स्तनाच्छादनं' वल्कलस्थानीयमित्यर्थः
यस्मिन् तादृशं 'कुसुमशयनम्' पुष्पशय्याम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'परिबाधया' परितः सन्तापेन
'पेलवैः' सुकुमारैः 'अङ्गैः' (करणे वा उपलक्षणे तृतीया) 'कथं' केन प्रकारेण
'आतपे' रविकरे 'गमिष्यसि' । यस्या ईदृशः सन्तापः यत् कोमला शीतला च पुष्पशय्या
भजनोया भवति, तत्रापि पुनः पद्मपत्रेण स्तनयोस्तापः किञ्चिदिव लघूक्रियते, सा
कदापि रविकरे विचरणं नार्हति । * 'स्तनावरणम्' (रा-, वि-, म-)—'स्तनावरणा'
(त-, नगा-) ॥

वलादिति । 'निवर्त्तयति' निवृत्तां गमनात् विरतां करोति ।

पौरवेति । 'पौरव' हे पुरुकुलोद्भव (प्रसिद्धः पौरावाणां विनयः, अतः पौरव इति
कूलनामग्रहणम्) 'विनय' सदाचारं रत्नं मा मां दूषय । अविनयो मा भूः । 'मदनेन
सन्तप्ता' पीडिता 'अपि न हि आत्मनः प्रभवामि' नाहमात्मानं स्येच्छया वृत्तचित्
नियोजयितुं समर्था । प्रभुरस्ति मे पिता कखः तमेव मे दातृत्वेन प्रमाणीकुरु ।

NOTES

1. (a) सुन्दरि—सुन्दर is of the गौरादि class. Hence in the feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule 'षिद्धौरादिभ्यश्च' ।
(b) अनिर्वाणः—निर् + वा + क्त कर्त्तरि = निर्वाणः when वांत is not the कर्त्ता; otherwise निर्वातः । Thus निर्वाणो दिवसः but निर्वातो वातः—the wind

has ceased: The rule is 'निर्वाणोऽवाने' । न निर्वाणः । नञ्प्रत्ययः— ।

(c) समवस्था = सम् + अव + स्था + अङ् करणे भावे वा ।

2. (a) कुसुमशयनम्—शो + लाट् अधिकरणे = शयनम् bed. कुसुमानां शयनम् । तत् । (b) नलिनीदल &c. = स्तनयोरावरणं स्तनावरणम् । नलिन्या दलम् । नलिनीदलेन कल्पितम् । इतत्— । नलिनीदलकल्पितं स्तनावरणं यस्मिन् । बहु— । (c) आतपे—आतपति इति आ + तप + अच् कर्त्तरि = आतपः sun or sun-light. तस्मिन् अधिकरणे ७मी (d) परिबाधा &c.—परि + बाध + अ भावे स्त्रियाम् = परिबाधा suffering. पेलव delicate as opposed to robust. One of robust health often becomes of delicate health through suffering. Sakuntala's strong limbs (अङ्ग) could dare the sun if she were not ill (परिबाधा) । But now the limbs have become delicate (पेलव) through her suffering and cannot stand the heat.

4. Reading—(a) स्तनावरणा suggests going out with lotus-leaves on the breasts which is not natural ; स्तनावरणम् is preferable. (b) After बलादेनां निवर्त्तयति we read in the Bengali Rec.—

शकुन्तला—सुज्ज सुज्ज मां न खल्व्वात्मनः प्रभवामि । अथवा सुखोमावशरणां किमिदानीमेव करिष्यामि ।

राजा—धिग्व्रीडितोऽस्मि ।

शकुन्तला—न खल्वहं महाराजं भणामि, देवमुपालभे ।

राजा—अनुकूलकारिदेव कथमुपालभ्यते ।

शकुन्तला—कथमिदानीं नापालप्स्ये यन्मात्मानोऽनोशां कृत्वा परगुणैर्लोभयति ।
राजा (स्वगतम्)—

अप्यौत्सुक्ये महति दयितप्रार्थनासु प्रतीपाः

काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरमुखं कातराः स्वाङ्गदाने ।

आवाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्नाद्

आवाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्यः ॥

(शकुन्तला गच्छत्येव) राजा—न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये । (उपसृत्य पटान्तमवलम्बते) ।

Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following. But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

1. क्षिप्त does not usually mean 'lost' क्षिप् means 'to fling.' कालक्षेप occurs in Bengali. आक्षेप is not rare in Sanskrit. But क्षिप्त reminds one of the 'insane' and is thus निहतार्थः ।

2. (a) In the line कुमार्यः न खलु मदननैव आवाध्यन्त्ये किन्तु मदनमपि आवाधन्ते, suppose, instead of मदनमपि, we read मनसिजमपि । The remark loses its force and reads tame. The object of the line is to say that मदन is not only the oppressor, but is also the oppressed. The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in referring to the two capacities. Hence मनसिजमपि is अपुष्टार्थः ।

(b) Again किन्तु, तु or some other equivalent is necessary in or to contrast with न खलु । अपि does not serve the purpose, for it goes to answer for एव । A cautious writer would have said आवाधन्ते मदनमपि तु which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too.

3. Lastly, the second line काङ्क्षन्त्योऽपि &c. is a repetition of the first line अप्यौतसुखे &c. For काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखम् implies the same as अप्यौतसुखे महति, and कातराः स्वाङ्गदाने does not differ in substance from दयितप्रायेणासु प्रतीपाः ।

4. (a) आत्मनः—शेषे षष्ठौ । आत्मनः सम्बन्धे प्रभवामि इत्यर्थः । (b) प्रभवामि—प्र + भू means 'to rule', 'to become master', 'to control' &c.

राजा—भोरु अलं गुरुजनभयेन ! दृष्ट्वा ते विदितधर्मा
तत्रभवान्नात्त दोषं ग्रहीष्यति कूलपतिः । अपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२२॥

KING—O timid one, off with your fear for your superiors. Having known of you. His worship the Lord of anchorites, who is aware of the Sastras, will not take offence at it. Besides, several daughters of royal sages are heard as married by the Gandharva-marriage and welcomed by their fathers.

शकुन्तला—मुञ्च दाव मं । भूओवि सखीजनं अणुमान-
इस्सं [मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Do release me. I will yet again honour my friends.

राजा—भवतु मोक्ष्यामि ।

KING—Well, I will release.

भीरु इति । हे 'भीरु' भयशाले (उडि कृते संबुद्धिः स्वः) गुरुजनभयेन 'अलम' । तातः कूप्येत इति मा मंस्थाः । 'ते' तव सम्बन्धे 'दृष्टा' आभूत् वृत्तं ज्ञात्वा (दृशिरव ज्ञानार्थे), 'विदितः' अवगतः 'धर्मः' शस्त्रार्थो यस्य सः, अधिगतविधिः 'तवभवान्' मान्यः 'कूलपतिः' पिता ते कण्वः 'अव' अस्मिन् त्वत्कृते आत्मसम्प्रदानव्यापारे 'दोष' न ग्रहोष्यति । न केवलं शास्त्रमेवात्र प्रमाणम् । 'अपि च आचारोऽपि । पश्य—

गान्धर्वेति । अन्वयः—बह्वो राजर्षिकन्यका गान्धर्वेण विवाहेन परिणीताः ताः पितृभिः अभिनन्दिताश्च श्रूयन्ते । व्याख्या—'बह्वः' बहुतराः राजर्षीणां 'कन्यकाः' कुमार्यः 'गान्धर्वेण' रहसि परस्परानुमोदकृतेन 'विवाहेन' ("गान्धर्वः समयान्मयः" इति स्मृतेः) "परिणीताः" कृतोद्वाहाः ततश्च 'ताः' कन्यकाः 'पितृभिः' गुरुभिः 'अभिनन्दिताश्च' अनुमोदिताश्च 'श्रूयन्ते' । तदाह—सः एव विवाहो भवतु ["बह्वो राजर्षिकन्यकाः" (रा-, वि-, म-)—"बह्वोऽथ मुनिकन्यकाः" (त-, न्या-) ॥ "अभिनन्दिताः" (रा- वि-, म-)—"अनुमोदिताः" (त-, न्या-)] ॥

सुञ्चेति । 'भूयोऽपि पुनरपि' 'सखीजनम् अनुमानयिष्यामि' सम्मानयिष्यामि, सखी अव किं मन्येते तज्जिज्ञासया सखीजनं पूजयिष्यामि ।

NOTES

1. (a) भीरु = भीरु timid + उड् स्त्रियाम् = भीरुः । This is नदी-संज्ञक । Hence by the rule "अस्वार्थनदीकृत् स्वः" we have भीरु with ड

Short in the vocative singular. (b) विदितधर्मा—विदितधर्म + अनिच् समामान्त । विदितधर्मा । By the rule “धर्मादनिच् केवलात्”—अनिच् comes after a बहुव्रीहि in which धर्म is final and is preceded by only one पद । When more than one पद precedes धर्म as in परमः स्वः धर्मोऽस्य we shall have परमस्वधर्मः not परमस्वधर्मा । But परमस्वो धर्मोऽस्य will give परमस्वधर्मा because परमस्व is the only पद preceding धर्म in the final बहुव्रीहि ।

3. Reading—(a) शकुन्तला was a राजर्षिकन्यका and not मुनिकन्यका । And गान्धर्वविवाह was not prevalent among munis. Hence the former is preferable. (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrast better with censure (दोषं ग्रहीष्यति) which शकुन्तला apprehends.

3. भूयः—बहु + ईयसुन once again. The friends have already helped her with their advice regarding her choice. She wants their counsel again (भूयस्) with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanya's absence.

शकुन्तला—कदा [कदा] ।

SAKUNTALA—When ?

राजा—

अपरिचितकोमलस्य तावत् कुसुमस्यैव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥२३॥

(मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति

नाट्येन) ।

KING—Meanwhile, O fair one as is done of the fresh flower by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip. (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नेपथ्य—चक्रवाकवद्गण, आमन्तेहि सहअरं । उबद्धिदा रअणी [चक्रवाकवधुके, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनो] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Chakravaka's spouse, bid adieu to your mate, night has approached.

अपरौति । अन्वयः—तावत् हे सुन्दरि, षट्पदेन नवस्य कुसुमस्य इव, पिपासता मया अपरिचितकोमलस्य अस्य ते अधरस्य रसः सदयं गृह्यते । व्याख्या—‘तावत्’, तत्कालं, यावत् मोक्ष्यामि तावत् इत्यर्थः (तावदिति अवधौ । ‘यावत्तावच्च साकले-
ऽवधौ मानेऽवधारणे’ इत्यमरः) हे ‘सुन्दरि’ मनोहारिणि शकुन्तले ‘षट्पदेन’ धमरेण ‘नवस्य’ नूतनस्य अदृष्टपूर्वस्य ‘कुसुमस्य इव’ यथा पूष्पस्य रसो धमरेण गृह्यते तथा ‘पिपासता’ पातुमिच्छता, पानार्थमाकुलेन इत्यर्थः ‘मया, अपरिचितस्य’ अस्पृष्टस्य ‘कोमलस्य’ सुकुमारस्य, अतएव स्पर्शवतश्च ‘अस्य ते अधरस्य रसः’ ‘स्वादः सदयं’ कृपामृदु यथा तथा ‘गृह्यते’ आदीयते । मोक्ष्यामि, किन्तु यावत् मोक्ष्यामि तावत् रसो गृह्यते, इति पूर्वैण सम्बन्धः । रसे गृहीते मोक्ष्यामि इति फलितम् [‘तावत्’ (वि-पाठान्तरम्-म-) ‘यावत्’ (रा-, वि- मूलम्)] ।

चक्रेति । हे ‘चक्रवाकवधुके’ अनुकम्पिते रथाङ्गदयिते सहचरं चक्रवाकम् आमन्त्रयस्व’ सम्भाषस्व’ युवयोर्मिथः प्रस्थानसमयः प्राप्तः, यतः परिणतो दिवसः ‘रजनौ उपस्थिता’ आगतप्राया । एतच्च शकुन्तलां प्रति सख्योः सङ्केतवाक्यम् । गौतमी आगच्छति दुष्यन्तं विसर्जय इति भावः ।

NOTES

1. (a) अपरिचित &c.—परि + चण द्विंसायाम् + क्त कर्मणि = परिचितः pricked i.e. touched. न परिचितः । नञ्त्तत्—। अपरिचितश्चासौ कोमलस्य । कर्मधा—। (b) षट्पदेन—षट्पदानि अस्य इति षट्पदः lit. having six feet, A name of the black-bee.।

2. Reading.—(a) यावत् gives the same sense. The king does not directly answer Sakuntala's ‘कदा’ । (d) For शकुन्तला—सुच तावन्माम्—परिहरति नञ्चैन, the Bengali Rec. reads—

(दिशोऽवलोक्य) कथं प्रकाशं निर्गतोऽस्मि । (शकुन्तलां हित्वा पुनस्तैरेव पदेर्निवर्त्तते) ।

शकुन्तला (पदान्तरे प्रतिनिवृत्य साङ्गभङ्गम्) पौरव, अनिच्छापूर्वकोऽपि सम्भाषण-
मावपरीक्षितोऽयं जनो न विस्मर्त्तव्यः ।

राजा—सुन्दरि, त्वं दूरमपि गच्छन्तौ हृदयं न जहासि मे ।

दिनावसाने छायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥

शकु (स्तोकमन्तरं गत्वा आत्मगतम्)—हा धिक् हा धिक् इदं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोमुखौ प्रसरतः । भवतु एभिः पर्यन्तकुरवकैरपवारितशरीरा भुत्वा प्रेक्षिष्ये तावदस्य भावानुबन्धनम् । (तथा कृत्वा स्थिता) ।

राजा—कथमेवं प्रिये अनुरागैकरसं मासुत्सृज्य निरपेक्षेव गतासि ।

अनिर्दयोपभोगस्य रूपस्य मृदुनः कथम् ।

कठिनं खलु चेतः शिरीषस्यैव बन्धनम् ॥

शकु—एतच्छ्रुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम् ।

राजा—सम्प्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि ; (अगतौऽवलोक्य) हन्त व्याहतं मे गमनम् ।

मनिबन्धाद्गलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥

(स बहुमानमादत्ते) ।

शकु (हस्तं विलोक्य)—अस्मै दौर्बल्यशिथिलतया परिधृष्टमेतन्मृणालवलयं न मया परिज्ञातम् ।

राजा (मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य)—अहो स्पर्शः ।

अनेन लोलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुजमवतिष्ठता ।

जनः समश्वासित एव दुःखभागचेतनेनापि सता न तु त्वया ॥

शकु—अतः परं न समर्थोऽस्मि विलम्बितुम् । भवतु एतेनैवापदेशेनात्मानं दर्शयिष्यामि (इत्यपसर्पति) ।

राजा (दृष्ट्वा सहर्षम्)—अये जीवितेश्वरी मे प्राप्ता । परिदेवनानन्तरं प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि खलु देवेन ।

पिपासाक्षामकण्ठेन याचितञ्चाम्बु पक्षिणा ।

नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥

शकु (राज्ञः सम्मुखे स्थित्वा)—आर्य्य अर्द्धपथे स्मृत्वा एतस्य हस्तधंशिनो

मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिवृत्तास्मि । कथितं मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति ।
तन्निचिपेदम् । मा मामात्मानञ्च मुनिजनेषु प्रकाशयिष्यसि ।

राजा—एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि ।

शक—केन पुनः ।

राजा—यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि ।

शक—आ का गतिः भवत्येततावत् (इतुपसर्पति) ।

राजा—इतः शिलापट्टैकदेशं संश्रयावः (इतुभी परिक्रम्योपविष्टौ) ।

राजा (शकुन्तलाया हस्तमादाय) — अहो स्पर्शः ।

हरकोपाग्निदग्धस्य दैवेनामृतवर्षिणा ।

प्ररोहः सम्भृतो भूयः किं स्खित् कामतरोरयम् ॥

शक (स्पर्शं रूपयित्वा) — त्वरतां त्वरतमाय्यपुत्रः ।

राजा [सहर्षमात्मगतम्] — इदानीमस्मि विश्वसितः । भर्तुराभाषणपदमेतत् ।
[प्रकाशम्] सुन्दरि, नातिश्लिष्टः सन्धिरस्य मृणालवलयस्य । यदि तेऽभिमतं
तदन्यथा घटयिष्यामि ।

शक [स्मितं कृत्वा] — यथा ते रोचते ।

राजा [सव्याजं विलम्ब्य प्रतिमोच्य] = सुन्दरि दृश्यताम् ।

अयं स ते श्यामलतामनोहरं विशेषशोभार्थमिवोज्झिताम्बरः ।

मृणालरूपेण नवो निशाकरः करं समेत्योभयकीटिमाश्रितः ॥

शक—न तावदेनं प्रेक्षे, पवनकम्पितकर्णोत्पलरेणुना कलुषीकृता मे दृष्टिः ।

राजा (सस्मितम्) = यद्यनुमनासे तदहमेनां वदनमारुतेन विशदां करवाणि ।

शक = तदानुकम्पिता भवेद्यं किन्तु अहं न ते विश्वसिमि ।

राजा = ममैवं नवो हि परिजनः सेव्यानामादेशात् परं न वक्तुं ते ।

शक = अयमेवात्यादरोऽविश्वासजनकः ।

राजा [स्वगतम्] = नाहमेवं रमणीयमात्मनः सेवावसरं शिथिलयिष्ये ।
[सुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः । शकुन्तला प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति] ।

राजा = अयि मदिरेक्ष्ये, अलमस्मदविनयाशङ्कया [शकुन्तला किञ्चिद्दृष्ट्वा
व्रीडाभनतमुखी तिष्ठति] ।

राजा [अङ्गुलिभ्यां सुखमुन्नमय्य आतमगतम्]—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकोमलः ।

पिपासतो समानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

शक—प्रतिज्ञानमन्यर इव आर्यपुत्रः ।

राजा — कर्णोत्पलसन्निकर्षादीक्ष्णमूढोऽस्मि [सुखमारुतेन चक्षुः सेवते] ।

शक—भवतु प्रकृतिस्थदर्शनास्मि संवृत्ता । लज्जेपुनरनुपकारिणी प्रियकारिण्यं आर्यपुत्रस्य ।

राजा—सुन्दरि किमनात्

इदमप्रापकृतिपक्षे सुरभि सुखं ते यदाघातम् ।

ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमावेश ॥

शक [सम्मितम्] — असन्तोषे पुनः किं करोति ।

राजा—इदम् (इति व्यवसितः । शकुन्तला वक्तुं दौकते) ।

This is slovenly in style. In substance it is silly and does not care much for decorum. The passage describes at great length how the मृणालवलय was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala. This however contradicts the poet; for, later on we find the मृणालवलय still lying in the grove. Compare 'हस्तादभष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्जमानेक्षणे निर्गन्तुं सहसो न वेतसगृहामौशोऽस्मिन्मूलादपि' = Infra— which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is must have been made at a very early date. The साहित्यदर्पण quotes the sloka चारुणा स्फुरितेनायम् &c. from the above in the twelfth century—the line हृदयस्य निगडमिव मे, as it occurs here, was by वर्द्धमान ascribed to Kalidasa.

3. चक्रवाक &c. = अक्र इत्युच्यते इति चक्र + वच + घञ् कर्मणि = चक्रवाकः । तस्य वधूः । अनुकम्पिता सा इति चक्रवाकवधू + कन् स्त्रियाम् = चक्रवाक्वधुका । तत्सम्बुद्धौ । By the rule 'केऽणः' long अ, इ, उ become short if क of an affix follows. Hence व् becomes वधु । Here चक्रवाक stands for दुष्यन्त, वधू for शकुन्तला, and रजनी for गौतमी ।

शकुन्तला—(ससम्भ्रमम्)—पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्त-
न्तोवलम्भस्तु अज्जा गोदमो इदो एव आगच्छति । दाव
विडवान्तरिदो होहि [पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्तान्तोप-
लम्भाय आर्या गोतमो इत एव आगच्छति । तावत् विटपान्त-
रितो भव] ।

SAKUNTALA—(with alarm)—O descendant of Puru,
doubtless venerable Gautami is coming this very way to have
a report on my body (health). In the meantime get concealed
by twigs.

राजा—तथा । (आत्मनमावृत्य तिष्ठति) ।

KING—As you say. (Stands concealing himself).

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गोतमो सख्यौ च) ।

सख्यौ—इदो इदो अज्जा गोदमो [इत इत आर्या गोतमो] ।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the
friends).

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami
proceed.

गौतमो (शकुन्तलामुपेत्य)—जादे अबि लघुसन्दावाइं दे
अङ्गाइं [जाते, अपि लघुसन्तापानि ते अङ्गानि] ।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your
limbs suffer less now ?

शकुन्तलेति । 'सम्भ्रमेण' भवेन सह । 'असंसयं' निश्चितं 'मम शरीरस्य वृत्तान्तः-
वार्ता । तस्य 'उपलम्भाय' परिज्ञानाय । 'इत एव' अस्यामिव दिशि [सप्तम्यर्थे तसिः]
'आगच्छति' यावत् सा न आयाति 'तावत्' तत्कालं 'विटपैः' शाखाभिः 'अन्तरितः'
प्रच्छन्नी 'भव' ।

तत इति । 'पात्र' शान्तिजनस्य पात्रं 'हस्त' यस्याः सा [हस्त-पाणि-प्रवृत्तिभि-
र्बह्व्रोहौ सप्तम्यन्तस्य परनिपातो दृश्यते । तच्च गडादेराकृतिगणत्वात् बोधायम् ।]

‘गौतमी प्रविशति सख्यौ च’ प्रविशतः इति विभक्तिविपरिणामः । एतच्च “अह-
मपि तावद्वैतानिकं शन्त्यादकमस्यै गौतमौहस्ते विसर्जयिष्यामि” इति शिष्योक्तशान्ता-
दकभाजनम् ।

इत इति । ‘इतः इतः आर्या गौतमी’ अगच्छतु इतिवाक्यशेषः ।

जाते इति । जातमिति अपत्यमावमुच्यते । स्त्रियां संबुद्धौ हे ‘जाते’ पुत्रि शकुन्तले
‘अपि अङ्गानि ते लघुः मन्दः ‘सन्तापो’ येषां तथाविधानि किम् ? अपि प्रश्ने ।
प्रीडालाघवं जातं न वा ।

NOTES

1. (a) शरीर &c.—उप + लभ + घञ् भावे = उपलम्भः accession प्राप्तिः ।
वृत्तस्य जातस्य अन्तः समाप्तिः वृत्तान्तः the end of what has happened i.e.
all details from beginning to end. Now see Tika. तादर्थ्यं चतुर्थी ।
[b] तावत्—अवधी or अवधारणे । [c] बिट्प &c.—अन्तरम् अन्तर्हितः जातमस्य
इति अन्तर + इतच् = अन्तरितः hidden. “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्हि-
भेदतादर्थ्ये” इत्यमरः ।

2. जाते—जन + क्त कर्त्तरि जातम् anything born i.e. offspring in
general. This gives जाता in the feminine. ‘तत्संबुद्धौ ।

शकुन्तला—अज्जे अत्थिं विसेसो । [आय्ये अस्ति विशेषः] ।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected
mother.

गौतमी—इमिणा दव्भोदएण णिरावाधं एव दे सरीरं
भविस्सदि [अनेन दर्भोदकेन निरावाधमेव ते शरीरं भविष्यति] ।
(शिरसि शकुन्तलामभुञ्क्ष्व) वच्छो परिणदो दिअहो । एहि
उडंजं एव्व गच्छमूह [वत्से परिणतो दिवसः । एहि उटजमेव
गच्छामः] । (प्रस्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body
will indeed be free from suffering. (Sprinkling her in the
head) My child the day has ended. Come let us go to the
cottage. [Starts to go out].

आय्ये इति । हे आय्ये मान्ये मातः 'विशेषः' उत्कर्षः 'अस्ति' । उपशमः अनुभूयते इत्यर्थः ।

अनेनेति । 'अनेन दभं मिश्रेण उदकेन जलेन [शाकपार्थिवादिः । हेतौ वा करणे तृतीया] 'ते शरीरं निगता आवाधा' पीडा यस्मात् यस्य वा तादृशम् 'एव भविष्यति' । न केवलम् उपशमः, किन्तु समूलमेव नाशो भविष्यति ।

वत्से इति । 'वत्से' जाते 'दिवसः परिणतः' चरमे यामे स्थितः । सन्ध्या आगत-
प्राया । रवेस्तापो नास्ति, किमत्रावस्थानेन, एहि डटजमेव गच्छामः' । 'प्रस्थिताः'
प्रस्थातुमारब्धाः [आदिकर्मणि क्तः] ।

NOTES

1. निरावाधम्—आवाधनम् इति आ + वाध + अ भावे = आवाधा suffering. Now see Tika.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिजअ पढमं एव्व सुहोवणदे मनोरहे कादरभावं ण मुञ्चसि । साणुसअविहडिअस्स कहं दे सम्पदं सन्दावो [हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-
भावं न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः] ।
(पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लदावलअ, सन्दाबहारअ, आमन्तेमि तुमं भूओवि परिभोअस्स [लतावलय, सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय] । (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः) ।

SAKUNTALA [Aside]—My heart, at first, the object of desire readily presenting, you do not at all give up timidity. Now, separated with regrets, how are your regrets [justified] ? [Stopping after a step or two—Aloud] O Ivy-bower, remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again [Sakuntala sorrowfully leaves [with others]].

हृदय इति । हे 'हृदय प्रथमं मनोरथे' मनोरथविषयीभूते राजनि 'सुखेन

अस्मदीयमायामं विना एव 'उपनते' सम्प्रापते सति 'कातरभाव' भीरुतां नैव मुञ्चसिः [एवकारो भिन्नक्रमः] । 'अनुशयेन' पश्चात्तापेन 'सह विघटितस्य' मनोरथेन वियोजितस्य 'ते सन्तापः' अनुशय इत्यर्थः 'कथं साम्प्रतम्' युक्तम् ["युक्ते इति साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः] । न कथमपि युक्तम् । यदा—'साम्प्रतम्' अधुना 'सानुशयविघटितस्य ते कथं सन्तापः' किमर्थम् अनुशयः । अयुक्तोऽयमनुशयः । उभयथा हृदयं प्रति तिरस्कारः । स्थिते अनादरः याते अनुशयः इत्यसङ्गतं ते इति ।

लतेति । लतानां बलयः लताभिर्वलयाकारेण वेष्टितं स्थानम् । तत्सबुद्धिः । हे 'लताबलय' लतागृह, हे 'सन्तापहारक' खेदविनोदन 'भूयोऽपि' पुनरपि 'परिभोगाय' उपभोगाय 'त्वाम् आमन्त्रये' प्रवर्तये । प्रार्थये त्वां पुनरपि मे खेदमपनोदय इत्यर्थः । राजनं प्रति सङ्केतोऽयम् ।

NOTES

1. प्रथममेव—The एव should be taken with न । Thus नैव मुञ्चसिः ।

2. [a] सानुशय &c.—अनु + शी + अच् भावे अनुशयः remorse पश्चात्तापः regret ; "भवेदनुशयो द्वेषे पाश्चात्तापानुवन्धयोः" इति विश्वमेदिन्यो । तेन सह सानुशयम् । वि + घट + णिच् + क्त कर्मणि = विघटितम् separated, घट is to join, विघट is to disjoin. सानुशयं यथा तथा विघटितम् ; तस्य । (b) साम्प्रतम्—An अव्यय meaning युक्त proper.

3. (a) लताबलय &c.—Gautami takes it as an innocent address to the grove. It is really meant for the king inside the लताबलय । (b) सन्तापहारक—हरतोति हृ + ण्वल् कर्त्तरि = हारकः reliever. सम् + तप् + घञ् भावे = सन्तापः suffering. सन्तापस्य हारकः । शेषषष्ठ्या समासः । The plain sense of सन्तापः is here "summer heat." लताबलय is then evidently सन्तापहारक । Applied to the king, सन्ताप is मदनबाधा which the king has relieved. (c) परिभोगाय—परि + भुज + घञ् भावे = परिभोगः enjoyment. In the case of the लताबलय it is the enjoyment of shade, and in the case of दुष्यन्त, enjoyment each other's company, 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ।

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्)—अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि—

मुहुरङ्ग लिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।

मुखमंसविवर्त्ति पद्मलाक्ष्याः कथमपुनर्मितं न चुम्बितं तु ॥२४॥

क्व न खलु सम्प्रति गच्छामि । अथवा इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते
लतावलये मुहूर्त्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं

क्लान्तो मन्मथलेख एष नलिनौपत्रे नखैरर्पितः ।

हस्तादुभ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्जमानेक्षणो

निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहादौशोऽस्मि शून्यादपि ॥२५॥

KING [Returning to the former place ; Sighing]—Ah !
How full of hindrances is the fulfilment of objects desired.
Of that damsel with fine-eye-lashed eyes, the face, with the
lower lip covered by the fingers, [therefore] charming
through the half uttered words of prohibition—the face, that
was turning constantly towards the shoulders, was indeed
lifted somehow by me, but not kissed. Where indeed shall I
go now ? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower
that has been enjoyed and vacated by my darling. [Looking
all round]. This is the bed of flowers on the stone, pressed
down by her body—This is the withered love-letter traced on
the lotus-leaf with her nails—This is the lotus shoot-decora-
tion, slipped from her hand. With my eyes thus sticking, I
am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even
though deserted.

अहो इति । 'प्रार्थितानाम् अर्थानां सिद्धयः' निष्पत्तयः 'विघ्नवत्यः' अतर्कितैर्विघ्नै
बहुलाः [भूम्नि मतुप्] ।

मुहुरीति । अन्वयः—पद्मलाक्ष्याः अङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामं,
मुहुः अंसविवर्त्ति मुखं मया कथमपि उन्नमितं हि न तु चुम्बितम् । व्याख्या—'पद्मली'
अशस्तरोमवती [प्राशस्तेऽ मत्वर्थीयो लच्] 'अक्षिणी' यस्याः तथाविधायाः तस्याः शकु-
न्तलायाः 'अङ्गुलिभिः संवृतः' रक्षार्थम् आच्छादितः 'अधोरष्ठो' निम्नोष्ठो यस्मिन् तथाविधं

ततः ओष्टाच्छादनादेव 'प्रतिषेधाक्षरेषु' निषेधव्यञ्जकवर्णेषु 'विकृतव' दीनम् अस्यष्टोच्चारणेन मोघयवम् । तच्च तत् 'अभिराम' मनोहरश्च 'मुहुः' वारं वारं 'अंसयोः' स्तम्भयोः विवर्त्तते' मां परिहर्त्तुं विवर्त्तते यत् तथाविधं 'मुखं मया कथमपि, अतिप्रयत्नेन विघ्नान् व्याधूय 'उन्नमितं हि' उन्नमितमेव 'न तु चुम्बितम्' । बहूनापि विघ्नान् अतीत्य यदा तस्या वदनमुन्नमितवान् तदा मेने सिद्धमेव प्रार्थितम् । किन्तु तदैव गौतम्या विघ्नितः, वदनं नैव चुम्बितम् । इतिविघ्नवत्यः सिद्धयः । ["चुम्बितं तु" (रा-, त-, न्या-, द-) — "चुम्बितं तत्" (वि-)] ॥

क्वेति । 'प्रियया' प्राक् 'परिभुक्तम्' अधुना 'सुक्तम्' यत् तस्मिन् 'लतावलये मुहूर्त्त' क्षणकालं स्थास्यामि', ["परिभुक्तसुक्त" (रा- वि-, म-) — "परिभुक्ते" (त-न्या-)] ॥

सर्वं त इति । 'सर्वं तः' सर्वासु दिक्षु [सप्तम्यर्थे तसिः] 'अवलोक्य' । अन्वयः— तस्याः शरीरलुलिता शिलायाम् इयं पुष्पमयी शय्या । तस्याः नखैः अर्पितः नलिनीपत्रे एष क्लान्तो मन्मथलेखः । तस्याः हस्तात् भ्रष्टम् इदं विसाभरणम् । इति आसज्जमानेक्षणः [सन्] शून्यादपि वेतसगृहात् सहसा निर्गन्तुं न ईशोऽस्मि । व्याख्या— 'तस्याः' शकुन्तलायाः [एतदुत्तरत्वापि संवधार्ते] 'शरीरेण लुलिता' मर्दिता 'शिलायां' प्रस्तरतले 'इयं पुष्पमयी' कुसुमकल्पिता 'शय्या' शयनीयं दृश्यते । तत्र सा विरहिणी शयानासीत् इतौयं मां स्मारयति । तस्याः नखैः अर्पितः उत्कौर्णवर्णः 'नलिनीपत्रे' कमलदले 'एष क्लान्तो मन्मथः' 'मन्मथलेखः' मदनलिपिः भाति । इह सा मयि भावमवर्णयत् इत्येष मे कथयति । तस्या 'हस्तात् भ्रष्टं' चुरतम् 'इदं' विसाभरणं मृणालवलयम् आस्ते । अवासीत् चुम्बनाध्यावसाय इत्येतन्मे निवेदयति । 'इति एभिः प्रकारैः 'आसज्जमाने' लग्ने 'ईक्षणे' नेत्रे यस्य तथाविधः सन् 'शून्यादपि' प्रियाविरहितादपि वेतसगृहात् वानीरवल्यात् 'सहसा' हठात् 'निर्गन्तुं' वहिर्यातुं 'न ईशोऽस्मि' न समर्थोऽस्मि । प्रियोपभुक्तं तत् वस्तु मे दृष्टिं वध्नाति, तेन तेन विशेषेण तां तामवस्थां स्मारितो नाहमितो गन्तुं समर्थः । [आसज्जमान—(त-, न्या-) — "आसज्जमान" (रा- वि-, म-) ॥ "ईशोऽस्मि" (त-, न्या-) — "शक्नोमि" (रा-, व-) — "शक्नोऽस्मि" (म-)] ॥

1. (a) विघ्नवत्यः—विहन्यते एभिः इति वि + हन् + क् करणे घञर्थे = विघ्नाः obstacles. ते सन्ति बाहुल्येन आसु इति विघ्न + मतुप् भूम्नि = विघ्नवत्यः full of obstacles. (b) प्राथिताय &c.—प्रकर्षेण अर्थित इति प्र + अर्थि + क्त कर्मणि = प्राथिताः longed after. प्राथिता अर्था वस्तुनि इति प्राथितायाः longed-for object. सिध् + क्तिन् भावे = सिद्धयः achievements. Now see Tika.

2. (a) अङ्गुलि &c.—अधर ओष्ठः अधरोष्ठः or अधरौष्ठः the lower lip. कर्मधा—। अङ्गुलिभिः संवृतः covered by the fingers. इतत्—। तादृशः अधरोष्ठो यस्मिन् तत्, वह—। (b) प्रतिषेध &c.—प्रति + सिध् + घञ् भावे = प्रतिषेधः prohibition. तस्य अक्षराणि words of prohibition i.e. the exclamation "Don't" (मा मा) । तत्र विघ्नवम् powerless in the words of prohibition, i.e. unable to utter clearly the words of prohibition (मा मा) । The प्रतिषेधाक्षर being a labial (मा repeated) requires the free use of both the lips to utter. But the lower lip was covered by the fingers. Hence the inability.* अभि समन्तात् रमते अनेन इति अभि + रम + घञ् करणे = अभिरामम् charming. प्रतिषेधाक्षरविघ्नवम् ततएव अभिरामम् ।

3. (a) अंसविवर्ति—अंस + वि + वृत् + णिनि कर्त्तरि by the rule "बहुल-मामीच्छा"—णिनि is sometimes attached to indicate frequency of action. Here the face is constantly (अमीच्छा) being turned from side to side to avoid the persistent attempts of the king to have a kiss. Hence the rule applies. (b) पञ्चलाक्ष्याः—पञ्चाणि सन्ति मनोहराणि अस्मिन् इति पञ्चन् + लच् = पञ्चलम् having fine eyelashes. पञ्चन् is of the सिञ्चादि class and takes लच् by the rule "सिञ्चादिभ्यश्च" । तादृशम् अक्षि अस्या इति पञ्चलाक्षि + षच् (समासान्त) ङीष् स्त्रियाम् = पञ्चलाक्षी । तस्याः । षच् is guided by the rule "बद्ब्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः खांगातषच्" and here अक्षि is खाङ्गवाचक । Raghava thinks that this epithet points to the attraction that draws the king towards the face. (c) तु—Expresses regret,* तत् for तु takes away the regret which is not proper here because 'अहो' at the beginning of the speech prepares us for some such expression of regret.

4. Remark—The sloka substantiates the general (सामान्य)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

statement “विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः” । In the present case चुम्बन is the प्रार्थितार्थः । The obstacles (विघ्न) are numerous. Thus the lower lip is अंगुलिमंहत which is the first obstacle. Then there is direct prohibition (प्रतिषेध) । The third obstacle is the constant turning of the face from side to side (असंबिवर्त्ति) । And last of all the interruption offered by Gautami. Hence the Figure (अलङ्कार) is अर्थान्तरन्यास defined by दण्डिन् as “ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥”

5. (a) प्रिया &c.—पूर्वं परिभुक्तं पश्चान् मुक्तं परिभुक्तमुक्तम् enjoyed and vacated. “पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन” इति पूर्वकालकर्मधा—। प्रियया परिभुक्तमुक्तम्, इतत्—। तस्मिन् । (b) लतावलये—लतानां वलयम् । तस्मिन् । अधि ७मी । (c) मुहूर्तम्—अत्यन्तसंयोगे रया ।

6. आसज्जमानेक्षणः—Here सज्ज is used in the आत्मनेपद । Several grammarians think that सज्ज cannot take आत्मनेपद in the कर्तृवाच्य । Possibly this is the reason why राघव &c read आसज्जमानेक्षणः in the कर्मवाच्य । But old writers often use सज्ज in the आत्मनेपद । Thus “स वाचा सज्जमानया” with words sticking in his throat ; “येषां नोपरि नाधस्तान् न तिर्यक् सज्जते गतिः” whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c. in the Ramayana. These are not आर्ष (वैदिक) usages for the भाष्यकार himself says “यदभिप्रायेषु सज्जते”, though कालिदास, as we know, does not hesitate to use वैदिक forms. Hence सज्जमान is preferred. In the present instance, the king’s sight is arrested at every step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter. He likes to linger and dwell on them.

(आकाशे)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते

वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः ।

छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

सन्ध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २६ ॥

In the air - O King, the evening sacrificial rite being fairly begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, scattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee [Fire], move about striking terror in various ways.

राजा—अयमहमागच्छामि । (निष्क्रान्तः)

तृतीयोऽङ्कः । (THIRD ACT)

सायमिति । अन्वयः—सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते, हुताशनवर्तौ वेदिं परितः प्रकीर्णाः सन्ध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानां छाया बहुधाः भयमादधानाश्चरन्ति । व्याख्या—सायं भवम् इति 'सायन्तनम्' ["सायश्चिर—" इति टा. तुट. च] तस्मिन् । सान्ध्या 'सवनकर्मणि' होमविधौ 'संप्रवृत्ते' सम्यक् प्रवृत्ते आरब्धे सति, "हुतं" हविः अश्नाति यः अग्निः तद्वर्तौ वेदिं परितः वेद्याः समन्तात् 'प्रकीर्णाः', विक्षिप्ताः अग्नौ प्रदास्यमानं हविः आच्छिद्य ग्रहणार्थं गणशः आगत्य केचित् अव, कति च तत्र, केचन पुनरन्यत्र, इति क्रमेण अवस्थिताः सान्ध्यापयोदः सान्ध्यमेघ इव कपिशाः पाटलवर्णा पिशिताशनानां क्रव्यादानां 'छायाः' प्रतिविम्बानि ["छाया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः" इतिकोषः] 'बहुधा' अनेकप्रकारेण भयम् आदधानाः, जनयन्त्यः सत्यः 'चरन्ति' विहरन्ति । अधुनैव हुताशे हविर्दास्यन्ते, किन्तु मायिना राक्षसाः प्राप्ताः मायया कृत्रदेहास्ते अग्नेर्मुखादपि तत् गृह्णीयुः इति भयं नः । तदेहि राजन् रक्ष च देवतानां भागम् इति भावः । [प्रकीर्णाः] (त-, न्या. म-)— "प्रयस्ताः" (रा-, वि-) ॥ "सन्ध्यापयोद" (रा-, वि-, म-,)—"सन्ध्याधकूट" (त-, न्या-)] ।

अयमिति । 'अयम्' इति अविलम्बं सूचयति । "एष यामि" "एष त्वां हन्मि" इत्यादिषु एषशब्दो यथा । त्वरितं यामि क्षिप्रं हन्मि इत्यादि तत्त्वार्थः । इहापि 'अयमहमागच्छामि' क्षिप्रमागच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) संप्रवृत्त—सम् + प्र + वृत् + क्त कर्त्तरि or अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि

संवृत्तम् that which has progressed. तस्मिन् । The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) हुताशनवतीम्— $\text{हृत्} + \text{अश्} + \text{लुट् कर्त्तरि वा लुट् कर्त्तरि} = \text{हुताशनः}$ fire. This supposes अश् to be of the नन्द्यादि class. Thus it is that Bhanuji derives यन्नगाशन taking perhaps नन्द्यादि as आकृतिगण । But even then “कर्मण्यण्” seems to bar लुट् and give the form हुताशः for the word is not directly named there. Better say अग्रातीति अशनः (नन्द्यादि) । हतस्य अशनः । इतत् - । तद्वतीम् । The name suggests that आहुति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it. (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the हृत् (Ghee). (d) आदधानाः— $\text{आ} + \text{धा} + \text{शानच् कर्त्तरि}$ । कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । They terrify for their own benefit (कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले) ।

चतुर्थोऽङ्कः

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यो सख्यौ) अनसूया—प्रियंवदे, जइवि गान्धर्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्याणा सउन्दला अणुरूपभर्तृगामिणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअं तहवि एत्तिअं चिन्तणिज्जं [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनो संवुत्तेति निवृत्तं हृदयं, तथापि एतावच्चिन्तनीयम्] ।

(The enter the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about.

प्रियंवदा—कह'विअ [कथमिव] ?

PRIYAMVADA—How is that ?

तत इति । 'कुसुमानाम् अवचयं चयनम् [अवचिनोतेर्भावे अच् ॥ ननु अवचाय इति घञा भाव्यम् । वामनश्च "अवतारावचायशब्दर्यादौर्घं व्यत्यासी बालानम्" इत्याह । तत्र राघवभट्टः कन्यके इमे वृक्षान् आरुह्य पुष्पाणि चिनुतः, तेन प्रत्यासत्तेरभावात् न घञ् इति समाधत्ते ॥ वयन्तु वृक्षारोहणं न साधु मन्यामहे । शाब्दिकचूडामणिः साक्षादिव सरस्वती कविर्दि अचमिच्छति अजेवास्तु के नाम तत्र विप्रतिपदोरन्] 'नाटयन्त्यौ' अभिनयन्त्यौ 'सख्यौ' अनसूयाप्रियंवदे प्रविशतः' । [नाटयन्त्यौ" (रा- वि-) —"अभिनयन्त्यौ" (त-, न्या, म-)] ।

प्रियमिति । 'शकुन्तला गान्धर्वेण विधिना' अनुष्ठानेन विवाहानुष्ठानेन 'निवृत्त' कल्याण' मङ्गलं विवाहमङ्गलं यस्याः तादृशी सती 'अनुरूपं भर्तारं गच्छति' इति योग्यपावस्था इत्यर्थः 'संवृत्ता' जाता 'इति' हेतोः 'यद्यपि निवृत्तं सुस्थितं 'मे' हृदयं, तथापि एतावत्' एतन्मात्रं 'चिन्तनीयं विचारणीयम् । ["विधिना," (रा-, वि-) — "विवाहविधिना" (त-, न्या- मा-)] ।

NOTES

1. (a) कुसुमावचयम्—अवचयनम् इति अव + चि + अच् भावे = अवचयः gathering. Now see Tika. The rule "हस्तादौ चेरस्त" requires घञ् to be attached to चि when the gathering is from close quarters [within reach—प्रत्यासत्ति] excepting cases of theft. The form then becomes अवचाय as we have it in "अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमवासा करोमि सखाः" । Vamana condemns अवचय [See Tika]. The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the मालविकाग्निमित्रम् ।* The fact is, it is a Vedic form which had not yet disappeared from भाषा at the time of Kalidasa. Raghava defends saying that this is not a case of घञ् at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree ! [b] अभिनयन्त्यौ seems to be the better reading [See p. 381 note 3].

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. (a) गान्धर्वेण—“ब्राह्मो देवस्तथैवाधं प्राजापत्यस्तथाऽसुरः । गान्धर्वो राजस-
थैव पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥” Hence गान्धर्व is a वैधविवाहः and may be
called a विधि । (b) विधिना—विधीयते इति वि + धा + कि कर्मणि = विधिः
that which is sanctioned. तेन । (c) अनुरूप &c.—अनुगतोरूपम् । अनु-
रूपभर्तृ + गम + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (d) निर्वृतम्—निर् + वृ + त्त कर्त्तरि
satisfied. The root is अकर्मक when निर precedes in this sense.
(e) एतावत्—एतत् परिमाणमस्य इति एतद् + वतुप् this much. Refers to
'स्मरति वा न वा इति' next page. Or refers to the whole marriage
affair. The affair has to be viewed with misgivings.

3. कथमिव—How “with misgivings”? इव in such cases
seems to imply that the speaker is at a loss to find out an
answer to his query. Compare ‘कथमिव’—Infra. ‘किमिव’—
Infra &c.

अनसूया—अज्ज सो राएसि इट्ठिं परिसमाविअ इसोहिं
विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदो-
गदं वुत्तन्तं सुमरइ वा न वेत्ति [अद्य स राजषिरिष्टिं परि-
समाप्य ऋषिभिर्विस्मृतः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः
इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा इति] ।

ANASUYA—It is this. Dismissed to-day by the Rishis
after having finished the sacrifice, whether or not that royal
sage, having entered his town, associated with the ladies of
the inner apartments, remembers the events that transpired
here.

प्रियंवदा—विसद्धा होहि [विस्रब्धा भव] । ए तादिसा
आकिट्ठिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं
वुत्तन्तं सुणिअ ए आणे किं पडिबज्जिस्सदि ति [न तादृशा
आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति । तात इदानीम् हमं
वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति] ।

PRIYAMVADA—Rest assured. Excellent features like those do not war with virtue. What Father will do now, having heard of this affair, I do not know.

अद्येति । “ऋषिभिः इष्टिं यागं परिसमाप्य अद्य विसृष्टः” स्वस्ति भवते नगरं प्रतिनिवर्त्तस्व इति कृताभ्यनुज्ञः ‘स राजर्षिः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरैः’ लक्षण्या अन्तःपुरवर्त्तिनौभिः सहिषीभिः ‘समागतः’ मिलितः ‘इतोगतम्’ इहस्थं वृत्तान्तं वार्त्तां ‘स्मरति वा न वा इति’ एतत् चिन्तनीयम्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इयञ्च भाविन्या विपत्तेः श्लाघा ।

विसृष्ट्वेति । ‘विसृष्ट्वा’ विमृशयती, निःशङ्का इति यावत् ‘भव’ । सम्भ्रमं त्यज । ‘तादृशाः’ दुष्यन्तदृशाः ‘आकृतिविशेषाः’ विशिष्टा आकृतयः, ‘गुणविरोधिनी’ गुणेन विरोधवन्तो ‘न भवन्ति’ । रूपेण गुणो वसति । दुष्यन्तस्य यथा रूपं तथा स अनार्थं नाचरेत् । मम तु अपरविधा शङ्का । ‘इदानीं’ जाने कर्मणि ‘इमं वृत्तान्तं’ श्रुत्वा तातः’ कण्वः ‘किं प्रतिपत्स्यते’ अवधारयिष्यति इति ‘न जावे’ दुष्यन्तात् निःशङ्का भव, अहन्तु तातात् विमेषि इति भावः ।

NOTES

1. (a) इष्टिम्—इज्यते इति यज + क्तिन् कर्मणि = इष्टिः a sacrifice. ताम् । (b) अन्तःपुरम्—अन्तःस्थितं पुरम् अन्तः-पुरम् the inner apartments शकपार्थिवादि । By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments. Now see Tika. (c) इतोगतम्—इदम् + सप्तम्यास्तस् = इतः (आद्यादि) here. गतम् transpired जातम् । इतो गतम् here transpired, सहसुपेति समासः । (d) स्मरति वा न वा = This is pre-sentiment of approaching danger. वृत्तान्तं स्मरति not वृत्तान्तस्य स्मरति because here there is no शेषत्व hence, the कर्म appears as कर्म । Again स्मरति has वर्त्तमान समित्ये भविष्यति लट् by the rule “वर्त्तमान-सासीप्ये वर्त्तमानवदा” ।

2. (a) आकृति &c.—आक्रियन्ते इति आ + कृ + क्तिन् कर्मणि = आकृतयः creations, i. e. features. विशिष्यन्ते वि + शिष् + घञ् कर्मणि = विशेषाः those that are left, i. e. the best; because the best remains after the elimination of the worthless. आकृतीनां विशेषाः the best of features, i. e. persons having excellent features, इतत्—the वृष्ट

in आकृतीनाम् being शेषे and not निर्धारणे । According to कैयट there is no निर्धारण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned. Hence the present case has nothing to do with the prohibition "न निर्धारणे । (b) गुणविरोधनः—गुणान् विरुन्धन्ति इति गुण + वि + रुध + णिनि ताच्छील्ये कर्त्तरि । Or विरोधः अस्ति एषाम् इति विरोध + इनि मत्वर्थे = विरोधिनः opposed, गुणै विरोधिनः । गुण is here mental. The विरोध is एकाधारस्थितेरभावः । The देह is the आधार in which reside these excellent feature. The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधार ! So constantly do the two go together, thus seeing that one of them (the features) is present, it may be inferred that the other (गुण) is also there. Cp. 'न ह्याकृतिः सुसदृशी विजहाति वृत्तम्"—Mrichchakatika.

3. Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala. The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens. This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king. Such excellent features do not harbour a perverse mind ; यवाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala.

अनसूया—जह अहं देक्खामि तह तस्म अनुमदं भवे [यथा अहं पश्यामि तथा तस्य अनुमतं भवेत्] ।

ANASUYA—As I see it, it will be approved by him.

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव] ।

PRIYAMVADA—How is that ?

अनसूया—गुणवदे कस्मिन् पडिवादणिज्जेति अत्र दाव पढमो सङ्कप्पो । तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो [गुणवते कन्यका प्रतिपादनोया इति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि देवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः] ।

ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort.

यथेति । ‘अहं यथा’ येन प्रकारेण ‘पश्यामि तथा’ तेन प्रकारेण यदि तातः पश्यति तस्य अनुमतम् अनुमोदितं भवेत् । एकमेव वस्तु भिन्नप्रकारेण दृष्टं भिन्नमिव भाति । महृष्टा यदि तातः पश्येत्, नूनमनुमोदित सः ।

गुणवते इति । ‘कन्यका गुणवते’ गुणिने ‘प्रतिपादनीया’ सम्प्रदातव्या ‘इति’ एव ‘प्रथमो’ मुख्याः, सङ्कल्पः अभिलाषः गुरुजनस्य इत्यर्थः । ‘तम्’ सङ्कल्पं ‘यदि दैवमेव गुरुजनस्य प्रयासं विना एकलं दैवं’ ‘सम्पादयति’ सफलयति । ‘ननु’ [अधधारणे] ‘अप्रयासेन’ प्रयत्नाभावेन ‘कृतार्थः’ सिद्धप्रयोजनो ‘गुरुजनः’ । कन्या सत्पात्रे देया इति निर्विवादम् । दानञ्च दैवाधीनमपि पुरुषप्रयत्नमपेक्षते । “न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति सुखे मृगाः” । तत्र तातेन कः कृतो यत्नः ? दैवमेव केवलमिमां सत्पात्र-स्थामकरोत् । तदत्र तोष एव भविता तातस्य न रोषः । [“अप्रयासेन” रा-, वि-—‘अन्पायसेन’ (म-)] ॥

NOTES

1. (a) तस्य—अनुक्ते कर्तरि षष्ठी by the rule “क्तस्य च वर्त्तमाने”
(b) अनुमतम् — अनु + मन + क्त कर्मणि वर्त्तमाने ।
2. कथमिव—See Ante.
3. (a) गुणवते—गुणाः सन्ति अस्य इति गुण + मतुप् = गुणवान् qualified. तस्यै । Used substantively. ‘विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ’ इति वामनः । (b) कृतार्थः—कृतः सिद्धः अर्थः प्रयोजनमस्य having the purpose served. बहु— । (c) अप्रयासेन—प्र + यस् + घञ् भावे = प्रयासः effort. न प्रयासः absence of effort. The नञ् here implies अभाव absence “तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्तिताः॥

प्रियंवदा (पुष्पभाजनं विलोक्य)—सखि अवदद्वाहं बलिकर्मपञ्जात्ताद् कुसुमाद् [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि] ।

PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friend, enough flowers have been gathered for the rite of Bali (offering).

अनसूया—एषं पिअसहीए सउन्दलाए भलभगोदेवआ अच्चणैआ
[ननु प्रियसखाः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्चनीया] ।

ANASUYA—Should not the [Or—Verily the] God of Success of our dear friend Sakuntala be worshipped ? [Or—has to be worshipped].

प्रियंवदा—जृज्जदि [युज्यते] । (तदेव कर्माभिनयतः) ।

PRIYAMVADA—All Right ! (They act the same act).

(नेपथ्य)—अयमहं भोः ।

IN THE DRESSING ROOM—Here I am Ho !

अनसूया—(कर्णं दत्वा)—[सखि अदिधौणं विअ णिवेदिदं
[सखि अतिथीनामिव निवेदितम्] ।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests.

पुष्पेति । 'पुष्पाणां भाजनं' पात्रं 'विलोक्य', बलिकर्मणे बलिक्रियार्थं 'पर्याप्तानि', प्रचुराणि 'पुष्पाणि अवचितानि' गृहीतानि । अधिकेनालम् ।

नत्विति । "ननु" प्रश्ने । 'सुभगा' भाग्यवती । तस्या भावः 'सौभाग्यम्' [अणि "हृद्भगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदवृद्धिः] । पतिगृहे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम् । तस्य 'देवता' तदधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः । प्रागेव अनसूया अनसूया "इतोगतं स्मरति वा" इति पतिगृहे अनादरं शङ्कितवती । प्रियंवदया च "विस्मया भव" इत्युक्तम् । तथापि शङ्कमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति पृच्छति । ननु—प्रश्ने अव्ययम् ।

तदेवेति । 'तदेव' पुष्पचयनमेव 'अभिनयतः' नाट्येन दर्शयतः । ["अभिनयतः (त- , न्या-)—"आरभेते" (रा- , वि- भ-)] ।

सखीत । 'निवेदितं' निवेदनम् [भावे क्तः] । यथा 'अतिथीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव श्रूयते । मन्ये कश्चिदतिथिः प्राप्तः । ["अतिथीनाम्" (य- , वि-) —"अतिथिना" (त- , न्या- , स-)] ॥

NOTES

1. वलिकर्म &c.—परि + आप + क्त कर्मणि—पर्याप्तानि sufficient. वलि is पूजा । वलिः कर्म अनुष्ठानं वलिरेव कर्म इति वा वलिकर्म performance of worship. इतत् - ; or the act of worshipping कर्मधा— । तस्मै पर्याप्तानि । सहसुपेति समासः ।

2. ननु—If प्रश्ने, then the speech is a timid suggestion to worship luck. because अनसूया apprehends slight while प्रियंवदा is sure of favour. Or take ननु as आक्षेपे, i.e. implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered. In either case, अनसूया wants to gather more.

3 [a] युज्यते—कर्त्तरि लट् । दिवादि । प्रियंवदा admits the need of having more. (b) तदेव कर्म—The very same act, i.e. कुसुमावचयन । (c) अभिनयतः—This seems to decide in favour of the reading कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ instead of कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ—Ante. (d) The reading आरभेते implies that कुसुमचयन is only begun for the first time. This is contradicted by तदेव i.e. यत् कर्म प्रकान्तं तदेव । Besides from the प्रकरण we know they were already at it for some time. Hence अभिनयत् has to be preferred.

4. भोः—In announcing one's self “भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते”

5. अतिथीनामिव &c.—With the reading अतिथिना &c. Explain चतिथिना निवेदितमिव आत्मनिवेदनं कृतिमिव । मन्ये कश्चिदतिथिः प्राप्तः इत्यर्थः । This too is a good reading.

प्रियंवदा—एषं उडजे सङ्गणहिदा सउन्दला [ननु उडजे सन्निहिता शकुन्तला] । (आत्मगतम्) अज्ज उण हिअएण असन्निहिदा [अद्य पुनः हृदयेनासन्निहिता] ।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage. (Aside) But not at hand at heart to-day.

अनसूया—हौदु, अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (भवतु, अलमेतावद्भिः कुसुमैः) । (प्रस्थिते) ।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. (Begin to retire).

नेपथ्ये—आः अतिथिपरिभाविनि—

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव ॥१॥

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guest ! He thinking of whom with mind undiverted thou dost not notice me, rich in penance standing near—shall not recognise you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the previously uttered speech.

नन्विति । 'ननु' अवधारणे । 'सन्निहिता' समीपवर्तिनी । मैव अतिथेः सत्कारं करिष्यति । अलमावयोः सम्भ्रमेण इत्यर्थः । 'अद्य पुनः' दुष्यन्तस्य नगरप्रत्यावर्त्तनात् तत्गतचिन्तया 'हृदयेन' मनसा [अभेदे करणे तृतीया] 'असन्निहिता' उठजे नास्ति । देहेन सा तव, मनसा तु हस्तिनापुरे । तथाविधया तथा अतिथिसत्क्रिया नैव वा भवेत् । ['उठजे सन्निहिता' (त-न्या-)—“उठजसन्निहिता” (रा-, वि-, म-)] ॥

भवत्विति । 'एतावद्भिः' एतत्परिमितैः 'कसुमः' यानि चितानि तैरिव 'अलम्' कर्म सम्प्रतस्यते इत्यर्थः । (अत्र सम्पादनक्रिया गम्यमाना । तां प्रति कसुमानां करणत्वात् तृतीया) ।

आः इति । 'अतिथिं परिभवति' अवमन्यते वा या—तत्संबुद्धिः, ('न भाभू—' इति णत्वनिषेधः) ।

विचिन्तेति । अन्वयः—अनन्यमानसा यं विचिन्तयन्ती तपोधनं माम् उपस्थितं न वेत्सि, सः प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथामिव, बोधितोऽपि सन् त्वां न स्मरिष्यति । व्याख्या—अविद्यमानमन्यत् यस्य आलम्बत्वेन तत् 'अनन्यं' तन्मयमित्यर्थः (“नजोऽस्तार्थानाम्—” इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वैकल्पिकः) । तादृशं 'मानसं' मनो यस्याः (प्रज्ञाद्यण्) । तादृशी, तदेकचित्ता सती 'यं' जनं दुष्यन्तमित्यर्थः 'विचिन्तयन्ती' ध्यायन्ती त्वं 'तपोधनं' महतस्तपसो निधिं 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्त्तमानमपि 'न वेत्सि न बुध्यसे 'स' ते मनोगतोजनः 'प्रमत्तः' प्रकृष्टं मत्तो जनः उन्मत्त

इत्यर्थः 'प्रथमम्' उन्माददशायाः पूर्वं 'कृतां' गदितां 'कथामिव बोधितोऽपि सन्' स्मारितः सन्नपि 'त्वां' न स्मरिष्यति । खयंतु नैव स्मरिष्यति, त्वया स्मरितोऽपि न स्मरिष्यति ।*

NOTES

1. (a) सन्निहिता—सम् + नि + धा + क्त कर्त्तरि । सम् + नि + धा is here अकर्मक । (b) हृदयेन—The fact is, the body is in the cottage, but हृदयम् असन्निहितम् the heart is away. But 'body' and 'mind' together make up the 'individual'. When the body is indentified (अभेद) with the individual, we get सन्निहिता शकुन्तला ; but identifying the mind, we have असन्निहिता शकुन्तला । Hence अभेदे करणे तृतीया ।

Prof. Gajendragadkar imagines that this remark should not be आत्मगत । If आत्मगत it 'mars the beauty of the passage'. Besides Anasuya's भवतु अलम् &c. becomes abrupt.

Let us see, A guest announces himself. Anasuya catches his voice and draws Priyamvada's attention to it (सखि, अतिथीनाम्, &c.). This amounts to saying—'Leave flowers alone. Let us go and arrange for the reception of the guest.' To this Priyamvada replies with a gentle censure [ननु &c.]—'Don't you know Sakuntala is there ? She will do the needful. No cause for alarm, we continue plucking flowers here.'

With what face can Priyamvada add to this aloud. 'Sakuntala is not there' in direct contradiction to herself ? She cannot. The remark must be to herself. This is also clear from what Anasuya says in reply. She begins with भवतु which almost always introduces something in modification of what precedes. If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya sees that Priyamvada wants to stay for more flowers. Anasuya modifies this [भवतु] saying— Well, we have enough of flowers, let us [अलम् &c.]'.

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

anxious to go. In that case what does भवत् modify ? Nothing. Hence the remark must be to herself.

2. अलम् &c.—This much of flowers will do. कुसुमैः has करणे वतीया ।

3. अतिथिपरि &c.—An अतिथि is सर्वदेवमय । Darest thou slight him ? आः implies कोप । “आस्तु स्यात् कोपपीडयोः,” इत्यमरः । The reading अतिथिपरिभाविणि with the cerebral ण sometimes occurs. But the rule “न भा भू पू क्मि ग्मि ण्यग्रि वेपाम्” prohibits the cerebral in the case of न in a कृत् coming after भा, भू &c. I therefore prefer to read अतिथिपरिभाविनि with the dental न ।

4. [4] अनन्य &c.—मन एव इति मनस् + अण = मानसम्, प्रज्ञादि । In the feminine this becomes मानसी with ङीष् by the rule ‘टित् ढ अण—’ &c. The same form is expected if मानस is final in a compound because तदन्तविधि is allowable in the case of a स्तोप्रत्यय, as is seen in कुम्भकारी । अस्त्वव प्रकरणे तदन्तविधिः—Vrittikara. Yet we have here सामसा owing to the prohibition “अनुपसर्जनात्” [when the final in a compound is अदन्त and an उपसर्जन, it will take टाप् as usual] (b) तपोधनम्, माम्—This shows the gravity of the offence. The slight is offered not to an ordinary passer-by but to me दर्वासस् (माम्), the very repository of asceticism (तपोधनम्)* (c) उपस्थितम्—Again you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you (उपस्थित) । (d) त्वाम्—we do not get षष्ठी because there is no शेषविवक्षा । (e) अपि = For force see Tika. (f) कृतम् = Uttered. अनेकार्थत्वाद्वातूनां करोतिरव भाषणार्थः ।

प्रियंवदा—हृदो हृदो अपिअं एव संवृत्तं । कस्सिंपि पूआरिहे अवरडा सूर्णहिअआ सउन्तला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराडा शून्यहृदया शकुन्तला] ।
(पुरोवलोक्य) ण क्खु जस्सिं कस्सिंपि । एसो दुव्वासो

सुलभकोपो महेसो तह सबिअ अविरलपादतुवराए गइए पडिणि-
उत्तो [न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो
महर्षिः तथा शष्वा अविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः] को
अण्णो हुतवहाहो दहिदुं पहवदि [कोऽन्यः हुतवहात् दग्धुं
प्रभवति] ।

PRIYAMVADA—Alas ! Alas ! The undesirable has in-
deed happened. Sakuntala with her heart a blank has
sinned against some person, deserving worship. (Looking in
advance) Indeed not against any ordinary person. Here is
the easily-excited great sage Durvasas, having cursed like
that, coming back with a speed which is quick and short-
stepped. Whoelse but fire is able to burn ?

हाधिर्गति । 'हा' खेदे । 'धक्' निन्दायाम् । दुःखेन आत्मनो भाग्यं निन्दति
(आवेगे द्विरुक्तम्) । 'अप्रियमेव संवत्त' जातम् । 'अद्य पुनः हृदयेन असन्निहिता'
इति यन्मया शङ्कितं तदेव प्राप्तम् इत्येवकारार्थः । 'पूजाहै' पूजा 'कास्मिन्नपि' जने ।
'शून्य' विविक्तम् । मनसो दुष्यन्तं प्रति गतत्वात् 'शून्यं हृदय' हृत्पद्मसद्व यस्याः तथा-
विधा 'शकुन्तला अपराद्धा' पूजामदत्वा कृतापराधा जाता (कर्त्तरि क्तः) । 'न खलु
यस्मिन् कस्मिन् अपि' प्रसादे स्थले । 'एषः सुलभः कोपो' यस्य तथाविधः, कोपनः
इत्यर्थः 'महर्षिर्दुर्वासाः' अविपुवः 'तथा' तेन प्रकारेण, कठोरमित्यर्थः, 'शष्वा अविरल-
पादा' अदूरन्यस्तचरणा 'त्वर' क्षिप्रता यस्या तथाविधया 'गत्या प्रतिनिवृत्तः' उटजान
प्रत्यायातः द्रुतपादक्षेपं निवर्त्तते इत्यर्थः । 'हुतवहात्' अग्नेः 'अन्यः' इतरः
("अन्यारात्—" इति पञ्चमो) 'कः दग्धुं' प्रभवति ईष्टे । यदन्यः स्यात् तथाभूतां
शकुन्तलां दृष्ट्वा दयेत् न शपेत् इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) पूजाहै—पूजामर्हति इति पूजा + अर्ह + अच् कर्त्तरि = पूजाहैः de-
serving worship. तस्मिन् । विषये सप्तमो । (b) अपराद्धा—अप + राध
+ क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् । The root is अकर्मक and takes कर्त्तरि क्त by
the rule "गत्यर्थकर्मक = " । (c) शून्यहृदया - Her mind is with
Dushyanta, hence the heart is a blank (शून्य) She is un-
conscious of her surroundings.

2. (a) यस्मिन् कस्मिन्—This is an idiomatic combination of यद् and किम् to express an ordinary character.* Compare “यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि”—Friends have to be secured, no matter who. Also in combination of तद् compare ‘येन तेन प्रकारेण कार्यसिद्धिः’—The work should be done by whatever means possible. (b) सुलभकोपः—सुखेन लभ्यते इति सु + लभ + खल् कर्मणि = सुलभः easily accessible. तादृशः कोपौ यस्य whose anger is easily excited. (c) अविरल &c.—विरल “scanty” is “few and far between” as in “ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु”—Act. II. Ante. Hence न विरला अविरलाः not few and far between. अविरलाः पादाः पादक्षेपाः यस्यां सा अविरलपादा in which the steps were not few and far between. बहु—। तादृशी त्वरा यस्यां सा in which there was haste with short and quick steps बहु—।

3. कः अन्यः etc.—हुतस्य बहः हुतबहुः । तस्मात् । The Bengali Recn. gives this and गच्छ पादयोः etc. together as one speech attributed to प्रियंवदा । I have followed Raghava in the allotment of speeches and actors here though it seems there are reasons to prefer the arrangement of the Beng. Recn.

अनसूया—गच्छ पादेषु पणमित्रं निवर्त्तेहि णं जाव अहं अगधोदत्रं उपकल्पेमि [गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अघोदकम् उपकल्पयामि] ।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, while I collect water and offering of worship.

प्रियंवदा—तह (तथा) । (निष्क्रान्ता) ।

PRIYAMVADA—All right (Exit).

अनसूया (पदान्तरे स्वलितं निरूपय)—अम्भो आवेअक्खलिदाए गर्इए पव्भट्टं मे अग्रहत्थादी पुप्पभाअणं [अम्भो आवेगसस्वलितया गत्था प्रभ्रष्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम्] (पुष्पोच्चयं रूपयति) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANASUYA—(Acting slipping at the next step)—Ah ! the flower-basket has dropped from the tip of my hand (i. e. finger) my step having slipped through anxiety. (Acts the gathering of flowers).

गच्छेति । 'एन' दुर्वाससं पादयोः चरणयोः (अवच्छेदे सप्तमी । केशेषु गृहीत्वा चौरं ताडयति इति यथा । राघवस्तु "द्वितीयार्थे सप्तमी" इत्याह । तदप्रयोजनम्) 'प्रणम्य' आपादं नत्वा इत्यर्थः । निवर्त्तय डटजं प्रत्यानय । यावत् अवधौ । यावत् स प्रत्यागच्छति तावत् 'अहम् अर्घः' दुर्वाजतादिकं पूजाद्रव्यम् 'उदकं' जलञ्च समाहृत्य 'उपकल्पयामि' पूजोपहारं रचयामि [यावद्व्योगे भविष्यति लट्] ।

अम्भो इति । 'अम्भो इत्यावेगे । 'आवेगेन' दुर्वासोवृत्तान्तात् जातेन सम्भ्रमेण "सुखलितया गत्या" (द्विती तृतीया) 'मे' । अग्रश्चासौ हस्तश्च 'अग्रहस्तः' हस्ताग्रभागः अङ्गुल्य इत्यर्थः (कर्मधा—। "हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनीर्भदाभेदाभ्याम्" इति वामनः*) तस्मात् 'पुष्पभाजनं प्रसष्टं' पुष्पाणि च भूमौ पतितानि । दुर्निमित्तमेतत् अशुभसूचकम् । 'पुष्पाणां' भूपतितानाम् 'उच्चयं' संग्रहम् ("उच्चयस्य प्रतिषेधो बक्तव्यः" इति घञ् निषेधात् अच् भावे) 'रुपयति' अभिनयति ।

NOTES

1. अर्घोदकम्—अर्घ्यं च उदकञ्च तयोः समाहारः । Or अर्घ्यसहितम् उदकम् । शांकरपाथि वादि—। "आपः चौरं कुशाग्रश्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गीअर्घः प्रकीर्तितः ॥" सिद्धार्थकः श्वेतसर्पपः ।

2. पदान्तरे—अन्यत् पदं पदान्तरम् next step, नित्यसमास of the मयूर-व्यंसकादि class, तस्मिन् ।

*3. अग्रहस्त etc,—हस्ताग्र and अग्रहस्त etc., are got in इतत् and कर्मधा—respectively by taking the गुण (अग्र) and गुणिन् (हस्त) as distinct and as identical. Comp. "अथाग्रहस्ते" etc. in Kumara V.

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सहि प्रकिदिवक्त्रो सो कस्स अणुणअं पङ्गिगेह्मदि ! किं वि उण साणुकोसो किदो । [सखि प्रकृतिवक्रः स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति ? किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः] ।

PRIYAMVADA (Entering)—Friends, perverse by nature whose entreaties does he accept ? Yet, he was made somewhat relenting.

अनसूया (सस्मितम्)—तस्मिन् बहु एतस्मि । कहेहि ।
[तस्मिन् बहु एतदपि ।—कथय] ।

ANASUYA (With a smile)—In him, even this is much. Tell me.

प्रियंवदा—जदा निवर्त्तिदं ण इच्छति तदा विण्णविदो मए—
भअव' पड़मंत्ति पेक्खिअ अविण्णादतवप.पहावस्स दुहिट्ठजनस्स
भअवदा एको अवराहो मरिसिदव्वोति [यदा निवर्त्ति तु' नेच्छति
तदा विज्ञापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपः-
प्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति] ।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he was solicited thus by me—O All-powerful one, seeing this is the first this single offence, of one who is as thy daughter and does not know the power of penance, has to be pardoned by thy mighty self.

सखीति । 'प्रकृत्या वक्रः' असरलः 'स कस्य अनुनय' 'प्रतिगृह्णाति' ।
दुष्प्रसादः सः । 'किमपि पुनः' कियन्माव' तु 'सानुक्रोशः' सदयः 'कृतः' ।

तस्मिन् निति । 'तस्मिन्' दुर्वाससि 'एतदपि' किमपि सानुक्रोशः कृतः इत्यपि वधु
यो नैव प्रसीदति तस्य खल्पोऽपि प्रसादः आदर्त्तव्यः इन्तर्धः ।

यदेति । 'यदा' स 'निवर्त्ति तु' नेच्छति तदा मया इति एव" 'विज्ञापितः' आवेदितः
सः—हे 'भगवन्, अविज्ञातः' अविदितः 'तपःप्रभावो' भवतस्तपोवत्तं यस्य तथाविधस्य
'दुहितृजनस्य' कन्यास्थानीयस्य 'एकः अपराधः' न द्वौ नापि त्वयः 'प्रथम' नूननम्
'इति प्रेक्ष्य भगवता मर्षयितव्यः' क्षन्तव्यः ।

NOTES

1. (a) प्रतिगृह्णाति—स्वीकरोति । "प्रतिगृहः स्वीकरणम्" इत्यादि मेदिनी ।
(b) सानुक्रोशः—अनु + क्र, श + घञ् भावे अनुक्रोशः pity दया । "कृपा दयानु-
कम्पा स्यादनुक्रोशः" इत्यमरः । तेन सह । वह— । Also सहानुक्रोशः ।

2. (a) इच्छति—This sort of लट् is idiomatic. Compare “यावत् खनति तावत्ताम्रमयी भूमिः—Panchatantra. “न तावदेनां पश्यसि येनैव-मवादीः—Act II. &c. (b) प्रथमम्—सामान्ये नपुंसकम् । It does not qualify अपराधः ।

अनसूया—तदो तदो [तदस्ततः] ।

ANASUYA—Then, what then ?

प्रियंवदा—तदो—मे वअणं अस्सहा भविदुं णारिहदि, किन्दु अहिण्णणाभरणदंसणेन सावो निवत्तिस्सदि—त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरिहदिो ततो—मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः] ।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was saying this my announcement does not deserve to be otherwise but the curse shall leave at the sight of some ornament of identification.

अनसूया—सक्कं दाणिं अस्ससिदुं । अत्थि तेन राएसिणा सम्पत्थिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलिअअं सुमरणीअंत्ति सअं पिणद्धं तस्सिं साहीणीवाआ सउन्तला भविसस्सदि [शक्यमिदानी-माश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन खनामधेयाङ्कितम् अङ्गुलीयकं स्मरणैयमिति स्वयं पिणद्धम् । तस्मिन् स्वाधोनोपाया शकुन्तला भविष्यति] ।

ANASUYA—Is is now possible to cherish hope. There is the ring stamped with his name, fastened on as a memento by the royal sage himself when departing. With it (Or with that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own control.

तत इति । ‘ततः इति वक्ष्यमाणः’ ‘मन्त्रयमाणः’ भाषमाण एव ‘स्वयम्’ आत्मना एव

‘अन्तर्हितः’ । मन्त्रणमाह—‘मे वचनम् अन्यथा भवितुं न अर्हति’ । शकुन्तलां दुष्यन्ती विस्मरिष्यत्येव । ‘किन्तु’—अभिज्ञायते येन तत् ‘अभिज्ञान’ परिचायकम् (लुपट् करणे) तादृशं यत् ‘आभरण’ भूषणं, यत् किञ्चिदपि, तस्य ‘दर्शनेन’ (हेतौ करणे वा तृतीया) ‘शापो निवर्त्तिष्यते’ निवर्त्तो भविष्यति । प्रथमं विस्मृत्य पश्चात् अभिज्ञानं दृष्ट्वा स्मरिष्यति इति भावः ।

शक्यमिति । ‘इदानीम्’ अधुना अनया वाचा ‘आश्वसितुं शक्य’ कथञ्चित् आश्वस्ता भवामि । कारणमाह—‘सम्प्रस्थितेन’ प्रस्थातुमुद्युक्तेन ‘तेन’ राजर्षिणा स्मरत्यनेन इति ‘स्मरणीयम्’ स्मरणसाधनमित्यर्थः (‘कृत्यलुपटो बहुलम्’ इति बहुलग्रहणात् अत्र करणे अनीयर्) ‘इति’ कृत्वा ‘स्वयं पिनङ्गम्’ आसञ्चितम् ‘स्वस्य नामधेयेन’ नाम्ना ‘अङ्कित’ सुदृढतम ‘अङ्गुलीयकम्’ अस्ति । तस्मिन् अङ्गुलीयके सति ‘शकुन्तला स्वाधीनः’ ‘स्वायत्तः’ ‘उपायः’ शापनिवर्त्तनोपायो यस्याः तादृशो भविष्यति ।

NOTES

1. (a) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् an ornament which is the means of identification, i.e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king. कर्मधा—। तस्य दर्शनम् । तेन । (b) निवर्त्तिष्यते—Optionally निवर्त्तस्येति । (c) अन्तर्हितः—अन्तर + धा + क्त कर्त्तरि । गतिसमास by the rule “अन्तरपरिग्रहे” ।

2. सम्प्रस्थितेन—सम् + प्र + स्था + क्त आदिकर्मणि कर्त्तरि = सम्प्रस्थितः about to depart. तेन ।

3. [a] स्मरणीयम्—स्मरत्यनेन इति स्मृ + अनीयर् करणे बाहुलकात् See Tika—that which reminds. The ring with the king’s name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse. (b) इति—See Tika. Or take it as हेतौ । He left the ring because [इति] it will remind, “हेतुप्रकरणादिनिवृत्तिषु । एवमर्थे समाप्तौ च” इति मेदिनी । (c) स्वाधीनोपाया—उपायते अनेन इति उप + अय + घञ करणे = उपाय, that by which one goes (अयते) near (उप), i.e. attains the desired object i.e. means. स्वस्मिन् अधि इति स्व + अधि + स्व स्वार्थनित्यम् = स्वाधीनः under one’s own control. सप्तमीतत् by the rule “सप्तमी शौण्डेः” the अधि being of the शौण्डादि class. By the

rule “अषड्छ आशितंगु-अनंकर्मन्-अलंपुरुष-अधुत्तरपदात् स्वः”, स्व (इन) is always added after compounds with अधि as final. Or thus—इनं स्वमिनम् अधिगतः अधीनः subject. प्रादितत् । Or अधि उपरि इनः यस्य, बहु । or इने इति अधीनम् अव्ययी—। “अधीनो निघ्न आयतः” इत्यमरः । Goyi-chandra on the authority of Bhashya's use of “प्रयोक्तव्यं धीनम् भवति” &c, wishes to add 'स्व' after अधि only also. स्वस्मिन् अधीनः । In both the cases we say स्वस्मिन् and not स्वस्याम् in the feminine because स्व in the sense 'self' आत्मन् is always masculine. “स्वो ज्ञातावात्मनि स्व' विष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । But the first derivation seems preferable ; for if the latter is allowed, it seems useless to read अधि as शौखादि and to direct “अधुत्तरपदात् स्वः” । स्वाधीन उपायो यस्याः ।

प्रियंवदा—सहि एहि देवकज्जं दाव से निव्वत्तेम्ह [सखि एहि दैवकार्यं तावत् अस्या निर्वर्त्तयावः] । (परिक्रामतः) ।

PRIYAMVADA—Come, friend, we go and perform her rites to the gods (They walk round).

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनसूए, ऐक्ख दाव-वामहत्थोव-हिदवअणा आलिहिदा विअ पिअसहो भत्तुगदाए चिन्ताए । अत्ताणं वि ण एसा विभावेदि किं उण आअन्तुअं । [अनसूये, प्रेक्षस्व तावत्—वामहस्तपिहितवदना आलिखिता इव प्रियसखी भर्तृगतया चिन्तया । आत्मनमपि न एषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।]

PRIYAMVADA—(Looking outside)—See Anusuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her left hand, looks like one, painted, She is not aware of her own self even, what to speak of a stranger.

सखीति । ‘एहि’ आगच्छ ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः “दैवकार्यं” तावत् निर्वर्त्तयावः कुर्वः [“तावदस्याः” (त-, न्या,)—“तावत्” (रा-, वि-, म-) ॥

अनसूयेति । ‘प्रियसखी’ शकुन्तला ‘भर्तार’ पतिं दुषान्तं ‘गतया’ प्राप्तया स्वामि-सम्बन्धिन्या इत्यर्थः ‘चिन्तया’ [हेतौ तृतीया] ‘वामहस्ते उपहित’, स्थापितं ‘वदनं’ यस्याः तादृशी सती ‘आलिखिता’ चित्रन्यन्ता ‘इव’ लक्ष्यते । ‘एषा’ एतदवस्था इयम् ‘आत्मानपि न विभावयति’ बुध्यते ‘किं पुनरागन्तुकं’ सम्प्राप्तमतिथिम् ।

NOTES

1. Reading—तावदस्याः is better than तावत्, because अस्याः makes it clear that they mean to propitiate the सौभाग्यदेवता spoken of before.

2. (a) तावत्—This is अवधारणं emphasising प्रेक्षस्व । Do you see ; cp. “कुरुष्वतावत्” [b] आगन्तुकम्—आगच्छति इति आ + गम् + तन् कर्त्तरि औणादिक = आगन्तुः a guest अतिथिः । स एव इति कन् स्वार्थे । तम् । “अतिथिः कुशपुत्रे स्यात् पुमानागन्तुकेऽपि च” इति विश्वमेनिदिन्यौ ।

अनसूया—पिअं वदे दुवेणं एव्व णो मुहे एसो बुत्तन्तो चिट्ठदु । रत्तिदव्या क्खु पक्किट्ठिपेलवा प्रियसखी । [प्रियंवदे द्वयोरेव नौ मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रत्तिदव्या खलु प्रकृति-पेलवा प्रियसखी] ।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only, Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared.

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चदि । [कः इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।] (उभे निष्क्रान्ते) ।

PRIYAMVADA—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water ? [Exeunt both].

इति विष्कम्भकः । [This much is Prelude].

प्रियंवदे इति . ‘एव वृत्तान्तः’ शापवार्त्ता ‘द्वयोरेव नौ मुखे तिष्ठतु’ आवयाः सुखात् वहिर्मा गच्छतु । ‘प्रकृत्या पेलवा’ सूक्तमारा ‘प्रियसखी’ शकुन्तला भीता प्राणान् वा मुञ्चेत् तत् अस्यै मा कथय ।

क इति । ‘कः इदानीं’ कः पुनः [इदानीं वाक्यान्तरद्वारे । “इदानीं वाक्यामुषायां सम्प्रत्यर्थं च दृश्यते” इति मेदिनी] तीव्रेण ‘उष्णोदकेन’ कोमलां ‘नवमालिकां सिञ्चति’ न कोऽपि ।

NOTES

1. (a) इदानीम्—Idiomatic वाक्यालङ्कारे । Compare इदानीम् in “न हीदानीमाचार्यः; सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयति”—Bhashya. (b) नवमालिकाम्—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus “नवमालिकाकुसुमपेलबाऽपि त्वम्” Act. I. Here however the reference is to the creeper and not to the flower. As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse.

2. विष्कम्भकः—See beginning of Act III. This too is a शुद्ध-विष्कम्भक because the पात्रs are मध्यम ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः) । शिष्यः—वेलोप-लक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्रपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधोनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसरः एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्वत्सनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awoke from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey, Having gone out I will see how much of the night is left. (Going round and looking about) Oh! It is dawn ! For on the one side the lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill ; on the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore-runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were at the changes of their career.

तत इति । 'ततः' आदौ सुप्तः पश्चात् 'उत्थितः' (पूर्वकालस्य उत्तरकालेन कर्मधारयः) 'शिष्यः प्रविशति' । विलेति 'प्रवासात्' प्रवासं कृत्वा [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] यद्वा—प्रवसत्यस्मिन् इति 'प्रवासः' परदेशः । तस्मात् [अपादाने पञ्चमी] 'उपावृत्तेन प्रत्यागतेन 'तत्रभवता काश्यपेन विलायाः' होमवेलायाः 'उप-लक्षणार्थं दर्शनार्थम् 'आदिष्टोऽस्मि' । तदादेशात् 'प्रकाश' निर्गतः बहिर्गतः तन् 'रजन्याः कियत् किम्परिमाणम् 'अवशिष्टम्' इति एतत् 'अवलोकयामि' । 'हन्त' इति सम्भ्रमे । 'प्रकृष्ट' भातम् आलोको यस्यस्मिन् तत् प्राप्तम् ।

धातीति । अन्वयः—एकतः औषधीनां पतिः अस्तशिखरं याति । एकतः अरुणपुरःसरः अर्कः आविष्कृतः । एष लोकः तेजोदयस्य युगपदव्यसनोदयाभ्यां दशान्तरेषु नियम्यते इव । व्याख्या—'एकतः' पश्चिमगगने 'औषधीनां' तृणज्योतिषां 'पतिः' चन्द्रः 'अस्तशिखरं याति' । 'एकतः' पूर्वस्मिन् गगने 'अरुणः' गरुडाग्रजः अनूरुः 'पुरःसरो' यस्य तादृशः 'अर्कः' सूर्यः आविष्कृतः परिव्यक्तः । 'उदितः सूर्यः', चन्द्रश्च अस्तं याति । 'एष लोकः' मसारः 'तेजसोः दय' तस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य 'युगपत्' समकालं यत् व्यसनं' भंशः चन्द्रस्य, यश्च उदयः सूर्यस्य, ताभ्याम् । अन्याः दशाः दशान्तराणि [मयूरव्यं सकादि] तेषु 'नियम्यते' शित्यते 'इव' इतुप्रप्रेक्षा । उदये मा मोदस्व पतनं भावि इति शिञ्चा । व्यसने च अलं विषादेन भूयोऽपुनरुदयो भविता इति नियमनम् । [अत्र प्रथमं तावत्—गगनाग्रे व्यतीतमात्रेऽपि अस्तं प्रति याति चन्द्र इति वक्तुं-शक्यते । कृष्णाष्टमीत आरभ्य तत्कालं सूर्यस्यापि दर्शनं शक्यम् । अतः पूर्वाह्नं प्रभातोपलक्षणाय नालम् । अपरश्च—यद्याविष्कृत एवार्कः "उपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि" इत्यनन्तरोक्तं न सङ्गच्छते । "आविष्कृतारुण" इति समस्तपाठे पुनः व्यसनोदययोर्युगपद्यं दुष्यति । तन्ममन्ये प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः] । ["आविष्कृतोरुण—" (रा-, त-, वि-, न्या-)—आविष्कृतारुणः—" (पि- म-) ॥ "इवैष" (त-, न्या-) "इवात्म—" (रा, वि, म-)] ॥

NOTES

1. Summary.—एवं वृत्ते विवाहे समाश्वास्य शकुन्तलां, दत्त्वा चास्यै स्मरणीयं स्वनामाङ्कितमङ्गलीयकं स्वपुरं प्रत्यागतो राजा । सा च वियोगिनी तमेव ध्यायन्ती

प्राप्तमतिथिं दुर्वाससमबुध्यमाना “वोधितोऽपि त्वां न दुष्यन्तः स्मरिष्यति” इति तेन शप्तमप्यात्मानं नाजानात् । शापस्तु पथि सख्या प्रसादिनेन तेन अभिज्ञानदर्शनावसानः कृतः । ततो गच्छति काले अभिव्यञ्जितसत्वलक्षणा शकुन्तला राजधानीं न नीता कण्वश्च प्रवासान्निवृत्तः । अन्येदुरथाग्रिशरणं गताय अशरीरिणी वाक् तस्य सुतां दुष्यन्तपरिणीतां ससत्वामकथयत् । स च तद्दिनमेव शिष्याभ्यां तां गौतमीसहितां महर्षिः हस्तिनापुरं प्राहिणोत् ।

2. (a) वेलोप &c.—वेला time काल । “वेला काले च जलधेस्तीरनीर-विकारयोः” इति विश्वः । (b) हन्त—an अव्यय implying surprise mixed with regret विषाद । He believed the night was not yet wholly ended ; for he says कियदवशिष्टं रजन्याः । But he saw his mistake on going out. By a little twisting we may say this causes विषाद । “हन्तहृषेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः” इत्यमरः । Or implies निश्चय—हन्त प्रभातम् it is indeed (निश्चय) dawn, “हन्तेति = दाननिश्चययोरपि”—Ganakara.

3. (a) एकतः—सप्स्यर्थे तसिः । आद्यादिः । (b) अस्तशिखरम्—अस्तस्य अस्ताचलस्य शिखरं चुड़ाम् । (c) औषधीनाम्—Raghava explains,—Herbs avert danger ; yet the moon though the lord of herbs, cannot escape danger. Thus the inevitable is unavoidable, and this consideration should have a steadying influence in reverses. “अतिदुःसहमरणादिविपत्तिसहस्रविनाशिका औषधयः । तासां पतिरपि अस्तशिखरं याति” —Raghava. (d) आविष्कृतः—आविस् + कृ + क्त कर्मणि disclosed. याति gives कर्तृता to the moon ; to preserve uniformity प्रक्रम it is necessary that sun should also have कर्तृता, which आविष्कृत does not give to it. We believe the verse is an interpolation (See Tika also). We cannot say we have here आदिकर्मणि क्त in the कटवाच्य, for, the usual sign of such क्त the उपसर्ग प्र is here absent. True, the difficulty is avoided by reading आविष्कृता-रुणपुरःसर एकतोऽर्कः and explaining—आविष्कृतो यः अरुणः सः पुरःसरो यस्य तादृशः अर्क एकत आस्ते in which अर्कः has कर्तृता । But this introduces a fresh difficulty ; for then the उदय becomes a past event and व्यसन is still future ; and the two, व्यसनोदयो,

must no longer be spoken of as simultaneous (युगपत्) See Tika, (e) अरुणपुरःसरः—पुरः अग्रे सरति गच्छति इति पुरम् + सृ + ट कर्त्तरि = पुरःसरः fore runner, Now see Tika. अरुण is Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (अनुरु) He was about to die of chill and was placed by his father कश्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness. (f) अक्रः—अर्चते इति अर्च + घञ् कर्मणि । उदयवान् अर्चत एव इति ध्वनिः । (g) युगपत् &c.—वि + अस + लुट् भावे = वासनम् भ्रंशः । “वासनं विपदि स्रंशे” इत्यमरः । वासनञ्च उदयश्च वासनद्वयौ rise and fall. युगपत् = अत्राय । युगपत् समकालौ यो वासनद्वयौ ताभ्याम् । कर्मधा— [h] लोकः—The universe भुवनम् । “लोकस्तुभुवने जनं” इत्यमरः । By transference of epithets it means here भुवनस्थजनसमुदायः ।

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका । The reading आत्म-दशान्तरिषु has a superfluous word आत्मन् । दशान्तरिषु implies आत्म-दशान्तरिषु । The lesson conveyed is “चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च” । See also Swapnanataka sl, 4. Act, I.

अपिच—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

अन्तरिति । अन्वयः—शशिनि अन्तर्हिते सैव कुमुद्वती संस्मरणीयशोभा [सती] मे दृष्टिं न नन्दयति । नूनम् अवलाजनस्य इष्टप्रवासजानितानि दुःखानि अतिमात्र-सुदुःसहानि । व्याख्या = ‘शशिनि’ चन्द्रे ‘अन्तर्हिते’ दर्शनपथात् व्रतीति सति ‘सा एव’

पूर्वदृष्टा 'कुसुदता' कुसुदिना' ["कुसुदनडवेतसेभ्यो ड्मत्तुप् "इति ड्मत्तुप] 'संस्मर-
णीया' स्मृतिप्राप्या न तु प्रत्यक्षा 'शोभा' यस्याः तादृशी सती मे दृष्टि'न नन्दयति'न
मोदयति । 'नून' निश्चितम् 'अवलाजनस्य' दूर्बलस्य स्त्रीजनस्य' सम्बन्धे 'दृष्टस्य'
अभिलाषितस्य जनस्य 'प्रवासेन' देशान्तरस्थित्या 'जनितानि' 'दुःखानि अतिमात्र' यथा
तथा 'सुदुःसहानि' भवन्ति । [श्लोकीऽयं कथमपि न प्रभातोपलक्षणार्थं भवितुमर्हति ।
अपि च पूर्वश्लोके चन्द्रः अस्तं याति इत्युक्तं न तु यातः इति । तत् कथमन्तर्हित
इत्यादिशयोक्तिः ? अन्यच्च—"मे" इति "अन्यस्य नन्दयति" इत्युपलक्षितं, तच्चायुक्तम् ।
"संस्मरणीयशोभा" इत्यनुक्तमपि गम्यते एव, तत् किमनया स्फुटोक्ता ? 'अतिमात्र-
सुदुःसहानि' इति सुदूराः अतिमात्रस्य च एकव समावेशः कौटुम्भः इत्येतत् सहृदयै-
र्विभाव्यम् । पुनश्च—पूर्वाङ्गे दृष्टनन्दनस्य अभावमुक्त्वा तत् समर्थनाय पराङ्गे दुःखसा-
दुःसहत्वनिर्देशो न मनोरमः ! तदग्रमपि प्राचक्षत एव श्लोकः] ।

NOTES

1. अन्तर्हितं &c. — Raghava has 'शशिन चन्द्रे...यतः स शशयुक्त कलङ्को
अतस्तस्यान्तर्धानमुच्यते इति भावः' । This is far-fetched. शशिन् in itself
does not imply 'scandal (कलङ्क)' । Again he says "अथ च कौ
पृथिव्यां सुदतो हर्षयुक्ता सेव पूर्व' दृष्टा शकुन्तला शशिनि इति दूषान्ते विषयनिगर-
णात् तदंशादभवत्वाद्वा अन्तर्हितं असन्निहितं इत्यादि पूर्वाङ्गे 'सर्वं योज्यम्' । This
is fine imagination, and had undoubtedly influenced the in-
terpolator (See Tika). But it overlooks the fatal objection
that the love affair between Sakuntala and Dushyanta was
unknown to all in the hermitage except Anasuya and
Priyamvada. Just then even Kanva was not aware of it, so
it could not have been referred to by the disciple.

2. Remark.—The metre is वसन्ततिलका । The first half gives
a specific instance to support the generalisation in the second
half. Hence we have अर्थान्तरन्यास ।

अपिच—

ककम्भूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या

दाभे' मुञ्चतुष्टजपटलं वोतनिद्रो मयूरः ।

वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

अपिच—

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैर्
अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥५॥

Moreover, the moon is impurpling the dew drops on the jujube trees ; the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage ; and this antelope got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs. Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumeru, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

ककेति । अन्वयः—अगसन्धा कर्कन्धूनाम् उपारि तुहिनं रञ्जयति । मयूरो वीतनिद्रो दार्भम् चटजपटलं मुञ्जति । एष हरिणश्च खुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात् उत्थितः स्वाङ्गमायच्छमानः, सद्यः पश्चादुच्चैर्भवति । व्याख्या—‘अगसन्धा’ प्रातःसन्धा ‘कर्कन्धूनां’ वदरोवृक्षाणाम् [“कर्कन्धूवदरी कोलिः” इत्यमरः] ‘उपारि तुहिनं’ हिंसं ‘रञ्जयति’ अरुणरागेण योजयति । ‘मयूरः’ आश्रममधूरः वीता’ विगता ‘निद्रा’ यस्य तथाभूतः सन् ‘दार्भं’ कुशनिर्मितम् ‘चटजपटलं’ पर्णशालाया आवरणं मुञ्जति’ जहाति । ‘एष हरिणश्च आश्रममृगोऽपि खुरैः विलिखितात्’ सुखशयनार्थं क्षुणात् । पशुधर्म एष यत् खुरोत्कीर्णं स्थाने धूलिषु तं शरत्] ‘वेद्याः’ वृक्षवेदिकायाः ‘प्रान्तात्’ उत्थितः ‘सन्’ निद्रान्ते ‘स्वम् अङ्गम्’ स्वरूपम् ‘आयच्छमानः’ प्रसारयन् [“समुदाङ्भ्यायमाऽग्रस्ये” इत्यात्मनेपदम्] ‘सद्यः’ तत्क्षणम् उत्थानक्षणे एव ‘पश्चात्’ अपरकाये ‘उच्चैः’ उन्नतो ‘भवति’ । अतो ब्रवीमि प्रभातमिति ।

पादेति । अन्वयः—चयिततमसा येन क्षितिधरगुरीः सुमेरोः मूर्द्ध्नि पादन्यासं कृत्वा विष्णोर्मध्यमं धाम क्रान्तं स अयं चन्द्रः अल्पशेषैर्मयूखैः गगनात् पतति । महतामपि अत्यारूढिः अपभ्रंशनिष्ठा भवति । आख्या—‘चयितं’ चयप्राप्तं ‘तमो’ यस्मात्तथाविधिने हतान्धकारेण [अनेन माहात्म्यम्] ‘येन चन्द्रेण’ ‘क्षितिधराणां पर्वतानाम्’ [शेषषष्ट्या समासः] ‘गरोः’ पत्रः ‘सुमेरोः मूर्द्ध्नि’ शिरसि ‘पादानां’ चरणानां किरणानाञ्च ‘न्यासं’ पातं ‘कृत्वा’ [सुमेरुशिरसाऽपुर्वाचारौ चन्द्रः । तेन शिरसि किरणपातो युज्जने] ‘विष्णोः’ बलिच्छलने वामनरूपस्य तस्य मध्यामं धाम द्वितीयचरणविन्यासस्थलम् आकाशमित्यर्थः ‘क्रान्तम्’ आरूढं, ‘स’ एवंभूतो महिमान्वितः ‘अयं चन्द्रः’ एष दृश्यमानश्चन्द्रः ‘अल्पशेषैः’ अल्पावशिष्टैः ‘मयूखैः’ किरणैः उपलक्षितः सन् [इत्यभूत-लक्षणे तृतीया] ‘गगनात् पतति’ गगनाङ्गनं जहाति । अतो ब्रवीमि प्रभातमिति । ‘महतामपि’ किं पुनरितरेषाम् ‘अत्यारूढिः’ उच्चैः स्थितिः ‘अपभ्रंशः’ दूरपातः ‘निष्ठा’ अन्ता यस्याः तादृशी भवति । अतुश्चारोहणात् परमेव अतिनीचं प्रतिगमनं भवति ॥ उच्चं पदं पतनमनुरूपं कलयति काले इति निष्कर्षः ॥ यथा प्राक्तनः कश्चित् कुवचित् उच्चस्थाने पादं न्यस्तततोपुञ्चं स्थानमारोहति, तथा महिम्ना महान् एषचन्द्रः गगन-शिखरमारोढुमिच्छुः पर्वतानां गुरोरेव, न तु यस्य कस्यचित्, शिरसि पादमधात् आरूढश्च गगनम् । परन्तु अधुना दूरमधः पपात, न चिरं गमनायै एव स्थितः इति स्फुटार्थः । किरणैः सुमेरुशिखरं समुद्भासा गगनमारूढ इत्यपि अर्थः ।

1. (a) तुहिनम् – Frost, dew. “तुषारस्तुहिनं हिमम्” इत्यमरः । (b) अगसन्ध्या—समाक् ध्यायत्यस्याम् इति सम + ध्ये + अङ् अधिकरणे = सन्ध्या time for mediation. Or सम् + धा + अङ् भावे अधिकरणे वा = सन्ध्या junction सन्धि, i.e., junction of day and night, अग्रा प्रथमा, सन्ध्या । There are two junctions अगसन्ध्या or अगसन्ध्या = dawn and अपरसन्ध्या or अपरसन्ध्या = dusk. “सन्ध्या पितृप्रभूः सन्ध्या” इति शब्दार्णवः । (c) उटज-पटलम्—पटल thatch. “पटलं कुटिः” इत्यमरः । “कूटगृहं कूटादनम् ‘कूटो’ इति ख्यातम्” इत्यमरटीका । (d) आयच्छमानः—we have आत्मनेपद be-cause the action benefits the stag. Otherwise दरिद्रेभ्यो धनं संयच्छति । The sutra ‘आङो यमहनः’ has no application here, be-cause that refers to यम when अकर्मक and has no कर्तृभिप्रायः

again स्वाङ्ग here = स्वरूपम् and not any particular limb of the animal, so also the varttika "स्वाङ्गकर्मकाच्च" should not apply here.

2. Remark.—The metre is मन्दाक्रान्ता । स्वभावोक्ति or जाति is the figure 'नानावस्थ' पदार्थानां रूप' साक्षाद्विबुधवती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च—॥" इति दण्डी ।

3. (a) क्षितिधर &c.—धरन्तिङात् धृ + अच् कर्त्तरि = धराः up-holders, क्षितिधराः क्षितिधराः the sustainers of the earth, i.e. the mountains. Now see Tika. क्षितिं धरन्तीति gives अस् with a कर्मोपपद resulting in the form क्षितिधार । (b) क्षायत &c.—क्षयः सञ्जातः अस्येति क्षय + इतच् क्षायतम् । Now see Tika.

4. (a) अत्यार्हाढः—आत + आ + रुह + क्तिन् भावे high ascent. (b) अपभ्रंश &c.—निस + स्था + अङ् भावे = निष्ठा end अन्त । 'निष्ठानिष्पत्ति-नाशान्ताः' इत्यमरः । अप + भ्रंश + घञ् भावे = अपभ्रंशः long slip दूरपातः । अपभ्रंशो निष्ठा यस्याः ।

5. Remark.—(a) Note the pun—पाद = किरण and चरण । मूर्धन = शृङ्ग and शिरसः । पतति = अवरोहात् and भक्ष्यति । (b) The महत्त्व of चन्द्र is established by (1) गिरिगुरुशिरसि चरणपातः, (2) तमोनाशः, (3) विष्णु-क्रान्तिक्रमणम् । (c) The metre is मन्दाक्रान्ता । अर्थान्तरन्यास is the figure.

(प्रविश्यापटौक्षेपेण) अनसूया—जइ वि णाम विसअपर-
म्मुहस्स जनस्स एदं ण विदिअं तहवि तेण रण्णा सउन्दलाए
अणज्जं आअरिदं [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतत्
न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्थ्यं माचरितम्] ।

ANASUYA (Entering without raising the curtain)—
Though this may not be known to a person who is averse
from the world, still something ignoble has been done by
that king towards Sakuntala.

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
(निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—I will report to the preceptor that the time
for the offerings of oblations is at hand. (Exit).

प्रविश्येति । 'पट्याः' पटस्य जवनिकायाः 'क्षेपः' निरसनं 'पटीक्षेपः' जवनिका-
पसारणम् । न पटीक्षेपः 'अपटीक्षेपः' तेन । जवनिकामनपसार्य एव प्रविष्टा अन-
सूया । यद्वा—'अपटी' जवनिका ["अपटी काण्डपटिका प्रतिसीरा जवनिका तिर-
स्कारिणी" इति हलायुधः] । तस्याः क्षेपेण तां निरस्य इत्यर्थः

यद्यपीति । 'विषयेभ्यः' इन्द्रियग्राह्येभ्यः 'पराङ्मुखस्य निवृत्तस्य 'जनस्य' मादृशस्य
एतत् 'यद्यपि न नाम' [नाम इति सम्भाव्ये] 'विदितं' ज्ञातं 'तथापि' मादृशी जनः
अत्र विषये प्रमाणं न इत्यभ्युपगतेऽपि 'तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् 'अनार्यम्' असत्
आचरितम्' । आस्तां तावत् अहं विषयिणां युक्तायुक्तं विचारयितुमनर्हा, किन्तु
शकुन्तलायाम् असदाचरितम् इति नास्ति सन्देहः । रङ्गमञ्चस्थेण शिष्येण न
अतमेतत् । ["यद्यपि" (रा-, वि-)—'एवम्' (त-, न्या, म-)—"पराङ्-
मुखस्य" (त-, वि-न्या-,)—"पराङ्मुखस्यापि" (रा- म-) ॥

यावदिति । 'उपस्थितां' सम्पत्तां 'हीमवेलां' गुरवे निवेदयामि' विज्ञापयामि
'यावत्' [यावद्वधारणे] ।

NOTES

1. (a) विषयपराङ्मुखस्य—परा दूरे अञ्चति गच्छतीति परा + अञ्च + क्तिन्
कर्त्तरि = पराक् averted, पराक् मुखं यस्य स पराङ्मुखः one with face
averted तस्य । (b) जनस्य—'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी ।
(c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वर्त्तमाने by the rule "मतिबुद्धिपूजाथेभाश्च",
विद् here being बुद्धार्थक । (d) For यदि, अपि (twice), नाम, तथा see
below.

2. (a) शकुन्तलायाम्—आधारे सप्तमी । Compare "अयमाचरत्यवनयं
सुग्धासु तपस्विकन्यासु"—Act I. (b) अनार्यम्—अर्यते गम्यते अनुष्ठीयते इति
यावत् इति ऋ + ण्यत् कर्मणि—आर्यम् that which is adopted by good
people, न आर्यम् that which good people shun. नञ् तत् ।

Reading.—The passage is obscure. My explanation, as
given in the Tika, will be clear from the following analysis—
(a) Anasuya wants to show that 'तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमा-
चरितम्' । [b] A possible objection occurs to her—This is a
love-affair, and therefore a worldly matter. Anasuya, standing

as she does aloof from the world [विषवपराङ्मुख] cannot presumably judge whether any वैषयिक matter is आर्य or अनार्य । This other side of the question (पक्षान्तर)—her ineligibility to judge—she introduces by यदि । “यदि इति पक्षान्तरे”—Vardhamana. She states the objection as a mere possibility (सम्भाव्य), not that people will surely urge it against her. The bare possibility is expressed by नाम । The objection she does not admit as valid. She mentions it with a sneer (गर्हा) expressed by अपि । “गर्हा समुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भवास्वपि” इत्यमरः । The second अपि is समुच्चये । Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of आर्य and अनार्य in love-affairs. Even then it cannot be denied that the king has behaved ill [अनार्य] towards Sakuntala.

4. गुरवे—“कर्मणा यमभिप्रैतिसः सम्प्रदानम्” इति सम्प्रदाने चतुर्थी । “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” is a Varttika meant for अकर्मक verbs. The भाष्यकार however rejects it, because as he says, “क्रियापि कृतिमजम्” । Hence “कर्मणा यमभिप्रैति—” covers all cases.

अनसूया—पद्भुजावि किं करिस्मि । न मे उद्वेसे विनिअकरणिजेसु हत्थपाआ पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होदु जेण असच्चसन्धे जने मुद्धहिअआ सही पदं कारिदा [प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणो-येषु हस्तपादं प्रहरति । काम इदानीं सकामो भवतु येन असत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता] । अहवा दुव्वाससो सावो एसो विआरदि । अणणहा कहं सो राएसि तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तंवि ण विसज्जेदि [अथवा दुर्वाससः शाप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिः तादृशानि मन्त्रयत्वा एतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसर्जयति] । (विचिन्त्य) ता इदो अहिणणाणं अङ्गुलाअअं

से विसज्जेम । दुःखशौले तपस्विजणे को अब्भत्थोअदु । एं सहो-
गामी दोसो त्ति ववसिदो बि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तसस
तादकससबस्स दुरुसन्दपरिणीदं आवणणसत्तं सउन्दलं
णिवेदिदुं । इत्थं गदे अम्हेहि किं करणिज्जं [तत् इतः
अभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजावः । दुःखशौले तपस्विजने
कः अभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न
पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्प्रन्तपरिणीता-
मापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थं गते अस्माभिः किं
करणेयम्] ।

ANASUYA — What again shall I do when awake ? My hand and feet do not proceed even towards my own everyday duties. Now be content Cupid by whom our purehearted friend is made to resort to a man who is false to his promise. Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion. Otherwise why that royal sage having talked in that strain does not send a letter even for such a long time ? (Reflecting) We shall then send him the identification-ring from here. The ascetics being constantly engaged with penance, who is to be requested ? Nor indeed, to Father Kasyapa returned from travel, can I even if I try report Sakuntala as wedded by Dushyanta and with child, because the blame lies with my friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिबुद्धेति । प्रभाता रजनी प्रतिबोधनकालः प्राप्त इत्यालक्ष्य आह—‘प्रतिबुद्धा’ शयनादुत्थिता अपि किं करिष्यामि ? ‘उचिनेषु’ [“अभ्यास्तेऽपुश्चितं न्यायाम” इति रघुटीकार्या मल्लिनाथः] “निजेषु” स्वकीयेषु ‘करणीयेषु’ प्रातःकृत्यादिषु ‘अपि किं पुनरन्यव ‘मे हस्तौ च पादौ च’ हस्तपादम् (प्राण्यङ्गत्वादेकवदभावः) न ‘प्रसरति’ प्रवर्तते । ‘कामः कन्दर्पः ‘इदानीं’ ‘इदृशे वृत्ते’ ‘सकामः’ सिद्धमनोरथो ‘भवतु’ । कामिनां प्रतारणं कन्दर्पस्य धर्मः । सोऽधुना सिद्धः । ‘येन’ कामेन ‘शुद्धम्’ अकपटं

‘हृदयं’ यस्याः तादृशी ‘सखी’ शकुन्तला ‘असत्या’ मिथ्या ‘सन्ध्या, प्रतिज्ञा यस्य तादृशे असरले इत्यर्थः, पदं’ स्थानं ‘कारिता’ प्रापिता [सर्वधातवर्थानुवादः करोतिना भवति ; “हृकोरन्यतरस्याम्” इति अणिकर्त्तुः अव कर्मसंज्ञा । ततः अभिहिते कर्मणि सखी इति प्रथमा] । ‘अथवा’ न हि राज्ञो दोषः । ‘एष दुर्वाससः शापः विकारयति’ विकारम अन्यथाभावं करोति [“तत्करोति—” इति णिच्] । ‘अन्यथा’ यदि नायं शापविकारः तदा स राजर्षिः तादृशानि’ तथाविधानि मधुराणि सरलाणि च ‘मन्त्रयित्वा’ भाषित्वा ‘एतावतः’ एतन्मात्रस्य सुदीर्घस्य ‘कालस्य’ [सन्ध्वमात्रविवक्षया षष्ठी] ‘लेखमात्र-मपि पत्रिकामपि, आस्तां नेहजनप्रेरणम्, ‘न विसर्जयति’ प्रेरयति । तन्नूनं शापात् सर्वं तेन विस्मृतम् । ‘तत्’ तस्मात् शापनिवृत्तये इतः अस्मात् तपोवनात् ‘तस्मै’ तं दुष्प्रान्तमभिप्रेत्य ‘अभिज्ञानम्’ स्मरणीयम् ‘अङ्गुलीयकं’ विसृज्यावः प्रेषयावः । किन्तु ‘तपस्विजने दुःखं व्रतोपवासादिकं’ ‘शीलयति’ अभ्यस्यति यः तस्मिन् [कर्मोपपदे णः । अणोपवादः] सति ‘कः’ को वा जनः तन्नयनार्थम् ‘अभ्यर्थिताम्’ ? तापसाः मदा तपोस एव रताः तपो विहाय ते न यास्यन्ति । एषः ‘दोषः सखी’ शकुन्तलां ‘गामी’ गन्ता [गमिगास्यादीनामुपसंख्यानानात् द्वितोयासमासः] ‘इति’ हेतोः ‘प्रवासात् प्रति-निवृत्तस्य तातकाशपस्य’ [सन्ध्वमात्रविवक्षया षष्ठी] निवेदयितुं व्यवसता’ उद्युक्ता अपि शकुन्तलां दुष्प्रान्तेन परिणीताम् ऊढाम् ‘सत्त्व’ जीवम् ‘आपन्नां प्रापतां गर्भिणीम् ‘न पारयामि’ न शक्नोमि । शकुन्तला च अनवहिता दुर्वाससमकोपयत । तदस्मिन् धानीपाते दोषस्तस्य एव इति तातकस्य न निवेदयामि । ‘इतथं गते एव’ सति ‘अस्माभिः’ सखोजनैः ‘कं’ करणीयं न जानामि ।

NOTES

1. (a) प्रतिबुद्धापि—अपि समुच्चये । अप्रतिबुद्धा I cannot of course do anything ; प्रतिबुद्धा too (अपि) I cannot. करणविषये प्रतिबुद्धाप्रतिबुद्धयोः समुच्चयः । (b) सखी पदं कारिता—Non causal form—सखी पदं कृतवती । Causal form, active—यः सखीं (or सख्या) पदं कारितवान् । Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सख्या पदं कारितम् । सखी being the प्रयोज्यकर्म becomes उक्त by the कारिका—“अप्रधाने दुष्टादीनां प्रधाने नीदृक्कष्वहाम् । वृद्धिभचार्ययोः शब्दकर्मणाञ्च निजिच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ख्यन्तानां लादयो मताः ॥

2. विसर्जयामि—स्वार्थे णिच् । Compare “गौतमीहस्तं विसर्जयिष्यामि”—
Act. III.

3. (a) तपस्विजने—तपस्विनां जनः लोकः समूह इत्यर्थः (or तपस्वी चासौ जनश्च) तपस्विजनः । तस्मिन् । आंधारे सप्तमी । (b) कः अभ्यर्थात्—“Who is to be requested” means by काकु ‘no one is to be requested’ (c) आपन्नसत्त्वाम्—सत्त्वम् आपन्ना gives आपन्नसत्त्वा by the rule “प्राप तापन्ने च द्वितीयया” । सत्त्वापन्ना is an optional form by the rule “द्वितीया श्रितातीतपतितगतान्यस्तप्राप तापन्नैः” । आपन्नं सत्त्वं यया इति वहव्रीहिः is also allowable. (d) *अन्नाभिः &c.—Here she does not know what to do to have Sakuntala recognised by Dushyanta. The difficulty is caused by a combination of circumstances. First, Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse. Second, the sight of the ring will awaken the king’s memory but there is none to carry it to the city. Third, she cannot move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because she apprehends the sage might get displeased with his daughter. For he had left the hermitage leaving his daughter in charge to look after guests (c.f. दूहितरं शकुन्तलामतिथिसतकाराय सन्दिश—Ante.) which she signally failed to do in respect of such an august personage as Durvasas.

(प्रविश्या) प्रियंवदा (सहर्षम्)—सहिं, तुवर तुवर सउन्दलाए
पत्थाणकोदुअं णिव्वत्तिदुं [सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः
प्रस्थानकौतुकं निर्वर्त्तयितुम्] ।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend, hasten to perform the auspicious rites at Sakuntala’s departure.

अनसूया—सहि कहं एदं [सखि कथमेतत्] ।

ANASUYA—How is this friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं सुहसइदपुच्छिआ सउन्दला-

सभाञ्च गदम्हि (शृणु । इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तला-
सकाशं गतास्मि] ।

PRIAYAMVADA—Listen, I just now went to Sakuntala as an inquirer of easy sleep.

सखीति । 'शकुन्तलायाः प्रस्थानस्य' गमनसमयस्य भर्तृभवनयात्रायाः 'कौतुक' मङ्गलं 'निर्वर्त्तयितुं' कर्त्तुं 'त्वरस्व' [आवेगे द्रुतम्] ।

शृण्विति । 'इदानीम्' अस्मिन्नेव क्षणे 'सुखशयितं सुखशयनम्' [भावे क्तः] पृच्छतीति 'सुखशयितप्रच्छिका' सुखं शयितं न वा इति जिज्ञासायाम् [क्रियार्थायां क्रियायां खल् स्त्रियाम्] 'शकुन्तलायाः सकाशं, समीपं' 'गतास्मि' । ['सुखशयित-प्रच्छिका' (रा-, वि-)—“सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तम्” (त-, न्या)—“सुख-शयितं प्रष्टुम्” (म-)] ।

NOTES

1. कौतुकम्—Customary auspicious ceremonies परम्परायात-मङ्गलम् । 'कौतुक' चाभिलाषे स्यात्ततमेवे नमर्हर्षयोः । परम्परासमायातमङ्गले च कुतूहले ॥” इति विश्वः ।

2. सुखशयितप्रच्छिका—शी + क्त भावे = शयितम् lying down ; hence sleep. सुखेन शयितम् सुखशयितम् sleep with ease, i.e. quiet sleep सहसुपेति समासः । तत पृच्छतीति सुखशयित + प्रच्छ + खल् कर्त्तरि स्त्रियाम् । Raghava reads पृच्छिका । But there is no reason for सम्प्रसारणम् ।

अनसूया—तदो तदो [ततस्ततः] ।

ANASUYA—Then ? What then ?

प्रियंवदा—दाव एणं लज्जावनदमृहिं परिससजिअ सअं तादकस्मवेण एव्वं अहिणन्दटं—दिट्ठिआ धुमाउलिददिट्ठिणो वि जअमाणसस पाअए एव्व आहुदी पडिदा । वच्छे मुसिसस-परिट्ठिणणा विअ विज्जा असोअणिज्जासि संवुत्ता । अज्ज एव्व इसिपडिरक्खिटं तुमं भत्तणो सआसं विसज्जेमि—त्ति (तावत् एनां लज्जावनतमुखो परिष्वज्य स्वयं तातकाश्रयेन एवमभि-

नन्दितम्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव
आहुतिः पतिता । वत्से सुशिष्यपरिदत्ता इव विद्या अशोच-
नीयासि संवृत्ता । अद्यैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं
विसर्जयामि—इति] ।

PRIYAMVADA—Just then, by father Kasyapa himself
after having embraced her congratulation was thus pronoun-
ced, as she stood with her face turned down through bash-
fulness—‘O joy ! the oblation of the sacrificer, though he
had his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed.
My child, like knowledge made over to a deserving pupil,
you have become one that can cause no regret. This very
day I send you to your husband, protected by anchorites.

तावदिति । ‘तावत्’ तत्कालम् (तावदवधौ) लज्जया अवनतमुखीम् एनां
शक्तन्तलां परिष्वज्य’ आलिङ्ग्य ‘स्वयं तातकाश्रयेण एवम्’ अनेन प्रकारेण ‘अभिनन्दितम्
अभिनन्दनमुच्चारितम् । अभिनन्दनप्रकारं शृणु—‘धूमेन ‘आकुलिता’ कलुषीकृता
‘दृष्टिः’ यस्य तथाविधस्य ‘अपि यजमानस्य’ याज्ञिकस्य (अनेन दर्शनव्याघातात् आहुतेः
अन्यत्र पातशङ्कास्ति) ‘आहुतिः दिष्ट्या भाग्येन ‘पावके एव’ अग्नौ एव, यथास्थानमेव
इत्यर्थः ‘पतिता’ न तु अन्यत्र । त्वदर्थे योग्यं पावं नैव लब्धं मया तथापि त्वं
सत्त्वलाव्णे एव पतिता इत्यर्थः । हे ‘वत्से, सुशिष्याय परिदत्ता’ यथाशास्त्रं दत्ता ‘विद्या
इव अशोचनीया संवृत्ता ‘असि’ इदानीं शोच्या न भवसि । ‘अद्यैव त्वाम् ऋषिभिः
प्रतिरक्षितां गोपितां कृत्वा ‘भर्तुः सकाशं समीपे विसर्जयामि’ प्रेषयामि [वत्तमान-
समीपे भविष्यति लट्]—‘इति’ एवं तेन अभिनन्दितम् ।

NOTES

1. (a) अभिनन्दितम्—अभि + नन्द + क्त भावे । There is no शेषविवक्षा
hence we have अनुक्ते कर्तरि तृतीया in तातकाश्रयेण । तातकाश्रयेण अभि-
नन्दितम् = Congratulation was uttered by तातकाश्रय । (b) दिष्ट्या—
An अव्यय expressing हर्षं joy. “दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी । (c)
दिष्ट्या... पतिता—Implies “I did not see [आकुलितदृष्टि] that in

Dushyanta there was a suitable husband for you. Yet chance wedded you to him.'

2. सुशिष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil. Sciences become अशौचनीय when their recepient is virtuous. Cf. "कृशिष्यमध्यापयतः कुतोयशः", also Manu—"विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष मां । असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यावत्तमा ॥ यमेव त शुचिं विद्यां नियतं ब्रह्मचारिणम् । तस्मै मां देहि विप्राय निधिपायाप्रसादिने ॥"—Quoted by Vilyasagara.

अनसूया—अह केण सूददो तादकस्सवस्स वुत्तन्तो (अथ केन सूचितस्तातकाशपस्य वृत्तान्तः) ।

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa ?

प्रियंवदा—अग्निसरणं पविष्टस्स शरीरं विणा कुन्दोमईए वाणिआए (अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना कुन्दोमय्या वाण्या) ।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the fire-house.

अनसूया (सविसृमयम्)—कहेहि (कथय) ।

ANASUYA (With wonder)—Reproduce.

प्रियंवदा (संस्कृतमाश्रित्य)—

दुषान्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्निगर्भां शमोमिव ॥६॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who for the glory of the world, is bearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within.

अथेति । 'अथ' प्रश्ने । केन 'तातकाशपस्य' तातकाशपाय इत्यर्थे [चतुर्थार्थे षष्ठी] वृत्तान्तः' विवाहवृत्तान्तः 'सूचितः' ज्ञापितः ।

अग्निशरणसिति । 'शरीर' देहं विना कृन्दोमय्या वाण्यात्मिकया 'वाण्या' वाचा देववाण्या इत्यर्थः 'अग्नीनां शरणं गृहं वेताग्निसदनमित्यर्थः 'प्रविष्टस्य' तातकाशपस्य' (चतुर्थार्थे षष्ठी) वृत्तान्तः सूचितः ["वाण्या" (रा., वि-)—"वाचा" (त- न्या-, म-)] ॥

प्रियंवदेति । 'संस्कृतं' देवभाषाम् आश्रित्य अवलम्ब्य । आभिः प्राकृतं वाच्यम्, इह तु देववाण्या अनुकरणार्थं संस्कृतमाश्रितम् ।

दूष्यन्तेति । अन्ययः—हे ब्रह्मन्, दूष्यन्तेन आहितं तेजो भुवो भूतये दधानां तनयाम् अग्निगर्भां शमीमिव अवेहि । व्याख्या—हे ब्रह्मन् वेदविदां वर काश्यप 'दूष्यन्तेन' राज्ञा आहितं कृताधानं 'तेजः भुवो' जगता 'भूतये' मङ्गलाय मङ्गल-निमित्तमित्यर्थः 'दधानां' धारयन्तीं 'तनयां' कन्यां शकुन्तलाम् 'अग्निगर्भे', यस्या तथा-विधाम् (गड्वादीनामाकृतिगणत्वात् सप्तम्याः परनिपातः) पूतामित्यर्थः 'शमीमिव' शमीनाम्ना म्भ्यातं वृक्षविशेषमिव 'अवेहि' जानीहि । मन्ये कन्यकार्थे मेनकया प्रबोधितः काश्यपः ॥

NOTES

1. अग्निशरणम्—शरण is गृह here. 'शरणं गृहराक्षिप्तोः' इत्यमरः ।
2. संस्कृतमाश्रित्य—Usually ascetic females speak प्राकृतम् । "योज्यं विदूषकोन्मत्तबालतापसयोषिताम्...विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं कारणात् संस्कृतं क्वचित् ॥"—मातृगुप्त quoted by Raghava.
3. (a) दूष्यन्तेन—नाममावग्रहणात् 'किमप्याभिजात्यमौदाथेऽवीर्यविनयादि-गुणसम्पन्नत्वं व्यज्यते"—Raghava. (b) दधानाम्—Here the क्रियाफल is भुवो भूतिः which benefits मू । So the परस्मैपद is expected. अकर्तृभि-प्रायेऽपि अत्र आत्मनेपदम् । (c) भूतये भूयः—This indicates भाविचक्रवर्त्तित्वं of the child in the womb—Raghava. (d) अग्निगर्भाम्—तेजस् is compared with अग्नि by implication. Hence अस्मादगर्भयोगात्पूता शकुन्तला जगत्पावनीच जाता इति ध्वनिः । The allusions is to Fire who bearing the energy of Siva entered first the अश्रित्य and then the शमी to allay the heat which he was feeling within himself. Since then he has continued to reside inside the शमी tree.

अनसूया (प्रियंवदामाश्रय)—सहि पित्रं मे पित्रं मे । किन्तु अज्ज एव सउन्दला गीअदित्ति उक्काय्ठासाहारणं परि-

तोसं अणुहोमि (सखि प्रियं मे प्रियं मे । किन्तु अद्य एव शकुन्तला नीयते इति उत्कण्ठासाधारणं परितोषम् अनुभवामि)

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me ! friend, joy to me ! But I feel pleasure co-extensive with regret, because Sakuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सहि वअं दाव उत्कण्ठं विनोदइस्सामो । सा तवससिनी निव्वुदा होदु (सखि आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृत्ता भवतु) ।

PRIYAMVADA—Friend, we will allay our anxiety. Let that poor creature be happy.

अनसूयेति—^१आश्लिषा आलिङ्ग । हर्षात् इति भावः ।

सखीति । एतत् 'मे प्रियम्' । सम्भ्रमे हिरुक्तम् । 'किन्तु अद्य शकुन्तला नीयते इति हेतोः 'उत्कण्ठया' खेदेन 'साधारणं समानं' 'परितोषम् अनुभवामि' । भर्ता सङ्गस्यते शकुन्तला इति परितोषः किन्तु अद्यैव याति इति खेदः ।

सखीति । 'विनोदयिष्यावः लघयिष्यावः । 'तपस्विनी' दोना शकुन्तला ['तपस्वी तापसे दोने' इति हैमः] 'निर्वृत्ता' सुखिनी भवतु' ।

NOTES

1. उत्कण्ठा &c.—For साधारण see under "साधारणीऽयं प्रणयः"—Act III. Or साधारण = समानाधिकरण having the same location, i.e. co-extensive. उत्कण्ठनम् इति उद् + कण्ठ + अ भावे = उत्कण्ठा anxiety "रागे त्वलम्बविषये वेदना महती तु या । संशोषणीतु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदूर्वुधाः ॥

2. तपस्विनी—तपस् + विनि मत्वर्थे स्त्रियाम् । It means here अनुकम्पार्हा pitiable—"तपस्वी चानुकम्पार्हः" इत्यमरः ।

अनसूया—तेण हि एदस्सिं चुदसाहावलम्बिदे णारिएरसमुग्गए एतणिएमिच्चं एव्व कालान्तरकखमा णिकखित्ता मए केसरमालिआ । ता इमं हत्थसण्णिगहदं करहि । जाव अहंविसे मिअलोअणं तित्तमित्तिअं दुब्बाकिसलअणि । त्त मङ्गलसमा-

लम्भणाणि विरएमि । [तेन हि—एतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका । तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावत् अहमपि मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दुर्वाकिसलयानि इति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि) ।

ANASUYA—Well then, in this cocoanut basket suspended on the mango twig was placed by me, for this very purpose, a Vakula-garland suited to stand a lapse of time ; so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious decorations, viz Goroohana, clay from holy places and young shoots of the Durva grass.

तेनेति । 'तेन हि' तस्मादेव निमित्तात् । यतः त्वरा कर्तव्या अतः । 'चूत-शाखायाम्' आम्रशाखायाम् 'अवलम्बिते एतस्मिन् नारिकेरस्य' नारिकेलस्य 'समुद्गके' सम्पूटके 'एतन्निमित्तमेव प्रस्थानकौतुकसम्पादनार्थमेव 'मया कालान्तर' दिनात्यय' 'क्षमते' इति 'कालान्तरक्षमा' [इति णः] गतेऽपि काले अस्मन्ना 'केशरमालिका' वकूल-माला 'निक्षिप्ता' स्थापिता । 'तत्' तस्मात् यतः एतन्निमित्तं रक्षिता तस्मात् 'इमां मालां 'हस्तयोः सन्निहितां समीपस्थां 'कुरु' । उद्धे आस्ते, एनां भूमिं प्रापय दत्त्यर्थः । 'यावत्' अवधौ । 'अहमपि मृगरोचनां' गोरोचनाम् ['मृगः पशौ करङ्ग' च' इति विश्वः] 'तीर्थस्य' तीर्थस्थानस्य 'मृत्तिकां' दूर्वाणां 'किसलयानि' अङ्कुरान् 'इति' एनानि 'मङ्गलानि' मङ्गलार्थानि 'समालम्भनानि' अलङ्करणानि ["समालम्भनमालेपे तिलकेऽलङ्कृतावपि" इति यादवः] 'विरचयामि' । (यावदयोगे लट्) ।

NOTES

1. इति मङ्गलसमा &c.—समालम्भन्ते एभिः इति सम् + आ + लभ + लुट् करणे = समालम्भनानि decorations अलङ्करणानि । 'लभेय' इति जुम् । Vidyasaga takes समालम्भन = आलेप unguent, The plural in समालम्भनानि seems to go against this sense. The Bengali Rec. however has the singular. The इति may also mean इत्यादीनि । Compare "मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः"—Infra, "मे सखीमण्डनम्"—Ibid

“आश्रमसुलभैः प्रसाधनैः”—Ibid, which are all in favour of taking समालम्भन = अलङ्करण ।

प्रियंवदा—तह करीअदु (तथा क्रियताम्) । (अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाटेन सुमनसो गृह्णाति) ।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyamvada acts the gathering of flowers).

नेपथ्ये—गौतमि, आदिश्रान्तां शार्ङ्गखमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarnagarva and others be ordered to escort Sakuntala.

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूए तुवर तुवर एदे कखु हत्थिनाउरगामिणो इमिओ सदाबोअन्ति (अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दाय्यन्ते) ।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten. Anasuya, hasten, The sages to go to Hastinapura are indeed being called.

(प्रविशत समालम्भनहस्ता) अनसूया—सहि, एहि एहि गच्छम्ह (सखि, एहि गच्छावः) । (परिक्रामतः) ॥

ANASUYA [Entering with the decorations in hand]—Come friend, we go. [They walk round].

अनसूयेति । सुमनसो गृह्णाति' पृष्यामि चिनोति [मूलम् (रा-, वि-, म-)—प्रियंवदा तथा करोति । अनसूया निष्क्रान्ता' (त-, न्या-) ॥ 'तथा करोति' नारिकेरमुद्गक' वृक्षशाखाया अवतारयति] ॥

गौतमीति । 'शकुन्तलायाः नयनम्' इतो हस्तिनापुरप्रापणम् । तस्मै [तादर्थ्ये चतुर्थी] 'शार्ङ्गखप्रभृतयः 'आदिश्यन्ताम्' ।

अनसूये इति । 'हस्तिनापुरं गामिनः ऋषयः शब्दाय्यन्ते' शब्दं कार्यन्ते [शब्द-चैर—" इति क्यङ् । ततो णच् । अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा । उक्ते कर्मणि प्रथमा] । ["शब्दाय्यन्ते" (रा- वि-, म-)—रा- वि-, म- ॥—“शब्दायन्ते” (त-, न्या-) ।

प्रविश्येति । समालम्भनानि मङ्गलालङ्करणानि हस्वे यस्याः [गङ्वादेराकृति-
गणत्वात् सप तस्याः परनिपातः] ।

NOTES

1. सुमनसः—Usually feminine plural in the sense of flowers
“आपः सुमनसो वर्षा अपसरःसिकता समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे सारिकत्वेऽप्य-र-
वयम्” ।

2. शङ्गैरवमिश्राः—शङ्गैरवेण मिश्राः Sarnagarva and others. इतत् ।
Or मिश्र is प्रशसावचन when it occurs as final in a compound and
then forms a नित्यसमास । Thus शङ्गैरवः प्रधानं येषां ते शङ्गैरवमिश्राः ।
‘मतल्लिकोदमिश्राः स्याः प्रकाण्डस्थलभित्तयः’ इति गणरत्नमहोदधिः ।

3. [a] हस्तिनापुरगामिनः—इतत्—[See Tika] । गामिन् in the उत्तरपद
is of the चुम्नादि class and does not take the cerebral ण । This
is inferred from the rule ‘प्रष्टोऽग्रगामिनि’ which has the dental
न ; Prof. Gajendrakadkar reads गामिणः with the cerebral and
condemns our गामिनः as wrong. He does not admit गामिन् to be
of the चुम्नादि गण “as it is not specifically mentioned in it”
and appeals to निपातन for the dental in “प्रष्टोऽग्रगामिनि” । Here in
the first place mention is not necessary in the case of चुम्-
नादि गण, because this is not a closed list. Words have to be
included into it from usage [आकृतिगण] । Grammarians un-
animously declare that “अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः चुम्नादिषु द्रष्टव्यः” ।

Secondly, निपातन will not do because न [dental] is seen
with numerous other पूर्वपदs besides अग्र । Thus “सर्वस्याश्रयभूताश्च
ते नराः स्वर्गगामिनः” [Narayana] with स्वर्ग as the पूर्वपद, ‘स्रोतोवद्वा
सागरगामिनीव’ [Kalidasa] with सागर for पूर्वपद, “पूर्वसागरगामिनीम्”
[Kalidasa] the पूर्वपद being पूर्वसागर, “कटगामिनि” (Haradatta,
Bhattoji &c.) with कटृ as the पूर्वपद, ‘नरा निरयगामिनः’ [Vyasa—
Padmapurana] with निरय as the पूर्वपद &c. All these apparent
anomalies disappear if गामिन् is included in the चुम्नादि list. [b]
शब्दायन्ते—are made to speak out. i.e. they are called and they
answer. With the reading शब्दायन्ते the sense is शब्दं कुर्वन्ति they
shout [शब्द + क्यङ् करणे = शब्दाय] they make a noise. But no

एषेति । 'एषा शकुन्तला सूर्यो दये एव शिखामञ्जिता' शिखामञ्जनपूर्वकं कृता-
वगाहा सती 'प्रतिष्ठा' गृहीता' सत्कृत्य गृहीता इत्यर्थः, ये 'नीवाराः' ते हस्ते यासां
ताभिः, स्वस्तिवाचनं' संगलोच्चारणं कर्त्तुमगतामिः 'तापसीभिः, अभिनन्दमाना
तिष्ठति' । 'एनाम् उपसर्पावः' अस्या समीपे गच्छावः [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्] ।
['प्रतीष्ट' (त- वि- न्या-)—“प्रतिष्ठत” (रा- म-)] ।

तत इति । 'उद्दिष्टस्य' वर्णितस्य अनतिक्रमः 'यथोद्दिष्टम्' । तद्वान् 'यथोद्दिष्टः'
[मत्यर्थीयोऽच्प्रत्ययः] । तादृशो 'व्यापारो' वस्याः सा । कृत्स्नाना तापसीभिरभि-
नयमाना इत्यर्थः ।

शकुन्तलामिति । 'तापसीनाम्' (निर्द्धारि षष्ठो) 'अन्यतमा' एका [अन्यतमेति
अबुतपन्नं प्रतिपादिकम्] ।

जाते इति । 'भर्त्तुः'पतुः 'बहुमानस्य' पूजायाः 'सूचकम्' 'अभिवञ्चक' 'महा-
देवी' इति 'शब्दम्' आख्यां 'लभस्व' । भर्वा अर्चिता देवीषु श्रेष्ठा भव ।

NOTES

- (a) शिखा is चूड़ा crest, “शिखाग्रमात्रे चूडायाम्” इत्यादि हेमः ।
शिखामञ्जिता—मसृज + णिच् + क्त कर्मणि = मञ्जिता caused to dive. शिखायां
मञ्जिता । Or मञ्जनं मज्जः । भावे घञ् । शिखाया मज्जः शिखामज्जः im-
mersion of the crest. स सञ्जातः अस्या इति शिखामज्ज + इतच् स्त्रियाम् ।
(b) प्रतीष्ट &c. — प्रति + इष + क्त कर्मणि = प्रतीष्टाः carried. नितरां त्रियन्ते इति
नि + ह + घञ् कर्मणि = नीवाराः wild grains. नि becomes नौ by the
rule “उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलम्” । प्रतीष्टा नीवाराः प्रतीष्टनीवाराः । ते हस्ते
यासां ताभिः । The सप्तम्यन्त word हस्त is placed last as in गडुकण्ठ ।
Compare—कमण्डलुपाणि, पत्रहस्ता, सशरचापहस्त &c. (c) स्वस्तिवाचनिकाभिः—
वचनकर्मणि प्रेरणम् इति वच + णिच् + लुट् भावे = वाचनम् । स्वस्ति इत्यस्य वाचनं
स्वस्तिवाचनम् । In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have
to be approached with the request “Do you say blessing” स्वस्ति
भवन्तो ब्रवन्तु. Thus urged the Brahmanas say “Let there be
blessing unto thee” स्वस्त्यस्तु । This urging to say स्वस्ति is स्वस्ति-
वाचन । Those who urge are called स्वस्तिवाचनिक [see below] “रूपं पूज्य-

गन्धमाल्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽद्भुत-
दर्शने ॥” Raghava explians ‘वारम्पय’ण स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिः’ ।
Hence his derivation is स्वस्तिवाचने नियुक्ता अधिकृता वा इति स्वस्तिवाचन
+ टक् = स्वस्तिवाचनिकाः by the rule “नव नियुक्तः” । This is open to
two objections—First, टक् requires ऐच् to come in after व in
स्वस्ति by the rule “हारादीनाञ्च”—स्वस्ति being of the हारादि class.
The form then is सौवस्तिवाचनिक । Second in the feminine, this
gives सौवस्तिवाचनिकी । Nor can we say that the affix is ठन् and
not टक्, for in this sense we can have ठन् only after com-
pounds ending in अगार as देवागारिका कोष्टागारिका &c. Again स्वस्ति-
वाचनं प्रयोजनमाप्तम् gives स्वस्तिवाचना by the Varttika “पुण्याहवाचना-
दिभ्यो लुक्”, the भाष्यकार classing पुण्याहवाचन, शान्तिवाचन and स्वस्ति-
वाचन together. I therefore propose to derive thus—स्वस्ति वाचयन्ति
इति स्वस्ति + वच् + णिच् + लुट् कर्त्तरि बाहुलकात् = स्वस्तिवाचनाः । त एव
स्वस्तिवाचनकाः with कन् स्वार्थे । स्त्रियां स्वस्तिवाचनिकाः । ताभिः ।

2. प्रविशति—The stage direction is apparently anomalous.
If शकुन्तला is आसनस्था she cannot be described as प्रविशति । Hence
the direction indicates the existence of some sort of curtain
behind the friends, which is now removed disclosing Sakun-
tala engaged as described. प्रविशति then means दर्शकानां नेवपथं
प्रविशति ।

3. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with
the affixes डतर and डतम । If they were, पाणिनि would not have
specifically mentioned अन्यन्तर as a सर्वनाम as he has done in
the नर्वादि list, after having declared that डतर and डतम affixes
produce सर्वनाम words. अन्यतम does not appear in the सर्वदि
list ; it is not therefore a सर्वनाम । See note on अन्यतरा, Act. III.

4. (a) बहुमानसूचकम्—मन + घञ् भावे = मानः esteem. बहुः मानः
great esteem. तं सूचयतीति or तस्य सूचकम् । (b) महादेवी &c.—महती
देवी महादेवी the great queen i. e. chief queen, देवी has a
technical sense. It means the queen, that joins the king at
coronation. (अभिषेक) । “देवी कृताभिषेकायामितरासु च भट्टिनी” इत्यमरः ।
Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी ।

If then she came to be called महादेवी it would only indicate her husband's great esteem (वद्मन) for her !*

द्वितीया—वच्छे, वीरप्पसविणो होहि [वत्से वीरप्रसविनी भव] ।

SECOND—Child, may you give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे भर्तुणो बहुमदा होहि [वत्से भर्तुर्वहुमता भव] । (आशिषो दत्त्वा गोतमौवर्ज्ज' निष्कान्ताः) ।

THIRD—Child may you be greatly esteemed by your husband. (Exeunt all except Gautami after bestowing blessings).

सख्यौ (उपसृत्य)—सहि, सुहमज्जणं दे होदु [सखि, सुखमज्जनं ते भवतु] ।

FRIENDS—(Approaching)—Friend, may this be a happy bath to you.

शकुन्तला—साअटं मे सहीणं । इदो णिसीदह [स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषोदतम्] ।

SAKUNTALA—Welcome to my friends. Sit down here.

उभे (मङ्गलपात्राण्यादाय उपविश्य)—हल्ल सज्जा होहि जाव मङ्गलसमालम्भणं विरएव [हला सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः] ।

BOTH (Taking up the pots of auspicious things and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations.

द्वितीयेति । वीरमवश्यं प्रभूते इति 'वीरप्रसविनी' वीरसुः 'भव' । (एष ते गर्भो वीर' जनयतु) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तृतीयेति । 'भर्तुः' पतुः 'बहुमता' प्रिया 'भव' । नेयं प्रथमाया आशिषः पुनरुक्तिः । या हि अर्चिता सैव प्रिया इति नास्ति नियमः । "अर्चिता तस्य कोसल्या प्रिया केकयवंशजा" इत्यादिषु भेददर्शनात् ।

आशिष इति । 'गौतमी' वर्जयित्वा (अपरीप्सायामपि द्वितीयोपपदासमुल्) इति गौतमीवर्जं 'निष्क्रान्ताः' ।

सखीति । सुखयतीति 'सुख' सुखकरम् [पचाद्यच्] 'मज्जनम्' अवगाहः 'ते भवतु' । शापफलं शङ्कमानयोः सखीरियमिष्टाशंसा ।

शकुन्तलेति । 'स्वागतं' शुभागमनं 'से सखीभ्यां' भवतु । 'इत' अव मत्समीपे 'निषीदतम्' उपविशतम् ।

उभे इति । 'मङ्गलानां' मङ्गलद्रव्याणां 'पावाणि' भाजनानि 'आदाय' गृहीत्वा 'उपविश' आहूतः । 'सज्जा' उदयुक्ता 'भव' । 'यावत् [अवधारणे] 'मङ्गलार्थं' 'समालम्बनम्' अलङ्करणं 'विरचयावः' ।

NOTES

1. वीरप्रसविनी—वीर + प्र + सू + इनि कर्त्तरि ताच्छील्ये साधुकारिणि वा ।

2. (a) भर्तुः—'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । (b) बहुमता—मन + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = मता desired ईप्सिता । बहु मता बहुमता greatly desired i.e. loved. "मतिरिच्छा"—Vrittikara. The first तापसी wishes her honour (बहुमान) from her husband ; this one desires that she may enjoy his love. Thus it is not a repetition of the other.

3. गौतमीवर्जम्—गौतमी + वर्ज + णसुल् । By the rule "द्वितीयायाञ्च" we may have णसुल् with a द्वितीयान्त उपपद if the compound implies haste (परीप्सा) । Here no haste is implied, yet we have णसुल् । In another place the poet writes "अन्वितः पतिवातसल्याद् गृहवर्जमयोध्यया" । Haradatta thinks परीप्सा (haste) may be absent in some cases (प्रायिकम्) । 'द्वितीयायाञ्च इति णसुल् । तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम्" ; Panini himself compounds एकवर्जम् without परीप्सा in "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" ।

4. (a) सखीभ्याम्—स्वागत like गन्ध, पुष्प, धूप, दौप &c. is a पूजोपचार । Compare "आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनोद्यकम् । मधुपर्काचमस्नान-

वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं चन्दनं तथा । प्रयोजयेदर्चनायामुप-
चारांस्तु षोडश ॥” सखीभ्याम्—It is usual to have चतुर्थी when स्वागत is
an उपचार । Thus “यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये । तस्मै ते परमेशाय
स्वागतं व्यजहार ।” Some read सखीः—शेषे षष्ठी as in ‘स्वागतं राजदारि-
कायाः’—Bhasa ; “स्वागतं तपोधनायाः”—uttara. (b) निषोदतम्—सद
becomes षद by the rule “सदिरप्रतेः” । Hence निषोदतम्, विषोदतम्
&c. but witness प्रतिसौदतम् ।

5. सज्जा—सज्जते इति सम्ज्ज + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् ।

शकुन्तला—इदंवि बह्मन्तव्यं दूत्तहं दाणिं मे सखीमण्डणं
भविस्मदि [इदमपि बह्मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं
भविष्यति] । (वाष्पं विसृजति) ।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed.
Decoration by my friends will now be rare for me. (Sheds
tears).

उभे—सहि उद्दं ण दे मङ्गलकाले रोद्धुं [सखि, उचितं
न ते मङ्गलकाले रोदितुम्] । (अश्रूणि प्रमृज्य नाटेन
प्रसाधयतः) ।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an
auspicious moment. (Wiping away her tears, they act
decorating).

प्रियंवदा—आहरणोद्दं रूवं अस्ममसुलहेहिं पसाहणेहिं
विप्पवारीअदि [आभरणोचितं रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधनै-
विप्रकार्यते] ।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is
insulted by decorations available in a hermitage.

शकुन्तलेति । ‘इदमपि’ सखीभ्याम् अलङ्करणमपि मे ‘बह्मन्तव्यम्’ आदर्त्तव्यम् ।
कृत इत्याह—इदानीं दूरस्थायां मयि ‘सखीभ्यां मण्डनं’ प्रसाधनं ‘न’ मम सम्बन्धे
[शेषे षष्ठी । “न लोकेति—‘कर्त्तृषट्ठा निषेधात्] ‘दुर्लभं भविष्यति’ । ‘वाष्प
‘विसृजति’ मुञ्जति, रोदिति इत्यर्थः । दुर्निमित्तमेतत् भाविनी महती व्यसनस्य सूचकम् ।

उभे इति । 'मङ्गलस्य काले चणे, प्रसाधनचणे इत्यर्थः 'ते रोदितुं न उचितम्' अनङ्गम् । अश्वमेतद्रोदनं तन्मा रोदीः । 'अशूणि' शकुन्तलाया नेत्रजलानि 'प्रमृज्य' शोधयित्वा 'नाट्येन' अभिनयकर्मणा 'प्रसाधयतः' प्रसाधनम् अलङ्करणं नाटयतः इत्यर्थः ।

प्रदं वदेति । 'आभरणानां' रत्नाद्यलङ्काराणाम् 'उचित' योग्यं 'रूप' कान्तिः । 'आश्रमे सुलभैः' सुखप्राप्यैः 'प्रसाधनैः' मञ्जरीनवपल्लवादिभिरलङ्करणैः 'विप्रकार्यते' प्रधृष्यते । एभिस्ते मण्डनं धर्षणा एव ।

NOTES

1. दुर्लभम्—दुःखेन लभाते इति दुर् + लभ् + खल् कर्मणि । लभ् does not become लम् owing to the prohibition "न सुदुभ्यां केवलाभ्याम्" — लभ will not have नुम् in खल् and घञ् unless some other उपसर्ग is coupled with सु or दूर् । Thus दूर्लभ, सुलभम् सुदूर्लभम् &c.—but दूरालम् सुप्रलम् &c. दूरालभा is a संज्ञाशब्द and therefore स्वप्रमाण ।

2. रोदितुम्—रुद + तमुन् भावे by the maxim "अव्ययकृतो भावे" The sense is रोदनम् । Hence the construction is clear—मङ्गलकाले रोदितुम् रोदनम् ते तव सम्बन्धे उचितं युक्तं न । उचितम् qualifies रोदितुम् । ते goes with उचितम् and not with रोदितम्, for then we shall have त्वया instead of ते owing to the prohibition "न लोकाव्यय निष्ठाखलर्थ-तनाम्" because रोदितम् is an अव्यय ।

3. (a) प्रसाधनैः—प्रसाध्यते एभिः इति प्र + साध् + णिच् + लृट् करणे = प्रसाधनानि decorations. Refers to the मङ्गलसमालम्भनानि spoken of above. (b) विप्रकार्यते—वि + प्र + कृ + णिच् + लट् ते कर्मणि । The णिच् is स्वार्थे because विप्रकृ without णिच् means to insult. Thus "विप्र-कृताऽपि रौषणतया मा स्म प्रतौप गमः—Infra, "विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते"—Infra ; 'विप्रकृताः तारकेण दिवीकसः"—Kumara ; Or thus—वि + प्र + कृ + घञ् भावे = विप्रकारः insult ; or perversion अन्यथाकरणम् । विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार + णिच् + लटि = विप्रकायति mars by alteration. This sort of णिच् is seen in eases like असिना हन्ति असयति ; दात्रेण लुनाति दावयति &c ; and is allowed by the गणसूत्र "कर्तृकरणात् धात्वर्थे"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes णिच् and then becomes a धातु । Now in the कर्तृवाच्य we have प्रसाधनानि रूपं विप्रकारयन्ति the decorations mar the beauty by alteration. In कर्मणि it becomes प्रसाधनैः रूपं विप्रकार्यते ।

(प्रविश्य उपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्घ्यतामत्रभवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः) ।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand) —
Here is jewellery ; let her honoured self be decorated (All
are amazed on seeing these).

गौतमी—बच्छ णारअ कुदो एदं [वत्स नारद, कुत
एतत्] ।

GAUTAMI—Child Narada ; whence is this ?

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

FIRST—Through Father Kasyapa's majesty.

गौतमी—किं माणसो सिद्धि (किं मानसो सिद्धिः) ।

GAUTAMI—What ! A mental creation ?

प्रविश्येति । उपेयते एभिरतूपायानां न उपहारद्रव्याणि (करणे लुपट्) 'हस्ते'
यथीः तौ [गड वादीनामाकृतिगणत्वात् सप्तम्याः परनितातः] । 'सर्वा' आभरणानि
'विलोक्य विस्मिताः' । महार्हत्वात् अतर्कितोपस्थित्या च विस्मयः ।

गौतमीति । 'कुतः' कुतो लब्धम् 'एतत्' ।

प्रथमेति । 'तातकाश्यपस्य प्रकृष्टात् भावात्' एतत् प्राप्तम् । तातस्य महात्मात् ।
गौतमीति । 'किं' मनस इयं 'मानसो सिद्धिः' कृतिः ? किमेतत् तपःप्रभावात्
मनसा कृतं तवभवता ?

NOTES

1. तातकाश्यपप्रभावात्—भू + घञ् भावे = भावः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः
majesty. प्रादितत्—। प्र + भू does not take घञ् because of the
prohibition अनुपसर्गे in the rule—अणोभुवोऽनुपसर्गे । हेतौ ५मी ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः
शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत् इदानीम्—
क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितैर्

दत्तान्याभरणानि नः किसलयोद्भेदप्रतिवन्दिभिः ॥७॥

SECOND—Certainly not. Listen. By his reverence we were thus commanded—"Collect flowers from the trees for Sakuntala." Now, then, unto us by a certain tree was exhibited an auspicious silk-garment white like the moon ; by a certain other one was poured liquid lac, nice for dying the feet with ; from others were delivered ornaments by the palms of wood-nymphs protruded up to the wrist and vying with the show of fresh twigs.

द्वितीय इति । 'न खलु' नैव मानसी सिद्धिः । 'श्रूयतां' तत्त्वतः आकर्ण्यताम् 'शकुन्तला' एव 'हेतुः' कारणं 'शकुन्तलाहेतुः' तस्मात् [हेतौ पञ्चमी] तस्य वा [शेषे षष्ठी] 'कुसुमानि वनस्पतिभ्यः' वृक्षेभ्यः ["वनस्पतिर्ना द्रुमाव्" इति मेदिनी । पारस्करादिः] 'आहरत' आनयत धूयम् 'इति वयमाज्ञप्ताः तवभवता काशपेन' ।

चौममिति । अन्वयः—तत इदानीं नः केनचित् तरुणा इन्दुपाण्डुः साङ्गल्यं चौममाविष्कृतम् । केनचित् चरणोपरागसुभगो लाक्षरसो निष्प्रातः । अन्येभ्यः आपर्व-
भागोत्थितैः किसलयोद्भेदप्रतिवन्दिभिः वनदेवताकरतलैः आभरणानि दत्तानि ।

व्याख्या—ततः प्रस्थितेषु अस्मासु 'इदानीम्' अधुना 'नः' अस्मभ्यम् ["कर्मणा यमभिप्राति स सम्प्रदानम्" इति चतुर्थी] 'केनचित् तरुणा इन्दुः' चन्द्र इव पाण्डुः धवलम् अतएव 'साङ्गल्यं' सङ्गलकर्मयोग्यं 'चौमं' दूकूलयुगलम् 'आविष्कृतं' प्रकाशितम् । केनचित् तरुणा 'चरणयोः उपरागं' रञ्जनकर्मणि सुभगः उदारः साधुः इत्यर्थः लाक्षरसः अलक्तकः 'निष्प्रातः' उद्गौर्णः । 'अन्येभ्यः' तरुभ्यः 'पर्वणः' सन्धिः भागः प्रदेशः, मानवन्ध इत्यर्थः । तस्मात् 'आ' तत्पठ्येन्तम् 'उत्थितैः' अतएव 'किसलयानां' नवपल्लवानाम् 'उद्भेदाः' विकाशाः उद्भिन्नानि किसलयानि इत्यर्थः तेषां 'प्रतिवन्दिभिः' तत्सदृशैः वनदेवतानां करतलैः आलोहितैः हस्तैः करणैः 'आभरणानि' रत्नादीनि भूषणानि 'दत्तानि' । 'तातकाशपप्रभावात् वनस्पतयः कुत्र वा 'स्वयं' कापि वा वनदेवताः प्रतिनिधीकृत्य, नः सबद्धयानासुः । ["चरणोपरागसुभगो" (त-, वि- न्या-) "चरणोपभोगसुलभी" (रा-, म-) ॥ 'नः किसलय—' (त-, न्या-)—"तत्- किस—" (रा- वि-, म-) ॥ "किसलयोद्भेदप्रतिवन्दिभिः" (रा- वि- म-)—"किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः" (त-, न्या-) ।

NOTES

1. [a] शकुन्तलाहेतोः—Here the rule—"षष्ठी हेतुप्रयोगे" does not apply. For this does not regulate the षष्ठी in हेतुशब्द but that in the word of which the हेतुत्व is implied (द्योत्य)। Hence it would be cited only if the word शकुन्तला had appeared with the षष्ठीविभक्ति attached to it. Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Pratipadika शकुन्तलाहेतुः। This प्रातिपदिक arises out of the वाक्य—शकुन्तला एव हेतुः or शकुन्तलायाः हेतुः। But this directly states the हेतुत्व of शकुन्तला and does not leave it to be inferred (द्योतित)। This is another reason why the rule does not apply. Hence explain शकुन्तलाहेतोः as हेतौ पञ्चमी or शेषेषष्ठी। See also our notes under निवासहेतोः in Raghu XIV, or विश्रामहेतोः in Meghaduta st. 24. Similarly parse लोकहेतोः of Act. V. &c. (b) वनस्पतिभ्यः—वनस्पति often means trees that do not show flowers. It also means any tree (See Tika). अपादाने पञ्चमी। There is अपाय when the flowers are plucked and वनस्पति is ध्रुव। And the rule is 'ध्रुवमपाये अपादानम्'।

2. (a) क्षौमम्—क्षुमा is a sort of fibre. 'क्षौम' शाणं वा ब्राह्मणस्य' quoted by Vachaspati, makes a difference between क्षुमा and शाण (flax). क्षुमायाः विकारः। (b) इन्दुपाण्डु—उपमानकर्मधा—। white as the moon. See Tika. (c) माङ्गल्यम्—Auspicious. Ordinarily this is derived as मङ्गलाय हितम्। This refers to the sutra "तस्मै हितम्"। But this sutra directs the affix क् giving मङ्गलीय and not माङ्गल्य। Again मङ्गले साधु gives मङ्गल्यम् which is the word in common use c.f. "अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलम्" 'सर्व-मङ्गलमङ्गल्यं' &c. The following derivation may be suggested—[1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing. i.e. auspicious. मङ्गलमेव इति मङ्गल + यञ् साधे = माङ्गल्यम् like चतुर्वर्ण्यम् मेव चातुर्वर्ण्यम्, त्रिलोकी एव त्रिलोक्यम् &c चतुर्वर्णादि; [2] Or मङ्गलमेव माङ्गलम् blessing, प्रज्ञादि। तव साधु इति माङ्गल + यत् = माङ्गल्यम् auspicious. [3] Or again मङ्गलं साधु इति मङ्गल

+ यत् = मङ्गल्यन् auspicious. तदेव इति अण् स्वार्थे प्रज्ञादिः । [b] निष्पृतः—नि + ष्टिव + क्त कर्मणि । Literally it means 'spat' which is vulgar [ग्रास्य] । Here secondarily [गौणवृत्ति] 'poured' which avoids ग्रास्यता । “निष्पृतोद्गोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्रास्यकक्षां विगाहते ॥”—Dandin. [e] अन्येभ्यः—अपादाने पञ्चमी । The context is अन्येभ्य उत्यितैः which implies अपाय । Hence 'ध्रुवमपांये—इत्यपादानता । (f) वनदेवता &c.—Raghava takes this as करणे तृतीया the कर्तृता resting with the वनस्पति । The trees having no hands of their own do the work with the hand of the nymphs residing in them.* [g] आपर्व &c.—पर्वन् is a joint. Here wrist. पर्वणो भागः प्रदेशः पर्वभागः । तत्पर्यन्तम् आपर्वभागम् up to the wrist. अव्ययी—अपर्वभागम् उत्यिताः । सहसुपेति समासः । तैः । (b) किसलय &c.—By निपातन in the rule 'इन्द् रहस्यमर्यादा =' इन्द् is got from द्वि repeated. Thus द्वि द्वि = इन्द्म् in the neuter. “द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्य अस्मावः अत्वं चोत्तरपदस्य अनपात्यते”—vrittikara 'इन्द् कलहयुग्मयोः' इत्यमरः । Here the sense is कलह । प्रतिकृतं इन्द् प्रतियन्द्म् rivalry. तदस्ते ऽषाम् इति प्रतियन्द् + इनिमत्वर्थे = प्रतियन्द्गानि rivals. किसलयोद्भेदाः = उद्भिन्नानि । किसलयानि by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयनं भविष्यति' । किसलयोद्भेदानां प्रतियन्द्गानि rivals of the fresh leaves, i.e. the hands thus put out resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees. The well-shaped and delicately tinged[ताम्रतल]palms resembled clusters of new leaves.*

3. Reading.—[a] It is difficult to see why Raghava reads चरणोपभोगसुलभः unless it is for the alliteration of लकार in सुलभो लाक्षा । But the reading adopted by us has रकार and गकार both repeated. [b] 'तत्किसलय' &c. is the Devanagri reading and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier-Williams. But तत् seems redundant. The sense is clear without तत् । On the other hand नः of the Bengali Recension implies that all this was a special favour unto us—अस्मभाम् आविष्कृतम् अस्मभ्यं निष्पृतः अस्मभ्यं दत्तानि—because done on seeing us. They do not

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

do this for any body and every body. Hence प्रियंवदा takes this as an अभुपपत्ति (favour) indicating luck (See below). (c) किसलयच्छायापरिप्लवितम्भिः is vague.

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य)—हला इमा ए अवभुवव-
त्ती ए सूइदा दे भत्तणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छि (हला
अनया अभुपपत्त्या सूचिता ते भतुर्गेहे अनुभवितव्या राज-
लक्ष्मीः) । (शकुन्तला ब्रौडां रूपयति) ।

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala)—By this condescension is indicated the royal fortune which is to be enjoyed by you in the house of your husband. (Sakuntala acts bashfulness).

प्रथमः—गौतम, एह्येहि अभिषेकोत्तीर्णाय काशपाय
वनस्पतिसेवां निवेदयावः ।

FIRST LAD—Come, come, Gautama, we report this service of the trees to Kasyapa who has come up from his plunge into the water.

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ) ।

SECOND—Just so. (Exeunt).

सख्यो—अए अणुबहूत्तभूषणौ अअं जणो । चित्तकर्मपरि-
अएण अङ्गेषु दे आहरणविणिओअं करेम्ह [अये अनुपभुक्त-
भूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेन अङ्गेषु ते आभरणविनि-
योगं कुर्वः] ।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery. We place the ornaments on your limbs by our knowledge of painting.

हलेति । 'अनया अभुपपत्त्या' अनुग्रहेन वनस्पतिकृतेन इत्यर्थः 'भतुर्गेहेते' ['ते'
इति "कल्याणां कर्त्तरि वा" इति पाचिकी षष्ठी] 'अनुभवितव्या' भोक्तव्या 'राजलक्ष्मीः'

राजश्रीः 'सुचिता' ज्ञापिता । ["राजलक्ष्मीः" (त- वि-, न्या-)—राजलक्ष्मीरिति (रा-, म-)] ॥

शकुन्तलेति । 'ब्रीडां लज्जां 'रूपयति' अभिनयति ।

प्रथम इति । 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात्' अवगाहनज्ञानात् 'उत्तीर्णाय' तीरं-प्राप्ताय 'काशपाय' ["कर्णा यमभिप्रेत—" इतिसम्प्रदाने चतुर्थी] 'वनस्पतीनां' सेवां दूकूलादिदानेन परिचर्या 'निवेद्यावः' ।

अये इति । 'अयं' इति सम्भ्रमः । 'अयं जनः' अस्मद्विधो जनः 'अनुपभुक्तानि' असेवितानि 'भूषणानि' येन तादृशः । कुत किं परिधेयं न जानीवहे । 'चित्रकर्मणः' आलेखालेखनस्य 'परिचयेन' अभ्यासेन (करणे तृतीया) 'ते' अङ्गेषु आभरणानां विनियोगं कुर्वः चित्राणि दृष्टानि लिखितानि च । तेन ज्ञानेन त्वां भूषयावः ।

NOTES

1. (a) अभ्यापपद्या—अभ्यापपत्ति is अनुग्रह favour. "अभ्यापपत्तिरनुग्रहः" इत्यमरः । अनुक्ते कर्त्तरि र्या of सूचिता ।

2. अभिषेकोत्तीर्णाय—उद् + तृ + क्त कर्त्तरि = उत्तीर्ण got up. अभिषेकात् अभिषेकं समाप्य उत्तीर्णः । सहसुपोति सनासः—the पञ्चमी in अभिषेकात् being ल्यबलापे कर्मणि ।

3. (a) अये—The jewellery came unexpectedly. Never having worn them and not having thought how to wear them, they found themselves in a fix. Hence the सम्भ्रमः । 'अये क्रोधे विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि' इति विश्वः । (b) चित्रकर्मपरिचयेन—परि + चि + अच् भावे परिचयः skill acquired by practice ; अभ्यासः । For this sense compare परिचयं चललत्त्यानपातने करोति"—Raghu. चित्रस्य कर्म अनुष्ठानं चित्रकर्म the act of painting. तस्मिन् तस्य वा परिचयः skill in the act of painting. तेन । करणे तृतीया ।

शकुन्तला—जाणे वो शेउणं [जानि वां नैपुण्यम्) । (उभे नाट्येनालङ्कृतः) ।

SAKUNTALA—I know your cleverness. (Both act dressing her).

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काशपाः) । काशपाः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टसूत्रकण्टया

कण्टस्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदौदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः

पौड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥८॥

(परिक्रामति) ।

(Then enters Kasyapa having come up from his plunge).

KASYAPA—Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish ; my throat is troubled with the checked flow of tears ; and my senses are paralysed with anxiety. Such through affection is the helplessness of me living in the forest ; how, alas ! are the house-holders afflicted by the grief of first parting with their daughters ? (Goes round the stage).

शकुन्तलेति । ‘वां’ युवयोः ‘नैपुण्यं’ निपुणतां चित्रलेखनपटुतामित्यर्थः [ष्यञ् भावे] ‘जाने’ । यद्वा—“नैपुण्यं निपुणता चतुरता । तेन अज्ञातमपि ज्ञानगोचरं कृत्वा प्रसाधयसि । ‘नाट्येन’ अभिनयेण ‘अलङ्कृतः’ अलङ्करणं नाटयतः इत्यर्थः ।

‘ज्ञानात् उत्तीर्णः’ तीरं प्राप्तः कृतस्नानः इत्यर्थः ।

यास्यतीति । अन्वयः—अद्य शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया संस्पृष्टं, कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः, दर्शनं चिन्ताजडम् । अरण्यौकसो मम तावत् स्नेहादौदृशं वैक्लव्यम्, अहो गृहिणः नवैः तनयाविश्लेषदुःखैः कथं नः पौड्यन्ते । व्याख्या—‘अद्य शकुन्तला’ पतिगृहं ‘यास्यति इति’ हेतोर्मम ‘हृदयं’ चेतः ‘उत्कण्ठया’ आवेगेन ‘संस्पृष्टं’ सम्यगाक्रान्तम् । भाविना अपि न तु भूतेन भवता वा, विरहेण कातरं मनः । कण्ठः स्तम्भिता’ द्रव्येण वारिता या ‘वाष्पवृत्तिः’ अश्रुप्रसरः, तथा ‘कलुषः’ विकृतः । नाहं रोदिमि किन्तु स्वरभङ्गो मे जातः । दृश्यते ज्ञायते अनेन ‘दर्शनं’ तत्तदिन्द्रियं (करणे लुप्तं । दृशिरत्र ज्ञानमात्रे न तु केवलं चाक्षुषे) ‘चिन्तया’ शकुन्तलागमनानुष्ठानेन ‘जडं’ विह्वलम् । दर्शनश्रवणादिकं भवति किन्तु विषयग्रहणं नास्ति । ‘अरण्यम् ओकः’ आश्रयो यस्य तथाविधस्य (“ओकः सध्वानि आश्रये” इति विश्वः) वनवासिनो निर्ममस्य ‘मम तावत्’ ममैव (तावद् अवधारणे) ‘स्नेहात्’ ममताया ‘दौदृशं वैक्लव्यम्’ दौदृशी विकलता, ‘अहो’ हा अहो इति करुणार्थम् । ‘अहो विगर्धे’ शोके च करुणार्थविषादयोः इति मेदिनी । ‘गृहिणः’ ममत्ववन्तो गृहस्था “नवैः” नूतनैः

प्रथमानुभूतैः 'तनयाभिः यो विश्लेषः' वियोजनं तज्जातैः दूखैः कथं कीदृशं नु पौड्यन्ते' दूःखस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् बहुत्वम् । निर्ममस्य ममापि यत् असह्यप्रायं मन्ये वराका विषयिणस्तेन निर्जीवा एव भवन्ति—इत्यभिप्रायः । ("कण्वः कलुषः" (रा- वि- म-)—“अन्तर्वाष्पभरोपराधिगदितम्” (त- न्या-) ॥ “ईदृशमहो” (वि-) “ईदृशयिगम्” (रा-)—ईदृशमपि” (त- न्या- म-) ॥ कथं 'नु' (वि- म-)—“कथं न” (रा-, त-, न्या-) ।

NOTES

1. नैपुण्यम्—निपुण is पटु skilful. तस्यभावः इति निपुण + अण् = नैपुण्यम् skill. The word निपुण is ब्राह्मणादि and also युवादि । Hence निपुणस्य भावः gives नैपुण्यम् (ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्) as well as नैपुणम् (युवादित्वाद्) ।

2. स्नानोत्तीर्णः—see अभिषेकोत्तीर्णाय—Ante.

3. यास्यति—Note the future. The departure neither has happened nor is happening. But the thought that it will happen, affects me. This shows the unbearableness of the separation. (b) इति—Indicates हेतु । (c) संस्पृष्टम्—सम् is intensive सम्यक् स्पृष्टम् । (d) स्तम्भित &c—स्तम्भ + णिच् + क्त कर्मणि स्तम्भिता checked. बाष्पस्य वृत्तिः the flow of tears. स्तम्भिता बाष्पवृत्तिः कर्मधा । तथा कलुषः । (e) अहो—आश्चर्य्ये अव्ययम् । His emotion surprises him He thought he was above such feelings. Also see Tika (f) नु—प्रश्ने here. He fails to estimate the grief of house-holders and wants to know how much it affects them. Of course thereby he implies that the shock to them is tremendous.

Reading—[a] It seems natural to mention कण्ठ after हृदय । So the Devanagari reading is preferable. (b) As explained above—अहो and नु are necessary to bring out the sense.

सख्यौ—हला सउन्दले, अवसिदमण्डणासि । परिहेहि संपदं क्खोमजुअलं [हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिधेहि साम्प्रतं क्षौमयुगलम्] । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते) ।

FRIENDS—Dear Sakuntala ; you have your decoration

finished. Now put on this pair of silk robes (Sakuntala rises and puts them on).

गौतमी—जादे एसो दे आनन्दपरिवाहिणा चक्रूणा परि-
स्सजन्तो विअ गुरु उपट्ठिदो ! आचारं दाव पडिवज्ज [जाते,
एष ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुः उप-
स्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व] ।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived embracing you as it were with eyes that are pouring joy. Observe the custom.

शकुन्तला (सत्रोडम्)—ताद वन्दामि [तात वन्दे] ।

SAKUNTALA [with an ashamed air]—Father, I salute thee.

हलेति । 'अवसित' समाप्त 'मण्डनम् अलङ्करणं' यस्याः तथाविधा 'असि' । 'साम्प्रतम्' अधुना ["साम्प्रतं तूचितेऽधुना" इति हैमः] 'चौमयुगलं पारधेहि' ।

जाते इति । 'आनन्द' हर्ष 'परितो वाहयति' प्रेरयति यत् तथाविधेन 'चक्षुषा परिष्वजमानः' त्वामालिङ्गन्निव, अत्यादरेण पशन्नित्यर्थः 'गुरुः' तातस्ते 'उपस्थितः' समीपे स्थितः । 'आचारं' वन्दनरूपं 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्' । [प्रतिपूर्वात् पद्यतः लोट्] ।

शकुन्तलेति । 'त्रोडया' लज्जया 'सह' । समीपं स्थितेऽपि तातं अनवधाना वन्दनमन्यरा आचारं स्मारिताऽस्मि इति ब्रीडा ।

NOTES

1. (a) अवसितमण्डना—अव + सो + क्त कर्त्तरि = अवसितम् ended. अव + सो is अकर्मक as is seen from the णिच् in 'अतिसुक्यमावमवसाययति प्रतिष्ठा'—Act. V. Hence we get कर्त्तरि क्त by the rule "गत्यर्था-कर्मकः" ॥ Now see Tika. (b) चौमयुगलम्—युगमस्तस्मिन् इति युग + लच् सत्वर्थे = युगलम् । Or युग + कलच् औणादिक कर्त्तरि = युगलम् । or again युगं लाति इति युग + ला + क कर्त्तरि । चौमयौः युगलम् ॥ परि + धा + लोट हि = परिधेहि ।

2. (a) जाते—See under "जाते अपि लघुसन्तापानि" &c. Act. III. [b] आनन्द &c.—आ + नन्द + घञ् भावे = आनन्दः joy. तं साधु परिवाहयति इति आनन्द + परि + वाहि + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = आनन्दपरिवाहिनं तेन ।

(c) चक्षुषा—जातावेकवचनम् । करणे ३या । (d) आचारम्—आ + चर + घञ् कर्मणि आचारः custom. तम् । The custom is to do obeisance to superiors. Hence Gautami orders her to salute Kanva (e) तावत्—is emphatic (अवधारणे) । Cp.—“कुरुष्व तावत् करभोरु” &c. Rag. XIII.

3. सब्रीडम्—ब्रीड + अ भावे = ब्रीडा and ब्रीड + घञ् भावे = ब्रीडः as in “ब्रीडमावहति मे स सम्प्रति”—Raghu. ब्रीडया ब्रीडेन वा सह यथा तथा ।

काश्यपः—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्वहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि ॥ ६ ॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite ; as she got Puru, do thou too get an emperor as son.

गौतमौ—भगवन्, वरोक्खु पसो ण आसिसो [भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः] ।

GAUTAMI—Mighty Sir, this is indeed a boon and not a mere benediction.

काश्यपः—वत्से इतः सद्योहुतानग्नौ प्रदक्षिणो कुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered (all go round).

ययातेरिति । अन्वयः—हे वत्से, (त्वम्) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तुः बहुमता भव । त्वमपि सा पुरुनिव सम्राजं सुतम् अवाप्नुहि । व्याख्या—हे ‘वत्से शकुन्तले त्वम् ‘शर्मिष्ठा’ असुरस्य व्रषपवंशः कन्या ‘ययातेः’ नहुषतनयस्य ‘इव भर्तुः’ पतुः ‘बहुमता प्रिया ‘भव’ । ‘त्वमपि सा’ शर्मिष्ठा ‘पुरु’ चन्द्रवंशस्य कर्तारम् ‘इव सम्राजं’ चक्रवर्त्तिनं ‘सुतं’ पुत्रम् ‘अवाप्नुहि’ लभस्व । पत्या पुत्रेण च सुखितो भव इति भावः ।

भगवन्निति । भवादृशैर्ब्रह्मर्षिभिरुक्तं देवोक्तमिव अवश्यं फलति । तत् ‘एष वरः’

खलु' ["देवाहृते वरः" इत्यमरः] । अस्माभिरुक्तं तु 'आशीः' हितैषणामावम् ["आशीर्हितैषणा" इति हैमः] फलाति वा न वा । इयन्तु भवदुक्तः न आशीः ।

वत्से इति । 'इतः' अस्यां दाशि 'सद्यः' समाने अहनि अस्मिन्नेव क्षणे ["सद्यः-परुत—" इति समानस्य सभावो दृश्यप्रत्ययानिपात्यते] 'हुतान्' तर्पितान् 'अग्नीन्' वेताग्नीन् 'अप्रदक्षिणान् प्रदक्षिणान् सम्पद्यमानान्' 'कुरुष्व' (प्रादिसमासस्ततश्चिः । यद्वा—अव्ययीभावस्तिष्ठद्गवादि । ततश्चिः) । ('सद्योहुतानग्नीन्' (त-, वि-, न्या-) —, "सद्योहुताग्नीन्" (रा- म-) ।

सर्वे इति । परिक्रामन्ति' रङ्गमञ्चपरिक्रमणेन अभ्यग्निरगमनमभिनयन्ति ।

NOTES

1. ययाते: &c.—Yayati was one of the founders of the Lunar race. He had two wives, देवयानी the daughter of शुक्राचार्य, the preceptor of the Danavas, and शर्मिष्ठा the daughter of वृषपवन् the Danava-king. The latter was the favourite. Hence शुक्र cursed him, and his youngest son by शर्मिष्ठा took upon himself the consequences of the curse (i.e. जरा) and relieved his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (साम्राज्य) । For details see Mahabharat Adiparvan.

2. आशीः—आशास्ते एताम् इति आ + शास इच्छायाम् + क्तिप् कर्मणि = आशिस, of which the nom. sing is आशीः । We may have here क्तिप् भावे also.

3. (a) अग्नीन्—Refers to the three fires of the साग्निक । (b) प्रदक्षिणीकुरुष्व—प्रदक्षिण + च्त्वि + कृ + लोट्स्व कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । No समास owing to the prohibition "उपपदमतिङ्" । If प्रदक्षिण be derived as an अव्ययीभाव (see on प्रदक्षिण करोति—Ante.) of the तिष्ठद्गु class further compounding is barred by the च in the rule "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" । 'किमर्थश्चकारः ? एवकाराद्यः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क्व मा भूत् ? प्रभृतीन्येव एकार्थीभावविषयानि भवन्ति नतु शब्दान्तरेण एकार्थीभाव' प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः" । To defend further compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense. According to him the Bhashyakara wants to say that तिष्ठद्गु &c. cannot follow but may lead in a compound. Thus परमतिष्ठद्गु is incorrect but तिष्ठद्गुप्रियः is allowable. Hence samasa with च्व leading is justifiable. We may also say in defence of such समास that the leading word is not प्रदक्षिणौ which is quite different, and is not of the तिष्ठद्गु class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix. Thus मनस् is प्रज्ञादि but मनस्विन् is not प्रज्ञादि । Hence, even accepting Kaiyyata's interpretation we see no bar to having प्रदक्षिणौकृत्य &c. But प्रदक्षिणौकृष्व being तिङन्त is not a compound. Also cp.—“अतिङन्तश्चायं समासः” ।

काश्यपः—वत्से—

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्णाः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तौर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै वैतानास्तत्त्वां वक्ष्यः पावयन्तु ॥१०॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति) ।

प्रतिष्ठस्वेदानोम् । (सदृष्टिचेपम्) क्व ते शाङ्गैरवमिभ्यः ?

KASYAPA—My child, let yonder sacrificial, fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places allotted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. (Sakuntala goes round the fires). Now proceed. (Looking round). Where are Sarnagarva and others ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

DISCIPLE (Entering)—Here we are, your reverence.

कश्यप इति । [“वत्से” (त-, न्या,)—“कृच्छ्रन्दसाशास्त्रे” (रा-, वि-, म-)] ॥

अमी इति । अन्वयः—अमी समिद्वन्तः, वेदिं परितः क्लृप्तधिष्णाः प्रान्तसंस्तौर्णदर्भा वैतानाः वक्ष्यः हव्यगन्धैः वः दुरितम् अपघ्नन्तः, त्वां पावयन्तु । व्याख्या—‘अमी’ दृश्यमानाः ‘समिधो’ यज्ञकाष्ठानि सन्ति येषां तादृशाः समिद्वन्ति इति । ‘वेदिं’ यज्ञ-वेदिकां परितः तस्या समन्तात् [तसन्तेन परिणामयोगि द्वितीया] ‘क्लृप्तानि’ विहितानि

‘धिष्ण्यानि’ स्थानानि येषां तथाविधाः [“धिष्ण्यं स्थाने गृहे” इत्यमरः] ‘प्रान्तेषु’ पार्श्वेषु संस्तीर्णाः’ आस्तृता ‘दर्भा’ कुशा येषां तथाविधाः (एभिर्विशेषणैर्याज्ञया इमे इति लभ्यते) ‘वितानस्य’ यज्ञस्य इमे ‘वैतानाः’ याज्ञयाः (“वितानं कदके यज्ञे” इति हैमः) ‘वह्नयः’ अग्नयः तैत्ताग्नयः ‘हव्यस्य’ आहुतः ‘गन्धैः’ पुनः पुनः प्राप्तेः गन्धैः (असकृदागतत्वात् बहुत्वम्—करणे श्या) ‘दुरितं पापम् अपघ्नन्तः सन्तः त्वां पावयन्तु’ शोधयन्तु ।

शकुन्तलेति । ‘प्रकृष्टत्व’ दक्षिणस्या’ दिशः, यद्वा—प्रकृष्टत्व’ दक्षिणस्य भागस्य इति ‘प्रदक्षिणम्’ (“तिष्ठद्गुप्रभृतो न च” इति ऋग्वेदीभावः) । तत् ‘करोति’ । यद्वा—दक्षिणं प्रगतः’ यः तथाविधम् (प्रादितत्—) ‘करोति’ । यावत् काश्यपः श्लोकं पठति तावत् शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति इति भावः । (मूलम् (त- न्या-)—, (रा-, वि-, म—एतत् न पठान्ति) ।

प्रतीति । ‘इदानीं प्रातःस्थ’ पन्थानं प्रतिपद्यस्व (“समवप्रावभाः स्थः” इत्यात्मने-पदम् । ‘दृष्टेः’ दर्शनस्य ‘क्षिपः’ पातनं तेन ‘सह’ । परितो विलोक्य इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) कृप्ताधिष्ण्याः—धिष्ण्य (= स्थान) is a rare word in later Sanskrit. The three fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण have allotted places round the altar. (b) समिदन्तः—समिधः सन्ति एषाम् इति समिध् + मतुप् । ध् becomes द् by the rule “भलां जशोऽन्ते” । (c) “वेदिं परितः दर्भाः” serve to show that the fire is sacrificial (वैतान) । On the efficacy of हव्यगन्ध compare “पुनानं पवनोद्धूतैर्मैराहुतिगन्धिभिः” “धूमाग्रं घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा” &c.—Rag.

2. Reading.—The words “ऋक्छन्दसाशास्त्रे” are out of place here. A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says. Yet ऋक्छन्दसा only explains the metre of the sloka following and आशास्त्रे gives it sense. These by no means help the actor who is none the worse by their omission.

3. प्रदक्षिणम्—this act is defined—“प्रसाय्यं दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः । विधा च वेष्टयेत् सम्यग्-देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥”—Sastrasara quoted by Vachaspati.

4. Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed. Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation.*

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

KASYAPA—Show your sister the way.

शाङ्गरवः—इत इतो भवतो (सवे परिक्रामन्ति) ।

SARNAGARVA—This way you go this way [All go round].

काश्यपः—भो भो सन्निहितास्तपोवनतरवः—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपौतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आदेय वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवतुप्रत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥११॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनोक्तमेभिरात्मनः ॥१२॥

KASYAPA—Ho ! Ho ! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered ; she who though found of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you ; she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all. [Making signs ; as if heard the note of a Kokila]. Sakuntala has her departure approved by trees, her companions during her stay in the forest. For by these, the sweet note of the cuckoo is made into their response.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

भगिन्या इति । 'आर्दश्य' दर्शय (अनेकार्थत्वात् दर्शनार्थं वर्तमानात् दिशिः णिच्) ।

भो इति । 'भोः' इति सम्बोधने । हे 'मन्निहिताः' ससीपस्थाः 'तपोवनतरवः' आश्रमद्रुमाः युष्माभिः सर्वैरनुज्ञायताम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

पातुमिति । अन्वयः—युष्मासु अपोतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति, भवतां स्नेहेन या प्रियमण्डनापि पल्लवं न आदत्ते वः आद्ये कुसुमप्रसूतिसमये यस्या उत्सवो भवति, सा इयं शकन्तला पतिगृहं याति । सर्वैरनुज्ञायताम् । व्याख्या—पीता इति लक्षण्या पीतजला इत्यर्थे प्रयुक्तम् । यद्वा—पीतं पानम् (नपुंसके भावे क्तः), तदस्तीषाम् इति पीताः पीतजलाः (अच्मत्वर्थीयः) । 'युष्मासु अपोतेषु' अपीतजलेषु असिक्तेषु इत्यर्थः, सतसु (भावे सप्तमी) 'या' शकन्तला 'प्रथमं' तद्दिने प्रथमं 'जलं पातुं न व्यवस्यति' यतने । प्रतिदिनं यस्याः प्रथमजलपानं वृक्षसेचनात् परमेव भवति कदापि न पूर्वम् । भवतां सम्बन्धे 'स्नेहेन' कृपया (हेतौ श्या) 'यः' शकन्तला 'प्रियं मण्डनं' भूषणं यस्याः तथाविधा 'अपि' अलङ्करणप्रिया अपि ('वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य वैकल्पिकः पूर्वनिपातः) 'पल्लवं' नवपत्रं 'न आदत्ते न गृह्णाति (कर्त्ताभिप्राये आत्मनेपदम्) 'वः' युष्माकम् 'आद्ये' प्रथमं 'कुसुमप्रसूत्याः' पुष्पप्रसवस्य प्रसूनाङ्गस्य 'समये' काले 'यस्याः' शकन्तलायाः 'उत्सवः' हर्षातिशयो 'भवति' । 'सा' भवदनुरागिणी 'इयं शकन्तला पतिगृहं' भक्त्युत्पन्नं भवनं याति युष्मान् विहाय प्रतिष्ठते । 'सर्वैः' युष्माभिः 'अनुज्ञायतां' गमनमनुमन्यताम् । ["अपोतेषु" (रा-, वि-, म-)—"असिक्तेषु" (त-, न्या) । "आद्ये" (रा-, वि-, म-)—"आदौ" (त-, न्या) ॥ "प्रसूति" (रा-, वि-, म-)—"प्रवृत्ति" (त- न्या)] ॥ कोकिलस्य रवं सूचयित्वा लक्षणेन विज्ञाप्य । आकारिङ्गिताभ्यां कोकिलरवश्रवणमभिनीय इत्यर्थः ॥

अनुसतेति । अन्वयः—इयं शकन्तला वनवासवन्धुभिः तरुभिः अनुगतगमना यतः एभिः कलं परभृतविरुतम् आत्मनः प्रतिवचनीकृतम् । व्याख्या—इयम् एषा प्रस्थानान्मुखी शकन्तला वनवासस्य आश्रमावस्थानस्य वन्धुभिः स्निग्धजनैः तरुभिः वृक्षैः अनुमतम् अनुज्ञातं गमनं पतिगृहयात्रा यस्याः तथाविधा जाता । कथमेवं ज्ञायते इत्याह—यत् यस्मात् एभिः तरुभिः कलं सधुरं परभृतस्य अन्यपुष्टस्य

कोकिलस्य विरुतं' मञ्जुकूजितम् आत्मनः' स्वस्य (जातावेकवचनम्) प्रतिचनं' प्रतुत्तरम् । अतत् तत् सम्पद्यमानं कृतम्' [इति चिवः] । यदनभिमतं स्यात् गृध्रवायसादीनां कटुरटितेन प्रतुत्तरं स्यात् । कोकिलकलकूजितेन तु गमनमनुमन्यते ॥ [यतः" (त- न्या-)—यथा" (रा- वि- म-) ॥ "आत्मनः" (त- न्या-)—ईदृशम्" (रा- वि- म-)] ॥

NOTES

1. सन्निहिताः—He addresses those that are सन्निहित (near); because they alone can hear him. But his speech is intended for all.

2. (a) अपीतेषु - पान means to drink. Trees may be said to drink water when they are watered. पीत = watered. But पीत usually means that which is drunk as in पीतं मधु, पीताः पेयाः &c. Here after the Bhasyakara we say पीत = पीतजल that which has taken its fill of water [this is by उपचार—transference of epithets], Or on the same authority ; पा + क्त भावे = पीतं पानम् a draught. पीतमस्ति एषाम् इति पीत + अच्मत्वर्थे = पीताः । Or If we are allowed to take पा here as अकर्मक [notwithstanding that जल is directly mentioned as कर्म] we may say पा + क्त कर्त्तरि पीताः those that have drunk water ; but this is not sound. See our notes under विदितः in Kirat I. [b] आदत्ते—आ + दा + लट् ते कर्त्तृभिः प्राये । "आदो दो—" does not apply; because that rule is to meet cases where the result does not benefit the agent. 'अकर्त्तृभिः प्रायार्थोऽयमारम्भः'—Vrittikara. Here आत्ममण्डनाभिप्रायम् आदानम् ॥ वि + अब + सो + लट्ति = व्यवस्यति ।

3. Remark—The figure is समासोक्ति [See under वातेरित &c. Act I]. The watering of the trees is likened to offering water by a sister to her brothers to drink. First show of flowers is indirectly compared to safe first delivery of a sister.

4. (a) अनुमतगमना—अनु मन + क्त कर्मणि अनुमतम् approved. Note that the क्त here is as usual ; in the अतीतकाल and not वर्तमाने । The rule "मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च" is permissive only (विधि) and not restrictive—नियमः । In other words it does not bar what is available अतीते ; but provides for what is not available

अप्राप्तस्य विधिरेष न हि प्राप्तस्य प्रतिषेधः । वर्त्तमाने एव इति नायं नियमः ।
[b] तरुभिः— Since the क्त in अनुसत is not वर्त्तमाने, the rule 'क्तस्य च वर्त्तमाने' does not apply; and the nominative of अनुसत does not take षष्ठी but अनुक्ते कर्त्तरी तृतीया । Compare पूजितो यः सुरासुरैः ; "तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्यथी" etc.

(.आकाशे)—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

च्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमरीचितापः ।

भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्चपन्थाः ॥ १३ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

IN THE AIR—May her path—with its stages made pleasanter by tanks that are green with lotus-beds—with the heat of the sun's rays allayed by shady trees—become one with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild and favourable breeze and one that is safe. (All listen with wonder).

रम्यान्तर इति । अन्वयः—कमलिनीहरितैः सरोभिः रम्यान्तरः, छायाद्रुमैर्निय-
मितार्कमरीचितापः, अस्याः पन्थाः कुशेशयरजोमृदुरेणुः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च भूयात्
व्याख्या—'कमलिनीभिः' पद्मिनीभिः, कमलवर्णैः ह्येतुभिः 'हरितैः' श्यामलैः 'सरोभिः'
जलाशयैः करणैः 'रम्याणि' श्यामत्वसंख्यात् मनोहराणि 'अन्तराणि' अवकाशाः यस्मिन्
तथाविधः, 'छायाप्रधानैः रुमैः' वृक्षैः [शाकपार्थिवादिः । यद्वा—छायाद्रुमी नमस्कृत्य
तैः कर्तृभिः] 'नियमितः' निवारितः 'अर्कमरीचिः' रविकरस्य 'तापी' यस्मिन् तथाविधः,
'अस्याः' शकुन्तलयाः 'पन्थाः' मार्गः 'कुशे' जले शने कशेशय' पद्मम् ("शयवास-
वासिष्वकालात्" इति सप्तम्या अलुक्] । तस्य 'रजांसि' परागा इव 'मृदवः' कोमलाः
'रेणवी' घूलयो यस्मिन् 'शान्तः' अप्रचण्डश्च 'अनुकूलः' सहाय्यो च पवनो'वातो यस्मिन्
तथाविधः, 'च शिवश्च' मङ्गलकरश्च, यद्वा—निरुद्धे गश्च 'भूयात्' इति इष्टाशंसा । अस्याः
वत्स मनोहरं सच्छायश्च । आशंसामहे सुखप्रचारमपि तस्या भूयात् गमने वातोऽनुकूलो

नातिचण्डश्च अस्तु, कल्याणश्च सर्वाङ्गीनं भवतु । [“अर्कमरौचि” (त- न्या-)—
‘अर्कमयूख’ (र-, वि-, म-)] ॥ ‘आकर्णयन्ति’ शृण्वन्ति (‘तत्करोति तदाचष्टे’
इति णिच्) । आकाशवाणी इति विस्मयः । किमियं वत्सलाया मेनकाया वाणी ?

NOTES

1. आकाशे—Note the distinction between this आकाशे and आकाशे in विष्कम्भक Act. III. Here the speaker there the addressee, is unseen.* Hence the usual “किं ब्रवीषि” etc.—are here absent. “किं ब्रवीष्ये वमित्यादि विना पाठं ब्रवीति यत् । अत्रैवानुक्तमपेक्षस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

2. (a) भूयात्—आशंसायां लिङ्, may it become. (b)* I have differed from commentators in explaining the आशंसा in the sloka. It is usual to take all the five attributives as entering into the आशंसा । Thus—रम्यान्तरो भूयात्, नियमिततापो भूयात्, मृदुरेणु-र्भूयात्, शान्तानुकूलपवनश्च भूयात्, शिवश्च भूयात् । But the tanks and trees are there already on the road. Hence रम्यान्तरत्व and नियमिततापत्व are accomplished facts. As such they cannot be part of आशंसा which is “अप्राप्तस्य इष्टार्थस्य प्राप्तमिच्छा” । Besides if all the five were intended the च would have been repeated four times, and not twice only as is necessary when there is समुच्चय of two things with a third (कुशेशयरजोमृदुरेणुः) । Prof. Gajendragadkar takes कुशेशयरजोमृदुरेणुत्व also as an accomplished fact. But it is not easy to believe that the whole length of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness. Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumblings. (c.f. अस्मिन्नलाक्षतनतोन्नतभुमिसागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति) ।

गौतमी—जादे, स्नादिजनसिणिद्धाहिं अण्णद्गमणासि
तवोवणदेवदाहिं । प्रणम भअवदीणं [जाते, स्नातिजनसिग्धाभिः
अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः] ।

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen. Bow to their majesties.

शकुन्तला (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्)—हला प्रियंवदे णं अज्जउत्तदंसणसमस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तोए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवदन्ति [हला प्रियंवदे, ननु आर्य्य-पुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवत्तेते] ।

SAKUNTALA (Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage.

जाते इति । 'ज्ञातिजन' इव ज्ञातय इव 'स्निग्धाभिः' सखेहाभिः 'तपोवनस्य देवताभिः अनुमतगमना असि' । 'भगवतीः' एताः वतदेवताः प्रणम' ।

हलेति । 'आर्य्यपुत्रस्य दर्शनेन उत्सुकाया' व्ययाया 'अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्याः मे चरणौ ननु दुःखेनैव 'पुरतः' अग्रतः प्रवत्तेते' गच्छतः । आत्मगतस्य दुःखस्य चरणयोरुपचारः । ["पुरतः" इति अत्रात्पन्नमव्ययं न तु पूर्वशब्दात् अतसुजादिप्रत्ययनिष्पन्नम् । तथा च दीक्षितः—"पुरत इति समानकालीनमित्यादिवत् अप्रामाणिकमेव"] ।

NOTES

1. (a) ज्ञातिजन &c.—ज्ञाति with क्तिच् is masculine. ज्ञातिजना इव स्निग्धाः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । (b) तपोवन &c.—कण्व says अनुमतगमना तरुभिः, and गौतमौ has अनुमतगमना देवताभिः i.e. the male actor refers to the male and the female to the females for sanction.

2. (a) ननु—Indicates अवधारण । See Tika. (b) आर्य्यपुत्र &c.—By the rule "प्रसितोत्सुखाभ्यां तृतीया च" we may have आर्य्यपुत्रदर्शननेन or आर्य्यपुत्रदर्शनं उत्सुका । सहसुपेति समासः ।

प्रियंवदा—ण केवलं तपोवनविरहकादरा सखी एव । तुष्टं
उवट्टिदविओअस्स तपोवनम्स वि अवत्थं पेक्ख दाव [न केवलं
तपोवनविरहकातरा सखी एव । त्वया उपस्थितवियोगस्य
तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत्] ।

उद्गलितदध्मकवला मिद्धं परिच्चत्तणञ्चणा मोरी ।

ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति असु विअ लदाओ ॥ १४ ॥

(उद्गलितदध्मकवला मृगौ परित्यक्तनर्त्तना मयूरी ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १४ ॥]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusa-grass; the peacocks have renounced their dance; twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears.

नैति । 'सखी' त्वं तपोवनविरहिण्य' आश्रमवियोगिन 'कातरा'—न केवलम्
इति 'एव' । किन्तु 'त्वया उपस्थितवियोगस्य' आश्रमविरहस्य, उपस्थितत्वविरहस्य
इत्यर्थः (सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः) 'आश्रमस्यापि अवस्थां दशं तावत्
प्रेक्षस्व' । तामेवावस्थां वर्णयति ।

उद्गलितेति । अन्वयः—मृगौ उद्गलितदध्मकवला, मयूरी परित्यक्तनर्त्तना, लताः
अपसृतपाण्डुपत्रा अश्रूणि मुञ्चन्तीव । व्याख्या—'मृगौ' मृगवधूः 'उद्गलितः' मुखात्
भ्रष्टः दध्मकवला' कुशग्रासी यस्याः तादृशी उड्डीवसुखी आस्ते 'मयूरी' मयूरवधूः
'परित्यक्तं' परिहृतं नर्त्तनं नृत्यं यया तादृशी तिष्ठति । 'लताः' व्रतत्यः 'अपसृतानि'
असकृत्च्युतानि 'पाण्डुपत्राणि' जीर्णपर्णानि याभ्यः तथाभूतः सत्यः 'अश्रूणि' नेत्र-
जलानि 'मुञ्चन्ति इव' लक्ष्यन्ते । ["मृगौ मयूरी" (त-, न्या-)—"मृगाः मयूराः"
(रा, वि, म)] ।

NOTES

1. (a) त्वया—तृतीया owing to the word वियोग which is जनार्थ । तृतीया in connection with जनार्थ words is indicated (ज्ञापित) by the rule 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः' which enjoins तृतीयातत्—with जनार्थ words. त्वया and वियोगः are परस्परसापेक्ष । Yet वियोग is compounded and त्वया left uncompounded, because the construction is obvious (गमक) in spite of the समास । See Tika. यदा—ऊह्य सहशब्दयोगे इथा । (b) अवस्थाम्—अव + स्था + अङ् भावे = अवस्था plight. The rule "स्था गा पा पचो भावे" attaches क्तिन् to स्था in the भाववाच्य and thus bars अङ् । Yet अवस्था is allowable because पाणिनि writes 'व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' with अङ् to स्था in the भाववाच्य ।

2. (a) Compare नृत्तं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दभानुपात्तान् विजहुर्हरिणः... तस्याः प्रपन्नसमदुःखभावम् अत्यन्तमासौद्र दितं वनेऽपि ॥ Raghva XIV. (b) मृगी-मयूरो लता are all in the feminine. This is natural, the speaker being a woman. See preceding pages,

शकुन्तला (स्मृत्वा)—ताद, लताबहिर्णिभं वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं (तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्वयिष्ये) ।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper sister Vanajyotsna.

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यालिहम् । इयं तावत् दक्षिणेन ।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here it is to the right.

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—वणजोसिणि, चूद-संगता वि मं पञ्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहुदि दूरपरिवट्टिणो दे क्खु भविस्सं (वनज्योत्स्ना, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः शाखावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्त्तिनी ते खलु भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—(Approaching and embracing the creeper) Vanajyotsna, though joined to the mango-tree, embrace me back with thy arms of twigs that proceed this way. From to-day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तलेति । 'स्मृत्वा' प्रियंवदया 'लता' शब्दोच्चारणात् स्मृतिः । लतारूपां 'भगिनौ' (शकपार्थिवादि) 'आमन्त्रयिष्ये' सम्भाष्य गमिष्यामि ।

अबैमीति । 'तस्यां' वनज्योत्स्नायां 'ते सोदर्यायाः' समानोदरे शयितायाः भगिन्या यः 'स्नेहः' ('समानोदरे शयितः' 'सोदराद् यः' इति यप्रत्ययः, स्त्रियां टाप) तम् 'अबैमि' जानामि । भगिन्यामिव वनज्योत्स्नायां ते स्नेह इति मे विदितम् । 'इयं तावद् दक्षिणेन' अदूरे दक्षिणभागे वर्तते । (सप्तम्यर्थे एनप्) । ['सोदर्यास्नेहम्' (वि-)—'सोदर्यस्नेहम्' (रा-, म-)—'सौहार्दम्' (त-, न्या) ॥

शकुन्तलेति । ['उपेत्य लतामालिङ्ग' (त-न्या-)—'लतामुपेत्य' (रा- वि-, म-)] ॥ वनज्योत्स्नेति । 'चूतेन सङ्गता अपि' मिलिता अपि (भर्तृमंशेषमुखेन अन्यविस्मृतिः शङ्किता अपिना) 'इतो गताभिः' लम्बिताभिः 'शाखारूपाभिः' वाहाभिः 'वाहुभिः' 'मां, प्रत्यालिङ्ग' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्गनं क रू । कारणमाह—'अद्य' अस्मिन् अहनि 'प्रभृतिः' (प्रभृति वा) आदिर्अस्मिन् कर्मणि तत् तथा ते दूरे परिवर्तते विहरति या तादृशौ 'खलु भविष्याम' । अतः परं दुर्लभदर्शनां मां प्रत्यालिङ्ग ।

NOTES

1. तावत्—Indicates अवधारण ।

2. सोदर्यास्नेहम् — समानोदरे शयिता इति समानोदर + य = सोदर्या lit. born of the same womb. Here a sister. समान becomes स optionally when य is to be attached and उदर follows. The rule is 'विभाषोदरे' । Hence the forms—सोदर्या and समानोदर्या । तस्याः स्नेहः । With the reading सोदर्यस्नेह derive समानोदरे शयितं सोदर्यम् । सामान्ये नपुंसकम् । तस्यस्नेहः । The Beng. reading सौहार्दम् improves the style.

3. अद्यप्रभृति—प्रभृति is usually [thought not necessarily] an अव्यय implying limit [अधि] or beginning (आदि) । In the 1st case, it enjoins पञ्चमी as in कात्तिक्याः प्रभृति । In the 2nd case सप्तमी is the विभक्ति, as here.

काश्यापः—

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥१५॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake a husband equal to yourself ; this Navamalika has her union with mango-tree. Now I am relieved of my anxiety for it and for you. This way go back to the road.

शकुन्तला (सख्यौ प्रति)—हला एषा दुवेणं वी हृत्ये
णिक्खेबो [हला एषा द्वयोयुवयोहंस्ते निक्षेपः] ।

SAKUNTALA (To her friends)—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you.

उभे—अअं जणो कस्स हृत्ये समप्पिदो (अयं कस्य
हस्ते समर्पितः] । (वाष्पं विहरतः) ।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted ?
(Shed tears.)

सङ्कल्पितमिति । अन्वयः...मया तवार्थे प्रथममेव सङ्कल्पितम् आत्मसदृशं भर्तारं त्वं सुकृतैर्गता । इयं नवमालिका चूतेन संश्रितवती । सम्प्रति अहम् अस्यां त्वयि च वीतचिन्तः । व्याख्या—‘मया तवार्थे’ त्वान्नमित्तं ‘प्रथममेव’ दुष्यन्तमेव तपोवनागमनान् प्रागेव ‘सङ्कल्पितं मनसा अभीप्सितम् ‘आत्मनः’ तव ‘सदृशं योग्यं ‘भर्तारं’ पतिं ‘त्व’ सुकृतैः’ निजपुण्यैः सत्प्रयासं विनैव ‘गता’ प्राप्ता । ‘इयं’ पुरोवर्तिनी ‘नवमालिका’ वनज्योत्स्ना ‘चूतेन ‘संश्रितं’ संश्रयः [भावे क्तः] अस्ति यस्याः तादृशी जाता [संश्रितशब्दान्मतुप] । इत्य ‘सम्प्रति’ अधुना अहम् ‘अस्यां’ नवमालिकायां

‘त्वयि च’ विषये ‘वीता’ विगता ‘चिन्ता’ उत्कण्ठा यस्य तथाविधः संबन्धः । इ-
कन्ये मे त्वञ्च वनज्योत्स्ना च । इ- अपि पावस्ये । तन्निश्चिन्तोऽहम् । [मूलम्
(रा- वि- म-)—‘त्वदर्थं’ स्वगुणैर्गतासि । अस्यास्तु सम्प्राति वरं त्वयि वीतचिन्तः
कान्तं समौपसहकारमिमं करिष्ये ॥’ (त- न्या-) ॥

इति इति । ‘इतः’ अस्यां दिशि ‘पन्यान’ गन्तव्यं मार्गं ‘प्रतिपद्यस्व’ प्रतिगच्छ ।
हलेति । ‘एषा’ वनज्योत्स्ना युवयोर्हस्ते निक्षेपः न्यासः ।

अयमिति । ‘अग्रजनः’ एष सखाजनः । आवां इ- इत्यर्थः । (वाष्पम्’ अशु-
‘विहरतः’ मुञ्चतः) ।

NOTES

1. (a) अग्रे—An अग्र्य similar to कृते in meaning. (b) संश्रित-
वती—Do not derive with कृवतु because the root being सकर्मक
we shall then have चृतुस् कर्मणि द्वितीया instead of चूतेन = सहाये-
र्या । See Tika. (c) वीतचिन्तः—वि विशेषेण + इ + क्त कर्तरि = वीता
gone. See Tika. (d) The Beng. reading is evidently vicious.
वनज्योत्स्ना is already married. See चूतसङ्गता above, Also see
Act. I.

2. विहरतः = ह means प्रापण । विशेषेण हरतः वहिः प्रापयतः विहरतः ।

3. Remark—The marriage of the mango-tree with a cree-
per reminds us the sloka...“मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च
नान्विमौ”...Raghu.

काशपः—अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतोभ्यामेव स्थिरो-
कर्त्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA...No weeping, Anasuya. Sakuntala has to be
steadied indeed by you two. [They all go round].

शकुन्तला—तादृ, एसा उडअपज्जन्तचारिणो गव्भमन्यरा
मिअवह्ण जदा अनघप्पसवा होइ तदा मे कंबि पिअणिवेदइत्तिअं
विसज्जइस्सह [तात, एषा उटजपर्यन्तचारिणो गर्भमन्यरामृगवधूः
यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे किमपि प्रियनिवेदयितारं
विसर्जयिष्यथ] ।

SAKUNTALA—Father, when this doe, slow because of foetus and roaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news.

कश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

KASYAPA—I shall not forget this.

शकुन्तला (गतिभङ्गं रूपयित्वा)—को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ [को नु खुल्ले ष निवसने मे सज्जते] । (परावर्त्तते) ।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe ? (Turns round).

अनुसूये इति । 'रुदित्वा अलम्' [अलंयोगात् क्त्वा] । 'ननु' कुत्सने । 'भव-
तीभ्यामेव' नान्येन 'शकुन्तला स्थिरोक्तव्या' रोदनात् वारयितव्या । रोदननिषेधे
नियुक्ता स्वयं रोदिषि इति कुत्सितमेतत् ।

तातेति । 'एषा गर्भेण गर्भभारेण 'मथुरा' मन्दगतिः अतएव 'उटनस्य' पथं-
शालायाः 'पथ्यन्तेषु प्रान्तभूमिषु 'चरति' या तथाविधा, आसन्नप्रसवा इत्यर्थः मृगवधूः
यदा अनघः' अव्यसनः सुख इत्यर्थः 'प्रसवो' यस्याः तादृशी 'भवति तदा मे कमपि
प्रियनिवेदयितार' शुभवार्त्ताहरं 'विसर्जयिष्यथ । सुखेन प्रसूता इति वार्त्ता मे
प्रेरयितव्या ।

शकुन्तलेति । 'गतेः' गमनस्य 'भङ्ग' बाधां 'रूपयित्वा' अभिनीय । 'निवसने' वस्त्रे
'सज्जते' लगति ("यदभिप्रायेषु सज्जते" इति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम्) । 'परावर्त्तते'
वलितकन्धरा पश्चात् अवलोकयति । ["सज्जते" (रा-, वि-) "सज्जति" (म-)—] ।

NOTES

1. (a) अलं रुदित्वा—Optionally अलं रोदनेन by the rule 'अलं
खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा'—अलम् and खलु implying prohibition
give क्त्वा optionally, cp. 'अलमन्यथा सम्भाव्य' Act. I pp. 173. [b] ननु
implies censure. The censure is—You have to comfort her,
but you are weeping !

2. उटज &c.—उटजपथ्यन्त + चर + णिनि + कर्त्तरि • ताच्छील्ये । It.

cannot travel far because गर्भनन्यरा । (b) अनघ &c.—“अघं व्यसन-पापयोः” । अघ is here व्यसन calamity. अविद्यमानमघम् अस्मिन् अनघः safe &c. [b] etc.—प्रियं साधु निवेदयति इति प्रिय + नि + विद + णिच् + तन् कर्त्तरि साधुकारिणि ।

3. इदम्—कर्मविवक्षां द्वितीया । षष्ठी is attached when there शेषविवक्षा ।

4. सज्जते—सज्ज + लट् ते । The root is उभयपदी, “यदभिप्रायेषु सज्जते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

काशपः—वत्से—

यस्य त्वया ब्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवां मृगस्ते ॥१६॥

KASYAPA—My child, that adopted child of yours, the fawn of whose mouth pricked by kusa points, the healing oil of Ingudi was poured by you, and who was reared by you with handfuls of Shyamaka grains, does not leave your track.

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिच्छादणिं मं अणुसरसि ।
अचिरप्सूदाए जणणीए विणा विवद्धिदो एव्व । दाणिं वि
मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्मदि । निवत्तेहि दाव (वत्स,
किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या
विना विवर्द्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तात-
श्चिन्तयिष्यति । निवर्त्तस्व तावत्) । (रुदतो प्रस्थिता) ।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who is leaving your company ? Without the mother that was just delivered of you, you were indeed reared. Now too, forsaken as you are by me father will look after you. Do then go back [Proceeds weeping].

यस्येति । अन्ययः—यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे त्वया ब्रणविरोपणम् इङ्गुदीनां तैलं
न्यषिच्यत, सः अयं श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकः पुत्रकृतको मृगः ते पदवीं न जहाति ।
व्याख्या—‘यस्य कुशानां सूचिभिः’ सूचितीक्ष्णैः अग्नैः ‘विद्धे’ विच्यते ‘मुखे त्वया
ब्रणानां विरोपणं’ शोधकं, चतशोषणम् ‘इङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत’ निषिक्तम् सः अव
श्यामाकानां धान्यविशेषणां मुष्टिभिः ‘त्वद्दत्ताभिः’ परिवर्द्धितकः अनुकम्पया पोषितः
(अनुकम्पायां कः) चतेन सुखेन अत्तुमसमर्थो वराको मुष्टिशः श्यामाकं मुखे दत्त्वा
वर्द्धितः, ‘कृतकः’ कृत्रिमः ‘पुत्रः’ (मयूरव्यंसकादिः) ‘मृगः’ ते पदवीं पन्थानं न
‘जहाति’ न मुञ्चति । यत्र त्वं यासि सोऽपि स्नेहात् तत्रैव याति ।

वत्सेति । ‘सहवास’ संसर्गं ‘परित्यजति’ या तथाविधां ‘मां किमनुसरसि’ ।
‘अचिरं प्रसूता’ या ‘जननी’ निजमाता मृगौ, तथा ‘बिना विवर्द्धित एव’ न च मृतः ।
‘इदानीमपि मया’ कृत्तिमया जनन्या ‘विवर्द्धितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । सद्योजातोऽपि
मात्रा त्यक्तो न मृतः, अधुना वर्द्धितस्य, उपमात्रा त्यक्तस्य, मातामहेन च चिन्तितस्य का
चतिः ? ‘रुदती’ नैवजलं मुञ्चन्ती एव प्रस्थिता’ चलिता ।

NOTES

1. (a) ब्रणविरोपणम्—वि + रुह + णिच् + लुट् करणे = विरोपणम् or
विरोहणम् healing. See Tika. (b) न्यषिच्यत—नि + सिच् + लङ् त कर्मणि ।
In लङ् this becomes नि + असिच् &c.—Thus अ intervenes be-
tween इ and स yet we have ष by the rule ‘प्राक्सितादङ् व्यवायेऽपि’
which applies to roots सुनोति, सुवति &c.—up to सेव (Pan. 8. III.
70). This includes सिच् । (c) कुशसूचिविद्धे—This explains the
necessity of feeding. With the mouth-sore (विद्ध) it was un-
able to eat so had to be nursed. (d) पुत्र &c.—कृतक is कृत्रिम (कृत
एव) false. Compare कृतककोपम् Act I—Beng. Rec. कृतकः पुत्रः gives
पुत्रकृतकः instead of कृतकपुत्रः (see Tika). Or पुत्रश्चासौ कृतकश्च पुत्रकृतकः
कर्मधा—See also our notes on अपत्यकृतिकाम्—Uttaracharit Act I.

2. सहवास—&c.—सह is similar सहश । सहवासः similar life,
i.e. एकवावस्थानम्, संसर्गः । कर्मधा—। तं साधु परित्यजतीति सहवास + परि +
न्यज + धिनुण् साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

3. (a) विवर्द्धित एव—The force is—There was every likeli-
of your dying, but you grew. (b) चिन्तयिष्यति—Your own
mother left you when you were too young to help yourself.
You are now grown up and only your adoptive mother is
leaving you ; besides, there is your grand-father to look after
you. So take heart.*

काश्यपः—वत्से, अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-
मालोकय ।

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमौभवन्ति ॥ १७ ॥

KASYAPA—My child weeping is useless. Be steady-
Watch the track. By firmness, have the flow of tears
stopped—tears that have obstructed the operation of your
eyes of which the eyelashes are turned up. Your steps are
indeed getting irregular on this ground where you have not
noticed the high and low places.

काश्यप इति । 'रुदितेन' रोदनेन (भावे क्तः) 'अलं', मा रोदोः इत्यर्थः ।
'इतः' अस्मिन् देशे 'पन्थानमालोकय मार्गे' प्रति सावधाना भव । कारणमाह—

उत्पक्ष्मेति । अन्वयः—उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाष्पं स्थिरतया विरतानु-
बन्धं कुरु । अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमौभवन्ति खलु ।
व्याख्या—'उद्गतानि पक्षाणि, लोमानि ययोः तादृशयोः' 'नयनयोः' सम्बन्धे 'उप-
रुद्धा' व्याहृता 'वृत्तिः' व्यापारो नेत्रव्यापार इत्यर्थः येन तादृशं 'वाष्पं' नेत्रजलं
'स्थिरतया' धीरतया (हेतौ ३या) 'विरतः' निवृत्तः 'अनुबन्धः' प्रवाहो यस्य तथाविधं
कुरु । धैर्यं भवत्वान्न नेत्रजलं निवर्तय । 'अलक्षितः' अदृष्टः 'नतः' निम्नः 'उन्नतः'

उच्चस्र 'भूमिभागः' यस्मिन् तादृशे 'अस्मिन् मार्गे' वत्सनि 'ते पदानि पादपाताः अवि-
षमाणि 'विषमाणि' सम्पद्यमानानि 'भवन्ति खलु' तन्मया निषिध्यते (खलु निषेधे ।
“निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु” इत्यमरः) । निर्गतमपि जलं पक्ष्मसु स्थितं
सत् दृष्टिं रुणद्धि । भूमिश्च नतोन्नता । तेन गतिर्वार्हयते । तत् स्थिरा भव नैव-
जलं संहार पन्थानमालोकय इति पूर्वेण सम्बन्धः । [“विरतानुबन्ध” (वि- म-)—
“विहृतानुबन्ध” (रा)—‘शियिलानुबन्ध’ (त- न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) उत्पक्ष्मणीः—Up-turned eyelashes are considered as enhancing beauty. Here Prof. Gajendragadkar objects—
“...a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly proper in Kasyapa's speech.” I do not say that Kasyapa did refer to her enhanced beauty. I merely state a fact—
point of excellence furnished her by nature. But even if Kasyapa did refer to her beauty the reference would not be improper. All depends upon the motive. To a child its mother is the most handsome woman in the world ; so is the child to its mother or the father. They would like to dwell upon this handsomeness. Thus the illustrious Sankaracharya speaks of the वपुस् of Gauri, whom he regards as his mother, in this strain—

“मञ्जीरशोभितचरणं बलिशोभिमध्यं

हाराभिरामकुचमम्बुरुहायतात्त्याः” ।

Prof. G. takes उत्पक्ष्मन् to imply that the eyes were deliberately kept upon. Hence he says ‘the eyes remain full of tears. For, unless the eyelashes come down...tears do not fall to the ground...eyes are not cleared of tears which consequently obstructed their operation.’

When so saying Prof. G. overlooks two obvious difficulties.—(1) No reason is given in the text why Sakuntala deliberately kept her eyes open and did not wink. (2) The verse speaks of अनुबन्ध of tears. Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) अलक्षित &c.—Tears prevent proper watching of the road (c) पदामि विषमीभवन्ति—Hence watch the road (पथानमालोकय) । विषम + च्चि + भू + लट् अन्ति । (d) खलु—अवधारणे or निषेधे । See Tika also.

2. Reading—The reading शिथिलानुबन्धम् as occurs in the Beng. Recn, is supported by भोज in the सरस्वतीकण्ठाभरण ।

शाङ्गारवः—भगवन्नोदकान्तं सिन्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम्, अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that an affectionate person has to be followed up to the water's edge. Well, this is the edge of a lake. It behoves thee to return, having advised us here.

काशपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामश्रयामः । (सवे परिक्रम्य स्थिताः) ।

काशपः (आत्मगतम्)—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति) ।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his honour Dushyanta can indeed be sent by me ? (Meditates.)

भगवन्निति । उदकस्य अन्तः सीमा 'उदकान्तः' जलप्रान्तः, आ उदकान्तात् 'ओदकान्तम्' जलप्रान्तपर्यन्तम् (अव्ययीभावः) 'सिन्धो' वत्सली 'जनः अनुगन्तव्य इति श्रूयते' एतद्धि शास्त्रम् । 'तत्' तस्मात् 'इदं सरसः तीरं' तटं जलप्रान्त इत्यर्थः । अतः परं भगवता न गन्तव्यम् । 'अत्र सन्दिश्य ; सन्देशमुच्चार्य' प्रतिगन्तुमर्हसि ["ओदकान्तम् (त- न्या-)—ओदकान्तात्" (म)—"उदकान्तम्" (रा- वि-)] ।

तेमेति । क्षीरप्रदो वृक्षः 'क्षीरवृक्षः' वटभेदः (शाकपार्थिवादिः) तस्य 'छायाम्' आश्रयामः आश्रित्य सन्दिशाम इत्यर्थः । 'सवे' अभिनेतारो जनाः 'परिक्रम्य' रङ्गमञ्चे परितो भ्रान्त्वा 'स्थिताः' गमनाद्विरताः ।

किमिति । दुष्यन्तस्य युक्तरूपं योग्यम् 'अस्माभिः' मादृशैर्जनैः 'किं न खलु सन्देष्टवाम्' । वक्ता अहं काश्यपसगोत्रः श्रोता पुरुकुलधुरन्धरो राजा दुष्यन्तः । तत् किञ्च उक्तं स्यात् । (चिन्तयति ध्यायति-युक्तायुक्तं विचारयति) ।

NOTES

1. (a) ओदकान्तम्—The अवयवीभाव is optional by the rule "आङ्मर्यादाभिविध्योः" । Here the sense is मर्यादा (exclusion). Hence the forms ओदकान्तम् (compounded द्वितीयान्त, क्रिं विं) and ओदकान्तात् (uncompounded). The सन्धि is allowable because by the rule "निपात एकाजनाङ्" आङ् is not a प्रगल्भ । Also आ meaning मर्यादा or अभिविधि is really आङ् from which ङ् has disappeared (ङित्) । Compare—ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ चयः । एतमातं चितं विद्याह्वयस्मरणयोरङित् ॥"—Bhashya. (b) Monier-Williams reads ओदकान्तात् uncompounded. 'ओदकान्तं स्निग्धो जनोनुगन्तव्यः' seems to be an old saying. The Bhashya perhaps refers to it when it says 'आ उदकान्तात् ओदकान्तात्' । This to a certain extent favour M. W. But all others have the मकरान्त reading.

2. युक्तरूपम्—अतिशयेन युक्तम् इति युक्त + रूपप् प्रशंसायाम् । Construe दुष्यन्तस्य युक्तरूपम् or दुष्यन्तस्य सन्देष्टवाम् ।

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—हला पेक्ख । णलिणौपत्तान्दरिदं वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाइ आरडदि । दुक्करं अहं करेमि । [हला प्रेक्षस्व । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचर-मपश्यन्ती आतुरा चक्वाकौ आरटति । दुष्करमहं करोमि] ।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakravaki shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves. I am doing what is difficult to do. ।

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि [सखि, मा एव मन्त्रयस्व] ।

एसा वि पिण्ण बिना गमेइ रअणिं विसाददीहअरं ।

गरुअं विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावेदि ॥ १७ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुरुं पि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥२७॥]

ANASUYA—Friend, do not say so. She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy.

हलेति । नलिनीपत्रैः कमलदलैः अन्तरितं वावहतम् अपि सहचरं चक्रवाकम् 'अपश्यन्ती', न तु प्रनष्टमपश्यन्तौ आतुरा चक्रवाकी आरटति विरौति । अहं दुष्करम् अतिकठोरं करोमि । चक्रवाकी प्रियस्य पवान्तरमपि न सहते अहन्तु वन-गिर्यादीनामपि वावधानं गणयामि प्रियस्य । का एवमन्या कुर्यात् । एतत् दुष्करकरणं 'प्रेक्ष' । [तथा च भासः—दुष्करं खल्वहं करोमि—स्वप्ननाटकम्] ।

अनसूयेति । मा एवं मन्वयस्व भाषस्व [मा शब्दोऽयं माङ् शब्दात् भिन्नः । तेन न लुङ् ; 'मा गच्छ वृकेभ्यः' इत्यत्र यथा] ।

एषेति । अन्वयः—एषापि प्रियेण विना विषाददीर्घतरां रजनीं गमयति । आशाबन्धः गुरु अपि विरहदुःखं साहयति । वाख्या—'एषा' चक्रवाकी 'अपि प्रियेण' चक्रवाकेण 'विना' तद्वियोगजेन 'विषादेन दीर्घतरां पूर्वतो दीर्घत्वेन अनुमिताम् [बुद्धिस्थां पूर्वावस्थामपेक्ष्य अतिशयः । तेन तरप्] रजनीं गमयति' यापयति [निशि वियुक्तौ चक्रवाकौ तिष्ठत इति प्रसिद्धिः] । एषा अपि दुष्करं करोति न त्वमेव केवलम् । अत्र कारणम्—'आशारूपी यो 'बन्धः' बन्धनं स 'गुरु' दुर्वहम् 'अपि विरहस्य दुःखं' पीडां वियोगव्याथां 'साहयति' विरहिभिर्वाहयति । [हेतुमस्मिन् । विरही विरहदुःखं सहते—आशाबन्धः विरहिणा विरहदुःखं साहयति इति] यथा गुरु किञ्चित् वस्तु दुर्वहं नागदन्तकादिषु बद्धं भवति आशया बद्धी विरहभारोऽपि तथा ।

NOTES

1. प्रेक्ष—ईक्षण is not necessarily to see. It may mean seeing or considering, or noting &c. as in समीक्ष्यकारिन्, परीक्षण &c. The object of प्रेक्ष is the whole fact.—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills. Or, no comparison is intended ; ईक्षण is seeing ; the कर्म is the आरटन of the चक्रवाकौ ।

2. (a) रजनीम्—रजनी गच्छति इति रजनीं गमयति । अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा by the rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययसन्तर्गदशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ' । (b) साहयति—The nominative is विरहिणा understood. See Tika (d) The words गुरु (heavy) and बन्ध (knot) suggest that विरहदूःख is a weight. This is उत्प्रेक्षा । गुरु is श्लिष्ट meaning दूःसह when दूःख is considered by itself, and दूर्वह if thought of as a weight. Thus रूपक and श्लेष here help the उत्प्रेक्षा । There is अर्थान्तरन्यास also.

3. Remark—For parallel passages compare—

'मनोरथेन जीवामि' — Bhasa in Swapna.

'आशाबन्धः कुसुमसदृशः' प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगेरुणद्धि'—Meghadutam.

'आशातन्तुर्न च कथमप्यत्यन्तमुच्छेदनीयः प्राण-

वाणः कथमपि करोत्यायताक्ष्याः सः एकः'—Mal. IX,

काशपः—शाङ्गैरव, इति त्वया महचनात् स राजा

शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you this in my words, having placed Sakuntala in front.

शाङ्गैरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

SARNAGARVA—Let your reverence command.

काशपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलज्वात्मनस्-

त्वय्यस्याः कथमप्यवान्भवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया ।

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १८ ॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is self-restraint, of the high family of yourself too, and of that flow

of affection of her towards you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives, More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife's relatives.

काशप इति । 'त्वया मद्बचनात्' मद्बचनमवलम्बा [ल्यव्लोपे कसंणि पञ्चमी] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य' अग्रतो निधाय 'इति वक्तव्यः' एवम् अभिधातव्यः ।

अस्माणि । अन्वय — संयमधनान् अस्मान्, आत्मनः उच्चैः कुलञ्च, त्वयि अस्या कथमपि अवान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च साधु विचिन्त्या त्वया इयं दारेषु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं दृश्या । अतः परं भाग्यायत्तम् । तत् खलु वधुवन्धुभिर्न वाच्यम् । व्याख्या—'संयमः आत्मदमनमेव 'धनं' येषां तथाविधान् 'अस्मान्' मद्बिधान् तापसान् ('अस्मान्' = माम् — इति पक्षे तु 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति ! अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या इति विधेयत्वं न व्याख्याय तत् परिहाय्यम्) 'आत्मनः स्वस्य 'उच्चैः कुलञ्च' पौरव' वंशञ्च 'त्वयि भवद्विषये 'अस्याः' शकुन्तलयाः 'कथमपि अवान्धवकृतां सर्वथा बन्धुजनप्रयासं विनैव घटितां ताम्' अतिशयितां 'स्नेहप्रवृत्तिञ्च' भावानुबन्धञ्च 'साधु' समाक् 'विचिन्त्या' अनुध्याय 'त्वया इयं' शकुन्तला 'दारेषु' पत्नीषु [दारशब्दः पुंसि बहुत्वे । अधिकरणे सप्तमी] 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्यर्थः या 'प्रतिपत्तिः' गौरवम् ('प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्ता प्रवृत्तौ प्रागल्भ्या बाधे' इति हैमः) तत् पूर्वकम् अगौरवभेदेन इत्यर्थः 'दृश्या' सम्भावया । तथा कृते मम संयमस्य तव वशोन्नतेः अस्याः स्नेहप्रकर्षस्य च सदृशं भवति । 'अतः' अस्मात् अगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम् अधिकं गौरवाधिक्येन दर्शनमित्यर्थः, 'भाग्याधीनम् । 'तत् खलु' गौरवाधिक्येन दर्शनं किल 'वध्वा बन्धुभिः' पित्रादिभिः 'न वाच्यं' न शंसनीयम् ।

NOTES

1. (a) अस्मान्—Refers to ascetics in general ; hence plural. If taken to refer to कण्व alone, then the construction must be अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या—considering me as rich in self-restraint, and not संयमधनान् अस्मान् विचिन्त्या—thinking of me who is rich in selfrestraint. The reason is अस्मद् will not take the plural when referring to one object only, if there is a विशेषणपद

in the वाक्य ['सविशेषणानां प्रतिषेधः'] । Hence for the plural, संयमधन has to be predicated (विधेय) of अस्मद् । सम् + यम + अप् भावे = यमः । स धनं येषाम्, बहु । See Tika. (b) अस्याः—शेषे षष्ठी । Not कृदयोगे कर्त्तरि षष्ठी । the कृत् in प्रवृत्ति gives षष्ठी to मूढे which is then compounded. (c) ताम्—that flow of affection—प्रसिद्धार्थ ! Hence no यच्छब्द is necessary. Comp—'तं केशपाशं प्रसमीच्या कुर्णुर्वालप्रियत्व' शिथिलं चमयः"—Kumara. (d) सामान्या &c.—सामान्या प्रतिपत्तिः, कर्मधा—। सा पूर्वा यस्मिन् कर्मणि तत् सामान्याप्रतिपत्तिपूर्वकम् । तदेव इति स्वार्थे कन् । the समासान्त कप् will not give ऋस्व in पूर्वा because of the prohibition 'न कपि' । (e) भाग्यायत्तम्—आ + यत् + क्त कर्मणि = आयत्तम् Retriected. भाग्ये आयत्तम् । सहसुपेति समासः ।

शाङ्ग रवः—गृहीतः सन्देशः ।

SARNAGARVA—The message is recieved.

काश्यापः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, though dwellers of the forest, we are acquainted with worldly matters.

शाङ्ग रवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

SARNGARAVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence.

शङ्करव इति । 'सन्देशो' वाचिकः 'गृहीतः' मनसि कृतः ।

काश्याप इति । 'इदानीम्' अधुना भर्त्तुः भवनप्रवेशकाले 'त्वम् अनुशासनीया' उपदेष्टव्या 'असि' । 'वनम् औकः' भवनं येषां तधाविधा जनाः 'लौकिकज्ञा' लौकिकज्ञानाभिज्ञा अतः उपदेशनसमर्थाः ।

शङ्करव इति । न खलु न नूनं धीमतां 'कश्चित् अविषयः' अज्ञेयो 'नाम' (नाम इति सम्भावे) । प्राज्ञैः ध्यानवद्भिः सर्वमेव ज्ञायते ।

NOTES

1. (a) इदानीम्—Now i.e. on the occasion of your entering a new life. (b) अनुशासनीया—The अनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा = लोके विदितम् or भवम् इति लोक + ठञ् = लौकिकम् wordly. तत् जानन्ति इति लौकिक + ज्ञा + क कर्त्तरि । Or—लौकिकस्य ज्ञाः, इतत् । (d) वयम्—For plural, take the whole of वनौकसोऽपि सन्तो न्यौकिकज्ञाः as the predicate ; otherwise the Varttika 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' will interfere.

काशपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नोजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्टं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence, thou shouldst always await upon thy superiors ; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants ; shouldst be without arrogance in enjoyments. Thus do young females rich the status of matrons. The perverse are the banes of their family. How does Gautami think ?

गौतमी—एत्तिओ बहजणस्स उवदेसो । जादे, एदं कखु सव्वं ओधारिहि [एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय] ।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this.

काशप इति । 'सा' मया उपदिष्टा त्वम् इतः' अस्मात् स्थानात् 'पतिः कुलं' गृहं भर्तृभवनम् ("कुलं जनपदे गृहे" इति विश्वः) 'प्राप्य'—

शुश्रूषस्वेति । अन्वयः—गुरुन् शुश्रूषस्व, सपत्नोजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु, विप्र-कृतापि रोषणतया भर्तुः प्रतीपं मास्म गमः, परिजने भूयिष्टं दक्षिणा भव, भोगेषु अनुत्सेकिनी भव । एव' युवतयो गृहिणीपदं यान्ति । वामाः कुलस्य आधयः ॥ यद्वा—

युवतयो वामाः एव कुलस्य आधयः (सत्यः) गृहिणीपदं यान्ति । व्याख्या—‘गुरुन्’ शश्वृप्रसृतोन् शश्वृषस्व’ परिचर (‘शश्वृषा परिचर्या च’ इति विकारुशेषः । ‘ज्ञाश्वृष्मृदृशां सनः’ इत्यात्मनेपदं नित्यम्] । ‘सपत्नीनां जने समूहे ‘प्रियसख्याः वृत्ति’ व्यापारं ‘कुरु’ । सपत्नीषु प्रियसखीव वत्तस्व । ‘विप्रकृता’ पत्या अवमानिता ‘अपि रोषणतया क्रोधनतया क्रुद्धभावेन इत्यर्थः ‘भर्तुः’ पत्युः ‘प्रतीप’ प्रतिकूलं ‘मास्म गमः’ मा गाः ‘परिजने’ सेवकेषु ‘भूयिष्ठ’ बाहुल्येन ‘दक्षिणा’ उदारा ‘भव’, ‘भोगेषु’ समृद्धिषु अनुत्सेकिनी’ अगर्विता भव । ‘एवम्’ अनेन प्रकारेण ‘युवतयः’ तरुण्यः ‘गृहिणी-पदं गृहकृत्तारं अधिकारं ‘यान्ति’ लभन्ते । ‘वामाः’ प्रतिकूलाः’ विपरोतचारिण्यो वध्वः ‘कुलस्य’ गृहस्य ‘आधयः’ मनःपौडाखरूपः [‘आधिर्मानसपौडाया’ प्रत्याशयाश्च वन्धके व्यसने चाप्यधिष्ठाने’ इति विश्वः] ॥ यद्वा—‘युवतयो’ नवे वयसि वर्तमानाः ‘वामाः’ स्त्रियः [‘विद्याद्वामामपि स्त्रियाम्’ इति विश्वः] ‘एवम्’ अनेन प्रकारेण कुलस्य गृहस्य ‘आधयः’ अधिष्ठानानि, कुलालम्बभूताः सत्यः [‘आधिः...अधिष्ठाने’ इति प्रागुक्तो विश्वः] ‘गृहिन्याः पदम्’ अधिकारं ‘यान्ति’ गृहावलम्बनत्वात् अन्वर्थेन गृहिणीशब्देन अभिधीयन्ते इति भावः ।* [‘भोगेषु’ (मो- त-, न्या-)—‘भाग्येषु’ (रा-, वि)] ।

कथमिति । ‘गौतमी [वा इति विकल्पे] ‘कथं’ ‘केन प्रकारेण’ मन्यते’ अवधारयति । मदुक्तं युक्तं न वा गौतमी वदतु । स्वयं जानन्नपि दाक्षिण्यात् गौतम्या अभिमतं जिज्ञासते ।

गौतमीति ‘बधूजनस्य एतावान्’ एतन्मात्रम् ‘उपदेशः’ परं ज्ञातव्यं किमप्यस्ति तासाम् ? ‘अवधारय’ हृदये करुष्व ।

NOTES

1. [a] शश्वृषस्व—शु + सन् + लोट् स्व । The आत्मनेपद is due to the rule ‘ज्ञाश्वृष्मृदृशां सनः’ which bars the rule ‘पूर्ववत् सनः’ । Thus though शु is परस्मैपदौ, the सन्नन्त root is always आत्मनेपदौ । [b] सपत्नीजने—समानः पतिः आसाम् gives समान+पद् by the rule ‘नित्यं’ ‘सपत्नीदिषु’ । Next we get डीप् in the feminine because the word has become नकारान्त । This gives समानपत्नी । समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—‘समानादिषु’

इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम्'—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रतिकूलमपाम् इति प्रति + अप् + अ (ससासान्त) by the rule 'ऋकपूरवधूः पथामानच्चे' This gives प्रति + अप् । Now by the rule. 'हान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' we get प्रति + ईप् = प्रतीपम् against. (b) भोगेषु — This is the Bengali reading. Bhoja has the same ; this ought to be enough to reject भाग्येषु । Besides भाग्येषु i.e. अदृष्टेषु is hardly intelligible here. (e) युवतयः— By the rule 'युनस्तिः' we get युवन् + ति = युवति in the feminine. this bars the form यूनी with डीप् । the rule 'पुंयोगादाख्यायाम्' does not apply, so डीप् is not available. युवती is a different word meaning-one having a husband, and is not at all related to युवन् । We are thus left with only one feminine form of युवन् viz, युवति ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

KASYAPA—My child, embrace me and the friends.

शकुन्तला—ताद इदो एव्व किं पिअंवदामिस्माओ सहौओ णिवत्तिस्मन्ति [तात इत इव किं प्रियंवदामिआः सखी निवत्तिष्यन्ते] ।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and other friends turn back from here ?

काश्यपः—वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away in marriage. If it not fit for them to go there, Gautami will go with thee.

शकुन्तला (पितरमाश्लिष्य)—कहं दाणिं तादस्स अङ्गादो परिवभट्ठा मलअतटोन्मूलिआ चन्दणलदा विअ देशन्तरे जीविअं धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्य अङ्गात् परिभ्रष्टा मलय-तटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

SAKUNTALA—Removed from my fathers's lap like a sandal-sapling uprooted from the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil ?

वत्से इति । 'मां सखीजनस्य परिष्वजस्व' आलिङ्ग्य । अस्मान् निवर्तय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'प्रियंवदया मित्राः' [इतत्] युक्ताः, प्रियंवदाप्रभृतयः ।

काश्यप इति । 'प्रदेयं' प्रदातव्यं, अनुरूपाय वराय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'इदानीं तातस्य अङ्गात्' क्रीडात् 'परिभ्रष्टा' च्युता अहं मलयस्य तदाख्यस्य पर्वतस्य 'तटात्' प्रान्तभूमेः 'उन्मूलिता' उत्खोता 'चन्दनस्य' 'चन्दनवृक्षस्य' 'लता इव' शाखा इव नवोद्गतश्चन्दनवृक्षक इव इत्यर्थः ["लता ज्योतिष्मती दुर्वाशाखा-बल्लीप्रियङ्गुषु" इति हैमः] कथं केन प्रकारेण 'जीवितं जीवनं' 'धारयिष्यामि' ।

NOTES

1. (a) प्रियं वदामित्रा—If मित्र is taken as प्रशंसावचन then say प्रियं वदामहिताः honoured by the company of प्रियंवदा । See also ante—शाङ्गैरवमित्राः &c. (d) निवर्तयन्ते—निवर्तयन्ति is an optional form.

2. गन्तुम्—By the maxim 'अव्ययकृतो भावे' we have गन्तुम् = गमनम् । Hence construe तव गन्तु गमनम् अनयोः सम्बन्धे न युक्तम् । Do not say अनयोः गन्तु गमनम् &c.—For, the षष्ठी in अनयोः is barred by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठाथलथ्यटनाम्" । This is after the भाष्यकार । According to the सूत्रकार we have 'शकष्ट्व—' इति अर्हार्थे उपपदे तुमुन् ।

3. (e) The reading मलयतरुमूलिता—does not commend itself. A twig cut off from a tree (तरु) cannot to the propriety be called उन्मूलिता । Again if मलयतरु is चन्दन then the second reference to चन्दन in चन्दनलता is superfluous. (b) चन्दनलता—A very young tree is not improperly called a लता । लता cannot be taken here as शाखा । It is sapling—लता इव इति लता by transference of epithets. Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree, but looks for saplings, On the whole तट seems preferable.

4. देशान्तरे—अन्तर means भिन्न, अन्य ; अन्यो देशः देशान्तरम् । मयूर-
वांसकादिततपुरुषः । A नित्यसमास of देश and अन्तर । Neuter owing
to the rule 'परवलिङ्ग' इन्द्रवततपुरुषयोः" । अधि' ७मी ।

काश्यपः—वत्से किमेवं कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ २१ ॥

(शकुन्तला पादयोः पतति) ।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child ?
Placed in the proud position of the chief wife of thy husband
of distinguished ancestry ; busy with his affairs that are
momentous through exuberance of wealth ; and having soon
brought forth a holy son as the East does the sun, thou
shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation
from me. [Sakuntala falls at her father's feet].

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

KASYAPA—Let that befall you what I wish.

काश्यप इति । हे 'वत्से कि' निमित्तम् 'एवं कातरा' आर्त्ता 'असि' ।

अकारणमेतत् ॥ अभिजनेति । अन्वयः—वत्से, त्वम् अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये
गृहिणीपदे स्थिता [सती], तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणम् आकुला [सती],
अचिरात् प्राचीवार्कं पावनं तनयं प्रसूय च, मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।

व्याख्या—हे 'वत्से, त्वम्' प्रशस्तः 'अभिजनः' कुलं यस्यास्ति, तस्य, महाकुलीनस्य
इत्यर्थः ['कुलेष्वभिजनो जन्मभूम्यामपि' इत्यमरः] 'भर्तुः' पतुः 'श्लाघ्ये' संशब्दनाहे
'गृहिणीपदे' गृहिणीस्थाने 'स्थिता' भर्तुस्नेहगामिनी तद्गतहृदया सती, 'तस्य' भर्तुः
'विभवेन' समृद्ध्या 'गुरुभिः' महद्भिः 'कृत्यैः' कार्यैः 'करणैः' 'प्रतिक्षणम्' निरन्तरम्
'आकुला' व्याघ्रा गुर्वी कार्यचिन्तया व्यासक्तहृदया सती, 'अचिरात्' शीघ्रं 'प्राची'
पूता पूर्वा दिक् 'अके' पूज्यं सूर्यम् 'इव पावनं' पुण्यं 'तनयं' पुत्रं प्रसूय च' पुत्रस्नेहेन

आकृष्टहृदया च सती 'मम विरहजां' वियोगजनितां 'शुचं' शोकम् ["मनुशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः] 'न गणयिष्यसि' न चिन्तयिष्यसि । अनुभूतामपि शुचं व्यासक्ततया न गुर्वो' सम्भावयिष्यसि ।

काश्यपः इति । 'ते' तव सम्बन्धे 'यत् इच्छामि यत् अकथितमधुना मे मनसि वर्तते 'तत् अस्तु' फलतु । इति वस्तुनिगूहनम् । शापकारणं प्रत्याख्यानं दिवेन चक्षुषा पश्यन् मेनकानुकम्पामीहमान आह—“यदिच्छामि ते तदस्तु”, मयि दूरे मेनका त्वां रचतु, इति भावः ।

NOTES

1. (a) अभिजनवतः—अभिजन्यते अस्मिन् इति अभि + जन + वत्, अधिकरणे ; संज्ञायाम् = अभिजनः race. No वृद्धि because of the prohibition “जनि-वध्योय” । अभिजन + मतुप् (वतुप्) प्रशंसयाम् । (b) Kanva here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—The love of the husband ; (2) The numerous engagements. (3) affection for child. She will certainly feel the absence of her father when at ease. But this will leave her no time to think of it.

2. यदिच्छामि—Here he is anticipating future events. See Tika. Prof. Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage. I think the pronouncement “दूषन्तेनाहितं तेजो” &c. coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details.

Prof. G. also asks “why did he [Kanva] not remove the root cause of all by sending the ring to the king ?” I answer, it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof. G. concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Ragu's belly and ended the misery of his daughter there and then.

The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparently indifferent is more than we laymen can guess. To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durvasas]; an atonement that purges her soul of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durvasa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII !!

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—हला दुवे वि मं समं एव
परिस्सज [हला हं अपि मां सममेव परिष्वजेयाम्] ।

SAKUNTALA (Approaching the friends)—Dear, embrace me both of you simultaneously.

सख्यो (तथा कृत्वा)—सहि, जइ णाम सो राआ पच्च-
भिस्साणमन्थरो भवे तटा इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं
दंसेहि [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्,
ततः तस्मै इदम् आत्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय] ।

FRIENDS (Doing the same)—Friend, if perchance that king becomes slow at recognition, then show him this ring stamped with his own name

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिटम्हि [अनेन
सन्देहेन वामाकम्पितामिम्] ।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of yours.

हलेति । 'सख्यौ उपेत्य' तयोः समीपं गत्वा, उभयोस्तुल्यादरा इति हेतोः आह
'समं' युगपत् एव 'परिष्वजेयाम्' आलिङ्गतम् ।

सखीति । 'यदि नाम' यदि सम्भाव्यमेतत् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' संसृतौ,
ऊढपूर्वेयं मया इति ज्ञाने 'मन्थरः' शिथिलः, अलसः, विमुख इति यावत् 'भवेत्'
'ततः तस्मै इदम् आत्मनः' अस्यैव राज्ञः 'नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कितं' मुद्रितम्
अङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तलेति । 'अनेन सन्देहेन' शङ्कया स्मृतिलोपशङ्कया 'आकम्पिता' भीता
'अस्मि',—इति भाविन्याः विपत्तेश्चाया । ["सन्देहेन" (रा., म.)—"सन्देहेन"
(त., वि., न्या.)] ॥

NOTES

1. तस्मै—“कर्मणा यमभिप्रैति—” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

2. सन्देहेन—The reading सन्देहेन also suits the context.

सम् + दिश + घञ् कर्मणि = सन्देशः instruction. सन्देह is शङ्का suspicion; “यदि भवेत्” in the speech above is शङ्का । Beside the speech following also refers to शङ्का (सन्देहः पापशङ्को) । I therefore prefer सन्देहेन ।

सख्यो—मा भाआहि । सिणेहो पावशङ्की [मा विभीहि ।

सन्देहः पापशङ्को] ।

FRIENDS—Be not alarmed. Affection suspects evil.

शार्ङ्ग रवः—युगान्तरमारुढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

SARNAGARVA—The sun has ascended another stage. Let her ladyship hasten.

शकुन्तला (आश्रमाभिमुखी स्थित्वा)—ताद कदा ण भुओ तवोवणं पेक्खिससं [तात कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये] ।

SAKUNTALA (standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage ?

काशपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहौसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्ता तदपितकुटुम्बभरेण साह

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥१२॥

KASYAPA—Listen. Having long continued as co-wife of the vast four-sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti).

सखाविति । ‘मा विभीहि’ माभैषीः [अङ्कितं यो मा-शब्दः तदयोगे न लुङ्] ‘सन्देहः पापम्’ अनिष्टम् ‘शङ्कते’ सन्देहात् अनिष्टं शङ्कावहे न हि वस्तुतस्तस्य मूलमस्ति ।

शाङ्गैरवेति । 'सविता' सूर्यः 'अन्यत् युगं' भागयुगलं प्रहरमित्यर्थः ["युगं कृतादौ युगले" इति विश्वः] 'आरुढः' प्राप्तः । दिनमानस्य प्रथमं प्रहरमतीत्य द्वितीयं प्रविष्टः इत्यर्थः । 'अवभवती' मान्या शकुन्तला 'त्वरताम्' सत्वरं भवतु । ['युगान्तरमारुढः' (रा-, वि-, म-)—'दूरमधिदृढः' (त-, न्या)] ॥

शकुन्तलेति । 'आश्रमस्य अभिमुखो' सती 'स्थित्वा' गमनात् निवृत्य ।

सूत्रेति । अन्वयः—चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी भूत्वा, अप्रतिरथं तनयं दौष्यन्ति निवेश्य तदर्पितकुटुम्बभरणेण भर्तुं साङ्गं शान्ते अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि । व्याख्या—'चिराय' चिरम् [अव्ययमेतच्चिरार्थकम्] 'चत्वारोऽन्ताः' प्रान्तभागा यस्याः तथाविधायाः समग्राया इत्यर्थः, 'मह्याः' विपुलाया धर्मिण्याः 'सपत्नी भूत्वा', अविद्यमानः 'प्रतिरथो' विपक्षो यस्य तथाविधं 'तनयंदौष्यन्ति' दुष्यन्ताङ्गजम् [अजातत्वात् नामविमामामान्येन दौष्यन्तिशब्देन व्यपदेशः*] निवेश्य राज्ये स्थापयित्वा, 'तस्मिन्' दौष्यन्तो 'अपितः' निक्षिप्तः 'कुटुम्बानां बान्धवानां 'भरः' भारः पोषणकम्' दैमं तथाविधम् 'भर्तुं साङ्गं' पत्या सह 'शान्ते' 'शमप्रधाने' विषयचिन्तारहिते 'अस्मिन् आश्रमे पुनः' भूयोऽपि 'पदं करिष्यसि' स्थानं लपस्यसे ['पदं स्थाने विभक्तान्ते'] हैमः] । परिणते वयसि पुत्राय राज्यं दत्त्वा भर्तुं सह इहैव आरण्यकव्रतं चरिष्यसि इत्यर्थः । [मूलम् (रा-, वि-, म-)—'भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय । ततसन्निवेशितभरणेण सहैव भर्तुं शान्तौ करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥' (त-, न्या)]

NOTES

1. विभीष्टि—भौ + लोट् हि । 'माङ्ग्लुङ्' does not apply here. The मा here is different from माङ् and gives लोट्, as in 'मा कुर्वन्ममजनयौवनगर्वम्' (see ante also).

2. युगान्तर — &c*—युग is two. It is usual to divide the day-time into 8 equal parts and attach a specific virtue to each. Two of these here probably make a युग । Then from sun-rise to about 9 A.M. is the 1st युग ; the second extends from about 9 A.M. to 12 noon ; and so on. अन्यत् युगं युगान्तरत् another युग i.e. the 1st युग is already over and the 2nd has commenced.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. (a) चतुरन्त &c.—मही the vast one is the सपत्नी ; she again not in part, but taken in her entirety. (b) दौष्यन्तिम्—दूष्यन्तस्य अपत्यं पुमान् इति दूष्यन्त + इज् = दौष्यन्तिः by the rule 'अतः इज्', तम् । (c) अप्रति &c.—प्रतिरुद्धः or प्रतिगतो रथः अस्य इति प्रतिरथः an antagonist. अविद्यमानः प्रतिरथो यस्व, तम् । (d) निवेश्य—नि + विश + णिच् + ल्यप्, having settled. राज्याभिषेचन is settling ; in this sense निविश occurs in "स निवेश्य कुशावल्यां रिषुनागाङ्गुशं कुशम्"—Raghu XV. 97. Again विवाह is also settling. निविश् has this sense in "निवेक्ष्य सनास्त्रौ यद्यहं कन्या-सुपलप्स्ये"—Mahabh. also 'भवान् निवेशः प्रथमं ततोऽयं भीमः' = Ibid. (e) तदपि त &c.—Having left the kinsmen in his care, i.e. You two only will come. If निवेश means विवाह then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son. For unless he is the king he cannot support the kinsmen. But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention. It seems better therefore to take निवेश = राज्ञो अभिषिच्य ।

गौतमी—जादे, परिहीयते गमनवेला । निवर्त्ते हि पितरं । अहवा चिरेण वि पुनो पुनो एसा एव्वं मन्तइस्सदि । निवर्त्तेदु भव्वं [जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्त्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनः एसा एव्वं मन्तयिष्यते । निवर्त्ततां भवान्] ।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent. Send back your father. Or, even for long she will talk thus again and again. Let your reverence return.

काश्यापः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

KASYAPA—My child, the practice of penance is being obstructed.

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य)—तवच्चरणकिसं ताद-सरौरं । ता मा अदिमेत्तं मम क्रिदे उक्कण्ठेदु [तपश्चरणकृशं तातशरौरम् । तस्मा अतिमात्रं मम कृते उक्कण्ठस्व] ।

SAKUNTALA (Again embracing her father)--Father's frame is emaciated by practice of penance. So do not pine for me excessively.

गौतमिति । 'गमनस्य वेला' समयः 'परिहीयते' 'क्षीयते प्रातरेव गमनस्य युक्तत्वात् । 'पितरं निवर्त्तय' आश्रमं प्रति प्रेषय—इत्युक्ते, काश्यापं संवीक्ष्य आह—'अथवा पश्चान्तरे 'एषा' शकुन्तला चिरिणापि' कालेन न विरता भविष्यति 'एवम्' ईदृशमेव 'पुनः पुनर्मन्त्रयिष्यते' । तत् भवान् निवर्त्तताम्' आत्मना एव प्रतिगच्छतु ।

काश्याप इति । 'तपसः अनुष्ठानम्' आचरणम् उपरुध्यते विघ्नतं भवति । तत् प्रतियामि । [उपपूर्वात् रुधेः कर्मणि लट्] ।

शकुन्तलेति । 'तातस्य' शरीरं तपश्चरणेन क्लेशं जातम् । 'तत् मम कर्त्तुं' मदर्थे [कृते इत्यव्ययम्] 'अति मावम्' अत्यर्थं 'मा उत्कण्ठस्व' मा उत्सुकी भव ['उत्कण्ठस्व' (म-)—'उत्कण्ठितम् (रा-, वि-) ॥

NOTES

1. परिहीयते—परि + ह्वा + लट् न कर्मकर्त्तरि । The cool morning is passing.

2. उत्कण्ठस्व—The reading उत्कण्ठितम् seems bad in grammar. Here also मा is diff. from माङ् ।

काश्यापः (सनिःश्वासम्)—

शममेष्यति मम शोकः कथं नु बत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरूढं नीबारवलिं विलोकयतः ॥२२॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । (निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च) ।

KASYAPA—(With a sigh)—My child how possibly can my grief abate while beholding the offering of Nivara, previously made by thee, sprouted at the door of the cottage ? Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala and the attendants).

सख्यौ (शकुन्तलां विलोक्य)—हृदी, हृदी अन्तरिदा

सउन्दला वनराईए । [हा धिक्, हा धिक् अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या] ।

FRIENDS (Watching Sakuntala)—Alas ! Alas Sakuntala is hidden by the line of forests.

काशप इति । 'निःश्वासेन' दूःखनिःश्वासेन 'सह' आह । शर्ममिति । अन्वयः—हे वत्से, त्वयारचितपूर्वम् उटजहारि विरुद्धं नौवारबलिं विलोकयतः मम शोकः कथं नु शमयेष्यति । व्याख्या—हे 'वत्से त्वया पूर्वम्' इतः प्राक् 'रचित' विहितम् ["भूतपूर्वं चरट्" इति निर्द्देशात् पूर्वशब्दस्य परानिपातः] उटजस्य पर्यशालायाः 'हारि' प्रवेशे एव 'विरुद्धम्' अङ्कुरितम् [अतः सदैव दर्शनपथे स्थित्वा स्मारकम्] 'नौवारमय' बलिं पूजोपहारं 'विलोकयतः' वशातो 'मम शोकः' तापः 'कथं नु' कथमपि न [इति काकुः] 'शमं' शान्तिम् एष्यति' गमिष्यति [गमनार्थस्य इधातोः लट्] । इयद्दिनं या मम बलिकर्मणि साहाय्ये स्थितासीत् सा गता, इत्यनिशं स्मारितः कथं शोकं शमयेयम् । ["हारि विरुद्धम्" (वि-)—"हारविरुद्धम्" (रा-, त-, न्या, म-)] ।

गच्छेति । 'ते पन्थानः' दिने दिने गन्तव्याः अध्वानः [प्रतिदिनं भिन्नः इति बहुवचनम् । चविवचिने भिन्नत्वे तु एकवचनमेव । "शान्तानुकूलपवनस्य शिवस्य पन्थाः" इति यथा] ॥ ('शकुन्तला निष्क्रान्ता सहयायिनस्य' अनुचराश्च निष्क्रान्ताः इति लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयः) ॥

सख्याविति । 'हा धिक्' इति आत्मनो भाग्यं निन्दतः । 'वनराज्या' कामन-श्रेण्या 'अन्तरिता' व्यवहृता अदर्शनीया जाता । ["अन्तरिता" (त-, न्या-)—"अन्तर्हिता" (रा-, वि- म-)] ।

NOTES

1. उटजहारि—The force is that the grains have sprouted at the very threshold of the hut. Whenever I enter, they remind me of you. So how can I cease to be sorry ?* Thus हार requires emphasis. It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजहारविरुद्धम् । It

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

does not lose prominence when it is last in a तत्पुरुष, because 'उत्तरपदार्थ प्रधानस्तत्पुरुषः'—a तत्पुरुष has its last member prominent.

2. गच्छ—You go, I will manage my grief somehow. Indicates deep emotion.*

3. अन्तरिता—अन्तर here means अन्तर्द्भि screen. अन्तरं मञ्जातमस्या इति अन्तर + इतच्, screened.

काश्यापः (सनिःश्वासम्)—अनसूये गतवती वां सहधर्म-चारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् (सर्वे प्रस्थिताः) ।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow-worker in religion has left. Having checked your grief, follow me. (All start to go).

उभे—ताद, सउन्दलाविरहितं सुखं विअ तपोवनं प्रविशामो [तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः] ।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it were a vacant hermitage.

काश्याप इति । 'सह' एकव धर्मं चरति या सा गतवती । 'शोक' निगृह्य नियम्य 'मामनुगच्छ' चिरमेव वयमत्र स्थिताः । तदेवाहि आश्रमं यामः । 'प्रस्थिताः' प्रस्थातुमारब्धाः [आदिकर्मणि क्तः] । ['अनुगच्छ माम्' (वि)—"मामनुगच्छतम्" (त-, न्या)—'अनुगच्छतं मां प्रस्थितम्' (रा- म-)] ॥

उभे इति । 'शकुन्तलाया विरहितं' वियुक्तं 'तपोवनं' शून्यमिव जनहीनमिव 'प्रविशामः' ['तपोवनम्' (त- वि-, न्या-)—'तपोवनं कथम्' (रा- म-)] ॥

NOTES

1. (a) गतवती—The emotion here reaches its climax.*
 (b) सहधर्म &c.—धर्मं चरति इति धर्म + चर + णिनि ताच्छील्ये = धर्मचारिणी । सह धर्मचारिणी । सहसुपेति समासः । Refers to शकुन्तला । (c) अनुगच्छ—Kasyapa generally ignores प्रियंवदा ।* Compare अनसूये, अलं रुदित्वा-
 Ante. Also see Introduction.

काश्यापः—स्नेहप्रवृत्तिरेवं दर्शिनो । (सविमर्शं परिक्रम्य)
हन्त भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् ।

कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामय सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामंप्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२३॥
(निष्क्रान्ताः सर्वे)

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus. (Going round thoughtfully) Heigh Ho ! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode. (You ask) why? Because a daughter is indeed another's property. To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit. (Exeunt all).

काश्याप इति । 'स्नेहस्य प्रवृत्तिः प्रवाहः 'एवं दर्शयति' या तथाविधा [एणन्तादृ-
शेणिनिः] । 'विमर्शेन' चिन्तया 'सह परिक्रम्य' आह । 'हन्त हवे' 'भोः' इत्या-
भिमुख्य । 'शकुन्तलां पतिकुलं' पतिगृहं 'विसृज्य' संप्रेष्य 'इदानीं स्वास्थ्यं' स्वभावो
'लब्धम्' । 'इयन्तं कालं नाहं प्रकृतौ स्थितः अधुना तु प्रकृतिमापन्नः ।

अर्थ इति । अन्वयः—हि कन्या परकीय एव अर्थः । अयं मम अन्तरात्मा अद्य
तां परिग्रहीतुः संप्रेष्य प्रत्यर्पितन्यास इव प्रकामं विशदो जातः । वाख्या—'हि' यतः
'कन्या' दुहिता 'परकीय एव' परस्य अन्यस्य एव ["कुग्जनस्य परस्य च" इति के
कुक्] 'अर्थः' धनम् । कन्या हि परस्य अन्यस्य निक्षेपः [तथा च भवभूतिः—
"कन्यायाः परार्थता मतैव"] । 'अयम् एष "मम अन्तरात्मा" आभ्यन्तरं स्वरूपम् अ-
न्तःस्थां न्यासरूपां कन्यां परिग्रहीतुः' परिणेतुः सम्बन्धे 'संप्रेष्य' विसृज्य 'प्रत्यर्पितः'
निर्यातितः 'न्यासः' निक्षेपो येन तथाविधः 'इव प्रकामम्' अत्यर्थं 'विशदः' प्रसन्नो
'जातः' । परधनरक्षणचिन्तया इयद्दिनमप्रमत्तं चेतः अद्य प्रसन्नं जातम् । [मूलम्
(रा-, वि-, म-)—“जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा”
(त-, न्या-) ।

निष्क्रान्ता इति । 'सर्वे' अभिनेतारो वनाः 'निष्क्रान्ताः' ।

NOTES

1. (a) स्नेहः &c.—स्नेहस्य प्रवृत्तिः your affection for Sakuntala.
 (b) एवं दृशिनी—एवम् + दृश् + णिच् + णिनि कर्त्तरि exhibits in this light.
 There are people, plants, and every thing as before in the hermitage ; Sakuntala alone has left. Yet you see it vacant. Your affection for the departed makes it so to you.

2 हि—Expresses हेतु । My mind is at ease because I have restored the trust property.

चतुर्थोऽङ्कः—FOURTH ACT

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च) । विदूषकः
 (कर्णं दत्त्वा)—भो बभ्रस्म, सङ्गोदसालन्तरे अवहारां देहि,
 कलविसुद्धाए गौदीए सरसंजोओ सुणोअदि । जाणे तत्तहोदी
 हंसवदीआ बणपरिअअं करेदि त्ति [भो वयस्य, सङ्गोतशाला-
 न्तरे अवजानं देहि, कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते ।
 जाने तत्रभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति] ।

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDU-
 SHAKA (Listening)—O Friend, direct your attention to
 the interior of the music-hall. I think that Her Highness
 Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा—तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि ।

KING—Keep quiet while I listen.

विदूषक इति । 'कण' दत्त्वा श्रवणमभिनीय । 'सङ्गीतशालायाः' तीर्थविक-
भवनस्य 'अन्तरे' मध्ये 'अवधानं देहि' मनः प्रेरय । 'कला' च 'विशुद्धा' अनवद्या
च या 'गीतिः' तस्या स्वरेण कण्ठध्वनिना 'संयोगः' मधुरा विशुद्धा च गीतिः कण्ठेन
गोयमाना 'श्रूयते' [शृणोतेः कर्मणि लट्] । 'जाने' मन्ये तदमवती संसृपादिका
तदाख्या राज्ञी 'वर्णस्य' गानक्रियायाः 'परिचयम्' अभ्यासं 'करोति' ।

राजेति । 'यावत्' यतकालम् अहम् आकर्णयामि गीतिं शृणोमि तावत् 'तूष्णीं-
'भव' मौनमवलम्बस्व ।

NOTES

1. Summary.—अद्यैकदा कार्यचिन्तया श्रान्तो दूष्यन्त एकान्ते विदूषकेण
सह स्थितः सङ्गीतशालाया उच्चरन्तीं कामपिकलगीतिकामशृणोत । स च गायिकार्यं
विदूषकं प्रेषितवान्, शकुन्तलया च सह कण्वपारजनाः प्राप्ताः ; तैरावेदिततत्त्वाऽपि
राजा शापीपहतचेताः शकुन्तलावृत्तान्तं नास्मरत् । सा तु अभिज्ञानेन अङ्गलीयकेन
स्मारयामि इति यावत् हस्तं परारुशति तावत् शुभ्या दृष्टा अङ्गलिः । ततः सा तं
बोधयितुं रहस्यं किञ्चित् तयोर्वत्तमवर्णयत् । तदप्यसौ शापमहिम्ना अपूर्वमिव मेने ।
एवंवृत्तित्वं तां परित्यज्य आश्रमवासिनो निवृत्ताः सापि रुदती आप्रसवं परिरक्षणाय
पुरोहिताय समर्पिता राज्ञा । राजभवनात् सहपुरोधसा निर्गतान्तु तां कापि जीत-
मयो स्त्रीमूर्तिः उत्क्षिप्य विहायसा जगाम ।

2. वर्णपरिचयम्—वर्ण is गीतक्रम melody, "वर्णः स्वर्णवर्त" इति प्रस्तुत्य
"मेदे गीतक्रमे चित्रे" इत्यादि हैमः ।

3. (a) यावत्—अवधौ । See Tika. Or अवधारणे । 'आकर्णयाम्येव'
इत्यर्थः । (b) आकर्णयामि—आ सम्यक् कर्णेन गृह्णामि इति अ + कर्ण + णिच्
लट् मिप् = आ + कर्ण (नाम धातु) लट् मिप् = आकर्णयामि । This is by
the Varttika 'प्रातिपादिकान् धात्वर्थे बहुलम् इष्टवच्च' as in अश्वेन गमयति
अश्वयति ।

आकाशे (गौयते)—

अहिणवमहुल्लुबो तुमं तह परिचुम्बिअ चुअमञ्जरि ।

कमलवसइमेत्तणिव्व दो महुअर विसुमरिदोसि णं कहं ॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त्वं परिचुम्ब्य चृतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमावनिर्वृत्तो मधुकर विसृष्टोऽस्येनां कथम् ॥]

IN THE AIR (Song)—Ever longing after fresh honey, O Bee, having kissed the mango blossom like that, how have you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside the lotus.

राजा—अहौ रागपरिवाहिणी गीतिः ।

KING—O how overflowing with emotion is the song ?

विदूषकः—किं दाव गोदोए अवगदो अक्खरथो [किं तावत्
गोत्या अवगतः अत्तराथः] ।

VIDUSAKA—Has the meaning of the words of the song been really grasped by you ?

अभिवेति । अन्वयः—हे मधुकर, अभिनवमधुलोलुपस्त्वं चृतमञ्जरीं तथा परिचुम्ब्य कमलवसतिमावनिर्वृत्तः सन् कथमेनां विसृष्टोऽसि । व्याख्या—हे 'मधुकर' धमर [भो राजन् इति व्यङ्ग्यम्] 'अभिनवस्य' नूतनस्य अनास्वादितरसस्य इत्यर्थः 'मधुनः' पुष्परससा [प्रणयरससा इति व्यङ्ग्यम्*] 'लोलुपः' अभिलाषी 'त्वं चृतसा' सहकारसा 'मञ्जरीं' नवजातम् अनास्वादितरसं सुकलम् [नवयौवनां माम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'तथा' तेन प्रकारेण भावप्रकर्षपूर्वकमित्यर्थः 'परिचुम्ब्य' उपभुज्य 'कमले' प्रफुल्ले पश्ये [गतप्राययौवनायां देवां वसुनत्याम् इति वाङ्मयम्*] 'वसतिमावेण' वासमावेण [देवीसाहचर्यमावेण इति वाङ्मयम्*] ॥ मधुरवासकादि । 'नानेन समासः । अयन्तु सप्तसन्ते एव' इति भोजोक्तरीत्या समासः] 'निर्वृत्तः सुखितः सन् 'कथं' किमर्थम् 'एनां चृतमञ्जरीम्' [माम् इति वाङ्मयम्*] 'विसृष्टोऽसि' न स्मरसि [गौणवृत्त्या गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः] ।

राजेति । 'रागसा' गीतेः 'परिवाहः' निर्गमनम् अस्ति यसा तादृशी, 'रागं' प्रीतिं 'परिवाहयति' समन्तात् निःसारयति या तादृशी वा 'गीतिः' । अत्र गायिकाया भावः स्पष्टमुपलभ्यते इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'अत्तराणाम् अर्थः' गूढोऽभिसन्धिः 'अवगतः' ज्ञातः 'किम्' ?

NOTES

1. (a) अभिनव &c.—गर्हितं लुप्यति लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि = लोलुपः greedy. अभिनवं मधु fresh honey. कर्मधा—तस्य लोलुपः । (b) तथा—तेन प्रकारेण, i.e, with such ardour. (c) कमल &c.—कमल is a full-blown lotus. It suggests dearth of honey.* कमले वसतिः कमल-वसतिः sojourn in a lotus. सहसुपेति समासः ! सा एव कमलवसतिमात्रम् mere sojourn &c.—नित्यसमासः—मयूरव्यंसकादिः । तेन निर्वाहः । ३तत्—According to Bhoja, words of the तिष्ठद्गु and मयूरव्यंसक class my lead in a compound. “भोजस्तु न चानेन समास इति वचनात् अयमन्येन सह समसात् एव इत्याह मयूरव्यंसकप्रिय इति”—Vardhamana in the Ganaratnamahodadhi. (d) विसृजतः—वि + छृ + क्त कर्त्तरि वृत्तमाने । is मनसा यमनम् । Hence, गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि । सखे माधव्य, महचनादुच्यतां हंसपादिका निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

KING (With a smile)—This person is one to whom love was made only once. Hence I have received her sharp rebuke with reference to queen Vasumati. Friend Madhavya, let Hamsapadika be told in my words that I am cleverly censured.

विदूषकः—जं भवं भाणवेदि [यत्भवान् आश्चापयति] (उत्थाय) भो वयस्स गृहीदस्स तह परकोपहिं इत्थेहिं सिह-ए ताहीअमाणम्स अक्कराए बीदराअस्स विअ यत्थ दाणिं मे मोक्खो (भो वयस्स, गृहीतस्य तथा परकोपैर्हस्तैः शिखण्डके तापमानस्य, अपरसा बीतरागस्येव, नास्तीदानीं मे मोक्षः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands, (Rising) For me, O friend, held by the hair with other's grip and

* Adopted by Prof. Gajragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

राजा—गच्छ नागरिकवृत्त्या संज्ञापयेनाम् ।

KING—Go tell her after the fashion of a jolly person.

राजेति । 'अयं जनः' एषा गायिका 'सकृत्' एकवारं कृतः' मया दर्शितः 'प्रणयो' यस्मिन् तथाविधः । 'तत्' तस्मात् प्रथमप्रणयात् परं विस्मृतत्वात् 'देवा' वसुमतीम् अन्तरेण' वसुमतीमभिलक्ष्य 'अस्याः' हंसपादिकायाः [कदयोगा कर्त्तरि षष्ठी] 'महत' कठोरम् 'उपालम्भनं' तिरस्कारं 'गतोऽस्मि' । 'निपुणम्' अतिवैदग्ध्येन उपालब्धोऽस्मि इति महचनात्' महचनमवलम्ब्य [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'उच्यतां हंसपादिका' ।*

विदूषक इति । 'तथा हंसपादिकाया 'परकीर्तिः सखीप्रभृतीनां 'हस्तैः शिखण्डके चुड़ायां गृहीतस्य' धृतस्य ततः 'ताड्यमानस्य मे इदानीम् अप्सरसा' [भाष्यप्रयोगात् एकत्वेऽपि] गृहीतस्य 'वीतरागस्य' अनासङ्गस्य' प्रशान्तस्य इत्यर्थः 'इव मीची' मुक्तिः हस्तात् संसाराच्च निष्कृतिः 'नास्ति' । यथा अप्सरसा गृहीतो योगी विपद्यते तथा अहमपि तथा इत्यर्थः ।*

राजेति । 'नागरिकस्य' नगरवासिनो जनस्य 'वृत्त्या' व्यवहारेण, विदग्धाचारेण मरमवाक्प्रयोगेण इत्यर्थः 'एनां संज्ञापय' । मधुरया वाचा अनुकूलिता एषा न कुप्येति ।

NOTES

1. (a) स्मितम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question brought the smile. (b) सकृत् &c.—सकृत् is an अवयव meaning एकवारम् once. प्रणय is याचना, i.e. love. (c) 'देवीम्—This is the form of speech for a कृताभिषेका queen—'देवी कृताभिषेकायाम् इतरासु च भट्टिनी ।'—Darpana. 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । (d) अन्तरेण—An अवयव meaning 'with reference to' as in 'भवन्तमन्तरेण कीदृशोऽस्या दृष्टिरागः'—Act II.

2. (a) गृहीतस्य—गृहीत is seized, also ensnared (in the case of वीतराग). The ग्रहण is by attendants. By उपचार this is attributed

to हंसपादिका herself. Hence there is no णिच् । Compare 'पञ्चभिर्दलैः कर्षन्ति ग्रामं ग्रामणोः' when कर्षण though done by others is attributed to the ग्रामणी and there is no णिच् । (d) शिखण्डके—The construction is शिखण्डके गृह्यते न शिखण्डके ताड्यमानस्य । (e) अप्सरसा—अप्सरस is usually feminine plural ; but singular is also used आपः सुमनसो वर्षा अप्सरसः सिकता समाः । एते स्त्रियां वदन्ते सूर्ये कल्पा-पुत्ररत्नम् ।' एका अप्सरा एका सिकता—are seen in the Bhashya. (d) वीतरागस्य—वीतः विगतः रागः विषयवासना यस्य तस्य (e) मोक्षः—मोक्ष + णिच् स्वार्थे (चुरादि) + अच् or घञ भावे—मोक्षः release also eman- cipation (in the case of वीतरागः) ।

3. नागरिक &c. —नगरे नियुक्तः or भवति नगर + ठक् or ठज् = नागरिकः a citizen. Here the word implies 'cleverness' प्रावीण्यम् ; The proper affix is then वुज् by the rule 'नगरात् कुतसनप्रावीण्ययोः' । That would give नागरक । But all editions read नागरिक । Baghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिकवृत्तिः as पारिभाषिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule. Thus 'नागरिकवृत्तिरिति विपत्ताकस्य मध्यमतजंजीभ्यां वक्राभ्यामधो-सुखं कम्पिताभ्याम् इत्यर्थः' । This may save the grammar but it sacrifices the sense.

विदूषकः—का गर्द (का गतिः) ।

VIDUSHAKA—No help.

राजा—(आत्मगतम्) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य द्रष्टृजन-विरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निश्चम्य शब्दान्

पयुःप्रतप्तो भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्व

भावास्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

(पर्याकुलस्तिष्ठति) ।

KING (Aside)— Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung ? Or that a creature, though happy becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association (i.e. Vasana). (Continues agitated).

राजेति । किं प्रश्नः । 'न' वितर्के 'खलु' अवधारणे । वितर्कमर्भः प्रश्नः । उत्कण्ठंशे अवधारणम् । 'गीतम् अर्थ' वस्तु 'गीतस्य गानस्य अर्थ' वस्तु वा आकर्षणं वृष्टजनेन प्रियजनेन 'विरहात्' वियोगात् 'ऋतेऽपि' विनैव 'किं' न खलु बलवत् अत्यर्थम् 'उत्कण्ठितोऽस्मि' विचलितोऽस्मि । उत्कण्ठंशे निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कमर्भः प्रश्नः । शापेन विसृज्य शकुन्तलाह्वयान्त आह 'वृष्टजनविरहादृतेऽपि' इति । एतच्च वक्ष्यमाणश्लोकोक्तम् 'अवोधपूर्व' शकुन्तलास्मरणम् ।

रम्याणीति । अन्वयः—जन्तुः सुखितोऽपि रम्याणि वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् निश्चयं च पर्युत्सुको भवति इति यत् तत् नूनं भावास्तिराणि जन्मान्तरसौहृदानि अवोधपूर्वं चेतसा स्मरति । व्याख्या—'जन्तुः' यः कश्चित् जीवः 'सुखितोऽपि' सदा सुखीऽपि सुखमनुभवन्नपि [तारकादित्वादितच् प्रत्ययः], रम्याणि मनोहराणि वस्तुनि [विशेषण-भाववयोगो विशेषप्रतिपत्तौ] 'मधुरान्' शब्दान् 'शब्दान् निश्चयं च' सुत्वा च 'पर्युत्सुकः' उत्पन्ना भवति इति यत् तत् नूनम् असंशयं 'भावेन' 'संस्कारेण', वासनया इत्यर्थः 'स्थिराणि' अपरिहार्याणि [यद्वा—'भावे' हृदये 'स्थिराणि' वृद्धमूल्यानि] 'जन्मान्तरस्य' पूर्वजन्मः सुहृदयस्य भावाः 'सौहृदानि', प्रियाणि [अणि हृदभावः ; आदिर्बुद्धिः ॥ अर्नाणि हृदभावे तु उभयवृद्ध्या सौहृदानि ॥ आद्ये 'अणि परतो हृदभावः', द्वितीये 'सिद्धे हृदभावे अण्' इति विवेकः ॥ सुहृत्सुहृदयशब्दौ चावपि युवादिषु पठ्यन्ते ; ततः भावे अण्] अवोधपूर्वम् अज्ञातपूर्वं यथा तथा 'चेतसा' मनसा स्मरति, अजानन् 'स्मरति । स्मृतिमात्रं भवति स्मृतिर्विषयस्य तु बोधो न जायते । मन्थे पूर्वजन्मनि मया नीतानुयायि किञ्चिदनुभूतं नाधुना तत्स्वरूपमुपलभ्यते । स्मृति-विषयमबुद्धाहमेवमुत्कण्ठितः ॥ वस्तुतस्तु शकुन्तलाश्रया प्रीतिर्न स्मृता, शापान्न च शकुन्तला ॥

[“पर्युत्सुको भवति” (तः, न्या-)—“पर्युत्सुकी भवति” (रा- वि, म-)] ॥
‘पर्याकुलः’ उन्मनाः ‘तिष्ठति’ ।

NOTES

1. (a) आकर्णः—आ सम्यक् कर्णेन गृह्यत्वा इति आ + कर्ण + सिच् + लृप् ।
कर्णेन गृह्णाति कर्षयति is like अश्वेन गमयति अश्वयति &c.—See Ante.
(b) *इष्टजन &c.—This उत्कण्ठा is exactly like what one feels
under इष्टजनविरह । But दुष्यन्त does not recollect इष्टजनविरह in
the present life. Hence the explanation is sought in incidents
of prior life in the verse following. Compare—“वामनाश्रमपदं ततः
परं पावनं श्रुतसृषेर्विलोक्य सः । उन्मना प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव
राघवः ॥”—Raghu.

2 (a) *चेतसा—All स्मरण is चेतसा । Why then mention
चेतसा ? Is देहेन स्मृति possible ? The poet seems to mean—तस्य
चित्तं (स्वतः) स्मरति, स तु न स्मरति । (b) जननान्तर &c.—सुहृदयस्य भावाः इति
सुहृदय + अण् । Here when we attach अण् we do not get हृत
preceding. Hence the rule “हृद्भगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च” does not
apply. The अण् gives आदिहृद्धि and हृदय changes into हृत by the
rule “हृदयस्य हृत लेख्यदणलानेषु” । If, however, we say सुहृदो भावाः
we have सुहृत + अण् in which अण् comes after हृत । This will
give उभयपदहृद्धि resulting in सौहृद । The first differs from this
in the fact that there हृत appears after अण् has come in. Both
सुहृदय and सुहृत are of the युवादि class and अण् is available in
the sense भाव or कर्म by the rule ‘हायनान्तयुवादिभ्यः अण्’ । The
वृत्तिकार does not however, recognise the form सौहृद । जननान्तरम्,
मयूरव्यसकादि । तस्य सौहृदानि । तानि । Words of the मयूरव्यसकादि
class may lead in a कर्मधा—according to भोज supported by वङ्
मान (see Ante). Hence जननान्तर may be compounded with
सौहृद । But the भाष्य uses the compound अनर्थान्तर in which
अर्थान्तर does not lead. This seems to raise doubts as to whether
समास with अन्तर should be treated as falling under मयूरव्यसकादि ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. Reading.—The reading पर्युत्सुको भवति implies असूततदभाव by चि । But the person who is सुखित is undoubtedly अपर्युत्सुक । Hence सुखित gives all the meaning of चि and something more. चि is therefore not available—वाक्येन अर्थस्य उक्तत्वात् अभावः प्रत्ययस्य । पर्युत्सुको भवति is better. N. B.—The sloka seems to be an echo of “मनो हि जननान्तरमङ्गतिज्ञम्”—Raghu. VII.

(ततः प्रविशति कञ्चुको) । कञ्चुको—अहो नु खलु ईदृशोमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता

या वेत्तयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।

काले गते बहुतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविक्रवगतेरवलम्बनार्था ॥३॥

भोः कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापि इदानी-
मेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यगमनमस्मै
नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्रमोऽयं लोक्तन्त्राधिकारः ।

भानुः सकृदुत्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥४॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देव—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥५॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरिरूपत्य-
कारण्यवासिनः काशप्रसन्देशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः ।
श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

(Then enters the Chamberlain). CHAMBERLAIN—Alas !
Am I indeed reduced to such a state ? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is unsteady when walking. Well it is true, religious matter must not be delayed by his majesty. But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgmentseat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother. Or, ceaseless is the task of protecting the world. The sun has his steeds yoked but once. Night and day, courses the wind. Sesha indeed has the burden of the world placed always on him. Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic. Well I do my duty. (Walking round and beholding) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his herds in the day-time. (Approaching) Prosper O Sire, Prosper ! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya bearing Kasyapa's message. Having heard Sire will decide.

कञ्चुकीति । अन्तःपुररक्षासु नियुक्ता इहो ब्राह्मणः कञ्चुकीति कथ्यते । 'अहो' खेदे इदृशीमवस्थाम्' एवंविधां दशां 'प्रतिपन्नोऽस्मि' प्राप्तोस्मि । जरायस्त इति खेदः ।

आचार इति । अन्वयः—राज्ञा अवरोधगृहेषु अधिकृतेन मया आचार इति या वेत्यष्टिर्गृहीता, सा एव बहुतिथे काले गते प्रस्थानविक्रमगतमम अवलम्बनार्था जाता व्याख्या—'राज्ञः' पौरवस्य नृपतेः 'अवरोधगृहेषु' अन्तःपुरमन्दिरेषु 'अधिकृतेन' नियुक्तेन मया आचार इति अधिकारचक्रमिति हेतोः (इति हेतौ अव्ययम्) "या वेत्यष्टिः" वेतसदृष्टः 'गृहीता, स्वीकृता, रक्षाकर्मणि नियुक्ता जनो दण्ड' गृहीयात् इति हेतो यो दण्डो मया गृहीतः 'सा एव' आचारगृहीता यष्टिः, वह्नां पूरणे 'बहुतिथे' [पूरणे चठ् । तिथुगागमश्च] 'काले गते' अतीते सति अद्य जरसा प्रस्थाने गमने विक्रवा, विह्वला 'गतिः' पादक्षेपो यस्य तथाविधस्य 'मम अवलम्बन' धारण, पततनिवारणमित्यर्थः, 'अर्थः' प्रयोजनं यस्या तथाविधा 'जाता' ॥ प्राक् आचारायां अद्य तु अवलम्बनार्था इत्याशयम् । [अधिकृतेन" (त- , न्य-)—'अव' इति (र- वि-

(म-) ॥ “अवलम्बनार्था (रा-, वि-)—‘अवलम्बनार्थम्’ (म)—“अवलम्बनाय” (त-, न्या-)] ॥ ‘भो’ इति लट्यहीनं संबोधनम् । धर्मकार्यं देवस्य राज्ञः (‘कृत्यानां कर्त्तरिवा’ इति षष्ठो) अतिपातेन कालक्षेपेण योजयितुमशक्यम् ‘अनतिपात्यं कामम्’ इत्यभुपगन्तव्यम् । राज्ञः सम्बन्धे धर्मकार्यं विलम्बं न सहते इति सत्यम् । ‘तथापि’ अनतिपात्यत्वेऽपि ‘इदानीमेव अचिरमेव ‘धर्मासनात्’ विचारासनात् ‘उत्थिताय अस्मैपुनः उपरीधकारि’ पीडाकरं कण्वाशिष्यागमनं निवेदयितुं न ‘उत्सहे’ न शक्नोमि । अथवा’ पक्षान्तरे ‘अयं लोकस्य भुवनस्य तत्त्व’ धारणं, रक्षा इत्यर्थः (तत्र कुटुम्बधारणे इति चरादिषु) स एव ‘अधिकारः’ ‘निषेगः’, सः अविद्यमानो विश्रमो’ निर्व्यापारस्थितिः यस्मिन् तथाविधो भवति (‘नोदात्तौपदेशस्य मान्तस्यानाचर्मः इति श्रमेः घञि वृद्धाभावः) । [‘आवश्रमः (रा-, वि-)—‘अविश्रमः’ (म-)—‘कतो विश्रमो लोकपालानाम्’ (त-, न्या-)] ॥

भानुरिति । अन्वयः—भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव । गन्धवहः रातिन्दिवा प्रयाति । शेषः सदैवाहितभूमिभारः । षष्ठांशवृत्तेरपि एष धर्मः । व्याख्या—‘भानुः’ दिवाकरः ‘सकृत्’ एकवारं युक्ताः रथे व्यापारिताः ‘तुरङ्गा’ अश्वा यस्य तादृश ‘एव’ भवति । सततं रथस्थ एव लोकान् प्रमाभिर्भासयति क्षणमपि न विश्राम्यति । ‘गन्धवहः’ वायुः ‘रात्रौ च दिवा च’ (“अचतुरविचतुर—” इति निपातः) अविश्रान्तं ‘प्रयाति’ प्रवहति । ‘शेषः नागराजः’ सदैव अविरतमेव ‘आहितः’ स्थापितो ‘भूमेः’ पृथिव्या ‘भारा’ यस्मिन् तादृशी भवति ! ‘षष्ठांशः’ षष्ठो भागः ‘वृत्तिः’ जीवनीपायो यस्य राज्ञः ‘अपि एषः अनन्तरोक्तः शेषस्य ‘धर्मः’ । राजाप ‘सदैववाहितभूमिभारः’ इत्यर्थः । (अत्र गन्धवहशब्देन वायोः षष्ठांशवृत्तिशब्देन च राज्ञो निर्देशः अकिञ्चित्करः’ इत्यर्थः । (अत्र गन्धवहशब्देन वायोः शब्दांशवृत्तिशब्देन च राज्ञो निर्देशः अकिञ्चित्करः । गन्धवह इति कथञ्चिल्लोकोपकारप्रतीतिः स्यादा । षष्ठांशवृत्तिरिति तु आत्मोपकारः स्फुट एव । तच्च लोकतन्त्राधिकारप्रस्तावे अप्राकरणिकम् । प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः ?) ‘नियोगम्’ आत्मकर्म कण्वाशिष्यागमननिवेदनम् इत्यर्थः ‘यावदनुतिष्ठामि’ करोम्येव (यावदवधारणे) ।

प्रजा इति । अन्वयः—एष देवः स्वाः प्रजाः इव प्रजाः तन्वयित्वा शान्तमनाः द्विपेन्द्रः यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः (सन्) शीतं स्थानमिव विविक्तं निषेवते । व्याख्या—‘एष देवः’ इतश्चायं स्वामी ‘स्वा प्रजा इव’ निजानिव अपत्यानि ‘प्रजाः’ प्रकृतयः ‘तन्व-

यित्वा' धारयित्वा विवादशमनादिभिः संरक्ष्य 'शान्तमनः' क्लान्तचेताः सन् द्विपेन्द्रः' गजराजः; 'दिवा' दिवसे (सप्तत्यर्थप्रधानमव्ययम्) 'गृथानि' गजगणान् 'सञ्चार्य' हृत्यर्थमितस्ततश्चारयित्वा 'रविणा' हेतुना 'प्रतप्तः' अतिपीडितः सन् 'शीतं' प्रच्छाय-
शीतलं स्थानमिव 'विविक्त' विजनंदेश 'निर्वने' भजते । ['शान्तमना' (त-, वि-, म, न्या-)—'अशान्तमनाः' (रा-) ॥ 'दिवा' (रा-, वि-, म) 'गृहा' (त-, न्या-)] ॥

जयन्ति । 'जयत्' प्रकर्षं लभताम् (अयमकर्मकः) । 'एते' इति असन्नि-
हितेऽपि द्रव्ये कालसान्निध्या प्रयुक्तः अचिरप्राप्तिं व्यनक्ति । हिमप्रधानो गिरिः
'हिमगिरिः' (शाकपाथिवादिः) कस्य हिमालयस्य 'उपत्यकायाम्' आसन्नभूमौ
(उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यकाः इत्यमरः) यत 'अरणा' तद् 'वासिनः' तपस्विनः
'काशपस्य सन्देशं' वाचिकम् 'आदाय' गृह्यत्वा 'सस्त्रीकैः' स्त्रीसमेताः 'संप्राप्ताः'
आगताः । 'अत्वा एतां विजृम्भतिमाकर्ण्य' 'देवः प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णयता भवति ।
['हिमगिरिः' (रा., त-, न्या-) 'हिमवती गिरिः' (वि- म-)] ॥

NOTES

1. [a] कञ्चुकी—कञ्चुकः वस्त्रमस्य अस्ति अतिशयेन इति कञ्चुक + इनि अति-
शयार्थः । It seems a कञ्चुकिन् has to wear extremely loose-fitting
garments [अतिशय], so much so that in the रववाली a dwarf
hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments
—'अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकमस्य विशतिं वासादयं वामनः' । 'अन्तःपुरचरो बृहो विप्रो
गुणगणम्बितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥' Also 'ये नित्यं
सत्त्वसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ज्ञानविज्ञानकुशलाः काञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥' [b]
अहो—Indicates खेद, नु a प्रश्न [to himself] and खलु अवधारण । अवस्था
विषये अवधारणम् ।

2. [a] आचार—Compare 'तां मैव वेदग्रहणे नियुक्ता'—Raghu.
[b] अधिकृतेन—अधि + कृ + क्त + कर्मणि = अधिकृतः employed. अधिकारित्वेन
नियुक्तः । His अधिकार (jurisdiction) being अवरोधगृह । Hence the
latter has सप्तमी । Compare "नैवाध्यकारिणहि वेदहृत्" (Bhatti. II)
"प्रज्ञा त मन्त्रेणधिकृता न शौर्यम्" (Bhatti XII) &c. (c) * अवलम्बनार्था

—Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय । नित्यसमास by the Varttika “अथैन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता व वक्तव्या” । But that does not properly bring out the helplessness. It is better to say the only object (अर्थ—प्रयोजन) is to save the fall (अवलम्बन) ।

(d) Reading—*अधिकृतेन is preferable because the आचार is for the अधिकृत only. Also the मपतमौ in अवरोधग्रहेषु is better explained with अधिकृत । For the readings अवलम्बनाय and अवलम्बनार्थम् see note (c) above.

3. (a) अनतिपात्यम्—अन्ति + पत + णिच्, यत् कर्मणि = अतिपात्यम् fit to be delayed न अतिपात्यम् । (b) कानम तथापि—I admit religious duties brook no delay, yet &c.

4. अविश्रमः—On the reading अविश्राम, see notes on विश्रामम्, Act II. But it should be noted that the Vrittikara does not recognise वृद्धि in the case of श्रम । He says—“सूर्यविश्रामा भूमिः इत्येवमादिकं प्रयोगम् अन्याथ्यमेव मन्यन्ते” ।

5. (a) मरुद &c—तुरेण वेगेन गच्छति इति तुर + गम् + खच्, कर्त्तरि = तुरङ्गः or तुरङ्गमः by the Varttika “खच् वा डितवक्तव्यः” । (b) रात्रिन्दिवम्—A द्वन्द्व is of words in the प्रथमाविभक्ति । Here the वाक्य has मपतमौ । Hence, and also to change रात्रि into रात्रिम् the necessity of निपातन । See Tika ; also our notes under नक्तन्दिवम् in Kirata I sl. 9. and Pratima.

6. Remark.—In the Tika. I have commented adversely on षष्ठांशवृत्ति । This is on the supposition that the अलङ्कार is प्रतिवम्तपमा (see under गुडान्तदुर्लभम् &c. Act I) as stated by Raghava. A defence, however, can be given if we reject Raghava's interpretation. Thus we have first the general statement—‘अविश्रमोऽगं लोकतन्त्राधिकारः’ । This is established (साधन) by examples—(i) the case of भानु (ii) that of गन्धर्वह, (iii) that of शेष । Next comes the application of the general proposition to the case of षष्ठांशवृत्ति । Every अधिकार has a वृत्ति attached to it. लोकतन्त्राधिकार has शृष्टांश for the वृत्ति । So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्व यस्य

लोकतन्त्राधिकारः तस्यैतस्य अविश्रमः । (b) तथा—भानोः, गन्धवहस्य, शेषस्य । (c) षष्ठांगवृत्तेः लोकतन्त्राधिकारः । (d) षष्ठांगवृत्तेः अविश्रमः । If this is allowed in the Tika for 'अनन्तरीकृतः शेषस्य धर्मः' read 'अविश्रमः' and omit 'राजापि...इत्यर्थः' । The proposition षष्ठांगवृत्तेः अविश्रमः of course leads to the conclusion दृश्यन्तस्य अविश्रमः which is not stated. As the matter is explained now, the अलङ्कार is अर्थान्तरन्यासः । [See आ परितोषात् &c. Act. I].

7. [a] निषेवते—“परिनिविध्यः सेवमित—” इति षत्वम् । [शान्तमनाः—This is more expressive than the reading अशान्तमनाः । [e] दिवा—In the day time.* This is necessary for in night feeding. रविप्रतप्तः become out of place. Elephants graze usually at night.

8. [a] एते—‘सन्निहितमिदमं विषयः समोपतवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु ‘विप्रकृतं तदिति परोक्षे विज्ञानीयात् ।’ Here एतद् expresses कालसमोप्य and thus shows that the visitors have just come. Compare ‘इदानीमेव—’ above. [d] प्रमाणम्—Always neuter singular c.f. “वेदाः प्रमाणम्” ।

राजा (सविस्मयम्)—किं काश्यापसन्दे शृङ्गारिणः सस्त्रीका-
स्तपस्विनः ?

KING [Surprised]—What ! Ascetics with woman ! Bearing Kasyapa's message ?

कञ्चुकी—अथ किम् ?

CHAMBERLAIN—Yes.

राजा—तेन हि मद्धचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः
अमूनाश्रमवासिनः श्रोतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितु-
मर्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रति-
पालयामि ।

KING—Well, then let Professor Somaratha be informed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

in my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Srauta rites. I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait.

कञ्चुको—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

CHAMBERLAIN—What Sire commands. [Exit].

राजा (उत्थाय)—वेत्रवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

KING—[Rising]—Vetravati, show me the way to the fireroom.

राजेति । 'विस्मयेन सह' । सस्त्रीका इति विस्मयः । 'काश्यपस्य सन्देशं साधु 'हरन्ति' वहन्ति ये तादृशाः (साधुकारिणि णिनिः) । 'सविस्मयम्' (त- , न्या-) "सादरम्" (रा- वि- क-) ॥ काश्यपसन्देश (रा- वि- म-) कण्वसन्देश (त- न्या-) ॥ 'सस्त्रीकास्तपस्विनः' (त- न्या-) भट्टादिभिरपठितमेतत् । ॥

राजेति । 'तेन हि' यतः सस्त्रीकाः ततः 'मद्वचनात् उपाध्यायः आचार्यः' 'सोमरातः विज्ञाप्यताम् आवेदाताम् । किं विज्ञाप्यताम् इत्याह—'अमूम्' [विप्रकृष्टे अदम्शब्दप्रयोगः] 'आश्रमवासिनः' सस्त्रीकास्तपस्विनः' [स्त्रीसाहचर्यात् आश्रमवासिन इत्युक्तम् अन्यथा तपस्विन इत्येव ब्रूयात्] 'श्रौतेन' श्रुतिसम्मानेन 'विधिना' वेदविधिना 'सत्कृत्य' संपूज्य 'स्वयमेव' न तु प्रतोहारोद्वारा 'प्रवेशयितुमर्हति' इति विज्ञाप्यताम् । 'तपस्विनां दर्शनस्य उचितं' योग्यं 'प्रवेशे' पवित्रे स्थले 'स्थितः' सन् प्रतिपालयामि' तान् प्रतीक्षे ।

राजेति । 'वेत्रवती' इति प्रतीहारीनाम् । 'अग्निशरणस्य' वेताग्निगृहस्य ('शरणं गृहहरक्षित्वौ' इत्यमरः) 'मार्गं' वर्त्म 'आदेशय' अगतो गत्वा मे दर्शय ।

NOTES

1. काश्यप &c.—This is more respectful than "कण्वसन्देश—".

2. [a] मद्वचनात्—मद्वचनम् अवलम्बा इति ल्यबलोपे कर्मणि पञ्चमी ।

[b] उपाध्यायः—उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उप + अधि + इङ् + घञ अपादाने by the rule 'इङञ्' which bars अच् । The feminine is उपाध्याया, उपाध्यायी, उपाध्यायानी ।

3. अग्निशरण &c.—The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—

“दक्षिणाग्निगार्हपन्ताहवनीयो वयोऽग्रयः” इत्यमरः

प्रतोहारौ—इदो इदो देव [इत इतो देवः] ।

WARDLER—This way, Sire, this way.

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य)—सर्वः
प्रार्थिमर्थमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञान्तु चरितार्थता
दुःखोत्तरैव ।

श्रौत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा

क्लिशति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।

नाति श्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥५॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object. But the achievement of the King's end is mainly for trouble. Success removes anxiety merely. The effort to guard what is acquired indeed worries. A kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand.

राजेति । 'परिक्रामति' रङ्गमन्त्रं परितो भ्रमति (मन्ये अपोपाठोऽयम् । परिक्रम्य इति स्थपा निर्देशः साधीयान् । 'राजरूपस्य' पावस्य अभिनेतव्यक्रियायाः तदा अनिवृत्तेः ।) 'अधिकारस्य' आत्मनियोगस्य राजकार्यस्य इत्यर्थः यः 'खेदः' क्लान्तिः तम् अधिकारगतकर्मकरणस्वेदं 'निरूप्य' अभिनीय ॥ 'सर्वो' जन्तुः प्रार्थितम् अर्थं वस्तु 'अधिगम्य' प्राप्य 'सुखी सम्पद्यते' । 'राज्ञान्तु' किन्तु भूपालानां 'चरितार्थता' इष्टलाभः राज्यप्राप्तिरिति यावत् 'दुःखम् उत्तरं' प्रधानं यस्या तथाविधा दुःखबहुला 'एव' अन्यं तत्र सुखं दुःखमेव भूरि इत्यर्थः ।

श्रौत्सुक्येति । अन्वयः (राज्ञां तु) प्रतिष्ठा श्रौत्सुक्यमात्रम् अवसाययति । लब्ध-

परिपाल वृत्तिः क्लिश्नात्येव । राज्यम् आतपवमिव स्वहस्तधृतदण्डं अमापनयनाय न अति यथा अमाय । व्याख्या—राज्ञां तु (इति पूर्वोक्त मस्वधाने) 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठितत्वं ; राज्यलाभः इत्यर्थः 'औतसुकामेव' (मद् राज्यं सकादिः । नित्यश्च समासः) 'अवसाययति' खण्डयति अन्तयति (सो अन्तकर्मणि दिवादिः । आत्वम् । णिच् । युक् च) औतसुकावसानमात्रं करोति इत्यर्थः । 'लब्धम्' पापतस्य 'परिपालनवृत्तिः रक्षा-व्यापारः 'क्लिश्नात्येव' नूनं क्लेश जनयति । यावदलब्धं तावत् कदा मे राज्यं स्यात् इत्युत्कण्ठा । लब्धमात्रं सा उत्कण्ठा निवर्तते । ततः परं पालनक्लेशः । तदाह—'राज्यं' राजत्वम् ; आतपात् वायने इति 'आतपवमिव' (सूपोति योगविभागात् कः) कृत्वमिव 'स्वहस्ते धृतः' रक्षितः 'दण्डः' व्यवहाराधिकारी यस्मिन् स्वयं कृतविचारम् इत्यर्थः । कृत्वपक्षे 'स्वहस्तेन धृतः दण्डो यस्य तथाविधं मतं अमापनयनाय खेदनीदनाय तादर्थ्योऽर्थो) 'न अति' न प्रशस्तः 'यथा अमाय' खेदकरणाय प्रशंसायामतिः ('अतिशब्दः प्रशंसयां लङ्गनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ) । लब्धे राज्ये यदि मन्त्रिषु रक्षाभारोनिधीयते तदैव सुखं नान्यथा । अत्र दण्डशब्दो द्वार्थः । राजापक्षे दण्डौ दमनं दष्टदमनम् । आतपवपक्षे—दण्डः प्रकाण्डः ("दण्डी दमने मैत्र्ये इति हलायुधः । दण्डोऽस्त्री लगङ्गे यमान् । ब्राह्मेष्टे प्रकाण्डेऽश्वे इति मेदिनी) ['अवसाययति (रा- वि-) 'अवसादयति (त-, म, न्या) ॥ 'वृत्तिरेव (त, वि न- न्या-)—"वृत्तिरेनत" (रा-) ॥ "यथाअमाय" (त-, वि- न्या-)—"न च अमाय" (रा- म-)] ॥

NOTES

1. चरितार्थता—चरितः कृतः लब्ध इत्यर्थः प्रयोजनं येन स चरितार्थः one who has attained his object. तस्य भावः ।

2. [a] औतसुकामावम्—This refers to the anxiety caused by the eagerness of expectation before one becomes a king. [b] प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This refers to the candidate's establishment on the throne. Raghava take प्रतिष्ठा = गौरव । (c) अति—Raghava compounds it. Others follow him. Thus 'अत्यन्तं यः शमः तदपनयनाय"—Raghava. [d] दण्ड—Note the double sense. Both राजा and आतपव are स्वहस्तधृत-

दण्ड । With the former, दण्ड = distribution of justice ; and with आतपत्र it means the handle.* A राजा brings ease when the ministers look to the government (परहस्तधृतदण्ड) and an umbrella is comfortable when another man holds it over you.

(नेपथ्ये) वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire prosper (or—be victorious),

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः स्वद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेव विधेव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं क्लायया संश्रितानाम् ॥६॥

FIRST—Thou toilest for the world every day, thoughtless of thy own comfort. Or, such is thy way indeed. Verily the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves with the shade the agony of its refugees

मसुखेति । स्वसुखनिरभिलाषः प्रतिदिनं लोकहेतोः स्वद्यसे । अथवा एवंविधेव ते वृत्तिः । पादपो हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णमनुभवति, क्लायया संश्रितानां परितापं शमयति । व्याख्या—‘स्वस्य’ आत्मनः सुखे निरभिलाषः’ निःस्पृहः त्वं लोकस्य भूवनस्य ‘हेतोः’ लोकार्थमित्यर्थः ‘स्वद्यसे’ खेदमनुभवामि (देवादिकात् कर्त्तरि लट्) । ‘अथवा’ पक्षान्तरे ‘एवंविधा’ ईदृशी ‘एव ते वृत्तिः’ व्यापारः । ‘पादपो हि’ वृत्तः किल ‘मूर्ध्ना’ स्वशिरसा तीव्रं कठोरम् ‘उष्णम्’ आतपम् (“उष्णः स्यादातपे योष्म” इति विश्वः) “अनुभवति” तदनुभवकाले एव ‘क्लायया’ करणेन ‘संश्रितानां’ सम्यक् श्रितानाम् आश्रितानामित्यर्थः ‘परितापं’ परिगतं तापम् अन्यत्र आतपखेदं ‘शमयति’ लघयति [घटादित्वात् मित्त्वे ऋखः] । इति राज्ञः अधिकारखेदं प्रति प्रीतसादनोक्तिः ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

NOTES

1. वैतालिकी—विविधास्तालाः वितालाः various measures of music
वितालगानं शिल्पमनयोः इति विताल + ठक् = वैतालिकौ । Here विताल stands
for वितालगान (लक्षणा) just as मृदङ्ग stands for मृदङ्गवादन in the
compound मर्दङ्गिक । “मृदङ्गवादने वर्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति ।
शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति”—Vritti. Bhanuji has ‘विविधेन तालेन शब्देन
चरति इति ठक् स प्रयोजनमस्य इति ठक् वा’ । But in the sutra referred
to, चरति means “to eat” or ‘to wander’ ‘चरतिर्भक्षणे गतौ च वर्तते’
—Vritti. In the other alternative the ठक् is a slip for ठज् ।
The word here means bards in general though Amara
restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the
morning.

2. (a) खिद्यसे—खिद (दिवादि) + लट् से कर्त्तरि । Raghava takes
it कर्मकर्त्तरि । This is after Vamana “खिद्यते इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि
कर्मकर्त्तर्येव द्रष्टव्यः, न कर्त्तरि । अद्वैवदिकत्वात् खेदेः”—Kavyalamkara.
So the reason for taking it कर्मकर्त्तरि, is खिद he believes is
not दिवादि । But Madhava has it in the दिवादि list. Kalapa,
Mugdhabodha &c also read it there. It is therefore better
taken as कर्त्तरि । (b) लोकहेतोः—लोककारणान्—Raghava हेतौ प्रसी ।
Compare—शकुन्तलाहेतोः Act. IV—Ante. (c) अथवा—This intro-
duces आक्षेप of the thought preceding. It is a pity ‘thou
toilest.’ Or (अथवा) why pity (आक्षेप), such is your duty or
nature.” The अलङ्कार is defined by दण्डिन् as ‘प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः’ ।
(d) अनुभवति &c —Here the वृत्ति of दृष्टान्त is explained by example
(दृष्टान्त) । The example ends in establishing resemblance of
दृष्टान्त and पादप (उपमापर्यवसान) । Hence as Dandin does not
recognise दृष्टान्त as an अलङ्कार, his followers have to class this
under उपमा (See प्रतिबस्तूपमा under शुद्धान्तदुर्लभम् &c.)

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः

प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥७॥

SECOND—Weilding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects.

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिक्रामति) ।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage).

निग्रमयसीति । अन्वयः = आत्तदण्डः विमार्गप्रस्थितान् निग्रमयसि, विवादं प्रशमयसि, रक्षणाय कल्पसे । प्रजानां ज्ञातयो विभवेषु अतनुषु सन्तु नाम, बन्धुकृत्यं तु त्वयि परिसमाप्तम् । व्याख्या = आत्तः' गृहीतः 'दण्डः' दुष्टदमनव्यापारः येन तथा-विधः सन् [अच उपसर्गात् तः' इति ददानंस्तः] 'विपरोत्तन मार्गेण' वर्त्मना 'प्रस्थितान्' चलितान् विपथगामिनां जनान्, 'निग्रमयसि' निरूप्य भूयोऽपि पथि स्थापयसि 'विवादम्' अर्थप्रत्यर्थिनां वादप्रतिवादं 'प्रशमयसि' निवारयसि, 'रक्षणाय रक्षितं पालयितु [कल्पतेः प्रवर्त्तनाथत्वे हि 'तुमार्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी] ॥ अत्र उत्पत्तुः प्रत्ययानाथं अगम्यमाने 'कृपि सम्पद्यमाने' इति वार्त्तिकं न युज्यते । यद्वा—कृपेरत्र अलमर्थकत्वे 'नमःस्वस्तिस्वाहाखधाल वषड्योगाच्च' इति ४थी] 'कल्पसे' प्रवर्त्तसे वा प्रभवसि, प्रजानां जनानां 'ज्ञातयः' बान्धवाः 'विभवेषु' 'अतनुषु' अकृशेषु प्रभूतेषु सत्सु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कृतिसतं किल तत् [नाम कुत्सायायाम्] 'नाम' ('प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः) 'बन्धूनां कृत्यं' कर्म तु' बान्धवकार्यं पुनः 'त्वयि' भवति 'परितः' सर्वपः 'सम्यक् आप्तम्' अधिगतम् । हे नरेनाथ स्वहस्ते दण्डं धारयित्वा आस्यसि सत्यं किन्तु भूरि तस्य फलम् । पश्या, प्रजा विनीयन्ते, शमेन वर्त्तन्ते, पालिताश्च भवन्ति । किं बहुना सर्वे बान्धवकार्यं ताः त्वयि एव प्राप्नुवन्ति । तदेवं मा विषीदतु लोकोपाकारकं खेदं बहुमन्यतां भवान् इति भावः ।

राज्येति । 'क्लान्तमनसः' कार्यचर्चाभिः खिद्यमाना वयम् (बहुत्वविवक्षया बहु-वचनम् । 'एकत्वे तु' 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति) 'पुनर्नवीकृताः' एतेन उत्साहवाक्येन अमरहिताः कृताः ।

1. (a) नियमयमि—We have क्स्व in stead of यमि in connection with णिच् by the rule 'मितां क्स्वः' । यम परिवेषणे वेष्टने च णिचिमितइति पक्षे—नियमं ('नियमयुक्तं') करोमि इति नियमयमि ('तत्करोति—' इति णिच्') । (b) विसर्गे &c. — विपरीतो विकृद्धो वा मार्गः विसर्गः wrong course, प्रादितत्— । तेन प्रस्थिताः । तान् । प्रसमयसि—See शमयति । The प्र is emphatic. It implies thoroughness (प्रकर्ष) of the शसनक्रिया । (c)* नाम—Implies कुतसा । How disgusting (कुतसा) that kinsmen crowd round one in affluence. (d) परिममाप्तम्—परि means सम्यक् । You render the services of a friend in every way परि and thoroughly सम् । (e) बन्धुलभ्यम्—The services of a friend. These are well summarised in the sloka—'उत्तमवे वामने चैव दुर्भिक्षे शत्रु-निग्रहे । राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥'

2. क्लान्तमनसः—Here the king speaks of himself. The plural is inadmissible. The rule अस्मदा द्वयोश्च' is barred by the Varttika 'सविशेषणानां प्रतिशेधः' । We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural.

प्रतीहारो—एसो अहिणवसम्भज्जणससिरीओ सणिणहिद-
हीमधेणु अग्गिसरणालिन्दो । आरुहदु देवो [एषः अभिनव-
सम्भज्जनसश्रीकः सन्निहितहोमधेनुः अग्निशरणालिन्दः । आरो-
हतु देवः] ।

WARDER—Here is the enter-gate of the fire house beautiful with recent brushing and having the sacrifice-promoting cow close by. Let Sire ascend.

राजा (आरुह्य परिजनांसावलम्बा तिष्ठन्)—वेत्तवति,
किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?

किं तावदुब्रतिनामपोढतपसां विधौ स्तपो दूषितं

धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।

आहो खित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम्
इत्यारुढबहुप्रतर्कं मपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥८॥

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendant) – Vetravati, with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities, has been defiled by obstructors? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest? Or is the produce of the creepers stopped by my misconduct? Having thus entered several conjectures my mind remains perplexed through in-conclusion.

प्रतिहारोति । 'अभिनवेन' अचिरव्रतेन 'समार्जनेन' मार्जनव्यापारं 'सश्रीकः' शोभनः ('शेषादिभाषा' इति कप्) 'सन्निहिता' आसन्ना 'होमार्था' धेनुः यस्य तथा-विधः 'आग्नशरणस्य' वेताग्निगृहस्य 'अलिन्दः' बाह्वर्दारः प्रकोष्ठः ('प्रचासप्रचनालिन्दा बह्वर्दारप्रकोष्ठके' इत्यमरः) । 'आरोहतु' सौपानमार्गेण अभ्यास्य तिष्ठतु देवः ।

राजिति । 'परिजनस्य' वेतवत्याः 'अ'सं' स्तम्भम् 'अवलम्ब्य तिष्ठन्' न तु उपविशन् ऋषीणां सस्त्रोकागमनात् विस्मित तदेव ध्यायन् निर्गतुममर्थः वेतवतौ पृच्छात् किमु' हि श्रेष्ठः प्रेषिताः सुतः' इति (संप्रश्ने लिङ्) ।

किमिति । अन्वयः—किं तावत् व्रतनाम् उपोदतपसां तपः विघ्नैः दूषितम् । उत धर्मारण्यचरं केनचित् असत् चेष्टितम् । आहो खित् वीरुधां प्रसवः मम अपचरितैः विष्टम्भितः । इति आरुढबहुप्रतर्कं मे मनः अपरिच्छेदाकुलम् । वशाखा— किं प्रश्ने, तावत् परिच्छेदे, मिलिते द्वे अपरिच्छेदगमयित्वा प्रतर्कमावभुत्य पयतः । 'व्रतं' सङ्कल्पः येषामस्ति तेषां व्रतनाम् अतएव उपोद' घृतं 'तपः' व्रतसाधनयोग्यं कृच्छं दैः तेषां 'तपः विघ्नैः' व्रतविघातकैः राक्षसादिभिः 'दूषितं' विघ्नितम् उत' अधवा 'धर्मारण्ये' तपोवने 'चरन्ति' ये (ट-प्रत्ययः) तेषु 'प्राणिषु' हरिणादिषु (विषये सप्तमी) 'केन चित्' जनेन 'असत्' असाधु 'चेष्टितम्' आचरितम् । 'आहो' विकल्पे । 'खित्' प्रश्ने । अधवा किं 'वीरुधां' लतानाम् (विरुहैः किपि सति 'न्यङ्कादीनाम्' इति इकारस्य धकारः उपसर्गदीर्घश्चः) प्रसवः पुष्पफलोद्गमः 'मम' राज्ञः 'अपचरितैः' अवैधाचरणैः (भावेक्तः) 'विष्टम्भितः' निरुद्धः अर्गलत इत्यर्थः ('स्तम्भैः' इति षत्वम्) ।

‘इति प्रकारेण आरुढाः’ अधिगताः ‘बहवः प्रतर्काः’ ऊहा येन तथाविधं ‘मे मनः अपरिच्छेदेन’ अनिर्णयेन ‘आकुलं’ चञ्चलं जातम् । चाञ्चल्याधिकात् पृच्छायाः पातापातमविचार्यैवप्रतिहार्या प्रश्नः

NOTES

1. स्यः—The king deliberates and cannot decide. Hence संप्रश्ने लिङ् ।

2. (a) व्रतिनाम्—व्रत is संकल्प vow—The making up of the mind to do a particular thing—say to perform अग्निष्टौम or ज्योतिष्टौम व्रत + इनि मत्वर्थे = व्रतीनः । (b) उपादृतपसाम्—उप + वह + क्त कर्मणि = उपोदम् commenced प्रारम्भम् । Raghava explains उपोद as अधिक excessive. But compare ‘उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः’ (Act VII where उपोद = प्रारम्भ । The तपस् here is not penance in general as Raghava understands, but those particular observances that go to qualify the ascetic for the व्रत he has then in view. This makes व्रत the principal and तपस the subordinate and not the reverse as Prof. Gajendragadkar has it. If the तपस् is defiled (दूषित) the व्रती becomes disqualified for the व्रत । (c) अपचरितैः—अप + चर + क्त भावे = अपचरितानि failings. The king’s misdeeds are supposed to affect the produce of the soil &c. ‘राज्ञोऽपचारात् पृथिवी स्वल्पशस्या भवेत् किल’—Raghava. अनुक्ते कर्त्तरि रथा । (d) अपरिच्छेद &c —परि + छिद् + घञ् भावे = परिच्छेदः Separation of a part from the whole ; hence, decision.

प्रतीहारौ—सुअरिदणन्दिना इसौओ देव’ सभाअइदु’ आअ-
देत्ति तक्केमि । [सुचरितनन्दिनः ऋषयो देव’ सभाजयितुमा-
गता इति तर्कयामि] ।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good deeds, have come to congratulate Sire.

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोहितञ्च) । कञ्चुकी—इत इतो भवन्तः ।

(Then enter the two disciples of Kanva with Gautami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest). CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours.

प्रतीहारोति । सुचरितेन' सत्कार्येण नन्दन्ति' प्रीयन्ते ये तादृशा ऋषयः' भवतः सत्कार्यपरम्परया प्रीताः सन्तः 'देवं सभाजयितुम् 'आगताः इति तर्कयामि' ऊहे ।

तत इति । [“प्रविशन्ति” (रा-, वि, म-)—‘प्रविशतः’ (त-, न्या-) ॥ ‘गौतमीसहितौ’ (त-, न्या-)—‘गौतमीसहिताः’ (रा-, वि-, म-) ॥ ‘शकुन्तलां पुरस्कृत्य’ (रा- वि-, म-)—‘शकुन्तलामादाय’ (त- न्या-) ॥ ‘कण्वशिष्यौ’ (त- न्या-)—‘मुनयः’ (रा- वि- क-) ॥

‘शकुन्तलां पुरस्कृत्य अग्रे स्थापयित्वा ‘गौतमीसहितौ’ कण्वशिष्यौ, एषां चतुर्णां ‘पुरः’ अग्रतः ‘कञ्चुकी पुरोहितश्च’ इति षट् ‘प्रविशन्ति’ । प्रथम कञ्चुकी, ततः पुरोहितः ततश्च शकुन्तला, तदनु शिष्यौ पश्चात् गौतमी इत्येष प्रवेशक्रमः—‘अवगुण्ठनवती मध्या तपोधनानाम्’ इत्यनन्तरोक्तेरनुमीयते ।

NOTES

1. सुचरित &c.—चर + क भावे—चरितानि deeds. सु शोभनानि चरितानि सुचरितानि good deeds. तैः साधु नन्दन्ति इति सुचरित + नन्द् + णिनि साधु-कारिणि कर्त्तरि = सुचरितनन्दिनः । Those who rejoice at good deeds. The सुचरित is the king's. This is antithetic to अपचरित—mis-deed of the sloka preceding. The king apprehends condemnation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commendation for good deeds (सुचरित) । (b) सभाजयितुम्—सभाज चरादि + णिच् स्वार्थे + तुमुन् ।

2. Note the order of entry—कञ्चुकी, पुरोहित, शकुन्तला शाङ्गरव, शारदत, गौतमी । See also Tika.

शाङ्गरवः—शारदत,

महोभागः काम' नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

न कश्चिद्वर्णनामपथमपक्वष्टोऽपि भजते ।

तथापौदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हूतवहपरीतं गृहमिव ॥८॥

SARNGARVA—Saradvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted ; that not even the meanest of any of the classes follow an evil course. Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames.

महाभागेति । अन्वयः—अभिन्नस्थितिः असौ नरपतिः महाभागः, वर्णानामपक्वष्टोऽपि कश्चित् अपथं न भजते, कामम् । तथापि जनाकीर्णमिदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा हूतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । व्याख्या—‘अभिन्ना स्थितिः’ मर्यादा येन तथाविधः स्थितिरमेत्ता ‘असौ नरपतिः’ राजा दुष्यन्तः ‘महाभागः अप्राकृतस्वरूपः ‘वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् (शेषे षष्ठी । अव निर्द्धार्यमाणादिवितयाभावात् निर्द्धारिषष्ठी न युक्ता) ‘अपक्वष्टोऽपि’ हीनीपि ‘कश्चित् जनः ‘अपथं’ विमार्गम् [‘नजस्तत्पुरुषात्’ इति निषेधे ‘पथो विभाषा’ इति अप्रत्ययः समासान्तो वा । ‘परवर्द्धं इन्द्रतत्पुरुषयोः’ इति पुंस्त्वे प्राप्ते ‘अपथं नपुंसकम्’ इति नपुंसकलिङ्गम्] न भजते’ न गच्छति ‘कामं’ सर्वमेतत् अनुमन्ये, सत्यमेवैतत्, ‘तथापि’ एवमपि, राजा च अप्राकृतः प्रजाश्च सद्वृत्ताः इति स्थितेऽपि (गर्हायामपिः) ‘जनैः’ मानवैः ‘आकीर्णं’ व्याप्तम् ‘इदं’ दृश्यमानमेतन्नगरम् [‘इदम्’ इति हस्ताभिनयेन दर्शनम्] ‘शश्वत्’ सर्वदा ‘परिचितं’ दृष्टं ‘विविक्तं’ निर्जनं येन तथाविधेन ‘मनसा’ करणेण ‘हूतवहेन अग्निना ‘परीतं’ व्याप्तं ‘गृहमिव’ सद्यस्ताज्यं ‘मन्ये’ सम्भावयामि । [‘स्थितिरसौ’ (त-, न्या- म-)—“स्थिति रहो’ (रा-, वि-] ॥

NOTES

1. (a) महाभागः—महान् भागः औदार्यादिगुणसमुदायो यस्य सः । This is inferred because the king is अभिन्नस्थितिः । स्थिति is the apportionment of dues according to merit. The king was supernaturally endowed [महाभाग], so he never erred in (अभिन्न) estimating the merits of the men under him. (b) कामम्—This indicates admission. कामं नरपतिः महाभागः—I admit the king is supernaturally endowed. Raghava explains कामम् अतिशयेन महा-

भागः । (c) अपथम्—पथिन् is सार् track, course ; i.e. the right course. न पथ्याः &c. see Tika. obj. of भजते (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, (अंगुलिनिर्देशः) । (e) शश्वत्—Always. Qual. परिचित । Not necessarily compounded. (f) मनसा—करणे ततोया । करण of मननक्रिया (मन्य) । (g) हुतवहपरितम्—Not the propriety of an ascetic calling fire by the name हुतवह in preference to अग्नि, दहन, &c.

Remarks.—Sarnagarva deems the place a house in flames which has to be forthwith shunned. He gives two strong reasons against such a thought—(i) The king is an extraordinary personage which should create a liking for the place. (i) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction. Yet the thought overpowers him, because (i)—His mind is परिचितविविक्त and (i)—The place is जनाकीर्ण ।

शारद्वतः—स्थाने भवान् पुरप्रवशादित्यम्भूतः संवृत्तः ।

अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रवुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव खैरगतिर्जनमिह सुखसज्जिनमवैमि ॥ १० ॥

SARADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town, I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed ; the pure deem the impure ; the awake deem the asleep ; one with free motion deems the fettered.

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अमूमहे किं मे वामेदरं
णञ्चणं विष्फुरदि [अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति] ।

SAKUNTALA—(Acting the feeling of an omen)—Oh !
Why does my right eye quiver ?

स्थाने इति । 'पुरप्रवेशात्' (हेतौ पञ्चमी) 'भवान् इत्यभूतः एवमवस्थः' सवृत्तः जात इति 'स्थाने' युक्तम् (युक्तेर्दे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः) । ['स्थाने' (र- न्या-, भ-)—'जान' (रा-, वि-) ॥ अहमपि' (रा- वि- म-)—'अहं तु' (थ-, न्या-

अभ्यक्तमिति । अन्वयः—अहमपि इह सुखसङ्गिनं जनं स्नातः अभ्यक्तमिव, शुचिः अशुचिमिव, प्रबुद्धः सुप्तमिव, स्वैरगतिः बद्धमिव, अवैमि । व्याख्या—'अहमपि इह' नगरे सुखेन सजति' मिलति यस्तं 'सुखसङ्गिनं' [स्निहो वाहुलकातकुत्वम् । न्यङ्-कादित्वात् वा] (यदा—सुखस्य सङ्गः, सः अस्ति यस्य तं) जनं 'स्नातः' स्नानेन आलित-देहमलः अभ्यक्तमिव' तैलमर्द्दनेन सम्पादितदेहमलमिव, शुचिः' अन्तःशुद्धो जनः 'अशुचिमिव' कलुषात्मानं पापिनमिव, 'प्रबुद्धः' जागरितः जाततत्त्वावबोधः 'सुप्तमिव' 'निद्रितमिव' मोहनिद्रां प्राप्तमिव, 'स्वैरा' स्वाधीना ('स्वादीरेरिणोः' इति वृद्धिः) 'गतिः' यस्य तादृशः, स्वच्छन्दचारो वशो 'जनः' 'बद्धमिव' यन्त्रितमिव 'अवैमि' जानामि ।* अत्र हि जना बहवो देहेन अशुद्धाः, शुद्धदेहाश्च केचिदन्तरशुद्धा, स्वल्पा एव कायमनःशुद्धाः अपि अप्रबुद्धाः, प्रबुद्धोऽपि यदि किञ्चिदस्ति स नूनमंशः सुख-सङ्गिनः । समं तं क्रमेण देहशुद्धिः, प्रबोधः, वशित्वञ्च जातम् । तत् सदृशजना-भावात् समाप्यतावस्थानं न रुच्यते । अहमपि मयास्ताजामेवेदं मन्ये । 'अहं तु' इति पाठे 'तवेदं' भगवन्स्थानं समं तं एभिर्वराकैराकीर्णं' करुणास्थानम्' इत्येवं व्याख्येयम् ।

शकुन्तलेति । 'निमित्तं' दक्षिणाक्षिस्यन्दनं 'सुचयित्वा' अभिनायं आकारेङ्गितैः दक्षिणाक्षि स्पन्दते इति दर्शयित्वा 'वामम् इतरत् यस्मात् तत् दक्षिणमित्यर्थः ['न बहु-ब्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः, तत्पुरुषे सर्वनामता अस्ति, परं तदापि भाष्यमते वामेतरम् इत्येव भवति) 'विस्फुरति' स्पन्दते । स्त्रोणां दक्षिणाक्षिस्यन्दनमगुभम् ।

NOTES

1. इत्यभूतः—इत्यम् अनेन प्रकारेण भूतः विपरिणतः thus affected, सहसुपेति समासः । Saradvata symphises with Sarngarva—you are anxious to quit the place so am I (ममापि); but for a slightly different reason.

2. (a) अभ्यक्तम् &c.—चभि + अञ्ज + क्त कर्मणि = अभ्यक्तः anointed

with oil. This refers of देहशुद्धि । (b) शुचि &c.—The reference, is to मनःशुद्धि । (c) प्रबुद्ध &c.—Refers to तत्त्वज्ञान । (d) बद्धमिव &c.—Refers to वशित्व । See Tika.

गौतमी—जादे पडिहदं अमङ्गलं । सुहादं दे भत्तुकुल-
दवदाओ वितरन्दु [जाते प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते
भत्तुकुलदवता वितरन्तु] । (परिक्रामति) ।

GAUTAMI—My child, the evil is averted. May the deities of your husband's family grant you joy. (Walks round).

पुरोहितः (राजानं निदिश्य)—भो भोस्तपस्विनः, असा-
वत्रभवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपाल-
यति । पश्यतैनम् ।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye ascetics, There, His Highness the protector of the castes and class having even before-hand quitted his seat, is awaiting you. Behold him.

शङ्करवः—मो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि
वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलगमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो धनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥१॥

SARNAGARVA—O great Brahman, this is certainly praiseworthy, yet in this matter we are indifferent. (You ask) why ?—Trees become bent by the advent of fruits, clouds hang far down by new rain, good men become the reverse of haughty by riches. Such indeed is the nature of the benefactors of others.

गौतमीति । 'अमङ्गलम्' अशुभं, यस्य अशुभस्य एतत् ते दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचक

तत्, 'प्रतिहतं' निराकृतं जानीहि । इदञ्च आश्वासवाक्यं दुर्निमित्ते जाते सुहृद्भि-
रुच्चारणीयम् । न हि वस्तुतस्तदमङ्गलं प्रतिहतम्

पुरोहित इति । दूरस्थं 'राजानं' निर्दिश्यात् तपस्विभ्याः प्रदर्श्यात् आह 'असौ अवभवान्
वर्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् 'आश्रमाणां' गृहस्थादीञ्च चतुर्णां 'रक्षिता अतएव
महाभागी दुष्यन्तः, तपस्विगौरवात् 'प्रागेव' भवतां प्रवेशात् पूर्वमेव 'मुक्तासनः' आसनं
परित्यज्य स्थित एव 'वः प्रतिपालयति' अपेक्षते । पुण्यमीदृशस्य दर्शनं तत् 'एनं
पश्यत' ।

याङ्गर्गवेति । 'भो महान् ब्राह्मणः', तत्सम्बोधने । हे विजवर राजपुरोहित
[किञ्चिद्विव सोल्लग्नमेतत्] राज्ञा अनुष्ठितमिदम् 'अभिनन्दनीयं' स्तुत्यं कामं
तत्तमम् । 'तथापि अत्र' अस्मिन् विषये 'वयम् ['अस्मदो द्वयोश्च' इति वहवचनम्]
'मध्यस्थाः' उदामीनाः । वयन्तु मन्यावहे नात्र काचित् स्तुतिः वा निन्दा । 'कुतः'
किं कारणमिति पृच्छसि चेत् शृणु ।

भवन्तीति । अन्वयः—तरवः फलागमैर्गन्वा भवन्ति । घना नवाम्बुभिर्दूरविलम्बितो
(भवन्ति) । सतपुरुषाः समृद्धिभिरुद्धताः (भवन्ति) । परोपकारिणां स्वभाव एव
एषः । व्याख्या—'तरवो' वृक्षाः 'फलागमैः' प्रसवोद्गमैः हेतुभिः 'गन्वा' आनता 'भवन्ति'
येन पथिकाः फलानि सुखेन गृहीत्वा तृप्ता भवेयुः । 'घनाः मेघाः 'नवाम्बुभिः' प्रथम-
जलागमैः वर्षारम्भैः इत्यर्थः 'दूरे' गगनागात दूरे मृतलसमीपे 'विलम्बिनो' लम्बमाना
भवन्ति येन वर्षणात् निदाघतृप्तास्तृप्ता भवेयुः । 'सतपुरुषाः' सुजनाः 'समृद्धिभिः'
ऐश्वर्योत्कर्षैः 'अनुद्धताः' उद्धतप्रतिहन्विनः अभिगम्या इत्यर्थः [विरोधाद्यै नञ्] भवन्ति
येन अर्थिन आगत्य प्रार्थितं लब्ध्वा तृप्ता भवेयुः । 'परोपकारिणां' परार्थघटकानां
'स्वभाव एव एष' यत् ते सुखेन लभ्या भवन्ति । प्रकृत्या यत् कृतं तव का स्तुति-
दुष्यन्तस्य इति भावः

1. प्रतिहतम् &c.—The quiver of the right eye portends evil.
This frightend Sakuntala. Gautami comforts her. The evil
won't come, it is averted (प्रतिहतम्) ; and, over and above that
you may expect good instead (सुखानि वितरन्तु) । वितरन्तु इति
आशिषि लोट ।

2. [a] वर्णाश्रमानां—शेषे षष्ठी । [b] रक्षिता—माधुर्य रक्षति इति रक्ष

+ तन् साधुकारिणि कर्त्तरि । Hence वयोश्चमाणां cannot have कृद्योगे कर्मणि षष्ठी because 'न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यंतनाम्' prohibits षष्ठी with तन् ।

3 [a] *महाब्राह्मण—महान् ब्राह्मणः—a great Brahman—it is slightly taunting here. You have not much of a Brahman in you ! You see things in one light we in another. We are indifferent [मध्यस्थ] to this humility of the king, though you take it as a great merit ; cf. 'प्रसीदतु महाब्रह्मणः'—in Swapna. [b] मध्यस्थाः—मघा वादिप्रतिवादिनोर्मघातिष्ठन्तीति मघा + स्था + क कर्त्तरि Lit, an arbitrator ; hence उदासीन indifferent. वयं न स्तुमः न वा निन्दासः ।

4. (a) फलागमैः, नवास्वभिः, समृद्धिभिः—हेतौ तृतीया । (b) दूर दृष्टः—दूरं साधु विलम्बन्ते इति दूर + वि + लम्ब + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = दूर-विलम्बिनः hanging low down. i.e. near the horizon.

5. (a) अनुडत्ताः—ऊर्ध्वं गता इति उद् + हन गतौ + क्त कर्त्तरि = ऊडताः puffed up. न उडताः not puffed up. i.e. they come low. (b) एषः—This i.e. accessibility. (c) परोपकारिणाम्—परोषामुपकारः परोपकारः । सः अस्ति एषामिति परोपकार + इनि = परोपकारिणः । Or परोषामवश्यम् उप-कुर्वन्ति इति पर + उप + क्त + णिनि आवश्यकै = परोपकारिणः those who are destined to come to the use of others.

6. Remark.—The verse is a piece of condensed reasoning. Thus - (Sarnagarva)—दूष्यन्त is अनुडत्त । [Purohita] Why so ? [S] Because दूष्यन्त is a सत्पुरुष. and अनुडत्ताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः । [P] Is not this to the credit of a सत्पुरुष ? [S] Not so, because he is forced to this by स्वभाव—nature. If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit. [P] That is bold statement. What proofs ? [S] Look at the tree—भवन्ति नद्यास्तरवः फलागमैः । They are forced to this by nature. [P] But sastras say trees have life. This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवास्वभिर्दूरविलम्बिनो घनाः । There can be no question of choice here. No, they are powerless. It is nature (स्वभाव) that rules them. स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् । These

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated. The figure is, therefore अर्थान्तरन्यास । Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense. So we have क्रियादीपक also “जातिक्रियागुणद्रव्य-वाचिनैकववर्तिना । सर्ववाक्यापकारश्चेत् तमहुर्दौपकम्—” Dandin.

प्रतीहारी—देव प्रसन्नमुखवर्णा दीसन्ति । जानामि
विस्मद्वकज्जसो इसौओ [देव, प्रसन्नमुखवर्णां दृशन्ते । जानामि
विस्मद्वकार्या ऋषयः] ।

WARDER—Sire, pleased expressions of faces are visible. I believe the sages have business of an assuring character.

राजा (शकुन्तलां दृष्ट्वा)—अथात्रभवती—

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयसिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १२ ॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed; like a fresh bud among brown leaves ?

प्रतीहारोति । ‘प्रसन्नाः’ प्रीता ‘मुखवर्णा’ मुखाकारा ‘दृशन्ते’ । ‘विस्मद्वं’ विश्वासयुक्तं ‘कार्यं’ येषां तथाविधाः । यन्मयोक्तं सुचरितनन्दिनः समाजयितुमागता ऋषय इति नूनं तदेव ,

केति । अन्वयः—अथ तपोधनानां मध्ये, पाण्डुपत्राणां मध्ये किसलयसिव, अव-
गुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या अवभवती इयं का । व्याख्या—‘अथ’ संशये ।
शकुन्तलां दृष्ट्वा संशयः[“अथाथो संशये स्याताम्” इति मेदिनी] ‘तपोधनानां’ तापसानां
‘मध्ये’ अग्रतः पुरोहितः पश्चात् शृङ्गारवशाद्वतौ तन्मध्ये इत्यर्थः पाण्डूनां पत्राणां
शीर्षपर्णानां ‘मध्ये’ ‘किसलयसिव’ नवपल्लसिव ‘अवगुण्ठनवती’ शिरोवक्त्रावरणवतौ
अतएव ‘नातिपरिस्फुटम्’ अनतिप्रकटम् [नञर्थेन कश्चिद्देन ‘सहसुपा’ इति समासः]
‘शरीरलावण्या’ देहशोभा यस्याः तथाविधा ‘अवभवती’ मान्या ‘इयं’ दृशमाना ‘का’
इति संशयः । [‘केयम्’ (त- , न्या-)—‘का ग्वित्’ (रा- वि- , म-)] ॥

1. (a) प्रसन्नमुखवर्णाः—वर्ण is रूप appearance, “वर्णः स्याद्रूपभेदयोः” इति शाश्वतः । मुखानां वर्णाः expression of their faces. प्रसन्ना मुखवर्णाः pleased expression &c. कर्मधा—। Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face. Or प्रसन्नानां मुखवर्णाः expressions of face as are seen in pleased persons. (b) विश्वकाय्याः—वि + श्व + क्त कर्त्तरि = विश्वम् assuring विश्वासकरम् i.e. अनुद्देशकरम् । तादृशं काय्यां येषाम् whose business is not of a disturbing character. They do not come to report anything unpleasant. Both विश्व and विश्वध are correct.

2. केयम्—The verse has to be construed with अथाववती preceding. The reading का स्मित thus introduces a difficulty. स्मित implies ‘deliberation’ or ‘question’. ‘स्मितं प्रश्नवितर्कयोः’ इति हेमः । But प्रश्न is already expressed by का and वितर्क by अथ । One of the three अथ, का, स्मित becomes redundant. Again अववती seems to require इयम् for specification (निर्बन्ध) । I think का स्मित must make room for केयम् ।

प्रतीहारौ—देव, कुतूहलगवभो पहिदो ण मे तक्को पसरदि । नं दंसणोआ उण से आकिदौ लक्खीअदि [देव कुतूहलगर्भः प्रहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते] ।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance. But her person indeed appears worth looking at.

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

KING—Well another's wife is not to be scrutinised.

शकुन्तला (हस्तमुरसि कृत्वा आत्मगतम्)—हिअअ किं एव्वं वेवसि । अज्जउत्तस्य भावं औधारिअ धोरं दांव होहि

[हृदय किमेव वेपसे । आय्य पुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावदुभव] ।

SAKUNTALA—(Laying her hand on her chest ; aside)—O Heart, why does thou throb so ? Be calm considering the affection of my husband.

प्रतीहारोति । 'कुतूहल' कौतुक 'गर्भे अभान्तरे यस्य तथाविधः ["सप्तमी-विशेषणे—" इति पूर्वनिपातने प्राप्ते गड्वादेराकृतिगणत्वात् परनिपातः] मे तर्कः उहः 'प्रहितः प्रेरितः केयमिति निश्चयकर्मणि नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसर्पति । निश्चेतुमसमर्थाहम् 'अस्या आकृतिः पुनः' आकृतिम् 'दर्शनीया ननु' सुदर्शना एव 'लज्जाते' । ["प्रहितः", (वि)—'प्रतिहितः' (त- न्या-म)—प्रतिहितः (न)—"उपहितः" (रा-) ॥ "ननु दर्शनीया" (र-, म-)—'दर्शनीया' (त- वि- न्या) ॥

राजेति । 'परकलत्र परस्त्री ['कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः] 'अनिर्वर्णनीयं निर्वर्णनं निपुणदर्शनं न अर्हति । ["अनिर्वर्णनीयम्" (रा-, वि- म-)—'अनिर्वर्णम्' (त- न्या-) ॥

शकुन्तलेति । 'उरसि कृत्वा' वक्षसि निधाय [सर्वधात्वार्थानुवादः करोतिना भवति] । 'वेपसे कम्पसे । 'भाव' प्रीतिम् 'चवधार्य निश्चित्य 'धीरं तावत् भव' । तादृशी प्रीतिर्न विकल्पते, तत् का ते चिन्ता ।

NOTES

1. (a) प्रहितः—The readings प्रतिहितः प्रतिहितः, उपहितः, do not give good sense. (b) ननु—Implies अवधारण । (c) पुनः—Implies मेद् । I cannot say who (का) she (इयम्) is, but (पुनर्) this much I can say with certainty (ननु) that she has a fair presence.

2. भवतु—An अव्यय । Implies disapproval (निषेध) । 'अस्तु इति निषेधामूयाङ्गीकारयोः । भवतु इत्यस्तुवत्—Ganakara.

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देशस्तं देवः श्रोतुमर्हति ।

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured. [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it.

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ING—I am attending.

ऋषयः (हस्तमुद्यम्य)—विजयस्व राजन् ।

SAGES—[Raising their hands]—Do you prosper, O King.

राजा—सर्वानभिवादये ।

KING—I salute you all.

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

SAGES—Be provided with the wished-for.

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed ?

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥१३॥

SAGE—You protecting whence is obstruction of the religious rites of the good ? The sun shining, how will darkness appear ?

पुरोहित इति । 'एते' उपस्थिता इमे 'विधिवदर्चितास्तपस्विनः' । 'उपाध्यायस्य' आचार्यस्य कण्वस्य 'सन्देशो' विज्ञप्तिः 'कश्चित्' आस्त ।

ऋषय इति । 'विजयस्व' जययुक्तो भव, वडंस्व । [अकर्मकोयं जयतिः प्रकर्ष-प्राप्तौ वर्तते । "विपराभां जेः" इत्यात्मनेपदम् ।]

इष्टेनेति । 'इष्टेन' प्रार्थितेन सद्य [इति सहार्थे] 'युज्यस्व' युक्तो भव [देवादिकात् कर्त्तरि लोट्] ।

राजेति । 'निर्गता विघ्नाः येभ्यः तथाविधानि 'तपांसि' येषां तथाविधाः किं मुनयः । अपि प्रश्ने । प्रधानत्वादादौ धर्मविषये एव प्रश्नः ।

कुत इति । अन्वयः—त्वयि रक्षितरि सतां धर्मक्रियाविघ्नः कुतः । धर्मांशौ तपति

तमः कथमाविर्भविष्यति । व्याख्या—'त्वयि' भवति पौरवे 'रक्षितरि' साधु रक्षाकर्म कुर्वति सति [साधुकारिणि तन्] 'सतां' साधूनां 'धर्मक्रियासु' तपोऽनष्टानेषु 'विघ्नः' अन्तरायः कुतः' कस्माद्वा स्यात् । पश्य—'धर्मांशौ' तीव्रतापे रवौ (तीव्रत्वात् 'तमोः' रूपस्य शत्रोर्भयम्) 'तपति' तापेन पोड्यषि सति । पोडितत्वात् शत्रोः पलायनम् । 'तमः' ध्वान्तरूपः शत्रुः 'कथं' केन प्रकारेण 'आविर्भविष्यति' प्रकाशं गमिष्यति । न कथमपि इत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] *सताम्—Construe with धर्मक्रिया not with रक्षितरि, because that would imply the existence of असत also. But the spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रक्षिता, all धर्मक्रिया was free from molestations. Not that विघ्न was removed but none appeared even (कुतो विघ्नः ?) । The दृष्टान्त makes this clear. [b] तपति—He does not say धर्मांशौ स्थिते but तपति । By his उदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was. But when he is तपति darkness does not appear at all (कथमाविर्भविष्यति) ? The अलङ्कार is दृष्टान्त according to the moderners but दण्डिन् calls it प्रतिवस्तूपमा ।

राजा—अथैवान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवान् लोका-
नुग्रहाय कुशली काशप्रपः ?

KING—Verily my title Rajan has now become significant. Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the world ?

शाङ्गरवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमना-
मयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

SARNAGARVA—The possessors of spiritual power have health at their command. He with the preliminary enquiry after thy welfare, says this to thee.

राजा — किमाज्ञापयति भगवान् ।

KING — What does his reverance command ?

राजिति । 'राजशब्दः' राजा इति संज्ञा । 'अर्थवान्' अन्यर्थः एव । राजते शोभते सुष्ठु राजकर्मकरणात् इति राजा । अहंश्च तथा । अथवा । "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" इति रञ्जितेषु तापसेषु यथार्थमेवाहं राजा । 'लोकानामनुग्रहाय' भुवि स्थित्वा लोकान-
ग्रहकरणाय कुशली' कल्याणवान् ['ब्रह्मण' कुशलं पृच्छेत्" इति कुशलप्रश्नः ।
'अयं' प्रश्ने ।

शाङ्गं रव इति । 'सिद्धिमन्तः' अणिमादिसिद्धिममन्विता योगीश्वराः 'स्वाधीन' स्वायत्त'
'कुशलं' येषां तथाविधा भवन्ति । तदसौ कुशलौ किमु वक्तव्यम् । 'अनामयस्य'
अरोगस्य प्रश्नपूर्वकं' प्रथममनामयप्रश्नं कृत्वा ['क्षत्रवन्धुमनामयम्" इति अनामयप्रश्नः]

NOTES

1. [a] अर्थवान् &c.—From your description. I find, I am doing my work well, hence rightly am I called 'राजन्'. [b] लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रहं कर्तुम् इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । This is in courtesy. Good souls all exist for परानुग्रह । Elsewhers the poet says—"तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः", "वमु तस्य विभानं केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना", 'विदितं वा यथास्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तयः", &c.

2. आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Note the humility of the king. He expects आज्ञा ।

शाङ्गं रवः—यन्मिथः समयादिमां मदौयां दुहितरं भवानु-
पायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवथोरनुज्ञातम् । कुतः—

त्वमहंतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥१४॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधमेचरणायेति ।

SARNGARAVA - Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied. Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after a long time avoided censure. So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together. This [is what he says]

यन्मिथ इति । 'मिथः' अन्योऽन्यं 'समयात्' शपथाचारात् ['समयाः शपथाचार-
कालसिद्धान्तसंविदः' दत्यसरः] गान्धर्वं विवाहेन इत्यर्थः ['गन्धर्वः समयान्मिथः'
इति याज्ञवल्करः] 'भवान् मदीयां दुहितरम् उपादंस्तु' उदबोध ['उपादयमः स्वकरणे'
इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत् युवयोस्तत्' मिथः समयकरणं प्रीतिमता मया अनुज्ञातम् ।

त्वमिति । अन्वयः—त्वं अर्हतां प्रायसरः स्मृतोऽसि । शकुन्तला च मूर्त्तिमती
सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुणं वधूवरं समानयन् चिरस्य वाच्यं नगतः । व्याख्या—
'त्वं नः' ('क्तस्य च वर्त्तमानं' इत्यनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी) 'अर्हतां प्रशस्यानां पात्राणाम्
प्रशंशयां शत) 'प्रकर्षेण अग्रसरः' पुरोगामी 'स्मृतोऽसि' वयं त्वां सत्पात्राणामग्रणीं
मन्यामहे । शकुन्तला च मूर्त्तिमती' धृतदेहा 'सत्क्रिया' सत्कारः, अर्हता नः स्मृता ।
'प्रजापतिः' ब्रह्मा, तुल्या गुणा यस्य तादृशं वधूञ्च वरञ्च 'वधूवर' वरवध्वौ ["सर्वो
हन्तो विभाषा एकवदभवतीति वाच्यम्" इत्येकत्वम् । यद्वा—भाव्यमानं समाहारमा-
श्रित्य एकत्वम्] समानयन्' समाहरन् एकत्वं कुर्वन् चिरस्य' वहीः कालात् ('चिराय
चिररात्राय चिरस्थेति चिरार्थकाः' इत्यव्ययगणे अमरः) वाच्यं 'निन्दां न गतः' न
प्राप्तः उत्कृष्टया अपकृष्टः पुमान्, उत्तमेन च अधमा स्त्री मिलति इत्येव निन्द्या
विधेर्व्यवस्था । अद्यतु युवां मेलयित्वा विधिरनिन्द्रा इति भावः । तदिति । यतोऽहमनु-
मन्ये 'तत्' तस्मात् 'सत्त्वं' प्राणिनं गर्भस्थमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गर्भिणीति यावत्
["प्राप्तापन्ये च द्वितीयया", इति समासः । बहुव्रीहिर्वा] इयं 'सह' एकत्र 'धर्म-
चरणाय' [तादर्थ्ये चतुर्थी] 'प्रतिगृह्यताम्' इति स भगवान् आह । युक्तमेव यत्
अर्हते सत्क्रिया । तत् अर्हन् भवान् सत्क्रियां शकुन्तलां गृह्णातु ।

NOTES

1. (a) अर्हताम्—अर्ह + शत प्रशंसयाम् = अर्हन्तः the deserving तेषाम्

निर्द्धारि षष्ठी । (b) प्राग्रसरः—अग्रं पुरः सरं त गच्छति इति अग्र + सृ + ट कर्त्तरि वाङ्मलकात् = अग्रसरः leader. प्रकर्षेण अग्रसरः the very first प्रादितत् । (c) स्मृतः—स्मृ is बुद्धार्थः । Hence स्मृ + क्त कर्त्तरि वर्त्तमाने स्मृतः । (d) नः—कर्त्तरि षष्ठी । See tika. (e) सत्क्रिया—सत् + कृ + श भावे honour आदरकरणम् । सत् is a गति in this sense by the rule 'आदरानादरयोः सदसतो' । 'Honour' (सत्क्रिया) is done to the deserving (अर्हत्) । You are the best of the deserving and शकुन्तला is 'Honour' personified. Hence, I approve of your union.* (f) प्रजापतिः—All credit (वाच्यं न गतः) is due to प्रजापति । Because, though प्रजापति presides over all matches he employs relatives of the parties as instruments. In this case, I did absolutely nothing, प्रजापति alone brought about the union.

2. सहधर्मचरणाय—धर्मस्य चरणम् । सह धर्मचरणम्, सुप्, सुपा । 'सस्त्रीको धर्ममाचरेत्' इति वचनात् । तादर्थ्ये ४र्थी ।

गौतमी—अज्ज किं वि वत्तुकामम्हि । ए मे वअणावसरो त्यि । कहं त्ति [आय्यं, किमपि वत्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति] ?

GAUTAMI—Honoured Sir, I wish to say something. There is no scope for my say. (Do you ask) How ?

णावेक्खिदो गुरुअणो इमाए ण तुए वि पुच्छिदो बन्धु ।

एकक्कस्म च चरिए भणादु किं एक एकस्मिं ॥

[नापेक्षितो गुरुजनोनया नत्वयापि पृष्टो बन्धुः !

एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were her kinsmen consulted. In a matter done singly by each what should another say to either ?

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं एषु कख अज्जजत्तो भणादि [किं नु खलु आर्यपुत्रो भणति] ।

*From 'Honour' to 'union'—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—(Aside)—What indeed would my lord reply ?

राजा—किमिदमुन्यस्तम् ।

KING—What is this presented ?

गौतमीति । 'किमपि' यत् किञ्चित् 'वक्तुकामा' भाषणाभिलाषणी 'अस्मि' । मे वचनस्य अवसरः प्रसङ्गो नास्ति । अहमत्र तृतीयः पक्षः, तत् को वचनस्यावकाशः । 'कथम्' अप्रसङ्गः 'इति' चेत् शृणु ।

नेति । अन्वयः—अनया गुरुजनो नापेक्षितः, त्वया अपि बन्धुनं पृष्ठः । एकैकस्य च चरिते एकः एकस्मिन् किं भणतु । 'व्याख्या—'अनया' शकुन्तलया 'गुरुजनः' कण्वप्रमुखः न अपेक्षितः' गुरुजनापेक्षा न कृताः स्वयमेव कर्तव्यं निर्णीतम् । 'त्वया अपि बन्धुः' बन्धुबान्धवजनः 'न पृष्ठः' शकुन्तलार्थं न याचितः । इत्थम् इतरनिरपेक्षस्य 'एकैकस्य च' एकस्य एकस्य एव चरिते कृते कर्मणि तादृशं कर्म अधिकृत्य एकः' अन्यः सादृशस्तृतीयो जनः ('एकैमुख्यान्वयकेवलाः' इत्यमरः) एकस्मिन् पक्षयोर्द्वयोरन्यतरस्मिन् किं भणतु कथयतु । न किमपि । "अस्मिन् मे मनः स्थितिं तत् योजयतु भवाननेन माम्" इति न शकुन्तला गुरुजनं नापि त्वया अस्या बन्धुजनो याचितः । अपि तु द्वावपि भवन्तौ तृतीयमनाविद्य कर्म कृतवन्तौ । तदधुना तृतीयस्य कथाया नाल्पवकाशः । [मूलम् (त- न्या-)—'...न खलु पृष्ठश्च...परस्परस्मिन्नेव चरिते भणामि किमेकैकम्' (रा-)—एकैकमेवं चरिते किंभणत्वेक एकस्य" (म)—"...त्वया पृष्टो बन्धुः, एकैकमेवं चरिते भणामि किमेकमेकस्मै" (वि-) ॥

शकुन्तलेति । उपन्यस्तं समापे निक्षिप्तम् उपस्थापितम् शापेन नष्टस्मृतिः सर्वमिदं दुरवबोधं मन्यते ।

NOTES

1. वक्तुकामा—See वक्तुकामः, Ante.

2. (a) एकैकस्य—एकस्य एकस्य implies बीप्सा । The whole is treated as a बहुव्रीहि by the rule एकं बहुव्रीहिवत् । The word is सर्वनाम because the prohibition 'न बहुव्रीहि' applies to बहुव्रीहि only

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and not also to those that are बहुब्रीहिवत् । 'एकैकम्' । न बहुब्रीहौ इति प्रतिषेधो न भवति'—Vritti. (b) Remark—In the other readings एकैकम् = एकम् एकम् भणामि in Raghava, in monier-Williams &c. it is क्रियाविशेषण, qualifying चरित which is hardly defensible.

3. किमिदम् &c.—This is not repudiation of marriage. It merely implies that something, unpleasant to the king has happened.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—पावओ वखु बअणोबण्णासो
[पावकः खलु वचनोपन्यासः] ।

SAKUNTALA [Aside]—The presentation of the words is fire indeed.

शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतेरां लोक-
वृत्तान्तनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतःसमोपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१६॥

SARNAGARVA—How is this ? You are surely very well versed in the ways of the world. Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort. Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

शकुन्तलेति । 'वचनस्य' किमिदमुपन्यस्तमिति वाक्यस्य 'उपन्यासः' उपस्थानम् उपस्थितमेतद्वाक्यमित्यर्थः 'पावकः खलु' अग्निरिव मां दहत्येव ।

शार्ङ्गरव इति । 'इदम्' एष विस्मयप्रकाशः 'कथं नाम' इति क्रोधोपगमे कुतूहले वा ['नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुतूहले' इत्यमरः] । भवन्त एव, भवादृशा जना एव, न मादृशाः सुतेराम् अतिशयेन 'लोकवृत्तान्ते' जनचरिते 'निष्णाताः' कुशलाः । कस्मिन् विषये लोकः किं वदति, भवन्त एव जानन्ति । तथापि अजानता इव कथमुच्यते किमिदमुपन्यस्तमिति ।

सतीमिति । अन्यथः—ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमतीं सतीमपि जनः अन्यथा विशङ्कते । अतः सवन्धुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः समीपे दृश्यते । व्याख्या—‘ज्ञातीनां’ वान्धवानां ‘कुलं’ गृहम् [‘कुल’ जनपदे गृहे”इति विश्वः] ‘एकः’ केवलः संश्रयः’ आश्रयस्थानं यस्या तथाविधां ‘भर्तृमतीं’ सध्वाम् [‘विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रातिपत्तौ” इति वामनः] ‘सतीमपि’ साध्वीमपि ‘जनः’ लोकः ‘अन्यथा’ अन्य-प्रकारेण असतीत्वेन ‘विशङ्कते’ सम्भावयति, असतीमिति मन्यते । अथ लोकवृत्तान्तो विदितस्ते । अतो हेतोः लोकवादभयात् ‘स्वस्य वन्धुभिः’ स्त्रिया ज्ञातिभिः ‘प्रमदा’ तरुणी स्त्री ‘प्रिया’ भर्तुरभिमतता वा ‘अप्रिया’ अनभिमतता ‘वा परिणेतुः’ वोढः ‘समीपे दृश्यते’ प्रार्थ्यते । शकुन्तला तव प्रिया वा अप्रिया वा, तवैव समीपे तिष्ठतु । अन्यथा लोकापवादः स्यात् । त्वमपि एतज्ज्ञाणसि । तथापि किमात्य ‘किमिदमुपन्यस्तमिति’ । [‘प्रियाप्रिया वा’ (रा- त-, न्य-)—‘तदाप्रियापि’ (वि-, म-)] ॥

NOTES

1. वचनोपन्यासः—उपन्यस्तं वचनमित्यर्थः । भावानयने द्रव्यानयनम् । पावको वचनोपन्यासः—The utterance of words is fire i.e. words uttered burn me like fire.

2. लोकवृत्तान्त &c.—नि + स्ना + क्त कर्तरि = निष्णाताः or निम्नाता । The former implies कौशल and takes षत्व by the rule ‘निनदीभ्यां स्नातेः कौशले’ । The latter means कृताभिषेक and has the dental स । लोकानां वृत्तान्तः । तस्मिन् निष्णाताः ।

3. (a) ज्ञाति &c.—ज्ञा + क्तिच् कर्तरि = ज्ञातिः kinsmen (masculine). (b) प्रियाप्रिया वा—The reading तदाप्रियापि has तद् superfluous. अप्रियापि implies परिणेतुः अप्रियापि । प्रियाप्रिया वा occurs in the Sahitya-darpana also. (c) Sarngarva takes it that the king does not like that his wife Sakuntala should be near him just now.

राजा—किञ्चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

KING—On the other hand has this lady been married by me previously ?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—हिअअ सम्पदं दे आसङ्का
[हृदय, साम्प्रतं ते आशङ्का] ।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शाङ्गेरवः—

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रतिविमुखतोचिता राज्ञः ।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty through dislike for deed done, proper for a king ?

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः ।

KING—Whence is this occasion for this unfair assumption ?

शाङ्गेरवः—

मृच्छन्तर्मौ विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ।

SARNGARVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power.

राजेति । 'च' पक्षान्तरे [“च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये” इति विकाख्य-
शेषः] । पूर्वं परिणीता 'परिणीतपूर्वा' [‘भूतपूर्वे’ चरट्’ इति ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य
परनिपातः] 'किम्' ?

शकुन्तलेति । 'ते आशङ्का' किं वा स्यात् इति सन्देहः 'साम्प्रतं' युक्ता [‘युक्ते’ हे
साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः] ।

शाङ्गेरव इति । अन्वयः—कृतकार्यद्वेषात् धर्मं प्रति विमुखता राज्ञः उचिता
किम् । व्याख्या—‘कृतं’ प्रथममनुष्ठितं यत् ‘कार्यं’ तस्मिन् द्वेषात् अरुचिवशात् ‘धर्मं’
प्रति कर्तव्यं प्रति ‘विमुखता’ अरुचिः राज्ञः’ सम्बन्धे लोकशिक्षकस्य इत्यर्थः उचिता
किम् । यदभवान् गूढमूढवान् इमां तव नास्ति सन्देहः । अधुना च भवानस्यां वितृष्णः ।
तथापि अस्या ग्रहणं ते धर्मः । यदि राजा सन् इसां त्यक्त्वा स्वयमधर्मं चरसि धर्म-
विप्लवः प्राप्तः । [मूलम् (त-, वि-, न्या-, म-)—‘किं कृतकार्यद्वेषी धर्मं प्रति
विमुखतः कृतावज्ञा’ (रा-)] ।

राजेति । 'असती' असाध्वो असदृशो या कल्पना, 'कार्यं' कृतं, 'द्वेषश्च', विमुखता
च इत्येवंरूपा, तस्याः 'प्रसङ्गः' प्रस्तावः कुतः । केन प्रसङ्गेन भवत एतदनुमानम् ।

शार्ङ्गं रव इति । अन्वयः—ऐश्वर्यं सत्तेषु प्रायेण असौ विकाराः सूक्ष्मं न्ति । व्याख्या—ऐश्वर्येण प्रभत्वेन 'सत्तेषु' सदसद्भेदविकायहोनेषु 'प्रायेण असौ विकाराः' चेतो-विकृतयः, अनार्यकार्येष्वपि आर्यचरित्वाभिमानरूपाः 'सूक्ष्मं न्ति' प्रसरन्ति ['सत्तेषु' (रा., वि., स-)— 'सत्तानाम्' (त., न्या-)] ॥

NOTES

1. असत्कल्पना &c.—The unfair assumption is that Sarn-garava supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakun-tala (कृतकार्य), (ii) that he now dislikes (द्वेष) her (iii) and is therefore unwilling [विसृज्य] to recognise her. With the read-ing असत्कल्पनाप्रश्नः explain असत्कल्पनामूलकः प्रश्नः a question [i.e. किं कृतकार्य &c.] based upon wrong assumptions.

2. असौ विकाराः—Refers to perversities [विकार]—'feigning surprise when reminded' and such like. In the present instance we have a secret marriage, its repudiation, feigning surprise when told of it, and so forth. In a word विकार here is living a wicked life and yet professing piety.

राजा—विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि !

KING—I am seriously insulted.

गौतमी (शकुन्तला प्रति)—जादे मुहुत्तत्रं मा लज्ज अवण-इस्मं दाव दे ओउण्ठणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्सदि [जाते मुहूर्त्तकं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि ते अवगुण्ठनम् ततस्तां भर्ता अभिज्ञास्यति] । (तथा करोति) ।

GAUTAMI (Toward Sakuntala)—Child, for a moment, discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will then recognise you. (Does the same).

राजा (शकुन्तलां निवेष्ट्य आत्मगतम्)

इदमुपनतमेव रूपमस्तिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम् ॥१७॥

(विचारयन् स्थितः) ।

KING—(Having gazed at Sakuntala—Aside)—Not coming to a decision whether previously accepted or not, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside (Remains deliberating).

राजेति । 'विशेषेण' सुतराम् 'अधिचिन्तः भर्तृसितः ['अधिचिन्तौ निहितभर्तृ-सितौ' इति हैमः] ॥

गौतमीति । 'अवगुण्ठन' वक्त्रावरणम् । 'अभिज्ञास्यति' स्मरिष्यति । ['तथा' तद्वत् अपनीतावगुण्ठनामित्यर्थः 'कराति'] "शकुन्तलां प्रति" (त- , न्या)—राघवादय एतन्न पठन्ति] ॥

राजेति । 'निर्वर्ण्य' निपुणं दृष्ट्वा ।

तदमिति । अन्वयः—प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वा इति अव्यवस्यन् [अहम्] एवम् उपनतम् इदम् अक्लिष्टकान्ति रूपं विभाते भ्रमरः अन्तस्तुषारं कुन्दमिव, सपदि खलु न भोक्तुं नापि मोक्तुं शक्नोमि । व्याख्या—'प्रथमं पूर्वं' परिगृहीतं पदोत्वेन स्वीकृतं ["पदो परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः] 'स्यात् न वा' स्यात् 'इति' एतत् अव्यवस्यन् अन्यतरपक्षत्वेन निश्चयम् अभजमानः अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण, अन्तरपत्यावस्थया (मुखेन इति प्राञ्चः) 'उपनतम्' उपस्थितम् 'इदम् अक्लिष्टकान्ति' अस्नानलावण्यं 'रूपं सौन्दर्यं' विभाते' प्रभाते अनुदिते भास्करे भ्रमरः अन्तस्तुषारं नोद्धारगर्भं 'कुन्दमिव' निशि त्रिकाशि पुष्पभेदमिव, 'सपदि खलु' ततक्षणमेव प्राप्ति-मात्रमित्यर्थः, 'न भोक्तुं' स्वीकर्तुं राजपक्षे सगर्भायाः प्राक्परिग्रहनिश्चयाभावात्—भ्रमरपक्षे अन्तस्तुषारसदभावात् 'नापि मोक्तुं' [उभयत्र अक्लिष्टकान्तित्वेन लोभात्] 'शक्नोमि' पर्यामि । ["वेत्यव्यवस्यन्" (म) - 'वेत्यध्ववस्यन्' (त- न्या-)—'वेति व्यवस्यन्' (रा, वि) । 'विभाते' (रा-, वि- म-)—"निशान्ते" (त-, न्या-) ॥ "न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम्" (त- न्या-)—"न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम्" (रा-, वि) - "न खलु च" इत्यादि (म) ॥

NOTES

I. विशेषेण—वि + शष + घञ् कर्मणि = विशेषः that which is singled out, special तेन । Specially i.e. severely. Qual अधि-
क्षिपतः । तृतीया करणे । क्रियाविशेषणानां क्वचित् करणत्वम्” ।

2. एवम्—Thus in this state, i.e. With child, This is necessary for the comparison with अन्तस्तुषारम् । Raghava explains एवमुपनतम् । But that the king is thinking of the child in the womb is clear from his reply ‘कथमिमाम् अभिवाक्त-
सत्त्वलक्षणां...प्रतिपतस्ये ।’—(See next page). She has come thus [एवम् i.e. सगर्भा], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरिग्रहीतं स्यान्न वा ।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting. While I do not remember the marriage the sage testifies to it.

If wedded by me (परिग्रहीतम्) I must own her, it is my duty to do so. In this case ‘नापि शक्नोमि मोक्तुम्’ ।

If not wedded by me (न परिग्रहीतम्) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a क्षेत्रिय (See next page). In this case ‘न खलु सपदि भोक्तुं...शक्नोमि’

Hence I am in a fix ; there is danger in both accepting and rejecting her. All this because उपनतमेवम् । If she were not उपनतमेवम् no difficulty would arise, because I could then treat the story of her marriage with one as originating in some misapprehension on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me.

Later in the Act, king himself describes his predicament thus—

“मूढः स्याहमेषा वा बदेन्मियाति संशये ।

दारत्यागी भवास्याहो परस्त्रीम्यर्शपांगुलः ॥”

King to Purohita]. (b) अवावस्यन्—वि + अव + सो + शृ = वावस्यन् making up the mind i.e. deciding. न वावस्यन् ।

3. [a] विभाते—In the morning ; that is the only time

when अन्तस्तुषारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्लृप्तकान्ति by the sun. अन्तस्तुषारम्—अन्तः मध्ये तुषारा यस्य तत् having dew inside. वह्—। Or अन्तर्गतः तुषारो यस्य तत् । कुन्द referring to the flower (प्रसव) is neuter. (c) भोक्तम्—Cannot enjoy because there is dew in the कुन्द and foetus in the रूप । (d) मोक्तम्—cannot abandon because of the अक्लिष्टकान्तित्व ।

4. Remark—(a) With the reading व्यवस्यन् explain इति व्यवस्यन् विचारयन्—Thus deliberating. (b) “न खलु परिभोक्तुं, न च शक्नोमि हातुम्” has च खलु एव which are not easily explained.

प्रतिहारो—(खगतम्)—अहो धर्मावेक्खिता भट्टिनो । ईदिसं णाम सुहोवणदं रूपं देक्खिअ को अण्णो विआरेदि [अहो धर्मावेक्षिता भक्तेः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कः अन्यो विचारयति] ।

WARDER (Aside)—Oh ! our lord's regard for virtue ! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived

शाङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जीषमास्यते ।

SARNGARAVA—O king, why are you keeping silent thus ?

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्र-भवत्याः स्मरामि । तत् कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रियमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

KING—O sages, even though searching my memory, 'I do not recollect the wedding of this lady.' How then can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child ?

प्रतीहारोति । ‘अहो आश्चर्यम् । ‘धर्ममवेक्षते’ पालात्वेन अनुसरति इति ‘धर्मावेक्षी’ । तस्य भावः, धर्मपरत्वम् इत्यर्थः । ‘ईदृशं सुखेन’ अनायासेन ‘उपनतं’ आप्तं ‘रूपं’ दृष्ट्वा को नाम अन्यः कः खलु अपरः ‘विचारयति’ यः कश्चिदन्यः पूर्वभूद-मनूदं वा इत्यविचारयन्नेव आददौत ।

whether to accept her or not !! Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage. He does not at all remember the marriage ; the idea of becoming a चेतित्विन् cannot therefore occur to him. Hence चेतित्विन् cannot be the poets reading here. There now remains the other alternative, viz. Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by by him. चेतित्विन् suits this case admirably.

शकुन्तला (अघवार्या)—अज्जस्स परिणए एव्व सन्देहो ।
कुदो दाणिं मे दूराहिरोहिणी आसा [आर्यस्य परिणये एव
सन्देहः । कुतः इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा] ।

SAKUNTALA (Aside)—Even in the marriage, the noble
sir has his doubts. Where now is my high soaring hope ?

शाङ्गरवः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं पात्रोक्तो दसुरिवासि येन ॥१८॥

SARNGARAVA—Indeed dont do so ! Approving the
daughter unto whom dishonour was done (i.e. approving the
dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to
be insulted—the sage by whom, urging to accept his own
property that was stolen, you are, like a robber, converted
into a worthy recipient.

शकुन्तलेति । 'आर्यस्य' मान्यसा असा 'परिणये एव सन्देहः' [अतएव आर्यसा]
इत्याह न च 'आर्यपुत्रसा' इति] । 'दूरम्' अतूच्चम् 'अधिरोहति' या तादृशो 'मे
आशा' भर्तुर्गृहिणी भविष्यामि, चक्रवर्त्तिनं पुत्रं निवेश्य अनेन सह वनं प्रत्यागभि-
ष्यामि, इत्येवं विधा 'कुतः' कुत्र गता ।

शाङ्गरव इति । 'मा तावत्' प्रतिपद्यस्व । इयमप्रतिपत्तिः सदृशी एव ते ।
अन्वयः—कृताभिमर्शः सुतामनुमन्यमानो मुनिः त्वया विमान्यो नाम, येन मुष्टं स्वमर्थं
प्रतिग्राह्यता दसुरिव पात्रोक्तोऽसि । व्याख्या—'कृतः अभिमर्शः' आमर्शनं घर्षण-

मित्यर्थः यस्या तादृशीं 'सुतां शकुन्तलाम् [सुतामिति कोपकारणोपन्यासः] 'अनुमन्य-
मानः' अनुमोदमानः, कृतं सुताभिमर्शमनुमन्यमान इत्यर्थः 'मुनिः' कण्वः, महत्यपि
कोपकारणे न केवलमकूप्यन्, अपि तदेव कोपस्थानं प्रशंसन् अतिमृदुरसौ 'त्वया'
धृष्टेन 'विमान्यो नाम अवज्ञेय एव । 'येन' मुनिना 'सुष्ट' चोरित' निजम् 'अथ'
वित्तं कन्यारूपं 'प्रतिग्राहयता' प्रतिग्राह्यत्वेन स्वीकार्यत्वेन बोधयता सता 'दसुरिव'
चौर इव त्वम् अयाव' 'पाव' सम्पद्यमानः 'कृतः असि'; यद्यधुना शकुन्तलां प्रतिपद्य
मुनिं सम्भावयसि तदा 'सृदुर्भवत्यवज्ञातः' इति शास्त्रं मिथ्या भवति । तन्मा तावत्
प्रतिपदस्व इत्यति वक्रा कोपकलुषोक्तिः । ['अभिमर्शम्' (म)—'अभिमर्शम् [रा-
वि-]—'अवमर्शम्' [त-, न्या-] ॥

NOTES

1. (a) आर्यसा—She does not say आर्यपुत्रसा because the marriage is doubted. (d) कृतः—किम् + सप्तस्यास्तम् स्वाथे । आद्यादि । (c) दूराधिरोहिणी—दूर + अधि + रुह + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्) ।

2. मा तावत्—This is an answer to the king's, कथंप्रतिपत्तस्य" (How can I accept) above. Forsooth (तावत्) don't (मा) accept. This looks like approval. But it is ironical and is really strong condemnation of the king's non-acceptance. The irony continues throughout the verse following.* See Tika on the verse.

3. (a) कृताभिमर्शम्—अभि + मृश + घञ् भावे = अभिमर्श outrage c.f. 'पराभिमर्शो न तवास्ति'—Kumara. Now see Tika. Avoid अभिमर्श with a cerebral. (d) नाम—Implies अभूयगम approval. 'नाम प्राकाशमन्भाव्यकोधामुपगमेषु च' इति विश्वः । The 'approval' is ironical, and becomes disapproval here. (c) विमान्यः—वि + मान + णिच् + यत् कम णि deserving insult. त्वया विमान्यो नाम is exactly like युक्त नाम न later on. त्वया (by thee) is significant. This is just like you (त्वया) । By so doing you have proved yourself true to your character (धृष्ट as you are).

4. [a] प्रतिग्राहयता—त्वं सुष्ट' प्रतिगृह्णासि = मुनिः त्वां or त्वया सुष्ट' प्रति-

याद्वयति । The अधिकर्ता takes तृतीया because ग्राहि is not included in the rule 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ = ' । Or अधिकर्ता as कर्त्ता takes द्वितीया supposing ग्राहि to mean 'बीधन' (बुद्धार्थ) । (b) येन does not require the mention of तच्छब्द । "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानात् तच्छब्दस्य आर्थत्वम्" ।

5. *Remarks—This is ironical. 'You are a robber ; you have stolen the sages property. He takes no offence but on the contrary makes you a present of it. He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift.

शारद्वतः—शङ्कर्गव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्मामिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

SARADVATA—Sarngarava, do you stop now. Sakuntala, what we had to say, has been said by us. This his respected self here, says this. Give him a reply of recognition.

शकुन्तला (अपवार्य्य)—इमं अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणुराए किंवा समराविदेण । अत्ता दाणिं मे सोहणोओ ति ववसिदं एदं [इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मा इदानीं मे शोधनीय इति व्यवसितमेवत्] । (प्रकाशम्) अज्जउत्त—[आर्य्यपुत्र—] (अधोक्ते) संसद्दे परिणए ण एसो समुदाआरो । पौरव, युत्तं णाम दे तह पुरा असम्मपदे सहावुत्तानहिजअं इमं अणं समअपुच्चं पदारिअ ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाक्खादुं [संशयिते परिणये न एष समुदाचारः । पौरव, युक्तं नाम ते तथा पुरा आश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयम् इमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य्य ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्] ।

SAKUNTALA (Aside)—Such a love having reached so different a state, what possible can be gained by reminding? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husband—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form. Paurava, it is (Or—is it) indeed proper for you after having previously deceived this naturally open hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारद्वत इति । 'विरम' निवृत्तो भव, नातःपरं ते वक्तव्यमस्ति ['व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्] । 'वक्तव्यं' यत् कण्वेन वक्तुम् उपदिष्टा वयं तत् 'उक्तमस्माभिः' । 'सः' अस्माद्वचनविषयः 'अयमवभवान्' मान्यो राजा 'एवमाह' अन्तदुक्ते विप्रतिपन्नः परिणयमेव अपलपति । 'प्रत्ययकरं' प्रत्यभिज्ञानसाधनं प्रत्युत्तरम् "अस्मै दीयताम्" ।

शकुन्तलेति । 'तादृशं' अतिशयिते 'अनुरागे ददम्' एतत् 'अवस्थान्तरं' अन्यामवस्थां रूपाविपर्ययम् [अन्तरशब्दा भिन्नवाची । नित्यसमासी मयुरव्यसकादित्वादन्तरशब्दस्य च परनिपातः] 'गते' प्राप्ते सति 'कारिते' स्मारणेन [भावे क्तः] 'वा किम्' न किमपि फलम् । तथापि 'इदानीम् आत्मा' निजस्वरूपं मे 'शोधनीयः' कलङ्कात् मोचनीय इति हेतोः 'एतत् व्रतितम्' प्रारब्धं मया एष मे उद्यमः । 'आर्यपुत्र' इति परिणेतुरेव सम्बोधनम् । 'परिणये कंशयिते' जातसन्देहे सति ['तदस्य सञ्जातम्—इति इत्च्'] एष समुदाचारः, सम्यगाचारः 'न' न हि युक्तमेतत् सम्बोधनम् । 'पुरा' पूर्वम् 'आश्रमपदे स्वभावेन' प्रकृत्या उत्तानम् अगभोरम् अकपटमित्यर्थः 'हृदयं' यत् तदा विधे निमर्गसरलाशयम् 'इमं' जनं मद्रूपं 'समयपूर्वकं' शपथैः (समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तत विदः) इत्यमरः) 'तथा प्रतार्य' वञ्चयित्वा अधुना 'इदृशैः' अचरैः विस्मृतिव्याजवचनैः 'प्रत्याख्यातुं' निराकर्तुम् (अर्हार्थोपपदे तमुन्) 'युक्तं नाम' युक्तमेव । यदा—युक्तं नाम युक्तं किम् ? प्रतारको व्याजमवलम्ब्य प्रत्याचक्षीत इत्येव युज्यते । 'पौरव' इति गौतोल्लेखः अभिजनेनापि न सदृशमेतदिति दर्शयितुम् (शोधनीयः) (त- , न्या,)—'शोधनीयः' (रा- , स-)—'मोचनीयः' (वि-) ॥ "युक्तम्" (त- वि- , न्या-)—"न युक्तम् (रा- स-) ।

1. (a) अस्मै—सम्प्रदाने चतुर्थी as in "खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति"
—Bhashyam. (b) प्रत्यय &c.—शाकपार्थिवादि । See Tika.

*2 (a) इदम्—Implies the immensity of the change. (b)
तादृशे—Refers to the intensity of the love.

3. शीघ्रनीयः &c.—The treatment is so mean that it is beneath my dignity to take any notice of it at all. But a slur is caste in my character, and I condescend to say something in reply (प्रत्ययप्रतिवचनम्) only to clear my own self, not because I now care for the acceptance of me (किं वा स्मारितेन) by such a wretch.

4. युक्तं नाम &c.—An irony exactly like Sarnagarava's कृताभिसर्गम् &c.—Ante.*She means this—You are a deceiver Your professions of love were false. I was a simpleton to be taken in. The disclaimer now is quite in keeping with (युक्तं नाम) the previous duplicity. Your apprehension of my being another's wife is a myth.

राजा (कर्णो पिधाय)—शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमौहसे जनमिमञ्च पातयितुम् ।

कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च ॥ १८ ॥

KING—(Covering his ears)—Let sin stop. Why dost thou seek to sully your family and degrade this person too, as a stream, that rends its banks, does of her pure water and of the tree on the bank ?

शकुन्तला—होदु जइ परमत्थदो परपरिगहसङ्किणा तुए एव्वं पउत्तं ता अहिण्णणाणेण इमिणा तुह आसङ्कं अबणइस्समं [भवतु, यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वया एव प्रवृत्तं तदभिज्ञानेन अनेन तव आशङ्कामपनेष्यामि] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this token of recognition.

राजेति । 'कणौ' पिधाय' हस्ताभ्यामावृत्य ('वष्टि भागुरिल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इति अकारलोपः । पक्षे अपिधाय) । पापश्रवणनिवारणायैवम् । राघवादिभिरपठितमेतत्) 'पापं' दुष्कृतम्, लक्षण्या पापोक्तिः 'शान्त' निवृत्तं भवतु । नैवं वद इत्यर्थः । अन्वयः—किं कूलङ्घा सिन्धुः प्रसन्नमम्भः तटतरुश्च इव, वापदेश्याविलयितुम इमं जनं पातयितुश्च ईहसे । व्याख्या—'किं' किमर्थं 'कूलं' तट 'कषति' भिनत्ति या तादृशी (कूलोपपदात् कषेः खच्) तटप्रपातिनी 'सिन्धुः' नदी 'प्रसन्नम्' अनाविलम् 'अम्भः' प्रवाहं यथा आविलयति 'तटतरुश्च इव' तीरस्थं वृक्षश्च यथा पातयति तथा 'वापदेशं' कूलम् (करणे घञ्) 'आविलयितुं' कलुषयितुं 'इमं' मद्रूपं जनं 'पातयितुश्च' धर्मात् पतितं कर्तुंश्च 'ईहसे' । पापा इयं चेष्टा शान्ता भवतु । ('किमीहसे जनमिमश्च पातयितुम्' (रा- वि-, म-))—"समीहसे माञ्च नाम पातयितुम्" (त-, न्या-) ॥ "अम्भः" (रा-, वि-, म-)—"ओघम्" (त-, न्या-) ।

शकुन्तलेति । 'भवत्' अस्तु तावत् प्रतारणा ते नाभिप्रेता यदि परमार्थतः यथार्थमेव परपरिग्रहम्' अन्यकलत्रं शङ्कते' यस्तथाविधेन त्वया एव' प्रवृत्तम् (भावे क्तः) परदारशङ्कया एव तेऽद्य ईदृशी वृत्तिर्मयि, न च वञ्चनबुद्ध्या तत्' तदा अनेन' मदङ्गुलिस्थेन अभिज्ञानेन अङ्गुलीयकरूपेण तव आशङ्काम् अपनेष्यामि' । ["प्रवृत्तम्" (त- वि- न्या- म-)—"वक्तुं प्रवृत्तम्" (रा-) ॥ "अभिज्ञानेन अनेन (रा- म-)—"अभिज्ञानेन केनापि" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. शान्तम्—शम + णिच् + क्त कर्मणि = शान्तम् or शमितम् ।
2. (a) वापदेशम्—वापदिशते अनेन इति वि + अप + दिश + घच् करणे = वापदेशः designation, race, तम् । (b) आविलयितुम्—आविल is कलुष stained (for कूल), muddy for (अम्भम्) । आविलं कर्तुम् इति आविल + णिच् + तूमुन् = आविलु (नामधातु) + तूमुन् = आविलयितुम् to sully. (c) पातयितुम्—to degrade (जन), to cause to fall (तरु) । (d) कूलङ्घा—कूल + कष + खच् कर्तरि स्त्रियाम् by the rule 'सर्वकूलाभकरीषेषु कषः' । (e)

अन्धः—The Beng. Rec reads औधम् which agrees better with वापदेशम् in the masculine.

3. (a) भवतू—See भवतू अनिर्वचनीयम् &c.—Ante. Here it means असूयाङ्गीकार reluctant admission—admission for argument's sake.

राजा—उदारः कल्पः ।

KING—A good proposal.

शकुन्तला (मुद्रास्थानं परामृश्य)—हृदो, हृदो, अङ्गुलीअ-
असूणा मे अङ्गुली [हा धिक् हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मे
अङ्गुलिः] । (सविषादं गौतमीमुखमीक्षते) ।

SAKUNTALA (Feeling the place of the ring)—Alas !
Alas ! my finger is void of the ring (Sorrowfully stares at
Gautami's face).

गौतमी—ॐ दे सक्रावदारबभन्तरे सचीतौत्थसलिलं
वन्दमानाए पबभट्टं अङ्गुलीअयं [नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचो-
तौत्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were
doing obeisance to the waters at Sachi Tirtha in Sakravatara.

राजा (सस्मितम्)—इदं तत् प्रतुष्टपन्नमति स्त्रैणमिति
यदुच्यते ।

KING (Smiling)—Here it is what is called 'Women are
ready-witted'.

राजेति । 'उदारः कल्पो' मुखो न्यायः ('कल्पः स्यात् प्रलये नादे' इति
विश्वः) इति राघवः । यद्वा—'उदारो' सहान् उत्तम इत्यर्थः कल्पः' सङ्कल्पः साधु-
रेव प्रस्तावः यदभिज्ञानेन शङ्काम् अपनोष्यति ।

शकुन्तलेति । मुद्रयते अनया इति मुद्रा' उत्कीर्णवर्णमङ्गुलीयकम् (करणे
अप्रत्ययः स्त्रियाम्) । 'तस्या स्थानम्' अङ्गुलिमूलं परामृश्य स्पृष्ट्वा (गौतमी
मुखमीक्षते (त न्या)—गौतमीमवेक्षते" (रा वि म) ॥

गौतमिति । अवतरणम् अवतारः' (प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि घञ् भावे) ।
शक्रस्य अवतारः शक्रावतारः लक्षणया तदुपलक्षितो देशः । तस्य अभ्यन्तरे' मध्या
शचीतीयेषां सलिलं वन्दमानायाः' तव अञ्जलिं ददत्याः (हेतौ शानच्) ते अङ्गू-
लीयकं प्रक्षष्टं' करात् च्युतम् । अञ्जलिदानं प्रभवंशहेतुः

राजेति । स्त्रीणं' स्त्रीसमूहः स्त्रीजातिरित्यर्थः प्रत्यूतपन्ना' तत्क्षणलभ्या मतिः'
यस्य तथाविधं भवति इति यत् उच्यते' परिणेतारित्यर्थः तत् इदम् । "तात्कालिकी
नु प्रतिभा प्रत्यूतपन्नमतिः स्मृता' इति राघवभट्टवृत्तसुधाकरवचनम् । स्त्रीजातिः
प्रत्यूतपन्नमति इति गौतमीवचनात् प्रत्यक्षं ज्ञायतेअस्माभिः इति सोल्लङ्घनोक्तिः ।

NOTES

1. (a) स्त्रीणम्—स्त्रीणां समूहः इति स्त्री + नञ् = स्त्रीणम् स्त्रीसमूह, i.e. स्त्रीजातिः the woman-kind. (b) इदं तत् &c.—This is an instance of the saying 'women are ready witted.' This is a fling at Gautami. By your ready explanation, you furnish an illustration of the saying.

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पहुत्तणं । अवरं
दे कहिस्सं [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते
कथयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Verily predominance has been shown by Fate here. Another (token of recognition) I will relate to you.

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

KING—Now has come (the turn of) what is to be heard.

शकुन्तला—णं एकस्सिं दिअहे वेदसलदामण्डवे णलिणी
पत्तभाअणगदं उअअं तुह हत्थे सणिणहिदं आसि [ननु एक-
स्मिन् दिवसे बेतसलतामण्डपे नतिनोपत्रभाजनगतमुदकं तव
हस्ते सन्निहितम् आसीत्] ।

SAKUNTALA—One day in the cane-bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand.

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING—We are listening indeed.

शकुन्तलेति । 'अत्र' अस्मिन् अद्भुतीयाभिज्ञानप्रदर्शनविषये 'विधिना प्रभुत्वं वक्ष्यं तावत् दर्शितम् । विधिर्वैलवान् इति एतदभिज्ञानं मे अपगतम् । 'अपरम्' अभिज्ञानं 'ते कथयिष्यामि' ।

राजेति । 'इदानीं श्रोतव्यं संवत्तम्' पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् अभिज्ञानम् । इत्युप-
हासः । वस्तुतस्तु सर्वमिथ्या, नास्त्येव किञ्चिदप्यभिज्ञानम् इति राज्ञोऽभिप्रायः ।

शकुन्तलेति । 'ननु' वाक्यारम्भे ["नन्वाचेपे परिप्रश्ने प्रतुष्टाववधारणे । वाक्या-
रम्भेऽप्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि ॥" इति हेमः] 'नलिनीपत्रनिर्मितं भाजनं' पात्रं
'गतम्' तद्वस्थमित्यर्थः उद्दकं तव हस्ते सन्निहितं' सम्यक् निहितम् 'आसीत्' । पात्रार्थं
त्वं हस्ते कृतवान् । ["वेतसलतामण्डपे" (त-, न्या-)—"नवमालिकामण्डपे"
(रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. *श्रोतव्यम्—The proof could be seen at first ; it is now to be heard. Presently it will vanish altogether ! The whole story is false ; hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्य or श्रोतव्य ।

2. वेतसलता &c.—Refers to the bower वेतसपरिचिप्ते लतामण्डपे spoken of in Act III. This is the bower where the lovers used to meet. Compare "लतावलय...आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय"—Act. III. So reject नवमालिकामण्डपे ।

3. *शृणुमस्तावत्—The king's mind is a perfect blank owing to शप । He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, "Ah ! what a fine story !! We are listening indeed ! How can we not listen ? It is so interesting !"

शकुन्तला—तत्क्षणं सो मे पुत्तकिदओ दीर्घापाङ्गो णाम
मिअपोदओ उपट्ठिदो [तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो
नाम मृगपोतक उपस्थितः] । तुए अअंदाव पढमं पिअउ त्ति
अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो डअएण, ण उण दे अपरिचआदो
हत्थव्भासं उवगदो [त्वया अयं तावत् प्रथमं पिवतु इत्यनुकम्पना
उपच्छन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उप-
गतः] । पच्चा तस्मिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो पणओ ।
[पश्चात्तस्मिन्न व मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः] । तदा
तुमं इत्थं प्हसिदोसि—सव्वो सगन्धेषु विस्ससदि दुवे वि तुहो
आरणओत्ति [तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु
विश्वसिति, द्वावपि युवाम् आरण्यकौ इति] ।

SAKUNTALA—At that instant my adopted child, the
awn named Dirghapanga, approached. He was entreated
with water by thee pitying and saying—“Let him drink
first, but through unfamiliarity he did not venture near
your hand. Afterwards the same water being taken up by
me approach was made by him. Then you taunted thus
—All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलेति । ‘तत्क्षणं’ तस्मिन् क्षणे ‘मे पुत्रकृतकः’ कृतिमः पुत्रः [व्याख्यातं
प्राक्] ‘दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतकः’ हरिणशिशुः ‘उपस्थितः’ तत्रागतः । ‘अयं तावत्
एष मृगशिशुरेव प्रथमं पिवतु इति’ अनेन प्रकारेण ‘अनुकम्पिना’ दयमानेन त्वया
उपच्छन्दितः’ अभिलाषानुरूपं प्रार्थितः । जलार्थमागतः, जलमेव त्वम् अदाः इति
कुन्दानुवर्त्तनम् । ‘अपरिचयात्, परिचयाभावात् अज्ञातत्वात् ‘न पुनस्ते हस्ताभ्यासं’
हस्तसमीपम् ‘उपगतः’ प्राप्तः । ‘पश्चात्’ अनन्तरं ‘तस्मिन्नेव सलिले मया गृहीते’ सति
‘अनेन’ मृगशिशुना ‘प्रणयः’ याज्ञा ‘कृतः’ । ‘तदा त्वम् इत्थम्’ अनेन ‘प्रकारेण’ प्रह-

सितोऽसि' प्रहासं कृतवानसि [अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः]—‘सर्वः सगन्धेषु’ समान-
गन्धेषु [योगविभागात् समानस्य स-भावः] तुल्यसम्बन्धेषु [“गन्धः सम्बन्धलेशयोः”
इति हैमः] आत्मीयेषु इत्यर्थः ‘विश्वसिति’ ‘हावपि युवाम् आरण्यकौ’ अरण्यसम्बन्धेन
तुल्यसम्बन्धौ [शकुन्तलापत्ते “आरण्यान्मनुष्ये” इति बुञ् । मृगपत्ते शषिके अपि
आरण्यः । ततः स्वार्थे अनुकम्पार्था वा कन्] । [“हावपि युवाम्” (त-, न्या-)—
“हावप्यत्र” (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) तत्क्षणम्—This is कर्म of उपस्थितः though स्था is अकर्मक ।
“देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” । (b) उपच्छन्दितः—उपच्छन्दन is
प्रार्थना solicitation. Compare “तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न
प्रतिषेधरौत्स्यम्”—Raghu. (c) प्रहसितः—हस is अकर्मक here. Hence
प्र + हस + क्त कर्त्तरि । (d) सगन्धेषु—गन्ध is सम्बन्ध relation. समानः गन्धः
एवम् इति सगन्धाः equally related i. e. both related to अरण्य ।
Here समान becomes स by योगविभाग in the rule “समानस्य कन्दस्यमूर्द्ध-
प्रभृत्यादकेषु” । समानस्य इति योगविभागः इष्टसिद्धार्थः क्रियते”—Vritti. The
commentator Haradatta prefers to derive such cases from सह
in the sense सहश and gives अस्वपदविग्रह । Thus, समानः गन्धः अस्य
is the वाक्य of a समास between सह and गन्ध giving the forms सह-
गन्ध and सगन्ध । “समाना जातिरस्य वोपसर्जनस्य इति सभावः । समानशब्दस्य
तु समानजातीय इत्यादि भवति । योगविभागे तु तस्य नित्यत्वात्, नैतत् सिध्यति ।
अतएव भाष्यवार्तिकयोर्योगविभागस्य नोपन्यासः”—Padamanjari. (c) आरण्यकौ
—अरण्यस्य अयं जनः इति अरण्य + बुञ् = आरण्यकः refers to शकुन्तला ।
Also अरण्यस्य अयं मृगः इति अरण्य + अण् = आरण्यः ! स एव इति आरण्य +
कन् स्वार्थे = आरण्यकः See Tika. आरण्यकश्च आरण्यकश्च आरण्यकौ two
souls (जनौ) belonging to the forest. एकशेषः । विधेय to जनौ
understood.

2. Reading—युवाम्...स च त्वच्च युवाम् yon. Qualifies जनौ
understood. The Dev. Nag reading अत्र avoids a grammatical
difficulty. The reference being to मृग and शकुन्तला the common
attributives should be in the neuter सामान्ये नपुंसकम् giving हे
and आराण्यके । But युवाम् has the merit of referring pointedly to

शकुन्तला at whom the joke is directed. The grammar is safe too if जनौ be understood. With अत्र [here, or in this matter] also we require जनौ ।

राजा—एवमादिभिः स्वकार्यनिर्वर्तिनीनां मधुराभिरनृतवाग्भिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted.

गौतमी—महाभाअ, णारिहसि एव्वं मन्तिदुं । तवोबण-संवड्ढिदो अणभिण्णो अअं जणो कइदवस्म [महाभाग, नारिहसि एवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्द्धितः अनभिज्ञः अयं जनः कैतवस्य] ।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so. Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां

सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्

अन्यैर्द्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २० ॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of females other than human, what then of those that possess knowledge, The female cuckoo is known to get her offspring reared by other birds before flight in the air.

राजेति । 'आत्मकार्यं' स्वकार्यम् अवश्यं 'निवर्तयन्ति यास्तासाम्' [अविश्यके णिनिः] । 'एवमादिभिः' ईदृशोभिः 'मधुराभिः' मिथ्यावचनैः 'विषयिणः' इन्द्रिय-परायणा जना 'आकृष्यन्ते' विमार्गं नीयन्ते । ["मधुराभिरनृतवाग्भिः" (त-, न्या-) —इ- "अनृतमयवामधुभिः" (रा-, वि, म-)] ॥

गौतमीति । 'तपोवने संवर्द्धितः अयं' शकुन्तलारूपः 'जनः' 'कैवतस्य' वञ्चनाया 'अनभिज्ञः' ।

राजिति । ब्रह्मा तापसी 'तापसब्रह्मा' ब्रह्मतापसी वा ("कडाराः कर्मधारये" इति विशेषणस्य परनिपातो वा) । तत्संबुद्धौ । अन्वयः—अमानुषीणाम् अपि स्त्रीणाम् अशिचितपटुत्वम् सन्दृश्यते, याः प्रतिबोधवत्यः (तासां) किमुत । परभृताः स्वम् अपत्यजातम् अन्तरिक्षगमनात् प्राक् अन्यैः द्विजैः पोषयन्ति किल । व्याख्या—'अमानुषीणां' मानुषव्यतिरिक्तानामपि 'स्त्रीणाम् अशिचितेषु अनुपदिष्टेषु विषयेषु 'पटुत्व' नैपुण्यम्—यद्वा—'अशिचितम्' अनुपदिष्टं 'पटुत्व' सन्दृश्यते' लक्ष्यते । 'याः' स्त्रियः 'प्रतिबोधवत्यः,' विवेकवत्यः तासां 'किमुत' किं वक्तव्यम् । 'परैः' काकादिभिः भृताः' पुष्टाः 'परभृताः' कोकिलाः 'स्वम् अपत्यजातम्' अभ्रकसमूहम् 'अन्तरिक्षगमनात् प्राक्' (अञ्चूत्तरपदयोगे पञ्चमी) यावदाकाशगमनं न शक्यते तावत् 'अन्यैः' कोकिलाभिर्नैः द्विजैः' पक्षिभिः काकैरित्यर्थः (प्रथममण्डरूपेण ततोऽभ्रकरूपेण जन्म तेन च पक्षिणां द्विजत्वम्) । 'पोषयन्ति किल' वर्द्धयन्त्येव । यद्येवं तर्हि आश्रमवर्द्धितापि इयं कैतवं जानाति इति किमत्र चित्रम् । ["अमानुषीणाम्" (त, न्या-)— "अमानुषीषु" (रा-, वि-, म-) ॥ "किल" (त-, न्या-)— "खलु" (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. Reading—अनृतमयवाङ्मधुभिः means "honey of speech full of lies." This requires विषयिन् to be taken as धमर । But then आत्मकार्यनिवर्त्तिनी remains disjoined. The metaphor becomes faulty. This reading is therefore avoided.

2. (a) अमानुषीणाम्—मनोरपत्यानि जातिः इति मनु + अञ् स्त्रियाम् मानुष्यः women. The ष comes in here by the rule "मनोर्जातावञ्ज्यतौ षुक् च" giving two forms मानुष (अञ्) and मनुष्य (यत्) । Fem. of मानुष is मानुषी and of मनुष्य is मनुषी । न मानुष्यः अमानुष्यः । तासाम् । Qual. स्त्रीणाम् । (b) प्रतिबोधवत्यः=प्रतिबुध्यते अनेन इति प्रति + बुध् + घञ् करणे प्रतिबोधः intellect. स अस्त्यासाम् इति प्रतिबोध + मतुप् स्त्रियाम् Those who are endowed with intellect, i. e. the females of Man.

3. Reading—अमानुषीषु will have आधारे सप्तमी । अमानुषीषु मध्ये

या स्त्रियः तासाम् is then sense. But all are स्त्री among the अमानुषी । Hence the statement is meaningless. अमानुषेषु might do, but अमानुषीषु will not. अमानुषीणाम्—qualifying स्त्रीणाम्—is much better. For a similar idea compare—“स्त्रियो हि नाम स्वल्पेता निसर्गादेव पण्डिताः ।”—Mrichchhakatika.

4. (a) अन्तरिक्ष &c.—The usual form is अन्तरीक्ष । अन्तः द्यावा-पृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते इति अन्तर् + ईक्ष + घञ् कर्मणि = अन्तरीक्षम् । Or अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि अस्य इति अन्तर ऋक्ष = अन्तरिक्षम् (पृषोदरादि) । (b) द्विजैः—द्विजाताः इति द्वि + जन + ड कर्त्तरि = द्विजाः birds. See Tika. (c) परभृताः—The word is परभृता in the feminine. (d) किल—ऐतिह्ये—such is the story.

5. *Remark—Here अमानुषी may mean अप्सरस् । द्विज also means ब्राह्मण । परभृताः is परैः पुरुषैः विषयिभिरित्यर्थः भृताः पालिता. maintained by others, i. e. गणिकाः who are often mistresses of the rich. किल refers to tradition. Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own birth-story. मेनका is अमानुषी and a परभृता । शकुन्तला is her स्वमपत्यम् । On leaving विश्वामित्र and before going back to her celestial abode प्रागन्तरिक्षगमनात् she left her अपत्य for पोषण with a द्विज Kanva who was अन्य (विश्वामित्रव्यतिरिक्त) i. e. पर to her. This is the story किल । Also herself a परभृता the mother makes a परभृता of her अपत्य too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला ।

शकुन्तला (सरोषम्)—अणञ्ज, अत्तणो हिअआणमाणेण पेक्खसि । को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चुअप्पवेसिणो तिण्णछण्ण कूबोबमस्म तुह अणुकिदिं पडिबडिजस्सदि [अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशि-नस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तव अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते] ।

SAKUNTALA—(angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart ? Who else will undertake to

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resemblest a well, covered up with grass.

शकुन्तलेति । हे 'अनाथ' आर्याचारविवर्जित 'आत्मनो हृदयस्य अनु' हृदयानुरूपं यत् 'मानं' मितिः तेन 'प्रेक्षसे' जानासि (ईक्षणमत्र ज्ञानमात्रे) यथा ते हृदयं तथा सर्वस्य मन्यसे । 'क इदानीमन्यः' त्वदातिरिक्तो जनः (इदानीमिति वाक्यालङ्कारे) 'धर्मस्य कञ्चुकं' प्रावरणं 'प्रवेष्टुं' शीलं यस्य तथाविधस्य अतएव 'दृष्टेः कृन्नः' क्वादितः (इङ्-विकल्पः) । अनिटपक्षे णिलुक्) यः 'कूपः' तेन सङ्घ 'उपमा' तोलनं यस्य तादृशस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरणं 'प्रतिपत्स्यते' करिष्यति । यथा गभीरोऽपि कूपः दृष्टेराच्छादितमुखः समतल इव लक्ष्यते, तथा पापात्मा त्वं धर्मकञ्चुकं प्रविष्टो धार्मिक इव लक्ष्यसे । नाहमौदृशी । किं बहुना, भवानिव शठो द्वितीयो नास्तिव ।

NOTES

I. हृदयानुमानेन—अनुगतं मानम् अनुमानम् similar measure. प्रादितत्—हृदयस्य अनुमानं ; तेन—with the standard of your own heart. इया करणे । Cf.—“यादृशं पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते”—Mahabharata.

राजा (आत्मगतम्)—वनवासादविभ्रमः पुनरत्रभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि—

न तिष्ठ्यंगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं
वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संसज्जते ।
हिमात्तं इव वेपते सकल एष विम्बाधरः

स्वभावविनते भुवौ युगपदेव भेदं गते ॥ २१ ॥

सन्दिग्धवृद्धिं मां कुर्वन् अकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते ।

तथा ह्यनया—

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भूवाः कुटिलयोरतिलाहिताक्ष्या

भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २२ ॥

(प्रकाशम्) आख्ये, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीदं न दृश्यते ।

KING—(Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest. Thus there is no side-look ; the eyes become deep red ; the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods ; the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten ; the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously. Her anger, making me undecided in mind, seems like unfeigned. Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret, by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. (Aloud) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजेति । 'अवभवत्याः—शकुन्तलायाः 'कोपः वनवासात्' तपोवने स्थितत्वात्, नागरिकवृत्तेरनभिज्ञानात् इत्यर्थः 'अविभ्रमः' विलासवर्जितः तात्त्विकस्तथा सात्त्विको लक्ष्यते' । पापा इयमिति कोपकारणमस्या नास्ति, तथापीयमधुना परमार्थतः कुपितेष्वयदालक्ष्यते, तत्र कारणं कृत्रिमकोपः कथमभिनेयस्तदेषा न जानातीति ।

अन्वयः—अवलोकितं तिर्यक् न । चक्षुः अलोहितं भवति । वचोऽतिपरुषाच्चरं पदेषु न संसज्जते च । सकल एष विस्वाधरः हिमार्त्त इव वेपते । स्वभावविनते स्रवौ युगपदेव भेदं गते । व्याख्या—'अवलोकितम्' अवलोकनम् दृष्टिः (भावे क्तः) तिरः वक्रम् अक्षतीति 'तिर्यक्' वक्रम् [अक्षतेः कर्त्तरि क्तिन्] 'न' । ऋज्जौ मदभिमुखी दृष्टिरस्याः, कृतककोपे तु दृष्टिव्यावृत्ता भवति । 'चक्षुः आ' सम्यक् 'लोहितं रक्तं' 'भवति कृतककोपे नेत्रं विशदमेव तिष्ठति । 'वचः' मां प्रति प्रयुक्ता वाक् 'अतिपरुषाणि' अतिरूक्षाणि 'अक्षराणि यस्मिन् तादृश' 'पदेषु' वाक्यग्रटकेषु शब्देषु 'न संसज्जते' च 'नापि खलितं भवति । मिथ्याकोपे तु रुक्षभाषणे वाक् प्रतिहता भवति । 'सकलः' समय एष लोभनीयो विस्वाकारः अधरः (शकपार्थिवादिः) 'हिमार्त्तः' शीतपीडितः

इव वेष्टे' कम्पते । कृत्रिमकोपे अधरकस्यो नैव बाभवेत्, क्वचित् कोपकर्तुः निपुण-
तथा मध्ये वा कोणभावे वा स्यात् । 'स्वभावेन प्रकृत्या 'बिनते' वक्त्रे 'भ्रूवौ युगपदेव'
समकालमेव 'भेदं गते' भग्नौ । अत्र तु यौगपद्ये कृतककोपात् भेदं सूचयत्येवकारः ।
एवं तात्त्विकलक्षणे लक्षितोऽपि कोपो मिथ्या एव, लक्षणानि तु वनवासात् उपस्थितानि ।
['अतिपरुषाक्षरम्' (न्या.)—“अपि परुषाक्षरम्” (त., पि) ॥ “संसज्जते”
(पि.)—संगच्छते’ (त., न्या.) ॥ “सकल एष” (पि.)—“सकल एव”
(त., न्या.) ॥ “स्वभावविनते” (पि.,)—“प्रकामविनते” (त., न्या.) ॥ श्लोकोऽयं
राघवादिभिरपठितः] ।

सन्दिग्धेति । 'मां सन्दिग्धां संशयिता, अहं वा विस्मृतः इयं वा मिथ्यावादिनी
इति जातसंशया 'बुद्धिः' यस्य तथाविधं कुर्वन् अस्याः कोपः' अविद्यमानं 'कैतवं'
शाठ्यं यस्मिन् तथाविधं 'इव लक्ष्यते' । (पूर्वोक्तिविरुद्धमेतत् । अकेतवत्त्वे तत्र वनवासी
हेतुरुक्तः । तदयुक्तः सन्देहः । वस्तुतस्तु इदं वा पूर्वं वा प्रक्षिप्तम् । पूर्वमेव प्रामाणिकं
प्रतिभाति ।)

अन्वयः—विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ मयि एव रहो वृत्तप्रणयमप्रतिपद्यमाने, अतिरुषा
अतिलोहितात्त्या अनया भ्रूवोर्भेदात् स्मरस्य शरामनं भग्नमिव । व्याख्या—'विस्मरणेन'
विस्मृत्या स्मृतिलोपात् इत्यर्थः 'दारुणा' अतिकर्कशा 'चित्तवृत्तिः' यस्य तस्मिन् 'मयि एव
रहः, विजने 'वृत्त' निष्पन्नं 'प्रणयं' स्नेहम् 'अप्रतिपद्यमाने' अस्वीकुर्वति अनङ्गीकुर्वति
सति 'अतिरुषा प्रवलेन कोपेन 'अतिलोहितात्त्या' आरक्तलोचनया 'अनया भ्रूवोर्भेदात्'
भङ्गात्, भेदं विधाय इत्यर्थः (ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी) स्मरस्य शरामनं धनुः 'भग्नमिव
मन्ये इयमेव सत्यं वदति अहमेव प्रणयं विस्मृतः । तेन कोपादनया न हि भ्रूयुगम्
अपि तु कामस्यैव धनुर्भग्नम् । मदगतस्य स्नेहस्य जलाञ्जलिर्दत्तः इत्यर्थः । ['मध्येव
विस्मरण' (रा., वि. म.)—“मध्येवमस्मरण” (त. न्या.)] ॥

प्रकाशमिति । 'प्रकाशं' स्पष्टमाह—'दुष्यन्तस्य चरितं वृत्तं 'प्रथितं' सर्वत्र प्रकाशं
रहस्यं तत्र किञ्चिदपि नास्ति, अतस्तृणच्छन्नकूपस्येव तस्य वृत्तिर्न वा इति लोको वदतु
मया तत्र किमुच्यताम् । परन्तु 'इदं तृणच्छन्नकूपवत्' 'प्रजास्वपि' किं पुनः प्रजा-
पालके न दृश्यते' । ["प्रजास्वपीडं न दृश्यते" (त., न्या.)—“अथापीदं न लक्ष्ये”
(त., वि. म.)] ॥

NOTES

1. Remark—This passage is very obscure. The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntala's innocence and the truth of the story told by her. If so, it is difficult to explain what follows from आर्ये प्रथितम् &c. to दारपरित्यागः ।

Again “अकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि” is a poor paraphrase of ‘अविभ्रमः पुनरवभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि’ with words repeated exactly in the same order. The same person, with any pretensions as a writer, would not have probably written both. Lastly, the plain अस्याः as a substitute for अवभवत्याः seems to be a breach of decorum even though आत्मगत । This coupled with the incongruity of the verse, seems to raise grave suspicions about the authenticity of the text, from सन्दिग्धबुद्धिम् to स्मरस्य, notwithstanding that Bhoja quotes the verse मयेव &c. in the Kanthabharana.

On the other hand, note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled, how dignified the diction, and last though not least how happily संसृज्यते appears in the आत्मनेपद as is usual with Kalidasa, Vyasa, and Valmiki. (It is significant that an attempt has been made to alter संसृज्यते into सगच्छते) । This verse (न तिर्य्यक &c.) cannot be spurious.

If then सन्दिग्धबुद्धिम्—स्मरस्य be omitted ; the passage left has to be explained differently from what appears in the Tika. Thus—विभ्रम is हाव or शोमा ! “अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे” इति हैमः । अविभ्रमः unadorned i. e. plain, natural ; without the softening features which society and etiquette impart. She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life ; she has not seen society. ‘पापा इयम् = जानातीति’ in the Tika has to be omitted. Also omit “एवं तात्त्विक ...उपस्थितानि” । The king believes that she is really offended ;

but this does not lend colour to her story. She is angry not because she has been disbelieved ; but owing to the unkind remark “स्त्रीणामशिक्षित—” ।

शकुन्तला—सुदुर्गु दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदम्हि जा
अहं इमस्म पुरुवंसप्पच्चण मुहमहुणो हिअअविसस्स हत्यब्-
भासं उवगदा [सष्ठु तावत् अत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि,
याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमघोहं दयविषस्य हस्ताभ्यासमुप-
गता] । (पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति) ।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot
—I who through confidence in Puru's line, had got into the
clutches of this person, with honey in the mouth and poison
in the heart. (Hides her face with her skirt and weeps).

शाङ्गरवः—इत्थमात्मकृतमप्रतिहतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ २३ ॥

SARNGAVA—Thus does unchecked rashness of one's
self burn. Hence secret union has to be made after having
specially tested (each other). Friendship does in this manner
become enmity in those whose hearts are unknown (to each
other).

शकुन्तलेति । ‘अत्र’ इह देशे सुष्ठु, अतिशयेन ‘स्वच्छन्देन’ आत्ममत्या ‘चरति’
या तादृशौ, यथेच्छाविहारिणी ‘कृतास्मि’ प्रतिपन्ना भवामि ‘या अहम्’ [उत्तरवाक्यगत-
त्वेनोपादानात् तच्छब्दव्यपेक्षा] ‘पुरुवंशे’ यः ‘प्रत्ययः’ विश्वासः तेन ‘मुखे मधु’ यस्य
तादृशस्य ‘हृदये विषं’ यस्य तादृशस्य च [‘सप्तमीविशेषणे—’ इति ज्ञापकात् व्यधि-
करणपदो बहुव्रीहिः] ‘अस्यजनस्य’ हस्ताभ्यासं करसमीपम् ‘उपगता’ प्राप्ता । पौरवो
ऽयं पापं न कुर्यात् इत्येनं गता, सम्प्रति शोच्याहमित्यर्थः । [‘हृदयविषस्य’ (त.,
न्या-)—‘हृदयस्थितविषस्य’ (रा., वि म)] ।

‘पटस्य’ वसनस्य अन्तेन प्राप्तेन मुखमावृत्य रोदिति ।

शाङ्गिति । 'अप्रतिहतम्' अनिर्यान्तितम् 'आत्मकृतं' निजानुष्ठितं 'चापलं' चपलता 'इत्थम्' अनेन प्रकारेण 'दहति' परितापयति । अबिम्बशकारिता त्वया कृता, ततफल-मधुना भुङ्क्ष्व । अन्वयः—अतः रहः सङ्गतं विशेषात् परीक्ष्य कर्त्तव्यम् । अज्ञात-हृदयेषु सौहृदम् एव वैरीभवति । व्याख्या—'अतः' अस्मात् हेतोः यतश्चापलं दहति ततः 'रहः' विजने यत् 'सङ्गतं' समागमः तत् 'विशेषात्' विशेषाश्रयणेन न तु सामान्य-दृष्ट्या [विशेषमवलम्ब्य इति ल्यव्लोपे कर्मणि पञ्चमो] 'परीक्ष्य' विम्बश 'कर्त्तव्यम्' । अन्यथा अनिष्टमाह—'अज्ञातं हृदयं' मनो येषां तेषु जनेषु सुहृदयस्यभावः 'सौहृदं' मैत्री [सुहृदयशब्दात् युवाद्यण् । हृदभावः । आदिबुद्धिः] 'एवम्' अनेन प्रकारेण शकुन्तला-दुष्यन्तगतरीत्या अद्वैतं दैवं सम्पद्यमानं भवति इति 'वैरीभवति' शक्तता सम्पद्यते । सामान्यतः पौरवोऽयम् इति न पर्याप्तम्, विशेषत आत्मना पुनरयं कीदृश इत्यपि ते चिन्तनीयमामीत् इति भावः ['इत्थमात्मकृतम्' (रा-, वि-, म-)—'इत्थम्' (त-, न्या-) ॥ "अप्रतिहतम्" (न-, न्या-म-)—"परिहतम्" (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1. हृदयविषय—In हृदयस्थितविषय the word स्थित is superfluous. Besides the compound does not harmonise with सुखमधोः ।

2. इत्थम् etc.—Raghava reads परिहतम् and explains "आत्मकृतं चापलं कदाचित् दैवानुकल्येन सम्यक् तया परिणमति (sometimes succeeds by chance) ; परिहतं केनचित् रुद्धं सत् दहति (but, obstructed, as it usually is, it brings remorse).

3. अतः etc.—Raghava construes "सङ्गतं परीक्ष्य कर्त्तव्यम्" (Union should be made after test) ; रहः सङ्गतम् विशेषात् (secret union should be after special tests).

4. (a) एवम्—अनेन प्रकारेण i. e. as it has become in this case of दुष्यन्त and शकुन्तला । (b) सौहृदम्—See under जननान्तरसौहृदानि ।

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान् संयुतदोषा-क्षरैः क्षिणुथ ।

KING—O, why do you, merely through trust in this lady, goad me with words, implying a host of sins.

शाङ्गरवः (सासूयम्)—श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्—

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तववाचः ॥ २४ ॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion ? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority; and of creditable testimony, forsooth be those by whom the cheating of others is studied as a science !

राजेति । 'अवभवत्यां' शकुन्तलायां यः 'प्रत्ययः' अज्ञा तस्मात् 'एव' तन्मात्रमवलम्ब्य 'किमस्मान् संयुताः' सन्मिश्रिता 'दोषा' येषु तैः 'संयुतदोषैः' बहुदोषारोपकैः 'अचरैः क्षिणुथ' पीडयथ । *कैतवेन अस्या विश्वासोत्पादनमेको दोषः, ततस्तदपलापो द्वितीयः । इयमपि अस्या एव वादप्रामाण्यात् मयि आरोपितम् । अस्या वाद एव-आदयः प्रतिवादो मे हेय इत्युक्तं वः ।

शाङ्गेति । 'असूयया' दोषोदघाटनेन सह, सकोपमित्यर्थः । 'अधरम्' अनूद्धम् ["अनूद्धं हीनेऽधरोऽन्यवत्" इति विश्वः] । 'उत्तरम्' ऊर्द्धम् ['उत्तर' प्रवर्णोर्द्धयोः" इति हेमः] । यदेव अधरं तदेव उत्तरम् 'अधरोत्तरम्' अधःस्थायिनः ऊर्ध्वस्थितिः । ततश्च गोण्या ब्रूया—विपर्ययासः । 'अधरोत्तर' विपर्ययासः 'श्रुतं' किम् ? इति काकुः ।

तदेव स्पष्टयति । अन्वयः—यः आ जन्मनः शाठ्यम् अशिक्षितः तस्य जनस्य वचन-प्रमाणम् । यैः परातिसन्धानं विद्येति अधीयते ते किल आप्तवाचः सन्तु । व्याख्या—'यः' शकुन्तलारूपो जनः 'आ जन्मनः' भवात् प्रभृति अद्य यावत् 'शाठ्य' कैतवम् "अशिक्षितः" शिक्षितुं न आरब्धवान् (आदिकर्मणि कर्त्तरिक्तः) 'तस्य जनस्य वचनम् अप्रमा " प्रमाणं न प्रत्ययानर्हम् इति राजोक्तं श्रुतं भवद्भिः । 'परेषाम्' अन्येषाम् 'अतिसन्धान' वचनं 'विद्या इति' मत्वा 'यैः' दुष्यन्तादिभिः 'अधीयते' नियमपूर्वकं गुरुसकाशात् गृह्यते 'ते किल' । किल इत्यरुचो । 'आप्ता' प्रत्ययिता 'वाक्' येषां तादृशाः प्रत्ययितवचनाः 'सन्तु' इत्यपि च तेनैवोक्तं श्रुतम् । विश्वासयोग्ये अप्रत्ययम् अविश्वसनीये च प्रत्ययम् आकाङ्क्षता अधरोत्तरमुपस्थापितम् ।

NOTES

1. संयुत &c.—सम् is एकत्र together. संयुत is सम्मिलित concurrent Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika. Raghava has सम सम्यक् thoroughly “सम्यक् न तु ईषत्, युक्तः संयुक्तः न तु स्पष्टः” । He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence.

2. अधरोत्तरम्—Anything preposterous. See Tika. Or thus—अधर is low. उत्तर is high. अधरस्य उत्तरञ्च अधरोत्तरम् or अधरोत्तरे high and low, इन्द्र । The एकत्र is optional by the rule ‘विभाषा वृत्त मृग दृष्ट धान्य व्यञ्जन पशुशकुन्यश्ववडवपुर्वापराधरोत्तराणाम्’ । Here mark the low, means mark how what ought to be high is now low. Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high. Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दुष्यन्त) appears deserving and the deserving शकुन्तला as undeserving.

2. किल—Implies diapproval. ते आप्तवाचः किल=That they are truthful is ridiculous. Raghava has सम्भावनायां किल ।

राजा—भो सत्यवादिन, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसन्धाय लभ्यते ।

KING—O ! Truth-teller, all this is indeed admitted by us. But what is gained by deceiving this person ?

शाङ्गं रवः—विनिपातः ।

SARNAGARA—Down fall.

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न श्रद्धेयमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall is desired by the Pauravas.

शारद्वतः—शाङ्गं रवः किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । (राजानं प्रति)—

तदेषा भवतः पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा
उपपन्नाहि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २५ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः । (प्रस्थिताः) ।

SARADVATA—Sarngarava, no use replying. The preceptor's order is executed. We go back. To the king—Well then : This is your wife. Abandon her or accept. Authority over wives is indeed allowed to be all-embracing. Gautami, go you in front (They start).

राजेति । भवतु भवन्त एव सत्यवादिनः न पुनर्माहृताः एवं तावत् अस्माभिः 'अभ्युपगतं' स्वीकृतम् । किन्तु न हि निष्प्रयोजना लोके काचित् प्रवृत्तिः । वृद्धि 'पुनरेनाम् अतिसन्धाय' वञ्चयित्वा किं लभ्यते प्रयोजनं सिध्यति नः ।

शाङ्केति । 'विनिपातः' नरके पतनमेतेन लभ्यते ।

राजेति । 'विनिपातः' नरके पतनं 'पौरवैः' राजभिः 'प्रार्थयते' इष्यते 'इति एतत् न शङ्केयं' न आदरणीयम् ।

शारद्वत इति । 'उत्तरेण' प्रतिवचनेन किम् । राज्ञा सह वादप्रतिवादेन अलम् । 'गुरोः नियोगः' शासनम् 'अनुष्ठितः' शकुन्तला राजसकाशमानीता । वादाय नादिष्टा वयम् । सम्प्रति 'वयं प्रतिनिवर्त्तामहे' आश्रमं प्रतिगच्छामः । अन्वयः—तत् एषा भवतः पत्नी । एनां त्यज वा गृहाण वा । हि दारेषु सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना ।

व्याख्या—'तत्' इत्युपसंहारे इति राघवभट्टः । वितण्डासुपसंहरति । 'एषा' इयं शकुन्तला भवतः पत्नी, यथाशास्त्रं परिणीता दाराः । 'एनाम्' [अन्वादेशे एनादेशः] 'त्यज वा' त्यक्तुं मिच्छसि चेत् त्यज, 'गृहाण वा गृहीतु' यदि वाञ्छसि गृहाण । 'हि' यतः 'दारेषु' कलत्रे विषये [दारशब्दो बहुल्ये अस्त्रियाम्] सर्वतः सर्वासुदिक्षुमुखं लक्षणया प्रवृत्तिः यस्या तादृशी सर्वाकारा इत्यर्थः [अत्र मुखशब्दस्य स्वाङ्गवाचित्वाभावे ङीष्भावः युक्तः । किन्तु एवंविधप्रयोगाः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः । यद्वा 'हि दारेषु (प्रभोः) सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना' इत्यन्वयद्वारा एवंविधस्थले गौणवत्या मुखशब्दस्य स्वाङ्गवाचित्वं प्रकल्प्य सर्वतःशब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात् ङीप्" इति ङीप्] 'प्रभुता' स्वन्नन्नता 'उपपन्ना युक्ता । भर्तृतन्त्रं पत्रा यद्वयमयद्वयञ्च, नत् यथेच्छमस्यां वत्तं स्व । ['पत्नी' (त-, न्या-)—'कान्ता' (रा-, वि-, म) ॥ 'उपपन्ना' (रा, वि, म-)—'उपयन्तुः' (त, न्या) ॥ 'सर्वतोमुखी' (र, वि, म) —"निश्चतोमुखी" (त, न्या)] ॥

NOTES

1. विनिपातः—&c.—“किं लभ्यते (what is the reward) is the king's query. Sarnagarava retorts 'विनिपातः' (Ruin is your reward). The king rejoins—As 'Ruin' cannot be an object of desire, so 'I cheat her with a view to gain ruin' is ridiculous.

2. पत्नी—Duly wedded wife. 'प्रतुर्नो यज्ञसंयोगे' इति पत्रभावे 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । कान्ता is प्रिया a darling. The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her. (b) दारिण्य—दारयन्ति भेदयन्ति भ्रातृम् इति ङ + णिच् + घञ् कर्त्तरि । घञ् is not available in the कर्त्तृवाच्य । But this case has been specially provided for by the Varttika 'दार-जारौ कर्त्तरि णिलुक् च' । (c) प्रभुता—The प्रभुता is conferred by the sacrifice performed during marriage. It exists in case of a पत्नी—and not of that of mere कान्ता । Hence prefer the reading पत्नी ।

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्धंमहि तुम्हे विमं परिच्चअह [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजथ] । (अनुप्रतिष्ठते) ।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me ? (Follows).

गौतमी (स्थित्वा)—वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि करुण-परिदेइणी सउन्दला । पच्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेदु [वत्स शाङ्गरव, अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं वा पुत्रिका करोतु] ।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarngarava, Sakuntala is following us with piteous wails. What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her ?

शकुन्तलेति । 'अनेन' कितवेन शटेन 'विप्रलब्धा' वञ्चिता अस्मि, यूयमपि मां परित्यजथ इति 'कथम्' एतत् । अनुप्रतिष्ठते पश्चात् गच्छति [समवप्रविभ्यः स्यः इत्यात्मनेपदम्] ।

गौतमीति । 'स्थित्वा' गमनादिरता भूत्वा । 'करुणम्' आर्त्तं यथा तथा 'परि-
देवयते' विलपति या तादृशी सती ["विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः] 'नः' अस्मान्
'अनुगच्छति' । 'भर्त्तरि प्रत्यादेशेन' निराकरणेन परुषे, रुचे कठोरे सति इत्यर्थः
'किं वा' अन्यत् 'मे पुत्रिका' अनुकम्पिता दुहिता 'करोतु' । अस्मदनुगमनं विना
किमन्यदस्याः शरणम् ? तदस्ये मा कुप्य ।

NOTES

I. करुण &c.—करुण + परि + दिव (कूजने-चुरादि) or (देव भ्वादि)
+ णिनि (or घिनुष्) साधुकारिणि कर्त्तरि ।

शाङ्गरवः (सरोषं निवृत्य)—किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमव-
लम्बसे । (शकुन्तला भीता वेपते) ।

SARNGARAVA—(Turning back angrily)—What ! O
wicked one, assumest thou independence ? (Sakuntala is
frightened and trembles).

शाङ्गरवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २६ ॥

तिष्ठ, साधयामो वयम् ।

SARNGARAVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the
earth says, what has thy father to do with thee that transgre-
ssed the family-tie ? But if thou knowest thy vow as pure
even servitude suits thee in the house of thy husband. Do
stay here and we retire.

शाङ्गेति । आः 'पुरोभागे' दोषैकवृत्क् ["दोषैकवृत्क् पुरोभागी" इत्यामरः] दोष-
मात्रदर्शिनि, गुणविमुखि 'स्वातन्त्र्य' स्वच्छाचारम् 'अवलम्बसे किम्' इति काकुः
पुनः पुनर्दोषमेव त्वं भजसे । पूर्वं बन्धुजनमनावेद्यङ्गं गता इत्येको दोषः, अधुना च
स्त्री भूत्वा कामाचारं प्रवर्त्तसे इति द्वितीयः । 'वेपते' कम्पते । अन्वयः—क्षितिपो यथा

वदति यदि त्वं तथा असि, उतकुलया त्वया पितुः किम् ? अथ तु आत्मनो व्रतं शुचि वेत्सि, पतिकुले दास्यमपि तव चमम् । व्याख्या—‘चितिपो’ भूपतिर्दुष्यन्तः ‘यथा वदति यादृशं भाषते ‘यदि त्वं तथा’ तादृशौ ‘असि’ यदि त्वं तत्त्वत् एव अनूढा सगर्भा, तदा ‘उत्क्रान्ता कुलं’ या तथाविधया [प्रादितत्पुरुषः] कुलटया ‘त्वया पितुः’ कण्वस्य ‘किं प्रयोजनं सिधेयत् न किमपि । तत् प्रत्यावर्त्तनमयुक्तम् । ‘अथ तु’ पक्षान्तरे यदि ‘आत्मनो व्रतं स्वधर्मं, पातिव्रत्यमित्यर्थः ‘शुचि’ अनघम् अखलितं ‘वेत्सि’ मनसि जानासि तदा ‘पतिकुले’ भर्तृगृहे ‘दास्यमपि’ दासीभावोऽपि ‘तव चमम्’ उचितम् । ततश्च अयुक्तं प्रतिगमनम् । एवं पक्षद्वये प्रतिप्रयागे अयुक्ते सति ‘तिष्ठ’ इहैव आम्स्व ‘वयं’ साधयामो’ गच्छामः । [‘प्रायेण एतन्तकः साधिर्गमेः स्थाने’ इति दर्पणः] ।

NOTES

1. (a) पुरोभागे—पुरस् is first. In a search after दोष and गुण in this world, we meet with दोष almost at every step. So few are the instances of गुण, that these are found out last, after those of दोष have been singled out. Thus दोष is पूर्व and गुण is परं । Hence पुरः पूर्वः दोषपक्ष इत्यर्थः भागो यस्याः सा पुरोभागा one who always chooses the first (i. e. दोष) तत्सम्बुद्धौ । Cp. “अहो अस्य पुरोभागिता”—in Swapna. (b) स्वातन्त्र्यम्—तन्त्र is प्रधान prominent. “तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छेदे” इत्यमरः । स्वः आत्मा तन्त्रं यस्य तत् स्वातन्त्र्यम् । तस्य भावः । Cp. “न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इति मनुः ।

2. (a) उतकुलया—उत्क्रान्ता कुलम् or उत्क्रान्ता कुलात् । प्रादितत्—
(b) *Remarks—(1) Two alternatives occur—(i) What the king says is true, (ii) You are speaking the truth. In the first case—you must not go back to you father, wherever else you like you may go. In the second case, you must not leave the hearth of your husband. In either case, it is useless to follow us. In the first half we have चितिपः instead of पतिः and in the second half पतिकुले occurs and not चितिपकुले । This is as it should be. The first half assumes the truth of the king’s

statement, so he cannot be referred to as the पतिः of Sakun-
'tala. The second half assumes that Sakuntala is speaking
the truth ; hence the चित्तिपकुल becomes her पतिकुल ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवती विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव !

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपरांमुखी वृत्तिः ॥ २७ ॥

KING—O hermit ! why do you delude this lady ? The
moon opens lilies only, the sun lotuses alone ; the disposition
of the self-restrained is indeed averse to contact with ano-
ther's wife.

शाङ्गेरवः—राजन, अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विस्मृतं भवेत्
तदा कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः ।

SARNGARAVA—King, if it be that what happened be-
fore is now forgotten through diverted attention, then appre-
hensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife ?

राजेति । 'किं' किमर्थं 'विप्रलभसे' क्लयसि । अन्वयः—शशाङ्कः कुमुदान्येव
सविता पङ्कजान्येव बोधयति । वशिनां वृत्तिः परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी हि । व्याख्या
—'शशाङ्कः' चन्द्रः 'कुमुदान्येव' न पुनः पङ्कजानि, सविता सूर्यः 'पङ्कजान्येव' पद्मा-
न्येव न तु कुमुदानि 'बोधयति' विकाशयति । दृष्टान्ताभ्यां जानीहि 'वशिनां' जितेन्द्रि-
याणां 'वृत्तिः' व्यापारः परेषाम्, अन्येषां 'परिग्रहाः' भाव्याः ["पत्नीपरिजनादान-
मूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः] तासां 'संश्लेषः' सम्पर्शः [कर्त्तरि कर्मणि वा क्ययोगे
षष्ठी] तत्र 'पराङ्मुखी हि' अलसा एव । वशिषु मामपि गणय, तन्नाहमेनां युष्माभि-
रव त्यक्तामपि गृहीत्वा अधर्मं चरिष्यामि ।

शाङ्गेति । 'अथ' पश्चान्तरे 'पूर्वम्' इतः पूर्वम् आश्रमे यत् 'वृत्तं' जातं तत्
'व्यासङ्गात्' विषयान्तरव्यापृतत्वात् 'विस्मृतं' त्वया इति यदि 'भवेत्' तदा अधर्मभीरोः
तव सम्प्रति शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात् 'दारपरित्यागः' प्राप्तः । एतत् 'कथं' कीदृशं
कथय । अथ यदत्र वृत्तं तव भवान् मन्यते 'उत्कुला शकुन्तला' इति, एषा च मन्यते

“कितवो भवान्” इति । परन्तु ऊढा शकुन्तला पूर्वं व्यासङ्गादिस्मृताऽधुना” इति तृतीयोऽपि पक्षः सम्भवति । यदि स एव तात्त्विकस्तृतीयः पक्षः तदा सम्प्रति दारत्यागेन धर्मात् चुरतोऽसि इति शाङ्गेरवानुयोगतात्पर्यम् ।

NOTES

1. (a) परपरिग्रह &c.—Raghava takes सम् with पराङ्मुख । Thus सम्यक् श्लेषपराङ्मुखौ संश्लेषपराङ्मुखौ । cp. “पराङ्मुखौ विश्वसृजः प्रवृत्तिः”—K. III. (b) The अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास । The general statement “वशिनां हि &c.”—is supported (साधन) by specific instances कुसुदान्ये व &c. and सविता &c. Lastly the general statement “वशिनां हि &c.” is applied to his own case by implication. For a similar sentiment, cp. “रघूणां वशिनां मनः हि परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः”—Raghu.

2. राजन् &c.—Sarangarava suggests that it is possible that Sakuntala was indeed married by the king ; but the king has now forgotten all about the marriage. In that case, the repudiation becomes a sin. This places the king in a fix and he refers to Purohita in bewilderment.

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः ॥ २८ ॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and lightness. Might I be dazed or could this lady be telling a lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my wife or a sinner by touch of another's wife ?

पुरोहितः—(विचार्य)—यदि तावत् एवंक्रियताम् ।

PRIEST (Reflecting)—Well ; let it be managed thus.

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

KING—Let your reverence command me.

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु ।

PRIEST—Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम् ।

KING—Why this ?

राजेति । पुरोहितं प्रत्येतत् । 'अत्र' अस्मिन् विषये 'भवन्तमेवगुरु च लघु च 'गुरुलघु' ("विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि" इति एकत्वविकल्पः) गुरुलघुनो भावः, 'गुरुलाघवम्' [अणिपूर्वपदबद्धौ प्राप्तायां धाव्यप्रयोगप्रामाण्यात् उत्तरपदबद्धिः इति दुर्घटवृत्तिः । "गुरुलघोरुत्तरपदस्य" इति पद्मनाभः] को वा 'गुरुः' को वा लघुः इति 'पृच्छामि' । पक्षद्वयमाह—अन्वयः—“अहं मूढः स्याम्” वा “एषामिथ्या वदेत्” इति संशये, दारत्यागी भवामि, आहो परस्त्रीस्पर्शपांशुली भवामि । व्याख्या—“अहं मूढः” पूर्ववृत्तस्मरणमन्यरः 'स्याम् वा' अथवा 'एषा' शकुन्तला 'मिथ्या वदेत् (संप्रश्ने लिङ्) 'इति' एवविधे 'संशये' संप्रश्ने जाते, निजमूढत्वे एनां त्यक्त्वा 'दारत्यागी (दारोपपदात् त्यजेः घिनुण्) भवामि, 'आहो' अथवा अस्या मिथ्यावादित्वे एनां गृहीत्वा 'परस्त्रीस्पर्शेन पांशुलः' कलङ्को भवामि इत्यत्र निरुपयंभवान् वदतु ।

पुरोहितेति । 'यदि तावत्' । तावदिति वाक्यालङ्कारे । 'एः क्रियतां, इत्य' विधीयताम् ।

राजेति । 'भवान्' माम् अनुशास्तु कर्तव्यम् उपदिशतु ।

पुरोहित इति । 'अत्रभवतो तावत्' । तावदित्यवधारणे । 'आ प्रसवात्' प्रसव-पर्यन्तम् ("पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति पञ्चमी) । "अस्मदगृहे" मदभवने 'तिष्ठतु' ।

NOTES

I. *गुरुलाघवम्—An irregular form, because अण् should cause आदिबद्धि resulting in गुरुलघु + अण् = गौरुलघवम् । But गुरुलाघव is common with the older writers such as वाङ्मीकि, व्यास, मनु, चरक &c. The form however, is not inadmissible. In the Vritti we find 'काशकृतत्सु गुरुलाघवम्'; the Bhashya has 'पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचिन्ता नास्ति' (See also Tika) । Some suppose गुरु = गौरव by transference of epithets (लक्षणा), and then गुरु च लाघवश्च, इत्य which is optionally singular—(see दुर्घटवृत्ति). Such defence are quite uncalled for; the adoption of the form by the भाष्यकार etc. being defence enough.

• Adopted by prof. Gajendragadkar.

2. (a) मृदः स्यामहम्—This is Sarngarva's suggestion
(b) एषा वा इदेन्मिथ्या—This is his own impression.

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदीहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति, ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपतयनमवस्थितमेव ।

PRIEST—You were declared by the sages that the very first you will beget, will be a son who will lord it over the circles. If that son of the Muni's daughter be endowed with those signs, having congratulated you will cause her to enter the royal apartments. The reverse happening taking her back to her father is of course understood.

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

KING—As pleases my preceptor.

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

PRIEST—My child, follow me.

शकुन्तला—भअवदि वसुहे देहि मे विवरं [भगवति वसुधे, देहि मे विवरम्] । (रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च । राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति) ।

SAKUNTALA—O mighty Earth, allow me a hole. (Proceeds weeping. Exit with the Priest and the ascetics. The king with his recollection barred by the curse, continues musing about Sakuntala).

पुरोहित इति । 'प्रथममेव' त्वं 'चक्रे' राजमण्डले अवश्यं वर्तस्यति इति 'चक्रवर्त्तिनं' भाविसृष्टाजं 'पुत्रं' जनयिष्यसि उत्पादयिष्यसि 'इति साधुभिः' सत्पुरुषैः 'उद्दिष्टः' अभिहितोऽसि । प्रथममपत्यं ते पुत्री भविता स च सप्तसमुद्रसुद्रितमहोदरः

इति अमोघा साधूक्तिरस्ति । 'सः' अस्या जनिष्यमानो 'मुनेदौहित्रः' चेत् यदि 'तस्य लक्षणेः' चक्रवर्त्तिचिह्नेः 'उपपन्नः युक्तो 'भविष्यति ततः अभिनन्द्य सादरं सत्कृत्य 'एनां शुद्धान्तम्' अवरीधं 'प्रवेशयिष्यसि' । 'विपर्यये तु अन्यथा पुनः, यद्येषा पुत्रं न जनयति, पुत्रं वा चक्रवर्त्तिलक्षणहोनं तदा 'अस्त्राः पितुः समौपनयनम् अवस्थितं निर्धारितम् 'एव' ।

शकुन्तलेति । 'भगवति वसुधे' एवं भर्तृ शङ्किता कथं लोकलोचनगोचरा भवेयं, तत् 'मे' मल्लं विवरं विलं 'देहि' तत्रैवान्तर्हिता वसेयम् । 'रुदती' रोदनपरा 'प्रस्थिता' प्रस्थातुमारब्धा [आदिकर्मणि क्तः] । 'रुदतो निष्क्रान्ता सह पुरोधसा' इत्यादि नोक्तम् । उक्ते तु सहशब्देन किं पुरोहितादयोऽपि रुरुदुः इति सन्देहः स्यात् ॥ 'राजा शापेन' दुर्वाससः शापेन व्यवहिता' तिरोधापिता 'स्मृतिः' यस्य तादृशः सन् शकुन्तलां गतं' तद्विषयमेव चिन्तयति' ध्यायति ।

NOTES

1. (a) चक्रवर्त्तिनम्—चक्रे अवश्यं वर्त्तते इति चक्र + वृत् + णिनि कर्त्तरि आवश्यकम् । (b) तल्लक्षण &c.—Compare कथं चक्रवर्त्तिलक्षणम् &c. Act. VII.
2. गुरुभ्यः—"रुच्यर्थानां प्रौढमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

नेपथ्ये—आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ।

IN THE DRESSING ROOM—Strange ! Strange !!

राजा (आकर्ण्य)—किं नु खलु स्यात् ।

KING—(Listening)—What indeed could have happened ?

(प्रविण्य) पुरोहितः (सविस्मयम्)—देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing has indeed happened.

राजा—किमिव ।

KING—Ay, what ?

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषुकण्वशिष्येषु—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि वाला ।

बाहुतक्षेपं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता ॥

PRIEST—Sire, Kanva's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च ।

KING—and what ?

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुतक्षिप्यैनांज्योतिरेकं जगाम ॥ २८ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति) ।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the Apsarastirtha.

(All act wonder).

नेपथ्य इति । 'आश्चर्यम्' अद्भुतं वृत्तम् ("आश्चर्यमनित्ये" इति निपातः । सङ्गमे द्विरुक्तम्) ।

राजिति । 'किं' नु' इति वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' इति अवधारणे । वृत्तमेव किञ्चित्, किं वा तत् ?

किमिति । 'किं' प्रश्नः । 'इव' इत्यनिश्चये । मिलितम् अज्ञातजिज्ञासायाम् । "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतौनाम्" इत्यादिषु यथा ।

पुरोहित इति अन्वयः—हे देव कण्वशिष्येषु परावृत्तेषु सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहुतक्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयसमाप्तिः—स्त्रीसंस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनामुतक्षिप्य अप्सरस्तीर्थं जगाम च । व्याख्या—हे 'देव' राजन् 'कण्वशिष्येषु' शाङ्गैरवप्रभृतिषु 'परावृत्तेषु' आश्चर्यं प्रति प्रयातेषु 'सा बाला' अप्रगल्भा शकुन्तला 'स्वानि भाग्यानि निजानि भागधेयानि 'निन्दती' सती 'बाहु उतक्षिप्य' उर्ध्वं क्षिप्त्वा इति 'बाहुतक्षेप' (खाङ्गे-धुवे' इति णमुल्) 'क्रन्दितुम्' उच्चैर्विलपितुं 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तमावा तत्क्षणमेव

स्त्रियाः संस्थानम्' आकृतिरिव संस्थानं यस्य तथाविधम् 'एकं ज्योतिः' किञ्चित् तेजः-
स्वरूपम् 'आरात्' दूरात् ("आराददूरसमीपयोः" इति दूरार्थे अव्ययम्) 'एनां वाताम्
उत्क्षिप्य' उत्तोल्य 'अप्सरस्तीर्थं' तदभिमुखमित्यर्थः 'जगाम च' । 'सर्वे' अभिनेतारः
'विस्मयं रूपयन्ति' नाटयन्ति । विस्मिता इव तिष्ठन्ति ।

NOTES

1. (a) वाहत्क्षेपम्—वाह उत्क्षिप्य इति वाह + उट् + क्षिप + णमुल् भावे
= वाहत्क्षेपम् having thrown up her arms. The rule is 'स्वाङ्गेध्रुवे'
णमुल् is attached to roots with a द्वितीयान्त word as उपपद that
means a limb the loss of which does not necessarily cost life
"यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणौ न म्रियते तत् अङ्गवम्"—Kaśika. (b) स्त्रीसंस्थानम्
—संस्थीयते अनेन इति सम् + स्था + लृठ् करणे = संस्थानम् shape आकृतिः ।
'संस्थानमाकृतौ मृतौ' इति विश्वः । स्त्रियाः संस्थानं स्त्रीसंस्थानम् । स्त्रीसंस्थान-
मिव संस्थानं यस्य तत् । "सप्तमुपसानपूर्वपदस्योत्तरपरलोपस्य वक्तव्यः" इति बहु—।
(c) आरात्—She was lifted up from a distance (आरात्) hence
the lifter could not be seen clearly but was noticed merely
as a mass of light in the female form. (d) जगाम—Went towards
the अप्सरस्तीर्थं । The अप्सरस्तीर्थं was near Dushyanta's capital
(See Ante).

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव ।
किं वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

KING—Mighty Sir, even before, that thing was indeed
discarded by us. Why is it being uselessly pursued with
conjectures ? Do thou rest thyself.

पुरोहितः (विलोक्य)—विजयस्व । (निष्क्रान्तः) ।

PRIEST (Staring)—Do thou prosper. (Exit).

राजा—बेत्रवति, पर्याकुलोस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

KING—Vetravati, I am perplexed. Show me the way to
the bed-chamber.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देव] । (प्रस्थिता) ।

WARDER—This way, this way let sire proceed (Moves on).

राजेति । 'प्रागपि' इतः पूर्वमपि, यदासौ सूलभ आसीत् तदापि 'सः अर्थः कन्या-
रूपेण मत्सकाशमागतं किमपि मायामयं वस्तु अस्माभिः प्रत्यादिष्ट एव' निराकृतः खलु ।
अधुना प्रनष्टः स 'तर्केण' किं वासीत् तत्, कुत्र वा गतम् इत्येवंविधेन विमर्शेन 'किम-
न्विष्यते । यातु तत्, अल तच्चिन्तया आन्तो 'भवान् विश्रान्यतु' (असु दिवादि + लोट्) ।

पुरोहित इति । 'विलोक्य' एतेन अलौकिकेन गाम्भीर्येण विस्मितो राज्ञो मुखं दृष्ट्वा
आह 'विजयस्व' जयौऽस्तु ते ("विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्) ।

राजेति । 'पर्याकुलः' उन्मत्ता अस्मि । 'शयनस्य भूमिः' स्थानं शय्यागृहमित्यर्थः
तस्य 'मार्गं' पथानम् 'आदेशय' दर्शय मे अहं विश्राम्यामि ।

NOTES

1. विलोक्य—The king's indifferent reply surprises the पुरोहित and he stares (विलोक्य) at him, and then utters "विजयस्व" to the king.

राजा (परिक्रम्य स्वगतत्)—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

वलवत् दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING (Going round—Aside)—True, the discarded daughter of the sage I do not remember as wife. But my intensely aching heart as it were convinces me. (exeunt all).

पञ्चमोऽङ्कः ।—FIFTH ACT

काममिति । अन्वयः—प्रत्यादिष्टां मुनेस्तनयां परिग्रहं न स्मरामि कामम् । हृदयं

वलवत् दूयमानं (सत्) मां प्रत्याययतीव । व्याख्या—प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुने-
स्तनयां कण्वस्य कन्यकां 'परिग्रहं' पत्नीं 'न स्मरामि कामम्' अभ्यापगच्छाम्येतत् यत् पूर्वं
परिणीता पत्नी इयं मे इति मया न स्मर्यते (अभ्यापगमे काममित्यव्ययम्) । पक्षान्तरे
हृदयं तु चेतः पुनः 'वलवत्' अत्यर्थं 'दूयमानं सत् मां प्रत्याययतीव' पत्नीत्वे जात-
प्रत्ययं करोतीव (इणो णिच् । वीधनार्थत्वात् "णौ गमिरवोधने" इति न गमिभावः)

सत्यमिमां विवाहितां न स्मरामि, किन्तु गुर्वी हृदयवेदनां ज्ञात्वा मन्ये पत्नी एव क्रूरेण मया प्रत्यादिष्टा । [“माम्” (त-, न्या- म-)—“मे” (रा-, वि-)] ।

NOTES

1. (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (अनिच्छाङ्गीकार) । “काममिति स्वाच्छान्देऽनिच्छाङ्गीकारे च” इति गणकारः । True I do not remember (अङ्गीकार) but that does not matter (अनिच्छा) ।
- (b) परिग्रहम्—परिगृह्यते इति पपि + ग्रह + अप् कर्मणि = परिग्रहः wife तम । I do not remember her as wife. (c) प्रत्याययति—प्रति + इ + णिच् + लट् ति । The sense is बोधन to convince ; hence इ does not become गम (see Tika).
- (d) माम्—अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा by the rule “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ” । इ is बुद्धार्थ here thus the rule applies. अहं प्रत्ये मि (अणिचि)—हृदयं मां प्रत्याययति (णिचि) ।
- (e) हृदयम्—My heart convinces me. The heart remembers what I have forgotten. This is like चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्—Ante.

षष्ठोऽङ्कः

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्वद्धं पुरुषमादाय रक्षिणौ च) । रक्षिणौ (पुरुषं ताडयित्वा)—अले कुम्भीलआ कहेहि कहिं तुए एशे महामणिभाशुले उक्किणणणामाक्खले लाअकीए अङ्गुलीअए शमाशादिए [अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वया एतत् महामणिभासुरम् उत्कीर्णनामाक्षरं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम्] ।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king’s brother-in-law—and behind him two guards leading a

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah ! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on.

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पशीदन्ते भावमिश्रे एण हगे ईदिशकम्मकाली [प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीदृशकम्म-कारी] ।

MAN (With the acting* of fight)—Please your honours, I did not do such act.

तत इति । नगरे नियुक्तः रक्षाविधानार्थम् इति 'नागरिकः' । कोष्ठपाल इति राघवभट्टः । 'श्यालः' राज्ञः श्यालः ।

अरे इति । 'कुम्भीरक' चौर ["कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मलिन्नु चः" इति भट्ट-धृता नाममाला) । 'महता' महाघेण 'मणिना भासुरम्, 'उज्जलम्' 'उत्तकौण' चोदितं 'नामाक्षर' राजनाम यस्मिन्, अतएव राजकीयमण्डगुलीयकं समासदितं प्राप्तम् ॥ रक्षिणोर्मागधी भाषा । ['कुम्भीरक' (रा,)—'कुम्भीलक' (त-, न्या, वि-, म)] ॥

पुरुष इति । 'भीतेः' भयस्य 'नाटितम्' अभिनयः (भावे क्तः) । तदेव 'भीति-नाटितकम् (स्वार्थेकन्) । तेन सह । 'भावमिश्राः' मान्या भवन्तः 'प्रसीदन्तु' । 'ईदृश' कर्म चौर्यं करोति यः स, चौर इत्यर्थः । पुरुषस्यापि मागधी भाषा ।

NOTES

1. Summary—ततो गच्छति काले शकुन्तलाहस्तच्युतं तदङ्गुरीयकं रोहित-मतस्योदरे केनचित् धीवरेण समासादितं राजसकाशश्च प्रापितं राजपुरुषैः । तद्दृशनात् ततश्चणमेव राज्ञो निवृत्तः शापः स्मृतिरूपजाता, अदृष्टत चासौ महता अन्तस्तापेन । गुरुणा तु अनुशयदुःखेन विषयेषु वितृष्णः प्रनष्टप्रियजनस्य ध्यानेन आलिखनेन कथा-भिश्च कथञ्चित् कालमनैषीत् । अथेकदा शकुन्तलाप्रसङ्गेन आत्मनः अनपत्यतया दूयमानं तं मातलिरागत्य दिवौकसामसुरोपप्लवमावेद्य दानवजयाय देवेन्द्रभवनं निनाय !

2. नागरिकः—नगरं रक्षति or नगरे नियुक्त इति नगर + ठक ।

3. कुम्भीरकः—कुम्भी अस्य स्तः इति कुम्भ + इनि मत्वर्थे = कुम्भी an elephant, कुम्भिनम् ईरयति कुम्भिन् + ईर + अण् कर्तरि = कुम्भीरः an alliga-

tor. Elephants avoid drinking at places where alligators abound. कुम्भीर एव इति कुम्भीर + कन् स्वार्थे = कुम्भीरकः । By transference of epithets this means a thief. तत्सम्बद्धौ । The reading कुम्भीलक means the same. "कुम्भीलः श्यालके चौरः श्लोकच्छायाहरे भवे" इति विश्वः । स्वार्थे कः । (b) महामणि &c.—भास + घुरच् कर्त्तरौ = भासुरम् resplendent. महान् मणिः महामणिः brilliant gem. तेन भासुरम् । इतत्— । (c) उत्कीर्ण &c.—नाम्नः अचराणि नामाचराणि । उत्कीर्णानि नामाचराणि यस्मिन् । (d) राजकीयम्—राज इदम् इति राजन् + क् = राजक + इय = राजकीयम् royal. Here राजन् becomes राजक by the rule 'राजः क च' । It is known to be royal because उत्कीर्णनामाचरम् ।

4. भावमिश्राः—भाव is बुध a sage, 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्म' जन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्मसु ॥' इति मेदिनी । भावाश्च ते मिश्राश्च &c.—See also आर्यमिश्र. Act. I.

प्रथमः—किं क्व शोणै ब्रह्मणेति कलिं रण्णा परिग्राहे दिण्णे [किं खलु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः] ।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana ?

पुरुषः—शुणुध दाणिं । हगे शक्रावदालवाशी धीवले [शृणुत इदानीम् । अहं शक्रावतारवासी धीवरः] ।

MAN—Now listen. I am a fisherman, living at Sakravatara.

द्वितीयः—पाउच्चला, किं अमुहेहि जादी पुच्छिदा [पाटच्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा] ।

SECOND—Thief, was thy caste enquired into by us ?

श्यालः—सूअय, कहेदु सव्वं अणुक्कमेण । मा एं अन्तला पडिवन्धह [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मा एनमन्तरा प्रतिवधान] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order. Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति । 'शोभनः' सन् 'ब्राह्मणः' सत्पावमिति यावत् 'इति कृत्वा' त्वां सत्पाव' इत्यर्थः 'राज्ञा' स्वयं दुष्यन्तेन 'प्रतिग्रहः खलु' दानमेव 'दत्तः किम्' । यदि नैतत् चोरितं त्वया, मन्ये राज्ञा एव सत्पावाय दत्तं ते, इतुःपहासः ।

पुरुष इति । 'इदानीम्' इति वाक्यभूषायाम् । 'शक्रावतारे' तदाख्ये प्रदेशे 'वसति' यस्तादृशो 'धीवरः' मत्स्याजीवः । [“शक्रावतार” (त-, न्या-)—“शक्रावताराभ्यन्तर” (रा-, वि-, म-)] ॥

द्वितीय इति । रे 'पाटञ्चर' चौर [“चौरैकागारिक” इति प्रस्तुत्य “पाटञ्चर-मलिन्नुचाः” इत्यमरः] अस्माभिः त्वदीया जातिः पृष्ठा 'कि' नैव पृष्ठा । तत् किं जातिं कथयसि ।

श्याल इति । 'सूचक' इति द्वितीयस्य नाम । 'अनुक्रमेण यद्यक्रमं सर्वं कथयतु' एषः । 'एनम् अन्तरा' मध्ये, कथामध्ये इत्यर्थः 'मा प्रतिवधान' मा रुन्धि (मा शब्दोऽयं तेन नलुङ्) । अस्य तु भाषा विदूषकादीनामिव शौरसेनी ॥

NOTES

1. (a) शोभनः—शोभते इति शुभ+युच् कर्त्तरि । Worthy. (b) कृत्वा—An अव्यय । Or कृत्वा=मत्वा because कृ can take the meaning of all roots. सर्वधात्वर्थानुवादः करोतिना भवति । (c) प्रतिग्रहः—प्रतिगृह्यते इति प्रति+ग्रह+अप् कर्मणि A gift.

2. शक्रावतार &c.—अवतरति अस्मिन् इति अव+तृ+घञ् अधिकरणे=अवतारः a sacred place तीर्थम् । “अवतारस्तु नद्यादितीर्थेऽवतरण्येऽपि च” इति हेमः । अप् is barred by the rule “अवेतृस्त्वोर्घञ्” । शक्रस्य अवतारः । A नित्यसमास because शक्रावतार is a संज्ञा । It has no विग्रहवाक्य । न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते ।

3. पाटञ्चर—पाटयन् चरति व्यवहरति इति पाटयत्+चर+अच् कर्त्तरि should give पाटयञ्चरः but we get पाटञ्चरः (यलोप) । पृषोदरादि ।

उभौ—जं आबुक्ते आणवेदि । कहेहि । [यदाबुक्ते आज्ञापयति । कथय] ।

BOTH—As brother-in-law commands, Go on.

पुरुषः—अहंके जालुगालदीहिं मच्छवन्धणोबाएहिं कुटु-
म्बभरणं कलेमि [अहं जालोद्गालादिभिर्मत्सवन्धनोपायैः
कुटुम्बभरणं करोमि] ।

MAN—With nets and other means of catching fish I achieve the maintenance of my family.

श्यालः (विहस्य)—विसुद्धो दाणिं आजीवो [विशुद्ध
इदानीमाजीवः] ।

SUPERINTENDENT—(Laughing)—A pure livelihood indeed.

पुरुषः—भट्टा, मा एववं भण [भर्त्तः, मा एववं भण] ।

सहजे किल विनिन्दिए णहु दे कम्म विवज्जनीअए ।

पशुपालणकम्मदालुणे अणूकश्यामिदुए वि शान्तिए ॥ १ ॥

[सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रियः ॥]

MAN—Say not so, Master. The despised occupation which is indeed born with one is surely not to be discarded. The practice of vedic rites though tender with pity has to be heartless in the act of killing animals.

उमविति । 'आवुत्तः' भगिनीपतिर्भवान् (प्रसादनोक्तिरेषा । नासौ वस्तुत एव
तयोर्भगिनीपतिः । "भगिनीपतिपरावुत्तः" इत्यमरः) 'यदाज्ञापयति' तदेव कुर्वः । नातः
मध्ये प्रतिवध्नीवः । 'कथय' यथारुचि वद इति पुरुषं प्रति ।

पुरुष इति । उद्दिशति एतमिति 'उद्गाल' बद्धिशम् (ग इत्येतस्य घञि रूपम् ।
पक्षे उद्गारः) । 'जालम् उद्गाल्य च आदि' येषां तैः 'उपायैः कुटुम्बानाम्' आत्मोयानां
'भरणं' वर्त्तनं 'करोमि' ।

श्याल इति । 'इदानीं' वाक्यभूषायाम् । 'विशुद्धः' हिंसादिदोषवर्जितः 'आजीवः'
जीवनोपायः ? उपहास एषः । हिंसादिभिर्दुष्ट आजीव इत्यभिप्रायः ।

पुरुष इति । हे भर्तः स्वामिन् नगरपाल 'एव मा भण' कथय । आजोव' मा निन्द । अन्वयः—यत् किल विनिन्दितं कर्म सहजं, तत् न हि विवर्जनीयम्, श्रोत्रियः अनुकम्पामृदुरपि पशुमारणकर्मदारुणः । व्याख्या—यत् किल विनिन्दितं गच्छे कर्म सहजं जन्मना सह जातं, जातिनिष्ठमित्यर्थः 'तत् न हि' नैव विवर्जनीयं त्याज्यम् । 'श्रोत्रियो' दैदिकः, वेदोक्तकर्मनिरतो ब्राह्मण इत्यर्थः 'अनुकम्पया' करुणया 'मृदुरपि' कोमलोऽपि सन् 'पशूनां प्राणिनां' यत् 'मारणं' घातः यज्ञे बधः तेन 'कर्मेणा' तदनुष्ठानेन 'दारुणः' घोरो भवति । यथा श्रोत्रियेण जातिगता पशुहत्या निन्दितापि न त्यज्यते तथा मयापि मत्स्यवन्धनम् । एतेन नाप्यसौ निन्दाः न चाहम् । ["मृदुरपि" (त-, वि-, न्या— "मृदुरेव" (रा-, स-)] ॥

NOTES

1. जालोदगाल &c.—उद् + गृ + घञ् कर्मणि = उद्गालः, or उद्गारः, a hook. अप् is barred by the rule "उन्नोर्यः" । र becomes ल optionally by the rule "अचि विभाषा" । जालानि च उद्गालाश्च जालोदगालम् nets and hooks द्वन्द्वैकत्वम् by the rule "जातिरप्राणिनाम्" । जालोदगालम् आदिर्येषां तैः ।

2. (a) सहजम्—सह एकत्र जातम् इति सह + जम् + उ कर्त्तरि in-born, (b) श्रोत्रियः—श्रोत्रियः is obtained as a substitute for the वाक्य "कृन्दः अधीते" by निपातन in the rule "श्रोत्रियश्चन्द्रोऽधीते" । No प्रत्यय is needed. Some however, interpret the rule as directing कृन्दम् to be replaced by श्रोत्र and घञ् attached to it... Thus कृन्दस् घञ् = श्रोत्र + घञ् = श्रोत्रियः by the निपातने above. "कृन्दसो वा श्रोत्रोभावः तदधीते इति घञ् प्रत्ययः" Vritti. (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism. The Buddhists denounce (विनिन्दित) sacrifices as horrid (पशुमारणकर्मदारुण) । But whatever they are, they must not be abandoned (विवर्जनीय) because this is the work allotted to them (श्रोत्रिय) by nature (सहज) । Had it not been so the practice of such rites would have been heartless. Such however is not the fact. A श्रोत्रिय is the kindest of kind beings living (अनुकम्पामृदु) ।

श्यालः—तदोतदो [ततस्ततः] ।

SUPERINTENDENT—Then what then ?

पुरुषः—एकशिशं दिशशे खण्डशो लोहित्रमच्छेमए कम्पिदे
[एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः]
जाव तशश उदल्वभन्तले पेक्खामि दाव एशे महालअणभाशुले
अङ्गलीअए पेक्खिदे [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्
एतत् महारत्नभासुरमङ्गलीयकं प्रेक्षितम्] । पच्छा अहके शे
विक्रयार्थं दंशन्नन्त गहिदे भावमिशशेहि [पश्चादहम् अस्य
विक्रयार्थं दर्शयन् गृहीतो भावमिश्रैः] । मालेध वा कुट्टेध
वा अअं शे आअमवुत्तन्ते [मारयत वा कुट्टयत वा अयमस्य
आगमवृत्तान्तः] ।

MAN—One day I cut up a Rohita fish to pieces. NO
sooner I looked into the inside of its belly than was seen this
ring glittering with bright gems. Afterwards showing it for
sale I was arrested by your honoured selves. Kill me or cut
me up, this is the story of its acquisition.

एकस्मिन्निति । 'मया रोहितमत्स्यः खण्डशः' खण्ड खण्डम् [खण्डस्य एकत्वमाश्रित्य
व्रीसायां शस्] 'कल्पितः' सम्पादितः । 'यावत् यत्काल' 'तस्य उदरस्य अभ्यन्तरे' मध्ये
'प्रेक्षे' पश्यामि [यावद्योगे भविष्यदर्थे वक्तुं मानः] 'तावत्' तत्कालम् एतत् 'महारत्न' न
रवोत्तमेन 'भासुर' दौष्टिमत् 'अङ्गुरीयकं प्रेक्षित' दृष्टम् । 'पश्चात्' अनन्तरम्
'विक्रयार्थं' विनिमयार्थम् 'अस्य' अङ्गुरीयकस्य [गम्यमानगुणादापेक्षया षष्ठी] 'दर्शयन्'
पश्यत अङ्गुरीयकसौन्दर्यं, चिन्तयत रत्नस्यैतस्य अनर्घत्वं, विभावयत रत्नरुस्थापननेपुण्यम्
इत्येव वक्ष्यन् 'भावमिश्रैः' मान्यैर्भवद्भिरङ्गं 'गृहीतः' वद्धः । 'मारयत' प्राणैर्वियोजयत
'वा कुट्टयत' प्राणविसृक्तेः परं खण्डशो 'वा' कुरुत सर्वमगणयित्वा ब्रवीमि 'अयमस्य'
अङ्गुरीयकस्य आगमः' प्राप्तिः तस्य वृत्तान्तः 'वार्ता' । [“प्रेक्षे तावत्”—इत्यादिमूलम्
(तः, न्या-)—“एतद्रत्नभासुरमङ्गलीयकं दृष्टम्” (राः, विः, स-) ॥ “कुट्टयत”
(तः, न्या-) “मुच्यत” (राः, विः, स-)] ॥

NOTES.

1. ततः ततः—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet.

2. अस्य—The construction is अस्य दर्शयन् which is elliptical for अस्य गुणान् दर्शयन् । See Tika. Or construe अस्य विक्रयार्थम् एतत् दर्शयन् showing it (एतत्) for its (अस्य) sale.

श्यालः—जाणुअ, विस्सगन्धो गोहादी मच्छवन्धी एव्व णिस्संसअं । अङ्गुलीअअदंसणं से विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व गच्छामो [जानुक, विस्सगन्धी गोधादी मत्स्यवन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विम्रष्टव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः] ।

SUPERINTENDENT—Januka, this fellow smelling of raw meat, is surely a Godha-eating fish-catcher. His coming by of the ring has to be investigated. We will go to the king's residence.

श्याल इति । 'विस्सस्य' आसमांसस्य गन्धः अस्ति यस्मिन् तथाविधः एष निःसंशयं नूनं गोधामत्ति खादति यः स 'गोधादी' गोधाभोजनशीलः 'मत्स' बध्नाति' यः स 'एव' धीवर एव । अन्यथा कथमस्य मांसगन्धः तदयं जातंशे सत्यमेवाह ! 'अस्य अङ्गुलीयकदर्शनं विम्रष्टव्यं' विचारणीयम् तदपि सत्यं न वा इत्यालोचनीयम् । 'राजकुलमेव' राजभवनमेव 'गच्छामः' । स्वामिने निवेदयामि स एव विम्रष्टु सत्यं न वेति ।

NOTES

1. (a) विस्सगन्धी—विस्स is आमगन्धि, i. e., anything smelling like raw meat. "विस्सं स्यादामगन्धि यत्" इत्यमरः । तस्य गन्धः विस्सगन्धः i. e. आमगन्धः । सः अस्य अस्तीति विस्सगन्ध + इनि मत्वर्थे । This is round about in sense. आमगन्धौ expresses the idea more simply. Perhaps in the days of Kalidasa विस्स meant आम, and in time, by transference of epithets, came to mean आमगन्धि when Amara lived.

(b) गोधादि—गोधा (fem) is the iguana. गोधाममृतं शोलेनस्य इति गोधा + अद + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । विट् is barred by णिनि when habit (ताच्छील्ये) is implied. Hence we do not get गोधात् like क्रयात् । But there is another difficulty. The rule for णिनि is “सुव्यजातौ णिनि-स्ताच्छीलो” । So we must not have a जातिवाचक word for उपपद with णिनि implying ताच्छीला । Yet here there is णिनि with गोधा (जाति-वाचक) as उपपद । (c) मत्स्यावन्धः—मत्स्याम् बध्नाति इति मत्स्य + बन्ध + अण् कर्त्तरि । (d) विमृष्टव्यम्—वि + मृश् + तव्य कर्मणि = विमृष्टव्यम् or विमृष्टव्यम् । अम् comes in optionally by the rule “अनुदात्तस्य च ऋदुपधस्यान्यतर-स्याम्” । (e) *Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession. He is indeed a fisher-man who is an inveterate Godha-eater as is evident from the stench he is giving out. One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part. It has to be scrutinised. But I shall leave the scrutiny with better hands than mine. I must see the king about it.

रक्षिणौ—उह । गच्छ अले गण्ठभेदत्र [तथा । गच्छ अरे ग्रन्थिभेदक] । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

GUARDS—As you say. Proceed you knot-cutter. (All go round the stage).

श्यालः—सूत्रत्र, इध पुरदुआरे अप्पमत्ता पड़िवालेह नं जाव इमं अङ्गलीअत्रं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पड़िच्छिअ णिकमामि [सूचक, इह पुरद्वारे अरमतौ प्रतिपालयतं यावदिदम् अङ्गलीयकं यथागमनं भत्ते निवेद्य ततः शासनं प्रतीष्य निष्क्रामामि] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka, here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

having reported to sire this ring exactly as it has come to us, and having obtained orders from him.

उभी—पविशतु आवुत्ते शामिपशादश्य [प्रविशतु आवुत्तः स्वामिप्रसादाय] । (निष्क्रान्तः) ।

BOTH—Let Brother-in-law enter to receive Sire's favours, (Exit Superintendent).

सूचकः—जाणुअ, चिलाअदि कखु आवुत्ते [जानुक, चिरायते खलु आवुत्तः] ।

SUCHAKA—Jauuka, Brother-in-law is indeed delaying.

रक्षिणाविति । 'ग्रन्थेः' वस्त्रग्रन्थेः 'भेदकः' छेदकः । कस्यचिदेतत् वसनाञ्चले वद्धमासीत्, वन्धनं छित्वापहृतं त्वया इत्यभिप्रायः ।

श्याल इति । 'यावत्' यत्कालम् 'इमम् अङ्गुलीयकम्' आगमनस्य आगमन-
वृत्तस्य अनतिक्रमो 'यथागमनम्' [अव्ययीभावः] । तदस्ति यस्मिन् कर्मणि तत
यथातथा [मत्वर्थीयः अच् । निवेदनक्रियाविशेषणम्] 'भवे' स्वामिने दुष्यन्ताय 'निवेद्य
ततः' भर्तुः 'शासनम्' आज्ञां 'प्रतीक्ष्य गृहीत्वा 'निष्क्रामाभि' तावत् 'इह पुरद्वारे
प्रमत्तौ' अवहितौ भूत्वा 'मां प्रतिपालयत' प्रतीक्षेयाम् ।

उभाविति । 'स्वामिनः प्रसादः' अनुग्रहः तस्मै ['क्रियार्थापिपदस्य च कर्मणि
स्थानिनः' इति चतुर्थी] 'प्रविशतु' ।

सूचक इति । 'चिरायते' विलम्बते । [चिर इति प्रातिपदिकं कालविप्रकर्षे वर्तते ।
उपचारात् चिरयुक्तोऽपि चिरः, अर्श आद्यच् वा । स इव आचरति इति क्यङ्] ।
["चिरायते" (रा-, बि-)—'चिरायति' (स-)—'चिरयति' (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) अप्रमत्तौ—प्र + मद् + क्त कर्त्तरि = प्रमत्तौ careless. The rule
"नघ्या-ख्या-पृ मूर्च्छि मदाम्" prohibits the form प्रमन्न । न प्रमत्तौ not
careless, i. e. watchful. (b) प्रतिपालयतम्—प्रतिपालि is सकर्मक and
means प्रतीक्षा 'to wait.' (c) भवे—'कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्' इति

सम्प्रदाने चतुर्थी । Here बहुलौघकेन (कर्मणा) भर्तारम् अभिप्रेति ; Hence the rule applies. The वृत्ति here restricts the rule to दा धातु । But the भाष्य is opposed to it. The वृत्ति must not be allowed to overrule the भाष्य । (d) प्रतीष्य—प्रति+इष means यद्दण । Compare “प्रतीषणीवारहस्ताभिः”—Act IV. (e) निष्क्रामामि—निस्+क्रम्+लट् निप=निष्क्राम्यामि, निष्क्रामामि । क्रम becomes क्राम in the परस्मैपद ।

3. स्वामि &c—The sense is स्वामिप्रसादं लब्धुं प्रविशतु । Hence “क्रियार्थोप—” इति चतुर्थी । Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts, and will certainly reward you.

4. चिरायते—चिर is long time. चिरम् अत्यस्य इति चिर+अच्=मत्वर्थे चिरः one who makes delay. Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त । चिर इव आचरति इति चिर+क्यङ्+लट्=ते । The reading चिरायति seems bad in grammar, चिरायति may be defended by तत्करोतिणिच् ।

जानुकः—रां अवशलोवशाप्पणीया लाआणो [ननु अवसरोप-सर्पणीया राजानः] ।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities.

सूचकः—फुल्लन्ति मे हत्था इमशश वहशश शुमणो पिणद्धं [स्फुरतो मे हस्तौ अस्थ वधस्य सुमनसः पिनद्धुम्] । (पुरुषं निर्दिशति) ।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death. (Points the fisherman).

पुरुषः—णालिहदि भावे अआलणमालणे भविदुं [नाहति भावः अकारणमारणो भवितुम्] ।

MAN—It behoves not your honour to become a slayer without reason.

जानुकः (विलोक्य)—एशे अम्हाणं शामी पत्तहत्थे लाअशाशणं पदिच्छिअ इदोमुहो देख्खीअदि । गिद्धवली

द्विस्मशिशुणो मुहं वा देवस्त्रिशिशि [एषः अस्माकं स्वामी
पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीष्य इतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलि-
भविष्यसि शुनोमुखं वा द्रक्ष्यसि] ।

JANUKA (Espying)—Here our master, having obtained royal orders, appears facing this way with letter in his hand. Thou wilt become an offering to the vultures or wilt see the jaws of a dog

जानुक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'अवसरे' काले, योग्ये इत्यर्थः, उपसर्पणीयाः उपगन्तव्याः । आज्ञां लब्ध्वा राजानं पश्यति जनः न हि यथारुचि । अतो विलम्बः ।

सूचक इति । 'अस्य' यो 'बधः' हननं, तस्य सुमनसः पुष्पं पुष्पमालामित्यर्थः ["आपः सुमनसो वर्षा अप्सरस्सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वेऽप्युत्तर-
वयम् ॥"] "पिनन्धु" वन्धुं ["वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसगेयोः" इत्यलोपः । क्षेप-
अपिमद्भुम्] 'मे हस्तौ स्फुरतः' स्पन्देते ।

पुरुष इति । 'भावः' मान्यो भवान् 'अकारणे' कारणाभावे 'मारणः' हन्ता 'भविष्य' न अर्हति ।

जानुक इति । 'अस्माकं' स्वामी' नगरपालः 'पत्रं हस्ते' यस्य तादृशः सन् 'राज-
शासनं' राज्ञः शासनम् आज्ञां 'प्रतीष्य' गृहीत्वा 'इतः' अस्यां दिशि 'मुखं' यस्य तादृशो,
दृश्यते' । मन्ये त्वं 'गृध्रेभ्यो वलिः' उपहारो 'भविष्यसि' गृध्राः ते मांसं भक्षयिष्यन्ति
'वा' अथवा 'शुनः' कुक्कुरस्य 'मुखं' दंशनार्थं व्यात्तं मुखं 'द्रक्ष्यसि' । राजाज्ञया
शूलस्थं मृतं वा त्वां गृध्राः, आकण्ठं भुवि 'निस्वातं जीवितं वा कुक्कुराः खादिष्यन्ति ।

NOTES

1. सुमनसः—सुमनस् is usually plural. The Medini sanctions the singular also. "सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः" इति मेदिनी । The custom in those days was to garland with करवीर and other flowers the victim condemned to death. Compare "दत्त-करवीरदामा"—Mrichhakatika.

2. अकारण &c.—अविद्यमानं कारणं यस्मिन् तत् अकारणम् causeless. मारयति इति मृ + लुट् कर्त्तरि बाहुलकात् = मारणः destroyer. Now see Tika.

3. पवहस्तः—The सप्तम्यन्त word हस्ते does not lead. This is like गड़ कण्ड, कमण्डलुपाणि &c.

4. (a) गृध्रवलिः—गृध्रेभ्यो वलिः a चतुर्थी तत्—by the rule 'चतुर्थी तदर्थे वलिद्वितसुखरचितैः' । This refers to death by the stake (शूल) ।
(b) द्रक्ष्यसि—Will see. Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up. The victim can see (द्रक्ष्यसि) the dogs coming because he is not dead yet. But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures (गृध्रवलि) ।*

(प्रविश्य) श्यालः—सूअअ मुञ्चेदु एसो जालोबजीवी
उववणणो व्खु अङ्गलीअअस्म आअमो [सूचक, मुच्यतामेष
जालोपजीवी । उपपन्नः खलु अङ्गुलीयकस्य आगमः]

(Entering) SUPERINTENDENT—Suchaka, let this fisher—man he released. The acquisition of the ring is indeed consistent.

सूचकः—जह आबुत्ते भणादि [यथा आबुत्तो भणति] ।
एसे जमसदणं प्रविशिअ पडिणिउत्ते [एष यमसदनं प्रविश्य
प्रतिनिवृत्तः] । (पुरुषं मुक्तबन्धनं करोति) ।

SUCHAKA—As brother-in law directs. This fellow has come back after having entered the abode of death. (Releases the man).

पुरुषः (श्यालं प्रणम्य)—भट्टा, अह कीलिशे मे आजीवे
[भर्तः, अथ कीदृशी मे आजीवः] ।

MAN (Bowing the Superintendent)—Now, Master, how is to be my livelihood (to-day) ?

श्याल इति । जालेन उपजीवति जीविकां वृत्तयति इति जालोपजीवी धीवरः
'मुच्यताम' । 'उपपन्नः' युक्तः । 'आगमः' प्राप्तिवृत्तान्त इत्यर्थः ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सूचक इति । 'यमस्य सदन' गृहम् । 'प्रतिनिवृत्तः' प्रत्यागतः [मृतः पुनर्जीवित इवायम् इत्यर्थः] । 'सुक्तानि' अपनौतानि 'बन्धनानि' यस्य तथाविधं 'करोति' ।

पुरुष इति । हे 'भर्तः' स्वामिन् 'अथ' पृच्छामि 'मे आजीवः' अद्य जीवनं 'कीदृशः' किंविधः । गतो मत्स्यो गतश्चाङ्गुरीयकं तदद्य केनोपायेन जीवितां करोमि इति विद्यासागरपादाः ।

NOTES

1. कीदृशः—What shall I eat to-day ? The fish is gone, and I have lost the ring too. I do not know how to maintain myself to-day. This is Vidyasagara's explanation. Some take this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'विशुद्ध इदानीमाजीवः ।' This is not consistent with the reply of the श्याल following. Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman. This is perhaps the reason why Pandit Vidyasagara rejects the explanation and suggests the one above. Prof. Gajendragadkar, however defends the old explanation thus :—(1) The following speech of the श्याल is not a reply to the fisherman at all ; the श्याल simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it. The second speech of the श्याल is a mere continuation of his first speech [2] In the verse सहजे किल &c. the fisherman has shown that he is not afraid of the श्याल and is quite capable of making a sarcastic retort like this.

As to [1] we observe—[a] If the श्याल had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick ! [b] If the श्याल had not definitely finished his speech to सूचक then the latter would not have taken the speech as finished and replied आबुत्तो भणति । This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech. (c) सूचक accepts the command, complements the fisherman saying एष यमसदनम् &c. and released him. The fisherman now bows to the श्याल and makes his remark.

It is absurd to suppose that all this while the श्याल was waiting with his message unfinished.

Regarding [2] it should be remembered that सहजे किल &c. was uttered in defence of his profession ; but the taunt is an attack, which is quite different. The grit of the fisherman is evident from the fact that a mere look [असूयया पश्यति, below] from Janaka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward !!

Hence the defence of the old explanation is untenable.

Prof. G. also attacks Vidyasagara's explanation thus—
“The fish is not gone. He probably has sold it or it is lying at home” The fact is Vidyasagara's explanation has to be slightly modified ; fish was not caught that day at all. The fisherman says एकस्मिन् दिवसे—on a certain occasion—not अद्य to-day. We have therefore to suppose that the fisherman had not gone out with his net etc that day, but was wandering over the market place for a buyer for the ring. Thus if the ring is gone, he has nothing to live upon that day. Hence his query—भर्तुः अद्य &c.—What shall I eat. The reply of the श्याल follows quite naturally.

श्यालः—एस भट्टिणा अङ्गुलीअमूलसम्मिदो प्रसादो विदाविदो [एष भर्ता अङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः] ।
(पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति) ।

SUPERINTENDENT—Here, a gift too commensurate to the value of the ring, is caused to be given by s re. [Gives money to the man].

पुरुषः (सप्रणामं प्रतिगृह्य)—भट्टा, अणुगहिदहि [भर्तुः अनुगृहीतोऽस्मि] ।

MAN—(Accepting with a bow)—Master, I am favoured.

सूचकः—एशे एणम अणुगदे जे शूलादो अवदालिम हत्थि-

क्वन्धे पङ्क्तिविदे [एष नाम अनुग्रहः यत् शूलावतार्यं हरित-
स्कन्धे प्रतिष्ठापितः] ।

SUCHAKA—Such indeed is the favour that, taken down from the stake, you are seated on the neck of the elephant.

जानुकः—आबुतते पालिदोशिण कधेदि महालिहलअणेण
तेण अङ्गुलीअएण शामिणो बहुमदेण होद्व्वं त्ति [आबुतत,
पारितोषिकः कथयति महाह्रस्वेन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो
बहुमतेन भवितव्यमिति] ।

JANUKA—Brother-in-law, the gift shows that the ring with its priceless gems must be very acceptable to Sir.

श्याल इति । 'अङ्गुलीयकस्य मूल्येन रुमितः' तुल्यः 'प्रसादः' प्रीतिदानम् ।

सूचक इति । मरणं ते भ्रुवमासीत् किन्तु राजानुग्रहेण न केवलं प्राप्तेरवियुक्तः
अपि तु अर्थेन पूजितः । तन्मन्ये शूलाय गन्ता जनो हस्तिस्कन्धे आरोपितः ।

जानुक इति । 'महाह्रं महामूला' रत्नं यस्मिन् तथाविधेन 'तेन अङ्गुलीयकेन
स्वामिनो बहुमतेन सन्मतेन 'भवितव्यम्' । रत्नं दृष्ट्वा भर्ता अङ्गुलीयकम् आदृतवान्
'इति पारितोषिकः' पुरस्कारः 'कथयति' । पुरस्कारेणाहमेवं मन्ये ।

NOTES

1. (a) अङ्गुलीयक &c.—इतत्—and इतत्—। See Tika. मूल्येन
आनाम्यम् शेषकरणीयम् इति मूल + यत् = मूल्यम् that from which the cost
(मूल) is to be deducted to calculate the profit, i. e., the price.
- (b) प्रसादः—प्र + सद + घञ् भावे = प्रसादः or प्रासादः । The former
means pleasure (प्रीति) and the latter a royal mansion. The
gift is not pleasure (प्रीति) but only the sign of pleasure. By
transference of epithets प्रसाद (प्रीति) is here used for प्रीतिदान ।
- (c) दापितः—दा + णिच् + क्त कर्मणि ।

2. प्रतिष्ठापितः—प्रति + स्था + णिच् + क्त कर्मणि । We have षत्व by
the rule "उपरुर्गात् सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिञ्च
सधस्वधाम्" ।

3. पारितोषिकः—परितोषः प्रयोजनमस्य इति परितोष + ठञ् reward.

श्यालः—ण तस्मिं महारिहं रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तक्केमि । तस्म दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । मुहुत्तत्रं पकिदिगम्भीरो वि पज्जस्सुणअणो आसि [न तस्मिन् महारिहं रत्तं भत्तुः बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भत्तुरभिमतो जनः स्मारितः । मुहुत्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्य्य-श्रुनयनः आसीत्] ।

SUPERINTENDENT—I guess (it is) not the invaluable gems in it that are acceptable to Sire ; some person dear to Sire was reminded by its sight. Though naturally self-possessed, for a moment he remained with tearful eyes.

सूचकः—शेविदं णाम आबुत्तेण [सेवितं नाम आवृत्तेन] ।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by Brother-in-law.

जानुकः—णं भणाहि इमशश कए मच्छशत्तुणौ त्ति [ननु भण अस्य कृते मत्स्यशन्नोरिति] । (पुरुषमसूयया तथा पश्यति) ।

JANUKA—Well say that for the sake of this fish-killer. (Eyes the man with envy).

श्याल इति । 'तस्मिन्' अङ्गुलीये स्थितं महारिहं रत्तं भत्तुः न बहुमतम् इति तर्कयामि मन्ये । किन्तु 'तस्य' अङ्गुरीयकस्य 'दर्शनेन अभिमतः' प्रियो जनः स्मारितः । ततः पारितोषिकः । प्रियजनस्मरणचिह्नमपि शृणु—'प्रकृत्या' स्वभावेन 'गम्भीरोऽपि' गदमावोऽपि पर्य्यङ्गणी' सवाच्ये 'नयने' यस्य तधाविधो 'मुहुत्तंम् आसीत्' ।

सूचक इति । 'आबुत्तेन सेवितं' नाम यथार्थमेव भर्तृसेवा कृता ।

जानुक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'अस्य मतस्यानां शत्रोः' धीवरस्य कृते तदर्थम् [कृते इत्यव्ययं निमित्ताद्ये] सेवितमाबुत्तेन इति भण्यते । 'सेवालब्धं' धीवरस्य जातं तत् 'कथं' सेवा इति 'पुरुष' धीवरम् 'असूयया' दोषाविष्कारणेन सह 'पश्यति' ।

NOTES

1. (a) दर्शनेन—प्रयोजककर्त्ता । Thus अभिमतो जनः स्मृतः (non-causative) = दर्शनेन अभिमतो जनः स्मारितः (causative). [b] भर्त्ताः—भर्त्ता is the कर्त्ता of मननक्रिया in अभिमत । “क्तस्य च वत्तमाने” इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । [c] अभिमतः—अभि + मन + क्त कर्मणि । स्मृ + णिच् gives स्मारि or स्मरि । The latter means ‘anxious recollection’ (आध्यान) [e] पय्यंश्चु &c.—परिगतानि अशूणि ययोः ते पय्यंश्चूणी । See now Tika.

2. मत्स्यशवोः—* With the reading मात्स्यिकभर्त्तुः expound मत्स्यान् घ्नन्ति इति मत्स्य + ठक् = मात्स्यिकाः fish-killers, i. e., fisher-men. तेषां भर्त्ता स्वामी । Raghava explains “मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्यिकाः तेषां भर्त्तुः” । But the sense “जोबति” goes with words of the वेतनादि class and a few others only (Pan. 4. 4. 12.—14). मत्स्य is not included therein. Besides for the word मत्स्य special provision is made by the rule “पक्षिमत्स्यमृगान् घ्नन्ति” (Pan. 4. 4. 35). Raghava’s explanation is therefore suspicious.

पुरुषः—भट्टालके, इदो अर्द्धं तुम्हाणं शुमणोमुल्लं होदु
[भट्टारक, इतः अर्द्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु] ।

MAN—Master, let half of this be as price of flowers for you.

जानुकः—एतत्तुके जुञ्जइ (एतावद्दयुज्यते) ।

JANUKA—This much is proper.

श्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पिअवस्मओ दाणिं मे संबुत्तो कादम्बरीसक्खिअं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता सोणिडआवणं एव्व गच्छामा [धीवर महत्तरस्त्वं प्रिय-वयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथम-सौहृदमिष्यते । तत् शोणिडकापणमेव गच्छामः] । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

SUPERINTENDENT—Fisher-man, you are noble and have become a dear friend to me. Our friendship is desired to have liquor for witness. So to a wine seller's shop we go. (Exeunt all).

प्रवेशकः—PRELUDE.

पुरुष इति । हे 'भट्टारक' स्वामिन् 'इतः' प्रसादप्राप्तात् अर्थात् 'अर्द्ध' युष्माकं 'सुमनसाम्' अर्चनायोग्यानां पुष्पाणां 'मूल्यं' भवतु । अद्य प्राणप्रदा भवन्तः अर्चनीया मे न चात्र सन्निहितानि अर्चनपुष्पाणि । तत् पुष्पमूल्यमिदं मया वो दीयते । सासूयं दृष्टस्य भीतस्येयं प्रसादनोक्तिः ।

जानुक इति । 'एतावदयुज्यते' युक्तमेवैतत् ।

श्याल इति । महत्तरः' अतिशयेन महान् [इतरापेक्षया अतिशयः] 'त्वम् इदानीं 'मे' प्रियवयस्यकः' [स्वायं कन्] संबन्धः । अस्माकं प्रथमं सौहृदं सौहृदारम्भः देवीस्थापनमित्यर्थः [अणि हृदयस्य हृद् । आदिबुद्धिः । अनणि हृद्भावे तु सौहृद्-मित्याभयपदबुद्धिः स्यात्] 'कादम्बरी' मदिरा 'साक्षिणी' प्रत्यक्षदर्शिनी यस्मिन् तथाविधम् ["साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति इनिः] 'इष्यते' प्रार्थयते मया । 'शुण्डा' मदिरा पण्यं यस्य तस्य 'आपणं' पण्यशालां गच्छामः ।

प्रवेशयति इति 'प्रवेशकः' नीचपात्रप्रयुक्तः भाविभूतार्थसूचकः अङ्गसन्धिविशेषः ।

NOTES

1. भट्टारक—This is complementary. The epithet applies to the king. "राजा भट्टारको देवः"—Darpana.

2. [a] महत्तरः—There is mental comparison with other dear friends ; hence the comparative degree. Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and प्रियवयस्यक is predicative. The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low ; you deserve my friendship by the large-heartedness so uncommon among people of your class.

* अद्य वो दीयते adopted by Prof. Gajendragadkar.

[b] कादम्बरी &c,—अम्बर is garment. कुत्सितमम्बरमस्य इति कदम्बरः a name of वलराम who wore blue garments (नीलाम्बरः) । तस्य इयम् इति कदम्बर + अण् + ङोप् स्त्रियाम् = कादम्बरी wine मदिरा । “गन्धोत्तमाप्रसन्नेराकादम्बर्घ्यः परिस्तुता । मदिरा—” इत्यमरः । सा साक्षिणौ यस्मिन् । बहु—। In the बहु—the form should have been कादम्बरसाक्षिणौकम् because कादम्बरी should have पु वद्भाव and पुंवद्भाव of साक्षिणौ is not available. The difficulty may be avoided supposing साक्षिन् to be in the neuter (सामान्ये नपुंसकम्) । Thus कादम्बरी साक्षि यस्मिन् तत् । खार्थकन् । [c] प्रथम &c.—for सौहृद see Tika and जननान्तरसौहृदानि, Act. V. [d] शौण्डिकापणम्—शुण्डा सुरा पण्यमस्य इति शुण्डा + ढक् = शौण्डिकः wine-seller. आ सम्यक् पणन्ते व्यवहरन्ति अस्मिन् इति आ + पण (व्यवहारे) + घ अधिकरण संज्ञायाम् = आपणः a shop. Now see Tika.

३. प्रवेशकः—प्रवेशयति इति प्र + विश + णिच् + खल् कर्त्तरि । This differs from a विष्कम्भक in as much as it is acted by inferior characters only. “यत्रोचैः केवलं पात्रे भाविभूतार्थसूचनम् । अङ्गयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥” —Sudhakara, quoted by Raghava See also our Swapna-vasavadattam Act II.

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमता नामाप्सराः) । सानु-
मती—गिञ्चित्तिदं मए पञ्जाअणिञ्चत्तिज्जं अञ्छरातिन्थ-
सग्गिज्जकं जव साहुजगस्स अभित्तेअकालोति संपदं इमस्स
राएसिगो उदन्तं पच्चक्खोकरिस्सं [निवर्तितं मया पय्याय-
निवर्तनीयम् अस्परस्तीर्थसान्निध्यं यावत् साधुजनस्याभिषेक-
कालः इति साम्प्रतमस्य राज्ञेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि] ।
मेणआसम्बन्धेण शरीरभूदा मे सउन्दला ! ताएअ दुहिदुणि-
मित्तं आदिट्ठुव्वमुहि [मेतकासम्बन्धेन शरीरभूता मे शकु-
न्तला । तथा च दुहितृनिमित्तम् आदिष्टूर्वास्मि] । (सम-
न्तादवलोक्य) किं णु क्ख् उदुच्छवे वि णिरुच्चवारमूभं विअ-
राअउळं दोसइ । अत्थि मे विह्वो पणिधाणेण सव्वं परिण्णादु

किन्तु सहीए आदरो मए माणइइयो [किं नु खलु ऋतूस्सवेऽपि
निहत्तवारमूममिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणि-
धानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किन्तु सख्या आदरो मया मानयि-
तव्यः ।] होतु इमाणं एव उज्जाणगालिमाणं तिरक्खरिणी-
परिच्छग्गा पप्सपरिवर्तिगो भविअ उव्वल्लहिसस्सं [भवतु अन्यो-
रेव उद्यानगालि ह्योः तिरस्करिणोपतिच्छन्ता पश्वपरिवर्तिनी
भूत्वा उपलप्स्ये ।] (नाट्येनावतीर्य स्थिता) ।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI—Presence at Apsarstirtha, which has to be
observed by me, by turns while it is bathing time for the sages,
has been observed by me so I shall witness with my own eyes
the facts of this royal sage. Through her connection with
Menaka, Sakuntala has become like my own self. By her too
for the sake of her daughter. I was previously requested.
(Looking all round). Why indeed, even in the Spring festival
does the royal house-hold appear as if without the commence-
ment of festivities ? I have the power to know all by medi-
tation. But my affection for my friend has to be respected
by me. Well, shrouded in the veil of disappearance, I will
ascertain, having become a constant mover by the sides of
these keepers of the garden themselves.

(Stands having acted descent).

ततः 'आकाशेन' यत् 'यानं' गमनं तेन [भावे लुपट् । भाष्यप्रयोगात् 'अप्सराः'
इत्येकत्वेऽपि] ।

सानुमतीति । 'यावत् यत्कालं 'साधुजनस्य' सतपुरुषाणाम् 'अभिषेककाखः'
ज्ञानसमयः तावत् 'पर्यायेण' यथाक्रमेण 'निर्व'नोर्य' करणीयम् 'अप्सरसोर्धे' हस्तिना-
पुरसमीपस्थे तीर्थविशेषे यत् 'साम्निध्यम्' उपस्थितिः तत् 'मया निवर्तित' कृतम् 'इति'
अस्मात् हेतोः 'साम्प्रतम्' अधुना 'अस्य राजर्षेः' उदन्तं वृत्तान्तम् ['वार्त्ता' प्रवृत्तिर्'तान्त

उदन्तः स्यात्" इत्ययः] 'प्रत्यक्षीकरिष्यामि' [अव्ययीभावे टच् समासान्तः । ततः अच-
मत्यर्थीयः । ततश्चिः] । 'मेनकाया यः सम्बन्धः' शकुन्तलायाः तेन 'शकुन्तला मे शरीर-
मूता' अशरीरं शरीरं 'भूता' जाता [अण्णादिषु शरीरमित्यपठितमपि कविना दृश्यते]
तदस्ति दुष्यन्तचरितपर्यवेक्षणे मदीयः स्वार्थः । न केवलं स्वार्थ एव—'तथा' मेनकाया
'च दुहिता' शकुन्तला 'निमित्तं' प्रयोजनं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'पूर्वम् आदिष्टा'
["भूतपूर्वं चरट्" इति ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'अस्मि'—इति मेनकाया
आदेशोऽपि अत्र कारणम् । 'समन्तात्' सर्वासु दिक्षु 'अवलोक्य' । 'किं' प्रश्ने ; 'नु'
वितर्के । मिलिते वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । ऋतुः प्रधानतया वसन्तः ।
'ऋतुपाप्तौ य उत्सवः' तस्मिन् [शाकपादिवादिः] समागतेऽपि [भावे सप्तमी]
'राजकुलं' भूपतिभवनं 'निर्गतः उत्सवारम्भो' दस्मात् तादृशं 'दृश्यते' [उत्सवारम्भा-
भावे निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भः प्रश्नः] । प्रणिधानेन समाधिना 'सर्वं'
परिज्ञातुं मे विभवः' सामर्थ्यम् अस्ति । अत्र स्थिता एव तवत्यं सर्वं ज्ञातुं शक्यते
मया 'किन्तु सख्याः शकुन्तलायाः सम्बन्धेयो मे आदरः स्नेहः स 'मया मानयितव्यः'
पूजयितव्यः स्नेहात् प्रत्यक्षं ज्ञातुमुचितं मे । ध्यानेन ज्ञाते तु स्नेहस्य सदृशं न स्यात् ।
'भवतु इति तत्क्षणकृते सङ्कल्पे अव्ययम् । 'तिरस्कारिण्या' अदर्शनविद्यया 'प्रतिच्छन्ना'
गूढविग्रहा सती अनयोः दृश्यमानयोः 'उद्यानपालिकयोः' प्रमदवनरक्षिण्योः 'पार्श्वे'
समीपे 'परिवर्तिनी सञ्चारिणी' भूत्वा तयोः संलापात् 'उपलप्स्ये ज्ञास्यामि सर्वम् ।
'नाट्येन अवतीर्य' भूतलावतरणं नाटयित्वा इत्यर्थः 'स्थिता उद्यानपालिकयोः पार्श्वे'
स्थिता ।

1. [a] साधुजनस्य—जातावेकवचनम् । Or जन means समूह and gives the plural idea. [b] इति—This expresses हेतु ।* Because (इति) I have done my duty and have leisure so now I will watch &c. [c] प्रत्यक्षी &c.—अक्ष्णोः प्रति = प्रति + अक्षि + टच् समासान्त by the गणसूत्र "प्रतिपर (?) समनुभ्योऽक्ष्णः" = प्रत्यक्षम् direct vision, अव्ययी—। तत् अस्ति अस्य इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे = प्रत्यक्षः that which is seen. Refers to उदन्त । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं करिष्यामि इति प्रत्यक्ष + च् + कृ + लट् स्यामि । (d)

शरीरभूता—By the rule 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' here शरीर is compounded with भूत and gives the sense of चि to the compound, i. e. expresses अभूततदभाव । "श्रेण्यादिषु च्छब्धवचनम्"—Katyayana. But though भूत is of the कृतादि class, शरीर is not श्रेण्यादि । The Samasa strictly therefore seems unavailable. Mallinatha however in Kirat III under एकौचभूतम् takes श्रेण्यादि as आकृतिगण (an open list) on the authority of Sakatayana, and poets also seem to favour the view. See निवासभूता below and एकौचभूत above etc. The sense may also be got by taking भूत=सम । Thus शरीरेणभूता (सुपसुपा) [or—शरीरस्यभूता, शेषे इतत्] । Or शरीरेण तुल्या or शरीरनिव इति नित्यतत् । [Cf —“मातृभूत इत्यत्र भूतशब्दस्य उपमानार्थत्वम् कैयटकारेण प्रत्यपादि”—चारिवक्त्रेण], as dear to me as my own body ; or—शरीरस्य तत् भूतस्य etc. There are however instances in which this mode of procedure does not well apply. Witness निवासभूता in “सादेवकी सर्वजगन्निवासभूता नितरां नु रेजे”—Bhagabata. I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as सुप्-सुपा or शिष्टप्रयोग । (e) Remark—Two reasons are here given for going to the place—(i) Love for Sakuntala (शरीरभूता शकुन्तला), (ii) Menaka's command (तथा आदिष्टपूर्वा) ।

2. [a] किं नु खलु—We have here प्रश्न (किम्), (नु), and निश्चय (खलु) । निश्चय is about the absence of festivities, and the वितर्कगर्भप्रश्न relates to the cause for the absence. (b) सख्याः—This is ambiguous. The सखी may be शेषे or कर्त्तरि क्योरी । See—next. Note that the सखी is शकुन्तला not मेनका । Comp. “जावे सखी अयतो मे वसन्ते”, “यो यः प्रदेशः सख्या मे अभिमतः” &c. infra. [c] आदरः—आ + ह + अप् भावे । सख्या आदरः=Esteem for my friend (शेषे सखी), or Friend's request (कर्त्तरि सखी) । The former is preferable, because she mentions only two reasons for going to the place. If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too. [d] तिरस्कारिणी &c.—तिरस्कारेति इति तिरस् + कृ + णिनि कर्त्तरि स्त्रियाम्=तिरस्कारिणी । We do not get तिरस्कारिणी because as Bhanuji remarks “निपातनादुक्त्यभावः ।

संज्ञापूर्वकत्वाद्वा” । I have not been able to verify the निपातन । By संज्ञापूर्वक &c, he refers to the परिभाषा—“संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” । Now वृद्धि is a संज्ञा, hence rules prescribing वृद्धि have violations. This is an instance of such violation. Again by the rule “तिरसोऽन्यतरस्याम्” we get विसर्ग optionally giving the alternative from तिरःकरिणी । प्रति + कृद + णिच् + क्त कर्मणि = प्रतिच्छन्ना or प्रतिच्छादिता veiled i.e, rendered invisible. Now see Tika.

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः) । प्रथमा—

आतम्महरिअपण्डुर वसन्तमासस्य जीअसव्वस्स ।

दिट्ठोसि चूअकरोअ उदुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥

[आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसवंस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ।]

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom and another behind her). FIRST—Copper-coloured, green and pale, each in a slight measure, the all-in-all of the life of the first spring month, O Mango-blossom, the auspicious opener of the season, thou art seen. I propitiate thee.

द्वितीया—परहुदिए किं एअइणी मन्तेसि [परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे] ।

SECOND—Parabhritika, why (Or—what) art thou muttering alone ?

प्रथमा—महुअरिए, चूअकलिअं देक्खिअ उन्मत्तिया पर-हदिए होदि [मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिका भवति] ।

FIRST—Madhukarika, Parabhritika becomes mad on seeing the mango-blossom.

‘चूताङ्कुरम् अवलोकयन्ती’ नवोद्गतत्वात् सादरं पश्यन्ती । ‘चेटी’ परिचारिका । ‘वृष्टतः’ पश्चात् । द्वौ चैव्यौ प्रविशतः इत्यर्थः । एते एव उद्यानपालिके ।

आतास्येति । अन्वयः—हे आतास्यहरितपाण्डुर, वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व, चतु-
मङ्गल चूतकीरक, दृष्टोऽसि, त्वां प्रसादयामि । व्याख्या—हे आ' ईषत् 'तास्य' तास्य-
वर्ण 'हरित' श्यामल 'पाण्डुर' शुभ, विभिरपि वर्णैः किञ्चित् मिश्र इत्यर्थः 'वसन्तमासस्य'
प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवस्य' जीवनस्य 'सर्वस्व' सारभूत 'चृतो'—

वसन्तस्य 'मङ्गल' प्रथमसूचकत्वात् मङ्गलारम्भभूत 'चूतकीरक' आम्रमुकुल, त्वं 'दृष्टो-
ऽसि । अतएव त्वां प्रसादयामि । प्रसन्नो भव यथा अस्मिन् वसन्तेऽहं सुखं वसेयम् ।

द्वितीयेति । हे 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] 'कि' कथम् एका-
किनी' असहाया 'मन्त्रयसे' जल्पसि ।

प्रथमेति । हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति द्वितीयाया नाम] 'चूतकलिका'
आम्रमुकुलं 'दृष्टा परभृतिका' कोकिला उन्मत्ता 'भवति' । उन्मत्ता एकाकिनी मन्त्रयते
एव, तत्र कारणं न प्रष्टव्यम् । प्रथमां प्रति द्वितीयाया चक्षुः प्रश्नः । कौतुकप्रिया
प्रथमा तु परभृतिका इति शेषमात्मन्य कोकिनापचे नीतवती ।

NOTES

1. आतास्य &c.—पाण्डु + र अत्यर्थे = पाण्डुरः grey. ताम्रः गुणः अस्मि अस्मि
इति ताम्र + मतुप = ताम्रः । Copper—coloured. मतुप् disappears by
the Varitika—"गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः" । Similarly हरित + मतुप् =
हरितः green. हरितस्यासौ पाण्डुरश्च हरितपाण्डुरः । कर्मधा— । ताम्रस्यासौ हरित-
पाण्डुरश्च ताम्रहरितपाण्डुरः । कर्मधा— । We compound by parts to
avoid a विपदसत्पुरुष which is not usually allowable. आ ईषत् ताम्र-
हरितपाण्डुरः । सहसुपेति समासः । Qual. चूतकीरक ।

2, परभृतिके—परभृतः a cuckoo. स एव इति परभृत + कन् स्वार्थे =
परभृतकः । स्त्रियाम् परभृतिका = a female cuckoo. Here, it is the
proper name of the maid.

3. मधुकरिके—मधुकर + कन् स्वार्थे; ततः स्त्रियां टाप् as in परभृतिका ।
मधुकरिका is a female bee. This is the name of the second maid.

4. Remark—The first maid puns on her own name. She
pretends not to have understood the question as meant for
her, but as addressed to female cuckoos in the garden. The
reply is then evident—the cuckoo is mad with joy on seeing
the tree in blossom. The lunatic talks to himself who ever
asks him the reason ?

द्वितीया (सहर्षं त्वरया उपगम्य)—कहं उवट्ठिदो महु-
मासो [कथमुपस्थितो मधुमासः] ।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has
the spring month come ?

प्रथमा—महुअरिए, तव दाणिंकालो एसो मदविव्भमगीदाणं
[मधुकरिके, तव इदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम्] ।

FIRST—Madhukarika, yours now the time for humorous
songs through intoxication (or—intoxication and amorous
songs).

द्वितीया—सहि, अवलम्ब मं जाव अगपादट्ठिता भविअ
चूतकलिअं गेहिअ कामदेवचणं करेमि [सखि, अवलम्बस्व
मां यावदप्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवाच्चनं
करोमि] ।

SECOND—Friend, support me while with balance on the
forepart of the foot and having plucked the mango-blossom
I perform the worship of Kamadeva.

द्वितीयेन । 'हर्षेण सह त्वरया' द्रुतञ्च 'उपगम्य' प्रथमायाः समीपस्था भूत्वा ।
'कथम्' इति आश्चर्ये । 'मधोः' वसन्तस्य [मधुशब्दो वसन्ते पुंसि] 'मासः' कालः
'उपस्थितः' प्राप्तः किम् ?

प्रथमेति । 'इ मधुकरिके' [धमरि इति श्लेषः] 'एष इदानीं तव' समरकामिन्याः
'मदेन' मत्ततया यानि 'विभ्रमगीतानि' विलासगानानि तेषां कालः' समयः आगतः
वसन्ते कुसुमितासु वनराजिषु त्वं गायसि, स एष समयस्ते प्राप्तः ।

द्वितीयेति । हे 'सखि यावत्' यत्कालम् 'अग्रयोः पादयोः स्थित्वा' गुल्फे स्थितया
दुरापत्वात् अङ्गुलिषु स्थिता सती ["हस्तायाश्च हस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्".
इति वामनः] प्राङ्गुलभ्यां चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवस्य अर्चनं करोमि तावत् 'माम्
अवलम्बस्व' धारय ।

NOTES

I. मधुकरिके &c,—Another pun. Note the poet's choice
of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun. His 'disciples' (Sarangarav and Saradvata) his 'friends' (Anasuya and Priyamvada) are chosen on the same basis. (b) मद &c.—विधम is विलास grace. विधमयुक्तानि गीतानि विधमगीतानि । शाकपार्थिवादि । मदजानि विधमगीतानि । शाकपार्थिवादि । तेषाम् ।

2. अग्रपादस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अग्र, मध्य, पश्चात् । अग्रौ च तौ पादौ च अग्रपादौ the fore-part of the feet, i.e., the toes कर्मधा— । पादाग्र means the same, but is षष्ठौतत्— । See also Tika and Act IV ante, तयोः स्थिता ।

प्रथमा—जइ मम वि कखू अद्धं अचनफलसूस [यदि ममापि खलु अद्धम् अचनफलस्य] ।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship.

द्वितीया—अकहिदे वि एव' संवज्जइ । जदो एककं एव्व गो जीविदं दुधाट्ठिटं सरीरं [अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत् एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम्] । (सखीमवलम्ब्य चूतप्रसव' गृहीत्वा) अए अप्पबुद्धोऽपि चूअप्पसवो वन्धणभङ्ग-सुरभी होदि [अये अप्पबुद्धोऽपि चूतप्रसवो वन्धनभङ्गसूरभि-र्भवति] । (कपोतहस्तकंकृत्वा) ।

अरिहसि मे चअङ्करोदिण्णो कमस्स गहीअधनुअस्स ।

पहिअजणजुअइलक्खो पञ्चव्वभहिओ सरो होदुं ॥

(अर्हसि मे चूताङ्कुर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।

पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाम्यधिकः शरो भवितुम् ॥)

(चूताङ्कुर' क्षिपति) ।

SECOND—That is secured without being said ; for, our life is but one, body stands in two places. (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom). Ah ! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk. (Joining the palms). Offered by me O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow, (Tosses the mango-blossom).

प्रथमेति । 'यदि खलु' निश्चितं 'ममापि अर्धं नफलस्य अर्धं भवति' तदा अवलम्बे नान्यथा ।

द्वितीयते । 'अकथिते' त्वया मया वा अनुक्ते 'अपि एतत्' अर्धलाभः 'सम्पद्यते' सिध्यति । कारणमाह—'यतो यस्मात् 'नौ शरीरं द्विधा स्थितं जोवितं' प्राणाः 'एकमेव' । 'अये' इत्याश्चर्ये । 'चूतप्रसवः' आम्रकलिका 'अप्रबुद्धोऽपि अविकसितोऽपि 'वन्धन-भङ्गेन' वृन्तच्छेदेन 'सुरभिः' घ्राणतर्पणो भवति । कपोतहस्तः इति संज्ञाशब्दः करतलयोः सर्वाङ्गसंश्लेषे वर्तते । तमेव [स्वार्थे कन्] 'कृत्वा' अञ्जलिं वद्धा इत्यर्थः । अन्वयः—हे चूताङ्गुर, मे दत्तः (सन्) गृहीतधनुषः कामस्य पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भवितुमर्हसि । व्याख्या—हे 'चूताङ्गुर' सहकारप्रसव 'मे मया [अव्ययमेतत्] 'दत्तः' सन् 'गृहीतः धनुर्धेन तस्य [धनुषश्च]' इति नित्योऽप्यनङ् कवि-विवक्षया अकृतः । यद्वा—'गृहीतधनुकस्व' इत्येव पाठः । तत्र धनुशब्दो न सकारान्तः किन्तु उकारान्तः । स्वार्थे कन्] 'कामस्य पथिकजनीनां' पान्यानां' या 'युवतयः' तरुण्यो भार्याः प्रोषितपतिका या रमण्यः ता एव 'लक्ष्यः' शरव्यं तथाविधः 'पञ्चसु' प्रसिद्धेषु शरेषु अभ्यधिकः' श्रेष्ठः [निर्द्धारणाभावात् षष्ठीसमासो वा] 'शरो भवितु' अर्हसि युज्यसे । इत्युक्त्वा कन्दर्पमुद्दिश्य 'चूताङ्गुरं' भूमौ 'क्षिपति' !

NOTES

1. (a) अप्रबुद्धोपि—प्र + बध् + क्त कर्त्तरि = प्रबुद्ध lit.—One who has awaked from sleep. The opening of the petals of a flower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रबुद्ध means here विकसित full-blown. न प्रबुद्धः । (b) वन्धन etc.—वन्धन is वृन्त the stalk. तस्य 'अङ्गः' । तेन सुरभिः ।

2. कपोनहस्तकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms कपोतोसौ करौ तत्र श्लिष्टमूलाग्रपाश्र्वकौ । मणानेगुरुसम्भावे—” Sangita-retnakara quoted by Raghava.

3. (a) अहंसि मे—Raghava reads त्वमसि मया ;—also कामाय &c. —for कामस्य &c. and भव for भवितुम् । The construction is—हे चूताङ्कुर त्वं गृहीतधनुषे कामाय दत्तः असि । पथिकजनयुवतिखल्यः पञ्चाभ्यधिक-शरौ भव । (b) कामस्य—The construction is not कामस्य दत्तः but कामस्य शरः । See Tika. (c) गृहीतधनुषः—गृहीतधन्वनः is expected with the अनङ्ग (समानान्त) attached. But धनुस् frequently appears without it. Compare “खलावण्याशंसो धृतधनुषमङ्गाय दृणवत्”, “धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि” &c. Or the Prakrit गृहीतधनुषस्स = गृहीतधनुकस्य which is perfectly legitimate. In this धनु is उकारान्त meaning “bow” ‘धनुशब्दः पियालाद्रौ राशिमेदे धनुष्यपि’ इति हेमः । Compare, “धनुर्वेशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति” । (d) पञ्चाभ्यधिकः—The five arrows of Cupid are अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका नौलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य शायकाः ॥” तेषु or तेषाम् अभ्यधिकः There is no necessity for avoiding the षष्ठीतत्—because according to Kaiyyata there is no निर्धारण here. निर्धारण is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present. This is not the case here. Hence we may have पञ्चानाम् अभ्यधिकः—the prohibition “न निर्धारणे” being inapplicable. Or expounding पञ्चानामभ्यधिकः call it a सुप्सुपा ॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः) कञ्चुकी—मा तावदनात्मज्ञो देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूत्मवे चूतकलिकाभङ्गमारभसे ।

(Entering without removing the curtain the enraged)

CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself. Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring festival is prohibited by Sire ?

उभे (भीते)—प्रसीदतु अज्जो । अगहीदत्थाओ वधं
[प्रसीदतु आर्य्यः । अगहीताथे आवाम्] ।

BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased. we are uninformed of the matter.

पविष्येति । 'अपटौक्षेपेण' नेपथ्यरङ्गमञ्चगोरन्तराले दत्तं पटम् अनपसार्य इति प्राक् व्याख्यातम् । आत्मानं न जानाति तत्संबुद्धौ हे 'अनात्मज्ञे' अविमृश्यकारिणि इत्यर्थः 'मा तावत्' एवं कार्षीः । देवेन 'दुष्यन्तेन मधूतसवे' वसन्तोत्सवे [भावे ७मी] 'प्रतिषिद्धेऽपि' सति 'द्यूतकलिकाया भङ्गम् आरभसे' प्रक्रमसे । अधुनैव दृष्ट्यासे मया उभे इति । "आर्यः" मान्यो भवान् 'प्रसीदतु' प्रसन्नो भवतु, कौपं त्यजत । 'न गृहीतः ज्ञातः' 'अर्थः' उत्सवप्रतिषेधरूपं वस्तु याभ्यां तथाविधे 'आवाम्' । अज्ञानादपराद्ध, मृष्यतामावयोरित्यर्थः ।

NOTES

1. (a) अपटौ &c.—Explained in Act IV. (b) अनात्मज्ञे—One that does not know himself (i. e., his position) is अनात्मज्ञ । One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself, If he does, he is अनात्मज्ञ—he does not know what he is.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शामनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि—

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः
सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत कोरकावस्थया ।
कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणाद्धृष्टं शरम् ॥

CHAMRELAIN—No ! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them ! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen ; the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud ; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat. Methinks, even Smara [cupid], startled, countermands the arrow halfdrawn from the quiver.

कश्चुकीति । 'यत् शासनम्' आज्ञा वासन्तिकैः वसन्तकाले पुष्पादभिः [ठञ्] 'तरुभिरपि' पादपैरपि 'तान्' तरुन् 'आश्रयन्ते' ये तैः 'पविभिश्च' पक्षिभिश्च 'प्रमाणीकृतं पाक्षितं' तत् शासनं 'युवाभ्यां न किल श्रुतम्' । किल इत्यरुचौ । नाहं श्रद्धे अश्रुतं शासनमिति । तरुपक्षिभिः प्रमाणीकरणं प्रपञ्चयति 'तथाहि' इति—

अन्वयः—चूतानां कलिका चिरनिर्गतापि स्वं रजो न वध्नाति । कुरवकं यदपि सन्नद्धं तत् कोरकावस्थया स्थितम् । पुंस्कोकिलानां रुतं शिशिरे गतेऽपि कण्ठेः स्खलितम् । शङ्खे स्मरोऽपि चकितः तूष्णाद्भङ्गं शरं सहरति । व्याख्या—चूतानां कलिका' आम्रमञ्जरी [जातावेकवचनम्] 'चिरं निर्गता प्रकटिता 'अपि स्वम' आत्मीयं 'रजः' परागं 'न वध्नाति' धत्ते कुरवकं कुरवककुसुमं 'यदपि' यच्च 'सन्नद्धं विकाशं' प्रति सज्जीभूतं 'तत् कोरकस्य अवस्थया' सुकुलरूपेणैव 'स्थितम्' । 'पुंसां कोकिलानां' कोकिलयूनाम् [संयोगान्तलोपः । रुत्वमत्वे । अनुनासिकत्वे पुंस्कोकिलानां इत्यपि 'रुतं' रवः 'शिशिरे' हिमे 'गतेऽपि' हिमावसानेऽपि 'कण्ठेषु स्खलितं' प्रतिहतं कण्ठपर्यन्तमायातं न तु वह्निनिःसृतं सत् श्रुतम् । शिशिरात्ययेऽपि, इत्यमप्रबुद्धे चूतकोरके अप्रफुल्ले कुरवके, संयते च कोकिलालापे 'शङ्खे मन्ये 'स्मरोपि' भगवान् मन्मथोऽपि, किं पुनः पविणः पादपा वा 'चकितः' देवाज्ञया विचलितः सन् 'तूष्णात् अर्द्धाङ्गं' शासनघोषणात् प्राक् निष्काशितप्राय 'शरं सहरति' अतादेशस्तुर्णं प्रतिप्रवेशयति ॥ प्रहर्तुमना एवासीत् स्मरः । कथमन्यथा निर्गता चूतकलिका, सन्नद्धं कुरवकं, रुतनिरतस्य कोकिलः । परन्तु देवादेशात् न प्रहरति । तादृशोऽप्यादेशो युवाभ्यां न श्रुतः । युज्यते

एवैतत् इति वक्रोक्तिः ["कुरवकम्" (रा-)—"कुरवकम्" (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. वासन्तिके—वसन्ते पुष्पान्ति इति वसन्त + ठञ् वासन्तिकाः . those that flower in the spring. This is a वैदिक usage. In भाषा the proper affix is चञ् by the rule "सन्धिवेलादि ऋतु नचवेभ्यः चञ्" which bars ठञ् । The ठञ् comes in as a प्रतिप्रसव in the Vedas only by

the rule “वसन्ताच्च” on which the Vritti remarks “कुन्दसि इत्येव । वसन्तशब्दात् कुन्दसि विषये ठञ् भवति शेषिकः—Kasika.

2. (a) कलिका, कुरवकम्, रुतम्—जानावेकवचनम् । (b) स्वम्—Their own. Hence what is natural, and therefore expected has not taken place. (c) सन्नद्धं यदपि &c.—As a rule they are not सन्नद्ध । Even (अपि) those that (यदपि) are सन्नद्ध show no further development (b) Remark—The अलङ्कार is उत्प्रेक्षा as indicated by शङ्के । It concerns three facts—(i) स्मरेण शरस्य अङ्गं कर्षणम् ; (ii) ततः शरसंहारः । (For iii see below). The bases of the उत्प्रेक्षा are—(a) चूतक्राविका-निर्गमः, कुरवकसन्नादः पुंस्कोकिलरवः which lead to the surmise (i). (b) The second surmise also arises because चिरनिर्गतापि रजो न वध्नाति, सन्नद्धमपि कोरकावस्थया स्थितम्, गतेऽपि शिशिरे कण्ठेषु स्खलितम् । Facts (i) and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii) देवादेशात् स्मरस्य चकितव्यम् । Raghava has स्वभावोक्ति and विशेषोक्ति in the first three lines. The विशेषोक्ति is, according to the modern view “सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिः”—Darpana. चिरनिर्गम &c. are हेतु and रजोवन्धन &c. are the फल which is here absent. Dandin, however would not allow the विशेषोक्ति । He defines—“गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनाद्यैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥” Here वैकल्य is फलप्रतिविकलता । Hence his definition applies to those cases only where the फल is there, but the usual हेतु is insufficient (विकलं) the फल being brought about by something special (विशेष) । In our case रजसामवन्धनम् etc. are the फल we see, but without any हेतुवैकल्य । Thus this is not a case of विशेषोक्ति as Dandin defines it. (c) Reading—The reading कुरवक is here preferred, because though commentators of Amara recognise the variant कुरुवक, the poet writes कुरवक elsewhere ‘कुरवका रवकारणतां ययुः—Raghu.

सानुमती—एतिथि सन्देहो महाप्पहावो राएसी [नास्ति सन्देहः । महाप्रभावो राजर्षिः)

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage is of great prowess.

प्रथमा—अज्ज कति दिअहाई' अम्हाणं मित्रावसुणा रट्ठि-
एण भट्ठिणो पाअमूलं पेसिदाणं [आय्यं कति दिवसानि
आवयोमित्रावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलं प्रेषितयोः] । एत्थ
अ णो पमदवणस्म पालणकम्म समप्पिदं । ता आअन्तुअदाए
असुसुदपुव्वो अम्हेहि' एषो वृत्तान्तो [अत्र च नौ प्रमदवनस्य
पालनकर्म समपितम् । तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्व आवाभ्यामेष
वृत्तान्तः] ।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us
sent near the feet of Sire by Mitravasu the king's brother-in-
law. And here the work of keeping the pleasure garden, was
placed with us. Thus through our being strangers this matter
was not heard by us before.

सामुमतोति । स्मरोऽपि चकित इत्यादि यत् शङ्कते तत्र 'सन्देहो नास्ति ।'
'राजर्षिः' दुष्यन्तः 'महाप्रभावः प्रबलप्रतापः । तत् चकित एव स्मरः शासनलङ्घन-
शङ्कया [मूलम् (तः, न्या.)]— । राघवादीनान्तु उद्यानपालिकयोरियमुक्तिः] ॥

प्रथमेति । हे 'आर्ये राष्ट्रियेण नगरपालेन राजश्यालेन 'मित्रावसुना भर्तुः'
स्वामिनः 'पादमूलं चरणसमीप' 'प्रेषितयोः आवयोः कति' स्वल्पानि दिवसानि' [पुंस्त्वे
वास्य भूरिप्रयोगः] गतानि । 'अत्र च' इह नगरे च नौ प्रमदं मदजननम् [एतन्तादृच्
कर्त्तरि] 'वन' तस्य विहारवनिकाया इत्यर्थः 'पालनकर्म समपितम्' । तत् तस्मात्
'आगन्तुकतया' अचिरागमनेन हेतुना 'एष वृत्तान्तः' वक्तव्यतत्त्वप्रतिषेधः 'आवाभ्याम्
अश्रुतपूर्वः' इतः पूर्व न श्रुतः ।

NOTES

1. नास्ति सन्देहः &c.—Raghava ascribes this to the maids. But then they would not have referred to the king as राजर्षिः । Besides, the tone is not that of frightened people, as they per-
sumably were. Moreover, one of them (प्रथमा) continuing to
speak, it seems queer that the other should cease. What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it ?

2. (a) कति—किम् + क्ति । (b) दिवसानि is अर्द्धर्चादि, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य । राष्ट्र अधिष्ठत इति राष्ट्र + घ = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom, the head of the police. The king's brother-in-law is usually appointed to this office. "राजश्यालस्तु राष्ट्रियः" इत्यमरः । (d) आगन्तुकतया—आ + गम् + तुन् कर्त्तरि (औणा) = अगन्तः a guest, a new-comer. "स्यादावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृह्यागते" इत्यमरः । आगन्तरेव इति कन् स्यात् । The gist is—We are new comers here. Only other day the Superintendent of police procured us from the mofusil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्चुकी—भवतु, न पुनरेव प्रवर्तितव्यम् ।

CHAMBERLAIN—Well, this must not be done again.

उभ—अज्ज कोटूहलं एण, जइ इमिणा जणेन सोदव्वं कहेद् अज्ज किं णिमित्तं भट्ठिणा वसन्तुस्सवो पडिसिद्धौ आय्यं कौतूहलं नो, यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं, कययतु आर्यः किं निमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः] ।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited) ; if it may be heard by people like us, let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire.

सानुमती—उत्सवप्पिआ कख् मणुस्सा । गुरुणा कारणेण होदव्वं [उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम्] ।

SANUMATI—Men are indeed fond of festivities. The reason has to be grave.

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः क एपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ?

CHAMBERLAIN—It is as thoroughly spread, why can it not be told ? Has not the scandal of Sakuntala's renunciation reached your ears here ?

कञ्चकी । 'भवतु' यातु तत् । 'पुनः' भूयोऽपि 'एवं न प्रवर्त्तितव्य' चूतकलि-
काभङ्गादिभिरुत्सवारम्भो न कर्त्तव्यः ।

उभे इति । 'नौ' आवयोः 'कौतूहलं' कुतूकम् 'अस्ति' अस्मिन् विषये । 'यदि
अनेन जनेन नीचेन चेटीजनेन 'श्रवणयोग्य' तदा 'किं निमित्तं' केन हेतुना भर्त्ता
वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः' तत् आर्यः कथयतु ।

सानुमतीति । 'मनुष्याः उत्सवप्रियाः' प्रियोत्सवाः 'खलु', तथापि उत्सवः
प्रतिषिद्धः । तत् मन्ये 'गुरुणा कारणेन भवितव्यम्' ।

कञ्चकीति । 'बहुलोभूतं' बहुकण्ठगतम् 'एतत्' उत्सवप्रतिषेधनिमित्तं 'किं न
कथ्यते' । यत् सर्वैः श्रुतं तस्य श्रवणे को दोषः । 'अत्र' अस्मिन् नगरे इहागमनात्
परमित्यर्थः 'शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात् निराकरणात् यत् 'कौलीनं' राज्ञो लोकवादः
["स्यात् कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः] तत् 'किं भवत्योः कण्ठपथं न आयातम्'
भवतीभ्यां न श्रुतम् ?

NOTES

1. किं निमित्तम्—Almost all the विभक्ति are allowable in connection with निमित्त, कारण, हेतु &c. Hence किं निमित्तम्, केन निमित्तेन, कस्मिन् निमित्ते &c. are correct. The Varttika is "निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" ।

2. उत्सवप्रियाः—प्रियः उत्सवो येयां ते । The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by the rule 'वा प्रियस्य' । Hence प्रियोत्सवाः is also correct.

3. (a) बहुलोभूतम्—अवहुलं बहुलं भूतम् इति बहुल + चि + भू + क्त कर्त्तरि has become many, i. e., has spread. गतितत्—। c. f., "पीरेषु सोऽहं बहुलोभवन्तम्" etc. (b) शकुन्तला &c.—कुली भवः इति कुल + ख = कूलीनः noble. तस्य भावः इति कूलीन + अण् कौलीनम् primarily कूलीनत्वम् ; secondarily—That which has to be concealed (गुह्य). i. e. a scandal, "कौलीनं स्यात् कूलीनत्वे गुह्ये—" इति विश्वः । Now see Tika.

उभे—सुदं गृह्णामुहादो जाव अङ्गुलीअअदंसणं । [अत
राष्ट्रियमुखात् यावदङ्गुलीयकदर्शनम्]

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to the seeing of the ring.

कञ्चुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदैव अङ्गुलीयक-
दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवनीरहसि शकुन्तला
मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्तेव पञ्चात्तापमुपगतो देवः ।
तथाहि —

रम्यं द्वष्टि यथा पुराप्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविबत्त नैर्विगमयतुर्गन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च ब्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told. When at the sight of the ring it was remembered by Sire that her ladyship Sakuntala was really married previously in secret and discarded through delusion, since that very moment Sire has been feeling remorse. Thus—He shuns the delightful; he is not attended by ministers daily as before. He passes the nights even without a wink by tossing about at the edge of the bed. And when through affability he gives a suitable reply to the inmates of the harem, then, making slips in the names he remains long perplexed through shame.

उभे इति । अङ्गुलीयकस्य “दर्शनं यावत्” तत्पर्यन्तं सर्वं ‘राष्ट्रियस्य मुखात्’
[अपादाने पञ्चमी] ‘श्रुतम्’ ।

कञ्चुकीति । ‘यदैव अङ्गुलीयकस्य’ दर्शनात्—तत्रभवती मान्या शकुन्तला सत्यं तत्
एव [अव्ययमेतत्] ‘मे’ मया रहसि’ विजने पूर्वम् ऊढा ‘ऊढपूर्वा’ विवाहिता मोहात्
मतिधमात् ‘प्रत्यादिष्टा’ निराकृता—‘इति देवेन अनुस्मृतम्’ अभिज्ञातं ‘तदा’तत्काले

‘प्रभृतिः’ आदिर्दृष्टिन् कर्मणि तत् यथा तथा [यदा—प्रभृति इत्यव्ययम्], ‘देवः पश्चात् तापम् उपगतः’ प्राप्तः । अन्वयः—रम्यं हेष्टि । यथा पुरा प्रकृतिभिः प्रत्यहं न सेव्यते । उन्निद्र एव शय्याप्रान्तविवर्त्तनैः क्षपा विगमयति । यदा दक्षिण्येन अन्तःपुरेभ्यः उचितां वाचं ददाति, तदा गोत्रेषु स्खलितः (सन्) चिरं ब्रीडाविलक्षो भवति च । व्याख्या—‘रम्य’ काम्यं वस्तु यदितः पूर्वं प्रीतिकरमासीत् तत् सर्वमित्यर्थः ‘हेष्टि’ अप्रीतिकरमिति त्यजति । रसेषु विरसो देवः । ‘यथा पुरा प्रागिव ‘प्रकृतिभिः’ अमात्यैः ‘प्रत्यहं’ प्रतिदिनं [अहनि अहनि इति वीप्सायाम् चव्ययोभावः । “नपुंसकादन्यतरस्याम्” इति विकल्पे ठच् समासान्तः । पक्षे प्रत्यहः] ‘न सेव्यते’ । सम्प्रति कदाचित् प्रकृतिभिः सेवामनुमोदते न प्रत्यहम् । उत्क्रान्ता ‘निद्रा’ यस्य तादृश ‘एव’ जाग्रदेव ‘शय्यायाः प्रान्तयोः’ यानि ‘विवर्त्तनानि दक्षिणे पार्श्वे शयितः क्षणं दक्षिणप्रान्ते ततश्च विरक्तः वामपार्श्वपरिवर्त्तनमिच्छन् वामप्रान्ते, भूयश्च दक्षिणप्रान्ते, ततोऽपि पुनर्वामप्रान्ते इत्येवं क्रमेण यानि परिवर्त्तनानि तैः ‘क्षपाः निशाः [निशि निशि एवं वृत्तत्वात् बहुवचनम्] ‘विगमयति’ अतिवाहयति । एवं विवर्त्तनपरो महिषीभिः प्रार्थितः ‘यदा दक्षिण्येन’ उदारतया न तु कामितया ‘अन्तःपुरेभ्यो’ महिषीभ्यो [उपचारात् अन्तःपुर इति अन्तःपुरस्थवाचि] ‘उचितां’ प्रार्थनानुरूपां वाचं ददाति. तदा गोत्रेषु, नामसु ‘स्खलितः’ अष्टः सन् शकुन्तलामयहृदयः शकुन्तलाशब्दमेव उच्चारयन् ‘चिर’ दीर्घकाल ‘ब्रीडया’ लज्जया ‘विगतं’ लक्षं लक्षं यस्य तथाविधौ विह्वल इत्यर्थः ‘भवति च’ तिष्ठत्यपि । [‘शय्याप्रान्त’—ब्रीडाविलक्ष’ (रा-, वि-, स-)—“शय्योपान्त’—“ब्रीडावनमः” (त-, न्या-)] ।

NOTES

1. तदा प्रभृति—प्रभृति as अवधिवाची gives पञ्चमी as in ईशवात् प्रभृति ; if आरम्भवाची it gives सप्तमी as here.

2. क्षपाः—अणिकृत् कर्मसंज्ञा because बि + गम is अकर्मक ।

3. स्खलितः—स्खलु + क्त कर्त्तरि having made a slip. गोत्र name. “गोत्रे नाम्नि तथान्वये” इति हलायुधः ।

4. Readings.—(a) शय्याप्रान्त means practically the same as शय्योपान्त । (b) ब्रीडावनमः is ब्रीडया अवनमः । But अवनमः applies better to one standing than to a person lying down. ब्रीडाविलक्षः is better.

सानुमती—पित्रं मे [प्रियं मे] ।

SANUMATI—Joy to me !

कञ्चुकी—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival is prohibited.

उभे—जुज्झ [युज्यते] ।

BOTH—Quite proper.

नेपथ्ये—एदु एदु भवं [एतु एतु भवान्] ।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed.

कञ्चुकी (कर्णं दत्त्वा)—अये इत एवाभिवर्त्तते देवः ।
स्वकर्मनुष्ठीयताम् ।

CHAMBERLAIN (Listening)—Ah ! Sire is coming this very way. Let your own work be attended to.

उभे—तद् [तथा] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH—As you say, Sire. [Exeunt].

आस्मादिति । प्रकर्षेण भवतः 'प्रभवतः' प्रवृत्तात् 'अस्मात्' विमनसः अभिमृतस्य भावः, 'वैमनस्यं' मनस्तापः तस्मात् [हेतौ प्रसी] उत्सवः प्रत्याख्यातः ।

अये इति । 'इत एव' अस्यामेव दिशि [सप्तम्यास्तसिः । आद्यादिः] 'अभिवर्त्तते' आगच्छति । 'स्वकर्म' आत्मकार्यम् 'अनुष्ठीयतां भवतीभ्याम् ।

(ततः प्रवशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रति-
हारी च) । कञ्चुकी (राजानमवलोक्य)—अहो सर्वास्ववस्थासु
रामणीयकमाकृतिविशेषणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः ।
तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठापितं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव बलयं श्वासोपरक्ताधरः ।

चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidhu-shaka and the Warder).

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh ! the loveliness of excellent features in all circumstances. Hence sire, is lovely though agitated. Thus, with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs, with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed as such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file.

तत इति । पश्चात्तापस्य सदृशः वेषः सज्जा यस्य तथाविधः ।

कश्च कीर्ति । 'अहो' विस्मये । 'आकृतेर्विशेषः अतिशयः । उपचारात् तद्वान् । 'आकृतिविशेषाणां' विशिष्टाकृतीनां 'सर्वासु अवस्थासु रामणीयकं' रमणीयत्वम् [योपध-लक्षणी बुञ्] । ["रामणीयकम्" (तः, न्या-) "रमणीयत्वम् (रा, वि-, स-,) ॥ 'एवम् इत्यम् 'उत्सुकोऽपि उन्मना अपि 'प्रियदर्शनो देवः' । अन्वयः—प्रत्यादिष्ट-विशेषमण्डनविधिः वामकोष्ठापि तम् एकमेव काञ्चन' वलयं विधत्, आसीपरक्ताधरः, चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनः (देवः) क्षीणोऽपि संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव आत्म-नस्तेजोगुणात्-न आलक्ष्यते । व्याख्या—'प्रत्यादिष्टः' परित्यक्तः 'विशेषेण मण्डनस्य' हारकैयूरकुण्डलादिभिरलङ्करणस्य 'विधिः' अनुष्ठानं येन तादृशः अतएव वामे प्रकोष्ठे मणिवन्धादूर्ध्वप्रदेशे 'अपि' तं दत्तम् 'एकमेव काञ्चनं' सौवर्ण्यं 'वलयं विधत्' धारयन् निराभरणत्वे दोषं पश्यन् एकमात्रवलयं दधत् इत्यर्थः, 'आसेन' शोकोत्थेन निःश्वास-वायुना 'उपरक्तः' अतिरक्ततामापन्नः 'अधरो' यस्य तादृशः, 'चिन्तया' शकुन्तलागतया यत् 'जागरणं' रात्रौ अनिद्रा, तेन 'प्रतान्ते' अतिखिन्ने [कर्त्तरिक्तः] 'नयने यस्य तथा-विधो देवः एवं प्रजागरादिभिः 'क्षीणोऽपि' संस्काराय' अङ्गरागाय 'उल्लिखितः' उत्-कीर्णः अतएव शण्डधर्षणकृशः 'महामणिरिव' मणिराज इव, हीरक इव इत्यर्थः 'आत्मनः' स्वस्य 'तेजसो गुणात् प्रभावात् तेजस्वितया इत्यर्थः 'न आलक्ष्यते' क्षीणतया न परि-ज्ञायते । ["प्रकोष्ठापि" (रा-, वि-, म-)—"प्रकोष्ठे शय" (तः, न्या-)

“श्वासोपरक्तः” (रा-, त-, न्या-,)—“श्वासापरक्तः” (वि-, म्-) ॥ “प्रतान्न” (रा-, वि-,)—“प्रताम्र” (त- न्या-, म्-) ॥ “तेजोगणात्” (रा-, वि-, म्-,)—“तेजोगणैः (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. पश्चात्ताप &c.—पश्चात् means पश्चाज्जातः। तादृशः तापो यस्य स पश्चात्तापः penitent. Or पश्चात् तापः पश्चात्तापः कर्मधा—। तेन or तस्य सदृशः। तादृशो वेधो यस्य। बहु—।

2. रामणीयकम्—रम + णिच् + अनोयर्, कर्त्तरि बाहुलकात् = रमणीयः lovely. अनोयर् is usually attached in the कर्म or भाववाच्य। Here by the rule “कृत्यलुण्ठो बहुलम्” we have it कर्त्तरि। Then रमणीयस्य भावः इति रमणीय + वृष्।

3. (a) प्रत्यादिष्ट &c.—विशेषेण मण्डनं विशेषमण्डनम्। तस्य विधिः &c. See Tika. (b) वामः प्रकोष्ठः। तत्र अर्पितः। It is difficult to see why वाम and not दक्षिण is chosen (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) श्वासोप &c.—उपरक्त is deep-red. अपरक्त means colourless. But hot breath is likely to deepen the colour. उपरक्त therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers अपरक्त। Against उपरक्त and for अपरक्त he remarks—“Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour”. In support he cites “निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्टम्” from Meghaduta. This does not seem to offer much support. भिन्नवर्णं rendered विस्त्राय by Mallinath, is not necessarily अपरक्त। Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here अपरक्त is not a happy word to express it. अपरक्त Primarily means bloodless. Colourlessness has to be inferred here from bloodiessness. This is against nature. It is colourlessness which people observe and thence they infer bloodlessness. But let that go. In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. अपराग would serve the purpose very well. श्वासापरागाधरः keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रक्त in the

sense of blood which is rare with Kalidasa. Indeed everything seems to go against and nothing in favour of the reading अपरक्त। (e) चिन्ता &c—प्र + तम स्तानि + क्त कर्त्तरि = प्रतान्त distressed. प्रताम् deeply copper-coloured. Slightly copper-coloured eyes. are a महापुरुषलक्षण—c. f. “रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः”—Ramayana. Prof G. mis-understands me. I do not reject the reading प्रताम्। My ‘slight’ and ‘deeply’ simply note the change. Both प्रतान्त and प्रताम् suit the context and are good.

सानुमती (रोजानं विलोक्य)—ठाणे कखु पच्चादेसविमाणिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदि [स्थाने खलुप्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति] ।

SANUMATI (Beholding the king)—Rightly indeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person.

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the stage slowly in deep meditation)—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed darling for remorse has this wretched heart now awaken.

सानुमतेति । ‘प्रत्यादेशेन’ प्रत्याख्यानेन ‘विमानिता’ अवमानिता ‘अपि शकुन्तला अस्य’ दुष्यन्तस्य ‘कृते’ दुष्यन्तार्थम् इत्यर्थः [कृते इत्यव्ययम्] ‘क्लाम्यति’ दुःखं भजते इति ‘स्थाने खलु’ युक्तमेव [“युक्ते इे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः] । अहो रूपम् इति भावः ।

राजेति । ‘ध्यानेन’ चिन्तया मन्दं’ मन्थनं यथा तथा ‘परिक्रम्य’ । अन्वयः—प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हतहृदयं सम्प्रति अनुशयदुःखात् विबुद्धम् ॥ व्याख्या—‘प्रथमं’ पूर्वं प्रत्यादेशकाले ‘सारङ्गाक्ष्या’ मृगस्य अचिन्तो इव ‘अचिन्तो’ नयने यस्या तथाविधया मृगलोचनया [“सप्तसुपमान—” इति बहुव्रीहिः] । स्वाज्ञात् षच् । चित्तात् ङीष्] प्रियया’ शकुन्तलया ‘प्रतिबोध्यमानमपि’ जागृतमात्रमपि ‘सुप्तं’ निद्रितम् ‘इदं मे’ ‘हत’ निद्रि’ ‘हृदयं’ मानसं सम्प्रति’ अधुना ‘अनुशयस्य’ पश्चात्तापस्य

[“भवेदनुशयो षो पञ्चात्तापानुबन्धयोः” इति मेदिनी] यत् दुःखं तदर्थे [तादर्थ्यं ४र्थी] विबुद्धं जागरितम् । कर्त्तव्ये जागरणे नैव जागरितम्, अकर्त्तव्ये तस्मिन् जागरितम् इति दुष्टता हृदयस्व । तदाह—हतहृदयमिति ।

NOTES

1. (a) सारङ्गाद्या—With such eyes she was incapable of guile. Hence उचित आसीत् प्रतिबोधः । (b) प्रियया—She was my darling अतः स्वापोऽनुचित आसीत् । (c) *प्रतिबोधमानम् &c—Slept though aroused. प्रिया सा तथापि सुप्तम् स्वयम्बुद्धम् प्रतिबोधितमपि न विबुद्धम् । This is what happened in the first (प्रथम) instance. But the wretched thing does not continue to sleep. Now (सम्प्रति) it is विबुद्धम् and for what ? अनुशयदुःखाय । This is the climax of perversity (हतहृदयम्) ।

सानुमती—एवं ईदृशाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि [ननु ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि] ।

SANUMATI—Well such is her destiny poor thing.

विदूषकः (अपवाच्य)—लङ्घिदो एसो भूओ बि सउन्दला-वाहिणा । ए आणे कहं चिकिच्छदब्बो भविस्सदि त्ति [लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलावप्राधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति] ।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is overcome by the Sakuntala-sickness. I do not know how he is to be treated.

कञ्चुकी (उपसृत्य)—जयतु देवः । देवः प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः ।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper ! Sir, the grounds of the pleasure-garden have been inspected. Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

सानुमतीति । 'तपस्विन्या' दीनायाः अनुकम्पया वा शकुन्तलायाः ["तपस्वी तापसे दीने" इति हैमः । "अनुकम्पस्तपस्वी स्यात्" इति विकाण्डशेष] 'भागधेयानि भाग्यानि 'ईदृशानि ननु' । दीनां प्रति वामे विधौ एवमसदृशमभूत् इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'एषः भूयौऽपि शकुन्तलाजनितेन शकुन्तलानिमित्तेन वा व्याधिना' रोगेन [शाकपार्थिबादिः] 'लङ्घितः' अभिभूतः । 'कथं' केनोपायेन 'चिकित्सितव्यः' प्रतिकर्तव्यः 'भविष्यति इति न जाने' [कित इत्यस्मात् व्याधिप्रतिकारार्थे स्थितात् स्वार्थे सन्, ततः तत्राः कर्मणि] ।

कञ्चुकीति । 'प्रमदवनस्य भूमयः' ते ते प्रदेशाः 'प्रत्यवेक्षिताः' निपुणदर्शनेन अनौप्सितापसारणात् शोधिताः ["कारयेद्वनविशोधनमादौ" इत्युक्तेः] । 'विनोद-स्थानानि' रम्यास्तास्ता भूमयः 'यथाकामं' स्वेच्छया, निर्भयम् इत्यर्थः अधस्तात् 'अधि-तिष्ठतु 'देवः' ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मता] ।

NOTES

1. चिकित्सितव्यः—कित व्याधिप्रतीकारे + सन्स्वार्थे + तव्य कर्मणि । The सन् is attached स्वार्थे not इच्छार्थे by the rule "गतिज्किदभ्यः सन्" on which the Vritti remarks—"निन्दाक्षमाव्याधिप्रतिकारेषु सन्निष्यते ; अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति" । Hence when कित means 'to remedy a disease' (व्याधिप्रतिकार) it takes सन् स्वार्थे otherwise not. Here Bhattoji differs slightly and gives a few other sense also.

राजा—वेत्रवति, मद्वचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि—चिर-प्रबोधात् न सम्भावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

KING—Vetravati tell my minister the noble Pisuna in my words this—"Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment-seat to day. Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper."

प्रतीहारी—जं देवो अणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्ता) ।

WARDER—What sire commands. (Exit).

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

KING—Vatayana, you too do not vacate your place.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

CHAMBERLAIN—As Sire commands. (Exit).

राजेति । 'महचनात्' महचनमलम्बा [ल्यबलोपे कर्मणि पञ्चमी] 'आर्यं मान्यं' पिशूनं' तदाख्यम् 'अमान्यं' मन्त्रिणं 'बूहि'—चिरेण' दीर्घकालेन 'प्रबोधात्' जागरणात्, वेलातिक्रमादित्यर्थः 'अद्य अस्माभिः धर्मासनं' विचारासनम् 'अध्यासितुम्' आरोढुं 'न सम्भावितं' धर्मासनारोहणमसम्भवमित्यर्थः [अलमर्थयोगात् तुमुन्] । 'पवमारोप्य' पवस्थं कृत्वा [अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा] दीयताम् ।

वातायनेति । 'स्व' नियोगम् आत्माधिकरणम्, अन्तःपुररक्षाकर्म इत्यर्थः 'अशून्यं कुरु' खोपस्थित्या पूर्णं विधेहि ।

NOTES

1. (a) सम्भावितम्—सम्—भू + णिच् + क्त कर्मणि । Primarily it means पूजित ; thence युक्त, समर्थ &c. (b) अध्यासितुम्—तुमुन् is in connection with सम्भावित which is अर्हार्थ or अलमर्थ । Or after the भाष्यकार by the maxim "अव्ययकृतो भावे" we have अध्यासितुम् = अध्यासनम् and धर्मासनम् अध्यामितुम्—धर्मासनस्य अध्यासनम् । The construction then is अस्माभिः धर्मासनस्य अध्यासनम् न सम्भावितम् ।

2. वातायन &c.—Vatayana is the name of the कञ्चुकिन् । त्वमपि &c, occurs also in Act. II.

विदूषकः—किद् भवदा निम्मच्छिअं । सम्पदं सिसिरादवच्छेत्तरमणीए इमस्सिं पमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्ससि [कृतं भवता निर्मक्षिकम् । साम्प्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीये अस्मिन् प्रमदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यसि] ।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer.

राजा (निःश्वस्य)—वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः । पश्य —

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

KING—(Sighing)—Friend, that is an unfailing statement which is expressed by—‘Unwelcome things crowd at loop-holes.’ Behold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage’s daughter, the shaft of the mango-blossm too is placed on the bow by Cupid about to strike.

विदूषक इति । ‘भवता निमैच्चिकं कृतम्’ इति व्याख्यातं प्राक् । इतरे जना त्वया अपसारिता इत्यर्थः । ‘साम्प्रतम्’ अधुना [“साम्प्रतन्तूचितेऽधुना” इति हेमः] ‘शिशिरः’ शीतः, आतपो ग्रीष्मः इति द्वौ ऋतू । तयोः ‘क्षेदः’ अन्तारलं वसन्त इति यावत् । तस्मिन् ‘रमणीये’ पुष्पपल्लवोदगममनोहरे । यद्वा ‘शिशिरस्य आतपस्य च क्षेदात् अभावात् ‘रमणीये’ मनोहरे ‘अस्मिन् प्रमदवनस्य चक्षुषे’ प्रदेशे आत्मानं रमयिष्यसि’ । रम्याणि कुसुमानि रम्याणि च पल्लवानि दृष्ट्वा विनोदं लप्स्यसे इत्यर्थः ।

राजेति । ‘अनर्थाः’ अनिष्टानि ‘रन्ध्रे’ छिद्रे दुःसमये इत्यर्थः ‘उपनिपतन्ति’ समीपस्था भवन्ति ‘इति यदुच्यते’ लोकैः ‘तत् वचः’ वाक्यम् अविद्यमानो व्यभिचारः अनित्यता यस्मिन् तादृशम्—[न व्यभिचरतीति णिनिः] । सदैव सत्यं तद्वचनम् । अन्वयः—हे सखे मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मम इदं मनो मुक्तम्, प्रहरिष्यता मनसिजेन धनुषि चूतशरो निवेशितम् । व्याख्या—हे ‘सखे’ पश्य तस्य वचसो नित्यतामवलोकय । ‘मुनेः’ कस्यस्य ‘सुतायां’ शकुन्तलायां यः ‘प्रणयः’ अभिलाषः तद्विषयिणी प्रार्थना इत्यर्थः तस्य या ‘स्मृतिः’ तां ‘रुणद्धि’ यत् तेन स्मृतिलोपिना ‘तमसा’ मोहेन ‘मम इदं मनः मुक्तम् त्यक्तम्, इत्येवकोऽनर्थः, तत्क्षणमेव ‘प्रहरिष्यता’ प्रहर्तुमिच्छता ‘मनसिजेन’ आत्मभुवा कामेन [बहुलप्रवृत्त्यात् अलङ्कि मनसिजः ।

कचिल्लुकि मनोज इत्यपि] 'धनुषि चूतशरः' आममुकुलाख्यः पञ्चाभ्रधिको वाणः
'निवेशितश्च' योजितश्च । द्वौ चकारौ यौगपद्य' गमयतः । यदि मूढ एव तिष्ठेयं
कोऽप्यनर्थो न स्यात् । प्रबुद्धोऽधुना दुःखमनुभवामि इत्येवकोऽनर्थः । तदेव दुःखं
वर्द्धयन् प्राप्तो वसन्त इति द्वितीयस्तवानर्थः । तद्व्रवीमि अव्यभिचारि वच इति ।

NOTES.

1. (a) कृतं भवता &c.—See Act II. (b) शिशिर &c.—We take
छेद = interval, Raghava explains "नाप्यत्यन्त' शिशिर' नाप्यातपः" taking
छेद = cessation.

2. रन्ध्र &c.—Compare "छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति" ।

3. सुनिसुता &c.—सुनेःसुता । तस्यां प्रणयः । तस्य स्मृतिः । तां साधु
रुणद्धि इति साधुकारिणि णिनिः ।

विदूषकः—चिट्ट दाव याव इमिणा दण्डकट्टेन कन्दप्पवाणं
णासेमि [तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्टेन कन्दपेवाणं नाशयामि]
(दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति)

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow
with this staff. (Raising his staff wishes to bring down
mango-blossoms).

राजा (सस्मितम्)—भवतु दृष्टं ब्रह्मवचंसम् । सखे
कोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलो-
भयामि ।

KING (With a smile)—Very well, the Brahmanical
pro wess is seen. Friend, where seated shall I regale my
sig ht among the creepers that slightly imitate my darling ?

विदूषकः—णं आसणणपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिट्ठा
माहवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं, तहिंमे चित्तफलअगदं
सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिक्किदिं आणेहि ति
[ननु आसन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा—माधवी-

मण्डपे इमां नेलाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्रफलकगतां
स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय
इति] ।

VIDUSHAKA—Weli, you have told your maid at hand
Chaturika, this—I will pass this part of the day in the
Madhavi-bower ; bring there the portait of her ladyship
Sakuntala which is on the painting-board drawn with my
own hand.

विदूषक इति । 'यावत्' यत्कालम् 'अहमनेन दण्डस्य' मदीयाया यष्टेः 'काष्ठेन
कन्दस्य वाणं' 'नाशयामि तावत्' तत्काल 'तिष्ठ' स्थिरो भव ।

राजिति । 'ब्रह्मणो' 'ब्राह्मणस्य' 'वर्चः' तेजः ['तेजः पुरीषयोर्वचैः' इत्यमरः]
'ब्रह्मवर्चस' ब्रह्मतेजः [अच् समासान्तः] तत् 'दृष्ट' विदितं मे, तत्ख्यापनेनालम्
इत्युपहासः । सखे क्व 'उपविष्टः' सन् प्रियायाः किञ्चित् ईषत् न सम्यक् 'अनु-
कारिणीषु' तत्सदृशीषु [ताच्छील्ये णिनिः] 'लतासु दृष्टि' विलोभयामि विमोहयामि
दर्शनं सुखमनुभवामि । दर्शनात् स्मृतिः ततः सुखमिति द्रष्टव्यम् ।

विदूषक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'आसन्ना' समीपचारिणी 'परिचारिका' चेटी ।
'चतुरिका' इति परिचारिकानाम् । 'इमां वेलां' प्रातःकालम् 'अतिवाहयिष्ये' । 'चित्रस्य
फलकः पट्टः चित्रलेखनपट्ट इत्यर्थः तं 'गता' चित्रफलकस्थां 'स्वहस्तेन लिखिताम् ।
सादृश्यदर्शनं' लतासु प्रतिकृतिदर्शनं फलके, इति परमं विरहिरमणं माधवीमण्डपे
भविता इतिभावः ।

NOTES

1. (a) यावत् तावत्—These here refer to the instant when
the arrow is destroyed. Hence being असत्त्ववचन, they are अव्ययः ।
(d) नाशयामि—Present for the future by the rule "यावत्पुरा
निपातयोर्लट्" as seen before ।

2. ब्रह्मवर्चसम्—The अच् as a समासान्त is guided here by the
rule "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" giving ब्रह्मवर्चस instead of ब्रह्मवर्चस् । (c)
विलोभयामि—वि + लुभ (विमोहने) + णिच् लठ् मिप् । विमोहन is आकुलीकरण
to disturb. Sight (दृष्टि), being disturbed will be deceived by

the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her. Sanskrit writers mention four means of solace left to the *विरहिन्* in the absence of the beloved, viz, (1) sight of objects that resemble the beloved. (2) sight of portrait of the beloved. (3) meeting in dreams. (4) touch of thing that approach after contact with the beloved. Thus the *गुणप्रताका* quoted by Mallinatha under *Raghu VIII.92*—
 “विद्योगेऽयोगे वा प्रियजनसदृशानुभवनं ततश्चित्तं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्ग-
 स्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ॥” Here the first of these four is mentioned *सादृश्यदर्शन* । See also *Meghaduta*, sl. 89.

3. *प्रतिकृतिम् आनय*—This refers to the second means of solace—*प्रतिकृतिदर्शन* ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

KING—Such now are the means of my heart's diversion. So show me that very way.

विदूषकः—इदो इदो भवं (इत इतो भवान्) ।

VIDUSHAKA—This way your Highness this way.

(उभौ परिक्रामतः—सोऽनुमत्यनुगच्छति) । विदूषकः—एषो

माणशिलापट्टासनाहो माधवीमण्डवो उपहाररमणिज्जदाए अ

साअदेण विअ पडिच्छदि तुमं । ता पविसिअ णिसीददु भवं

एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवोमण्डप उपहार-रमणीयतया च

स्वागतेन इव प्रतीच्छति त्वाम् । तत् प्रविश्य निषीदतु भवान्] ।

(उभौ प्रविश्योपविष्टौ) ।

(The two go round the stage—Sanumati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower, being provided with a rock-crystal-slab and owing to the loveliness of its offerings receives you with welcome as it were. So having entered, you sit down. (Both enter and are seated).

राजिति । 'ईदृश' सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनात्मकम् । 'हृदयस्य' तप्तहृदयस्य 'विनोद-
स्थानं खेदोपशमोपायः । 'तमेव मार्गं' माधवीमण्डपमार्गम् 'आदेशय' दर्शय ।

विदूषक इति । 'एष माधव्याः लतायाः 'मण्डपः मस्तिशिलायाः मस्तिमयशिलायाः
'पट्टकेन' फलकेन 'सनाथः' युक्तः सन् 'उपहारस्य' उपायनीकृतस्य आत्मनः कुशुमराशेः
'रमणीयतया च' माधुर्येण च हेतुना 'स्वागतेन' शोभनमागमनं ते, इत आस्यताम्
अतः कुसुमसौरभमनुभूयताम्, इति स्फुटेन वचसा 'त्वां प्रतीच्छति इव' प्रतुष्टगमनेन
सम्भावयति इव । 'तत्' तस्मात् 'प्रविश्य निषीदतु' उपविशतु भवाम् ।

NOTES

1. *ईदृशम्—The original (शकुन्तला) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas. In such (ईदृशम्) now lies my solace. Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because as he explains later he cannot sleep at all (प्रजागरात् खिलीभूतः &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts.

Here Prof. Gajendragadkar takes ईदृशम् as referring to the माधवीमण्डप । In that case इदम् is the right word not ईदृशम् । Besides that ignores the poet's art in such cases. Thus here two means are available and the poet speaks of two only. In the case of Aja after the loss of Indumati three are available and the poet mentions the three ("सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु चणिकसमागमोत्सवैश्च") । While speaking of the यक्ष separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus सादृश्य in "श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम्" etc.—(U. Megha 43), प्रतिकृति in "त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्" etc.—(U. Megha 44) स्वप्नसमागम in "मामाकाशप्रणिहितभुजः

निर्द्दयाश्चे षहेतोः (U. Megha 45), स्पृष्टस्यश्” in “भित्वा सद्यः किसलय-
पुठान् देवदारुद्रमाणाम्’ etc, (U, Megha 46) and the four occur
in four successive verses which is significant.

The तत् following ought not to present any difficulty and is
easily explained thus—सादृश्य and प्रतिकृति will comfort me and
you say the प्रतिकृति will be taken to the Madhavi bower so (तत्)
lead me there. Some say wroot is a variety of Jasmine.

2. (a) मणिशिला etc.—पट्ट एवपट्टकः । मणिमयी शिला मणिशिला ।
नाथेन सह सनाथः provided with a protector. The secondary sense
is युक्त provided with. मणिशिलायाः पट्टकः । (b) तेन सनाथः &c.
—The creeper is in blossoms. The blossoms are supposed to
be so many bouquets presented (उपहार) to the king by the
bower.

3. (a) स्वागतेन इव—करणे रया । The words “स्वागतं ते’ are of
course not heard but from the nice presents and the inviting
crystal slab the bower seems as if it has actually pronounced
them. (b) प्रतीच्छति—प्रति + इष means here “to receive.”

सानुमती—लतासंस्सिदा देविखस्सं दाव सहीए परिकिदिं
तदो मे भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं निवेदइस्सं (लतासंश्रिता
द्रक्ष्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिम् । ततस्तस्यै भत्तुर्वहुमुख-
मनुरागं निवेदयिष्यामि) (तथा कृत्वा स्थिता) ।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my
friend’s picture, I will then report to her, husband’s over-
flowing affection. (Stands having done as described).

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथम-
वृत्तान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान् प्रत्यादेश-
समये मत्समीपगतो नासीत् । किन्तु पूर्वमपि न त्वया

कदाचित् सङ्कीर्तितं तत्रभवत्या नाम । कच्चिदहमिव विस्मृत-
वानसि त्वम् ।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala. I related it to you also. That self of thine was not present with me at the time of her repudiation. But even before, her ladyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it ?

सानुमतीति । 'लता लतायां वा संश्रिता' आश्रिता लतालोना भूत्वा । 'बहूनि सुखानि यस्य तादृशं, शतधारं स्रवन्तमित्यर्थः 'अनुरागम्' इति ।

राजेति । 'शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम्' आश्रमे परिचयादिकम् । 'सः' विदित-
सर्ववृत्तान्तो 'भवान् प्रत्यादेशस्य' परित्यागस्य 'समये' हंसपादिकासकाशं प्रेषितः मत्-
समीपगतो नासीत् । समीपं यदि भवानभविष्यः नूनं मामवोधयिष्यः । 'किन्तु
पूर्वमपि' प्रत्यादेशात् प्रागपि 'त्वया कदाचित् तत्रभवत्याः' शकुन्तलायाः 'नाम न संकी-
र्तितं' संशब्दितम् उच्चारितम् । 'कच्चित्' इह प्रश्नमात्रे । त्वमपि विस्मृतवान् किम्
अन्यथा कथम् ईदृशं मौनम् ।

NOTES

1. (a) मत्समीप &c.—Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the king (see Act V.). This assures प्रत्याख्यान and prepares for all these scenes. (b) भवते—इति सम्प्रदाने ४र्थी ।

विदूषकः—न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कहिअ अवसाने
एण तुए भणिदं परिहासविअपपत्ता एसा न भूदतथो त्ति । मए
वि मिप्पिण्डबुद्धिना तह एव्व गहिदं । अयवा भविदव्वदा कखु
वलवदी [न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुन-
स्त्वया भणितं परिहासविजल्प एष न भूतार्थं इति । मया
अपि मृत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु
वलवती] ।

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth ; and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful.

सानुमती—एवम् एणेदं (एवम् नु एतत्) ।

SANUMATI—So it is indeed.

राजा—(ध्यात्वा)—सखे त्रायस्व माम् ।

KING—(Meditating)—Friend, save me !

विदूषक इति । ‘अवसाने’ वाक्यशेषे । ‘परिहासेन’ परिहासस्य वा विजल्पः, विविधो जल्पः मिथ्यारचना ‘एव न भूतः’ सत्यः ‘अर्थः । “परिहासविजल्पितं सखे परमार्थत न गृह्यतां वचः” इति ‘भणितं’ कथितम् त्वया (द्वितीयाङ्के) । ‘मृदां पिण्डः’ चयः इव तत्त्वदर्शनविमूढा ‘बुद्धिः यस्य तथाविधेन जड़मतिना ‘मयां अपि अद्यैवं परिहासविजल्परूपेणैव, ‘गृहीत’ ज्ञातम् । ‘अथवा पश्चान्तरे किमनया पर्यालोचनया । अत्र विषये ‘भवितव्यता’ अवश्यभावरूपपदार्थस्य शक्तिः ‘वलवती खलु’ । एवमेव भवितव्यमित्येवं भूतम् ।

सानुमतौति । ‘एतत्’ अत्रालोच्यमानं वस्तु एवम् नु’ इदृशमेव, भवितव्यतानिवन्धनमेव ।

NOTES

1. भवितव्यता — भू + तव्य भावे = भवितव्यम् sure happening. तस्य भावः inevitability, “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” ; hence भवितव्य is द्रव्यवत् and as such, there is no incongruity in attaching a भावतद्धित to it. This thing was predestined to happen, and it has happened. Cp.—“नियतिः खलु प्रतीष्टं गच्छति” ।

विदूषकः—भो किं एदं । अनुववणं क्व इदिसं तुइ । कापि सप्पुरिसा सोअवत्तव्या ण होन्ति णं प्पवादे वि णिवक्कम्पा गिरीओ [भोः किमेतत् । अनुपपन्नः खलु इदृशं

त्वयि । कदापि सत्पुरुषा शोकवास्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः] ।

VIDUSHAKA—Hullo ; What is this ? Such is really un-becoming in thee. Good (Wise) men never become the abode of grief. Mountains are certainly quiverless even in a high gale.

राजा -- वयस्य, निराकरणविक्लवायाः प्रिययास्तामवस्थामनुस्मृत्य वलवदशरणोऽस्मि । सा हि—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठे तु चैव दति गुरुशिष्यं गुरुसमे ।
पुनरुद्दिष्टं वाष्पप्रसरकलुषामर्षितवती
मयि क्रूरे यत्तत् सावषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ८ ॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling distressed by repudiation, I have become utterly helpless,

Through disowning from hence, she indeed attempted to follow her own people, but stopped on her father's disciple—her father's equal—loudly shouting out “Stay”—and again cast on my cruel self her look disturbed by the flow of tears. It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विदूषक इति । ‘इदृशम्’ एवं प्रकारकं वस्तु, कातरभावः इत्यर्थः ‘त्वयि सानुपपन्नं खलु’ अयुक्तमेव । ‘सत्पुरुषाः’ साधवः ‘कदापि’ महत्यपि व्यसने इति यावत् ‘शोकस्य वास्तव्याः’ वासस्थानानि [बाहुलकादधिकरणे तव्यत् । आदिष्ठिः] ‘न भवन्ति’ । ‘प्रवातेपि’ प्रकृष्टेऽपि वाते ‘गिरयो निष्कम्पा ननु’ स्थिरा एव ।

राजेति । ‘निराकरणेन’ प्रत्याख्यानेन ‘विक्लवायाः, विह्वलायाः ‘प्रियायाः’ शकुन्तलायाः ‘ताम्’ अतिदीनाम् इत्यर्थः ‘अवस्थाम् अनुस्मृत्य’ ध्यायन् ‘वलवत्’ अत्यर्थम् ‘अशरणः’ निराश्रयः विह्वलः ‘अस्मि’ । अन्यथः—इतः प्रत्यादेशात् हि सा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता, गुरुसमे गुरुशिष्ये तिष्ठ इति चैव दति सति स्थिता वाष्पप्रसरकलुषां दृष्टिं पुनः क्रूरे मयि अर्षितवती—(इति) यत् तत् सविषमं शल्यमिव मां दहति । व्याख्या

—‘इतः’ अस्मात् जनात्, मत्त इत्यर्थः यः ‘प्रत्यादेशः’ निराकरणं तस्मात् हेतोः हि सा स्वजनं’ शाङ्गं रवादिकम् ‘अनुगन्तुम्’ अनुयातुं ‘व्यवसिता’ उद्युक्ता । ततः ‘गुरुणा’ पित्रा कण्वेन समे’ तुल्ये ‘गुरोः शिष्ये’ क्वाते शाङ्गं रवे [भावे ७मी] ‘तिष्ठ’ विरम अनु-
गमनात् ‘इति उच्चैः’ गभीरं ‘वदति’ सति ‘स्थिता’ गमनात् विरता ‘वाष्पाणां’ नेत्र-
जलानां ‘प्रसरः’ प्रवृत्तिः तेन ‘कलुषाम्’ आविलां ‘दृष्टिं’ पुनः’ भूयोऽपि ‘क्रूरे’ निष्ठुरे
‘मयि अपि’ तवती’ मामशरणां प्रति सानुक्रोशा बाधुना इति जिज्ञासया दत्तवती ।
‘इति’ सर्वं ‘यत् तत् सविषं’ विषदिग्धं ‘शल्यं’ शङ्कुः इव ‘मां दहति’ सन्तापयति ।
मत्तश्च गता स्वान् गता, तैरपि त्यक्ता पुनर्मांमेव प्राप्ता सा, क्रूरस्तूहं तथापि विमुख एवं
आसम् । अद्य पुनस्तत्सर्वं स्मृत्वा अशरणोऽहम् इत्याशयः । [“प्रत्यादेशात् (रा-,
वि-, म-)—“प्रत्यादिष्टा” (त-, न्या-) ॥ “स्थिता” (त-, न्या-)—“मुहुः” (रा-,
वि-, म-) ॥ “प्रसर” (रा-, वि-)—“प्रकर” (त-, न्या , म-)] ॥

NOTES

1. शोकवास्तव्याः—उच्यते एषु इति वस + तव्यत् अधिकरणे बाहुलकात्—
वास्तव्याः abode. We note that वास्तव्य is allowed in the कर्तृवाच्य
only by the Varttika “वसेःतव्यत् कर्तरि णिच्”—वस may take तव्यत्
in the कर्तृवाच्य and then it will act as if it had dropped ण i. e.
it will cause आदिहृद्भि । But then वास्तवा will mean that which
resides, i. e. resident. It thus becomes a विशेषण of शोक and if
we make a बहुव्रीहि with the वाक्य—शोको वास्तव्यो येषु the compound
will be वास्तव्यशोक instead of शोकवास्तव्य । It seems better to appeal
to the rule “कृत्यलुटो बहुलम्” by which a form which is sanct-
ioned in any given वाच्य with a कृत्य or लुट् may be used in any
other वाच्य in accordance with शिष्टप्रयोग, “कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया लुट् च
बहुलमर्थेषु भवन्ति यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति”—Vritti. We may then
have वास्तव्य in the अधिकरणवाच्य । शोकस्य वास्तव्याः । Raghava reads
शोकवक्तव्याः and explains “शोके जाते अन्येन वक्तव्या न भवन्ति” which is
hardly satisfactory. Cf. “सुलभपर्यवस्थानानि महापुरुषहृदयानि”—
Swapana Vasavadattam II.

2. (a) इतः—अपादाने पञ्चमी । पञ्चम्यास्तस् । (h) प्रत्यादेशात्—हेतौ
पञ्चमी । The reading—प्रत्यादिष्टा requires इतः to have तसि in तृतीया ।

इतः अनेन अनेन मया इत्यर्थः प्रत्यादिष्टा निराकृता । तसि in तृतीया may be defended by classing इतः with आद्यादि words. But इतः already occurs in the list with तसि in the सप्तमी as in “प्रयुक्तमप्यस्वमितो ह्या स्यात्” । We may have it in तृतीया or सप्तमी but not with both. This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an excellent reading that gives a perfect picture of the “अवस्था” in order of time. Thus first प्रत्यादिष्टा then व्यवसिता next स्थिता and lastly अपिंतवती । (c) व्यवसिता—वि + अव + सो + क्त कर्त्तरि attempted. (d) स्थिता—सुहुः is not perhaps a happy reading. For गुरुसमी implies obedience and immediate attention to his commands. But सुहुः seems to indicate that his command had to be repeated several times before it was obeyed. The two are not consistent.

3. वाष्प &c.—प्रकर for प्रसर is sanctioned by Bhoja. प्रकरणम् इति प्र + कृ + अप् भावे = प्रकरः scattering, collection ; hence समूहः । वाष्पाणां प्रकरः a flood of tears &c. See Tika.

सानुमती—अम्महे ईदृशी सकज्जपरदा । इमस्स संदावेण अहं रमामि [अम्महे ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य सन्तापेन अहं रमे] ।

SANUMATI—Ah ! such is devotion to self-interest ! I am pleased by his affliction.

विदूषकः—भो अतथि मे तको केण वि तत्तहोदी आआस-चारिणा णीदेति [भोः अस्ति मे तक्कः केनापि तत्रभवती आकाशचारिणा नीतेति] ।

VIDUSHAKA—Well. I have a guess that her ladyship was carried off by some aeronaut.

सामतोति । ‘स्वकार्यपरता’ स्वार्थनिष्ठता ‘ईदृशी’ एतादृशी भवति । तदेव दर्शयति—‘अस्य’ राजर्षेः ‘सन्तापेन’ दुःखेन ‘अहं रमे’ सुखमनुभवामि । शकुन्तलाकृते अस्य दुःखमेव मे तोषाय । ‘अम्महे’ इत्याख्येयं । यदेकस्य दुःखं तदेवान्यस्य सुख-मित्याश्रयम् ।

विदूषक इति । केनापि आकाशचारिणा' व्योमविहारिणा देवयोनिना 'तव-
भवती शकुन्तला नीता—इति मे तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यहं तर्कयामि ।

NOTES

1. केनापि &c.—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion. He is more explicit below "यद्येवम् &c."

राजा —कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहेत । मेनका किल
सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी
ते हतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

KING—Who else could dare touch one to whom the husband is a god ? I have heard that Menaka is your friend's place of birth. My heart suspects that your friend was carried off by her companions.

सानुमती—सम्मोहो क्वखु विद्वद्विद्वज्जो ए पडिवोहो
[सम्मोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः] ।

SANUMATI—The delusion indeed is to be wondered at, not the awakening.

विदूषकः—जइ एव्वं अत्थि क्वखु समात्रमो कालेण तत्तहोदीए ।
[यद्येवम् अस्ति खलुसमागमः कालेन तत्रभवत्या] ।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her ladyship in time.

राजा—कथमिव ।

KING—How so ?

राजेति । 'मेनका किल' [किल इत्येतिह्ये] 'ते सख्याः' शकुन्तलायाः 'जन्म-
प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् ["प्रतिष्ठा स्थानमात्रके" इति विश्वः] 'इति सखीमुखात् अत-
वानस्मि' । 'तस्याः' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः अप्सरोभिः 'ते सखी वृता

इति मे हृदयम् आशङ्कते । 'अन्यः' कः 'पतिदेवता' यस्याः तथाविधां पतिव्रतां 'परामर्ष्टुं' स्पृशेन् दूषयितुम् 'उत्सहेत' यत्नेन [शक्ति लिङ्] ।

सानुमतीति । ईदृशस्य सप्रतिभस्य जनस्य 'सम्प्राप्तः खलु' मतिधम एव विस्मयनीयः विस्मययोग्यः 'न प्रतिबोधः' । प्रबुद्ध एवायं सदा, तदस्य ईदृशे यथार्थे बोधे को विस्मयः ? किन्तु पुरायमप्रबुद्ध आसोत् इति विस्मयकरम् इति भावः ।

NOTES

1. (a) *पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers. (b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम् । जन्मनः प्रतिष्ठा ।

2. कालिन—अपवर्गे वृत्तीया । Time can do anything with us it is always changing, cp.—“उद्दामेव किशोरो नियतिः खलु प्रतौष्टं गच्छति” Mrichacha, and “घटयति विधिरभिमतम् अभिमुखौभूतः”—Rat. etc. So union is possible in future.

विदूषकः—ण क्खु मादपितरा भत्तुवियोगदुक्खिदं दुहिदरं चिरं देक्खिदुं पारन्ति [न खलु मातापितरौ भत्तुं वियोगदुःखितां दुहितरं चिरं ऋणुं पारयतः] ।

VIDUSHAKA—Certainly the father and the mother are unable long to see their daughter grieved by separation from her husband.

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रसो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असन्निवृत्त्यै तदसीत्तेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥ १० ॥

KING—Friend, that thing which has passed never to come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucination, or again merit worn out with only that much of reward. These are the precepices for my wishes to drop from.

• Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

विदूषक इति । 'माता' च 'पिता' च भर्वा पत्यासह 'वियोगेन' विरहेण 'दुःखितां दुहितं' द्रष्टुं न खलु पारयतः तन्मन्ये मेनका स्वयमेव उभयोः युवयोर्योगं विधास्यति ।

राजेति । अन्वयः—असन्निवृत्त्यै अतीतं तत् स्वप्नो नु, माया नु, मतिभ्रमो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु । हे वयस्य, एते मनोरथानाम् अतटप्रपाताः । व्याख्या —'न सन्निवृत्तिः' पुनरागमनम् 'असन्निवृत्तिः । तस्यै, अपुनरावृत्तये 'अतीतं' गतं तत् पूर्वानुभूतं शकुन्तलासमागमरूपं वस्तु स्वप्नो नु' वा [नु इति विकल्पे] । अथवा नाहं तदा सुप्तः कुतः स्वप्नः ? तन्मन्ये 'माया नु' केनचित् रिपुणा मयि प्रयुक्तम् ईन्द्र-जालं वा, किन्तु सर्वजनप्रियोऽहं नास्ति मे शत्रुः तत् नेयं माया । भवतु तर्हि 'मतिभ्रमो नु' बुद्धिविकारो वा, तेन अतत्त्वे शकुन्तलाख्ये पदार्थे तत्त्वभ्रान्तिर्मे जाता । तथा चेत् स्याम् अधना प्रसन्नायां मतौ मिथ्यारूपेण बोधो जायेत, न च पुनर्जायते । तत् अस्तु 'तावत्' तत्परिमाणं 'फलं यस्य तादृशमेव अतएव 'क्लिष्टं सम्प्रति चीरं 'पुण्यं नु' । 'तेनाहं' तदा सत्यमेव शकुन्तलया मिलितः इदानीं प्रचीरे पुण्ये तथा वियुक्तः । एवः चतुर्ष्वपि पक्षेषु तथा पुनः समागमोऽसम्भवः । अतएवं हे 'वयस्य एते' चत्वारः पक्षाः 'मनोरथानाम्' अभिलाषाणां पुनः समागमाभिलाषाणामित्यर्थः 'अतटरूपाः' तुङ्ग-शैलाग्ररूपाः 'प्रपाताः' अधःपतनस्थानानि । स्वप्नमायामतिभ्रमैः कृतानां मिथ्यात्वात् तेषां पुनः प्राप्तिः असम्भवा । पुण्यस्य च क्लिष्टत्वात् तथैव । तत् यथा शैलाग्रात् पतितो न प्रत्यावर्तते तथैव समाप्ययं पुनःसमागमाभिलाषो न सम्पत्स्यते । ["क्लिष्टम्" (रा-, वि-, म-)—“क्लृप्तम्” (त- न्या-,) ॥ “पुण्यम्” (रा-, वि-, म-,)—“पुण्यैः” (त-, न्या-,) ॥ “तदतीतमेते” (रा-, वि-) “तदतीव मन्ये” (त-, न्या-,)—“तदतीतमेव” (म-) ॥ “—प्रपाताः (रा-, वि-)—प्रपातम्” (त-, न्या-)—“प्रपातः (म-)] ॥

NOTES

1. मातापितरौ—माता च पिता च = इन्द्र । मातृ becomes माता by the rule “आनञ्जृहृतो इन्द्र” —In a इन्द्र compound of ऋकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विन्दासम्बन्ध or योनि-सम्बन्ध । Again there are optional forms (i) मातरपितरौ by निपातत

in the rule “मातरापितराबुद्धौचाम्” (ii) पितरौ by एकशेष by the rule “पुमान् स्त्रिया” ।

2. (a Remark—Here are four hypotheses each replacing the previous one. (i) The Sakuntala affair was a dream. No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake. (ii) Possibly it was spell of magic. But who was the magician to direct it against me ? I have no enemy so it was not a magic. (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind. Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience, what was it then ? (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished. Whichever of these be true, I can not hope to see her again. Raghava construes differently thus—तत् असन्नित्यै अतीतम् (That thing has gone never to come back), स्वप्नो नु मायानु मतिधर्मो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु (Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit?). एते मनोरथा नाम तटप्रपाताः (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it. (b) क्लिष्टं नु &c.—I did some good work in a prior birth and through the merit thus acquired I was rewarded with the company of Sakuntala. But the merit is now exhausted (क्लिष्टम्) । एव emphasises the quantity. Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled. (c) असन्नित्यै—सम + नि + हत् + क्तिन्भावे = सन्नित्यैः return. न सन्नित्यैः । तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (a) एते—Refers to the four—स्वप्न &c. Raghava has एते मनोरथाः । (e) मनोरथानाम्—रथा इव रथा like chariots (लक्षणा) । मनसो रथा मनोरथाः = wishes. Wish is the chariot on which the mind traverses. तेषाम् । Raghava breaks up the last line into मनोरथा नाम तटप्रपाताः and remarks “नाम इत्यलौकिके, अलौकिका मनोरथा इत्यर्थः” । (f) अतटप्रपाताः—अतट is भृगु a pre-

precipice. प्रपतन्ति एभ्यः इति प्र + पत + घञ् अपादाने = प्रपाताः stations to leap from. When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from i. e., they leave no room for hope to revive.

विदूषकः—मा एवम् । एतं अङ्गुलीअञ्जं एव निदंसणं अवस्सम्भावी अचिन्तणिज्जससागमो होदिस्सि । मा एवम् । ननु अङ्गुलीयमेव निदर्शनम् अवश्यम्भावी अचिन्तनीयसमागमो भवतीति ।

VIDUSHAKA—Do not think so. Why, the ring itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen].

राजा (अङ्गुलीयकं विलोक्य)—अये इदं तावदसुलभस्थानञ्च शीचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोरमासु तस्याश्चुतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

KING—(Looking at the ring)—Ah ! fallen from a non-easily accessible place, this has indeed to be pitied. Surely, by your reward, O Ring your merit too is inferred to be very small ; for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विदूषकः । 'एव मा' भण्य 'ननु' इति परमतात्परे 'अवश्यम्भावी' अवश्यमेव भविता पदार्थः 'अचिन्तनीयः अप्रतर्क्यः' 'समागमो' लाभो यस्य तादृशो भवति इति अस्मिन् विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनं' दृष्टान्तः । यद्वा—अचिन्तनीयसमागमः अवश्यम्भावो पदार्थः 'भवति' घटते 'इति अत्र विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनम्' । जले पतितस्य मत्स्येन च गलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिन्तनीया । किन्तु अवश्यम्भाविनी सा घटिता एव । तेन मन्ये शकुन्तलापि लब्धव्या ते ।

राजेति । 'अये इति स्मृतौ । विदूषकेण अङ्गुलीयकशब्दे उच्चारिते स्मृतिः ।
 'असुलभं' दूषप्रापं यत् 'स्थानं' शकुन्तलाङ्गुलिः तस्मात् भवति' यत् तादृशम् 'इदम्'
 अङ्गुलीयं 'शोचनीयं तावत् शोच्यमेव । अन्वयः—हे अङ्गुलीय, फलेन विभाव्यते, तव
 सुचरितं नूनं मम इव प्रतनु । यत् अरुणनखमनोरमासु तस्याः अङ्गुलीषु लब्धपदं
 च्युतमसि । व्याख्या—हे 'अङ्गुलीय फलेन' त्वया अनुभूतेन फलेन 'विभाव्यते' अत्र
 अनुमीयते—'तव सुचरितं पुण्यं' 'नूनं' निश्चितं 'मम इव प्रतनु' अव्यल्पम् । कुत
 एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' यस्मात् 'अरुणैः चारुतैः' 'नखैः' मनोरमा 'तस्याः'
 शकुन्तलाया 'अङ्गुलीषु' [प्रथममनामिकायां निवेशितमासोद्राज्ञा । ततो दिनेषु
 गच्छतसु विरहकथया तथा क्रमात् मध्यमां तर्जनीं च नीतम् । इति बहुवचनमङ्गुली-
 प्विति] 'लब्धं' प्राप्तं 'स्थानं' येन तथाविधं सत् च्युतमसि' अष्टमसि । पुण्यमासीत् ते
 चरितं तेन तव पदमधाः । परन्तु स्वल्पं तत् पुण्यं तत्तच्च्युतमसि । अहमपि
 पुण्येन शकुन्तलाया मिलितः, किन्तु क्षीणे पुण्ये त्वमिवाधुना तथा क्षीनः शोच्यः ।
 ["ममेव...मनोरमासु" (रा., वि., म.)—"कृशेन...मनोहरासु" (त., व्या.)] ॥

NOTES

1. (a) निदर्शनम्—निदर्श्यते अनेन इति नि + दृश् + लुट् करणे an instance. (b) अवश्यम्भावी—अवश्यम् is a मातृ अव्यय meaning inevitable, inevitably &c. according to the context. अवश्यम् भवन्तीति अवश्यम् + भू + णिनि कर्त्तरि आवश्यकं that which inevitably happens, i. e., the inevitable. (c) अचिन्तनीय &c.—सम् + आ + गम् + अप् भावे = ससागमः meeting, access. Now बहु See Tika. (d) भवति—is. That which is अवश्यम्भावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम । Or भवति = Happens. That which is अचिन्तनीयसमागम, and अवश्यम्भावी too, does happen (भवति), i. e., if a thing is अवश्यम्भावी, it surely happens notwithstanding that it is अचिन्तनीयसमागम ।

2. तव सुचरितम् &c.—Here Raghava quotes from the सामुद्र—
 "नातिक्लृप्ता नातिदीर्घा न स्थूला न कृशा अपि । अवक्राः सरला रक्तगङ्गा रक्ततन्वा
 अपि ॥ कोमलाः सितविन्दा व्या भङ्गुरा दीप्तिमन्मखाः । तादृगङ्गुली यस्या सा
 भवेद्राजवत्तमा ॥"

सानुमती—जइ अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे [यदि अन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शौचनीयं भवेत्] ।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or to be pitied).

विद्रुषकः—भो इअं णाममुद्दा केन उद्देसेन तत्तहोदिए हत्थव्भासं पाविदा [भोः ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन यत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता] ।

VIDUSHAKA—well, with what object was this signet-ring placed within the reach of that noble lady ?

सानुमती—मम वि कौतूहलेन आआरिदो एसो [ममापि कौतूहलेन आकारित एषः] ।

SANUMATI—This person too has been urged by my curiosity.

सानुमतौति । यथा शकुन्तला रमणीषु रूपेण, तथा दुष्यन्तोऽपि पुरुषेषु । तन्मन्यं दुष्यन्तस्य अङ्गुलीयकमधुनापिसुचरितफलं भुञ्जानम् न शोच्यम् एव इति भावः ।

विद्रुषकः इति । मुद्यते अनया इति 'मुद्रा' [अङ् करणे] । 'नाम्नो मुद्रा' उत्कीर्णनामाक्षरमङ्गुरीयकं केन उद्देशेन किमुद्दिश्य [कर्मणि घञ्] 'तत्रभवत्याः हस्तस्य अभ्यासं समीपम् ["अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके" इति विश्व] 'प्रापिता' नीता । केन प्रयोजनेन तस्यै एतदङ्गुरीयकं दत्तम् इत्यर्थः ।

सानुमतौति । 'एषः' विद्रुषकोऽपि 'मम कौतूहलेन आकारितः प्रेरितः । अहमपि अङ्गुलीयकदानस्य कारणं ज्ञातुमिच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) नाममुद्रा—मुद्राते अनया इति मुद्र + अङ् करणे = मुद्रा seal. (b) उद्देशेन—इतौ तृतीया ।

2. (a) ममापि—अपि goes with एषः । (b) आकारितः—आ + कारि means "to urge" प्रेरणे । Comp. "आकारय भोजनाय", "आकारय वरदानाय" &c.

राजा—श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प-
माह कियच्चिरेणार्य्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

KING—Listen. This with tears darling asked me as I was about to start for my capital—‘after what length of time will my husband send me news’ ?

विदूषकः—तदो तदो [ततस्ततः] ।

VIDUŠHAKA—Then, what then ?

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गलौ निवेशयता मया प्रत्य-
भिहिता—एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तवसमीपमुपेक्ष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

KING—Then as this signet ring was being placed by me on her finger she was answered thus—Darling do you count the letters of my name here day by day one at a time. By the time you reach the end the person that will lead you to the entrance of my inner apartments will appear near you—And through delusion that was not done by this cruel-hearted self of mine.

राजेति । ‘स्वनगराय’ स्वनगरं इक्षिणापुरम् [पाचिकी चतुर्थी पक्षे द्वितीया] ।
“प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प” सजललोकनम् ‘आह’ उवाच [आह इतुवाचारे अव्ययम्]
किमाह ?—कियत् किं परिमाणं चिरं ‘कियच्चिरं’ तेन [अपवर्गे तृतीया] ‘आर्य्यपुत्रः
प्रतिपत्तिं’ प्रवृत्तिं वार्त्तामित्यर्थः [“प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च” इति मीदिनी] ‘दास्यति
प्रेषयिष्यति’ इति आह ।

राजेति । ‘पश्चात्’ तदुक्तेः परम् ‘इमां’ मुद्रां तस्या अङ्गुली निवेशयता स्थापयता
‘मया’ सा प्रत्यभिहिता प्रवृत्ता । अव्ययः—हे प्रिये, अत्र दिवसे दिवसे एकैकं मदीयं
नामाक्षरं गणय । यावत् अन्तं गच्छसि तावत् मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपम्
उपेक्ष्यतीति । व्याख्या—हे ‘प्रिये’ शकुन्तले ‘अत्र’ अस्मिन् अङ्गुली रोये ‘दिवसे दिवसे

प्रतिदिनम् [वीप्सायां द्विवचनम्] “एकम् एकम् ‘एकैकम्’ एकमेव न द्वे त्रीणि वा [स्वाथे अवधार्यमाणे द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः] ‘नाम्नः अक्षरं गणय’ । ‘यावत्’ यत्कालम् ‘अन्तम्’ अक्षराणामवसानं ‘गच्छमि [यावता योगे लट्] ‘तावत्’ तत्कालं ‘मम अवरोधगृहस्य’ अन्तःपुरभवनस्य ‘प्रवेशं’ द्वारं ‘नेता’ प्रापकोजनः [ताच्छील्ये टन् । ‘न लोक—’ इति षष्ठीनिषेधः] ‘तव समीपम्’ अन्तिकम् ‘उपैष्यति’ अभि-
गमिष्यति ‘इति’ एतत् मगभिहिता इति पूर्वेण सम्बन्धः । भट्टित्येव वार्त्ता लप्स्यसे इति भावः । [‘गच्छसि (त- वि-, न्या-, म-)—‘गच्छति’ (रा-) ॥ ‘गृहप्रवेशन्’ (रा-, वि-, म-)—‘निदेशवत्’ (त-, न्या-)] ॥ ‘तच्च’ नेतृप्रेरणं ‘दारुणात्मना’ क्रूरहृदयेन ‘मया मोहात् न अनुष्ठितम्’ न कृतम् !

NOTES

1. (a) एकैकम्—The sense is एकमेव प्रतिदिनम् । Hence there is वीप्सा in दिवस but not in एक । The rule “नित्यवीप्सयौः” applies to दिवस but not to एक । We refer to the Varttika “स्वाथे अव-
धार्यमाणे एकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम्”—repetition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised. The sense of वीप्सा in both दिवस and एक is not very happy. (b) गच्छसि—“यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (P. 3. 3. 4) इति लट् in a future sense. Against this Prof. Gajendra-
gadkar remarks that यावत् is not a निपात denoting certainty. It need not necessarily denote certainty ; it is enough if it is a निपात—(Vide Kasika under 3. 3. 4) । It is a निपात implying अवधि । “यावत्तावच्च साकल्येवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः । The attempt to explain the लट् by “वर्त्तमानसामीप्ये—” is futile. वर्त्तमानसामीप्य is out of place in “यावत् खनति तावत् ताम्रमयी भूमिः”—Panchatantra. “यावत् निरीक्षते तावत् हंसः”—Hitopadesa &c. Bhattoji's remark “निपातवेतौ निश्चयं द्योतयतः” is with reference to examples given in सिः कौः, and perhaps because in such cases यावत् and पुरा ultimately denote sure completion (निश्चय) of action ; and not that these to give लट् should invariably and primarily denote निश्चय । (c) अवरोध etc—अवरुध्यन्ते अस्मिन् इति अव+रुध+घञ् अधिकरणे अवरोधः harem. प्रविशत्यनेन इति प्र+विश+घञ् करणे =प्रवेशः entrance. अव-
रोधस्य गृहम् । तस्य प्रवेशः । तम् । Obj. of नेता । See Tika for gram.

सानुमती—रमणीयो क्व, अवही विहिणा विसंवादिदो
[रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः] ।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash.

विदूषकः—कहं धीवलकप्पिअस्म लोहिअमच्छस्स उदलव-
भन्तले आसि [कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे
आसीत्] ।

VIDUSHAKA.—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man ?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानाया सख्यास्ते हस्ताद्रङ्गास्रोतसि
परिभ्रष्टम् ।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha.

विदूषकः—जुज्जइ [युज्यते] ।

VIDUSHAKA—Quite possible.

सानुमती—अदो एव तवसुसिणीए सउण्डलाए अधस्म-
भीरुणो इमस्म राएसिणो परिणए संदेह आसि । अहवा
ईदिसो अणुराओ अहिण्णाणं अवेक्खदि कहं बिअ एदं । अतएव
तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजषेः परिणये
सन्देह आसीत् । अथवा ईदृशः अनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते
कथमिवैतत्] ।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sin-
fearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala. Or
how is this that such an affection awaits a token ?

सानुमतीति । 'रमणीयः' प्रतिदिनम् इष्टजननामकीर्तने व्यापृतत्वात् मनोरमः 'खलु अवधिः' विरहस्य अवधिः सीमा 'विधिना' दैवेन 'विसंवादितः' विसंवादी विहितः । नामाचराणाम् अन्तः नेतृश्चागमनम्, इत्य' विसंवादः—अथ पुनः अन्तः प्राप्तः नेता तु नागतः इति विसंवादः ।

विदूषक इति । 'धीवरेण कल्पितस्य' खण्डशः कृतस्य इति विद्यासागरपादाः ।

सानुमतीति । 'अतएव' अङ्गुलीयकप्रणाशादेव । 'अधर्मात्' पापात् 'भीरोः' परस्त्रीस्पर्शं शङ्किनः 'राजर्षेः', तस्याः परिणये सन्देह आसीत् । नैतदलं सन्देहाय इति मत्वा अतुष्यन्ती आह—'अथवा' पक्षान्तरे ईदृशः' सार्वभौमः 'अनुरागः' अभिज्ञानं' परिचायकमङ्गुरीयादिकम् 'अपेक्षते' काङ्क्षति 'एतत् कथमिव' कीदृशम् ? उत्कटोऽनुरागः असत्यभिज्ञाने नश्यति इति न बुध्यते मया ।

NOTES

I. (a) विसंवादितः—वि + सम् + वद + णिच् + क्त कर्मणि caused do disagree. Or वि + सम् + वद + घञ भावे = विसंवादः disagreement. विसंवादेन योजितः इति विसंवाद + णिच् + क्त कर्मणि by the Varttika 'प्रातिपदिका-धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' । अनुक्त कर्त्ता is विधिना । cp. नृशंसेन विसंवादितः—Swapna. (b) अवधिः—अव + धा + कि भावे । A limit सीमा i. e., the limit pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

KING—I will surely rebuke this ring. ५

विदूषकः (आत्मगतम्)—गृहीतो मेण पन्था उन्मत्तआणं
[गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्] ।

VIDU-HAKA (To himself)—The course of the mad is now adopted by him.

राजा—

कथं नु त वन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं बिहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्ष्येन्मथैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers ? Or it is possible the inanimate cannot recognise merit ; why even by myself was my darling slighted ?

राजिति । 'इदयङ्गुलीयकमुपालस्ये' भर्तृसथिष्ये 'तावत्' । अङ्गुरीयकमेव अनर्थवोजम् । यद्य तत् नाभं शिष्यत् शकुन्तलामि नानशिष्यत्, तदिदं तिरस्कारमहति । इत्युन्मादलक्षणम् ।

विदूषक इति । 'अनेन उन्मत्तानां पत्न्या गृहीतः' उन्मत्तपदबौमारुढोऽयम् । अतः परं मूर्च्छां ततोमरणं भविता ।

राजिति । अन्वयः—वन्धुरकोमलाङ्गुलिं तं करं विहाय कथं नु अभसि निमग्नः मसि । अथवा अचेतनं गुणं नाम न लक्षयेत् । मया एव कस्मात् प्रिया अवधीरिता । व्याख्या—'वन्धुरा' उन्मत्तानता पर्वसु नताः तन्मध्ये उदरे उन्नता इत्यर्थः 'कोमला' अकर्कशाश्च 'अङ्गुलीयो' यस्मिन् अतएव सुलक्षणं 'तम्' अनुभूतस्पर्शं 'करं विहाय त्यक्त्वा 'कथं नु वृच्छामि भोः केन निमित्तेन 'अभसि' जले निमग्नमसि आत्मानं मज्जयसि स्म [लोकोक्तिरियम् । सर्वथा विरक्तो हि आत्मनि अनादरो जले मज्जति] । अकारणमयुक्तमाचरितं ते । अथवा पक्षान्तरे 'अचेतनं चेतनाहीनं' वस्तु गुणम् उत्कर्षं 'नाम' सम्भावनायाम् न लक्षयेत् 'द्रष्टुं' न शक्यतात् [शकिल्विङ्] । इत्यचेतनस्य विवेकविमूढता न ते दोषः । सर्वथा वृथा मे त्वयि तिरस्कारः । 'मया एव चेतनेन 'कस्मात्' किं कारं 'प्रिया' दयिता 'अवधीरिता' अवज्ञाय प्रत्याख्याता [अवधीर इति अवज्ञायां चुरादिषु] । चेतने यदसम्भवं तद्धि मया आचरितम् ["वन्धुरकोमल" (रा., पि., स.,)—"कोमलवन्धुर" (त., न्या.,) ॥ 'लक्षयेत्' (रा., वि., म.)—"वौचते" (त., न्या.,)] ।

NOTES

1. उन्मत्तानाम्—Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. "चचूरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्वात् तदनु विषयग्रामतश्चेतसोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्वं ततोन्मादो मूर्च्छा तदनु

मरणं स्युर्दशाः प्रकमेण ॥ The king has reached the stage of उन्माद । Vidushaka has been watching the development with apperhension and says this with a shudder as he knows what will follow next.

I. (a) वन्धुर &c.—वन्धुर is उन्नतानत । A well developed finger is on the in-side slightly bulged between the joints ; the joints are slightly depressed. कोमल—soft—because not bony. When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring. वन्धुराः कोमलाः अङ्गलयो यस्मिन् । विपदबहुव्रीहिः । Yet it is slipped, and dropped into water. How is that ? (कथं नु)—This is the purely physical side of the question. Again वन्धुर is सुन्दर beautiful. “वन्धुरं सुन्दरे रम्ये” इति विश्वः । Refers to the shape, कोमल soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) *निमग्नम्—निमज्जन though weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उपमा that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all on a sudden unaccountably (कथं नु) disgusted with life. Hence the अलङ्कार is समासोक्ति based to a certain extent upon श्लेष । (c) अवधीरिता—Slighted. [d] प्रिया—The ring, which is अचेतन, slighted the कर only, I, a चेतन, slighted even the possessor of the कर who was at the same time प्रिया to me. How then उपात्तपक्षे अङ्गुलीयकम् ? It is myself that is महदुपात्तभ्रमावम् ।

विदूषकः (आत्मगतम्)—कहं बुभुक्षुष्या खादिद्वोऽस्मि
[कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—How so ! I am to be eaten up by hunger !

राजा—अकारणपरित्यक्ते, अनुशयतमहृदयस्तावदनुकम्प्यता-
मयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

KING—O. Wantonly-discarded-one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं चित्रगदा भट्टिणी [इयं चित्रगता भट्टिनी] ।

(चित्रफलकं दशयति) ।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) CHATUNIKA—Here is mistress in the drawing.

(Points to the picture-board)

विदूषक । 'बुभुक्षया' चूषा 'खादितोऽस्मि' । अतिपीडितोऽहं चूषा । मन्ये सैव मां खादिष्यति ।

राजेति । 'अकारणे' कारणाभावे 'परित्यक्ता' या ततसंबुद्धिः हे 'अकारणपरित्यक्ते' [एतेन कोपकारणम्] 'अनुशयेन' अनुतापेन तप्तं हृदयं यस्य तादृशः [एतेन अमा-योम्यता] 'अयं जनः' अहमित्यर्थः 'पुनर्दर्शनेन' [करणे वृत्तौ] 'अनुकम्पातां करुणया योज्यताम् । परित्यागात् सापराधोऽयं त्वयि । अधुना तु तापेन दग्धं मां करुणाहं मन्यसे चेत् दर्शनं देहि, तेन यदि जीवेयम् इति भावः ।

प्रविश्येति ! 'चित्रस्य' शकुन्तलाप्रतिक्तेः फलकं पट्टं 'हस्ते' यस्याः सा 'अपठ्याः' जवनिकायाः 'क्षेपेण' अपसारणेन—यद्वा 'पठ्याः' जवनिकायाः 'क्षेपम्' अपसारणम् अकृत्वा—'प्रविश्य' ।

चतुरिकेति । भट्टिन्याः पुनर्दर्शनं वाञ्छति भवान् । 'इयं चित्रगता' आलिखिता भट्टिणी [अनभिषिक्ता राजदारा भट्टिनीति कथ्यन्ते] आस्ते । अत्रैव तस्याः पुनः उप-दर्शनं भवतु ते । इति अङ्गुल्या 'चित्रफलकं' तवस्थां शकुन्तलामूर्त्तिमित्यर्थः 'दर्शयति' निर्दिशति ।

1. बुभुक्षया &c.—The king is mad [c. f., गृहीतोऽनेन &c. above]. I cannot leave him. *I cannot therefore get anything to eat.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Hunger wants something to eat and, nothing else being available, it will eat me.

2. अकारण &c.—Addressed to the absent Sakuntala.

3. [a] अपटौक्षेपेण &c.—See also act IV Ante. [b] इयं चित्रगता &c.—The king prays for meeting. He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called पताकास्थान ।

विदूषकः (विलोक्य)—साधु वयस्स, मधुरावत्थाणदस-
णिज्जो भावाणुप्पवेसो । स्वलदि विअ मे दिट्ठी णिम्नोण्णदप्प-
देसेसु । किं बहुणा, सत्ताणप्पवेससङ्काए आलवणकाद्धलं मे
जणअदि [साधु वयस्य, मधुरावस्थानदशनीयो भावानुप्रवेशः ।
स्खलति इव मे दृष्टिनिम्नोन्नतप्रदेशेषु । किं बहुना, सत्त्वानु-
प्रवेशशङ्कया आलपनकौतूहलं मे जनयति] ।

VIDUSHAKA—(Seeing)—Excellect, my friend ! The accession of emotion is visible [Or charming] through exquisite delineation [Or—beautiful postur]. My sight as if stumbles in the high and low places. Not to say much it creates my eagerness for conversation with the impression of infusion of life.

विदूषक इति । 'भावो' मानसो भावः, भयादिकृता चेतोविकृतिः । तस्य यः
'अनुप्रवेशः' पात्रे आविर्भावः सः अत्र चित्ते 'मधुरेण' मनोरमेण 'अवस्थानेन' विन्यासेन,
कुशलालिखनेन इति यावत् 'दर्शनीयः' सुस्पष्टमालिख्यः । दृष्टैव ज्ञायते एका भीता
अपरे कौतुकवत्यौ इति । यद्वा—'भावानुप्रवेशः' भयादीनामाविर्भावः 'मधुरेण' अव-
स्थानेन स्थित्या 'दर्शनीयो' मनोहरो जातः । आसाम अङ्गानां विन्यासविशेषेण अति-
सुन्दरं भयादीनां चित्रमालिखितं भवता । न केवलं मानसमासां निपुणमालिखितम्
अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निम्नेषु नौचेषु 'उन्नतेषु उच्चेषु च प्रदेशेषु' शरीरांशेषु
मे दृष्टिः स्खलित इव अङ्गादङ्गं चलिता दृष्टिः उच्चेषु प्रतिहता निम्नेषु च अधःपति-
तेन भवति । 'बहुना' उक्तेन 'किं' मन्त्रेपती ब्रवीमि चित्रमेतत् 'सत्त्वस्य' प्राणानां यः

‘अनुप्रवेशः’ आविर्भावः तस्य ‘शङ्कया’ सजीवमेतच्चित्रमिति मे मतिमुत्पाद्य इत्यर्थः
‘आलपनस्य’ सम्भाषणस्य कौतुहलम् आकाङ्क्षा ‘जनयति’ [“निम्नोन्नत” (रा-
वि-, म-)—“निम्नत” (त-, न्या-) ॥ “किं बहुना” इत्यादिमूलम् (रा- त-, न्या)
—अन्येषामेतन्नास्ति] ॥

NOTES

1. (a) मधुरा &c.—अव + स्था + लुट् भावे = अवस्थानम् fixing, i. e. delineation. Or अवस्थायते अनेन इति अव + स्था + लुट् करणे = अवस्थानम् posture. Raghava makes it आकृति । मधुरमवस्थानम् exquisite delineation (लुट् भावे) or beautiful posture (लुट् करणे) । Raghava takes it=fine features. दर्शनीयः is द्रष्टुं शक्यः visible (लुट् भावे) or मनोहरः charming (लुट् करणे) । (b) भावानु &c.—भवत्यनेन इति भू + घञ् करणे, or भवतीति भू + ण कर्त्तरि = भावः emotion. तस्य अनुप्रवेशः, i. e., अनिप्रविष्टो भावः the emotion that has gained accession. भावानयने द्रव्यानयनम् । * The sense is— (i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible (लुट्—भावे) । Or— (ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming (लुट्—करणे). Or—(ii) The accession of emotion has become doubly charming owing to their (i. e., of the ladies). fine features (लुट् करणे—Raghava) “सुन्दराकारतया भावाविर्भावो रम्यतर इत्यर्थः”—Raghava. I do not think much of Raghava’s meaning. It puts the artist’s skill to the back-ground. (d) सत्त्वानु &c.—सत्त्व is प्राण life. शङ्का is surmise, impression. हेतौद्वितीया ।

सानुमती—अम्मो एषा राएसिणो शिउणदा । जाणे सही
अगदो मे वट्टदि त्ति [अम्मो एषा राजर्षिर्निपुणता । जाने सखी
अप्रतो मे वर्त्तते इति] ।

SANUMATI—Ha ! Such is the royal sage’s skill Methi-
mks my friend is standing before me.

* Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

राजा—

यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—Whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing.

सानुमती—सरिसं एदं पञ्चादावगरुणो सिणंहस्स अणव-
लेवसस [सदृशमेतत् पञ्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च ।

SANUNATI—This befits love, so deep through remorse and his absence of boasting.

सानुमतीनि । “अस्मो इत्याश्चर्ये” अव्ययम् । ‘एषा’ ईदृशी ‘निपुणता’ महती निपुणता इति भावः ।

राजिति । अन्वयः—चित्रे यत् यत् साधु न स्यात् तत् तत् अन्यथा क्रियते । तथापि रेखया तस्या लावण्यं किञ्चित् अन्वितम् । व्याख्या—चित्रे मत्कृते आलेख्ये ‘यत् यत् यदेवाङ्गमवस्थानं वा ‘साधु’ सम्यक्, प्रकृत्यानुयायि इत्यर्थः ‘न स्यात्’ चित्रितं न भवेत् [सम्भावनायां लिङ्] ‘तत् तत् तदेव, तत्सर्वमित्यर्थः, ‘अन्यथा’ अन्यप्रकारेण विशोष्य इति यावत् ‘क्रियते’ विन्यस्यते [सर्वधात्वर्थानुवादः करोतिना भवति] । किन्तु अङ्गुलशकुन्तलाया लावण्यं मनसाप्यचिन्तनीयं किं पुनश्चित्ते करणीयम् । तत् ‘तथापि’ कृतेऽपि महति श्रमे रेखया’ आलेख्येन ‘तस्या लावण्यं’ कमनीयता ‘किञ्चित्’ ईषत् न नु बाहुल्येन अन्वितम् । या स्वयं “विधिना चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्व-योगा मनसा वा रूपोच्चयेन कृता” सा कथमशक्तेन मया मानुषेण सम्यगालिख्यते । तत् वृथोक्तं ते “साधु वयस्य” इत्यादि इति भावः [‘रेखया’ (रा-, वि-, म-)—“लेखया” [त-, न्य-] ॥

सानुमतीति । ‘पञ्चात्तापेन’ ‘गुरोः’ प्रवलस्य स्नेहस्य प्रेम्नः ‘अनवलेपस्य च’ गर्वाभावस्य च ‘एतत् एषा राजोक्तिः सदृशं’ योग्यम् पञ्चात्तापेनास्य शकुन्तलायां निरतिशयः स्नेहो जातः । स्नेहाच्च प्रवलमात्मज्ञानम् ततः “सर्वं कान्तमात्मी”

पश्यति” इत्ययं शकुन्तलाया लावण्यम् अचिन्तनीयं मन्यते । किञ्चिदन्वितं न सम्यक् इत्यपि गर्वाभावात् विनयोक्तिमावम् ।

NOTES

1. रेखया—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts of body. “शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने सति । कायस्थितिर्यतो नेत्रहरा रेखा प्रकीर्तिता ॥”—*Sangita-ratnakara* quoted by Raghava. But रेखा and लेखा may be taken as identical by the maxim रस्योरभेदः । And लेखा is the same as आलेख्य portrait. This is the sense Raghava prefers—‘रेखया चित्रार्थे तूलिकापिहितया’ (depicted by the touches of the brush).

2. * सदृशम् &b.—The king says that his drawing does not approach the original. Sanumati explains—The King’s admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty. The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is not more beautiful than she is painted here. Besides, the modesty of the king makes him speak deprecatingly of his own skill. Raghava has अनवलेपस्य निर्दोषस्य स्वाभाविकस्य इत्यर्थः and construes एतत् पाशात्तापगुरोः अनवलेपस्य च चेदस्य सदृशम्—This befits his spontaneous (अनवलेपस्य) affection for her which has now enhanced by remorse.

विदूषकः—भोः दाणिं त्रिणि तत्तहोदीओ दीसन्ति । सव्वाओ अ दसणीआओ । कदमा एतथ तत्तहोदी सउन्दला [भो इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तला] ।

VIDUSHAKA—Well, now three ladies are here. All are worthseeing too. Which here is her ladyship Sakuntala ?

सानुमती—अणभिण्णो कखु, ईदिसस्स रुवस्स मोहदिट्ठी अअं जनो [अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SANUMATI—Without experience of such beauty this Person has his sight baffled.

राजा—त्वं तावत् ततमां तर्कयसि ।

KING—Which of these indeed do you guess ?

विदूषकः (निर्वर्ण्य)—तवकेमि जा एसा सिद्धिलबन्धणु-
ब्वन्तकुसुमेणकेशान्तेण, उव्भिण्णस्सेअविन्दुणा वअणेण, विसेसतो
ओसरिआहिं वाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्म चूअपा-
अवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सउन्दला
इदराओ सहीओ त्ति [तर्कयामि या एषा शिथिलबन्धनो-
द्वान्तकुसुमेन केशान्तेन, उद्भिन्नखेदविन्दुना वदनेन, विशेषतः
अपसृताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य
पार्श्वे ईषत्परिश्रान्ता इव आलिखिता सा शकुन्तला, इतरे
सख्यौ इति] ।

VIDUSHAKA—(*Scrutinising*) I guess that she who, by the side of a mango-tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala the other two are her friends.

विदूषक इति । 'इदानीं वाक्यालङ्कारे ।

सानुमतीति । 'इदृशस्य' एवंविधस्य 'रूपस्य अनभिज्ञः' अज्ञातस्वरूपः 'अयं जनः'
एष विदूषकः 'मोघदृष्टिः' विफलदर्शनप्रयासी जातः । अनुपमं सर्वासामेव कणाश्रम-
कन्यकानां रूपम् । अत्र पुनर्विशेषनिरूपणं निपुणैः रूपाभिज्ञैरेव शक्यम् । विदूषकस्तु
अनभिज्ञः सर्वा अपि समाः पश्यति इत्याशयः ।

विदूषक इति । 'निर्वर्ण्य' निपुणं दृष्ट्वा । 'या एषा अवसेकेन' सेचनेन 'स्निग्धाः'

मसृणाः 'तरुणपल्लवा' नवपत्राणि यस्य तादृशस्य 'चूतपादपस्य' आमृषस्य 'पार्श्वे शिथि' अथ 'वन्धनं' यस्य, अतएव 'उद्धान्तानि चूतानि कुसुमानि' यस्मात् तादृशेन 'केशान्तेन' [इत्यभूतलक्षणे तृतीया], उद्भिन्नाः सञ्जाताः 'स्वेदविन्दवः' अमजलजालानि यस्मिन् तादृशेन 'वदनेन' [इत्यभूतेति तृतीया] 'विशेषतो' बाहुल्येन 'अपसृताभ्याम्' आनताभ्यां 'बाहुभ्याम्' [इत्यभूतेति तृतीया] 'इषत्परिश्रान्ता इव किञ्चिदिव जातश्रमा' [केशवन्ध-शैथिल्यं] 'स्वेदोद्गमः, भुजापसरणम् इति त्रीणि श्रमोपलक्षणानि] 'आलिखिता सा शकुन्तला इतरे सख्यौ इति तर्कयामि, ऊहे । ["शिथिलवन्धन—" (त- न्या-)— "शिथिलकेशवन्धन" (रा- , म-)— "शिथिलकेशवन्ध" (वि-)] ॥

NOTES

1. मोघदृष्टिः—मोघा विवेकमूढा दृष्टियस्य सः । Refers to Vidushaka, because he is unable to distinguish between the three, and deems them all *equally* beautiful. The difference is plain to the expert.

2. शिथिल &c,—Comp. "सखांसावतिमाव—" (1. s). 26.) In the reading शिथिलकेशवन्धन the word केश is redundant.

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम्

स्विन्नाङ्गं लिङ्गनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् ॥ १४ ॥

चतुरिके, अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ वृत्तिं कां

तावदानय ।

KING—You are clever. There is here indication of my emotion. At the edges of the drawing is visible the dark imprint of my perspiring finger, and here my tear that dropped on her cheek is noticeable from the puff (bloatedness ?) of paint. Chaturika, this source of my solace is halfdrawn. Go and fetch me the brush.

राजेति । 'भवान् निपुणः' अभिज्ञः, विशेषवित् इत्यर्थः 'अव' शकुन्तला-

प्रतिकृतौ 'मे भावचिह्नम्' अनुरागलक्षणम् 'अस्ति' । अन्वयः—रेखाप्रान्तेषु मलिनः खिन्नाङ्गुलिविनिवेशो दृश्यते, इदञ्च कपोलपतितम् अश्रु वर्णकोच्छ्वासात् दृश्यम् ॥ व्याख्या—'रेखायाः' तूलिकाङ्गस्य 'प्रान्तेषु पार्श्वदेशेषु' 'मलिनः कलुषः' 'खिन्नायाः' भावोदयात् सखेदायाः 'अङ्गुल्या विनिवेशः' संस्थापनं विन्यासः 'दृश्यते' लक्ष्यते । भावात् स्वेदः, स्वेदान्मलिनोऽङ्गुः । अतएव अङ्गुस्य मालिन्यात् भावोदयानुमानम् । 'इदञ्च कपोले' गण्डे, चित्रस्थायाः शकुन्तलाया गण्डे इत्यर्थः 'पतितम् अश्रु' मदीयं नेत्रजलं 'वर्णकस्य' चित्रोपयोगिकौमुभादिरागस्य 'उच्छ्वासात्' उच्छ्वनतया 'दृश्य' द्रष्टुं शक्यम् । वर्णकोच्छ्वासात् जलसम्पर्कः । जलञ्च मन्त्रेणात् पतितम् । तेनापि भावोदयानुमानम् । [“वर्णक—” (त-, न्या-)—“वर्णिक—” (वि-, म-)—“वर्त्तिक—” (रा-)] ॥

'एतत् इदं 'विनीदः' तप्तहृदयस्य समाश्वासनम्, तस्य 'स्थानम्' उपायभूतम्, एतच्चित्रमित्यर्थः 'अङ्गुलिं लिखितम्' असमाप्तमित्यर्थः । अतो 'गच्छवर्त्तिकां' तूलिकाम् [“पटलेपे पक्षिभेदे तूलिकायाश्च वर्त्तिका” इति राघवतमजयवचनम्] 'आनयतावत्' । तावदित्यवधारणे [यथा “कुरुष्व तावत् करभोरु” इत्यादि रघौ] ।

NOTES

1. भावचिह्नम्—These are two—(i) खिन्ना गुलीविनिवेशः (भावोदयात् स्वेदः) । e. f. 'सस्वेदरोमाश्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियम्पर्शसुखेन वत्सा' । (ii) अश्रु (भावादेव अश्रु) ।

2. वर्णकोच्छ्वासात्—वर्णकोच्छ्वासात् requires वर्णिका in the feminine. Raghava reads वर्त्तिकोच्छ्वासात् and explains “वर्त्तिका चित्रपटे स्लेपविशेषः” । हेतौ प्रमी ।

चतुरिका—अञ्ज माद्वव, अवलम्ब चित्तफलत्रं जाव आअच्छामि । [आर्य्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि] ।

CHATURIKA—Noble Madhavya, hold the picture board till I return.

राजा—अहमेवैतदवलम्बे ।

(यथोक्तं करोति । निष्क्रान्ता चेटी) ।

KING—I hold it myself.

(Dose as said ; exit the maid servant)

राजा—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥ १५ ॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitous of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water.

अतुरकेति । 'यावदागच्छामि' [यावद्योगे भविष्यति लट्] तावत् 'अवलम्बस्व' धारय । यावदवधौ ["यावत्तावदिवावधौ" हैमः] ।

राजेति । अन्वयः—हे सखे, पूर्वं साक्षात् उपगताम् इमां प्रियाम् अपहाय चित्रार्पितां बहु मन्यमानः निकामजलां स्रोतोवहां पथि अतीत्य मृगतृष्णिकायां प्रणयवान् जातः । व्याख्या—हे 'सखे पूर्वं' प्रथमं 'साक्षात्' स्वयम् 'उपगतां' समीपं प्राप्ताम् 'इमां प्रियां वल्लभाम्' 'अपहाय' उपेक्षया अतिक्रम्य, पश्चात् चित्रे अर्पिताम् अलिख्य लिखितां 'बहु मन्यमानः' तस्यां अदधत् 'अहं निकामजलां' भूरिसलिलां 'स्रोतोवहां' नदीं पथि वत्सनि 'अतीत्य' अतिक्रम्य, मार्गवशादेव अनायासेन प्राप्तानुपेत्य 'मृगाणां' पशूनां या 'तृष्णा' लोभः सा अस्ति यस्यां तस्यां 'मृगतृष्णिकायां मरीचिकायाम्' [षष्ठीसमासः । अर्श-आद्यच् । स्वार्थे कन् ॥ "मृगतृष्णा मरीचिका" इत्यमरः] प्रणयवान् साकाङ्क्षो 'जातः' । वत्सं न्येवं प्राप्तां स्वादूदकां नदीं त्यक्त्वा मरीचिकानुसरणं यथा हासकरं, स्वयमागतां शकुन्तलां विहाय बाल्पनिके तच्चित्रे समादरोऽपि तथैव इति भावः । ["राजा" (वि)—"राजा (निश्चय)" (त-, न्या-)—"राजा-अहं हि" (रा-, म-) ॥ "अहमिमां" (त-, वि, व्या-)—"पुनरिमां" (रा-) 'सुहुरिमां' (त-,)] ॥

1. (a) बहु मन्यमानः—बहु is not compounded. (1.) अहमिमाम्—Raghava reads पुनरिमाम् । पुनर् signifies भेद (difference). भेद is possible when something having been predicated a second predication is made to modify it. Thus साचादुपगता अपहौना, चित्रार्पिता पुनर्वहमता । The first predication is here absent. ल्यप् does not complete predication. In fact ल्यप् here serves the purpose of पुनर् । Compare स्वयम् अक्षि चाकुलीकृत्य अश्रुकारणं पृच्छसि weich is fully equivalent to अक्षि चाकुलीकृतवानसि अश्रुकारणं पुनः पृच्छसि । Raghava's reading is therefore defective.

2. (a) स्रोतोवहाम्—वहतीति वह + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वहा bearer. स्रोतसां वहा, ताम् । Or स्रोतसा वहतीति स्रोतस् + वह + अच् कर्त्तरि । A river flows by its currents, so this derivation rather seems logical. (b) निकामजलाम्—निवृतः कामः अस्मात् अनेन वा निकासम् plenty. निकामं जलं यस्यां ताम् । (c) प्रणयवान्—प्रणीयते अनेन इति प्र + नो + अच् करणे = प्रणयः solicitation. सः अस्ति अस्य इति प्रणय + मतुप् । This is a Vedic usage. In भाषा the form is प्रणयो because प्रणय is of the सुखादि class and hence takes इनि exclusively in the sense of मतुप् by the rule “सुखादिभ्यश्च ।” Both प्रणयिन् and प्रणयवत् however occur in the writings of Kalidasa. c. t. “सा हि प्रणयवत्यासीत्—Raghu-
‘प्रणयिनीव नखचतमण्डनम्’—ibid. (d) भृग—&c.—भृगाणां तृणा भृगतृणा । सा अस्ति अस्मिन् इति भृगतृणा + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् भृगतृणा । सा एव इति भृगतृणा + क स्त्रियाम् = भृगतृणाका or भृगतृणिक, because भृगतृणा is not भाषितपुंस्क and in such cases, इकार is optional by the rule ‘अभाषितपुंस्काश्च’ । (e) Remark—The अलङ्कार is निदर्शना (see under इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः Act I)

विदूषकः (आत्मगतम्)—एसो अत्तभवं णदिं अदिक्कमिअ मिअतिहिआए सकन्तो [एष अत्रभवान् नदीमतिक्रम्य मृष-
तृष्णिकया संक्रान्तः] । (प्रकाशम्) भो अवरं किं एत्थ
लिहिदत्वं [भोः अपरं किमत्र लेखितव्यम्] ।

VIDUSHAKA (Within himself)—His Highness has indeed

met with a mirage after having crossed the river. (*Aloud*)
well, what else has to be painted here ?

सानुमती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरुवो तं तं आलि-
हितुकाभो भवे [यो यः प्रदेशः सख्याः मे अभिरूपस्तं तमाले-
खितुकामो भवेत्] ।

SANTMATI—Possibly he has the desire to paint all
those places that are favourites of my friend.

विदूषक इति । सत्यमेव उक्तमवभवता । 'एषः अवभवान् नदीं' शकुन्तलारूपाम्
'अतिक्रम्य मृगतण्डिकाया' चित्ररूपया 'क्रान्तः सङ्गतः । एतत् तु राज्ञा श्रुतं चेत्
तस्य तापो वर्द्धेत इत्यात्मगतमुक्तम् । ["लेखितव्यम्" (वि) "लिखितव्यम्" (रा-
म-) "आलिक्रितव्यम्" (त-, न्या)] ॥

सानुमतीति । 'यो यः प्रदेशः स्थानं मे 'सख्या' शकुन्तलायाः 'अभिरूपः रम्यः
["अभिरूपो बुधे रम्ये"] इति विश्वमेदिन्यो] तं तम् 'आलेखितुं' चित्रयितुं 'कामः
अभिखाषी यस्य तथाविधः ["कर्त्तरि कृतः" इत्युत्सर्गात् समानाधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।
'अव्ययकृतो भावे' इति पक्षे तु व्यधिकरणपदः । 'तुङ्गामसनसोरपि' इति मकार-
लोपः] 'भवेत्' [सम्भावनायां लिङ्]

NOTES

1. लेखितव्यम्—Raghava reads लिखितव्यम् । There seems to
be no reason why लिख should not take गुण with तव्य । we can
not say लिख is of the कुटादि class for, then लेखन becomes inad-
missible. But आलेखन is used by पाणिनि himself in the rule 'अपा-
स्तुषाच्छकुनिष्वालेखने । Bhattoji says "विलेखितुम्" under the rule इश्वरे
तौमुन्कसुनौ" । I think लिखितव्यम् is not defensible.

2. आलेखितुं &c.—आ + लिख + तुमुन् कर्त्तरि = आलेखितुम् ; आलेखितुं
कामोऽस्य । The म of आलेखितुम् disappears by the करिका—लुप्त्येदवश्यमः
कृत्ये तुङ्गामसनसोरपि । समो वा ततद्वितयोर्मासस्य पचियुक्तवजोः ॥" The भाष्यकार
has अव्ययकृतो भावे, i. e., a कृत affix producing an अव्यय is attached

in the भाववाच्य । तुमुम् is thus in the भाववाच्य । Hence आलेखितुम् means आलेखनम् painting. आलेखितुं कामो यस्य means आलेखने कामो यस्य and the बहुव्रीहि is व्यधिकरणपद । Here again Raghava reads आलिखितुकामः which is not good. See लेखितव्यम् above.

राजा—श्रूयताम्,

कार्य्या सैकतलनीहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गेकृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १६ ॥

KING—Listen. The stream Malini has to be shown with pairs of swans resting on its sandy banks on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also, I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजेति । अन्वयः—सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी कार्य्या । तामभितः निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावना पादाः (कार्य्याः) । शाखालम्बितवल्कलस्य तरोः अधः कृष्णमृगस्य शृङ्गे वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् निर्मातुमिच्छामि । व्याख्या—‘सैकते’ पुलिने ‘लीनं’ सुखामीनं ‘हंसमिथुनं’ मरालयुगलं यस्याः तादृशी ‘स्रोतोवहा’ नदी ‘मालिनी कार्य्या’ लेखितव्या । ‘तां मालिनीम्’ ‘अभितः’ पार्श्वतः [अभितोयोगे-द्वितीया] ‘निषण्णाः उपविष्टा’ ‘हरिणा’ येषु तथाविधा ‘गौर्याः’ शिवायाः’ गुरोः’ पितुः [जगन्मातुः पिता इति पावनास्तत्पादाः] ‘पावनाः पवित्राः’ ‘पादाः प्रत्यन्तपर्वताः कार्य्या इति लिङ्गवचनविपरिणामः । ‘शाखासु लम्बितानि’ अवसक्तानि ‘वल्कलानि’ यस्य तादृशस्य कस्यचित् तरोः वृक्षस्य अधः तले [असिप्रत्ययः । अतसर्थत्वात् षष्ठौ] कृष्णमृगस्य’ कृष्णसारस्य शृङ्गे आत्मनो ‘वामनयनं’ वामाक्षि कण्डूयमानां’ निकषन्तीं मृगीम् निर्मातुं कर्तुम् ‘इच्छामि’ [निषण्णहरिणाः—(रा., वि., म.,)—“निषण्णचमरा” (त., न्या.)] ॥

NOTES

1. (a). सैकत &c.—सिकताः सन्त्यस्मिन् इति सिकता + अण् सत्वथे=सैक-
तम् । सिकताः is usually in the feminine plural. “ आपः सुमनसो वर्षा
अप्सरस् सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुल्ये स्युरेकत्वे पुत्तरवयम् ” । (b) स्त्रीतो
बद्धा—See above. (c). निषण्ण &c.—नि + सद + क्त कर्त्तरि = नि + सन् + न
by the rule “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” । This gives निषन् न by
the rule ‘सदिरप्रतेः’ । Next we get निषण्ण by the rule “रषाभ्यां नो णः
समानषदे” । Lastly निषण्ण by the sandhi-rule “ष्टु ना ष्टुः” i. e. तवर्गे
becomes टवर्गे when joined to टवर्गे । हरिणाः here are other than कृष्ण-
सृग (b) * *Remark*—the king’s object is so to paint the back-
grounds as to at once declare the place as hermitage. लौन
and निषण्ण are significant. They suggest that the swans and
antelopes were at ease in presence of the girls. *They are*
not so when people from town are near. The hills are corrobo-
rative. The bark-garment and black antelopes are decisive.

विदूषकः (आत्मगतम्) - जह अहं देवखाभि, पूरिदव्वं
णेण चित्तफलञ्च लम्बकुञ्चाणं तावसाणं कदम्बेहिं [यथा अहं
पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकुर्चानां तापसानां
कदम्बैः] ॥

VIDUSHAKA (*Aside*)—As I see, the picture-board is going
to be filled up by him with multitudes of long-bearded ascetics.

राजा—वयस्य अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र
विस्मृतमस्माभिः ।

KING—Yet another thing, my friend. Sakuntala’s favou-
[Or—intended] decoration is here forgotten by me.

विदूषकः—किं विअ [किमिव] ?

VIDUSHAKA—What can it be?

सानुमती—वणवासस्य सोऽमारस्य अ जं सरिसं भविस्मदि
[वनवासस्य सौकुमार्यस्य च यत् सदृशं भविष्यति] ।

SANUMATI—What will be appropriate to forest-residence and tenderness.

विदूषक इति । ‘यथा अहं पश्यामि’ मया एवमनुभीयते [“यथाशब्दस्तु निद्दिष्ट-
स्तुल्ययोगानुमानयोः” इति विश्वः । अत्र अनुमाने]—‘अनेन राज्ञा ‘लम्बकूर्चानां
दीर्घश्मश्रूणाम् [“कूर्चमस्त्री भुवोर्ध्वे श्मश्रुकैतवयोरपि” इति त्रिकाण्डशेषः] ‘ताप-
सानां कदम्बैः समूहैः [इति करणे ३या] “चित्तफलकं पूरयितव्यम्” । अयमेतैश्चि-
त्तफलकं पूरयिष्यति इत्यहं मन्ये ।

राजेति । हे ‘वयस्य अन्यच्च’ अपरमपि लेखितव्यमस्ति । ‘शकुन्तलायाः अभिप्रेतं’
प्रियं मया उद्दिष्टं वा प्रसाधनम्’ अलङ्करणम् ‘अत्र अस्मिन् चित्ते ‘अस्माभिः विस्मृतं’
विस्मरणात् अकृतम् अधुना तु कर्तव्यम् ।

विदूषक इति । ‘किमिव’ तत् अभिप्रेतं प्रसाधनं विस्मृतं भवता [“इव इति
‘इषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु’ इति वङ्गमानः । अत्र वाक्यालङ्कारे] ।

सानुमतीति । ‘यत् वस्तु शकुन्तलाया यो वने वासः स्थितिः तस्य, यच्च तस्याः
यत् ‘सौकुमार्यं’ मादवम् (भावे ष्यञ्) तस्य ‘च सदृशं’ योग्यं भवेत्’ तदेव विस्मृतम्
अभिप्रेतं प्रसाधनम् अद्य कर्तुमना अयम् । वनवासिभिः सुलभम् अतिकोमलञ्च तत्
इत्यर्थः । विदूषककृतपञ्चस्य उत्तरमेतत् ।

NOTES

Remark—After सौकुमार्यस्य Raghava reads अविनयस्य । I do not see the propriety.

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १७ ॥

KING—Friend, neither is the Sirisha flower shown with

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is between the breasts the garland of lotus-shoots delicate like the autumnal moon-shine.

विदूषकः—भो किंणु तत्तहोदी रक्तकुवलयसोहिणा अग-
हत्येण मुहं अवारिअ चइदचइदा विअ टिदा [भोः किं नु तत्रभवती
रक्तकुवलयशोभिना अप्रहस्तेन मुखमावार्य्य चकितचकिता
इव स्थिता] । (सावधानं निरूप्य) आः एसो दासीए पुत्तो
कुसुमरसपाडचरो तत्तहोदीए वअणकमलं अहिलङ्घदि महुअरो
[आः एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाठचरस्तत्रभवत्या वदनकमल-
मभिलङ्घते मधुकरः] ।

VIDUSHAKA—Well why has her ladyship stood as if very much frightened having caused her face to be covered by her hand which looks like a red-lotus ? (*Looking closely*). Oh ! this son of a slave, a bee the stealer of the honey of flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face,

राजेति—अन्वयः—हे सखे कर्णोपितवन्धनम् आगच्छविलम्बिकेशरं शिरीषं न कृतं, स्नानान्तरे शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं न रचितं वा । व्याख्या—हे 'सखे शकुन्तलायाः 'कर्णे' [जातावेकवचनम्] 'अपितं निवेशितं 'वन्धनं' वृत्तं यस्य तत् अतएव 'आगच्छं गच्छपर्यन्तं 'विलम्बिनो' लम्बमानाः 'केशराः' किञ्चल्काः यस्य तत् शिरीषं' शिरीषकुसुमम् (जातावेकवचनं) 'न कृतं न विहितम् । चित्रे अभूषितः कर्णो गच्छश्च अद्य शिरीषेण भूषयिष्येते, तच्च तस्याः प्रियम् । 'स्नानयोः अन्तरे' अवकाशे 'शरच्चन्द्रस्य मरीचिः ज्योत्स्ना इव 'कोमलं' स्निग्धं शुभ्रं मृणालसूत्रं' विसमालिका 'न रचितं वा' नास्तिखितमपि [वा इति कर्णभूषणस्तनालङ्करणक्रिययोः समुच्चयः] ।

विदूषक इति । 'भोः इति सम्बोधने । किं प्रश्ने । नु वितर्के । सवितर्कः प्रश्नः । ब्रूहि इच्छासि किमर्थं 'तत्रभवती' शकुन्तला 'रक्तकुवलयमिव' रक्तोत्पलमिव 'शोभते' यः तेन [रक्तकुवलयं लक्षण्या तत्सदृशे वर्त्तते । साधुकारिणि णिनिः] 'अप्रहस्तेन' हस्ता-

येणमणिवन्धात अङ्गुलाग्रपर्यन्तं यो वाहोरंशः तेन [“हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनो-
 र्भेदाभेदाभ्याम्” इति वामनः । अव अभेदविवक्षायां कर्तृधारयः । प्रयोज्ये कर्त्तरि
 तृतीया] ‘सुखम् आवाय्य’ आच्छाद्य [णौ लाप्] ‘चकितात् भीतादपि ‘चकिता’ भीता
 अतिभीता इत्यर्थः, ‘इव स्थिता’ [अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् द्विवचनम् अतिशयमात्रस्य
 वाचकम्] । [“रक्तकुवलयशोभिना” (त, न्या-)—“रक्तकुवलयपल्लवशोभिना”
 (रा-, वि., म-)] ॥ “सावधानं” निपुणं निरूप्य दृष्ट्वा । आः क्रोधे । ‘दास्याः
 पुत्रः दुर्विनीतः [आक्रोशे षष्ठ्याः अलुक्] कुसुमरसस्य’ मधुनः ‘पाठञ्चरः’ चौरः मधु-
 करः’ भ्रमरः ‘तवभवत्याः वदनं कमलमिव’ [उपमितसमासः : कमलधर्मेण भ्रमरा-
 कर्षणम्] ‘अभिलङ्घते’ अभिलक्ष्य धावति [लघिर्गत्यर्थः आत्मनेपदं] । [“अभिलङ्घते
 (वि)—“अभिलङ्घति” (रा- म-)—“अभिलषति” (त., न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) आगण्ड &c.—आ is here *exclusine* (मर्यादायाम्) । आ
 गण्डात् आगण्डम् । अव्ययी—। आगण्डं साधु विलम्बन्ते इति इति आगण्ड + वि +
 लम्ब + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि=आगण्डविलम्बिनः । तादृशाः केशरा यस्य तत् ।
 (b). वा—Here वा implies समुच्चय । “वा स्वाङ्घ्रिकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये”
 इति विश्वः ।

2. (a). रक्त etc.—The reading रक्तकुवलयपल्लवशोभिना is rejected
 because then पल्लव is not *red*. (b) आवाय्य—अग्रहस्वः सुखम् आवर्णोति
 (अणिचि) = इयम् अग्रहस्तेन सुखम् आवारयति (णिचि) । (c). चकितचकिता—
 Here the rule “प्रकारे गुणवचनस्य” does not apply because प्रकार
 means सादृश्य and the सादृश्य is expressed already by इव । Hence
 we explain चकि ‘भीतम्’ । सामान्ये नपुंसकम् । चकितात् चकिता अकितचकिता
 frightened of the frightened, i. e. greatly frightened. सहस्रमुपेति
 समासः । Bharavi’s “भीतभीत इव शीतसयूखः” is similar.

3. (a) दास्याः पुत्रः—A compound. षष्ठी is retained *optionally*
 with पुत्रः as उत्तरपद when abuse is implied. See “पष्ठ्या आक्रोशे”
 (Pan, 6 3 21), “पुत्रेऽन्यतरस्याम्” (6 3 22). (b). **Remark*—here

the Vidushaka is misled by the painting ! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

KING—Pray, let this impudent fellow be stopped.

विदूषकः—भवं एव अबिणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे
पहविस्मदि [भवानेव अविनीतानां शासिता अस्यवारणे प्रभ-
विष्यति] ।

VIDUSHAKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined, will succeed in checking him,

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र
परिपतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिवति ॥ १८ ॥

KING—Right. Heigh ! Ho ! The favourite-guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here ? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower, She does not indeed drink honey without thee.

राजेति । 'ननु' अनुनये । 'धृष्टः' मधुकरः त्वया 'वार्यतां' प्रतिषिध्यताम् ।

विदूषक इति । विकलाङ्गेन ब्राह्मणेन मया कथमेषः शिष्यते 'अविनीतानां' दुर्बलानां 'शासिता' विनेता 'भवानेव अस्य वारणे प्रभविष्यति' शक्नो भविष्यति नान्यः कोऽपि तादृशः ।

राजेति । 'एतत् युज्यते' युक्तमेव । अहमेव एनं वारयिष्ये । 'अयि' इति कोमलामन्त्रणे । 'भोः कुसुमसमेताया लताया प्रिय अतिथे भमर 'अव' अस्मिन् शकुन्तलासुखे 'किं' कथं वृथा 'परिपतनस्य' उडडीय परिधमणस्य 'खेद' अमम् 'अनु-भवसि' । दृष्टुं वत्तां, भीतेयं न त्वमस्याः प्रियः । या तु त्वया तुष्यति तामेव कुसुम-

लतामनुसर, चिचलिखितां कुसुमस्थां धमरीं निदिश्याह—। अन्वयः—अनुरक्ता एषा मधकरी तृषिता कुसुमनिषणा सत्यपि भवन्तं प्रतिपालयति, त्वया विना न खलु मध पिवति । व्याख्या—‘अनुरक्ता’ भवति प्रेमवती ‘एषा’ इयं पुरीगता ‘मधकरी’ भवत्पत्नी ‘तृषिता’ पिपासिता अतएव ‘कुसुमे निषणा’ उपविष्टा ‘सत्यपि’ [तदानीं प्रतीक्षादुष्करा इत्यपेक्षः] भवन्तं प्रतिपालयति’ त्वामपेक्षते । कारणमाह—त्वया विना त्वां विहाय ‘न खलु’ न नूनं मध पिवति । अस्याः स्नेहस्तुया मानयितव्यः, तत् तवैव गच्छ ; तेन रक्ता भार्या च तुष्यति, कुसुमिता लता प्रियेणातिथिना भवता प्रीयते इत्याशयः ।

NOTES

1. अविनीतानाम् &c.—Compare and see कः पौरवे वंसुमतीं शासिति शासितरि दुर्विनीतानाम्—Act I ४. This is a simple truth uttered in all sincerity. Vidushaka's delusion continues in the next two pages also (see प्रहस्य आत्मगतम् &c., below) Raghava takes it as a taunt. विदूषकस्तु चित्रगतस्य वारयितुमशक्यत्वात् सोल्लण्डमाह—*Raghava*.

2. (a) कुसुम etc.—कुसुमसमेता लता कुसुमलता । शाकपाथिवादि । प्रियः अतिथिः प्रियातिथिः esteemed guest कुसुमलतायाः प्रियातिथिः । तत् सम्बद्धी । (b) परिपतन etc.—पत् means ‘to go’. परि means, सर्वतः । परिपतन is “hovering about.” Raghava has परिपतनरूपः खेदः ।

3. (a) कुसुम etc.—Sitting on the flower because *thirsty*. Raghava says thirsty because कुसुमनिषणा । तृषितत्वं कुसुमोपरि उपवेशनादेव । He explains कुसुमनिषणा इति तव अयद्वसाध्यं स्थानम् इति भावः । You have a footing there secured to you without effort on your part. (b) सती—कुसुमनिषणा सती अपि is the construction. Raghava takes सती as पतिव्रता । (c) Remark—Here the female bee is only *painted*. Hence she was not sipping honey but merely sitting still. The king considers the whole scene as a reality. Hence he is under the influence of मोह । Thus the अलङ्कार according to Dandin is मोहोपना because the *sitting still* resembles *waiting* (see *Kavyadarsa*, II. 2. 5). If however, we suppose that delusion of the king extends only so far as to

the motive of the female bee, then the sitting still though only like waiting, is *deliberately* taken by the king as the waiting itself. The figure is then समासोक्ति (See under वातेरित-पल्लवाङ्गुलीभिः &c.—& ct. I).

सानुमती—अञ्ज, अभिजादं खलु एसो वारिदो [आर्य्य अभिजातं खल्वेष वारितः] ।

SANUMATI—Noble Sir, he is very well and nobly stopped !

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [प्रतिषिद्धापि वामा एषा जातिः] ।

VIDUSHAKA—This is a class that remains perverse though prohibited.

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि सम्प्रति —

अक्लिष्टवालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ १६ ॥

KING—Ho ! You do not attend to my injunction ! Then be it known now—O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in “love’s banquets” I will have thee placed in bondage inside a lotus.

सानुमतौति । हे ‘आर्य्य, एष’ भ्रमरः अभिजातं खलु न्याय्यं यथा तथैव [“न्याय्ये कुलीनबुधयोरभिजातपदं विदुः” इति शाश्वतः] “वारितः” प्रतिषिद्धः । आर्य्यो भवान् आर्य्येण यथा वाच्यः तथैवेन वारयति, न तु अनार्य्य इव कठोरं दण्डयति । इति वारणप्रकारं प्रति कटाक्षः । [cp “अभिजातं खलुमन्त्रितम्” in swapna].

विदूषकः इति । ‘एषा जातिः’ तिर्यग्जातिः सुतराम् अनार्य्या ‘प्रतिषिद्धापि’

वारितापि 'वामा' प्रतिकूला । नेयं वारणं गणयति ['वामः प्रतिकूलेऽपि प्रोक्तः' इति इलाबुधः] ।

राजिति । 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखाभिसुखमेव धावन् 'मे शासने' निदेशे 'न तिष्ठसि' न वर्त्तसे । तेन आज्ञालङ्घनेनापि दण्डनोयोऽसि 'तर्हि सम्प्रति श्रूयताम्' — । अन्वयः—हे भ्रमर, आकृष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं मया रतोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया विम्बाधरं स्पृशसि चेत् त्वां कमलोदरवन्धनस्य कारयामि [व्याख्या—हे 'भ्रमर' कामुक इति च 'आकृष्टः' अमृदितः अशुष्क इति वा यो 'बालः' नूतनः 'तरुपल्लवः' वृक्षपत्रं तदिव 'लोभनीयं' चित्ताकर्षकं 'मया रतोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया विम्बाकारम्' अधरम् [शाकपार्थिवादिः] स्पृशसि चेत् यदि दशसि तदा 'त्वाम्' अपराधिनं 'कमलस्य' कस्यचित् पद्मस्य 'उदररूपं' यत् 'वन्धन' 'कारागृहं तव' तिष्ठति यस्मादृशं 'कारयामि' । राजाहं त्वां परदारधर्षणापराधेन निरुद्धाभि घनेन तमसा, घोरमवातसञ्चारं पद्मोदरञ्च ते कारा भविष्यति इति भावः ।

NOTES

1. विम्बाधरम्—Avoid अधरः विम्बमिव । That would give अधरविम्बम् ।

विदूषकः—एवम् तिवखणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि [एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति] । (प्रहस्य आत्मगतम्) एसो दाव उन्मत्तो । अहं वि एदस्स सङ्गेन ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो [एष तावत् उन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदृशवर्णं इव संवृत्तः] । (प्रकाशम्)—भो चित्तं खु एदं [भोः चित्रं खल्वेतत्] ।

VIDUSHAKA—Would he not be afraid of such strict disciplinarian ! (*Laughing—Within himself*) He is indeed mad. I too, through his companionship, have become as if of similar complexion. (*Aloud*)—Ho (friend), it is only a picture.

विदूषकः इति । 'एवं' तीक्ष्णः कठोरः 'दण्डो' यस्य तस्य उग्रशासनस्य [शेष-विवक्षया षष्ठी] 'किं न भेष्यति' । 'प्रहस्य' उपहासं कृत्वा 'आत्मगतमाह' । हासस्तु राज्ञा श्रुत एव । 'एष' 'उन्मत्तस्तावत्' उन्मत्त इव [तावदधारणे] । अहमपि

एतस्य' उन्मत्तस्य 'सङ्गीण' संसर्गात् 'ईदृशो वर्णो' रूप' यस्य तथाविधः ["वणः
स्याद्रूपमेदयोः" इति शाश्वतः] 'संवृत्तो' जात 'इव' । "संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति"
इति मन्ये अहमपि उन्मत्तसङ्गादुन्मत्तो जात इत्यर्थः ।

NOTES

1. ‡ एवं तौक्ष्ण &c.—This is a taunt uttered under the impression that the King has lost the power of discrimination because he is temporarily insane. Just then Vidushaka realises that the subject under discussion is but a picture. But simple-minded as he is, ye does not see that his own momentary spell was due to the king's supreme skill as a painter. On the contrary he believes that the king's malady is catching him and he also was about to lose reason through keeping company with an insane person. The thought of an insane taunting an insane brings on the laugh (प्रहस्य) । The प्र intensifies the हस । The laugh is of course aloud ; only the speech following is आत्मगत ।

राजा—कथं चित्रम् ।

KING—How so ! A picture ?

सानुमती—अहं वि दाणिं अवगदत्था, किं उण जहालि-
हिदाणुभावो एसो [अहमपि 'इदानीमवगतार्था' किं पुनर्यथा-
लिखितानुभवी एषः] ।

SANUMATI—I too have now realised the fact ; what to say of this person who feels as he painted it !

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २० ॥

(वाष्पं विहरति)

KING—Why is this mischief done, friend ? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again turned into a picture by you recalling my memory. (*Sheds tears*).

सानुमतीति । ‘अहमपि इदानीम्’ अस्मिन्नेव चणे ‘अवगतः’ ज्ञातः ‘अर्थः’ वस्तु चित्रत्वमित्यर्थः, यथा तादृशो सञ्जाता ‘किं पुनर्यथालिखितं लिखितानुरूपम् ‘अनुभवति’ ध्यायति यस्तादृशः [णिनिः] ‘एष’ राजा । मयापि ज्ञातं सखीमेव पुरः पश्यामीति, शकुन्तलामय हृदय एष राजा चित्रस्थामिमां स्वयमुपस्थितां मंस्यते इति न चित्रम् । [‘यथालिखिततानुभावी’ (रा-, वि-, म-)—“यथालिखितानुसारी” (त-, न्या-)] ॥

राजिति । हे ‘वयस्य किं’ किमर्थम् ‘इदं पुरोभागिनो’ दुष्कर्मनिरतस्य [“दोषैक-
दृक्पुरोभागो” इत्यमरः] कार्यम् अकार्यमित्यर्थः [ष्यञ्प्रत्ययः] ‘अनुष्ठितम्’ आच-
रितम् । कुतो दुष्कर्म इति चेत् शृणु—अन्वयः—स्मृतिकारिणा त्वया तन्मयेन हृदयेन
साक्षादिव दर्शनसुखमनुभवतो मे कान्ता पुनरपि चित्रवौकता । व्याख्या—‘स्मृतिं’ स्मरणं
प्रकृतस्मरणं करोति कारयति वा यस्तथाविधेन ‘त्वया तन्मयेन’ शकुन्तलामयेन ‘हृदयेन’
चेतसा [करणे ३या] ‘साक्षादिव’ प्रत्यक्षमिव [“साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः” इत्यमरः]
‘दर्शनस्य’ प्रत्यक्षदृष्टेः ‘सुखम् अनुभवतः’ उपलभमानस्य ‘मे कान्ता शकुन्तला पुनरपि’
भूयोऽपि ‘चित्रवौकता’ चित्ररूपेण परिणमिता । पूर्वं मया चित्रवौकता अद्य तन्मयत्वात्
पुनः प्राप्ता । सा भूयोऽपि त्वया चित्रवौकता । ‘वाच्य’ नेत्रजलं विहरति मुञ्चति ।
प्राक् नष्टा पुनः प्राप्ता भूयोऽपि नष्टा इति रोदनकारणम् ।

NOTES

1. यथालिखित &c.—लिखितस्य अनतिक्रमः यथालिखितम् agreement with what is painted. अव्ययो—। तत् अस्त्रास्मिन् इति यथालिखित + अच् मत्वर्थे = यथालिखितम् that which agrees with &c.—Now see Tika.

2. पुरोभाग्यम्—भावे ष्यञ् । See Tika. Bhasa in Swapna uses पुरोभागिता (with तल्) ।

3. स्मृतिकारिणा—स्मृति is स्मरण recollection. तां करोति जनयति इति स्मृति + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = स्मृतिकारी one who promotes recollection. तेन । Or we may derive from कृ + णिच् । Qual. त्वया

सानुमती—पुव्वावरविरोही अपुव्वो एसो विरहमग्गो [पूर्वा-
परविरोधी अपूर्व एष विरहमार्गः ।]

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २१ ॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture ? Through wakefulness is barred her vision in sleep, and tears, do not suffer me to see her drawn in a picture too.

सानुमती । ‘एष विरहस्य’ इष्टवियोगशोकस्य मार्गः पन्थाः रीतिरित्यर्थः ‘पूर्वस्य’ प्रथमावस्थायाः ‘अपरस्य, अन्यस्य, उत्तरावस्थायाश्च यो ‘विरोधः’ परस्परप्रतिषेधः तद्वान् अतएव ‘अपूर्वः’ अदृष्टपूर्वः नूतन इत्यर्थः । चित्रस्य प्रथमं चित्रत्वेन ज्ञानं ततः सत्यत्वेन पुनश्च चित्रत्वेन इति पूर्वापरविरोधः इति राघवः । [“अविश्रान्तं दुःखम्” (वि)— “अविश्रामं दुःखम्” (त-, न्या)—“अविश्रान्तदुःखम्” (रा-, म-)] ।

राजेति । अन्वयः—प्रजागरात् तस्याः स्वप्ने समागमः खिलीभूतः । वाष्पस्तु चित्रगतामपि एनां द्रष्टुं न ददाति । व्याख्या—‘प्रजागरात्’ रात्रिजागरणात् तस्याः शकुन्तलायाः [कर्त्तरि कृद्योगा षष्ठी] ‘स्वप्ने निद्रायां समागमः’ मत्समीपागमनं “खिलीभूतः” निरुद्धः [“खिलमप्रहते क्लौवम्” इति मेदिनी । “अप्रहृतं एव उपचारात् निरुद्ध” इति] प्रनष्टा सा जायता मया नैव दृश्यते । स्वप्ने पश्येयं यदि निद्रां लभेय. नच लभे । ततः तस्याः चित्र दर्शनं विना न मे शरणमन्यत् । तत्र ‘वाष्पस्तु’ तां तां पूर्वावस्थां स्मरतो मे दुःखात् जातं नेत्रजलं पुनः ‘चित्रगतामपि’ आलेख्य-लिखिताश्च [आपः समुच्चये] द्रष्टुं न ददाति [भिन्नेऽपि कर्त्तरि कविवचन्या तुमुन्] इत्यर्थे विविधेऽपि विनोदनोपाये विहते कथय कथस्य कथमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि । अधुना तु मया आत्मविस्मृतिवशात् चतुर्थोऽपि तस्या दर्शनोपायो लब्धोऽभूत् । त्वं पुनस्तत्र पौरोभाग्यमाचरन् मे स्मृतिं कृतवानसि [स्वप्ने समा—” (रा-, वि- म-)— “स्वप्नसमा—” (त-, न्या-) ॥

NOTES.

1. अपूर्वः—पूर्व is पूर्वदृष्ट by transference of epithets. न पूर्वः । नञ्त्— । विरहमार्ग is अपूर्व for it is पूर्वापरावरोधो (see Tika).

2. अविश्रान्तम्—वि + श्रम + क्तकर्त्तरि = विश्रान्तम् । न विश्रान्तम् । नञ्-नत् ।—The emphasis is on the *ceaselessness* of the torture. Hence अविश्रान्त should not be compounded. Besides the presence of एवम् is also a bar to समास । We have therefore rejected the reading अविश्रान्तदुःखम् ।

3. (a). प्रजागरात्—See प्रजागरकृशः. in Act III. For a similar sense compare 'कथमुपलभे' निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम्—*Vikramorvasi* (b). स्वप्ने—The compounded स्वप्नसमागमः is avoided because स्वप्न is emphasised. (c) **Remark*—The verse explains *how* the दुःख is अविश्रान्त । The दुःख is—I cannot see her. When awake, she is not seen *bodily* because lost to me. She cannot be seen on the canvas too for I am weeping (*e. f.* वाष्पं बिहरति, above). The only chance of seeing her is in a dream. But I cannot sleep (प्रजागर), so that chance too is lost. Just now through my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and was enjoying her cordany. My दुःख ceased, but you have wickedly aroused me and brought me back to ceaseless (अविश्रान्त) misery (दुःख) । How (कथम) can I bear it (अनुभवामि) ।

सानुमती—सब्रह्मा पमज्जिदं तुए पञ्चादेसदुक्थं सउन्दलाए [सर्वथा प्रमृष्टं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः] ।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thoroughly wiped off by you.

(प्रविश्य) चतुरिका—जटु भट्टा । वट्टिआकरण्डअं गेणहिअ इदोमुहं पत्थिअम्हि । जयतु भर्त्ता । वार्त्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा इतोमुखं प्रस्थितास्मि—] ।

CHATURIKA (*Enterning*)—Prosper. O Sire prosper. I was proceeding this way having taken up the casket of brushes—

राजा—किं च ?

KING—What then ?

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्दरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एब्ब अज्जउत्तस्म उवणइस्मं त्ति सबलकारं गहीदो [स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्या अहमेवार्य्य-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सबलात्कारं गृहीतः] ।

CHATURIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying “I will myself carry it to my husband.”

सानुमतीति । ‘प्रत्यादेशात्’ निराकरणात् यत् तस्या ‘दुःखं’ तत् ‘त्वया सर्वथा सर्वप्रकारेण ‘प्रमृष्टं’ चालितम् । एतत् श्रुत्वा अणु अपि दुःखं तस्या न स्यात् ।

चतुरिकेति । ‘वर्त्तिकायाः तूलिकायाः ‘करण्डकं भाजनं ‘गृहीत्वा इतोमुखं’ भवदभिमुखं प्रस्थितास्मि गन्तुमारध्वास्मि [आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः] ।

राजेति । प्रस्थितासि ‘किं च’ जातं ततः कथय ।

चतुरिकेति । ‘अन्तरा’ मध्ये, वत्सनि इत्यर्थः, ‘तरलिकया तदाख्याया’ परिचारिकया या ‘द्वितीया’ तथाविधया ‘देव्या वसुमत्या’ परिचारिकासहायया तथा इत्यर्थः—‘अहमेव आर्य्यपुत्रस्य उपनेष्यामि’ समीपे प्रापयिष्यामि ‘इति’ एतदुक्त्वा—‘बलात्कारेण’ ‘हठ-कारितया’ ‘मह [बलादिति हठार्थे]ऽच्ययम्’ ‘स वर्त्तिकाकरण्डकः ‘मे हस्तात् गृहीतः’ ।

NOTES

1. (a). वर्त्तिका &c.—वर्त्तते इति वृत् + खल् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वर्त्तिका paint, or वर्त्तिका a duck, See Tika (b) इतोमुखन्—इतः अस्यां दिशि मुखं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । Qualifies प्रस्थानक्रिया ।

2. (a). तरलिका &c.—तरलिका द्वितीया यया or यस्याः supposing द्वितीया to mean सहाय । बहु— । Or, again तत्—(See Tika). (b) आर्य्यपुत्रस्य—शेषे षष्ठो । Related to उप uncompounded ; or उपनेष्यामि ।

विदूषकः—दिदृश्या तुमं मुक्ता (दिष्ट्या त्वं मुक्ता) ।

VIDUSHAKA—Luckily you are let off !

चतुरिका—जाव देवीए विड़वल्लगं उत्तरीअं तरलिया मोचेदि दाव मए णिव्वाहिदो अत्ता [यावत् देव्या विटपलग्नमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा] ।

CHATURIKA—While Taraiika was disengaging the queen's mantle which was caught in a twig my person was carried off by me.

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवान् इमां प्रतिकृतिं रक्षतु ।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention (on my part) Do thou save this picture.

यावदिति । 'विटपे' वृक्षशाखायां 'लग्न' संसक्तं 'देव्याः उत्तरीयं' पूर्वाकायांशुकं 'यावत् यत्काल' 'तरलिका मोचयति' [यावद्योगे भविष्यति लट्] 'तावत् तत्कालम्, उभयस्तयोरन्यासक्ततया तस्मिन्' बावसरे 'मया आत्मा स्वदेहः ['आत्मा देहमनोब्रह्म-स्वभावधृतिबुद्धिषु' इति विश्वः] निर्वाहितः दूरे नीतः । तेनैवाहं सुक्ता न हि स्वेच्छया तयोः ।

राजिति । 'देवो उपस्थिता' आगतप्राया । सा 'च बहुमानेन' इदं हि न मदीयेन आदरेण 'गर्विता' जातगर्वा, जातबहुमानगर्वा इत्यर्थः । अहमेवार्थपुत्रस्य बहुमता इत्यभिमानवती देवी यदि प्रयत्नलिखितां मे शकुन्तलाभूर्तिं 'पश्येत् नूनम् ईर्ष्या एनां नाशयेत् । तत् 'भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु' एतां गृहीत्वा अपयातु इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) ‡यावत् &c.—This is in reply to Vidushaka. I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b). उत्तरीयम्—उत्तरस्मिन् देहे भवम् इति उत्तर + कृ—A loose garment worn on the upper part of the body. A wrapper. (c). निर्वाहितः—निर + वह् (to lead) + णिच् + क्त कर्मणि । Let off. For a similar use compare 'यदातु निर्वाहयतिस्मि मे प्रियम्'—*Buddhacharita*.

विदूषकः—अत्ताणंति भणाहि [आत्मानमिति भण] ।

(चित्रफलकमादायोत्थाय च) जइ भवं अन्तेउरकूटवागुरादो मुचीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सहावेहि [यदि भवानन्तःपुरकूटवागुराता मुच्यते ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दाययतु] । (द्रुतपदं निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—Say "Save thyself" ! [Taking the picture board and getting up.] If thou art released from the noose of perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace) named Meghapratichhanda (Exit in quick steps).

सानुमती—अणसंकन्तहिअओ वि पढमसंभावणं अवेक्खदि सिढिलसोहदो दाणिं एसा [अन्यसंकन्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भावनामपेक्षते शिथिलसौहृद इदानीमेषः] ।

SANUMATI—This person with his affection less ardent, respects his first love though his heart is transferred to another.

विदूषक इति । किं मन्यसे प्रतिकृतिमात्रं नाशयेत्, मामपि हन्यात् यदि पश्येत् । तत् 'भण आत्मानं' रचतु भवान् 'इति' । 'अन्तःपुरस्य' लक्षणया तवस्थायादेव्या या 'कूटवागुरा' मायारूपं जालम् ["मायानिखलयन्त्रेषु" प्रस्तुत्य "सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् इति, 'वागुरा मृगवन्धनौ' इति चामरः] तस्मात् 'यदि मुच्यते' मुक्तो भवति [कर्म-कर्त्तरि लट्] 'ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे' तदाख्ये 'प्रासादे शब्दाययतु' शब्दं कारयतु तव भवदाह्वानं श्रुत्वा अहं शब्दं करिष्यामि ["शब्ददैर—" इति क्यङ् करणे । ततो रिच् । अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा] । 'द्रुतानि सत्तराणि 'पदानि यस्मिन् तत् यथा तथा निष्क्रान्ता' [कूटवागुरा—" (त- न्या-)—कालकूट" (रा- वि- म-) ॥ शब्दायय" (वि)—शब्दापय" (रा-)—शब्दय" (म-) शब्दायिष्यते" (त- न्या-)] ॥

सानुमतीति । इदानीं शिथिलं मन्दं सौहृदं यस्य तथाविधः [सौहृदमिति अणि हृदभावः इत्यादि व्याख्यातं प्राक्] एषः राजा अस्यां शकुन्तलायां संक्रान्तम् आसक्तं

‘हृदयं’ यस्य तादृशोऽपि ‘प्रथमा प्राक्कृता या सम्भावना’ सतक्रिया पूर्वप्रदर्शिता या वसुभत्यां प्रीतिः इत्यर्थः तां ‘अपत्तते मानयति । सर्वेश्वरोऽपि सन् यदयं देव्या वसुमत्याः शकुन्तलाप्रतिकृतिं निगूहति तव कारणं प्रथमप्रदर्शितप्रणयगौरवं न तु वसुमतीरेम ।

NOTES

1. आत्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् प्रतिकृतिं रचतु’ you should say भवान् आत्मान् रचतु” । चतुरिका has escaped somehow but she will not let me off so easily. We two have been helping you in this matter, but my offence is greater in her eyes.

2. कूटवागुरा—This seems to suit मुच्यते better than कालकूट ।
 (b) शब्दाययतु—शब्द’ कुर्वन्तं प्रेरयतु इति शब्द + क्यङ् + णिच् + लोट् तु = शब्दाय (नाम धातु) + णिच् + लोट् तु शब्दाययतु । Here शब्दाय is अकर्मक because the कर्म i. e. शब्द is included in the धात्वर्थे (धात्वर्थेनोपसंग्रहात्) । Thus अह शब्दाये (अणिचि) = भवान् मां शब्दाययतु the अणिकर्ता becoming कर्म by the rule “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मककर्मकाणामणिकर्ता स णौ” । The भाष्यकार however directs तृतीया in the अणिकर्ता of शब्दाय । Thus “शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन”—*Bhashya*. 1.4.52. The poet disregards the *Bhashya* in Act. IV. c. f. “हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दायन्ते”) । We may note that there the Beng. Ed. reads शब्दायन्ते and here Vidvasagara’s reading is शब्दायस्व । If these are adopted the grammatical difficulty in Act IV. is overcome. There ऋषयः शब्दायन्ते means the sages are talking. But मां शब्दायस्व raises fresh difficulty, because शब्दाय being अकर्मक it cannot govern माम “शब्दलक्षणस्याव कर्मणः अन्तः-र्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च अकर्मकत्वात्—*Kaityāṭi. Haradatta* and *Bhottoji* are also to the same effect. Nagesa differs. He believes that like पुत्रमाह्वयति we may have पुत्रं शब्दायते (‘वहिर्भूत-पुत्रादि कर्म—*Sabdendushekhara*). On the whole, it seems better to suppose that Kalidasa does not strictly follow the *Bhashya* and has attached णिच् to शब्दाय । Nor is this the only instance of his disregard of Panini’s teaching.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)—प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो (जयतु जयतु देवः) ।

(*Entering with a letter in hand*) THE WARDER—Prosper, let Sire prosper.

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

KING—Vetravati, was not the Queen noticed by you midway ?

प्रतीहारी—अह इं । पत्तहत्थं मं देखिखअ पडिणिउत्ता (अथ किम् । पत्रहस्तां मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता) ।

WARDER—Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back.

राजा—कायज्ञा काय्योपरोधं मे परिहरति ।

KING—Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs.

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विण्णवेदि अत्थजादस्स गणणावहु-लदाए एकक एब्ब पौरकज्जं अबेक्खिदं देवो पत्तारूढं पच्चक्खी-करेदुत्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणनावहु-लतया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम् । तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोतु इति] ।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated. Let Sire see the same put on paper.

राजिति । 'देवी' वसुमती 'त्वया अन्तरा' मध्ये वतमनि इत्यर्थः न खलु दृष्टा न किं दृष्टा [खलु जिज्ञासायाम् । "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयेन खलु" इत्यमरः] ।

कार्यञ्चेति । कार्यं करणीयं जानाति या तथाविधा कार्याकार्यविवेकवती देवी 'मे कार्यस्य' राजकार्यस्य उपरोधं विघ्नं 'परिहरति' त्यजति । राजकार्यस्य विघ्नजननम् अकार्यम् इति मत्वा निवर्तते देवी ।

प्रतीहारीति । 'अर्थजातस्य' तैत्तिरीयकारिकैः प्रेषितस्य वित्तसमूहस्य [अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु] इति "जातं व्यक्त्योचजन्मसु" इति च कोषः] 'गणनायाः' मंख्यानस्य बहुलतया' बाहुल्येन [हेतौ तृतीया] 'एकमेव पौरकार्यम् अवेक्षितम् आलोचितं मया । पत्ने आरुढं पवस्थं 'तत् देवः प्रत्यक्षीकरोतु' खलु-मालोचयतु ।

NOTES

1. अथकिम्&c—The poet here very skilfully keeps Vasu-mati away. Up till now Sanumati has not disclosed the birth of Sarvadamana or that arrangements are being made by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala. Vasumati's presence would have prevented the disclosure altogether, and this purpose of introducing Sanumati would have been defeated.

2. प्रत्यक्षीकरोतु—अच्छोः प्रति इति प्रति + अक्षि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् । Now प्रत्यक्ष + चि + क्त + लीट तु ; no समास for Bhattoji says "अतिङ-न्तश्चायं समासः" (See प्रदक्षिणकुक्ष्य, प्रत्यक्षीकरिष्यामि, &c. Ante.)

राजा—इतः पत्रं दर्शय । (प्रतीहारी उपनयति) ।

KING—Here, show the letter. (The warder takes it up to him).

राजा (अनुवाच्य)—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाही धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी तस्यार्थसञ्चयः इत्येतदमात्थेन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्रवति, बहुधनत्वाद्वहुपत्नीकेन तत्रभवता

भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु
स्यात् ।

KING (*Having read*)—How so ! A merchant named Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor fellow is childless ; the wealth hoarded by him has to go to king. This is what is written by the Minister . Childlessness is misery indeed ! Vetravati, having great wealth, his good self must be one with many wives. Let it be ascertained if among his wives any one be quick with child.

राजेति । 'अनुवाच्य' पठित्वा । 'कथम्' इत्याश्चर्ये । 'समुद्रेण व्यवहरति पण्यते
क्रयविक्रयकर्म कुरुते यस्तथाविधः, 'सार्थान्' वणिकसमूहान् 'वाहयति' प्रापयति देश-
न्तराणि यस्तथाविधः वणिकपतिः 'धनमिवो नाम नावा पोताना व्यसने विपत्तिः, जले-
मज्जनमित्यर्थः ["व्यसनं विपदि भ 'शे' तेत्यमरः] तत्र विपन्नः' मृतः । 'तपस्वी' अनु-
कम्पाः स वणिक् अनपत्यस्य निःसन्तानस्य । तस्य अर्थानां सञ्चयो बाहुला' प्रभूतमर्थ-
जातमिति भावः ; तदा 'अर्थसञ्चयो' वित्तसङ्घः [बहुत्वविवक्षायां च न तु राशीकरणे ।
अप्राप्तिसंघे वा अच्] राजानम् 'अवश्यं गच्छति' यस्तादृशः । 'अनपत्यता' सन्तति-
हीनता 'कष्ट' खलु' क्लेश एव । 'बहुधनत्वात्' आक्यत्वात् 'बहुपत्नीकेन' भार्याबाहुला-
वता [नदीत्वात् कप्] भवितव्यम् । विचार्यतां' अन्विष्य निर्द्धार्यताम् [कर्मणि
लोट्] 'सत्वं' जीवम् आपन्ना, यदा आपन्नं सत्वं मया तादृशो गर्भिणी इत्यर्थः ।

NOTES

1. अर्थसञ्चयः—सम् + चि + अच् भावे = सञ्चयः plenty बाहुल्यम् । It does not mean राशि a heap ; for then the rule "निवास-चिति-शरीरोपसमाधानेषु आदेश कः" will require घञ्, and च will change into क given सङ्घायः । The Vritti thus comments on निचय—"इह कस्मान्न भवति महान् काष्ठनिचयः । बहुलमत्र विवक्षितम् न उपसमाधानम् (heaping—राशीकरण)" । अर्थानां सञ्चयः । This means सञ्चिता अर्थाः । प्रतीहारी—देव, दाणिं एव साकेदअस्स सेट्ठिणोदुहिआ णिव्वुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि [देव, इदानीमेव साकेत-कस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निवृत्तपुंसवणा जाता अस्य श्रूयते] ।

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pumsavana ceremony just performed.

राजा—ननु गर्भः पित्रं रिक्थमर्हति । गच्छ एवममात्यं ब्रूहि ।

KING—Surely, the foetus deserves (inherits) the paternal property. Go say this to the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(प्रस्थिता) ।

WARDER—What Sire commands. (*Proceeds to go*).

राजा—एहि तावत् ।

KING—Do comeback.

प्रतीहारी—इअम्हि [इययस्मि] ।

WARDER—Here I am.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २२ ॥

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny ? With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death, that one, save the sinful, is Dushyanta unto them—Let this be proclaimed.

प्रतीहारीति । ‘अस्य जाया’ पत्नी ‘साकेतः’ अयोध्या यस्य निवासः तस्य [साकेत-शब्दो धूमादिषु पठ्यते । ततः श्लेषिको ब्रू] ‘श्रेष्ठिनः’ वनिजः ‘दुहिता’ इदानीमेव निवृत्त’ सम्पन्नं ‘पुंसवनं’ गर्भाधानात् तृतीये मासि कर्त्तव्यः संस्कारविशेषो यस्याः ‘तादृशो’ इति श्रूयते’ ।

राजेति । ‘ननु’ अवधारणे । ‘गर्भः’ गर्भस्थमपत्यं ‘पित्रं’ पितुरागतं ‘रिक्थं’ धनम् [“रिक्थमृक्थं धनं वसु”] ‘अर्हति’ ।

राजिति । अपरमपि किञ्चित् वक्तुकामः 'एहि तावत्' इति प्रस्थितां प्रह्रीहारीं निवर्त्तयति ।

राजिति । 'सन्ततिः अस्ति इति' 'सन्ततिः नास्ति' इति 'अनेन' वा 'किम् ? विद्यमाने अपत्ये अविद्यमाने च फलं तुल्यम् । कुत इत्याह—अन्वयः—प्रजाः येन येन स्निग्धेन वन्धुना वियुज्यन्ते पापात् ऋते दुष्यन्तस्तासां स स इति घुष्यताम् । व्याख्या—'प्रजा' जनाः येन येन स्निग्धेन स्नेहयुक्तेन वन्धुना' वान्धवेन पित्रादिस्वजनैः 'वियुज्यन्ते वियुक्ता भवन्ति 'पापात् पापनिरतात् 'ऋते' विना, पापिनं स्वजनं वर्जयित्वा इत्यर्थः 'दुष्यन्तः' [स्वनामग्रहणेन "दुष्यन्तो मे वन्धुः" इति महतो गौरववार्त्ता सूचिता] 'तासां प्रजानां 'स स वन्धुः, वन्धुस्थाने स्थितः 'इति एतत् घुष्यतां' विज्ञाप्यताम् । यो यो ऋतः दुष्यन्तस्तस्य तस्य स्थाने आस्ते । तत् ऋते वा स्थिते वा फलं तुल्यमेव । किन्तु यः पापो म्रियते तस्य स्थाने दुष्यन्तो न स्यात्सति ।

NOTES

1. (a) साकेतकस्य—The Parkrita साकेदपस्य should not be rendered as साकेतस्य as has been done by Raghava. साकेतस्य श्रेष्ठो is an awkward phrase the पष्ठो in such cases being unusual. साकेते जातः साकेते भवः or साकेते वसति इति साकेत + बुज् = साकेतक of Saketal. न तस्य । Qualifies श्रेष्ठिनः । (b) श्रेष्ठिनः—अतिशयेन प्रशस्थानि इति प्रशस्थ + इष्टन् = श्रेष्ठानि, श्रेष्ठवस्तूनि इत्यर्थः, तानि यस्य सन्ति इति श्रेष्ठ + इनि मत्वर्थे = श्रेष्ठौ merchant.

2. (a) येन वियुज्यन्ते—This is from युजिर् to join रुधादि । वियुज् is to disjoin. यः प्रजाः वियुनक्ति gives येन प्रजाः वियुज्यन्ते in the कर्म-वाच्य । पापात्—पापम् अस्ति अस्य इति पाप + अच् मत्वर्थे = पापः wicked. ऋते योगे प्रमी । (c) घुष्यताम्—घषिर् विशब्दने चुरादि + लोट् ताम् कर्मणि । विशब्दन is declaration of views, "अनित्योऽस्य णिच्"—Madhava. The भ्वादिगणोप root has a different sense.

प्रतीहारी—एवम् नाम घोसहृद्बुधं [एवं नाम घोषद्वि-
कृत्यम्] । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले पवुद् विभ्र अहि-

एन्दिद देवस्स सासण [काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य
शासनम्]

WARDER—It shall be so praclaimed. (*Going out and coming back*) Sire's command is welcomed like a timely shower.

राजा (दोधमुष्णञ्च निःश्वस्य)—एवं भो सन्ततिच्छेद-
निरवलम्बनां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । ममात्यन्ते
पुरुवंशश्चिय एष वृत्तान्तः ।

KING (*sighing deep and warm*,—Thus O do riches at the death of the original owner, being supportless by the lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too such will be the fate of the fortune of Puru's race.

प्रतीहारोति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रवृष्ट' सुवृष्टिः [भावे क्तः] तत् 'इव' देवस्य
शासनसमिन्नन्दितं पूजितम् ।

राजेति । 'भोः' इति अलक्ष्यामन्त्रणं प्रतीहारोसंबोधनं वा । 'सन्तत्याः' छेदेन
अभावेन निरवलम्बना निराश्रयाः 'सम्पदः' विभवा 'मूलपुरुषस्य' अर्जयितुर्वंशधरस्य
'अवसाने' अन्ते, अभावे, नाशे इत्यर्थः 'एवम्' अनेन विधिना 'परम्' अन्यं जनम्
'उपतिष्ठन्ते' सगच्छन्ते [सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् । उपतिष्ठन्ति इति पाठे
आश्रयन्ति इत्यर्थः] । 'ममापि अन्ते अवसाने, मृते मयि इत्यर्थः पुरुवंशश्चियः पौरव-
लक्षणाः 'एष वृत्तान्तः' एवंप्रकारः, पराश्रयणं भविता इति वार्त्ता । [—निरवलम्बना
(त-, न्या-)—उपतिष्ठन्ति (रा-, वि-, म-) ॥ "श्चिय एष वृत्तान्तः (त-, न्या-)—
—"श्रीरकालइवोप्तवोजा भूरेवंवृत्ता' (रा-, मि-, म-) ॥

NOTES

1. (a) उस्सम्—It is difficult to see how उस्सनिःश्वास has to be acted (b). सन्ततिच्छेद &c.—The reading निरवलम्बानां कुलानाम् makes कुल as निरवलम्ब । But if there is सन्ततिच्छेद where is the कुल ; When कुल itself does exist, the question whether निरवलम्बन or

सावलम्बन does not arise. On the other hand निरवलम्बनाः qualifying सस्यदः is perfectly intelligible. There being no सन्तति the wealth amassed has no one to go to—becomes निरवलम्बन । (c). उप-
तिष्ठन्ते—‘उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमैवीकरणपथिषु’ इति सङ्गतिकरणे आत्मानेपदम् ।
(d). Remark—The reading श्रीरकाल &c. gives no good sense,

प्रतीहारी—परिहृदं अमङ्गलं [प्रतिहतममङ्गलम्] ।

WARDER—Let the evil be averted !

राजा—धिङ्मामुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् ।

KING—Fie on me that disregarded the luck, that came to hand.

सानुमती—असंस्रं सही एव हिअए करिअ णिन्दिदो
णेन अप्पा [असशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन
आत्मा] ।

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him having that very friend of mine in his mind.

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोप्तवीजा ॥ २३ ॥

KING—Though my own self was caused to germinate in her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of my family, was foolishly abandoned by me like a tract of land with seed sown in time and about to become fit for a great harvest.

प्रतीहारोति । ‘अमङ्गल’ भवदन्तरूप-पौरवश्रियः पराश्रयणश्च ‘प्रतिहतं’ निराकृतं भवतु ।

राजेति । ‘उपस्थितं’ स्थयंप्राप्तं यत् ‘श्रेयः’ मङ्गलं सापत्यदाररूपम्, तत् ‘अवमन्यते’ यस्तथाविधम् [सधुकारिणि णिनिः] ‘मां धिक्’ ।

राजेति । अन्वयः—काले उत्पत्तौ महेते फलाय कल्पिष्यमाणा वसुन्धरा इव कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्नी आत्मनि संरोपितेऽपि मया त्यक्ता नाम । व्याख्या—‘काले’ यथा-समये ‘उत्पत्तौ’ (वप + क्तः) आहित ‘वौजं’ यस्यां तादृशो [पत्नीपक्षेऽपि योन्यम्] अतएव ‘महेते’ प्रभूताय ‘फलाय’ शस्याय [पत्नीपक्षे पुत्रफलाय] ‘कल्पिष्यमाणा’ प्रभविष्यन्तो [कृपियोगे सम्पद्यमाने चतुर्थी] ‘वसुन्धरा रत्नधात्री धारित्री’ ‘इव कुलस्य’ पुरुषवंशस्य ‘प्रतिष्ठा आलम्बनस्वरूपा [वसुन्धरायामपि योज्यमेतत् । “हे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्र-रशना चोर्वी सखी च युवयोरयम् ॥” इति प्रागुक्तः] ‘धर्मार्था’ प्रजाप्रयोजना ‘पत्नी’ (शाकपादिवादिः) । (यद्वा—तादर्थ्यं इतत्) शकुन्तला ‘आत्मनि’ स्वरूपे संरोपितेऽपि मत्प्रेरणया संरुद्धेऽपि [‘आत्मा वैपुत्रनामासि’ इत्यात्मनः पुत्रत्वश्रुतेः] मया त्यक्ता नाम’ कुत्सितमेतन्म [नाम कुत्सायाम् । “नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने” इत्यमरः] ।

NOTES

1. प्रतिष्ठितम् &c.—Act V प्रतिष्ठितं भवतु is the construction.
2. (a) संरोपिते—सम + रुह + णिच् + क्त कर्मणि । * (b) नाम Implies censure. मया धर्मपत्नी त्यक्ता । This is reprehensible from consideration of afterlife (परलोक) । Again मया कुलप्रतिष्ठा त्यक्ता, आत्मनि संरोपितेऽपि त्यक्ता is censurable from worldly (इहलोक) considerations directly, and indirectly from consideration of परलोक so far as it affects the Pitris by पिण्डलोप । (c) The root कृप is आत्मनेपदी ; but in लृट् the forms are कृप्स्यति—कल्पिष्यते &c. as in the case of हत anie.

सानुमती—अपरिच्छिन्ना दाणिं दे संददी भविस्सदि
[अपरिच्छिन्ना इदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति] ।

SANUMATI—Your progeny will now continue uninterrupted.

चतुरिका (जनान्तिकम्)—अए इमिणा सत्थवाहवुत्तन्तेण दिउणव्वेओ भट्टा । णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि । [अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन

द्विगुणोद्वेगी भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आर्य्य-
माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ ।।

CHATURIKA—(Aside)—Ah ; By this story of the mer-
chant, Sire has double the anxiety now. Go and come back
fetching noble Madhavya from Meghapratichhands place to
console him.

प्रतीहारी—सुष्टु भणसि [सुष्टु भणसि] (निष्क्रान्ता) ।

WARDER—Thou sayest well. (Exit).

सानुमतीति । 'इदानीम्' अधुना, शकुन्तलायां जाते सर्वदमने इत्यर्थः 'ते सन्ततिः
कुलप्रवाहः 'अपरिच्छिन्ना विच्छेदरहिता भविष्यति' ।

चतुरिकेति । 'सार्धवाहस्य' [प्राक्व्याख्यातः] वणिकपतेर्धनमिवस्य 'वृत्तान्तेन'
वार्त्तया 'द्विगुणः' समधिक इत्यर्थः उद्वेगः पौडा यस्य तथाविधो जातो 'भर्ता' । 'ए'
भर्तारम् 'आश्वासयितुं' सान्त्वयितुं 'मेघप्रतिच्छन्दात्' तन्नामकात् प्रासादात् 'माधव्यं'
गृहीत्वा आगच्छ [माधव्यस्य गृहणे प्रासादस्य "ध्रुवमपाये—" इत्यपादाने पञ्चमी ।
भवत्कर्त्तृको माधव्यकरणक आश्वास इति समानकर्त्तृकता नेया] ।

NOTES

1. अपरिच्छिन्ना—परिच्छिन्ना is इयत्तया निर्णीता । c. f.. "परिच्छिन्नप्रभावस्त्रिं
मया न च विष्णुना—Kumara. Hence अपरिच्छिन्ना is endless.

2. आश्वासयितुम्—Here the कर्त्तृत्व of आश्वासनक्रिया is attributed
to प्रतीहारी । माधव्य is only instrument. Otherwise आगमनक्रिया
and आश्वासनक्रिया will have different कर्त्ता and the तुमुन will be
barred.

राज—अहो दुष्स्तस्य संशयमारुढा पिण्डभाजः । । कुतः,

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसम्मृतानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिवन्ति ॥ २४ ॥

(मोहमुपागतः) ।

KING—Alas ! The participators of the rice-cakes offered by Dushyanata here reach a dubious situation. For, surely of the water offered by me, destitute of progeny, the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—“Alas, who in our race, after this person, will do the libations, prepared according to the Srutis” (*Goes into a swoon*)

चतुरिका (ससम्भ्रमम् अवलम्ब्य)—समस्मसदु समस्ससदु
भट्टा [समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता] ।

CHATURIKA—(*Hastily holding*)—Take comfort, let Sire take comfort.

राजेति । ‘अहो’ खेदे । दुष्यन्तस्य’ [नामग्रहणात् प्रख्यातिद्योतनम् । तेन प्रख्यातस्य ममाप्येवं वृत्तम् इति महत् खेदकारणम्] “पिण्डं भजन्ते ये ते, पितर इत्यर्थः ‘संशयं’ सङ्कटम् ‘आरूढाः’ आपन्नाः । नूनमन्नकृच्छमुत्पश्यन्ति पितरः । ‘कुतः’ इत्याह । अन्वयः—नूनं वत अस्मात् परं नः कुले यथाश्रुतिसम्भृतानि निवपनानि कः करिष्यति इति पितरः प्रसुतिविकलेन मया प्रसिक्तमुदकं धौताश्रुशेषंपिवन्ति । व्याख्या—‘नूनं’ निश्चितं ‘वत खेदे [अव्ययम्] ‘अस्मात्’ दुष्यन्तात् ‘परं’ पश्चात् मृते दुष्यन्ते इत्यर्थः ‘नः’ कुले पुरुवंशे ‘यथाश्रुति’ वेदोक्तविधानेन ‘सम्भृतानि’ सम्यक् चितानि ‘निवपनानि’ पितृदानानि पिण्डोदककर्माणि ‘कः करिष्यति’ न कोऽपि । ‘इति’ एवं सञ्चिन्त्य पितरः पूर्वं पौरवाः ‘प्रसूत्या’ सन्तत्या ‘विकलेन रहितेन, निःसन्तानेन ‘मया प्रसिक्तं’ दत्तम् ‘उदकं’ जलं ‘धौतानि अश्रूनि’ येन तस्मात् “शेषम्” अवशिष्टं यथा तथा ‘पिवन्ति’ । पितरो हि प्रथमं महत्तेन जलेन अश्रुपूर्णे नयनं प्रक्षालयन्ति पश्चात् अवशिष्टं जलं पिवन्ति । तेन मन्ये संशयं गतास्ते इति । [“सम्भृतानि” (रा-, वि- म-)—“सहितानि” (त-, न्या-) ॥ “करिष्यति” (त-, न्या-)—“नियच्छति” (रा-, वि-, म-) ॥ “अश्रुशेषम्” (रा-, वि-, म-)—“अश्रुशेषम्” (त-, न्या-)] ॥ ‘मोह’ विसंज्ञतां मूर्च्छाम् ‘उपगतः प्राप्तः ।

चतुरिकेति । ‘सम्भ्रमिण’ त्वरया ‘सह अवलम्बा’ धारयित्वा राजानमिति शेषः ।

[“अवलम्ब्य” (वि)—“अवलोक्य” (रा-, म-)—वङ्गीयास्तुवेतत् न पठन्ति] ॥
‘भर्ता समाश्वसितु’ आश्वसो भवतु ।

NOTES

1. (a). यथाश्रुति—श्रुतेः अनतिक्रमः यथाश्रुति in accordance with the Vedas. अव्ययी—। तत् यथा तथा सम्भूतानि सहसुपेति समासः । (b). निवपनानि—नि + वप means to offer, especially to the Pitris. नि + वप + लुट् भावे = निवपनानि offering पित्रदानानि । (c) प्रसूति &c—प्र + सू + क्तिम् कर्मणि = प्रसूति progeny अपत्यम् । विगताः कला भागाः अस्य इति विकलः one whose parts are gone, क्षीणः deficient बहु—। प्रसूत्या विकलः । इतत्—तेन । (d). धौताश्रु &c.—धाव शुद्धौ + क्तकर्मणि = धौतानि wiped. Here we have व replaced by ऊट् by the rule “च्छोः शुङ्-नुनासिके च” । This gives घाऊ + त । Now घाऊ becomes घौ by the rule “एत्येधल्युट्सु” । शिष्यते इति शिष + घञ् कर्मणि = शेषम् remainder. धौतानि अश्रूणि येन तत् धौताश्रु । तस्मात् शेषम् the remainder after what is used in wiping tears with. Raghava has धौताश्रु च तत् शेषश्चेति कर्मधा — । Qualifies पिबन्ति or चदकम् । * The idea is—They do not get the benefit of *all the water*. I offer them—a part being used up in washing their faces with. Hence their thirst is unappeased. c’ f. “न प्रकाशभुजः आङ्गे स्वधासंयहतत्पराः”—*Raghava*. (c). Reading—(i) नियच्छति is the Devanagari reading. But निवपन being आङ्ग &c—निवपनानि करिष्यति like आङ्गं करिष्यति sounds more natural. (ii) धौताश्रुसंक्रम does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted. शेष puts forth prominently the fact—which is what Dushyanta deplores—that a part of the water serves another purpose, hence the supply is *insufficient*.

NOTES

सानुमती—इद्धी, हद्धी सदि क्लृु दीवे ववधाणदोसेण एसो
अन्धआरदोसं अणुहोदि । अहं दाणिं एब्ब निव्वुदं करेमि ।
[हा धिक्, हा धिक्, सति खलु दीपे व्यवधानदोषेण एषः
अन्धकारदोषम् अनुभवति । अहमिदानीमेव निवृत्तं करोमि] ।

अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्द्रजणोणए
 मुहादो जण्णभाओस्सूआ देवा एव्व तह अणुचिहिसिस्सन्दि जह
 अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदित्ति । ता जत्तं एदं
 कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वृत्तन्तेण पिअसहो समा-
 स्ससेमि (अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्र-
 जनन्या मुखात्—यज्ञभागोत्सुका देवाएव तथा अनुष्ठास्यन्ति
 यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति । तत् युक्तम्
 एतं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी
 समाश्वासयामि) । (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता) ।

SANNUMATI—O Fie, O Fie the lamp being there to be sure he suffers the evil of the gloom through obstruction. I will even now make him happy. Or I have heard from the mouth of the mother of Mahendra who was comforting Sakuntala that the gods themselves, anxious for their share at sacrifices, will so arrange that the husband will without delay welcome his wife that is entitled to join him at holy rites. So it is proper to bide that time. Meanwhile I will console my dear friend with this news. (*Exit dancing an Udbhrantaka*).

सानुमतीति । 'दीपे सति खलु' सत्येव 'व्यवधान' दूरता अन्तर्द्धिर्वा, तद्रूपेण
 'दोषेण एष अन्धकाररूपं दोषम् अनुभवति । आस्ते कुलदीपः सर्वदमनः, अयन्तु
 दूरस्थस्तमपश्यन् निराशान्धकारे मज्जन् सौदति । 'हाधिक' एतत् । 'इदानीमेव
 अहम्' एनं निर्वर्तं' सुखितं' प्रवृत्तिप्रदानेन इति शेषः 'करोमि । 'अथवा' अयुक्तमेतन्मै ।
 'यज्ञभागे उत्सुकाः' उत्कण्ठाः' दुर्जयेन दानवगणेन हृतयज्ञभागाः पुनस्तुल्लामे व्यया
 'देवा एव तथा अनुष्ठास्यन्ति' विधास्यन्ति 'यथा 'अचिरेण' सत्त्व 'भर्ता' स्वामी धर्मपत्नीं
 शकुन्तलाम् 'अभिनन्दिष्यति इति मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनयाः' अदितेः
 'मुखात् श्रुतम्' । 'तत्' तस्मात् 'एतं कालं' यावता कालेन देवा एनं निर्वर्तं कुर्वन्ति

तं कालमित्यर्थः 'प्रतिपालयितुं' प्रतीक्षितुं 'युक्तम्' यत्र कर्मणि देवा नियुक्ता तत्र अयुक्तो मे व्यापारः । 'यावत्' अवधौ । तत्कालम् 'अनेन वृत्तान्तेन' राज्ञो वार्त्तया अथवा 'यावत्' अवधारणे । 'प्रियसखीं समाश्रासयामि यावत्' इत्यन्वयः ['युक्त-मेतम्' (म-)—“न युक्तम्” (रा-, वि-, त-, न्या-)] ॥ [कालं प्रतिपालयितुम्' (रा-, वि-, म-)—“मे अत्र विलम्बितुम्” (त-, न्या-)] ॥ उद्धृष्टान्तकेन तदाख्येन नृत्यभेदेन 'निष्क्रान्ता' ।

NOTES

1. (a). सति &c.—Here दीप is सर्वदमन । व्यषधान means a screen and also distance अन्धकार is the उपमान of the *depair* of the king. Hence the अलङ्कार is समासोक्तिः । (b). अथवा—Implies आक्षेप । She makes up her mind to reveal everything to Dushyanta (निर्वृत्तं करोमि) and then check herself.

2. (a) यज्ञभाग &c.—यज्ञलब्धः यज्ञदत्तो वा भागः यज्ञभागः, शाकपार्थि-यादि । Or यज्ञभागः सहसुपेति समास । यज्ञभागे or यज्ञभागेन उत्सुकाः । सहसुपेति सामः । This is suggested in the Tika. Prof. Gajendra-gadkar thinks this improbable. because the Durjayas were in heaven. But there was nothing to bar their way from heaven to earth. The demon Tadaka is supposed by Kalidass to have done this and seized the God's share's. Compare—

“यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु यः ।

जातवेदोसुखान्मायो निषतामाच्छिनत्ति नः ॥

—in *Kumara*. Prof. Gs own theory is that—The king had probably forbidden the performance of sacrifices like the celebration of the spring festival. But as prohibition is a greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater enemy of the gods than even the Rakshasas who only obstruct. The text itself, however, furnishes evidence that there was no such prohibition. Thus (a) The performance पुंसवन is spoken of in “इदानीमेव...निर्वृत्तपुंसवना” । पुंसवन requires यज्ञ । (d). Dushyanta himself meant to continue performing आहु &c.

as is implied by “आस्मात्परं वत् यथाश्रुतिसम्भृतानि” &c. यथाश्रुति is a significant epithet in this connection (b). अचिरेण—अपवर्गे तृतीया । (c). धर्मपत्नीम्—धर्मार्था पत्नी धर्मपत्नी । शाकपार्थिवादि ; or धर्मस्य पत्नी, तदर्थे अश्रद्धासादिवत् इतत्—। (d) उदधान्तकेन—उद् + धम + क्त भावे + कन् खार्थे = उदधान्तकम् literally going up in the air. Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense.

नेपथ्ये—अव्वम्हणं अव्वम्मण [अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्] ।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmana ! Must not be done to a Brahmana ! [Or murder Murder].

राजा—(प्रत्यागतः कण दत्त्वा)—अये माधवस्येवार्त्तस्वरः ।
कः कोऽत्र भोः ।

KING—(Recovering and listening)—Ha ! The note of distress is like that of Madhavya. Who is here, Ho ! Who is here.

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताअदु देवो संसअगदं वअस्मं [परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम्] ।

[Entering] WARDER (With alarm)—Let Sire save 'his friend who is in danger.

नेपथ्ये इति । ‘ब्रह्मणि’ ब्राह्मणे वेदे वा हितं साधु वा ‘ब्रह्मण्यम्’ [यत् प्रत्ययः] न ब्रह्मण्यं ब्राह्मणविषये वेदे वा यत् निषिद्धं तत्, ब्रह्महत्या इत्यर्थः हिंसा वा । यदा आततायिनं प्रति उक्तं तदा ब्रह्महत्या क्रियते त्वया, विरम पापादस्मात् इति अर्थः । यदा तु रक्षितारमुद्दिश्य उच्यते तदा ‘ब्रह्महत्या जायते, निवार्यतां भोः’ इत्यर्थः । हावपि सम्भवतः ।

राजिति । ‘प्रत्यागतः’ लब्धसंज्ञः । एव ‘आर्त्तस्य’ भीतस्य स्वरः’ नादः ‘माधव्यस्य इव प्रतिभाति ।

प्रतीहारीति । ‘सम्भ्रमेण’ त्वरया ‘उह’ । ‘संशयं’ मङ्कटं ‘गतं’ ‘प्राप्तं’ वयस्यं देवः परित्रायतां रक्षतु ।

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः ।

KING—By whom is the poor fellow humbled ?

प्रतीहारी—अदिदृष्ट्वेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेघ-
पिडिच्चन्दस्स पासादस्स अगमूमिआरोविदो [अदृष्टरूपेण
केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अग्रभू-
मिम् आरोपितः] ।

WARDER—By some invisible being, after having been over-powered, he is placed on the top-floor (roof) of the Meghapratichhanda palace.

राजा (सहसोत्थाय)—मा तावत् ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते
गृहाः । अथवा—

अहन्यहन्यात्मन एव तावज् ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २५ ॥

KING—(Suddenly rising)—Indeed not [Or—This must not be]. Are my palaces too infected by evil beings ? Or—Even my own lapses every day through carelessness are not possible to be known, is there the power exhaustively to perceive who among the subjects proceeds by which route ?

राजेति । मनोः कुत्सितमपत्यं 'माणवकः माधव्यः [कुत्सितापत्यं अण् णत्वञ्च ।
अनुकम्पायां कन्] 'केन जनेन, केन विधिना वा 'आत्तो गृहीतो 'गन्धो गर्वी यस्य
तादृशो जातः ['गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्भयोः इति विश्वः] ।

प्रतीहारी । 'अदृष्टं रूपम् आकृतिर्यस्य तथाविधेन 'केनापि सत्त्वेन जीवेन 'अति-
क्रम्य अभिभूय 'मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'अग्रे शिखरे या 'भूमिः ताम् 'आरोपितः
प्रापितो माणवकः ।

राजेति । 'मा तावत्' एवं ब्रूहि । 'ममापि विग्रहप्रतापस्य दुष्यन्तस्य 'गृहाः
सत्त्वैः देवयोनिप्रभृतिभिर्जीवैः 'अभिभूयन्ते अतिक्रम्यन्ते ? नैव अभिभूयन्ते इति

काकुः । तदश्रद्धेयं वचो मा तावत् ब्रूहि । यद्वा—सा तावत् विपद्यतां माधव्यः । ममापि गृहा अभिभूयन्ते इत्याश्चर्यम् । ‘अथवा पक्षान्तरे तदपि सम्भवेत् । अन्वयः—अहनि अहनि आत्मन एव प्रमादस्खलितं तावत् ज्ञातुं न शक्यम्, प्रजासु कः केन पथा प्रयाति अशेषतो वेदितुं शक्तिरस्ति ? व्याख्या—‘अहनि अहनि’ प्रतिदिनम् ‘आत्मनः एव स्वस्यापि ‘प्रमादेन अनवधानतया यत् ‘स्खलितं धर्मप्रच्युतिः तत् तावत् साकल्येन [‘यावत् तावच्च साकल्ये’ इत्यमरः] ज्ञातुं न शक्यम् । अन्यथा कथं मे अज्ञाना-द्धर्मपक्षीपरित्यागः । यदि सन्निहिततमे आत्मन्यप्येवं भवेत्, तदा अगोचरासु ‘प्रजासु जीवेषु मध्ये ‘को जनः केन पथा सत्पथेन असत्पथेन वा प्रयाति चरति इति अशेषतः साकल्येन ‘वेदितुं ज्ञातुं ‘शक्तिः मे अस्ति किं नाख्येव इति काकुः । आत्मसम्बन्धेऽपि यस्य सम्यक् ज्ञानं न स्यात्, स कथं ब्रूयात् प्रजासु मे पापः कोऽपि नास्ति, स्थितोऽपि स मदीयेषु गृहेषु पापं नाचरेत् ।

NOTES

1. माणवकः—मनोरपत्यं कुत्सितम् इति मनु + अण् = माणवः One deformed. न becomes ण by the कारिका = “अपत्ये कुत्सिते मूर्धे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धं न्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥” अनुकम्पितो माणवः इति माणव + कन् = माणवकः । The Vidushaka was deformed and the pity is caused by his sad plight.

2. (a) प्रमाद &c.—स्खल + क्तभावे = स्खलितम् slip. Here he hints at his own प्रमाद in discarding शकुन्तला । (b). अशेषतः—अविद्यमानः शेषः अस्मात् इति अशेषः without anything left. बहु—अशेषेण इति अशेष + तृतीया + तसि स्वार्थे । आद्यादि । तृतीया करणे । ‘क्रिया विशेषणानां फलभावनां प्रतिकरणत्वात्’ । Qual. वेदितुम् । * (c) Remark—The report is disbelieved, ‘Evil spirits dare not enter my palace, something else must have happened to poor Madhavya.’ [Or—Madhavya must be saved. Strange ! My house too is infested by evil spirits.] The next moment he corrects himself “I cannot detect the failings of even my own self, how can I

hope to control my subjects ?" He counts the spirits also among his प्रजा । The whole of this is substantially adopted by Prof. Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza" !!

नेपथ्ये—भो वयस्स, अविहा अविहा [भो वयस्य, अविहा अविहा] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Friend, Alas ! Alas !

राजा (गतिभेदेन परिक्रामन्)—सखे, न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।

KING (*Stepping in a different gait*)—Nothing to fear, friend, nothing to fear,

नेपथ्ये (पुनस्तदेव पठिष्व)—कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पच्चवणदसिरोहरं इक्खं विअ तिण्णभङ्गं करेदि [कथं न विभेमि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरम् इक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति ।

IN THE DRESSING ROOM (*Repeating the same*)—How can I not fear. Here, someone, with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane.

राजा (सदृष्टिक्षेपम्)—धनुर्धनुः ।

KING—(*Costing his eyes round*)—My bow ! My bow !

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता) यवनी—जअदु जअदु भट्टा, एदं हत्यावावसहिदं सरासणं [जयतु जयतु भर्त्ता । एतत् हस्ता-वापसहितं शरासनम्] । (राजा सशरं धनुरादत्ते) ।

(*Entering bow in hand*) YAVANI—Be victorious, let Sire be victorious. Here is the bow with the hand-guard, (The king takes the bow with arrow).

नेपथ्ये इति । 'अविहा' इत्यव्ययं खेदे । सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ।

राजिति । 'गतेर्भेदः' पार्थक्यं तेन, भिन्नया गत्या, क्रोधोद्धतगत्या इति भावः ।

नेपथ्ये इति । 'तदेव' अविहा अविहा इत्येव । 'कोऽपि' अज्ञातस्वरूपः 'एष' जनः 'मां प्रत्यवनता' पृष्टतो वक्रा 'शिरोधरा' ग्रीवा यस्य तथाविधम् अतएव 'इक्षुमिव विषु' स्थानेषु 'भङ्गो' वक्रता यस्य तथाविधं करोति । मध्येनुजः षष्ठे कुज इति द्विभङ्गोऽहं प्रागेवासम् । अधुना पुनः कोऽप्येष ग्रीवायां प्रत्युजं विधाय विभङ्गं करोति ।

यवनोति । शृङ्गस्य महिषविषाणस्य विकारः 'शार्ङ्गः' धनुः 'हस्ते' यस्या तादृशी । 'हस्तम् आवपति' रक्षति ज्याघातात् इति हस्तावापः' वामहस्ते परिधेयश्चर्मविशेषः [अनेकार्थत्वाद्वातूनां वपिरत्र रक्षणार्थः] । यद्वा—'हस्तम् अवाप्नोति' लभते रक्ष्यत्वेन इति 'हस्तावापः' [कर्मण्यण्] । तेन 'सहितं शरासनम्' ।

NOTES

1. प्रत्यवनन &c.—प्रति against, i. e. the wrong way—*backwards*. धरतीति धृ + अच् कर्तरि स्त्रियाम् = घरा holder. शिरसो घरा शिरोधरा neck. प्रत्यवनता शिरोधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (c. f. अभिनवकण्ठशोणितार्थी below).

2. (a) हस्तावाप &c.—हस्त + आ + वप + अण् कर्मणि = हस्तावापः । Also see Tika. सम् + धा + क्त कर्मणि = सहित or सहित, the स or सम् disappearing optionally by the Karika—समो वा ततहितयोः । (b) शरासनम्—शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति शर + अस + लुट् करणे ।

नेपथ्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शाहूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २६ ॥

IN THE DRESSING ROOM—Here, thirsting after fresh

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

blood, I slay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dushyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now.

राजा (सरोषम्)—कथं मामेवोद्धिदशति । तिष्ठ कुणपाशन त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शाङ्गमारोप्य)—वेत्रवति, सोपान-मार्गमादेशय ।

KING (*With fury*)—How so ! Hints at me ! [Stay eater- of the dead (carrion-eater), thou shalt not be now. (*Stringing the bow*) Vetravati, show me the way to the stair—case.

नेपथ्ये इति । अन्वयः—अभिनवकण्ठशोणितार्थी (अहं) शार्ङ्गलः पशुमिव चेष्टमानं त्वाम् एष हन्मि । आर्त्तानां भयमपनेतुम् आत्तधन्वा दुष्यन्तः इदानीं तव शरणं भवतु । व्याख्या—‘अभिनवं नूतनम् उष्णमित्यर्थः यत् ‘कण्ठशोणितं गलरक्तं प्रवाहेण आगतं धारोष्णं रक्तमिति यावत् । तत् ‘अर्थयते’ काङ्क्षति यस्तादृशोऽहं ‘शार्ङ्गलो’ व्याघ्रः ‘पशुमिव चेष्टमानं’ मदयासात्सुक्तये यतमानं त्वाम् एष हन्मि’ एवाधुना । आर्त्तानां पीडितानां ‘भयमपनेतु’ दूरीकर्तुम् ‘आत्तधन्वा’ धृतशरासनः [“धनुषश्च” इति अनङ्समासान्तः] आपन्नाभयसद्वेषु दीक्षितः अधुनापि आर्त्तस्य ते व्राणाय धृतचापः ‘दुष्यन्तः इदानीम्’ अस्मिन् मत्पराक्रमप्रकाशक्षणे ‘तव शरणं, रक्षिता भवतु’ यदि तस्य शक्तिरस्ति । आस्तां दुष्यन्तः प्रभुः प्राकृतेषु, मत्समीपे को नाम सः । पश्यतस्तस्य त्वां हन्मि इत्युद्घोषनम् ।

राजेति । ‘कथम्’ आश्चर्यम् । ‘उद्धिदशति’ अभिलक्ष्य भाषते । जानन्नयमपरा-ध्यति तद्वध्य एव । ‘कुणपं शवम् अन्नाति’ भक्षयति यस्तत्संबुद्धौ [कर्त्तरि युच्] । ‘इदानीं त्वं न भविष्यसि मरिष्यसि इत्यर्थः । शार्ङ्गं धनुः ‘आरोप्य’ अधिन्यं कृत्वा ।

1. (a) एष—Implies here *immediate execution* एष हन्मि—I frothwith kill you. (b) शरणम्—Always-neuter.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः] ।

(सवे सत्वरमुपसर्पन्ति) ।

WARDER—This way, Sire, (*All approach hastily*).

राजा (समन्ताद्विलोक्य)—शून्यं खल्विदम् ।

KING—(*Looking round*)—This is indeed vacant !

नेपथ्ये—अविहा, अविहा । अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं
ण पेक्खसि । बिडालगृहीतो मूषको विअ गिरासो म्हि जीविदे
संबुत्तो [अविहा अविहा । अहं त्वां पश्यामि (? प्रेक्षे) त्वं मां
न पश्यसि (? प्रेक्षसे) । बिडालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि
जीविते संवृत्तः] ।

IN THE DRESSING ROOM—Alas ! Alas ! I see you,
you do not see me. Like a mouse, seized by a cat, I have
become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति ।
एष तमिषं सन्दधे—

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वज्रं त्यपः ॥ २७ ॥

(अस्त्रं सन्धत्ते) ।

KING—Oh ! Thou proud in thy magic of invisibility, my
weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill
thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of
protection. The sawn indeed accepts milk and rejects the
water mixed up with it (*Fits the arrow*).

नेपथ्ये इति । 'बिडालेन गृहीतो' धृतो 'मूषकः इव जीविते' प्रायेण 'निराशो'
भवामि । तत्र कारणम् 'अहं' त्वां पश्यामि त्वं मां न पश्यसि इति । अपश्यन् कथं
वायेत ।

राजेति । 'तिरस्करिण्या' अदशनविद्यया 'गर्वित' साहङ्गार, मया अदृश्योऽपि त्वं ममास्त्रेण द्रक्ष्यसे । तेन च हनिष्यसे । तत् अदृष्टोऽहमिति ते गर्वो मा भूत । ["अस्त्रम्" (त-, न्या-, म-)—“शस्त्रम्” (रा-, वि-)] ॥ अन्वयः—यः वध्यः त्वां हनिष्यति रक्ष्यं द्विजं रक्षिष्यति तमिषुम् एष (अहं) सन्दधे । हि हंसः क्षीरम् आदत्ते तन्मिश्रा अपः वर्जयति । व्याख्या—‘यः’ ‘वध्यः’ पापकरणात् वधाहं त्वां हनिष्यति रक्ष्यं रक्षणाहं ‘द्विजं’ ब्राह्मणं ‘माधव्यं’ रक्षिष्यति तम् ‘इषु’ बाणम् ‘एष सन्दधे’ अयमहं धनुषि योजयामि । नैतच्चित्रम् । तथा ‘हि हंसः क्षीरं दुग्धम् आदत्ते गृह्णाति तेन क्षीरेण ‘मिश्राः’ सम्मिश्रा ‘अपः’ जल ‘वर्जयति’ त्यजति । हंस इव मे बाणः, क्षीरमिव त्वम्, आपद्वायं ब्राह्मणः । तत् त्वमेव बाणस्य मे याह्यः, ब्राह्मणस्तयान्यः । [“रक्षिष्यति” (त-, न्या-)—“रक्षति च” (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. अविहा &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him.

2. (a) तिरस्करिणी &c.—For तिरस्करिणी see *Ante*. तिरस्करिणी is more easily derived, thus :—तिरस्+कृ+लुगट् करणे स्त्रियाम् । तिरस्करिणी requires णिनि and वृद्धभावाः । (b) एष सन्दधे—This is the counterpart of एष हन्मि above.

3. रक्षिष्यति—The reading रक्षति च is not in accord with हनिष्यति which is the *future*. It is better to have either both *present* or both *future*.

(ततः प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च) मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने पतन्ति चक्षूषि न दारुणाः शराः ॥

(Then enter Matali and Vidushaka), MATALI—The Asuras are made your target by Hari, at them let this bow be drawn. Of the good, on friendly persons, fall eyes mild with pleasure, and not grim arrows.

राजा (ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन्) अये मातलिः ? स्वागतं महेन्द्रसारथे ।

KING (*Hastily withdrawing the arrow*)—Ah ! Matali ! Welcome O Mahendra's charioteer

मातलिरिति । अन्वयः—हरिणा असुरास्तव शरव्यं कृताः तेषु इदं शरासनं विकृष्यताम् । सतां सुहृज्जने प्रसादसौम्यानि चक्षूषि पतन्ति, दारुणाः शरा न । व्याख्या—‘हरिणा’ इन्द्रेण ‘असुराः दानवाः ‘तव शरव्यं’ लक्ष्यम् [शरव्यमिति क्लीवैकत्वे नित्यम्] ‘कृताः’ दानवास्तुया हन्यताम् इति हरेरभिलाषः इत्यर्थः । अतः ‘तेषु असुरेषु ‘इदं सज्यं’ ‘शरासनं’ धनुः ‘विकृष्यतां’ सवाणमाकृष्यताम् इत्यर्थः । स्वयमिन्द्रेण प्रार्थितो दानवान् जहि, मास्तु ते मयि शरत्यागः । मयि विषये तु ‘सतां’ साधूनां भवादृशां सुहृज्जने’ मादृशे वान्धवजने ‘प्रसादेन’ प्रसन्नतया ‘सौम्यानि’ शोभनानि “चक्षूषि पतन्ति दारुणाः” घोराः ‘शराः न’ पतन्ति । सुहृदहं न ते वध्यः ।

[“मातलिर्विद्रूषकश्च” (तः, न्या)—“विद्रूषकमुत्सृज्य मातलिः” (रा-, वि. म-)] ॥

राजेति । ‘सम्भ्रमेण त्वरया ‘अस्त्रम् उपसंहरन् तूष्णं प्रतिप्रेरयन् । ‘अये’ चित्तं ‘मातलिः’ एषः । हे ‘महेन्द्रस्य’ देवराजस्य ‘सारथे’ स्वागतं शोभनमागमनमस्तु ते ।

NOTES

1. मातलिर्विद्रूषकश्च—The reading विद्रूषकमुत्सृज्य मातलिः leaves विद्रूषक outside. But we find he too is on the stage (see below). Hence we prefer the first reading.

2. इदम्—This i. e. सज्यं बाणगर्भश्च । Your bow is already strung, and it is fitted with an arrow too. It remains now to draw and shoot. Let the last two actions be on demons and not on me .

विद्रूषकः—अहं जेण इष्टिपसुमारं मारिदो सो इमिणा आअदेण अहिणन्दीअदि [अहं येन इष्टिपशुमारं मारितः सः अनेन स्वागतेन अभिन्नद्यते] ।

VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome !

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन्, श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

MATALI (*With a smile*)—O Long-lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा—अवहितोस्मि ।

KING—I am attentive.

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

MATALI—There is a race of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi.

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

KING—There is, I heard this before from Narada.

विदूषक इति । 'येन' अनेन 'अहम् इष्टेः' यज्ञस्य यः 'पशुः' स इव 'मारितः' ईषदून इतः [इति पशुशब्दे कर्मणि उपपदे उपमाने मारयतेर्णमुल्] 'सः' अनेन राज्ञा 'स्वागतेन स्वागतशब्दोच्चारणेन 'अभिनन्द्यते'—विसदृशमेतत् वयस्यस्य ।

मातलिरिति । 'सस्मित'मिति विदूषकवचनात् स्मितम् ॥ अस्तीति । 'कालनेमिः' 'प्रसूतिः' सन्ततिः 'दुर्जयः नाम' दुर्जय इति प्रसिद्धः 'दानवानां गणः समूहः 'अस्ति' ।

राजा । एतत् नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् ["भूतपूर्वं चरट्" इति शापकात् पूर्ण-शब्दस्य परनिपातः] ।

1. इष्टि etc.—इष्टिपशुरिव मारितः इति इष्टिपशु + मृ + णिच् + णमुल् भावे = इष्टिपशुमारम्, by the rule "उपमाने कर्मणि च" ।

2. अस्मि—construe प्रेषितः अस्मि or take अस्मि as an अव्यय meaning अहम् । Compare "अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्यमवाप्ति करोमि"

—*Rudrata*.

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्यसू
तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिसु-
तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ २६ ॥

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीं तमेन्द्ररथमारुह्य विजयाय
प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakratu, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle. The nocturnal gloom which Saptasapti (Sun) is not able to destroy, the moon removes. Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः सम्भावनया । अथ
माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am favoured by this consideration of Maghavat (Indra). Well, why was this procedure, adopted by you upon Madhavya ?

मातलिरिति । अन्वयः—स ते सख्युः शतक्रतोः अजय्यः किल । त्वं रणशिरसि तस्य निहन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिः यत् नैशं तिमिरम् उच्छेत्तुं न प्रभवति तत् चन्द्रः अपाकरोति । व्याख्या—‘सः’ दुर्जयो नाम दानवगणः ‘ते सख्युः’ मिवस्य ‘शतक्रतोः’ इन्द्रस्य [कर्त्तरि वैकल्पिकी षष्ठी] ‘अजय्यः किल’ जेतुमशक्य एव [जय्यः इति शक्याद्ये निपात्यते] । ‘त्व’ रणशिरसि’ युद्धायभागे ‘तस्य’ दानवगणस्य ‘निहन्ता’ घातकः स्मृतोऽसि स्मर्यसे इन्द्रेण । एहि भो आगत्य एतान् जहि इति इन्द्रस्तां स्मरति इत्यर्थः । न च तेन शतक्रतोर्लाघवम् । ‘सप्त सप्तयः’ अश्वा यस्य स सूर्यः ‘यत् नैशं’ रात्रिजातं ‘तिमिरं’ तमः ‘उच्छेत्तुं’ नाशयितुं ‘न प्रभवति न शक्नोति’ ‘तत् तिमिरं’

‘चन्द्रः’ अपाकरोति’ निरस्यति । ‘स भवान्’ तथाविधस्त्वम्, असुरसंहारार्थमाहृतस्त्व-
मित्यर्थः ‘आत्तानि’ गृहीतानि ‘शस्त्राणि’ आयुधानि येन तथाविध ‘एव’ एतद्वत्स्य ‘एव’
अविलम्बमिति यावत्, इदानीम्’ अधुना ‘तं’ प्रसिद्धम् [प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादानं
नापेक्षते] । ऐन्द्रं रथामारुह्य विजयाय विजयं लब्धुं प्रतिष्ठतां प्रस्थितो भव
[“समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम्] ।

राजिति । ‘मघवतः’ इन्द्रस्य ‘अनया सम्भावनया’ सम्भावेन ‘अहम् अनुगृहीतः ।
यदसौ देवेन्द्रो मामव समर्थं मन्यते तत् तस्य महाननुग्रहः । ‘अथ’ इत्यारम्भे । प्रस्तुत-
सुपसङ्गत्य प्रस्तावान्तरमारभते इत्यर्थः । ‘किम् एवम ईदृशं’ ‘प्रयुक्तम्’ अनुष्ठितम् ।

NOTES

1. अजय्यः—जेतुं शक्यः इति जि + यत् कर्मणि = जय्यः capable of being
conquered. This is by निपातन in the rule “चय्यजय्यौ शक्यार्थे” ।
The usual form is जि + यत् कर्मणि = जेयः ought to be conquered
जेतुमर्हः । न जय्यः अजय्यः unconquerable. Similarly अचय्यः as in
“तपषड्भागमचय्यं ददत्यारण्यका हि नः”—Act. 11 ante.

2. स भवान् &c.—The punctuation may be done differently
thus—स भवानात्तशस्त्र एव । इदानीं तम् &c. Translate—That self of
thine is armed already. Proceed now &c.

3. (a). मघवतः—The stem is मघवन् । This optionally changes
into ‘मघवत् by the rule ‘मघवा बहुलम्’ । In the षष्ठी we get मघोमः
and मघवतः in the singular. For practical purpose मघवन् and
मघवत् are two different words declined of course differently (b)
सम्भावनया—सम + भू + णिच् + युच् भावे स्त्रियाम् = सम्भावेना । It is the same
as सम्भावन which means “कार्येषु योग्यताध्यवसानम्”—Vritti

मातलिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनः—
सन्तापादायुष्मान् मया विफलवो दृष्टः । पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं
तथा कृतवानस्मि । कुतः—

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते ।
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३० ॥

MATALI—That too is (being) explained. Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affliction of mind from some reason or other. Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus. For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातलिरिति । 'किञ्चित् किमपि अज्ञातं वस्तु 'निमित्त' कारणं यस्य तस्मात् 'अपि मनसः सन्तापात्' हेतोः 'आयुष्मान् मया विह्वलो' 'दृष्टः' । [भवद्भ्रमनार्थ-मागतवान् मोहं गतञ्च भवन्त' दृष्टवान् इति बुद्धिस्यः समुच्चयः अपेक्षार्थः] । अन्वयः—अग्निः चलितेन्धनी ज्वलति । पन्नगः विप्रकृतः फणं कुरुते । हि जनः प्रायः क्षीमात् स्व' महिमानं प्रतिपद्यते । व्याख्या—'अग्निः वह्निः 'चलितानि' घट्टितानि' 'इन्धनानि एधांसि यस्य [चलतेर्णिच । मित्वम्] तादृशः सन् 'ज्वलति निजस्वरूपं प्रकाशयति । 'पन्नगः फणी 'विप्रकृत उद्धेजितः' सन् 'फणं कुरुते' दर्शयति [करोतिः संबंधात्त्वर्थं वक्ति] । 'हि' तथाहि 'जनः' लोकः 'प्रायः' बाहुल्येन [प्रायस् इति बाहुल्यार्थे 'अव्ययम्] 'क्षीमात्' अभिघातात् परकुतधर्षणात् 'स्व' निजं महिमानं प्रभावं' प्रतिपद्यते गृह्णाति धत्ते । यद्वा—'हि' इत्यवधारणे क्षीमाद्धि प्रतिपद्यते—क्षीमात् प्रतिपद्यते हि—इति वा अन्वयः । वयस्यस्य माधव्यस्व निग्रहात् धर्षितो भवान् प्रकृतिमापन्नः । एतदुद्दिश्यैव माधव्यं प्रति मया एवं प्रयुक्तम् इति ।

NOTES

1. (a). अपि—I take it as implying समुच्चय (See Tika). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the चित् has already done this.

2. (a) चलितेन्धनः—चल + णिच् + क्त कर्मणि = चलितानि stirred. If the sense is 'to drag' the root is not of the घटादि class and the form is चालित with वृद्धि । See the गणसूत्र "कम्पने चलिः (घटादिः)" ।

राजा [(जनान्तिकम्)]—वयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पते-राज्ञा । तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

त्वन्मतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ॥

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३१ ॥

KING (*Aside*)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—“This bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यद्भवानाज्ञापयति] ।

(निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands. (*Exit*).

मातलिः—आयुषमान् रथमारोहतु । (राजा रथारोहणं नाटयति) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

MATALI.—Let Your Long-lived Self ascend the car. (*The king acts ascending the car*). (*Exeunt all*).

राजिति । ‘दिवः स्वर्गस्य ‘पत्यः’ इन्द्रस्येत्यर्थः, [कस्कादिषु दिवस्पतिशब्दः पठ्यते । तेन सत्त्वं पाठसामर्थ्यात् अलुक् च] ‘आज्ञा अनतिक्रमणीया’ अलङ्घनीया इदानीमेव मया गन्तव्यम् ‘तत्’ तस्मात् ‘अव’ अस्मिन् विषये ‘अमात्यपिशुन’ पिशुना-ख्यममात्यं ‘परिगतार्थं’ विदितवृत्तान्तं ‘कृत्वा महचनात्’ महचनमवलम्ब्य [स्थब्धलोपे पञ्चमी] ‘ब्रूहि । सत्त्वं गतोऽर्चं स्वयं वक्तुमसमर्थः । त्वं गमनकारणमुक्त्वा वक्ष्य-मानञ्च ब्रूहि इत्यर्थः । अन्वयः—केवला त्वन्मतिस्तावत् प्रजाः परिपालयतु । इदम-धिज्यं धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतम् । व्याख्या—‘केवला’ एका असहाया त्वन्मति-स्तावत् त्वदीया सर्वदृष्टिर्नो बुद्धिरेव ‘प्रजाः परिपालयतु’ रक्षतु । तस्या भवद्बुद्धेः यः सहायः तत् ‘इदम् अधिज्यं’ दत्तगुणं ‘धनुः’ अन्यस्मिन् राज्यरक्षाव्यतिरिक्ते ‘कर्मणि व्यापृतं’ नियुक्तम् । त्वदीया शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः मम च सज्यं धनुः इति हे मिलिते राज्यं रक्षतः । धनुस्तु सम्प्रति कार्यान्तरे व्यापृतं, बुद्धिरेव ते केवला राज्यं रक्षतु इति भावः ।

NOTES

1. (a). 'दिवस्पतिः—दिवः पतिः दिवस्पतिः । The षष्ठी does not disappear and the विसर्गे is replaced by स । This the गणकार explains saying that दिवस्पति occurs in the कस्कादि list. Hence, because the list wants स for विसर्ग therefore the विसर्ग is *not* dropped as is usual in a समास (अलुक्) । Nagesa first appeals to the rule "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" । वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृति इति अलक्—*Sekhara*. He has then to refer to the कस्कादि list for the स । The कस्कादि list is आकृतिगण, but so far as given by पाणिनि the word दिवस्पति does not appear in it. If however we take this as a Vedic usage we may refer to the rule "षष्ठ्याः पतिपुवष्टपारपदपयस्पोषेष्" which enjoins सत्व and perhaps by implication अलक् also. Comp—"कथं तर्हि वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, क्वचित् छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । कस्कादिषु वा द्रष्टव्यम्"—*दुर्घटवृत्तिः* ।

Remark—Throughout, Matali addresses the king as आयुज्ज्ञान as a सारथि has to do towards the रथिन् ।

 षष्ठोऽङ्कः—The Sixth Act.

 सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च) ।
 राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषाद-
 नुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

(*Then enter by aerial flight the king seated on a car with matali*). KING—Matali, although I have executed the orders, I deem myself unworthy as it were owing to the profusion of honours (done to me) by Indra.

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्तया लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥ १ ॥

MATALI—(*With a smile*)—O long-live one, I see both of you dis-satisfied. You from the honour, deem light the prior benefit conferred upon Indra. He too surprised at your feat, does not reckon this honour done unto you.

वत इति । 'आकाशेन विहायसा यत् 'यानं' स्वर्गात् भूतले प्रत्यावर्त्तनं तेन । राजेति । 'अनुष्ठितः' कृतः 'निदेशः' आज्ञा, दानववधरूपा येन सः, कृतकर्मा इति यावत् । 'मघवतः इन्द्रस्य "सत्क्रिया" पूजा, तस्या 'विशेषः' अतिशय उत्कर्ष इति यावत् तस्मात् [मघवत् इति निदेशेन सत्क्रियया च सापेक्षम् । गमकत्वात् समासः । उभयसापेक्षत्वात् स्वयमममस्तम्] । 'आत्मानम्' ताम् 'अनुपयुक्तम्' अयोग्यम्, अपावम् 'इव समर्थये' मन्ये ।

मातलिरिति । 'स्मितेन' ईषद्धासेन 'सह' । 'उभयं द्वयं भवन्तम् इन्द्रश्च । 'अपरितोष' स्वस्वकृत्या असन्तोषम् । इन्द्रस्त्वां प्रपूज्य असन्तुष्टः भवांस्य महदपि कर्म कृत्वा असन्तुष्टः । कौतुककरमेतत् इति हासः । अन्वयः....भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्तया प्रथमोपकृतं लघु मन्यते । सोऽपि भवतः अवदानविस्मितः इमां सत्क्रियां न गणयति । व्याख्या... 'भवानं मरुत्वतः देवराजस्य 'प्रतिपत्तया' गौरवेण, इन्द्रकृतया पूजया इति यावत् ["प्रतिपत्तिस्तु गौरवे" इति हेमः] 'प्रथमं' प्राक्यत् उपकृतं दानववधेन त्वया उपकारः कृतः 'तत् लघु' तुच्छं 'मन्यते' सम्भावयति । 'सोऽपि' इन्द्रश्च "अवदानेन" कर्मणा भवतकृतेन दानववधकर्मणा ["अवदातं खण्डने स्यादिति वृत्ते च कर्मणि" इति मेदिनी] 'विस्मितः' साक्षर्यं मन् 'इमाम्' आत्मकृतां 'सत्क्रियां' पूजां न गणयति' कथनयोग्या न मन्यते । अहो अवदानं, तुच्छा मे सत्क्रिया इति मघवतः, अहो सत्कारः, तुच्छं मे कर्म इति भवतो भावना । ['प्रथमोप...भवान्' (रा-, वि-, म-) —"उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेत्य मन्यते (तः, न्या-) ॥ 'विस्मितः']

(रा., वि.) “तोषितः” (म.)—॥ “सम्मितां” (त. न्या.) “इमाम्” (त. न्या.)
—“गुणान्” (रा., वि., म.)] ॥

NOTES

Summary—अथ विजित्य दैत्यान् प्रत्यावर्त्तमानो राजा हेमकूटशिखरं प्राप । तत्र तपस्यन्तं मारीचं द्रष्टुमवातरत् । अवसरप्रतीक्ष्य स्थितः तपस्विनीभ्यामनुगतं वाल्मीकं चक्रवर्त्तिलक्षणमैच्छिष्ट । तच्च चापलात् वारयितुं तापसीभ्यामनुरुद्धः स्पर्शन् स्पर्शसुखाद्विसिस्मये । ततः कथाप्रसङ्गेन पीरयोऽयं वालः पिता चास्य दारत्यागी शकुन्तलेति च मातुर्नाम, इति ज्ञात्वा यावन्निश्चयं नाधिगच्छति तावदपश्यत् भूपतितं वालस्य रक्षाकरण्डकम् । तदादाय राज्ञा वालाय समर्पितम् । सा तु औषधिः पितरौ आत्मानञ्च वर्जयित्वा भूपतिता यदि गृह्यते ततो गृहीतारं सर्पोभूत्वा दशमि इति स्थितेऽपि राजानमक्षतं दृष्ट्वा दुष्यन्त एवायमिति निश्चित्य तापसीभ्यां राजानं बोधयित्वा गत्वा शकुन्तला विज्ञापिता । वालस्तु गन्तुमिच्छन् पुन इति आभाष्य निरुद्धः “दुष्यन्तो मे पिता न त्वम्” इति विप्रतिपेदे । इत्थं प्रतिवादात् निश्चयश्च जातः शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राज्ञा । एवं समागतौ दम्पती मारीचमभ्युपेतौ । तेन च महर्षिणा तदा दुर्वाससा दत्तः अङ्गुरीयकदर्शनावसानः शापः आख्यातः मनश्च दम्पत्योः प्रससाद । ततो दारापत्यसंयोगात् सिद्धार्थी राजा सुता परमया स्वनगरं प्रत्यागतः ।

NOTES

1. (a). आकाश &c.—See *Ante*. (b). मघवतः—Connected with both निदेश and सत्क्रिया । (c) अनुपयुक्तम्—उप + युज् + क्त कर्त्तरि = उपयुक्तः worthy, serviceable कृतकर्मा । अनुपयुक्तमिव as if I have done nothing adequate to the reward.

2. (a). मरुत्वतः—मरुतः सन्ति अस्य इति मरुत + मतुप = मरुत्वान् । Here मरुत् is not a पद owing to the rule “तसौ मत्वर्थे” । Hence we do not get मरुद्वाङ् । प्रतिपत्त्या—हेतौ वृत्तीया । (c) अवदान &c.—अव + दैप शोधने + लुट् करणे = अवदानम् an achievement. Bhanuji has भावे लुट् । तेन विस्मितः ।

3. *Reading*—(a) The first half as given in the Beng-

Rec. is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपकृत्य लघु मन्यते which does not state clearly *what* is considered लघु । But does it really sin against perspicuity to say उपकृत्य लघु मन्यते = उपकृत्य तत् उपकृतं लघु मन्यते (The service itself is deemed insignificant) ? (b) विस्मित better describes the character of the service rendered than तोषितः । (c) गुणान in the *plural* serves no special purpose ; इमाम् draws special attention to *recent* honours and seems more appropriate.

राजा—मातले, मा मैवम् । स खलु मनोरथनामप्यभूमि-
बिसर्जनावसरसत्कारः । मम हि दिवीकसां समक्षमर्द्धासनोप-
वेशितस्य—

अन्तर्गतप्रार्थेनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्दीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टबक्षोहरिचन्द्रनाङ्का मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ २ ॥

KING—No, Matali, say not so. The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even. For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest.

राजिति । 'स' इति अनुभूतार्थत्वात् यच्छब्दीपादान् नापेक्षते । 'विसर्जनस्य' राजधानीं प्रति प्रेरणस्य 'अवसरे' समये यः 'सत्कारः स खलु' नूनं मनोरथानामपि अभूमिः अविषयः । ईदृशो मे पूजा भविष्यति इत्यहं मनसापि नाकरवम् । अभूमित्वं द'यति—अन्वयः—हि अन्तिकस्थम् अन्तर्गतप्रार्थेनं जयन्तमुद्दीक्ष्य कृतस्मितेन हरिणा आमृष्टबक्षोहरिचन्द्रनाङ्का मन्दारमाला दिवीकसां समक्षम् अर्द्धासनोपवेशितस्य मम पिनद्धा । व्याख्या... 'हि' यतः अन्तिकस्थं समीपवर्त्तिनम् अतएव प्रीतिमन्तम् 'अन्तर्गता' हृदयस्थिता 'प्रार्थेना' मालाभिलाषो यस्य तथाविधम् अतएव दुष्परिहरं जयन्तं निजतनयम् अतएव अप्रत्याखेयम् 'उद्दीक्ष्य' ऊर्ध्वं प्रेरितेनैव ईदृशः [एतेन जयन्तस्य अत्येषां देवानामनुपवेशनं सूच्यते] 'कृत' कृतम् ईसःज्ञासौ येन तथाविधेन

अन्तर्यामितया पुत्रस्य मनोगतं पश्यन् 'अहो ईदृशी ते दुराशा' इति ईषद्वसितवता 'हरिणां इन्द्रेण 'आमृष्ट' चालितं 'वक्षःस्थितं यत् हरिचन्द्रनं' पीतचन्द्रनं तदेव 'अङ्गः' यस्याः तादृशी 'मन्दारमाला' मन्दाराख्यसुरपादपपुष्पमालिका 'दिवौकसां' देवानां 'समक्षं' समीपे [अव्ययीभावः । टच् समासान्तः] 'अर्द्धासने' आत्मनाधिकृतस्य तुल्ये भागे ["अङ्गं नपुंसकम्" इत्येकदेशिसमासः] उपवेशितस्य स्वयमेव दत्तासनस्य इत्यर्थः सम् (सस्वन्धे) पिनङ्गा आसञ्चिता । यद्वा—'हरिणाहि' स्वयमिन्द्रेण 'पिनङ्गा' । यच्च वा—मम हि न तु जयन्तस्य 'पिनङ्गा' इत्यन्वयः । देवा स्थिता अहसुपविष्टः इत्येकः सतकारः. उपवेशनञ्च हरिप्रयुक्तं हरिणैव एकासने इति द्वितीयः, प्रीतिमान् पुत्रः प्रार्थयमानः समीपे एव आस्ते तमुपेत्य ने मालादानम् इति तृतीयः, सा च माला स्वयसुपभुक्ता इति अतुर्थः । एषाम् एकैकमपि मनसाप्यचिन्तितम् इत्यभिप्रायः । *

NOTES

1. (a) मम—Construe with पिनङ्गा in the verse following. (b). दिवौकसाम्—दिव is here अकारान्त meaning स्वर्ग । "मन्दारः संरिभः शक्रभवनं स्वदिवं नमः" इति विकाण्डशेषः quoted by Bhanuji, दिवम् औको येषां । (c) समक्षम्—अक्षोः समीपे इति सम् + अक्षि + टच् समासान्त by the गणसूत्र—"प्रतिपर (?) समनुभ्यः अक्षः" ।

2. (a) अन्तर्गत etc—The force of गत is प्रार्थनम् अन्तरेव गतं न तु वागवृत्त्या वेदितम् । Also see Tika (b) अन्तिकस्थम्—for force see Tika (c). उद्दीक्ष्य—उद् implies upward motion. Hence जयन्त was standing and Indra was seated with Dushvanta. (d) आमृष्टं &c,—वक्षम् implies that Indra took the garland off his own neck. Hence the magnitude of the honour.

मातलिः—किमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नार्हति । पश्य —

सुस्वपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धतदानवकण्ठकम् ।

तत्र शरैरधूनानतपवेभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the claws of the Man-lion.

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तच्चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded. That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty. Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car ?

मातलिरिति ॥ 'किं' प्रश्ने । 'इव' अन्विष्टे । 'नाम सम्भाव्ये' । अमरेश्वरात् देवराजात् 'न अहेति' लब्धुं न योग्यो भवति । 'पश्य' एतत् चिन्तय । किं तदित्याह —अन्वयः—अधुना आनतपर्वभिः तव शरैःपुरा च पुरुषकेसरिणी नखैः—उभयैः विदिवं सुखपरस्य हरेः उद्धृतदानवकण्ठकं कृतम् । व्याख्या—'अधुना' सम्प्रति 'आनतानि' अनुन्नतानि, मृत्णानि इत्यर्थः 'पर्वणिगन्धयः येषां तथाविधैः 'तव शरैः' वारैः । 'पुरा च कृतयुगे च 'पुरुषकेसरिणी' नरसिंहरूपस्य भगवती भाराद्यणस्य 'नखैः' इति 'उभयैः' द्वार्या गणायाम् [शराणां नखानाञ्च प्रत्येकं बहुवचनम्] विविधं दीव्यति इति 'विदिवं' स्वर्गः [इगुपधलक्षणः कः । दिवशब्देन समासो वा] 'सुखपरस्य' भोगनिरतस्यसमर्थस्यापि 'हरेः' इन्द्रस्य सम्बन्धे 'उद्धृतानि' समुत्सादितानि 'दानवरूपाणि' कण्ठकानि सुखविधातकानि यस्मात् तथाविधं कृतम् ; पूर्वैः हिरण्यकशिपोर्वधात् या शान्तिः स्वर्गस्य आसीत् अद्य दुर्जयजयात् सैव भवता भूयोऽपि विहिता । तत् इत्यमुप- कृतवती भवतः किमदेयमस्ति देवेन्द्रस्य इति भावः ।

राजेति । 'अव' अस्मिन् मच्छरैः कण्टकोद्गारे 'खलु नून' "शतक्रतोरेव" न मम 'महिमा' प्रभावः स्तुत्यः' [क्यप्प्रत्ययः] प्रशस्यः । मम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादात् तत् का मे स्तुतिः इति भावः । तदेव दर्शयति । अन्वयः—महत्स्वपि कर्मसु नियोज्याः सिध्यन्ति (इति) यत् तम् ईश्वराणां सम्भावनागुणम् अवेहि । अरुणः तमसां विभेत्ता किं वा अभविष्यत् चेत् सहस्रकिरणः तं धुरि न अकरिष्यत् । व्याख्या—'महत्स्वपि' गुरुषु अपि 'कर्मसु नियोज्याः नियोक्तुं वा नियोजयितुं' शक्याः भृत्या इत्यर्थः [शक्यार्थेण्यति कृत्वप्रतिषेधः] 'सिध्यन्ति' सिद्धिमन्तो भवन्ति फलं घटयन्ति इति 'यत्' भृत्यानां या कृता-
 र्थता 'तम' [विधेयप्राधान्यात् पुलिङ्गता] 'ईश्वराणां' शक्तिमतां स्वामिनां सम्भावनायाः अयमत्र क्षमः इत्येवंरूपायाः समर्थनायाः इति विद्यासागरपादाः 'गुणं महिनानम् अवेहि जानीहि । 'अरुणः अनूरुः गरुडागजः 'तमसां ध्वान्तानां 'विभेत्ता' निरासकः 'किं' वा अभविष्यत्' नैव अभविष्यत् 'चेत् यदि सहस्र' किरणा यस्य अतएव शक्तिमान् अंशुमाली 'तं धुरियानमुखे न अकरिष्यत् न अस्थापयिष्यत् । धुरि चेत् अकरणं तमसाम-
 विभेदः तत् तमोविभेदे धुरि करणरूपा सम्भावना एव कारस्वम् । अतएव दानव-
 जये इन्द्रेण मदोद्यो नियोगः कारणं नाहम् । अकरणाविभेदरूपयोः क्रिययोः हेतुहेतु-
 मद्भावे सति एकस्य वैगुण्यात् अन्यस्य अनिष्यत्तिः । ततो लृङ्] ॥ [सूत्रम् (रा-, वि-
 न-,) — "किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) * मुखपरस्य Indra was *pleasure-loving*. This does not imply that he was weak or timid, but only shows his *aversion to make an effort*. (b). उभयैः—उभ + अयच् = उभयम् a group of two उभय is usually *singular*. The plural may be defended as in, "उभये देवमनुष्याः"—*Bhdshya*. Also see Tika (c) विदिवम्—वि + दिक् + कं कर्त्तरि = विदिवम् । Or वाचयवं दिवं विदिवम् शकपार्थिवादि etc.

2. (a). सिध्यन्ति—सिध् of the दिवादि class means निष्यत्ति as in सिद्धमन्त्रम् । Hence secondarily it means to succeed which is the sense here. Comp. स्वयमसिद्धः कथमन्यान् साधयेत् । (b) सम्भावना

&c.—सम + भू + णिच् + युच् भावे = सम्भावना estimation. 'सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसानम्'... *Vriti*. योग्यताध्यवसानम् = 'a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सम्भावना) on the part of the Mighty (ईश्वर) actually gives his agent the power to do the work (सम्भावनागुण)। Dushyanta wants to say—I have succeeded simply because Indra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to succeed. Hence. 'अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः'। This is somewhat like" "ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमथोऽनुधावति" For an exactly similar idea compare..."ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्विजयन्ते द्विषतो यदस्य पत्न्याः"... *Vikram*, (c) तमसां विभेत्ता...वि + भिद + टच् कर्त्तरि = विभेत्ता। We cannot have वृत्त so to say, for that would bar the वृत्त in तमसाम्। Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence वृत्त should be out of the question.

3. *Rhetoric* = From अत्र खलु to नाकरिष्यत् we have a complete syllogism. The object is to establish the particular case "अत्र शतक्रतोर्महिमा स्तुत्यः।" Towards this is cited the general proposition सिद्धन्ति...तमोश्चराणाम्"। This much constitutes an अर्थान्तरन्यास The portion "किं वा...नाकरिष्यत्" is only an *illustration* of the general proposition, hence it furnishes a दृष्टान्त।

मातलिः—सदृशं तवैतत्। (स्तोकमन्तरमतीत्य।) आयुष्मन्, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः।

विच्छित्तिशेषेः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु।

विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवाकसस्त्वचरितं लिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you. (*Passing o short distance*) O Long-lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with paints left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music (Or...worthy of divine melody).

मातलिरिति । 'एतत् विनयवचन "तव सदृशं" योगम् । शूरा अविकल्पना भवन्ति इति भावः । ["तव" (त-, न्या-)—“एव” (रा-, वि-, म-)] ! स्तीकं किञ्चित् 'अन्तरं' दूरम् 'अतीत्य' गत्वा ! 'इतः' अस्यां दिशि इत्यङ्गुल्या निर्देशः 'नाकस्य' स्वर्गस्य 'पृष्ठे' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' कृताधिपत्यस्य 'आत्मनो यशसः'—दानव-जयजातायाः कीर्तः 'सौभाग्य' शुभादृष्ट 'पश्य' । तदेव दर्शयति—अन्वयः—अमी दिवीकसः गौतचमम् अर्थजातं विचिन्ता सुरसुन्दरीणां कल्पलतांशुकेषु विच्छित्तिशेषैर्वर्णैः त्वचरितं लिखन्ति । व्याख्या—'अमी' दूरे दृश्यमाना "दिव" स्वर्गः 'ओको' निवासो येषां ते देवा इत्यर्थः 'गौतस्य' गानस्य "चम" योगं सुरसुन्दरीभिर्गानार्हम् 'अर्थानां' वस्तूनां 'जातं' समूहं पदावलीमित्यर्थः ["अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तु" इति "जातं जात्यो घजन्मसु" इति च विश्वः] "विचिन्ता ध्यायं ध्यायं निरूप्य 'सुरसुन्दरीणां' देवस्त्रीणां प्रत्येकं पदावलिं रचयित्वा स्वर्गनितानां कल्पलतायाः' यानि अंशुकानि वस्त्राणि तेषु कल्पपादपलब्धेषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विच्छित्तेः' अङ्गरागात् [* विच्छित्तिरङ्गरागेऽपि' इति विश्वः] 'शेषैः अवशिष्टैः' 'वर्णैः' तत उद्धृत्य इति भावः तव चरितं दुर्जयजयावदानं लिखन्ति] प्रियजनेन गेयं प्रियसाधनवर्णेन प्रियपरिहितवसनेषु स्वहस्तेन लिखितं ते यशः । अहो सौभाग्यम् इति भावः । *

NOTES.

1. तव—The Devangari reading एव entirely misses the meaning.

2. (a) विच्छित्ति &c.—वि + छिद + क्तिन् भावे = विच्छित्तिः painting. शिष + घञ्कर्म्मणि = शेषः residue. विच्छित्तेः (पञ्चमी) शेषाः । सुप्सुपा । (b) विचिन्ता...वि indicates effort on the part of the thinkers. They wanted the composition to be worthy of the subject-matter. Hence the effort. (c) गौतचमम्...गौतं चमते इति गौत + चम + ण कर्त्तरि । Or गौतस्य चमं योय्यम । The female voice is sweet,

* प्रियजनेन &c. adopted by Prof, Gajendaragdker.

hence सरसुन्दरीणाम् not सुराणाम् । Comp, 'इच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तृगुणो-
दयम् । आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्थशः ॥ '...Raghu.]

राजा—मातले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वद्युर्दिवमधिरो-
हता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया । कतमस्मिन् मरुतां पथि
वर्त्तामहे ।

KING—Matali yesterday this region was not noticed by
me while ascending the heaven eager as I was for the fight
with the demons. In which course of the winds are we ?

मातलि :—

त्रिस्तोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतीषि वर्त्तयति च प्रविभक्त-रश्मि ।
तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर-
मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥

MATALI—This is the region, sanctified by the second
foot-step of Hari, free from the operation of the quality of
Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the
tripple-streamed river that is in heaven and causes the
luminaries to revolve with their rays duly apportioned.

राजति । 'पूर्वेद्युः पूर्वास्मिन् दिने [“सद्यपरुत्...” इति निपातः] 'दिवमधि-
रोहता असुरैः' सह यः 'सम्प्रहारः' दुष्टं तव 'उत्सुकेन मया अयं प्रदेशो न लक्षितः' ।
सप्त मरुतां पन्थानः सन्ति । तव 'कतमस्मिन् पथि' अधुना 'वर्त्तामहे' तिष्ठामः । अत्र
हि राजा विनयात् कथान्तरावतारणया आत्मस्तुतिप्रस्तावं परिहरति ।

मातलिरिति । अन्वयः...यः गगनप्रतिष्ठां त्रिस्तोतसं वहति ज्योतीषि प्रविभक्त-
रश्मि वर्त्तयति च, तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोः एष द्वितीयहरिविक्रमपूतो मार्गः ।
व्याख्या...यः गगने 'प्रतिष्ठा' स्थितिर्यस्याः तथाविधां 'त्रिस्तोतसं' त्रिमार्गगाम्
आकाशगङ्गामित्यर्थः 'वहति' धारयति वितनोति वा 'ज्योतीषि' तारकादीनि 'प्रविभक्ताः'
यथाभागं व्यवस्थापिता 'रश्मयो' भासः यस्मिन् कर्त्तव्यं यत् यथा तथा वर्त्तयति च
मण्डलशो धमयति च 'तस्य, अतएव खर्वाहिनीसस्यर्कात् 'व्यपेतं' दूरीभूतं 'रजो' रजो-
गुणो यस्मात् तस्य—प्रवहस्य तन्नास्तीभू वायोरनन्तरस्य 'वायोः एषः' द्वितीयेन हरिः

वामनावतारे विविक्रमरूपस्य श्रीविष्णोः विक्रमेन पादन्यासेन 'पूतः' पवित्रः शुद्धसत्त्वमय इत्यर्थः मार्गः' पन्थाः । आवहप्रवहादिषु द्वितीयस्य प्रवहस्य वायोरयमधिकारः । स्वर्ं ज्योतिर्विभागकर्तुरस्य तमसः कथं न नास्ति । परन्तु अयं पूतां मन्दाकिनीं वहन् रजसीऽपि मुक्तः । ततश्च हरिपादपातेन पुनः परमे सत्त्वे स्थित एष पन्थाः । * ['प्रविभक्त-वश्मि' (रा.) ... "प्रविभक्तरश्मिः" (वि., म., त., व्या.) । सूत्रम् (त. त्या.) ... 'तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमत्क' वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम्' (रा., वि., म.)] ।

NOTES

1. (a) असुर...सुरा + अच् मत्वर्थं = सुरः one having a share of the nectar. न सुरः सुरविरोधी an opponent to the gods. विरोधार्थं नञ् । "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः । सम implies reciprocity व्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते अस्मिन् इति सम् + प्र + ह + घञ् अधिकरणे = सम्प्रहारः battle. Or घञ् भावे meaning fight. असुरैः सम्प्रहारः । सुप्सुपा । तस्मिन् तेन वा उत्सुकः । सुप्सुपा । (b) कतमस्मिन् &c...Seven courses of the wind are enumerated. These are आवह, प्रवह, उदह, सुवह, परिवह, परावह, in order of distance from the earth. But the names are differently given by different authorities. (c) Remark—Raghava thinks that the king introduces a new subject purposely to stop Matsya's laudatory remarks.

2. (a) विस्त्रातसम्...वोणि स्त्रातांसि यस्याः सा विस्त्रोताः the three-streamed i. e., the Ganges which is supposed to have one stream in the heaven (the Milky way), one on earth, and a third in the nether regions (b) प्रविभक्त &c...रश्मि conveys a pun. It also means the reins of a horse. Just as a trainer turns the horse round and round catching hold of the reins, so does प्रवह with regard to the heavenly bodies.

3. (a) * व्यपेत &c...रजस् has a pun. It means धूलि also. The मार्ग is devoid of dust, because it is above भूवायु which alone con-

tains dust. (b) द्वितीय &c.—The allusion is to the वामनावतार of Hari. This was to relieve Indra of the oppression of the demon Bali, Vishnu appeared before him in the form of a Brahmana dwarf and asked for the grant of such space as he could cover in three steps. He said he wanted this for then he would be able to practise penance on his own land ; asceticism observed on another's soil brings no merit. Bali agreed. But lo ! No sooner he pronounced the formula of gift than the manikin assumed gigantic proportions and covered the entire earth with one step, and the heavens with another. The demon, who was a devout Vaishnava, saw that it was his own Lord that had come to treat with him, and in ecstasy he put forth his head to the Lord to place his third foot on.

4. (a) प्रविभक्तारम्भ—This is a क्रियाविशेषण refers prominently to the *manner* of spinning, and is therefore preferable to the attributive प्रविभक्तारम्भः qualifying यः ।* (b) तस्य द्वितीय...मार्गम्—This refers to परिवह the *sixth* course. But Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana has the following quotations—‘भचक्रं ध्रुवयो-
नंद्ममाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्यत्यजस्तं तन्नद्धा यद्वक्त्रा यथाक्रमम् ।’—*Surya-siddhant*, “भपञ्चरः खिचरचक्रयुक्ताः धमत्यजम् प्रवहानिलेन”—*Siddhanta-siromoni*. “यस्माज्ज्योतीषि वहति प्रवहस्तेन सम्यतः”—*Vishnu-purana*. This leaves no doubt that “ज्योतीषि वस्त्यति च प्रविभक्तारम्भ” applies to प्रवह and not to परिवह । The Bengali reading is therefore preferable. This is confirmed by the king's remark—मेघपदवी-
मवतीर्णो स्वः (see below).

राजा—अतः खलु सवाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गमवलोक्य) मेघपदवीमवतीर्णो स्वः ।

KING—Hence, surely, my inner self with the internal and external senses, enjoys tranquility. (*Looking at the wheels*) We have descended to the reign of clouds.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

मातलिः—कथमवगम्यते ।

MATALI—How is that known !

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिर्-

हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

KING—This chariot [of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out of the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities.

राजिति । 'अतः खलु' अतएव कारणात् 'सत्वमये मार्गे स्थितत्वात्' इत्यर्थः । 'वाह्यैः श्रोत्रनेत्रादिभिः 'करणैः इन्द्रियैः 'अन्तः' अन्तःस्थितेन 'करणेन' अभ्यन्तरेण मनसा [अन्तः शब्दोऽयं लक्षणश्चा अन्तःस्थवाची] 'सह मम अन्तरात्मा हृत् 'प्रसीदति' सत्त्वसम्पर्कजमात्मप्रसादं लभते । 'रथाङ्क' रथचक्रम् । 'मेघानां पदवीं स्थानं समनन्तरस्य भूवायोरावहस्य मार्गम् 'अवतीर्णौ' स्वः' ।

राजिति । अन्वयः—अयं ते शीकरक्लिन्ननेमिः रथः अरविवरेभ्यो निष्पतद्भिश्चातकैः, अचिरभासां तेजसा अनुलिप्तैः हरिभिश्च, वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गतं पिशुनयति । व्याख्या—'अयं ते' तव, त्वत्परिचालित इत्यर्थः 'शीकरैः' जलकणैः क्लिन्ना आर्द्रा 'नेमयः चक्रधारा यस्य तादृशो 'रथः' [इदं तावत् प्रथमं सूचकम्] 'कराणां' चक्राङ्क-विशेषाणां विवरेभ्यः अन्तरालेभ्यः 'निष्पतद्भिः' उड्डोय वहिरागच्छद्भिः 'चातकैः' मेघ-प्रियैः पक्षिभिः (द्वितीयमेतत् सूचकम्) 'अचिरा' क्षणिका 'भाः' दीप्तिः यासां तासां, विद्वत्तामित्यर्थः 'तेजसा' दीप्त्या 'अनुलिप्तैः' रञ्जितैः 'हरिभिश्च' त्वदीयैरश्वैश्च [एतत् तृतीयं लिङ्गम्] 'वारिगर्भे' जलपूर्णम् 'उदरम्' 'अभ्यन्तर' येषां तथाविधानां 'घनानां' मेघानाम् 'उपरि पृष्ठे गतं गमनं' 'पिशुनयति' सूचयति । वृष्टिपातप्रत्याशया सन्निहिता-

शतकाः चक्राङ्गाणामवकाशैनिःसरन्ति । अथाथ ते विद्युत्प्रभारञ्जिताः । आद्रं च चक्राङ्गम् । तन्मन्ये समतीत्य सुरवत्सं मेघमार्गमवतीर्णा वयमिति ।

NOTES

1. सवाह्य &c.—वाह्यानि चअन्तश्च वाह्यान्तः external and internal हन्त । The whole is an अव्यय । वाह्यान्तः करणानि वाह्यान्तःकरणानि कर्तृधा—। तैः सह वर्तमानः । बहु— ।

2. *मेघ &c.—This shows transition to the course *immediately* below. Now मेघपदवी is in the course of भूवायु । 'मूमेर्वह्निर्वा-
दशयोजनानि भूवायुरबाष्पद्विदुदाद्यम्—*Siddhanta siromoni* quoted by *Nayapanchanana*. Hence the subject matter, of the previous remark must be the course *immediately above* भूवायु, *i. e.* प्रवह and *not* परिवह ; Cf. भूवायुरावहः प्रवहंसदूर्ध्वः । We say *immediately*, because "अन्तरात्मा प्रसीदति and "मेघपदवीमवतीर्णो स्वः" are spoken of *in the same breath*.

3. चचिर &c.—चिर is चिरस्थायिनी by लक्षणा । न चिरा=चचिरा transient, नञ्त्तत्—। तादृशी भाः यासां तासाम् । बहु— । Cf. "चचिरां-
शुबिलासचक्षुषा" in *Kirata II*.

4. वारि &c.—वारि गर्भे यस्य तत् वारिगर्भम्, व्यधिकरण बहु—of the गङ्गादि class like कमण्डलुपाणि । Now see *Tika*.

मातलिः—क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्त्तिष्यते ।

MATALI—In a moment the Long-lived One will be in the regions owned by himself.

राजा—(अधोऽवलोक्य)—मातले, वेगावतरणादाश्चर्य्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलोकः । तथाहि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।

सन्तानात्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

KING—(*Looking below*)—Matali the region of men

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

appears of (or present) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains ; trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks ; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion ; the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up.

मातलिरिति । 'क्षणात्' क्षणमतिवाह्य [ल्यब्लोऽपि पञ्चमी, कारकमध्ये वा] 'स्वस्य अधिकारस्य' नियोगस्य 'भूमौ' स्थाने भृष्टे 'वर्तिष्यते' स्थास्यति ।

राजेति । 'वेशेन अवतरणात्' हेतोः 'मनुष्याणां लौकः भुवनं पृथिवी इत्यर्थः 'आश्चर्य्य' विचित्रं 'दर्शनं' यस्य तथाविधः 'लक्ष्यते' भाति । तदेव वर्णयति ।
अन्वयः—पश्य मेदिनी उन्मज्जतां शैलानां शिखरादवरोहतीव । पादपाः स्तम्भोदयात् पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति । तनुभावेन षसलिला आपगाः सन्तानात् व्यक्तिं भजन्ति ; भुवनम् उत्क्षिपता केनापि मत्पाश्वं आनीयते इव । व्याख्या—'पश्य' आश्चर्य्यमवलोकय [वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म] । 'मेदिनी' भूमिः 'उन्मज्जतां' सहसा उत्प्लुत्य इव प्रकटीभवतां 'शैलानां' पर्वतानां 'शिखरात्' शृङ्गात् 'अवरोहतीव' अधःपततीव । न हि शैला उन्मज्जन्ति, नापि मेदिनी अवरोहति । किन्तु वेगात् शैलानामुन्मज्जनं मेदिन्याश्च अवरोहणं द्वयमेतदाश्चर्य्यं दृश्यते । 'पादापाः' वृक्षाः 'स्तम्भस्य' प्रकाण्डस्य 'उदयात्' आविर्भावात् 'पर्णानां पत्राणाम्' 'अभ्यन्तरे' मध्ये ये 'लीनाः' गुप्ताः, तद्भावं 'विजहति' त्यजन्ति । पूर्वं पत्रपुञ्जमात्राणि इव दृष्टाः पादपाः सहसा काण्डादिमन्तो दृश्यन्ते । एतच्चाश्चर्य्यं वेगाज्जातम् । 'तनुभावेन' क्षीणतया 'नष्टानि' अलक्षितानि 'सलिलानि' जलानि यासां तथाविधा 'आपगाः' स्रोतस्वत्यः 'सन्तानात्' विस्तारात् तनुभाषविगमात् इत्यर्थः 'व्यक्तिं' प्रकटतां 'भजन्ति' गच्छन्ति । यत्र यत्र दूरात् सूक्ष्मतया जलं दृष्टं सहसा सजला नद्यस्तत्र दृश्यन्ते । इत्यय्याश्चर्य्यं वेगादेव । 'भुवनं मनुष्यलोकः' 'उत्क्षिपता' ऊर्ध्वं प्रेरयता 'केनापि' अतिसुरासुरसत्त्वेन सत्त्वेन 'मत्पाश्वं' मम ससीपम् 'आनीयते इव' उपस्थाप्यते इव । वस्तुतस्तु अहमेवाधः पतामि । वेगात् पुनर्भुवनमुतपततीव भाति । यद्धि दूरात् एकपृष्ठमेकवर्णञ्च आभात्, तदेव भुवनं सहसा गिरितरुसरिदादिरूपेण विभक्तपृष्ठभागमुतपततीव इत्यहो आश्चर्य्यम् । ['सन्तानात्'

(म-)—सन्धानैः (रा-, वि-)—“सन्धानं (त., न्या-) ॥ मूलम् (रा-, वि-, म-) ।
“तनुभागनष्टसलिलव्यक्ता ब्रजन्तापगाः” (त., न्या-)] ॥

NOTES

1. चणात्—ल्यवलीपे पञ्चमी (See Tika) or पञ्चमी by the rule “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्य” । The latter allows alternative चणे । अस्मिन् सुहृते मेघपदयां वर्तमानो भवान् चणात् चणे वा स्वाधिकारभूमौ वतिष्यते is the contruction.

2. तनु &c—तनुनः भावः तनुभावः । सामान्ये नपुंसकम् । We avoid the feminine तन्वा भावः because that gives तन्वीभावः । A similar description occurs in Bhasa's अविमारक ।

3. Reading—सन्तानैः has the plural needlessly, सन्धानं तनुभाग-नष्टसलिलव्यक्ता ब्रजन्तापगाः of the Beng. Rec, may be explained thus ‘आपगाः नद्यः ‘तनुभागेषु’ सूक्षांशेषु ‘नष्ट’ दूरत्वात् अदृष्टं यत् ‘सलिलं’ तस्य ‘व्यक्ता’ आविर्भावेन दर्शनेन इत्यर्थः ‘सन्धानं ब्रजन्ति कृतसन्धाना इव भान्ति । Comp “यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्” Act. I

मातलिः—आयुष्यन् साधु दृष्टम् (सवहुमानं विलोक्य)—
अहो उदाररमणीया पृथिवी ।

MATALI—Well observed. O Long-lived One. (*Watching with great appreciation*) Oh ! How grand and charming is the earth !

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरस-
निस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिधः सानुमानालोक्यते ।

KING—Matali, what mountain is this that has descended into the eastern and the western seas and pouring liquid gold, appears like bar of evening clouds ?

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूठो नाम किम्पुरुष-
पर्वतः परं तपस्विनां क्षेत्रम् ! पश्य—

स्वायम्भुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ८ ॥

MATALI—O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakuta by name, the great resort (for the success) of ascetics. Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife.

मातलिरिति । 'उदारा' महती च 'रमणीया' दर्शनीया च इति विस्मयोक्तिः ।

राजेति । 'अयं' कतमः सानुमान् पर्वतः 'पूर्वं' च अपरं पश्चिमञ्च 'समुद्रम् अवगाढः' प्रविष्टः 'कनकरसस्य सूवर्णद्रवस्य 'निस्थन्दः स्रवः' । तद्धान्, द्रवसुवर्णोद्गारी इत्यर्थः अतएव 'सन्ध्याकालीनः 'मेघपरिधः' मेघमाला 'इव आलीक्यते' ।

मातलिरिति । "किम्पुरुषाणां 'पर्वतः' तैरध्युषितत्वात् । 'तपस्विनां' परं श्रेष्ठं 'क्षेत्रं' सिद्धस्थानम् ['सिद्धस्थानेऽपि च क्षेत्रम्' इति विकारुण्डशेषः] । तदेव स्थान-माहात्म्यं दर्शयति—'पश्य' वक्ष्यमाणमेतदालोकय ।—अन्वयः—स्वायम्भूवात् मरीचेः यः प्रजापतिः प्रवभूव सुरासुरगुरुः स सपत्नीकः अत्र तपस्यति । व्याख्या—स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मा । तस्यापत्यम् 'स्वायम्भूवः' [अणि सति "अौगुणः" इति गुणे प्राप्ते— "अरोदिति—वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात्"—तेन स्वायम्भूव इति सिद्धं भवति" इति वृत्तिकारः]—ब्रह्मणो मानसः पुत्रः । तस्मात् 'मरीचेः मरीचि-संज्ञकात् ब्रह्मणो मानसपुत्रात् 'यः प्रजापतिः 'लोकस्वष्टा कश्यप इति नाम 'प्रवभूव जज्ञे सुराणां देवानाम् 'असुराणां दानवानाञ्च 'गुरुः' पिता स मारीचः 'पद्मा' अदित्या 'सह अत्र' अस्मिन् हैमकूटपर्वते 'तपस्यति' तपश्चरति [क्यङि "तपसः परस्मै पदञ्च" इति परस्मैपदम्] पिता ब्रह्मणः पुत्रः । स्वयञ्च सर्वलोकगुरुः । सौऽपि अत्र तपस्यति । अहो हैमकूटस्य माहात्म्यम् इत्याशयः ।

1. (a). पूर्वापर &c.—अव + गाह + क्त कर्त्तरि = अवगाढ । पूर्वश्च अपरश्च पूर्वापरौ । तौ च तौ समुद्रौ च पूर्वापरसमुद्रौ । तौ अवगाढः । (b) कनक &c.—नि + स्थन्द + घञ् भावेः = निस्थन्दः or निष्यन्दः the ष being optional by the rule "अनुविपर्यभिनिभ्यः स्थन्दतेरप्राणिषु" (P. 8 3 72). We have मत्वर्थ इनि (See Tika) and not णिनि because स्थन्द is rather अकर्मक । (b). सान्ध्याः—सन्ध्यायां भव इति सन्ध्या + अण् = सान्ध्याः । सान्ध्या though कालवाची takes अण्

instead of टञ् by the rule “सन्धिवेलाच्चतुनचतेभ्यः अण्” (P. 4 3 16) It is of the सन्धिवेलादि class. (c) परिघः—परिहृत्यते अनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिघः or पलिघः the ल being optional by the rule “परेश्च घाङ्योः” (P. 8. 2. 22).

2. किम्पुरुष &c.—कुत्सितः पुरुषः किम्पुरुषः a kind of demi-god. तत्पुरुष by the rule “किं क्षेपे” (P 2. 1. 64.) “कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखा-श्वकायत्वात् कस्यचित् अश्वमुखनरशरीरत्वात्”—*Bhanuji*.

3. (a). स्वायम्भुवात्—खयम् आत्मना भवति इति खयम् + भू + क्तिप् कर्तरि—स्वयम्भूः a name of Brahman. स्वयम्भुवः अपत्यम् इति स्वयम्भू + अण् = स्वायम्भुवः । We do not get स्वायम्भवः because the गुण enjoined by the rule ओर्गुणः (P. 6. 4, 145) has exceptions, and this is one of them. Thus “ओर्गुणः” being barred, the rule “अचि श्रुधातुमुवां य्वोरियङुवङौ” applies and भू becomes भुव् । (b) सुरासुर &c.—सुराश्च असुराश्च सुरासुराः सुरासुरांम् । इन्द्रः । सुर and असुर are antagonists. If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get सुरासुरम् by the rule “येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः” (P. 2. 4. 9), otherwise these being प्राणिजाति, we have सुरासुराः as in ‘पूजितो यः सुरासुरेः’ ।

राजा—तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

KING—Then surely here are blessings not to be passed by. I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मातलिः—प्रथमः कल्पः । (नाट्येनावतीर्णौ) ।

MATALI—An excellent resolve. (They act alighting).

राजा—(सविस्मयम्)—

उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतिस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥१०॥

KING—(With surprise)—Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise no dust too is seen rising, upward shock is absent. Your car though descended. is not noticed as such.

राजिति । तेन हि निमित्तेन, यतोऽव प्रजापतिरास्ते ततः इत्यर्थः 'अनतिक्रमणीयानि' अतिक्रम्य गन्तुमनर्हानि 'श्रेयांसि' शुभानि अव सन्ति । तदेव स्पष्टयति । 'भगवन्तं' कश्यपं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणक्रियया प्रपूज्य [अव्ययीभावस्तिष्ठदुग्वादिः । ततो गतिसमासः । 'नानेन समासः अयन्तु ससस्यत एव' इति भोजवचमात् साधुः । प्रादिसमासाद्गतिसमासो वा] 'गन्तुमिच्छामि' ततश्च श्रेयो भविता । भगवत्प्रदक्षिणं महते हि शुभाय, तच्च शुभं न उपेत्यम् इति भावः ।

मातलिरिति । 'प्रथमो' मुख्यः उत्तम इत्यर्थः 'कल्पः' संकल्पः । 'नाट्येन अभिनयकर्मणां' 'अवतीर्णौ' अवतरणमभिनीय स्थितौ इत्यर्थः ।

राजिति । अन्वयः—अभूतलस्पर्शतया रथाङ्गनेमयः उपोदशब्दा न । रजश्च प्रवर्तमानं न दृश्यते । निरुद्धतिस्तव रथः अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते । व्याख्या—अविद्यमानः भूतलस्पर्शः भूमिसम्पर्को यस्य तस्य भावेन, भूमिसम्पर्कविरहात् इत्यर्थः रथाङ्गानां चक्राणां 'नेमयः' प्रान्ताः 'उपोदाः' प्रारब्धाः 'शब्दा' यैस्तथाविधा 'न' येनाह शब्दविरामात् क्रान्तः पन्था इति वक्तुं शक्तः स्याम् । 'रजश्च' धुल्यश्च [जाताविकवचनम्] 'प्रवर्तमानं चकैरश्वखुरैश्च उत्क्षिप्तं' सत् प्रसर्पत् 'न दृश्यते' येन रजसामप्रवृत्तिं दृष्ट्वा गमननिवृत्तिं जानीयाम् । एतयोरुपरि पुनः निर्गता उद्धतिः प्रतिघातजः चोभः यस्मात् तथाविधः 'तव रथः अवतीर्णोऽपि' हैमकूटशिखरे पतितोऽपि 'न लक्ष्यते, पतितत्वेन न ज्ञायते । यद्वा—गिरिशिखरे पतितोऽपि रथः संस्पर्शशून्यतया स्थितत्वात् चक्रसम्पातशब्दो न जातः, न च धूलिरुत्थितः नाप्यनुभूतो रथचोभः । तत्पतित इति न ज्ञातो मया रथ इति भावः ।

NOTES

1. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रकृष्टत्वं दक्षिणस्य प्रदक्षिणम् preference of the 'right side. अव्ययीभाव of the तिष्ठत्वादि class. तत् अस्तस्य इति प्रदक्षिण + अच् मत्वर्थे = प्रदक्षिणः one placed preferably to the right. Or प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणं placed to the right, प्रादितत्—। अप्रदक्षिणं प्रदक्षि' कृत्वा इति प्रदक्षिण + चि + कृ + ल्यप्, गतितत्—। प्रथमः कल्पः—An excellent idea or resolve, or primary duty Cf. "प्रथमः कल्पः" in Swapna IV etc.

3, उपोढ &c. — उप + बह + क्त कर्मणि = उपोढाः commenced.

4. *Reading*—Raghava reads अभूतलस्यशतयानिरुद्धतः and dissolves अभूतलस्यशतया निरुद्धतः अरोधात् । So he first obtains अनिरुद्धम् with भावे क्त meaning अनिरोधः and then attaches तसि । Vidyasagara reads निरुन्धतः with the construction निरुन्धतः तव &c. Neither of these seems to give a clear idea. निरुद्धति is the Bengali reading, and is evidently, much better than either of the above.

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

MATALI—Just this much is the difference between Indra and Your Long-lived Self.

राआ—मातले, कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

KING—Matali, in which quarter is the hermitage of Maricha ?

मातलिः— (हस्तेन दर्शयन्)—

बल्मीकाद्ध निमग्नमूर्तिरुरसा सन्दृष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यथेसम्पीडितः ।

असव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यक्विम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

MATALI (*Pointing with his hand*) Where stands, motionless like a tree-trunk yonder ascetic facing the solar orb, with his body half-buried in an ant-hill, with his chest having a snake-skin adhering on to it, the neck excessively pressed by a coil of withered tendrils of creepers, bearing a mass of clotted hair spreading over his shoulders and filled with bird's nests.

मातलिरिति । 'एतावान्' एतत्परिमाणः एव 'विशेषः' भेदः नाधिकः ! भुवि विचरन्ते शतक्रतोः रथः अस्युष्टो गच्छति तव तु स्पृष्टः । एतन्मात्रं युवयोर्भेदः । अथवा स इव भवानप्यानाकरथवत्सर्वा इति भावः ।

मातलिरिति —अन्वयः—यव असौ वल्मीकाङ्गनिमग्नमूर्तिः, सन्दष्टसपत्न्यचा उरसा जीर्णलताप्रतानवलयेन कण्ठे अत्यर्थसम्पीडितः अंसव्यापि शकुन्तनीङ्गनिचितं जटामण्डलं विभ्रत स्थाणुरिव अचलः सुनिः अभ्यर्कं विम्बं स्थितः । व्याख्या—‘यव असौ’ दूरे दृश्यमानः ‘वल्मीके’ पिपीलिकाविशेषकृतस्तूपे ‘अङ्गं’ यथा तथा ‘निमग्ना’ निहिता ‘मूर्तिः’ यस्या तथाविधः ‘सन्दष्टा’ सम्यक् लग्ना ‘सपत्न्यक्’ निर्मोकी यस्मिन् तथाविधेन ‘उरसा’ वचसा [अचलत्वोपलक्षणम् । उपलक्षणे तृतीया] ‘जीर्णानां’ शुष्काणां लताप्रतानानां बल्लीतन्तूनां ‘वलयेन’ वेष्टनेन, बलयितलतातन्तुभिरित्यर्थः [भावानयने द्रव्यानयनम्] ‘कण्ठे अत्यर्थं’ यथा तथा सम्पीडितः, अंसौ स्कन्धौ ‘व्याप्नोति’ यत् तादृशं ‘शकुन्तानां’ पक्षिणां ‘नीङ्गैः’ कुलायैः [बहुवचनेन जटामण्डलस्य महत्त्वम्] ‘निचितं’ परिव्याप्तं ‘जटामण्डलं’ विभ्रत् धारयन्, अतएव ‘स्थाणुरिव’ काण्डशेषो ब्रह्म इव ‘अचलः’ स्थिरः सुनिः, अर्कस्य सूर्यस्य विम्बं मण्डलम् तत् ‘अभि’ [अव्ययीभावः] सूर्यमण्डलमभिलक्ष्य इत्यर्थः ‘स्थितः’ तिष्ठति । तव मारीचाश्रम इति वाक्यशेषः ।

NOTES

1. (a) वल्मीक etc.—This indicates motionlessness for a great length of time. अङ्गं निमग्ना अङ्गनिमग्ना । वल्मीके अङ्गनिमग्ना वल्मीकाङ्गनिमग्ना । सुप्सुपा । तादृशौ मूर्तिर्यस्य । बहु— । Or अङ्गनिमग्ना मूर्तिर्यस्य सः अङ्गनिमग्नमूर्तिः बहु— । वल्मीके अङ्गनिमग्नमूर्तिः सुप्सुपा । (b) उरसा सन्दष्ट &c.—This implies अचलत्व । Hence इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया । (c) अभ्यर्कं etc—अर्कस्य विम्बम् अर्कविम्बम् । तत् अभि इति अभ्यर्कविम्बम् । अव्ययीभाव by the rule “लक्षणेनाभिप्रतौ आभिमुखे” (P. 2. 1. 14). Or we may have अभि and अर्कविम्बम् uncompounded, the letter taking द्वितीया owing to अभि which is a कर्मप्रवचनीय here in the sense of लक्षण (indicator).

राजा—नमस्ते कष्टतपसे ।

KING—Salutation to thee of severe Penance.

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्द्धित-
मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः ।

MATALI—(*Restraining the reins of the chariot*)—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi.

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदमिवा-
वगाढीऽस्मि ।

KING—An abode of bliss greater than Heaven. I am as if immersed in a lake of nectar.

मातलिः (रथं स्थापयित्वा)—अवतरत्वायुष्मान् ।

MATALI—(*Having fixed the chariot*)—Let Your Long-lived Self alight.

राजा—(अवतीर्य)—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—(*Having alighted*)—Matali, how art thou disposed now ?

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा) । इत आयुष्मन् ॥ (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

MATALI—The chariot is secured by me. I am alighting too. (*Doing so*) This way, O Long-lived One. (*Going round the stage*) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राजेति । 'कष्टं कठोरं' 'तपो' यस्य तस्मै नमः ।

मातलिरिति । 'संयताः प्रग्रहाः' रश्मयः यस्य तम् । 'एतौ' इमौ आवाम् 'अदित्या' इन्द्रजनन्या 'परिवर्द्धिता' लालिता 'मन्दारवृक्षा' यस्मिन् तादृशं 'प्रजापतेः' कश्यपस्य 'आश्रमं प्रविष्टौ स्वः' ।

राजेति । 'निर्वृतेः सुखस्य 'स्थानम्' आस्पदम् एष मारीचाश्रमः । 'अमृतस्य ऋद' कुण्डम् 'अवगाढः' प्रविष्ट 'इव अस्मि' । नेदृशं स्वर्गेऽपि लब्धं सुखं मे इति भावः ।

मातलिरिति । 'स्थापयित्वा' सुसंयतं कृत्वा ।

राजेति । 'इदानीं' सम्प्रति 'भवान् कथं' केन प्रकारेण आत्मानं व्यापारयिष्यति ।

मातलिरिति । 'संयन्त्रितः' सम्यक् यन्त्रितः स्थापित इत्यर्थः । 'तपोवनानां भूमयः' स्थानानि दृश्यन्तां भवता । दर्शनयोग्या हि ताः ।

NOTES

1. अदिति &c.—Shows the sanctity of the place. Indra's mother here rears the Mandara saplings.

2. भवान् कथम् &c.—He inquires if Matali will stay in the chariot or get down.*

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपदरेणुक्पिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपत्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder. In a forest where Kalpa trees abound, the necessary sustenances of life is secured with air ; in water that is brown with the pollens of golden lotuses, is done the holy act of *ablution* for merit ; in house of rocks of gems, is performed *meditation* ; in the presence of heavenly maidens, is practised *self-restraint*. These are practising penance scorning all that to which other sages aspire by their austerities.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

राजेति । अन्वयः—सर्त्कल्पं वने उचिता प्राणानां वृत्तिः अनिलेन (भवति) । काञ्चनपद्मरेणुकपिशे तोये पुण्या अभिषेकक्रिया । रत्नशिलागृहेषु ध्यानम् । विबुधस्त्री-सन्निधौ संयमः । अन्यमुनयस्तपोभिः यदाञ्छन्ति तस्मिन् अमी तपस्यन्ति । व्याख्या—‘सन्तो’ विद्यामानाः ‘कल्पवृक्षा यस्मिन् तादृशे ‘वने’ कल्पतरुकानने इत्यर्थः ‘उचिता’तपश्चरणयोग्या ‘प्राणानां वृत्तिः’ ‘जीवनधारणम् ‘अनिलेन’ वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादपो बहुभोगाय प्रभवति । अत्र कल्पपादपकाननमेव वर्त्तते, तथापि एते बाटुभक्षा जीवन्ति’ तदपि तपसे यत् पर्याप्तं तन्मात्रमेव भवति । इति आश्रमस्य तापसानाञ्च उत्कर्षः] । ‘काञ्चनपद्मानां सुवर्णकमलानां ‘रेणुभिः’ परागैः ‘कपिशे’ पिङ्गलवणे ‘तोये’ जले पुण्या पावनौ ‘अभिषेकक्रिया’ नियमस्नानकर्म क्रियते । [सुचारुपङ्कजं जलमलं विहारप्रवृत्तिं जनयितुम् । तच्च पङ्कजमत्र सौवर्णम् । तथाप्यमी नितरां विहारविसुखा नियमस्नानमात्रपरायणा इत्यहौ उत्कर्षस्तापसानामाश्रमस्य च] । ‘रत्नविकारा’ याः ‘शिलाः’ तन्निर्मितेषु ‘गृहेषु ध्यानम्’ आत्मसाक्षात्कारो भवति [शिलागृहमेकमेव भोगाय सम्प्रदत्ते । अत्र च बहूनि । तानि पुनरहौ रत्नमयानि । अमी तु तेषु ध्यानमभ्यस्यन्ति इति भूतिप्रकर्षस्तापसानामाश्रमस्य च] । ‘विबुधस्त्रियः’ सुरनार्यः । तासां ‘सन्निधौ’ समीपे ‘संयमः’ पञ्चेन्द्रियनियमः अभ्यस्यते [स्त्रीसन्निधानमेव तपसो विघ्नः । अत्र तु सुरस्त्रीणां सन्निधिः । तथाप्येते जितेन्द्रिया वर्त्तन्ते । अहो ऐश्वर्यं तापसनामाश्रमस्य च] । किं बहुना ‘अन्ये मुनयः’ विश्वामित्रादयः ‘तपोभिः तपश्चरणैः ‘यत्’ वस्तु ‘वाञ्छन्ति’ लब्धुं काङ्क्षन्ति ‘तस्मिन्’ स्थितमपि तदनादृत्य [अनादरे भावलक्षणे सप्तमी] अमी दृश्यमाना मारीचाश्रमगता ‘मुनयः तपस्यन्ति [क्यङ् परस्मैपदञ्च] । [पुण्या...गृहेषु वाञ्छन्ति (भो, त-, न्या-) “—धर्मा तलेषु...काङ्क्षन्ति’ (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) उचिता—येस्या, i. e. enough to keep body and soul together. Some explain उचिता—अभ्यस्ता and construe—अनिलेन प्राणानां वृत्तिः उचिता have practised to live upon air. (b) सत् etc.—

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

There is here quite a forest of Kalpavrikshas, any amount of luxuries can be got from them for the mere asking. But they eat air. This indicates contempt of luxuries. (c) काञ्चन etc,—कपिश indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तस्मिन्—Raghava renders तस्मिन् स्थाने । In that case यत् means स्थानम् । But do ascetics practise penance to go to Hemakuta ?

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान् मारीचः । (आकर्ण्य) किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्ठस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति ।

MATALI—High-soaring indeed is the aspiration of the great. (*Going round—in the air*) Vridhdha Sakalya, what is His Holiness Maricha doing ? (*Acting hearing*) Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the duties of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages !

राजा (कर्णं दत्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः ।

KING—(*Listening*) Ha ! the subject deserves waiting for an opportunity.

मातलिरिति । 'महतां प्रार्थना' आशंसा 'उत्सर्पिणी' ऊर्द्धगामिनी 'खलु' । 'आकर्ण्य' श्रुत्वा, श्रवणमभिनीय इत्यर्थः । 'दाक्षायण्या' दक्षकन्यकया अदित्या 'प्रतिव्रतानां' भर्तुनिरतानां 'धर्म' सतीत्वमित्यर्थः 'अधिकृत्य पृष्ठः' सन् सतीत्वमाहात्म्य-विषयके प्रश्ने कृते सति 'महर्षीणां पत्नीभिः सहितायै तस्यै' उत्तरं कथयति इति 'ब्रवीषि किम्' ।

राजेति । 'प्रतिपाल्यः' प्रतीक्षायोग्यः 'अवसरः' विरामो यस्य तादृशः अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनप्रस्तावः । विरते प्रस्तावे उपसर्पावः अयुक्तः अन्तरा प्रतिबन्धः ।

NOTES

1. (a) वृद्धशाकल्य—This is some attendant of मारीच । (b)

तस्यै—सम्प्रदाने चतुर्थी । The complete sentence is तस्यै पतिव्रताधर्मं कथयति । Hence the कर्म of कथयति is पतिव्रताधर्मं, and is intended for सा । Hence the rule “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” applies. The followers of the *Vritti* restrict this rule to the कर्म of दा । They have therefore to cite क्रियायागे ४र्थी, or “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” which gives कर्मणि चतुर्थी, with the construction तां बोधयितुं कथयति । But सम्प्रदाने चतुर्थी being the view of the Bhashyaka must be allowed to overrule the *Vritti* and taken as the more correct explanation. (c) इति—This refers to the whole sentence “दाचायण्या—कथयति । It is the कर्म of व्रवीषि ।

2. अये etc.—He means to wait till the discourse is finished.

मातलिः—(राजानमवलोक्य)—अस्मिन्नशोकवृक्षभूले तावदास्तामायुष्मान् यावत्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

MATALI—(*Looking at the king*)—Let your Long-lived Self stay at the foot of this asoka tree whilst I continue on the look out for an opportunity to report you to Indra's father.

राजा—यथा भवान् मन्यते । [स्थितः । मातलि-निष्क्रान्तः] ।

KING—As you deem proper. (*Stays—Exit Matali*)

राजा [निमित्तं सूचयित्वा]—

मनोरथाय नाशंसे किं वाहो स्पन्दसे मुधा ।

पूर्वावधीरितं श्रया दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

KING (*Acting an omen*)—I hope not for (the object of) my desire ; why, O Arm, dost thou throb needlessly. My bliss has been slighted before ; misery alone surrounds me (now) [Or—For bliss, previously slighted, turns into misery].

मातलिरिति । ‘इन्द्रस्य गुरुः’ पिता कश्यपः । तस्यै ‘निवेदयितुं’ विज्ञापयितुम् [चतुर्थी सम्प्रदाने] ‘अन्तरम्’ अवकाशम् साधु ‘अन्यिष्यति’ यः तादृशो ‘भवामि’ ।

राजेति । 'निमित्तं' दक्षिणवाहुस्फुरणं 'सूचयित्वा' अभिनीय । *अन्वयः—मनोरथाय न आशंसे । हे वाहो मुधा किं स्पन्दसे । श्रेयः पूर्वावधीरितम् । दुःखं हि परिवर्तते—। व्याख्या—'मनोरथाय' स्वाभिलषिताय, शकुन्तलारूपाय, मनोरथं लब्धुमित्यर्थः ["क्रियार्थोपपदस्य"—इति चतुर्थी] 'न आशंसे न प्रार्थये । हे 'वाहो' मदभुज 'मुधा' वृथा [अव्ययमेतत्] 'किं स्पन्दसे' स्फुरसि । 'श्रेयः' मङ्गलं 'पूर्वं' प्राक् "अवधीरितम्" अवज्ञातं त्वया ["ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र" इति पूर्वशब्दस्य परनिपाती न] । 'दुःखं' हि दुःखमेव अधुना 'परिवर्तते' मां परिवृत्य तिष्ठति । यद्वा—'श्रेयो हि पूर्वम् अवधीरितं सत् 'दुःखं' परिपर्तते' दुःखरूपेण परिष्मति । प्रागेव शकुन्तलां त्यक्त्वा दुःखैः परिवृतोऽस्मि । तस्या लाभे निराशीऽहम् । तत् किमर्थं वृथा मे वाहुः स्फुरति इति वितर्कः ।

NOTES

1. इन्द्रगुरवे—सम्प्रदाने चतुर्थी । For reasons see तस्ये above. Remember "क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्" also gives सम्प्रदाने चतुर्थी ; but acc- to some it applies only to अकर्मक roots.

2. पूर्वाव &c.—अवधीर is a चुरादि धातु । अवधीर + क्त कर्मणि = अवधीरितम् । पूर्वम् अवधीरितम् । सुप्सुपा । In such cases पूर्व usually appears last in the compound. This is by implication (ज्ञापक) in the rule "भूतपूर्वे चरट्" in which पाणिनि writes भूतपूर्व instead of पूर्वभूत । But what is inferred by implication (ज्ञापकसिद्धम्) is not universal (न सर्वत्र) । Hence we get पूर्वावधीरित also.

नेपथ्ये—मा खलु चावलं करेहि । कथं गदो एव अत्तणो पकिदिं [मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम्] ।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed practise haughtiness. How ! have you already gone back to your nature !

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अभूमिरिदमविनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) अये को नु खल्वयम् अनुवध्यमान [अवरुध्यमान-] तपस्विनीभ्याम् अवालसत्त्वो वालः—

अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रकीर्णितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कषेति ॥ १४ ॥

KING—(*Lending his ear*)—This is no place for turbulence. Who could he possibly be that is being checked? (*Looking in the direction of the voice—With amazement*) Ha! Who indeed could be this boy, attended by two female ascetics,—this boy of un-boy-like-strength that for sport is forcibly dragging away from its mother a lion cub that has half-sucked its mother's teat, its manes disordered by the rough encounter.

नेपथ्ये इति । 'चापलं' चपलतां 'खलु मा कुरु' । इति निषेधः । अगणिते निषेधे 'कथम् इत्याश्चर्ये', 'आत्मनः प्रकृतिं स्वभाव' चपलभावमित्यर्थः गत एव ।

राजेति । 'अविनयस्य' औद्धत्यस्य 'इयम् अभूमिः' अस्थानम् । अत्र मारीचाग्रमे अविनयस्य अवकाशो नास्ति इति भावः । 'निषिध्यते अविनयात् वाच्य'ते । शब्दस्य अनुसारः अनुसरणम् । तेन । यतः शब्द आयातः तं देशं प्रति नेत्रं प्रेर्य आह । 'अये' इति विस्मये । 'नु' वितर्केः 'खलु' अवधारणे । 'तपस्विनीभ्याम् अनुवध्यमानः' अनुगम्यमानः 'अवालस्य' किशोरस्य 'सत्त्व' बलमिव 'सत्त्व' यस्य तादृशः 'खलु' को नु अयं वालः 'सिंहशिशु' कषेति इति परेण सम्बन्धः । अन्वयः—प्रकीर्णितुम् आमर्दक्लिष्टकेसरम् अर्द्धपीतस्तनं सिंहशिशुं बलात्कारेण मातुः कषेति । व्याख्या—'प्रकीर्णितुं' क्रीडां प्रकर्तुम् 'आमर्दे'न स्वकृतविशोभेण 'क्लिष्टा' विकीर्णाः केसराः क्लृप्तवाला सस्य तत् 'अर्द्धम्' असमग्रं यथा तथा 'पीतः' स्तनो येन तादृशम् अतएव स्वेच्छया अनायान्तं 'सिंहस्य' कस्यचित् आश्रमकेसरिणः 'शिशु' शवकं 'बलात्' प्रसह्य [अव्ययमेतत्] यः 'कारः' करणं तेन 'मातुः' जनन्याः सिंहकोपमपि अगणयित्वा

इत्यर्थः [अपाययोगात् पञ्चमो] 'कर्षति अपनयति । यदा—'मातुः स्तनम्' इति सम्बन्धः ।

NOTES

1. अवालसत्त्वो बालः—Compare "वालोऽप्यबालप्रतिभौ बभूव"—*Buddha-charita*, li. 23.

2. (a) अर्द्ध &c.—अर्द्धं पौतः अर्द्धं पौतः सुप्सुपा । Next बहु— । Or पौतस्तनः, बहु— । अर्द्धं पौतस्तनः सुप्सुपा । (d) मातुः—* The construction is मातुः कर्षति draws away from the mother. Hence there is अपाय and we get अपादाने पञ्चमो । Raghava takes it with स्तन and makes a शेषषष्ठी । But in that case मातुः is well-nigh superfluous—को हि नाम पितुः स्तनं पिबेत् ? (c) वलात् &c.—कृ + घञ् भावे = काङ् । वलात् is an अव्यय in the sense of हठ । "वलादिति हठार्थे"—*Ganakara*. वलात्कारः forcible performance. कर्मधा— । तेन ; तृतीया करणे । See *Swapna* IV. also.

(ततः प्राविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः)
बालः—जिह्वा सिद्धं दन्ताइं दे गणइस्मं [जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्यामि] ।

(Then enter the child engaged as described with two female ascetics). BOY—Yawn, Lion, I will count thy teeth.

प्रथमा—अविणीद, किं णो अपच्चणिब्बिसेसाणि सत्ताणि विप्पअरेसि । हन्त वड्ढइ दे संरम्भो । द्वाणे खलु इसिजणेण सब्बदमणोति किदणामहेओसि [अविनीत, किं नः अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त, वद्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि] ।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

Ha ! your turbulence increases. Rightly are you named Sarvadamana by the sages.

राजा—किं नु खलु वालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सल्यति ।

KING—Why indeed does my mind soften towards this boy as towards a heart-begotten son. Surely, childlessness makes me affectionate.

तत इति । 'यथानिर्द्दृष्टं' निर्देशानुरूपं 'कर्म' यस्य सः यथोक्तव्यापारो 'बालः' मिहशिशुं कर्तृन्नित्यर्थः ।

बाल इति । 'जृम्भास्व जृम्भनं कुरु । यदा जृम्भा ते मुखं व्यादास्यते तदा ते दन्तान् गणयिष्यामि' ।

प्रथमेति । हे 'अवनीत दौःशील 'नः अपत्येभ्यः सन्ततेः 'निर्विशेषाणि' अभिन्नानि 'सत्त्वानि' प्राणिनः 'किं विप्रकरोषि' प्रधर्षयसि । मा एव' कुरु । एतेन अनिवारिते बाले—'हन्त' विषादे (अव्ययम्) । 'ते संरम्भः' कोपः 'वर्द्धंते' । 'स्थाने खलु युक्तमेव 'सर्वदमन' इति कृतं नामधेयं' नाम [स्वार्थे घेयप्रत्ययः] यस्य तथाविधोऽसि ।

राजेति । 'किं नु' वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । 'स्नेहं' प्रत्यवधारणम् । 'उरसी' हृदयात् जाते 'इव पुत्रे ["अङ्गादिनिष्कान्तो हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि जीवस्व शरदां शतम् ॥" इत्युक्तेः] सिध्यति सन्नेहंभवति । स्वयमेवोत्तरमाह—'अनपत्यता' सन्ततिशून्यता मां 'वत्सलं सखेहं करोति [तत्करोत्यर्थे णिच्] ।

NOTES.

1. (a) अपत्य &c.—वि + शिष + घञ् भावे = विशेषः difference, निर्गतः विशेष एभ्यः निर्दिष्टेषाणि without difference. बहु—। अपत्येभ्योनिर्विशेषाणि । सुप्सुपा । (b) स्थाने—An अव्यय meaning युक्तम् ।

द्वितीया - एसा तुमं केसरिणी लङ्घेदि जइ से पुत्तम् ण मुञ्चेसि [एषा त्वां केसरिणी लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न मुञ्चेसि] ॥

SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp.

बालः (सस्मितम्)—अम्हहे, बलिअं क्खु भीदोमहि
[अम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि] । [अधरं दर्शयति] ।

BOY—(*Smiling*)—HO ! HO ! I am terribly frightened indeed. (*Shows his lower lip.*)

राजा (सविस्मयम्)—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष हव स्थितः ॥ १५ ॥

KING—(*With astonishment*)—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaning in the state of a spark and awaiting fuel.

द्वितीयेति । ‘एषा केशरिणी सिंहो ‘त्वां’ लङ्घयति’ अभिमवर्ति [समीपे भविष्यति वर्त्तमानम् । “वर्त्तमानमामैष्ये वर्त्तमानवद्वा” इति सूत्रेण] !

बाल इति । ‘अस्महे’ इति विस्मये । उपहासार्थं विस्मयाभिनयः । ‘वलीयः’ अत्यर्थं यथा तथा ‘भीतोऽस्मि, नैव भीतः इत्यर्थः । अधरं दर्शयति’ इत्यवज्ञाप्रकाशः ।

राजेति । † अन्वयः—महतस्तेजसो बीजम् अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया एधापेक्षः स्थितो वह्निरिव मे प्रतिभाति । व्याख्या—‘महतः’ प्रवलस्य ‘तेजसः’ प्रतापस्य ‘बीजं’ निदानम् ‘अयं बालः स्फुलिङ्गस्य अग्निकणस्य या ‘अवस्था’ रूपं तथा [द्वितीया तृतीया] अतएव ‘एधान्’ काष्ठानि ‘अपेक्षते’ स्वरूपलाभार्थं यस्तादृशः [कर्मण्युपपदे णः कर्त्तरि] ‘वह्निरिव’ ज्वलन इव ‘मे मम ‘प्रतिभाति’ प्रकाशते । अचिरादेव ‘तेजसा जाज्वल्यमानो जगदयमभिमविष्यति इत्यहं मन्ये इति भावः [एधापेक्षः ” (रा., वि., म-)—“एधोपेक्षः ” (त, न्या)] ।

NOTES

1. अस्महे—An अव्यय implying विस्मय ? “विस्मये अस्महे अस्मा नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते” इति कोषः ।

2. महतः—This is differently construed thus—अयं बालः महतस्तेजसो बोजम् । स्फुलिङ्गावस्थया स्थितः एधापेक्षः वङ्गिरिव मे प्रतिभाति—*Raghava*. ऐधापेक्षः स्फुलिङ्गावस्थया स्थितः वङ्गिरिव अयं बालः महतस्तेजसोबोजं मे प्रतिभाति—*Vidyasagara, Nyaya-Panchanana*. Raghava wants a nominative to प्रतिभाति । He has disconnected बालः from it. In the second construction मे प्रतिभाति is superfluous ; because, that this बालः is महतस्तेजसो बोजम् is undoubted—every one will admit this after witnessing his treatment of the lion-cub. मे प्रतिभाति better suits cases where difference of opinion is very likely. In our construction मे प्रतिभाति goes with एधापेक्षः स्थितः admitting the बालः to be महतस्तेजसो बोजम् one may doubt the एधापेक्षिता । But the king does not doubt it, hence he ought to say मे प्रतिभाति । The king's surmise is true as will be seen from Maricha's remark “रथेनानुद्धति” &c.—*Infra*.

प्रथमा—वच्छ, एदं बालमिच्छन्दश्च मुञ्च, अवरं दे कील्लणश्च दाइस्मं [वत्स, एतं बालमृगेन्द्रकं मुञ्च, अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि]

FIRST. H.—My child, let this poor lion-whelp go, I will give you something else to play with.

बालः—कहिं देहि णं [कुत्र । देह्येनत्]

BOY—Where ? Give it.

राजा—कथं चक्वर्त्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथाह्यस्य—प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालग्रथिताङ्गलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्वरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

KING—How so ! The sign of mastery over the whole circle of kings is also borne by him ! Thus, his hand, opened from his longing for a desired object, having the fingers arrayed in contact seems like a beautiful lotus tinged [Or—

प्रयमेति । 'बालो मृगेन्द्रः' मिहः 'बालमृगेन्द्रः' । त्वया पीड्यमानत्वाटनुकल्पितम् [अनुकम्पायां कन्] तं 'मुच्च' 'क्रीडनक' क्रीडार्थं द्रव्यम् ।

राजेति । 'कथम्' इत्याश्चर्ये । 'अनेन चक्रे राजमण्डले 'वर्त्तते' प्रभुभावेन यः तस्य 'लक्षणं' चिह्नम् 'अपि धार्यते' । 'तदेव दर्शयति' । अन्वयः—प्रलोभ्यवस्तुप्रणय-प्रसारितः जालग्रथिताङ्गुलिः अस्य करः इद्धरागया नवोषसा भिन्नम् अलक्ष्यपद्मान्तरम् एकपङ्कजमिव विभाति । व्याख्या—'प्रलीभ्ये' लोभयोग्ये 'वस्तुनि' यः 'प्रणयः प्रार्थना अभिलाषो वा तेन 'प्रसारितः' उन्मीलितः 'जालमिव ग्रथिताः संश्लिष्टाः अङ्गुलयोयस्मिन् तादृशः अस्य करः' पाणिः 'इद्धः' दीपितः वर्द्धित इत्यर्थः 'रागः' पद्मस्य लोहित्यं यया तथाविधया 'नवया' अचिरप्रवृत्तया 'उषसा' प्रभातेन 'भिन्न' मिश्रं विकसितं वा 'अलक्ष्याणि अदृश्यानि 'पवाणां दलानाम् 'अन्तराणि' अवकाशः यस्मिन् तथाविधं 'एकं' मुख्यं पङ्कजं पद्मम् 'इव विभाति' प्रकाशते । रक्ततलः पाणिरित्यर्थः । ['नवोषसा' (रा-, वि- म-)—'नवोषया' (त-, न्य-)] ॥

NOTES

1. चक्रवर्त्ति &c.—Raghava quotes—"अतिरक्तः कथं यस्य ग्रथिता-ङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्गुशाङ्कितः सोऽयं चक्रवर्त्ती भवेद् भ्रुवम् ॥"

2. (a) जाल &c.—Comp. "जालावनद्धाङ्गुलिपाणिपादम्—"*Buddha charita*, I 65. "सुजातजालावतताङ्गुली मृदु"—*Ibid VIII*, 55. (b)

* इद्धरागया—Commentators all take राग here as belonging to उषस् । This represents उषस् as beautifully red, excessively red. This serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to compare with the *excessively red* (अतिरक्त) कर of the चक्रवर्त्ति-लक्षणान्वित boy (see note preceding) The reason why they adopt this undesirable construction is that root इन्ध is taken by them as अकर्मक and therefore the exposition इद्धो रागो यया is considered by them as grammatically indefensible. They all

derive इङ् with कर्त्तरि क्त । Thus—“इङ् सृजः रागो लीहित्यं यस्या तथा” —*Raghava, Nyapanchanana*. इङ् दौप्तः &c.—*Vidyasagara*. To the contrary we say that कर्म्मणि क्त may be had also, supposing the root to be अन्तर्भावितण्यर्थः । The root however is often seen as सकर्मक । Westergard quotes—“इन्वते हव्यवाहम्”—*Rigveda*. ‘यवाग्निर्नित्यमिध्यते’—*Mahabharata*. “समिन्धानीऽस्त्रकौशलम्—*Bhatti*, 6. 37. &c. Hence इङ् दौपितः रागः पङ्कजलीहित्यं यथा as in the Tika is perfectly legitimate. (c) नवीषसा—नवा उषा नवीषाः कर्मधा—। तथा । उषस् is neuter according to Amara but the लिङ्गानुशासन of पाणिनि has it in the feminine. The rule is प्रतिपदापद्विपतसंपच्छरत्परिषदुषःसंवित्तुद्युम्नत्ससिधः” (Ling 27).

द्वितीया—सुब्बदे, ए सक्को एसो वाआमेत्तेण विरमाविदुं [सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्] । ता गच्छ ममकेरए उडए मक्कण्डे अस्स इसिकुमारस्स वण्णचित्तिदो मित्तिआमोरओ चिट्ठदि तं से उवहर [तत् गच्छ । मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर] ।

SECOND H.—Suvrata, he cannot be stopped by mere words. So you go. In my cottage there is a colour-painted clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeya. Present him with that.

प्रथमा—तह [तथा] । (निष्क्रान्ता) ।

FIRSTH,—So be it (*Exit*).

बालः—दाव इमिणा एव्य कीलिस्सं [तावदनेनैव क्रीडिष्यामि] । (तापसी विलोक्य हसति) ।

BOY—Till then it is with this that I shall play. (*Laughs looking at the female ascetic*).

द्वितीयेति । 'सूत्रता' इति प्रथमाया नाम । 'वाचा' वाक्यमेव इति 'वाचामात्रं' तेन, केवलेन वचसा इत्यर्थः [नित्यसमासः । मयूरव्यंसकादिः । वाचा इति आवन्तः "आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इति निर्द्देशात्] 'विरमयितुं', निर्वरयितुम् । 'वर्णैः' विविधैर्वर्णैः 'चित्रितः' आलेपितः । मृत्तिकानिर्मितः मयूरः [शाकप्राथि'वादिः] । 'त' मयूरम् 'अस्य' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'उपहर' प्रापय ।

बाल इति । 'तावत्' यावत् मृन्मयूरो नानीतः अवधी तावत्] । 'हसति' इति बालस्वभावः इह तपस्विन्या कृते निषेधवाक्ये अवज्ञायाः सूचकः ।

NOTES

1. वाचामात्रेण...वाच् produces the stem वाचा by the maxim "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ So वाच् + आप् or टाप् = वाचा word, speech. See Tika also.

राजा—स्पृहयामि दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैर्

अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

KING—I really long for this naughtily disposed boy. The blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech is charming by indistinct syllables—who long to cling to their lap, become soiled with the dust of their body.

तापसी—भो, न मं गणेशि [भो, न मां गणयसि] । (पार्श्वमवलोक्य) को एत्थ इक्षिकुमाराणां [कः अत्र ऋषिकुमाराणाम्] । (राजानमवलोक्य) भद्रमुह, एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुस्मो-अहत्थगगहेण डिम्भलीलाए बाहीअमाणं बालमिअन्दमं [भद्रमुख,

एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तप्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमाणं
बालमृगेन्द्रकम्] ।

HERMIT—What ho ! You do not heed me ! (*Looking to one side*). Who is here of the hermit-boys ? (*Seeing the king*) Gentle Sir, do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose.

राजेति । [लङ् विलासे भ्रादिषु । भावे क्तः । उल्लयोरभिदः] 'ललितं विलासः ।
'दुष्टं' ललितं यस्य तस्मै 'अस्मै दुर्विलासाय बालाय [“स्पृहेरीप्सितः” इति सम्प्रदाने
चतुर्थी] 'स्पृहयामि खलु' । सत्यपि दुर्विनीतत्वे एतदर्थे मे अभिलाषो वर्तते एव ।
अन्वयः—धन्या अभिमित्तहानैः आलक्ष्यदन्तमुकुलान् अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन्
अङ्गाश्रयप्रणयिनः तनयान् वहन्तः तदङ्गरजसा मलिनौभवन्ति । व्याख्या—‘धन्याः’
सुकृतिनो जना ‘अभिमित्ता’ अकारणा ये हासाः तैः कारणैः ‘आलक्ष्या’ ईषदृष्ट्या
'दन्तानां मुकुलाः' कोरकाः, नवोद्गता दन्ता इत्यर्थः, येषां तान् ‘अव्यक्तैः’ अपरिस्फुटैः
'वर्णैः' अक्षरैः 'रमणीयाः' मनोहारिण्यः 'वचसां प्रवृत्तयो' वाक्योच्चारणानि येषां तान्
'अङ्गे आश्रयः' निवासः, तस्मिन् यः 'प्रणयः' प्रार्थना तद्वतः 'तनयान् वहन्तः' क्रीडं
कुर्वन्तः 'तेषां' तनयानाम् 'अङ्गे' यत् रजः धूलिः [जातावेकवचनम्] तेन अमलिना
'मलिना भवन्ति' । *पुत्रगात्रधूलिना या मलिनीता धन्यता नाम सा, मम तु अधन्यस्य
नास्ति, अतएव परपुत्राय स्पृहयामि इति भावः ।

तापसीति । 'न गणयसि' दृष्टाय मन्यसे । 'चतुर्विकुमाराणां कः अत्र आस्ते इति
तर्जनम् [मूलम् (त- , स्य-)—‘भवतु न मामयं गणयति’ (रा- , वि- , म-) ॥

“अवलोक्य” (त- न्या-)—“अवलोकयति” (रा- , वि- , म-)] । 'भद्रं' मङ्गलं सुखं
यस्य तत्संबुद्धिः । हे 'भद्रमुख सौम्य' एहि तावत् आगत्य 'दुर्मोचः' दुष्परिहरः
'हस्तेन ग्रहः' ग्रहणं सुष्टिरित्यर्थः यस्य तथाविधेन 'अनेन डिम्भानां' बालानां 'लीलया'
विलासेन बालसुलभया क्रीडया 'बाध्यमानं' पीड्यमानं 'बालमृगेन्द्रकं मोचय' । यद्वा—
'अनेन' कर्त्ता 'दुर्मोच'ेन हस्तग्रहेण करणेन 'बाध्यमानम्' इत्यन्वयः । [मूलम् (वि-)—
'दुर्मोच' (रा-)—“दुर्मोच” (ल- न्या)—“ग्रहेण” (म-)] ॥

NOTES.

1. (a) अनिमित्त &c.—अविद्यमानं निमित्तं येषां ते अनिमित्ताः । वह— । तादृशा हासाः । हेतौ तृतीया । The boy has laughed for no cause (c. f.—‘तापसीं विलोक्य हसति’ above).

2. Reading—(a) भवतु &c.—This evidently is the style of an आत्मगत remark. But the speech is not स्वगत । (b) अवलोकयति—The लट् is used at the termination of a speech, लाप् is usual in the middle. Hence अवलोक्य is better.

3. दुर्मोच &c.—दुःखेन मुञ्चति परिहरति एतम् इति दुर् + मुच + स्वल्कर्मणि = दुर्मोचः । यह + अप् भावे = ग्रहः । Now see Tika. Raghava reads दुर्मोक । There is no reason to change च into क । Monier. William has ग्राहेण for ग्रहेण । But ग्रह does not take घञ् and, cannot give ग्राह in the भाववाच्य । The rule is ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ (P. 3. 3. 58). The defence—ग्रह एव ग्राहः is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सस्मितम्)—अयि भो महर्षिपुत्रक—

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मनस्तु वया

सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

KING—(Approaching—With a smile)—O thou child of a great sage, why is thy progenitor's self-restraint—even that from which comes the virtue of being the resort of all creatures—being thus defiled by thee with a disposition opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young black-serpant (cobra).

तापसो—भद्रमुह, न हु अत्र' इसिकुमारओ [भद्रमुख, न हि अयम् ऋषिकुमारः] ।

HERMIT—Gentle Sir, he is in fact not the son of a sage.

राजति । अयि' इति कोमलासन्तरे । अन्वयः—एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना त्वया जन्मनः सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि संयमः कृष्णसर्पशिशुना चन्दन एव किमिति दूष्यते । व्याख्या—‘एवम् अनेन प्रकारेण ‘आश्रमस्य विरुद्धा’ विसंवादिनी ‘वृत्तिः व्यापारी यस्य तादृशेन ‘त्वया जन्मनः’ महर्षेः पितुः [अपादाने मनिन्] ‘सद्गुणानां प्राणिनां संश्रयः

सग्यगाश्रयणं तदेव 'गुणो' धर्मो यस्य तथाविधोऽपि 'संयमः' आत्मदमन येनात्मदमनेन स हि सर्वप्राणिशरणं, तदपि 'कृष्णसर्प' शिशुना 'चन्दनः' तदाख्यो वृक्ष 'इव किमिति कथं दूष्यते' कलुषीक्रियते । यथा सुभगोऽपि चन्दनः सपैर्वृतत्वात् लोकैस्त्यज्यते, तथा सर्वाश्रयोऽपि ते पिता त्वत्सर्गात् सत्त्वं स्तज्यते इति भावः ["संयमः" (रा-, वि-, म-)— "संयमी" (त-, न्या-) ॥ जन्मनः" (म-)— "जन्मतः" (रा-, वि-)— जन्मदः" (त-, न्या-) ॥ 'गुणः' (त-, न्या-)— "सुखः" (रा- वि- म-) ॥ "चन्दनः" (त- न्या रांधी) = "चन्दनम्" (रा- वि- म-)] ॥

NOTES

1. (a). जन्मनः—जायते अस्मात् इति जन + मनिन् अपादाने—जन्म the source, i.e. the father. तस्य । शेषे षष्ठी । Construe—जन्मनः संयमः । (b). कृष्णसर्प etc.—कृष्णसर्प is a kind of cobra. A नित्यसमास with अस्वपदविग्रह (or—अविग्रह) । Thus सविषः सर्पः कृष्णसर्पः । कर्मधा—(नित्यतत्) । महर्षिपुत्रक is compared to कृष्णसर्पशिशु for contrast. Think what you are, and what you are acting like. (c). *Meter*—The metre is रघोद्धता defined as रान्नराविह रघोद्धता लगौ" with the scheme—
—(b). The following are compared—
boy, snake ; Boy's father's संयम—sandal tree. Both संयम and tree are सत्त्वसंश्रयगुण and both are दूष्यते and shunned. Here in the previous editions I had inadvertently stated "boy's father—Sandal tree" ; father's संयम—fragrance &c, of the Sandal tree. It was an obvious slip contradicting the Tika.

1. *Readings*—(a) संयमी for संयमः and जन्मदः for जन्मनः refer to the father. The construction being जन्मदः दूष्यते । (b) Raghava's readings are adopted by Vidyasagara and thus explained.

"आश्रमविरुद्धा तपोवनविभंवादिनी वृत्तिर्व्यापारो यस्य तथोक्तेन त्वया सत्त्वानां संश्रयेण अभिरक्षणेन सुखं प्रीतिः यस्मात् तादृशोऽपि संयमः तपोवनवासिनां सहजः सर्वहिंसानिवृत्तिरूप आचारः कृष्णसर्पशिशुना चन्दनमिव किमिति किमर्थं जन्मतः जन्मतः आरभ्य आश्रेशवादित्यर्थः एवम उक्तप्रकारेण दूष्यते सदोषः क्रियते" । Raghava explains सत्त्वसंश्रयसुखः as "सुखयतीति सुखः । सुखसंश्रयस्यासौ सत्त्वम्" ।

Prof. Gajendragadkar rightly objects that जन्मन् in the sense of father is not expected from Kalidasa. This is undoubtedly a blemish in our explanation. But Raghava's which the prof. adopts seems still more faulty. For (a) जन्मतः 'from the very birth'—is superfluous. किमिति संयमोदूष्यते answers equally well. (b) It implies that it would not be so serious if the boy did it later in more advanced years. This is absurd, because such pranks are possible with thoughtlessness of childhood alone.

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two faulty interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse. The verse preaches a sermon and that to a mere infant. Kalidas's sense of propriety perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महर्षिपुत्रक the comparison with a कृष्णसर्पशिशु heightens the contrast no doubt ; but is utterly lost to the child who wants a lion-cub to yawn so that he might count its teeth !

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्या-
यात्तु वयम् एवन्तर्विनः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य
स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निवृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः

प्ररूढः ॥ १६ ॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus. (*Aside—on feeling the touch of the boy while doing as requested*). Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung !

तापसी (उभौ निर्वण्य)—अच्छरिअं अच्छरिअं [आश्चर्य्य-
माश्चर्य्यम्] ।

HERMITS (*Marking*)—Strange ! Strange !

राजा—आर्य्ये, किमिव ।

KING—What is it, noble lady,

राजेति । 'आकारेण आकारस्य वा 'सदृशम्' अनुरूपं 'चेष्टितं' कर्म 'एवं कथयति, यत् अयम् ऋषिकुमारको न । आकारेण कर्मणा अ कथ्यते नायसृषिकुमारक इति । 'स्थाने' अवाग्रमे यः 'प्रत्ययः' विश्वासः, ऋषिकुष्टमिदं स्थानमिति या मे मतिः तत एव 'एवम्' ईदृश 'तर्कयति' यस्तादृशोऽहं जातः ऋषिकुमारकमेनं मन्ये इत्यर्थः [“एवंतर्किनः” इति तु विधीयते । तेन “अस्मदो हयोश्च” इति बहुवचनम्] । 'यथा' यद्वत् 'अभ्यर्चितं' प्रार्थितं तथा, प्रार्थितानुरूपनित्यर्थः 'अनुतिष्ठन्' कुर्वन् सिद्धशिशुमस्य सुष्टेमो'चयन् इति भावः । 'स्पर्श' गात्रसम्पर्कम् 'उपलभ्य' प्राप्य । अन्वयः—कस्यापि कुलाङ्कुरेण अनेन गात्रेषु स्पृष्टस्य मम एवं सुखम्, अयं कृतिनः यस्य अङ्गात् प्ररुद्धः तस्य चेतसि कां निर्बृतिं कुर्यात् । व्याख्या—'कस्यापि' मया निःसम्पर्कस्य जनस्य 'कुलस्य' वंशस्य 'अङ्कुरेण' वंशसन्तानबीजेन 'अनेन' बालेन 'गात्रेषु' केष्वपि प्रत्यङ्गेषु 'स्पृष्टस्य' न तु आलिङ्गितस्य 'मम एवम्' अनिवचनी 'सुखं' यदि जातं तदा अयं कृतिनः' कृतकृत्यस्य, धन्यस्य यस्य अङ्गात् देहात् 'प्ररुद्धः' 'तस्य चेतसि 'काम्' अवाङ्मनसगोचरां 'निर्बृतिं सुखं' 'कुर्यात्' विदध्यात् । न कोऽप्यहमस्य, तथाप्यस्य स्पर्शमात्रेणापि एवमभावनीयं मे सुखम् । योऽस्य पिता स एनं निर्भरमालिङ्ग्य किं सुखं लभेत वद, मम तु मनसाप्यशक्यं चिन्तयितुम् इत्याशयः ।

NOTES

1. एवं तर्किनः—एवम् तर्कयति इति एवम् + तर्क + णिच् + णिनि कर्त्तरि ।
2. (a). कुलाङ्कुरेण—अङ्कुर speaks of the continuity of the race. Hence it hints at the extinction of the पुरुवंश । (b). कृतिनः—Indirectly deplores his own अकृतित्व ।

तापसी—इमस्म बाल्यस्म रूबसंवादिणी दे आकिदिति । विमिहमहि अपरिहदस्म वि ते अपपडिलोमो संबुत्तो त्ति [अस्य

बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति । विस्मितास्मि अपरिचितस्यापि अप्रतिलोमः संवृत्त इति] ।

HERMIT—It is that your appearance resembles the features of this boy. I am surprised that he has proved not untractable to you, though a stranger.

राजा—(बालकमुपलालयन्)—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ कोऽस्य व्यपदेशः

KING (*Fondling the boy*)—If he is not a hermit-boy, then what is his race.

तापसी—पुरुवंसो [पुरुवंशः] ।

HERMIT—Puru's race.

तापसीति । 'अस्य बालकस्य' यत् रूपं तेन साधु 'संवदति' संगच्छते या तादृशी 'तु आकृतिः रूपम् 'इति' एतदाश्चर्यम् । "किमिव" इति राज्ञः प्रश्नस्य प्रतिवचनमेतत् । 'अपरिचितस्य' अदृष्टपूर्वस्य 'ते अप्रतिलोमः अविरुद्धः [प्रादितत्— । अच् समासान्तः । ततो नञ् तत्—॥ अव्ययीभावपक्षे तु टच् समासान्तः ततो मत्वर्थीयोऽच् । नञ् समासः] 'संवृत्तो' जातः इति अनेन हेतुना 'विस्मितास्मि' । ["विस्मिता (त-, न्या-)—“विस्मापिता” (रा-, वि-, म-)] ॥

राजेति । 'बालम् उपलालयन्' उपलालयमानम् 'इच्छानुरूपं प्रवृत्तमा' बालकं प्रेरयन् [ईप्सार्थे वृत्तमानात् चौरादिकात् ललधातोः हेतुमसिच्] । अथ प्रश्ने । 'अस्य व्यपदेशः' कुलं 'कः' ।

NOTES

1. (a). रूपसंवादिनी—रूपेण साधु संवदति इति रूप + सम् + वद् + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (b). अप्रतिलोमः—*प्रतिगतो लोमानि इति प्रतिस्त्रोमन् + अच् समासान्त = प्रतिलोमः against the hair, i. e, refractory, प्रादितत्— । The अच् is attached by the rule अच् प्रत्यन्वपूर्वात् साम-

लीनः । An अव्ययोभाव is not easily available here. If allowed, the form will be प्रतिलोम + अच् मत्वर्थ = प्रतिलोमः opposed. न तथा । (c). विस्मिता—विस्मापिता supposes इति to be the agent (हेतु) that causes विस्मय । This is unnecessarily round-about.

2. उपलालयन्—The root लल् is चुरादि आत्मनेपदो giving उपलालयमानः । The परस्मैपद however is seen in cases like “लालयेत् पञ्चवर्षाणि”—*Chanakyalok* “उपलालयन्तमपि ते सखी न लक्षयिष्यति—*Malavikagnimitra*. The defence is that in these examples a प्रेरणार्थकणिच् is attached to the चुरादि root. Hence अकर्त्तमिप्राये क्रिया-फले परस्मैपदम् । Thus बालकः उपलालयते with स्वार्थिक णिच् only ; उपलालयमानं बालकं प्रेरयन् = उपलालयन् with additional णिच् in the sense of प्रेरण ।

राजा (आत्मगतम्)—कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनुकारिणमनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वक्षितिरक्षाथमुशान्ति ये निवासम् ।

नियतैकद्यतिव्रतानि पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ॥

KING—(Aside)—How so ! My collineal ! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me. There exists this final family-vow to the descendants of Puru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses, abounding in pleasures in early life, in later days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes. (Aloud) But this is not a place for mortals (to come to) through their own motion.

तापसी—जह भद्रमुद्रो भणादि । अच्छरासम्बन्धेण उण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुण तवोवणेप्ससूदा [यथा भद्रमुखो

भणति । अप्सरःसम्बन्धेन पुनरस्य जननी अत्र देवगुरोस्तवपोवने प्रसूता] ।

HERMIT—As gentle sir says. But this boy's mother owing to her relationship with the Apsaras, was delivered here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजेति । 'कथम्' इत्याश्चर्यम् । 'मम' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] एकः अन्वयो वंशो 'यस्य सः । 'अतः खलु अवभवती एन' वालकं 'माम् अनुकरोति' मया सह संवदति' रूपेण यस्तादृशं 'मन्यते' । 'अन्ते' वयसि कर्त्तव्यं 'कुलव्रत, कुलाचारः । तदेव स्फुटयति । अन्वयः—पूर्वं ये चित्तिरक्षार्थं रसाधिकेषु भवनेषु निवासम् उशन्ति पश्चात् तेषां नियतैकयतिव्रतानि तरुमूलानि गृहीभवन्ति । व्याख्या—पूर्वम् आद्ये वयसि 'ये चित्तेः' धराया 'रक्षार्थं' रक्षणाय, न तु इन्द्रियसेवार्थं 'रसेः' भोगद्रव्यैः 'अधिकेषु' बहुलेषु भोगाद्येषु इत्यर्थः 'भवनेषु' 'निवास' स्थितिम् 'उशन्ति' वाञ्छन्ति ['वशकान्तौ' इति धातुः] 'पश्चात्' अन्ते वयसि 'तेषां नियतं' व्यवस्थितम् 'एकं' केवलं 'यतिव्रतं' वाणप्रस्थो येषु तत्राविधानि 'तरुमूलानि' अगृहाणि 'गृहाणि भवन्ति' सम्प्रदायते । सदा धर्मोत्तराः पौरवा धर्मार्थमेव यौवने गृहिणः बार्द्धके मुनिव्रतास्तरुतलं भजन्ते । यच्च तापसी पुरुवंश इत्याह तत्र पृच्छति 'एष पुनः', अयन्तु मारीचाश्रमः 'आत्मनो गत्या स्वेच्छया 'मानुषाणां न विषयः' अभूमिः ॥ अत्र मानुषा देवयोनिभिर्देवैर्वापेरिताः आगच्छेयुः न हि स्वेच्छया । तत् कथमिह पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भावः ।

तापसीति । 'भद्रमुखो यथा भवति' तथैव एतत् । सत्यमेव मानुषाः स्वयमेव आगन्तुमशक्ताः । अप्सरोभि' यः 'सम्बन्धः सम्पर्कः तेन 'पुनः [पुनरिति भेदे] 'अस्य जननी अत्र देवानां गुरोः पितुः कश्यपस्य 'तपोवने प्रभूता' ।

NOTES

1. रसाधिकेषु—रस्यन्ते इति रस (अदन्त चुरादि) + णिच् + अच् or घञ कर्मणि = रसाः enjoyments. Now सुप्सुपा (see Tika).

राजा (अपवार्य)—हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमारुह्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

KING (*Aside*)—Ha ! Here is a second creator of hope. (*Aloud*) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble lady, the wife.

तापसी—को तस्म धम्मदारपरिच्चाइणो णाम सङ्कीर्त्तिदुं चिन्तिस्मदि [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयितुं चिन्तयिष्यति] ।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of that deserter of his lawful wife ?

राजा (स्वगतम्)—इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति । यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवा अनार्यः परदारव्यवहारः ।

KING (*Aside*)—Surely this story points to me alone. Suppose I do ask to know the mother of this boy by name ; or reference to another's wife is ignoble.

(प्रविश्य मून्मयूरहस्ता) तापसी—सर्वदमण सउन्तलावणं पेक्ख [सर्वदमन, शकुन्तलावणं प्रेक्षस्व] ।

FIRST HERMIT (*Entering with a clay peacock in hand*)—Sarvadamana, see the *Sakunta-lavanya* (bird's beauty).

राजेति । 'इन्त' इषे । 'इद' तापसीवचनं द्वितीयम् आशया जननं हेतुः । भजस्पन्दनं एकान्वयतादि च प्रथमम्, इदन्तु द्वितीयम् । 'अथ' इति प्रश्ने । 'सा' तत्र-भवती अस्य जननी 'का आख्या' नाम यस्य तस्य 'पत्नी' । यस्य सा पत्नी तस्य का आख्या इत्यर्थः ।

तापसीति । 'धर्मार्था धर्मप्रयोजना धर्मसहाया वा 'दाराः' [शकपार्थिवादिः ।] यद्वा—'धर्मस्य दाराः' [तदार्थे षष्ठीसमासः] । तान् यः साधु 'परित्यक्तवान्' [इति विष्णुन्] तस्य 'नाम कः संकीर्त्तयितुम् उच्चारयितुं 'चिन्तयिष्यति' । पापकारणं पापिनामोच्चारणम् इति भावः ।

राजेति । 'इयं कथा' दारव्यागकथा । 'माम्' अस्त्य' लक्ष्यं विषयीभूतं करोति । अस्य शिशोर्मातरं यदि तावत् नामतः [तृतीयार्थे तसिः] 'पृच्छामि । अथवा परस्य

दाराणां व्यवहारः आलोचना तत्सम्बन्धी कथा 'अनार्यः' आर्यजनविगर्हितः ।
 'मृन्मयःमयूरो हस्ते यस्याः । ['मृन्मयूरः' (म-)—मृण्मयूरः' (रा. वि., त., न्या.) ॥
 तापसीति । 'शकुन्तस्य' मयूरस्यास्य 'लावण्यं' माधुरीं 'प्रेचस्व' । दर्शनीयमस्य
 रूपमित्यर्थः ।

1. सङ्गीतं यितुं चिन्तयिष्यति—Even the *thought* (चिन्तयिष्यति) to
 utter is sinful, let alone actual utterance, Cp. "कथापि खलु
 पापानामलमश्रयसे यतः ।

2. (a) यदि तावत्—Highly idiomatic. Indicates forming a
 resolve, making a suggestion &c. Compare "यदि तावदेव क्रियताम्"
 —Act. V. (b), अनार्य—अर्यतेगम्यते आश्रयते इति ऋ + ण्यत् कर्मणि =
 आर्यः anything good or noble. न आर्यः । Or taking आर्य to
 mean the महत् great men, we have by लक्षणा here आर्य =
 pertaining to the great, (c) परदार &c.—वि + अव + ह + घञ्
 भावे = व्यवहारः । 'वि नानार्थे' इव सन्देहे हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्
 व्यवहार इति स्मृतः ॥—*Katyayana*.

3. मृन्मयूर &c.—मृदो मयूरः or मृन्मयो मयूरः मृन्मयूरः । The reading
 मृण्मयूर is very common. But it is faulty, मृद + मयूर changes
 द into न by the rule "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (P. 8. 4. 45) giving
 मृन्मयूर or मृदमयूर । Now the rule रसाभ्यां नो णः समानपदे (P. 8. 4. 1)
 does not apply to मृन्मयूर owing to the injunction 'पूर्ववासिद्धम्
 (P. 8. 4. 1). Even if it did apply, the न here would not be-
 come ण because of the prohibition पदान्तस्य (p. 8, 4. 57) as
 मृन् has न at the end of the पद ।

वालः (सदृष्टिक्षेपम्)—कहिं वा मे अम्वा [कुत्र वा मे
 अम्वा] ।

BOY (Casting his locks about)—Where could my mother be ?

उभे—णामसारिस्सेण वञ्चिदो मातृवच्छलो [नामसादृश्येन
 वञ्चितो मातृवत्सलः] ।

BOTH—Devoted to his mother, he is deceived by the imitation of the name.

द्वितीया—वच्छ, इमस्म मित्तिआमोरस्स रम्मत्तणं 'देक्केत्ति भणिदो सि [वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्य इति भणितोऽसि] ।

SECOND HERMIT—my child "See the beauty of this clay-peacock—" this is what you have been told.

राजा (आत्मगतम्)—किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाम-मात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

KING (*Within himself*)—Really, is Sakuntala his mother's name ? Or, there are resemblances in names. It is possible that the mention of the mere name, like a mirage, is developing for my distress ?

बाल इति । मातुर्दशनार्थं 'दृष्टि' पातयित्वा ताच्च अदृष्ट्वा चाह 'कुत्र वा मे अम्बा' माता स्यात् या मया न दृश्यते ।

उभे इति । 'नामः सादृश्यं' तुल्यता तेन मातरि वत्सलः प्रेमवान् अथ बालो 'वक्षितः' प्रतारितः । "सउन्दलाव" इत्यत्र 'शकुन्तलावर्ण' शकुन्तलाया वर्णं पश्य इति वक्षितः ।

राजेति । किं वा अस्य मातुः शकुन्तला इति आख्या । इति तृतीयमाशाजननं विधूय चाह 'नामधेयेषु' नामसु 'सादृश्यानि' तुल्यता 'पुनः सन्ति' तेन शकुन्तलेति सादृश्यानां सैव सुतराम् आशाजननम् ; मृगतृष्णिका' यथा जलसादृश्यं प्रदृश्यं विषादाय कल्पते' तथा अपि नाम' किमेतत् सम्भावितं यत् 'नाममात्रस्य' केवलस्य शकुन्तलानामः 'प्रस्तावः अवतारणा अधुना आशां जनयित्वा विषादं घटयितुं प्रयत्नः' ।

NOTES

1. कुत्र वा—वा implies परिप्रश्न inquiry. कुत्र in भाषा was sparingly used by early writers. They used क्व instead. Nowadays both क्व and कुत्र are used in भाषा । Cp.—"सप्तम्यन्तात् किमः अत्वा स्यात् पक्षे वल्" । See also Swapna II.

2. भणितः—भण + क्त कर्मणि । The root has the sense of ब्रू । Hence it is द्विकर्मक । Here अप्रधाने कर्मणि क्त by the maxim “अप्रधाने दुहादीनाम्” ।

3. मृगतृष्णिका—See मृगतृष्णिकायाम्, Act VI.

बालः—अन्तिए रोअदि मे एसो भदमोरओ [अन्तिके, रोचते मे एष भद्रमयूरः] । (क्रीडनकमादत्ते) ।

BOY—Sister, this nice peacock pleases me. (*Takes the toy*).

प्रथमा (विलोक्य सोदुबेगम्)—अम्हहे, रक्षाकरण्डअं से मणिबन्धे ण दीसदि [अम्महे, रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते] ।

FIRST (*Having noticed.—With alarm*)—Oh ! the amulet of protection is not seen on his wrist.

राजा—अलमावेगेन । ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टम् (आदातुमिच्छति) ।

KING—Away with anxiety. Here, indeed it is, slipped through his tussle with the lion-cub. (*Wants to pick it up*).

उभे—मा खलु मा खलु । एदं अबलम्बिअ— । क्हं गहिदं णेण [मा खलु, मा खलु । एतदबलम्ब— । कथं गृहीतमनेन] । (विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः) ।

BOTH—O don't O don't, Having touched it :—How so ! Taken by him ! (*Through amazement they stare at each other with hands placed on their chest.*)

बाल इति । हे ‘अन्तिके’ भगिनी ‘एष भद्रः’ शोभनौ’ मयूरः मे’ मद्यम् [प्रीयमाणत्वात् सम्प्रदाने चतुर्थी] ‘रोचते’ । प्रीतोऽहमनेन इत्यर्थः [“अन्तिके” (त-, न्यात्) —“मातः” (रा-, वि-)—“आर्यके” (म-)] । ‘आदत्ते’ गृह्णाति [कर्तृभिप्राये क्रियाफले अत्र आत्मनेपदम्] ।

प्रथमेति । 'उद्देगेन' सम्भ्रमेण सह । 'करण्डः' पुष्पपत्रादिक्रतो मणिवन्धः ।
'चुद्रः करण्डः करण्डकम्') [अल्पादेकन्] 'रक्षार्थं' दत्तं 'करण्डकं मणिवन्धे न
दृश्यते, । तददर्शनादुद्देगः ।

राजेति । 'ननु इदमस्य' इति अङ्गुल्या निर्द्देशः । 'सिंहशावेन' यो विमहः'
सङ्घर्षः । तस्मात् 'परिधष्टं' च्युतं सत् भूमौ पतितम् ।

उभे इति । 'मा खलु' आदत्स्व इति आदाननिषेधः । [आवेगे द्विरुक्तम्] ।
निषेधकारणमाह—'एतत्' रक्षाकरण्डकम् 'अवलम्बा आदाय—म्रियते इति वाक्यशेषः ।
असमाप्ते एव वाक्ये राजा तदादत्ते न तु मृतः इति विस्मयात् ते आहतुः 'कथम्'
आश्चर्यम् । 'उरसि' वक्षसि 'निहितः' स्थापितः 'हस्तौ' ययोः राजा एवायमिति प्रत्यये
जाते विस्मयाधिकात् वक्षसि निरुद्धे परस्परावलोकनमात्रं कृतं न च किञ्चिदुक्तम् ।

NOTES

1. अन्तिके—अन्तिका is used in Dramas for the elder sister.
'पुत्रां ज्येष्ठमगिन्याश्च नाय्योक्तौ कौर्त्तयतेऽन्तिका" इति विश्वमेदिन्यौ ।

2. (a) अस्महे—Indicates विस्मय surprise. "विस्मये अस्महे अस्म
नित्य' स्त्रीभिः प्रयुज्यते" इति कोषः । (b) न दृश्यते—She noticed this when
the boy put his hand to take the toy,

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

KING—For what purpose have I been prohibited ?

प्रथमा—मुणादु महाराजो । एसा अवराजिदाणाम ओसही
इमस्स जादकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल
मादापितरो अप्पाणं वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेण्हादि
[शृणोतु महाराजः । एषा अपराजिता नाम ओषधिः अस्य
जातकर्मसमये भगवता मारीचेण दत्ता । एतां किल मातापितरौ
आत्मानं च वज्जेयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति] ।

FIRST HERMIT—Listen, mighty king. This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Maricha at the time of his natal ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा—अथ गृह्णाति ।

KING—If he does take up ?

प्रथमा—तदो तं सप्पो भविअ दंशइ [ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति] ।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him. पयमेति । ‘मातापितरौ आत्मानञ्च वर्जयित्वा अपरः किल भूमौ पतिताम् एतां न गृह्णाति’ अकर्त्तव्यं बुद्ध्या गृह्णात् निवर्त्तते ।

राजेति । ‘अथ’ विकल्पे । अपरो भूपतितां ‘गृह्णाति’ इति विकल्पे किम् इत्यर्थः [“अथाथो संशये स्थातामधिकारे च महत्ते । विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्तं स्रगारम्भसमुच्चये ॥ ” इति मेदिनी] ।

NOTES

1. महाराजः—They know it now for certain that he is the king.

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृताविक्रिया ।

KING—Has its transformation ever been seen by your Honoured Selves ;

उभे—अणेअसो [अनेकशः] ।

BOTH—Several times.

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि (बालं परिष्वजते) ।

KING—(*Within himself with joy*)—How is it I do not greet my desire though fulfilled.

द्वितीया—सुव्वदे, एहि इमं वृत्तन्तं णियमव्वाबुताए सउ-
न्दलाए निवेदेम्ह [सुव्वते, एहि इमं वृत्तन्तं नियमव्यापृतायै
शकुन्तलायै निवेदयामि] । (निष्क्रान्ते) ।

SECOND HERMIT—Subrata, come ; we shall report this fact to Sakuntala engaged in austerities.

बालः—मुञ्च मं जाव अम्वाए सआसं गमिस्सं [मुञ्च मां
यावदम्वायाः सकाशं गमिष्यामि] ।

Boy—Release me I will go to my mother.

भवतीभ्यासिति । ‘अस्या’ औषधेः विक्रिया विकारः सर्पोभवनम् ‘कदाचित्
प्रत्यक्षीकृता साक्षाद्दृष्टा किम् ?

उभे इति । ‘अनेकशः’ बहुशः बहुषु कालेषु विक्रिया प्रत्यक्षीकृता [कालाधि-
करणे शस्] ।

राजेति । ‘सम्पूर्णमपि मे मनोरथम्’ अनुरूपपुत्रलाभरूपं ‘कथमिव’ किमिव
कारणं ‘न अभिनन्दामि सम्भावयामि । अनुचितमेतत्, तदेषः अभिनन्दामि । ‘परि-
ष्वजते’ आलिङ्गति ।

द्वितीयेति । ‘एहि इत, आगच्छ ‘नियमे’ तपश्चरणे ‘व्यापृतायै’ नियुक्तायै शकुन्तलायै
[“कर्मणा यमभिप्रेति—” इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी] निवेदयामि ।

बाल इति । ‘यावत्’ इत्यवधारणे । [“अम्वाया” (त., न्या., म.)—“मातुः”
(रा., वि.)] १

NOTES

1. अनेकशः—न एकः अनेकः which is a सर्वनाम । अनेकस्मिन् काले
इति अनेक + शम् अधिकरणे = अनेकशः by the rule ‘बहुल्यार्थात् शस् कारका-
दन्यतरस्याम्’ (P. 5. 4. 42), See also अनेकशः in our Bh, II.

2. सम्पूर्णमपि—He has no doubt that this is his boy.

3. नियम etc.— नि + यम + अप् भावे = नियमः vow व्रतम् । “नियमो
यन्त्रणायाश्च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते” इति मेदिनी । यम is expected to take घञ्,
but it has अप् optionally by the rule “यमः समुपनिविषु च” । नियम

is also correct and has the same sense. वि + षा + पृ + क्त कर्त्तरि = व्यापृता engaged. Now see Tika.

4. सकाशम्—समानं काशते इति समान + काश + षच् कर्त्तरि = सकाशम् ।
मान becomes स by योगविभाग in the rule “समानस्य कृन्दस्यमूर्द्ध-
त्यदकेषु (P. 6. ३. 84).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

KING—My son, even with me you will congratulate your mother.

बालः—मम क्लृप्तादी दुस्सन्दो ण तुमं [मम खलु तातो दुष्यन्तः न त्वम्] ।

BOY—Dushynanta indeed in my father, not you.

राजा (सस्मितम्)—एष विवाद एव प्रत्याययति ।

KING (*Smiling*)—The contradiction itself convinces.

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला) । शकुन्तला—
विचारकाले वि पकिदत्थं सर्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ णमे
आसा आसि अत्तणो भाअहेअमु । अहवा जह साणमदीए
आचक्खिदं तह सम्भावीअदि एदं [विचारकालेऽपि प्रकृतिस्थां
सर्वदमनस्य ओषधिं श्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भाग-
धेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा सम्भाव्यते
एतत्] ।

(Then enters Sakuntala with her hair twisted into a single braid) SAKUNTALA—Even having heard Sarvadaman's herb to be in its natural state when there was an occasion for transformation, I placed no hope in my luck. Or from what is related by Sanumati, this seems possible.

राजेति । ‘विवादः’ पुत्रक इति सम्भाषणस्य प्रतिवादः । ‘प्रत्याययति’ प्रत्यय

जनयति [बोधनार्थत्वात् न गम्यादेशः] । 'मम तातौ दुष्यन्तः' इति स्पृष्टोक्ते प्रत्ययः ।
तत इति । 'एकस्या वेण्या धरा' एकामिव वेणीं धारयन्तौ इत्यर्थः । प्रोषितपतिकाया
एकवेणीधारणमाचारः ।

शकुन्तलेति । 'सर्वदमनस्य औषधि' रक्षाकरण्डकवर्तिनीमपराजितां 'विकारस्य'
सर्पौभावस्य 'काले प्रकृतौ' औषधिभावे या तिष्ठति तादृशौ 'श्रुत्वा अपि' आर्यपुत्र एव
प्राप्त इत्यसंशयितेऽपि 'आत्मनः' स्वस्य 'भागधेयेषु' भाग्येषु विषये 'मे आशा न आसीत्'
प्रसन्नं मे भाग्यमिति प्रत्ययो मे न जातः । 'अथवा' पक्षान्तरे मे आशास्थानमस्ति ।
'सानुमत्या यथा' यद्वत् 'आख्यातं' कथितं मे 'तथा' तद्वत् 'एतत् सम्भाव्यते' । सानु-
मत्य, क्तं सत्यं चेत् नैतदसम्भवम् [यथा तथा इत्यनुमाने अव्ययम्] ।

NOTES

1. विवाद एव—The conviction comes after all from the contradiction.

2. एकवेणी—&c.—एकावेणी । तस्या धरा । If we attach कर्मण्यण्
with the वाक्य—एकवेणीं धरति या सा, we get ऐकवेणीधारी ।

3. विकार —&c. अपि is misplaced. It should be taken with
श्रुत्वा ।

राजा (शकुन्तलां विलोक्य)—अये सेयमत्रभवती शकुन्तला
यैषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दोषं विरहव्रतं विभर्ति ॥ २१ ॥

KING (Seeing Sakuntala)—Ha! Here is her Ladyship
Sakuntala—She who, with a pure conduct, wearing two pieces
of very good garments, with her face wasted by penances
bearing a single braid of hair, undergoes the long observance
of separation from me who was excessively unkind (cruel)
to her.

शकुन्तला (पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा)—नं क्व अज्ज—
उत्तो विअ । तदो को एसो दाणिं किदूरक्खामङ्गलं दारअं, मे

गतसंसर्गेण दृसेदि [न खलु आर्य्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं
कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति] ।

SAKUNTALA—(Seeing the king pale with remorse)—
Certainly not like my husband ! Who then is this with the
contact of his body defiling my boy unto whom auspicious
guard was provided ?

राजेति । अन्वयः—अये या अवभवती एषा परिधूसरे वसने वसाना नियमचाम-
मुखो घृतैकवेणिः सा इयं शुद्धशीला शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं
विभर्त्ति । व्याख्या—‘अये’ स्मरणे । ‘या अवभवतो’ मान्या ‘एषा’ दृश्यमाना
परिधूसरे’ अतिमलिने ‘वसने वस्त्रे’ ‘वसाना’ परिदधाना ‘नियमेन’ व्रतोपधासादिना
‘चामं शुष्क’ ‘मुख’ यस्याः तादृशी, घृता एका वेणिः’ यया तादृशी इतोमुखमागच्छति
‘सा इयं शुद्ध’ ‘निष्कलङ्क’ ‘शील’ स्वभावो यस्याः तादृशी शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य
सुतरां क्रूरस्य ‘ममदीर्घं’ विरहस्य विरहोचितं वा ‘व्रतम् आचार’ ‘विभर्त्ति धारयति ।
*गुरुशोकेन रूपे विक्रान्ते प्रथमं मलिनवसना रमणीमावमिति ज्ञातम् । ततो नातिदूरे
चामेण कपोलेन कठोरं तपश्चरन्ती काचित् तापसीति । ततश्च समीपे एकमावया
वेण्या नेयं तापसो किन्तु विरहिणीति । अनन्तरं प्रत्यभिज्ञा अये सेयं शुद्धशीला शकु-
न्तला इति अपि च क्रूरस्य समैव विरहव्रतम् इति—तेन आवेगातिशयः । अन्ये तु—
परिधूसरे वसने वसाना नियमचाममुखी घृतैकवेणिः (अतएव) शुद्धशीला या एषा
अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति सा इयमवभवती शकुन्तला इत्यं व्याच-
क्षते । अत्र सा इयं शकुन्तला इत्यभिज्ञानात् प्राक् मम विरहव्रतं विभर्त्ति इत्यनुप-
पत्तिः स्पष्टैव ।

शकुन्तलेति । पश्चात्तापेन विश्वर्षं विरूपम् । न खलु नूनम आर्य्यपुत्र इव
अयं लक्ष्यते । यदि नायमार्य्यपुत्र ततः क एष इदानीम् [वाक्यालङ्कारे] कृतं
विहितं रक्षारूपं मङ्गलं शुभं यस्य तादृशं मे दारकं पुत्रं गात्रस्य स्वशरीरस्य संसर्गेण
सम्पर्केण ‘दूषयति’ कलुषीकरोति । अपराजितामप्यभिभूय ‘वाल’ मे लङ्घयत्ययं क
इति शङ्कागर्भो वितर्कः । दूरत्वादश्रुतमेतद्राज्ञा ।

NOTES

1. (a) वसने—The upper and the lower garments. (b) परिधूसरे—धूसर is पाखु grey. परि is intensive. Indicates the absence of all care after toilet. (c) नियम &c.—क्षै + क्त कर्त्तरि = चामम् wane. नियमिन (See नियमव्यापृता, above) चामम् । सुपसुपा । तादृशं सुखं यस्याः । बहु—। नियमचामसुखा is an optional form by the rule “साङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” (P. 4. 1. 54). (d) घृतेक &c.—एका वेणिः एकवेणिः । Both वेणि and वेणी are correct (See एकवेणीधरा above), the ङीष् being optional by the Ganasutra “कृदिकारादक्तिनः । (e) विरहव्रतम्—See Tika. The व्रत consists of several observations of which केशाङ्गसंस्कारवर्जन is prominent.

2. कृतरक्षा &c.—रक्ष्यते अनया इति रक्ष + षड् करणे स्थियाम् = रक्षा guard. Now see Tika.

बालः (मातरमुपेत्य)—अम्ब, एसो को वि पुरिसो मं पुत्रेत्ति आलिङ्गदि [अम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति] ।

BOY (*Approaching his mother*)—Mother, here is a man who embraces me as his son.

राजा—प्रिये, क्रौर्यमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—My darling, even the cruelty inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination, since I see myself recognised by you.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ ; समस्सस समस्सस । परिच्चत्तमच्छरणेण अणुअम्पिदम्हि देव्वेण । अज्जउत्तो क्खु एसो [हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेष] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—Take courage, take courage

my heart. I am pitied by destiny that has renounced its spite. This is indeed my husband.

राजिति । 'त्वयि त्वां प्रति 'प्रयुक्तम्' आचरितं 'क्रौर्यमपि' क्रूरतापि 'अनुकूलः' सरसः 'परिणामो' विपाको यस्य तथाविधं 'संवृत्तं' जातम् । कुत एवमित्याह—यत् यस्मात् 'अहम् आत्मानं' मत्स्वरूपं त्वया प्रत्यभिज्ञातं संस्मृतं 'पश्यासि' । साधु ते शीलं यत् विमानितापि विरसासि न मे । पाठान्तरे—'अनुकूलपरिणामं संवृत्तं' सुत-स्पर्शसुखलाभात् । 'तत्' तस्मात् 'इदानीमहमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातमिच्छामि' तेन पूर्णता स्यादानन्दस्य । [“यत्...पश्यामि” (रा-, वि-, म-)—“तत्...इच्छामि” (त-, न्या-)] ।

शकुन्तलेति । 'परित्यक्तः' परिहृतः 'मत्सरो' मच्छुभद्वेषो येन तथाविधेन दैवेन विधिना 'अनुकम्पितास्मि' । पुरा वामो यो हि विधिरार्यपुत्रेण मे सङ्गतिं न सेहे, स एवाद्य सदय इह तं समानीय मया योजितवानिति भावः ।

NOTES

1. पुत्र इति—This is elliptical for पुत्र इति आभाष्य ।
9. परित्यक्त &c.—मत्सर is अन्यशुभद्वेष spite ; परश्रीकातरता । See Tika.

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

KING—My darling, O thou with fine face (Or—with a gracious expression of face)—Through luck thou standest before me whose gloom of delusion is dispelled by recollection. Rohini has approached union after the eclipse of the moon.

शकुन्तला—जेदू जेदू अज्जउत्तो [जयतु जयत्वाय्येपुत्रः] ।

[अद्धोक्ते वाष्पकण्ठी विरमति] ।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper. (Stops with tears in her throat when half uttered).

राजा—सुन्दरि,

वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्टपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

KING—O fair one, I have prospered though the pronouncement of prosperity was checked by tears. Because I have seen your face with lips pale-red through absence of decoration (Or—red though without decoration).

राजेति । अन्वयः—हे सुसुखि, दिष्ट्या स्मृतिभिन्नमोहतमसो मे प्रमुखे स्थितासि । शशिन उपरागान्ते रोहिणी योगं समुपगता । व्याख्या—हे 'सुसुखि' प्रसन्नवदने, शोभनानने वा 'दिष्ट्या' भाग्येन [अव्ययमेतत्] 'स्मृत्या' प्रतिप्राप्तेन स्मरणेन 'भिन्न' निरस्तं 'मोहकूपं तमः' अन्धकारः उपचारात् आवरणं यस्य तस्य मे प्रमुखे अग्रे स्थितासि तिष्ठसि । भाग्यमेव मे प्रसन्नं सत् त्वामानीय पुरो निदधे । कौटुम्भमेतत् तदाह—'शशिनः' चन्द्रस्य यः 'उपरागः' राहुयासः तस्य 'अन्ते' अवसाने 'रोहिणी' प्रियाशशिनः पत्नी 'योगं' भर्तृसन्निधिं 'समुपगता' सम्प्राप्ता । एतदपि कालात्यये भाग्ये नैव घटते ["शशिनः" (रा-, त-, न्या-, म-) "शशिना" (वि-)] ।

शकुन्तलेति । 'वाष्पः' दुःखजं उष्मा 'कण्ठे' यस्याः तादृशी सती [व्यधिरकरणपदो बहुव्रीहिः—गड्वादिः] ।

राजेति । अन्वयः—जयशब्दे वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि मया जितम् । यत् असंस्कार-पाटलोष्टपुटं ते मुखं दृष्टम् । व्याख्या—'जयस्य शब्दे' राजसन्निधौ उच्चारणीये 'जयतु जयतु' इत्यादि शब्दे वाष्पेण दुःखजेन ऊष्मणा 'प्रतिषिद्धेऽपि निरुद्धेऽपि स्पष्टमनुच्चारिते-ऽपि 'मया जितं' मया कृद्धिः प्राप्ता [अकर्मकौऽयं जयतिः प्रकर्षलाभे वर्तते] । कुत एवमित्याह—'यत् यस्मात्' 'असंस्कारात् संस्काराभावात्' 'पाटलम्' ईषद्रक्तम् यद्वा—असंस्कारेऽपि 'पाटलं' रक्तं स्वभावरक्तम् 'ओष्ठयोः पुटं यस्मिन् तत् 'ते' तव 'मुखं' दृष्टम् । भूयोऽपि त्वां द्रक्ष्यामि इत्याशा नासीत्, तथापि यत् त्वमद्य दृष्टा, परा हिंसा मे कृद्धेः काष्ठा इति भावः ।

NOTES

1. (a) प्रमुखे—प्रगतं, सुखम् । प्रादिततू— । तस्मिन् । (b) सुसुखि—सुसुखी and सुसुखा are optional forms (See नियमचानुसुखी above).

(c) उपराग &c.—उपरञ्जनम् or उपरज्यते अनेन इति उप + रञ्ज + घञ् भावे करणे वा = उपरागः । This is restricted to mean राहुयास (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper-coloured (उपरञ्जन) at the time of eclipse, तस्य अन्तः । तस्मिन् । (d) शशिनः—this agrees better than शशिना with मे ।

2. *Remark*—Raghava construes प्रमुखे स्थितासि इति यत् तत् रोहिणी योगं समुपगता । Hence he takes this as an instance of निदर्शना or निदर्शनम् (See under “शुद्धान्तदुर्लभ—”, Act 1) “अर्थाभ्यां यत्तद्गाम् एक-वाक्यत्वात् सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना”—*Raghava*. The printed text of Raghava is here very unreliable. I have made obvious corrections. If we take the first half as one complete sentence and the second half another, then it becomes an instance of प्रति-वस्तूपमा (See under “शुद्धान्तदुर्लभ—”, Act 1). दृष्टान्त is not recognised by Dandin as a separate अलङ्कार । Note, however the दृष्टान्त of later writers is “दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्” । But in the present case the तुल्यधर्म is not reflected (प्रतिबिम्बम्) । Hence we should not call it a दृष्टान्त ।

3. (a) वष्पकण्ठी—ङीष् is optionally attached in the feminine by the Varttika “अङ्गावकण्ठेभ्यश्च” । (b) विरमति—“व्याहपरिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ।

4. असंस्कार &c.—This gives a विभावना (See :इदं किला = Act 1) if पाटल is *bright* red. Others make their lips red by संस्कार, yours are ruddy without संस्कार । It seems better to take पाटल as *pale* red. संस्कार makes it bright red.

बालः—अम्ब को एसो [अम्ब क एषः] ।

BOY—Mother, who is this ?

शकुन्तला—वच्छ दे भाअहेआइं पुच्छेहि [वत्स, ते भाग-धेयानि पृच्छ] । (रोदिति) ।

SAKUNTALA—My child, ask thy destiny (*Weeps*).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

(पादयोः पतति) ।

KING—O fair one, let the grief of repudiation disappear from thy heart. Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time. Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man tosses off taking it for a snake (*Falls at her feet*).

*शकुन्तलेति । 'ते' तव 'भागधेयानि' भाग्यानि 'पृच्छ' । "क एष" इत्यस्य उत्तरं ते भाग्यमेव दातुं प्रभवति । प्रत्यादिष्टाहं कथं ब्रूयां क एषः । यदि सचाट्-सुतश्चक्रवर्ती भवेः इति ते भाग्यं तदा "अयं ते पिता" इति वक्तुं न्याय्यम् । अथ ईदृशं ते भाग्यं यदिहैव वने वसन् तपश्चरिष्यसि तदा "धराधिपौऽयं दुष्यन्तः" इत्येवास्य पर्याप्तः परिचयः । इति मनसा प्राग्वृत्तमालोचयन्ती दुःखदग्धा 'रोदिति' ।

राजेति । इत्यं नवमिव प्रत्यादेशदुःखं भूयोप्यनुभवन्तीमेनां वीक्ष्याह । अन्वयः—हे सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपैतु । तदा किमपि मे बलवान् मनसः सम्मोहः अभूत् । शुभेषु प्रबलतमसां वृत्तयः एवंप्राया हि । अन्धः शिरसि क्षिप्तां स्रजमपि अहिशङ्कया धुनोति । व्याख्या—हे 'सुतनु' चारुवपुः शकुन्तले 'ते' तव 'हृदयात्' मनसः 'प्रत्यादेशात्' मत्कृतात् प्रत्याख्यानात् जातं वत् 'व्यलीकं' दुःखं तत् 'अपैतु' दूरेयातु दुःखं त्यज इत्यनुनयः । 'तदा प्रत्याख्यानकाले 'किमपि' कुतोऽपि अनिर्वचनीयात् कारणात् 'मे बलवान्' गुरुः 'मनसः सम्मोहः' चेतोविकृतिः 'अभूत्' जातः । प्रत्याख्यानञ्च अज्ञानकृतम् इत्यनुनयानुकूला युक्तिः । 'शुभेषु मङ्गलेषु विषये 'प्रबलं' घोरं 'तमः' मोहः अन्धकारश्च येषां तेषां 'वृत्तयः' व्यापाराः 'प्रायेण' बाहुल्येन

[“प्रायश्चानशने शुद्धौ तुल्यवाहुल्ययोरपि” इति विश्वः] ‘एवम् हि’ ईदृशो एव [तत्पुरुषपक्षे मयूरव्यंसकादिः । अन्यथा सुप्सुपा इति समासः । प्रायशब्दस्य पूर्व-निपातफलकोपसर्जनत्वाभावात् परनिपातः] इतुक्तायाः युक्तैः समर्थनम् । ‘अन्धः’ सदा तमसा अभिभूतः सन् ‘शिरसि’ निजमस्तके ‘क्षिप्तम्’ अनेन स्थापितां स्रजमपि मालामपि ग्राह्यतमाम् ‘अहेः सर्पस्य शुद्धया’ भ्रान्त्या ‘धुनीति कम्पयति, शिरसो व्यस्यति । इति समर्थनं प्रति दृष्टान्तः । [‘राजा’ (त., न्या-) ‘राजा शकुन्तलायः पादयोः प्रणिपत्य’ (रा., वि., म-)] ‘पादयोः पतति’ इति प्रसादनम् [राघवा-दौनामेतन्नास्ति] ।

NOTES

1. रोदिति—the pathos is very deep here (See Tika).

2. (a) * सुतनु &c.—Sakuntala avoids replying to the boy’s question and she weeps. The king sees what is passing in her mind (See Tika on भागधेयानि पृच्छ) and is anxious to appease her. (b) सुतनु—शोभना तनुः इति सुतनुः, कर्मधा—with ऊङ् attached in the feminine ; here तनुशब्द is कान्तावाची । See our ‘व्याकृष्टसु सुतनु’—Uttar. III. sl. 15. Hence the vocative singular is सुतनु and not सुतनो । (c), प्रत्यादेश etc.—“व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः । The renunciation still rankles in your heart, or you would not have wept and avoided the answer to the boy.

3. एवं प्रायाः—प्रायेण एवम् एवम्प्रायाः usually such मयूरव्यंसकादि or सुप्सुपा । To account for the परनिपात of प्राय in such cases, take the example प्रायेण जिता शत्रवः । This gives जितप्राया- शत्रवः । The compound will take different case-endings according to the compound. Thus जितप्रायाः शत्रवः प्रणिपेतुः ; जितप्रायान् शत्रुन् अग्रहीत्, जितप्रायैः शत्रुभिः उचे etc.—If we had not compounded we should have said प्रायेण जिता शत्रवः प्रणिपेतुः प्रायेण जितान् शत्रुन् अग्रहीत्, प्रायेण जितैः शत्रुभिः उचे etc.—In these प्रायेण does not change its विभक्ति, it is एकविभक्ति । Its पूर्वनिपात is prohibited by the rule “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

4. पादयोः पतति—Raghava etc. make the king fall at her feet

before the speech. But the repetition उद्वेदु उद्वेदु shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king. It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her feet, The king fell at her feet after uttering the verse and was *immediately* raised by Sakuntala.

शकुन्तला—उद्वेदु उद्वेदु अज्जउत्तो । णुणं मे सुअरिअप्प-
द्विन्धअं पुरा किदं तंत्तु दिअहेसु परिणाममुहं आसि । जेण
साण्णुक्कासो वि अज्जउत्तो मइ विरसा संबुत्तो [उत्तिष्ठतु
उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः । ननंम सुचरितप्रतिबन्धकं पुरा कृतं तेषु
दिवसेषु परिणाममुखम आसीत् । येन सानुक्राशाऽपि आर्यपुत्रो
मयि विरसः संवृत्तः] । (राजात्तिष्ठति) ।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise ; surely something formerly done by me obstructing my good work (merit), was by these days about to bear its fruit (mature) through which my husband though kindly disposed towards me, became pitiless.

(*The King rises*).

शकुन्तलेति । 'मैं मया 'पुरा कृतम्' अनुष्ठित 'सुचरितस्य' पुण्यकर्मणः 'प्रति-
बन्धकं प्रतिरोधकं पुण्यफलरोधकमित्यर्थः तेषु दिवसेषु' प्रत्याख्यानवेत्तासु 'परिणामे'
परिणतौ 'मुखं' यस्य 'तादृशं, पाकाभिमुखमिति यावत् आसीत् । 'येन' हेतुना सानु-
क्राशोऽपि सदयोऽपि सानुरागोऽपि' आर्यपुत्रः मयि 'विमतो रसो'रामः अनुरामः इत्यर्थः
['शृङ्गारादौ विधे वीर्ये' गुणे द्रवे रसः' इति कोषः] यस्य तथाविधः, निरनुरागः
इतियावत् संवृत्तः । पुरा पुण्यमाचरितं मया तेन त्वया सङ्गता । पापस्यापि कृतं
यस्य फलं प्रत्याख्यानवेत्तायां विपक्वमासीत् । तेन पुण्यफलं निरुद्धम् अहञ्च प्रत्या-
ख्याता । इत्थं समैव पापस्यायं विपाकः न ते दोषः ।

शकुन्तला—अहं कहं अज्जउत्तेन सुमरिदो दुक्खभाई अअं
जनो [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृता दुःखभागी अयं जनः] ।

SAKUNTALA—How was this miserable person remem-
bered by my husband ?

राजा—उद्धृष्टविषादशल्यः कथयिष्यामि :

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो वाष्पविन्दुरधरं पारबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमग्न

कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुतिष्ठति) ।

KING—With the dart of grief extracted, I will tell you. O fine-framed One, having wiped off the tear-drop sticking in your slight-curved eye-leshes to-day—that tear-drop which through delusion, was formerly disregarded by me (though) paining your lower lip—O my darling, I shall indeed [Or—I shall first] be free from remorse. (Does as said),

‘अथ’ इति प्रश्ने । ‘दुःखं’ भजते प्राप्नाति यस्तादृशः [इति भजतेः घिनुण्] ‘अयं’ जनः [इत्यात्मनिर्देशः] अहमित्यर्थः ‘कथं’ स्मृतः ।

राजंति । ‘उद्धृतम्’ उत्खात ‘विषादरूपं शल्यं’ शङ्कुः येन तादृशो भूत्वा ‘कथयिष्यामि कथं’ स्मृत इति । शल्योद्धरणप्रकारं वर्णयति । अन्वयः—हे सुतनु कान्ते, यो वाष्पविन्दुः पूर्वं ते अधरं पारबाधमानः मया मोहात् उपेक्षितः तमद्य आकुटिलपक्ष्मविलग्नं प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि तावत् । व्याख्या—हे ‘सुतनु’ वरगात्रि ‘कान्ते’ प्रिये शकुन्तले ‘यो वाष्पस्य’ नेत्रजलस्य बिन्दुः पूर्वं प्रत्याख्यानकाले ‘ते’ तव ‘अधरं’ पारतो ‘बाधमानः’ पौड्यन् नेत्रयोर्निर्गत्य, कपोलौ अतिक्रम्य, अधरे न केवलं स्थितं किन्तु एकैकश इव हूरमागत्य उपचयेन चिरावस्थानेन च अधरं पौड्यन्नापि मया मोहात् चित्तवैकल्यात् उपेक्षितः औदासीन्येन दृष्टः अतएव यो विषादशलाभूतो मे हृदयमनुदिनं दारयात ‘तं’ तथाविधं वाष्पम् मदहृदयशल्यम् ‘अद्य आकुटिलेष्, ईपद्वक्त्रेष्’ पक्ष्मसु नवलोमसु ‘विलग्नं’ स्थितं न तु ततः प्रमृतं प्रमृज्य शोधयित्वा ‘विगतः अनुशयः’ पश्चात्तापो यस्य तथाविधो ‘भवामि तावत्’ भवाम्येव [तावदवधारणे] तच्चादिधा नेयम् । वाष्पं प्रमृज्य एव नान्यथा । अथवा भवाम्येव ततः कथयामि । पूर्वं चिरोपेक्षया शलावेधः अद्यदृष्टे एव मृष्टे शल्योद्धारः इति तात्पर्यम् । [‘वाष्पविन्दुः’ (रा त-

न्य ?- , म-)—‘वद्धविन्दः’ (वि) ॥ ‘कान्ते’ (त-, न्या-)—‘वाष्पम्’ (रा-, म-)]
यथोक्तं वाष्पविन्दुप्रमाणं नम इत्यर्थः ।

NOTES.

1. उद्धृत &c.—The विवाद here is the same as the अनुशय in the verse following.

2. Reading—(a) वाष्पविन्द —वद्धविन्द is rare and has no special recommendation, We have retained the more common reading. (b). कान्ते—Here वाष्पम् becomes a repetition and should be avoided.

शकुन्तला (नाममुद्रां दृष्ट्वा)—अज्जउत्त, एदं तं अङ्गुलीयकम्
[आर्य्यपुत्र एतत्तदङ्गुलीयकम्]

SAKUNTALA—(Seeing the signet-ring)—My husband, this is that ring.

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

KING—From the recovery of this ring, was indeed memory recovered.

शकुन्तला—विसमं किदं णोण जं तदा अज्जउत्तस्म पणा-
अणकाले दुल्लहं आसि [विषमं कृतमनेन यत् तदा आर्य्यपुत्रस्य
प्रत्यायनकाले दुल्लभमासोत्] ।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it—became scarce at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि मृतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता
कुसुमम् ।

KING—Then let the creeper do bear flower as a token (witness) of its union with the season.

राजेति । ‘अङ्गुलीयस्य उपलम्भाः’ प्राप्तिः तदा ‘खलु तत एव स्मृतिः’ स्मरणम्
‘उपलम्भा’ प्राप्ता ।

शकुन्तलेति । 'अनेन अङ्गुरीयकेन 'विषम विसृष्टं' 'कृतम्' । 'यत् यस्मात्
'तदा प्रत्यायनस्य' प्रत्ययोत्पादनस्य काले दुर्लभमासीत्' ।

रजेति । तेन तस्मात् यदि ऐतेनैव प्रत्यायनं तत इत्यर्थः 'लता लतेव तन्वी
त्वम् 'ऋतुना' वसन्तेन, मया इति गूढम्, यः समवाय 'समागमः पुनःसमागम इति
भावः तस्य 'चिह्न' सूचकम् इदं' 'कुसुमम् अङ्गुरीयकमित्याशयः प्रतिपद्यतां गृह्णातु ।
इत्यङ्गुरीयक' भूयोऽपि दातुमिच्छति ।

NOTES

1. नामसुद्रां दृष्ट्वा—She notices it while the king wipes off the
tear from her eyes.

2. तेन हि—The flower in the creeper bears testimony to
the advent of the season, so let the ring be witness of our re-
union. The flower is in the creeper, let the ring be with you.

शकुन्तला—ण से विस्मसिमि । अज्जउता एब्ब धारेदु
[नास्य विश्वसिमि । आर्य्यपुत्र एव एतत् धारयतु] ।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it.

(ततः प्रविशति मातलिः) । मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नी-
समागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् बद्धंते ।

(Then enters Matali) MATALI—O joy ; The Long-lived
One thrives by union with his lawful wife and by seeing his
son's face,

राजा—अभूत् सम्पादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले,
न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed.
Matali, I guess this event is not known by Indra.

मातलिः (सस्मितम्)—किमीश्वराणां परोक्षम् । एहा-
युष्मन्, भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

MATALI (*Smiling*)—What is out of sight of the omnipotent ? Come, O Long-lived One. Maricha the Perfect, grants you a visit.

शकुन्तलेति । 'अस्य' अङ्ग, लीयकस्य [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अन्यथा सप्तमी स्यात्] न विश्वसिमि' पूर्वं प्रत्यायनकाली आत्मनः असांनिध्येन विषमाचरणादिति भावः ।

मातलिरिति । 'दिष्टा' इति हर्षे अव्ययम् ["दिष्टा हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी] अहो आनन्दे 'आयुष्मान् धर्मपत्न्या' यः 'समागमः' तेन 'पुत्रसुखस्य' यत् 'दर्शनं' तेन च 'वर्द्धते' । भवद्भृङ्गा हर्षो मे इति भावः ।

राजेति । 'मे मनोरथः सस्यादितं' विधिना विपाचितं 'खादु मधुरं' 'फलं' यस्य तादृशः अभूत् । अयं वृत्तान्तः पुत्रपत्नीसमागमो मे इत्यर्थः 'आखण्डलेन' इन्द्रेण 'न खलु' [खलु वाक्यालङ्कारे] 'विदितः स्यात्' [सम्भावनायां लिङ् । विदित इति यथाप्राप्तं भूते क्तः । तेन आखण्डलेन इति न षष्ठी] ।

मातलिरिति । देवेन्द्रेऽपि राज्ञा अज्ञानारोपात् 'स्मितं' कृत्वा आह—'ईश्वराणां' प्रभूणां 'परोक्षम्' अगोचरं 'किं वस्तु अस्ति, न किमपि । विज्ञातमेवैतदिन्द्रस्य ।

NOTES

1. धर्मपत्नी &c.—धर्मार्था पत्नी धर्मपत्नी । शाकपार्थिवादि etc. तथा समागमः । पत्नी in connection with धर्म is more appropriate than भार्या, कान्ता &c., because पत्नी implies यज्ञसंयोग by the rule "पत्युनो यज्ञसंयोगे" (P. 4.1).

2. अभूत्—भूतसामान्ये लुङ् ।

3. स्मितम्—Smiles at the king's simplicity.

4. वितरति—वर्तमानसामौष्ये भविष्यति लट् ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

KING—Sakuntala, let the boy be supported by you. I wish to see the perfect One having placed thee in front.

शकुन्तला—हिरिआमि अञ्जउत्तेन सह गुरुसमीवं गन्तुं [जिह्मे मि आर्य्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम्] ।

SAKUNTALA—I feel shame (bashful) to go with my husband near my superiors.

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एह्येहि ।

KING—This may be done on auspicious occasions. Come, do Come.

(सर्वे परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति अदित्या सार्द्धमास-
नस्थो मारीचः) । मारीचः (राजानमवलाक्य)—दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म जातं

तत् कोटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

(All go round the stage. Then enters Marieha with Aditi seated.) MARICHA (seeing the king)—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of thy son's battles called as Dushyanta, the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only) to Indra.

शकुन्तलेति । 'गुरुसमीपं गन्तुं' जिह्मेमि' लज्जे । आर्य्ययुवसाहचर्यात् लज्जा [गन्तुम् इति "कर्त्तरि क्त" इति पक्षे 'गन्तुं अहं 'जिह्मेमि' इत्यर्थः । "अव्ययकृतो भावे" इति पक्षे तु 'गन्तुं' गमनं तस्मात् 'जिह्मेमि' इति] ।

राजेति । 'अभ्युदयस्य' समृद्धेः कालाः पक्षाः तेषु 'आचरितव्यमपि' कर्त्तव्यमपि । आभ्युदयिकेषु गुरुसाक्षात्कारे यद्येष्टं भर्ता सह वा यायात्, तत्र न दोषः [अपि कामचारकरणे] । यद्वा—'अभ्युदयकालेषु आचरितव्यमपि' आचारोऽपि अनुसर्त्तव्यः । भर्ता सह गुरुसाक्षात्कार आचारः । तमाचार' प्रतिपद्यस्व [अपि समुच्चये] ।

मारीच इति । अन्वयः—अद्य दुष्यन्त इत्यभिहितः भुवनस्य भर्ता ते पुत्रस्य रण-
शिरसि अग्रयायी । यस्य चापेण विनिवर्त्तितकर्म (सुत) कीटिमत् तत् कुलिशमस्रघ

आभरणं जातम् । व्याख्या—‘अयम्’ एष दृश्यमानो जनः ‘दुष्यन्त इति अभिहितः’
ख्यातः, दुष्यन्त इति नाम्ना लोके प्रसिद्धः ‘भुवनस्य’ भुवः ‘भर्ता’ पालकः, ‘ते’ तेषां ‘पुत्रस्य’
इन्द्रस्य ये ‘रणाः’ समराः तेषां ‘शिरसि’ समरमूर्धनं ‘अययायी’ पुरोगामी । साक्षात्
भूवो भर्ता, परोक्षतो दिवोऽपि इति भावः । नह्यस्य अग्रे गमनमात्रं समरेषु, किन्तु स
एवायं ‘यस्य चापेन’ धनुषा ‘विनिवर्त्तितं’ सुसम्पादितं ‘कर्म’ शत्रुघ्ननरूपं यस्य तथा-
विधं सतः ‘कोटिमत्’ प्रशस्यकोटियुक्तं ‘तत्’ प्रसिद्धं ‘कुलिशं’ वज्रं मघोनः इन्द्रस्य
“आभरणं” भूषणमात्रं ‘जातम्’ । सत्यं कोटिमता वज्रेण इन्द्रस्य भुजो भूष्यते, शत्रु-
पातस्तु अस्य चापेन क्रियते इति भावः ।

NOTES

1. गन्तुं जिह्मि—The तुसन् may be here explained in two
ways. In the अष्टाध्यायी it is not specifically stated in what वाच्य
it is attached. It is natural to say then that the general rule
“कर्त्तरि कृत्” applies, not being barred by special injunction.
This requires तुसन् to be in the कर्त्तृवाच्य । गन्तुम् then means गन्तव्यम् ।
The Bhashyakara simplifies the matter by laying down that
a कृत् producing an अव्यय word is to be in the भाववाच्य । गन्तम्
then means गमनम् । गन्तुं जिह्मि = गमनात् जिह्मि ।

2. अपि आचरितव्यम्—&c. (a) अपि implies option कामचार,
(b) आचरितव्यम् has एतत् (i.e., भर्ता सह गुरुसाक्षात्कारः) for its कर्म
understood. In the alternative exposition (See Tika.) आचरि-
तव्यम् = आचारिणं वर्तितव्यम् । यथाआचारः तथा कर्त्तव्यम् । (c) एहि एहि—
The repetition implies *impatience*. See also Pratima I. 29 note 8.

3. (a) दाक्षायणि...दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति दक्ष + फक् स्त्रियाम् = दाक्षायणी
तत्संबन्धी । अदिति was Daksha's daughter. (b) ते—Yours, hence
you should feel interested in him. (c) तत्—That thunder-
bolt i.e., that one which in days of yore had done such service.
प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (d) मघोनः—See मघवतः. Ante.

अदितिः—सम्भावणीआणभावा से आकिदी [सम्भावनी-
यानुभावा अस्य आकृतिः] ।

ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred.

मातलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः । तदुपसर्पे ।

राजा—मातले,

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सृष्टवे यद्यज्ञभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं

द्वन्द्वं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २८ ॥

MATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son. So approach.

KING—Matali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in twelve forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three worlds, the disposer of the share at sacrifices,—the pair in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self-born Soul Supreme] took up abode for birth ?

अदितिरिति । 'अस्य आकृतिः' शरीरं 'सम्भावनीयः' अनुमेयः 'अनुभावः' प्रभावः सामर्थ्यं दानवजययोग्यता इत्यर्थः यस्याः तादृशी । देहं दृष्ट्वा एव सामर्थ्यमस्य अनुमीयते इति भावः ।

मातलिरिति । एतौ दिवौकसां देवानां पितरौ अदितिकश्यपौ 'पुत्रे' या 'प्रीतिः' तस्या यत् 'पिशुनं' सूचकम् [पिशुनौ खलसूचकौ इत्यमरः] तेन 'चक्षुषा' [जातावेकवचनम्] 'आयुष्मन्तं' त्वाम् 'अवलोकयतः' । इन्द्रतुल्योऽसि इत्यर्थः । प्रीतौ भगवन्तौ त्वयि ; 'तत्' तस्मात् 'उपसर्पे' समीपे गच्छ ।

राजेति । अन्वयः—हे मातले, इदं तत् दक्षमरीचिसम्भवं स्रष्टुरेकान्तरं द्वन्द्वं यत्

मुनयो द्वादशधा स्थितस्य तेजसः कारणं प्राहुः, यत् भुवनत्रयस्य भर्तारं यज्ञभागेश्वरं
 सुषुवे, यस्मिन् आत्मभवः परः पुरुषोऽपि भवाय आस्पदं चक्रे । व्याख्या—‘हे मातले’
 ननु पृच्छामि इदं दृश्यमानं तत् ‘दक्षस्य मरीचिचयः सम्भवः’ उत्पत्तिस्थानम् [अपादाने
 अ८] यस्य अतएव ‘सृष्टः’ ब्रह्मणः ‘एकम्’ एकमावम् ‘अन्तरम्’ ‘अन्तर्हिः’ व्यवधायक-
 मित्यर्थः यस्य तत् एकपुरुषव्यवाहितमित्यर्थः ‘इन्द्र’ मिथुन किम् । इदं विं तत् इन्द्रम्
 इति काकुमुहेन प्रश्नः । कतमत इन्द्रमित्याह—‘यत् इन्द्रं मुनयः’ वेदानां शाता
 महर्षयो द्वादशधा द्वादशसु भागेषु द्वादशात्मना स्थितस्य तेजसः आदित्यस्य इत्यर्थः
 कारणं जनकं प्राहुः वदन्ति । पुनः कतमत इन्द्रम्—यत् इन्द्रं भुवनानां त्रयस्य
 त्रिभुवनस्य भर्तारं पालकं यज्ञेषु ये ‘भागाः’ तेषाम् ‘ईश्वरः’ प्राधान्येन ग्रहणात्
 स्वामिनम् । यद्वा—यज्ञभागाः सन्ति येषां तेषां देवानामित्यर्थः [मत्वर्थीयोऽच्]
 ‘ईश्वर स्वामिनम् इन्द्रमिति यावत् ‘सुषुवे’ जनयामास । पुनश्च कतमत इन्द्रम्—‘यस्मिन्
 इन्द्रे ‘आत्मनो भवो जन्म यस्य तादृशः स्वयं जातः अज इत्यर्थः ‘परः’ परमः सर्वातिशायी
 ‘पुरुषोऽपि’ पुरुषोत्तमो विष्णुरपि ‘भवाय’ जन्मने आस्पदं स्थानं चक्रे’ यत् भवाय
 समुपस्थितमित्यर्थः । ‘आत्मभुवः’ इति पाठे ‘आत्मभुवो ब्रह्मणोऽपि ‘परः’ अधिकः
 श्रौविष्णुरित्यर्थः ; [वामनावतारे वल्लिष्कुलनार्थं कश्यपाददितौ जातौ हरिः] ।
 [‘आत्मभवः’ (रा-, वि-, म-) —‘आत्मभुवः’ (त-, न्या-)] ।

NOTES

1. (a) द्वादशधा—द्वादशसु भागेषु इति द्वादश + धाच् । Refers to the Sun. The sun changes its character apparently in different months. The summer-sun is supposed not to be the same as the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the existence of twelve suns. (b) यज्ञ &c.—यज्ञस्य भागः यज्ञभागः । सः अस्ति एषाम् इति यज्ञभाग + अच् मत्वर्थे = यज्ञभागाः those who enjoy a share in sacrifices i. e., the gods. तेषाम् ईश्वरः । तम् Also see Tika.
2. (a) आत्मभवः—Qual. पुरुषः । Refers to Vishnu. See Tika. आत्मभुवः is पञ्चम्यन्त । आत्मभूः is Brahman. “ब्रह्मात्मभूः सुरज्यैष्ठः” इत्यमरः । (b) अपि—Even the आत्मभवः (Self-born) went to him for the sake of भव (birth) = इति परं हि विग्रहविरोधं स्थानम् । (c) भवाय = भू + अच्

कर्त्तरि ऽ वा घ करणे = भवः birth. तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (d) आस्पदम् = आ समन्तात् पद्यते अस्मिन् इति आ + पद + घ अधिकरणे = आस्पदम् residence, abode, प्रतिष्ठा । The सुट् comes in by निपातन in the rule 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' । (e) इन्द्रम्—इयम् अभिव्यज्यते इति द्वि द्वि = इन्द्रम् by निपातन in the rule "इन्द्रं रहस्यमर्थ्यदावचन-व्यतक्रमण यज्ञपावप्रयोग-अभिव्यक्तिषु" (P. 8. 1 1८). "द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्य अभावः, अत्रोत्तरपदस्य निपात्यते"—*Vṛiti* (f) सृष्टः—From the Creator. बौद्धमपादानमाश्रित्यपञ्चमो । (g) एकान्तरम्—Each separated by one step. Thus (1) Brahman Marichi, Kasyapa. (2) Brahman, Daksha, Aditi.

3. *Remark*—†आत्मभवः seems to be the better reading. It brings out the विरोधाभास more prominently. Thus—It is *absurd* to speak of भव of one who is आत्मभवः (आत्मभवो भूत इति विरोधः) । But the majesty of the Lord Snpreme (परः पुरुषः) is incomprehensible. Everything is possible with him (परोऽसौ पुरुषः अचिन्तामहिमा महिम्नैव आस्पदं चक्रे इति विरोधपरिहारः) । Hence the अलङ्कार is विरोधाभासः ।

मातलिः—अथ किम् ।

MATALI—What else (yes) ?

राजा (प्रणिपत्य)—उभाभ्यामपि वासवनियोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

KING (*Prostrating himself*)—Dushyanta, Indra's servant salutes both of you.

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

MARICHA—My son live long. Protect the earth.

अदितिः—वच्छ अप्पडिरहो होहि [वत्स, अप्रतिरथो भव] ।

ADITI—My son be you without a rival car.

(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति) ।

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet).

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न योग्या पौलोमीसदृशा भव ॥ २८ ॥

MARICHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta. No other benediction is suitable to you—Be you like Paulomi (i. e. Sachi).

अदितिः—जादे, भर्तुणो बहुमहा होहि । अग्रश्च दीहाऊ बच्छओ उहअकुलनन्दनो होदु । उवविसह [जाते, भर्तुर्वह-भता भव । अग्रश्च दीर्घायुवंतसक उभयकुलनन्दना भवतु । उपविशतम्] ।

ADITI—My child, mayest thou be much esteemed by the husband ; and may this little darling be long-lived and be the delighter of both (paternal and maternal) families. Sit down.

राजेति । 'नियोज्यः' भृत्यः [शक्यार्थे ण्यति कुत्वाभावः] । 'वासवस्य' इन्द्रस्य नियोज्यः । 'उभाभ्याम्' उभे अपि अनुकूलयितुं 'प्रणमति' इत्यर्थः ['क्रियार्थोपपदस्य—' इति कर्मणि चतुर्थी] ।

अदितिरिति । प्रतिकूलौ रथः 'प्रतिरथः' उपचारात् प्रतिहन्तौ । 'अविद्यमानः प्रतिरथो' यस्य तादृशो 'भव' ।

मारोच इति । अन्वयः—भर्ता आखण्डलसमः, सुतः जयन्तप्रतिमः ; वत्से पौलोमी—सदृशी भव । अन्या आशीः ते योग्या न । व्याख्या—'भर्ता' पतिः दुष्यन्तः 'आखण्डलेन' इन्द्रेण 'समः' तुल्यः । ततः 'सुतः' पुत्रः सर्वदमनः 'जयन्तेन' इन्द्रपुत्रेण तुल्यः 'जयन्त-प्रतिमः' [नित्यसमासः । यद्वा—प्रतिमाति इति प्रतिमः सदृशः । जयन्तस्य प्रतिमः] । अतएव हि 'वत्से पौलम्या' इन्द्रपत्न्या शच्या 'सदृशी' तुल्यः अविधवा इत्यर्थः 'भव' । भर्तुः सुतस्य च तथाविधत्वात् 'अन्या आशीः ते योग्या' अगुरुपा 'न' । [पौलमी-गेमः सदृशी] (रा., वि., म.)—“पौलमीमङ्गला” (त., न्या.) ॥

अदितिरिति । 'भक्तुः' बहुमता पूजिता 'भव' । अयच्च वत्सकः' [अल्पार्थे कन्]
'दीर्घमायुः यस्य तथाविधः सन 'उभयोः' द्वयोरपि पैतृकस्य मातृकस्य च कुलयोः'
वंशयोः 'नन्दनः' प्रीतिप्रदः 'भवतु' ।

NOTES

1. उभाभ्याम्—कर्मणि चतुर्थौ (See Tika). Or treating प्रणमति as अविवक्षितकर्मा we get सम्प्रदाने चतुर्थौ by the Varttika "क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्" ।

2 (a) जयन्तप्रतिमः—Amara has 'सुखतरपदेत्वमी ! निभसङ्काशनी-
काशप्रतीकाशोपमादयः ॥' By आदि several other words are included. If प्रतिम is one of these, then it can mean *equal* only when final in a compound (उत्तरपद) । So the वाक्य—जयन्तस्य प्रतिमः does not mean *Jayanta's equal*. The वाक्य thus should not contain प्रतिम i. e., the समास is obligatory (नित्यसमास) । If however प्रतिम is *not* included, or if some derivation may be given to make it mean सम then of course an ordinary समास becomes possible (See Tika). (b) पौलोमी &c.—पौलोमी is पुलोमजा, i. e. शची, Indra's wife "पुलोमजा शचीन्द्राणी" इत्यमरः । पौलोम्या सहृशी Sachi's equal. * This also implies अवैधव्य and luck which the sage thought was the best benediction he could pronounce. See Swapna. VI

3. Reading—The Beng. reading, पौलोमीमङ्गला means the same. मङ्गलम् is *an auspicious thing*. पौलोम्या मङ्गलम् इति auspicious luck of Paulomi, i. e., अवैधव्यम् । तत् अस्ति अस्याः इति पौलोमी-मङ्गल + अच् मत्यर्थे स्त्रियाम् ।

4. * बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour more than अवैधव्य । Besides, her benediction seems to have reference to Sakuntala's repudiation by Dushyanta. Be thou the husband's favourite so that repudiation may not occur again.

(सर्वेप्रजापतिमभितः उपविशन्ति) ।

(All sit down round the Progenitor),

मारीचः (एकैकं निर्दिशन्)—

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ २६ ॥

MARICHA—(Pointing to each one at a time)—How auspicious ! Virtuous Sakuntala, this noble child, and thyself — indeed the celebrated triad, viz., Faith, Wealth. Action— have come together !

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनमित्यपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः । कुतः—

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनादयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

मामित्तनैमित्तिकप्रोक्तं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ २७ ॥

KING—O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight ! Thus the favour is strange indeed ! For, flower appears first, then the fruit. The rise of clouds happens first, after that the shower. This is the order of the cause and the caused. But at your favour the prosperity is in advance.

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

MATALI—Thus do ordainers show favour.

‘प्रजापति’ कश्यपम् ‘अभितः’ तं परिवार्य इत्यर्थः ।

नारीच इति । ‘एकम् एकम्’ इति वीप्सा [द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः] ‘निर्दिशन्’ अङ्गुल्या दर्शयन् । अन्वयः—दिष्ट्या साध्वी शकुन्तला, इदं सदपत्यं भवान्—श्रद्धा वित्तं विधिः इति तत् च त्रितयं—समागतम् । व्याख्या—‘दिष्ट्या’ मङ्गले अव्ययम् । अहो मङ्गलम् । यद्वा—‘दिष्ट्या’ इदं । अहो आनन्दः । साध्वी पतिव्रता ‘शकुन्तला’ इदं ‘सत् साधु’ ‘अपत्यं’ सन्ततिः इत्यर्थः, ‘भवान्’ त्वं अजोत्तमो दुष्यन्तः—‘श्रद्धा’ शास्त्रोक्ता भक्तिः, ‘वित्तं’ शास्त्रीयक्रियायाम् द्रव्यसंग्रहोचितं धनं, ‘विधिः’

शास्त्रीयकर्मानुष्ठानम् 'इति तत् च तदेव प्रसिद्धं त्रितयं वयव्यं वस्तु समागतम्' एकवर्मिलितम् [भाविनमवयवसमागमसुद्दिश्य तयप्रत्ययः] । मङ्गलमेतत् [आनन्दो मे इति वा] यत् अङ्गारूपा शकुन्तला, वित्तरूपः मर्दमनः विधिरूपो भवान् इति वयमद्य युक्तम् ।

राजेति । हे 'भगवन्' एष समागमो भवदनुग्रहस्य फलम् । अनुग्रहश्च मे पुण्येन स्यात् । पुण्यञ्च भवद्दर्शनमेव मदभिमतफलप्रसवे समर्थम् । किन्तु अद्य दर्शनात् 'प्राक् अभिप्रेतस्य' अभिलषितस्य फलस्य 'सिद्धिः' निश्चितिर्जाता । पश्चात् दर्शनं जातम् इति अपूर्वः नूतनो 'हि अनुग्रहः' प्राक्फलं पश्चात् दर्शनम् इत्यपूर्वता । 'कुतः' इति चेत् शृणु—अन्वयः—पूर्वं कुसुमम् उदेति ततः फलम् । प्राक् घनोदयः तदनन्तरं पयः । अयं निमित्तनैमित्तिकयोः क्रमः । तव प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः । व्याख्या—'पूर्वं' प्रथमं कुसुममुदेति पुष्पमार्वावर्भवात् 'ततः' तदनन्तरं तत्कर्म 'फलं' दृश्यते । 'प्राक्' आदौ 'घनोदयः' मेघसज्जा 'तदनन्तरं' ततः परं तत्कृतं 'पयः' जलम् । 'अयम् एष निमित्तस्य' कारणस्य निमित्तेन संसृष्टस्य नैमित्तिकस्य 'कार्यस्य' च 'क्रमः' नियमः आनुपूर्वी । 'प्रथमं कारणं पश्चात् कार्यं इत्येव कार्यकारणयोः क्रमः । भवतु, किं तेन इत्याह—'तव प्रसादस्य तु भवतोऽनुग्रहस्य पुनः 'पुरा' पूर्वं तत्कार्यं 'सम्पदः' प्रसादपावस्य श्रियः । प्रसन्नो भविष्यति भवानमुष्मिन् इति जानत्यः सम्पदः प्रागेव प्रसादपावमुपतिष्ठन्ते । यद्वा—मयि सानुग्रहो भगवान् इति ज्ञानात् पूर्वमेव अनुग्रहोत्तस्य सम्पदः सम्पद्यन्ते इति भावः ।

मातलिरिति । 'विधातारः' कर्त्तारः ईशाः इत्यर्थः एवम् अनेन विधिना प्रसौ-
दन्ति अनुगृह्णन्ति । भवतायं लौकिकः कार्यकारणक्रम उक्तः । अलौकिके तु क्रमो भिन्न एव । इच्छासिद्ध्य ईशा यदेवेच्छन्ति तत्क्षणं तदेव सम्पद्यते । इह भगवानिच्छति दुष्यन्तस्य पुत्रकलवसमागमो भवतु इति । यदि तत्क्षणमसम्पन्ना सा इच्छा भवत्कृतं भगवद्दर्शनमपेक्षते तर्हि अनीशता भगवत आपद्येत ।

NOTES

1. त्रितयम्—वयव्यं वस्तु इति त्रि + तयप् = त्रितयम् a triad. But we cannot speak of a *group* before the constituents become समागतः दीर्घं समागतानि त्रितयं भवति । त्रितयं समागतम् is defended saying that

the language is used with an eye to the future concurrence.

See Tika 'भाविनम्' &c.

2. निमित्त &c—निमित्त is cause कारणम् । निमित्तेन संसृष्टम् इति निमित्त + क्त — त्रैमनिकम् effort कार्यम् ।

राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाह-
विधिना उपगम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथि-
ल्यात् प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्र भवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य ।
पश्चादङ्गुलीयकदर्शनाददृष्टपूर्वां तद्दृष्टितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव
मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

KING—O Perfect One, having wedded this handmaid of
mine by the Gandharva rites of marriage and rejecting through
laxity of memory when brought by friends after some time, I
had become an offender to your kinsman, the Revered Kanva.
Afterwards through seeing the ring I knew his daughter as
previously married by me. This appears strange to me. The
preversion of my mind is of that kind by which, with the form
before the eyes, the belief can be "It is not an elephant", (then)
doubt can arise when it is passing out of sight, but conviction
can come after seeing the foot-prints.

राजेति । 'वः आज्ञां करोति' या तां परिचारिकां शकुन्तलाम् [अङ्गुलीयकं निदर्शयः]
'कस्यचित् कालस्य परस्तात् [गन्धर्वाणां तस्यैव प्रत्यययोगात् षष्ठी] । 'आनीतां' मत्-
समौपसुपस्थापिताम् । 'स्मृतेः शैथिल्य' दुर्बलता, तस्मात् 'प्रत्यादिशन्' निराकुर्वन् ।
'गोत्रवान् सगोत्रः' । 'युष्माभिः' भवता 'सगोत्रस्य' गोत्रवतः भवद्गोत्रस्य इत्यर्थः 'तत्र-
भवतः' पूज्यस्य 'कण्वस्य' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] अपराद्धोऽस्मि कृतापराधोऽहम् ।
'पश्चात्' प्रत्याख्यानकृतादपराधात् परं पूर्वम् कदाम् [भूतपूर्वचरत्] इति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'अवगतोऽहम्' [कर्त्तरि कः] । 'तत्' एतत्, साक्षादुदृष्टायाम-
ज्ञानम अङ्गुलीयकदर्शनात् ज्ञानम 'चित्रमिव' आश्चर्य्यं 'प्रतिभाति' ।

अन्वयः—यथा समक्षरूपे गजो न इति. अतिक्रामतितस्मिन् संशयः स्यात्, पदानि
दृष्ट्वा तु प्रतीतिः भवेत् मे मनसो विकारस्तथाविधः । व्याख्या—'यथा येन प्रकारेण
यादृशेन विकारेण इत्यर्थः 'समक्षं प्रत्यक्षं 'रूपं यस्य तादृशं कर्त्तुं शक्तं सत्त्वं अयंगजो-
न इति मिथ्याज्ञानं' ततः 'अपक्रामति दूरे गच्छति' 'तस्मिन् जीवे गजो वा स्यात् इति
'संशयः स्यात् पश्चात् 'तु पदानि' भूमौ पदचिह्नानि 'दृष्ट्वा' सत्यं गज एव इति 'प्रतीतिः
सम्प्रत्ययो भवेत्'—'मे मम 'मनसो विकारः चित्तभ्रमः 'तथाविधः तादृशः । प्रथमं
साक्षादुपगतायां शकुन्तलायां नेत्रं मत्परिग्रह इति मे ज्ञानमासीत् । ततः पुरोधसा
दूरे नीयमानायां तस्यां दूयमानेन हृदयेन सन्देहोऽभूत् । पश्चात् अङ्गुलीयकदर्शनेन
परिग्रहः एव इति प्रतीतिर्जाता । अङ्गुलीयकदर्शनमाध्या प्रतीतिः साक्षाद्दर्शनान्न जायेत
इति किमेतत् चित्रं न बुध्यते मया ।

NOTES

1. (a) आज्ञाकरोम् — आज्ञां कराति इति आज्ञा + कृ + ट कर्त्तरि ताच्छीली
स्त्रियाम् = आज्ञाकरो a maid-servant ताम् । (b) अपराद्ध. — अप + राध + कृ
कर्त्तरि । (c) युष्मत् & C—सगोत्र is well-known in the sense of समानं
गोत्रमस्य where समान becomes स by the rule 'ज्यातिर्जनपदरातिनाभि-
नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु' (P, 5. 8. 85). युष्माभिः सगोत्रः having
the same गोत्र with thyself. But this sounds improper because
कश्यप himself is the originator of the गोत्र [स्वर्गगोत्रप्रवर्त्तकस्य पुनः
किं गोत्रम्] । We therefore propose to expound गोत्रेण सह सगोत्रः
having a gotra. युष्माभिः सगोत्रः now means having a gotra because
of thee i. e. you have given him his gotra ; he derives this gotra
from you

2. (a) समक्षरूपे—सामोप्यमक्षयोः इति मम + अक्षि + टच् समासान्त =
समक्षम् vicinity of the eyes, अव्ययी— । The टच् comes in by the
Ganasutra 'प्रति (परः) समनुभ्योऽच्' । समक्षम् अस्ति अस्य इति समक्ष +
अच मत्वर्थे (अर्था आदि) = समक्षम् before the eyes. तादृशं रूपं यस्य तस्मिन्

पदानि—पदचिह्नानि । The strangeness lies in this—समचरूपे गजो न इति ज्ञानं परोचरूपे तस्मिन् पदानि दृष्ट्वा गज इति प्रतीतिः ।

[N. B.—‘we therefore &c.’ in notes (c) above is adopted by Prot. Gajendragadkar.]

मारीचः—वत्स, अलमात्मापराधशङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्नः श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence. Delusion too in you is accountable. Listen—

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attentive.

मारीचः—यदैव अप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्यक्षवैकल्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपागता, तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टेति । स चायमङ्गलीयकदर्शभावसानः ।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntaia whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarastirtha, at that very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue (wife) had been disowned by you. And that curse had its termination at the sight of the ring.

मारीच इति । ‘आत्मनः अपराधः’ । तस्य ‘शङ्का’ अपराधोऽहं कणस्य इति ज्ञानम् । ‘त्वयि’ यस्तदा ‘सम्मोहः’ चेतोविकृतिरभूत् सोऽपि ‘उपपन्नः’ युक्त एवकारणाधीन इत्यर्थः [‘उपपन्नः’ (त- , दि- , न्या-) ‘अनुपपन्नः’ (रा- म-)] ।

यदैवेति । ‘अप्सरस्तीर्थे’ यत् ‘अवतरणं’ पर्यायप्राप्तं सन्निध्यं कर्त्तुं गमनं तस्मात् चेतोः ‘प्रत्यक्षं’ साक्षाद्दृष्टं ‘वैकल्यं’ कातरता यस्याः तथाभूतां शकुन्तलामादायमेनका दाक्षायणीं दक्षकन्यकामदितिम् ‘उपगता’ प्राप्ता । स्यथं कान्तायाः शोकं पश्यन्ती अनुकम्पमाना तां गृहीत्वा प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तपस्विनी दीना [एतेन तया एव प्राप्तः शाप इति सूच्यते] । [‘प्रत्यादिष्टा’ (त- , न्या-)—प्रत्यादिष्टा नान्यथा’ (रा- , वि- ,

म-)] ॥ 'स च अयं शापः । अयसीधते अनेन इति 'अवसानम्' अन्तकरणम् [करणे लाट्] । 'अङ्गुलीयकदर्शनम् अवसानं' यस्य तादृशः । यद्वा—अङ्गुलीयकदर्शनात् अवसानं यस्य तादृशः [भावे ल्यट्] ।

NOTES

1. उपपन्नः—The reading अनुपपन्नः contradicts सम्मोहः । But सम्मोहः is a *fact* and cannot be denied. The sage only explains how the सम्मोह was caused.

राजा (सोच्छ्वासम्)—एव वचनीयान्मुक्तोस्मि ।

KING—(*With a sigh of relief*)—Here, I am cleared of infamy.

शकुन्तला (स्वगतम्)—दिष्टिआ अकारणपचादेसो ण अज्जउत्तो । ण उण सत्तं अत्तणं सुमरमि । अहवा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण बिदिदा । जही सहोहिं सन्दिदम्हि भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइदव्वं त्ति [दिष्ट्या अकारण-प्रत्यादेशी न आय्यपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापा विरहशून्यहृदयया न विदितः । यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भत्रे अङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति ।

SAKUNTALA (*To herself*)—O Joy ! It is not that my husband disowned me without reason. But I do not remember myself as cursed. Or, I must have come by the curse which was not known by me with my heart, a blank through separation. For I was told by the friends that the ring had to be shown to my husband.

'उच्छ्वासेन' उत्साहजनितश्वासित्यागेन सह । 'एषः अयमहं वचनीयात् निन्दायाः 'मुक्तोऽस्मि' । धर्मदारत्यागी अहं दुष्यन्तः, अस्य नाम न कर्तव्यम्, इति या मे निन्दासीत् सा अपगता ।

शकुन्तलेति । 'दिष्ट्या' हर्षे । अहो आनन्दः 'आर्यपुत्रो मे अविद्यमान'

कारणं यस्मिन् तत् यथा तथा 'प्रत्यादिशति' निराकरोति यस्मादृशो 'न' । शप्ताहं ततः प्रत्यादिष्टा, कोऽस्य दोषः । 'न पुनः' किन्तु नाहम् 'आत्मानं शप्त' स्मरासि । स्रुत्यभावे कारणमाह—'अथवा'पक्षान्तरे 'शापः प्राप्तः' अपि तु 'विरहेण शून्य' हृदयं यस्याः तथाविधया मया 'न विदितः' ज्ञातः । तत्रापि प्रमाणम्—'यतः' यस्मात् 'भवे' प्रत्यभिज्ञानमन्यराय आर्यपुत्राय 'अङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति सखीभिः' आश्रमत्यागकाले सन्दिष्टास्मि । असति शापे ताभिरेवमुक्तं न स्यात् ।

NOTES

1. वचनीयात्—वच + अनूयर् कर्मणि = वचनीयम् that which has to be said. The *say* here is a *censure*. Hence वचनीय means that for which one is *censured*, निन्दा । तस्मात् । अपादाने धूमौ ।

2. अकारण &c—अकारण is a बहुव्रीहि (See Tika). अकारण + प्रति + आ + दिश + णिनि कर्त्तरि साधकारिणि । She was under the impression that the king had wantonly repudiated her. Now she sees, what happened was not without reason. This gives her great relief and her mind is now perfectly clear towards her husband.

मारीचः—वत्से, विदितार्थासि । तदिदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः काव्यः । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरुक्षे

भक्त्य्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

छाया न मूच्छेति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दण्डतले सुलभावकाशा ॥ ३२ ॥

MARICHA—My child, thou art now informed of the facts. So now no resentment must be cherished by thee towards thy co-worker in the path of virtue. Know that you were baffled in (had a rebuff from) your husband on his becoming rough by obstruction of memory through the curse ; the obstruction having departed from him, yours surely is the ascen-

dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room or access easily when it is clear.

मारोच इति । 'विदितः ज्ञातः 'अर्थः' वस्तु, वृत्तान्त इति यावत् यया तादृशी 'असि' । 'तत्' तस्मात् 'सह' त्वया एकत्र 'धर्म' चरति' यस्तं प्रति' पतिं प्रति इत्यर्थः 'मन्यः' कोपः 'न कार्यः' । अन्वयः—शापात् स्मृतिरोधरुचे भर्त्तरि प्रतिहता असि । अपेततमसि (भर्त्तरि) तव प्रभूता एव । छाया मलोपहतप्रसादे दर्पणतले न मूर्च्छति, शुद्धे तु सुलभावकाशा । व्याख्या—स्मृतिं रुणद्धि यत् तत् 'स्मृतिरोध' स्मरणावरणकं तम इत्यर्थः । 'शापात्' दुर्वाससा दत्तात् जातं यत् तत् 'स्मृतिरोध' तमः तेन [यद्वा—स्मृतेः 'रोधेन' विलोपेन हेतुना] 'रुचे' कर्कशे अमृते इत्यर्थः 'भर्त्तरि'पत्यौ 'प्रतिहता' प्राप्तप्रतिघाता 'असि' 'अपेतं दूरे यातं 'तमो यस्मात् तस्मिन् पत्यौ 'तव प्रभूता' प्रसर 'ए' । यथा चलितमयोगीलकमुच्चावचेषु प्रतिहतं सत् गमनात् विरमति, मृतेषु पृष्ठेषु च चलति, तथा त्वमपि रुचे पत्यौ प्रतिहता, मृते तस्मिन्नधुना प्राप्तप्रसरा एव । दृष्टान्तमाह—'छाया' प्रतिबिम्बं 'मलेन' श्यामिकया 'उपहतः' नष्टः प्रसादो' निर्मलता यस्य तस्मिन् 'दर्शनस्य' मुकुरस्य 'तले' पृष्ठे 'न मूर्च्छति' न प्रसरति 'शुद्धे तु' निर्मले पुनस्तस्मिन् 'सुलभः' सुखप्राप्यः 'अवकाशः' स्थानं यया तादृशी भवति ।

NOTES

1. विदितः— विद् + क्त कर्मणि । The क्त is अतीते *not* वर्त्तमाने । The rule "मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्च" allows वर्त्तमाने क्त but does not bar अतीते क्त । Hence we get here तृतीया कर्त्तरि in मया ।

2. शापात् &c.—(a) प्रतिहता—suggests collusion against a hard thing. (b) स्मृतिरोध &c.—स्मृतेः रोधः स्मृतिरोधः—*Raghava*. But see below. Also see Tika. रुच is *harsh* also *rugged*. (c) भर्त्तरि—अधिकरण ७मी । (d) अपेत &c.—तमस् is मोह । The mention of तमस् here seems to support the explanation of स्मृतिरोध in the sense of तमम् as given in the Tika. (e) मलोप &c.—मल here also supports स्मृतिरोध in the sense of तमस् । (f) Remark—The sloka ends in उपसा । The अलङ्कार is प्रतिवस्तूपसा according to दण्डिन् । The counter-parts in the two halves are—(1) भर्त्तृ and दर्पणतल, (2) स्मृतिरोध and मल (3) रुच and उपहतप्रसाद, (4) प्रतिहता असि and

न भूच्छंति, (5) अपेततमस् and शुद्ध, (6) प्रभूता and सुलभावकाशत्व, (7) त्वम् (understood) and कथा ।

राजा—यथाह भगवान् ।

KING—As the Perfect One says.

मारीचः—वत्स, कच्चिदभिनन्दितस्तवया विधिवदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

MARICHA—My son, I hope, this your boy born of Sakuntala, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you.

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । (बालं हस्तेन गृह्णाति) ।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the permanence of my race. (*Takes the boy by the hand*).

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्तिनमेनमवगच्छतु भवान् ।
पश्य—

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ ३३ ॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to become so, and to rule over the circle of kings. Note that, without a rival car, this boy, having crossed the seas in a car with a gliding motion through the absence of obstruction, will very soon conquer the earth with the seven islands. Here known as Sarvadamana through forcible taming of animals, he will again acquire the name Bharata from sustaining the world.

षत्सेति । 'कञ्चित्' इति कामप्रदने अव्ययम् । 'अस्माभिविधिं वत' यथाविधि 'अनुष्ठित' जातकर्म यस्य तथाविधः एष पुत्रः शाकुन्तलेयः [पुत्र इति सामान्यतोभि-
नन्दनहेतुः । अस्माभिरनुष्ठित इति तु विशेषोक्तिः] 'त्वया कञ्चिदभिनन्दितः' ; अभि-
नन्दितो भवतु इति कामो मे ।

राजेति । अत्र खलु' अस्मिन् शाकुन्तलेये एव मे वंशस्य प्रतिष्ठा' स्थितिः ।
पुरुवंशसन्ततैरयं निदानम् । तत् अभिनन्दित इति किमु वक्तव्यम् ।

मारीच इति । अवश्यं 'तथा भविष्यति' वंशप्रतिष्ठारूपो भविष्यति यस्तादृशम्
अपि च 'चक्रवर्त्तिनं' सम्राजम् 'एनमवगच्छतु भवान्' । अन्वयः—अयम् अप्रतिरथः
अनुदघातस्लिमितगतिना रथेन तीर्थजलधिः पुरा सप्तद्वीपां वसुधां जयति, इह सत्त्वानां
प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्लोकस्य भरणात् भरत इति आख्यां यास्यति । व्याख्या—
'अयम्' एष शाकुन्तलेयः अविद्यमानः प्रतिरथः' प्रतियोद्धा यस्य तादृशो भूत्वा 'अनु-
दघातेन उदघाताभावात्, शत्रुकृतप्रतिरोधविरहात् इत्यर्थः 'स्लिमिता' स्थिरा, अविद्युम्भा इति
यावत् 'गतिः' यस्य तादृशेन 'रथेन तीर्णा लङ्घिता "जलधयः" सप्तद्वीपपरिखाभूताः
सप्तसागराः येन तथाविधः सन् 'पुरा' ऋटितेऽव 'स्पतद्वीपा' जम्बूद्वीपादिसप्तसमेतां
'वसुधां' रत्नघाटीं धरित्रीं 'जयति' जेष्यति [पुरा इति भविष्यदासत्तौ अव्ययम् । तद्योगे
'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यति लट्] । 'इह' अस्मिन्नाश्रमे 'सत्त्वानां'
प्राणिनां 'प्रसभ' बलात् ["क्लीवेतु प्रसभं इठम् ।"] 'दमनात् शासना-
द्धेतोः सर्वदमनः' सर्वदमननामा अयं 'पुनः' भूयोऽपि 'लोकस्य भरणात् पृथिव्याः
पोषणात् 'भरत इति आख्यां नाम [इतिना अभिहितत्वात् प्रथमा] यास्यति' लम्प्यते ।

1. कञ्चित् &c.—Welcome him because he is your son (पुत्रः)
also congratulate him because he had the good fortune of
having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलेयः—शकु-
न्तला was really not a मानुषी, hence "अब्रह्माभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः"
does not apply and we have ढक् । Comp. "मानुषीष कथं वा स्यात्"
etc. etc. Act. I,

2. (a) तथाभाविनम्—अवश्यं तथा भविष्यति इति तथा + भू + णिनि कर्त्तरि
आवश्यकै = तथाभावी । तम् । (b) पश्य—there is nothing to see here ;
दृश् here means 'to note.'

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

KING—We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self.

अदितिः—भगवं इमां दुहिदिमणोरहसम्पत्तीं कण्वो वि दाव सूदबित्थारो करीअहु । दुहिदिवच्छला मेनका इह एव उपचरन्ती चिट्ठ [भगवन्, अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः कण्वोऽपि तावत् श्रुतविस्तरः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनका इहैव उपचरन्ती तिष्ठति] ।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanva too be made informed of the details of the fulfilment of his daughter's wish. Menaka attached to her daughter, is indeed staying here, in attendance.

राजेति । 'भगवता कृतः संस्कारो' जातकर्मादि यस्य तस्मिन् 'अस्मिन्' शकुन्तलीये 'सर्वं वयम् आशास्महे' कामयामहे । सर्वाः सम्पदोऽस्य भगवत्संस्कारशक्तिमूलाः यस्य तस्यन्ते इत्याशयः ।

अदितिरिति । 'अस्याः' एतस्याः [सम्पत्तिविशेषणमेतत्] 'दुहितुः' यो 'मनोरथः' अभिलाषः भर्ता प्रतिग्रहरूपः तस्य या 'सम्पत्तिः' सिद्धिः तस्याः [विस्तरापेक्षया षष्ठी] श्रुतः विस्तरः व्याप्तिः, आभूलवर्णनमित्यर्थः येन तादृशः [विस्तर इत्यस्य सम्पत्त्या सापक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] 'क्रियताम्' सर्वमेतदामूलं कणाय निवेद्यतामिति भावः । 'दुहितरि' शकुन्तलायां 'वत्सला' स्नेहवती 'मेनका' इहैव उपचरन्ती सा सेवमाना 'तिष्ठति' । श्रुतविस्तरा एव सा इत्याशयः ।

NOTES

1. (a) दुहितृमनोरथसम्पत्तेः श्रुतविस्तरः—This is equivalent to श्रुतदुहितृमनोरथसम्पत्तिविस्तरः । (b) दुहितृ &c.—वत्स + लच्, अस्त्यर्थे स्त्रियाम् = वत्सला affectionate. Hence, she too ought to be informed. But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—मणोगदं मे भणितं भगवदीय
[मनोगतं मे भणितं भगवत्या] ।

SAKUNTALA—(*Within herself*)—What is in my mind is said by her Worshipful self.

मारीचः—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

MARICHA—Through the power of penance everything is indeed present to his noble self.

राजा—अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

KING—Then [*Or—hence*] surely the sage is not very angry with me.

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिरापष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good news to him, Who is here Ho ! Who is here ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

(*Entering*) DISCIPLE—Worshipful Sir, here I am.

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात् तत्र भवते कण्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दृष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

MARICHA—Galava, even now having gone by the sky in my words report the good news to noble Kanva that Sakuntala with her son has been accepted by Dushyanta who has recovered his recollection at the expiry of her curse.

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवन् (निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—What the Worshipful Sage commands. (*Exit*).

शकुन्तलेति । [“मनोगतम्” (वि-, त-, न्या-)—“मनोरमः” (रा-, म-) ॥ “भणितम्” । (वि-)—“भणितः” (रा- म-)—व्याहृतम्” (त- न्या-,)] ॥

राजेति । 'अतः' अस्माद्धेतोः विदितसंवृत्तान्तत्वादित्यर्थः 'मम' सम्बन्धे 'अनति-
क्रुद्धः खलु' लघुकोप एव ।

मारीच इति । 'तद्यापि' विदितवृत्तान्तोऽपि 'असौ अस्माभिः प्रियम् आप्रष्टव्यः'
"प्रियमेतद्धृत्तं विदितं किं ते" इत्याभाषितव्यः । 'कः कोऽत्र [इति न कस्कादिः ।
तेन सत्त्वाभावः इति प्राग्ब्याख्यातम्] ।

मारीच इति । 'इदानीमेव [अविलम्बार्थम्] 'विहायसा' आकाशेन [एतेन
शीघ्रगमनम्] । 'मम वचनात्' मम वचनमवलम्बा [ल्यवलोपे पञ्चमी] । 'तस्याः
'शापः' तथा प्राप्तत्वात् । तस्य 'निवृत्तौ' अवसाने 'स्मृतिमता' लब्धस्मृतिना दुष्यन्तेन ।

NOTES

1. (a) तपःप्रभावात्—भू + घञ् भावे = भावः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः ।
प्रादितम्—। तपसः प्रभावः । तस्मात् । (b) प्रत्यक्षम्—प्रतिसुखत्वमच्छाम् इति प्रति
+ अच् + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् cognizance of the senses. अव्ययी— ।
The टच् is by Ganasutra—"प्रति (पर ?) समनुभ्योऽच्छाः" । प्रत्यक्षम्
अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे = प्रत्यक्षम् cognizable by the
senses. Or take अच् as the word here, meaning इन्द्रिय । प्रतिगतम्
अस्मादि प्रत्यक्षम् । प्रादितम्— ।

मारीचः—वत्स, त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य
रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding
the car of your friend Indra proceed to your capital.

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What the Worshipful Sage commands.

मारीचः—अपि च,

तव भवतु विडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,

त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्त्तानेवमन्योऽन्यकृन्त्यैर्-

नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ ३४ ॥

MARICHA—Moreover, Let Indra be pouring heavily on your subjects ; you too with protracted sacrifices gratify the denizens of the heaven May you two thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds.

मारौच इति । 'अपत्येन' शाकुन्तलियेन दारैः' शकुन्तलया च [दारशब्दो बहुत्वे पुंसि] 'सह राजधानौ' प्रतिष्ठस्व, प्रातगच्छ ['सापत्यदारः' (त-, न्या-)—'मापत्यः'—दारसहितः (।ब-)—'स्वापत्यदारसहितः' (रा- म-)] ॥

अपि चेति—अन्वयः—विड़ौजाः तव प्रजासु प्राज्यवृष्टिर्भवतु, त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व । एवम् उभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः अन्योन्यकृत्यः युगशतपरिवर्त्तान् नयतम् । व्याख्या—'विट् व्यापकम् 'ओजः' प्रतापो यस्य स 'विड़ौजाः' इन्द्रः [पृषो-दरादिः] 'तव प्रजासु' विषये 'प्राज्या प्रभूता 'वृष्टिः' वर्ण' यस्य तादृशो 'भवतु' [एतत् इन्द्रस्य कृत्यं मनुष्यलोकानुग्रहः] । 'त्वमपि वितता' अजस्रं प्रकान्ता 'यज्ञा' येन तथाभूतः सन् 'स्वर्गिणः' स्वर्गस्थान्, सुरानित्यर्थः 'प्रीणयस्व' तर्पयस्व' [एतद्दृष्ट्यन्तस्य कृत्यं देवलोकानुग्रहः] । 'आत्मकृत्यं' प्राक् दुष्यन्तः करिष्यते । तत्सदिन्द्रकृत्यं वृष्टि-पातः । एव न हि मुख्यतो देवानुग्रहबुद्ध्या यागः किन्तु यागेन वृष्टिपतेषु देवेषु वृष्टिर्भविता तेन आत्मोपकार इति । ततः कर्तुं गामिनि क्रियाफले णिचि प्रीणयतेरात्मनेपदम्] । 'एवम्' अनेन विधिना 'उभयोर्लोकयोः देवमानवलोकयोः अनुग्रहेण श्लाघनीयैः प्रशस्यैः [वृत्तिविषये उभयशब्दात् गित्यमयच्प्रत्ययः] 'अन्योऽन्यस्य' परस्परस्य 'कृत्यैः' कर्तव्यैः कर्मभिः 'युगानां सत्यवेतादीनां 'शतपरिवर्त्तान्' शतमंस्वराकानि आवर्त्तनानि 'नयतम्' अतिवाहयतम् । परस्परोपकारेण शतयुगं जीवतम् इत्यर्थः । [मूलम् (वि-)—'वज्जिणः प्रीणयालम्' (त , न्या-)—'स्वर्गिणः प्रीणयालम्' (म-) ॥ 'परिवृत्तेः (त-, न्य-) राथवस्तु एतं श्लोकं न पठति] ।

NOTES

1. (a) सापत्यदारः—अपत्यञ्च दाराश्च अपत्यदारौ । इन्द्र । Here we do not get अपत्यदाराः in the plural because only two things being mentioned we get dual by the rule "द्वौकयोर्द्विवचनैकवचने" ।

The Lexicons direct बहुत्व of दार, no doubt "भार्या जायाथ पंभून्नि दाराः—इत्यमरः । But they say nothing of compounds, ending in दार । Hence in the absence of special provisions the general principle "इकयोर्द्विवचनेकवचने" applies. This is the view of Nagesa who cites the example 'भर्तृक्षरियोः अप्रतेजसीः' in support. The compound is in the masculine owing to the rule 'परवस्त्रिङ्' इन्द्रतत्पुरुषयोः । अपत्यदाराभ्यां सह । बहु— । सापत्यदारसहितः and स्वापत्यदारसहितः are necessary circumlocutions. (b) प्रतिष्टम्भ— 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ।

2. विड़ौजाः—वेवेष्टि इति विष (ह्लादि) + क्तिप् कर्त्तरि = विड् व्यापकम् all—pervading. Now see Tika. The form expected is विड़ौजाः but पृषोदरादित्वात् विड़ौजा इति । Or विड़ति भिनत्ति रिपून् इति विड़ + क कर्त्तरि = विड़म् the cleaver of enemies. तादृशम् ओजो यस्य विड़ौजाः— no irregularity. A name of Indra. (b) प्राज्य &c.—आ समन्तात् अञ्जनौयम् इति आ + अञ्ज + क्यप् कर्मणि = आज्यम् clarified butter घृतम् । प्रकृष्टम् आज्यमस्मिन् प्राज्यम् very creamy. Primarily this applies to milk which is very rich. Next we have a double transference. First from *quality* we pass on to *quantity* ; next, from *milk* we transfer to *water*. Hence प्राज्य applied to rain, means *abundance*. प्राज्या वृष्टिर्यस्य । Vidyasagara has प्राज्या वृष्टिः यस्मात् । (c) युग &c.—परि + वृत् + घञ् भावे परिवर्त्तः revolution. * शतसंख्याका परिवर्त्ताः शाकपार्थिवादि । युगानां शतपरिवर्त्ताः । तान् । (d) अन्योऽन्य &c.—कर्त्तव्यानि इति कृ + क्यप् कर्मणि कृत्यानि duties. अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि has अन्यस्य repeated owing to व्यतिहार (reciprocity) by the Varttikas. 'कर्त्तव्यतिहारे सर्वनास्ती हे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' and 'अन्यपरयोर्न समासवत्' । Next we get अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि the वष्टी in the first अन्यस्य becoming स् by the Varttika 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुवर्त्तव्यः । Lastly compounding with कृत्यानि we have अन्योऽन्य-कृत्यानि । In this अन्यम् does not drop स । This is an irregularity suggested by the word बहुलम् [बहुलग्रहणात् पूर्वपदस्थाया विभक्तेर्नञ्चक) । (c) उभय &c.—उभौ लोको उभयलोको the two worlds.

i. e., heaven and earth. उभ become उभय when compounded (See Tika). Also see our Notes under 'उभयलोकदूषणी' in Kirat. XIII. तयोः अनुग्रहः उभयलोकानुग्रहः । तेन आघनीयानि । तैः ।

3. *Readings*—In वज्रिणः प्रीणयालम् the अलम् is superfluous, and the षष्ठी in वज्रिणः is rather awkward to explain. खर्गिणः प्रीणयालम् gets rid of the षष्ठी no doubt but the अलम् is still there. These seem to illustrate attempts on the part of scribes to avoid the आत्मनेपद in प्रीणयख । But that ought to present no difficulty and does not justify interference with the text. As explained in the Tika, the आत्मनेपद is quite legitimate.

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

K. NG—I shall try for the good to the utmost of my power, O Worshipful Sage.

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

MARICHA—My son, what further good can I bring unto you ?

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथाप्येतदस्तु (भरत-वाक्यम्)—

प्रवततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—Does a favour exist greater than even this ? However let this be. (*The principal actor's benedictory speech*)—May the Lord of the earth endeavour for the good of the subjects. May the declaration of those that are eminent in the Vedas receive honour. And may the self-born Nila-Lohita (Siva) whose power is manifest all round, cancel my re-birth. (*Exeunt all*).

राजेति । 'श्रेयसे' श्रेयो लब्धमित्यर्थः । मतकृत्यकरणात् मे श्रेयः तदर्थं 'यथाशक्ति यतिष्ये यत्र' करिष्यामि ।

मारीच इति । 'ते' तुभ्यं, तव वा 'भूयः पुनरपि 'किं प्रियम् उपहरामि' समीपस्थं करोमि ।

राजेति । 'अतः' अस्मात् मनोरथसिद्धेः आशिषश्च 'परम्' अधिकम् 'अपि प्रियमस्ति किं—नास्त्येव इति काकुः । यद्यपि नास्ति 'तथापि इदमस्तु' । अत्रैवाभिनयसमाप्तिः । 'इदमस्तु' इति हस्तसञ्चालनेन उक्तौ राजरूपो नटो विरमति । 'भरतस्य' नटस्य, विरते राजरूपे नटे तदैव प्रविष्टस्य नटान्तरस्य इत्यर्थः 'वाक्यम्' समाजिकेभ्यः आशीर्वचनम् । अन्वयः—पार्थिवः प्रकृतिहिताय प्रवर्त्तताम्, श्रुतिमहतां सरस्वतीं महोद्यताम्, ममापि च परिगतशक्तिरात्मभुर्नोल्लोहितः पुनर्भवं चपयतु । व्याख्या—'पार्थिवः' पृथिवीपतिः 'प्रकृतीनां प्रजानां 'हिताय' न त्वात्मतुष्टये प्रवर्त्ततां यतताम् राजभिः प्रजाः प्रीणयन्ताम् । 'श्रुत्या' वेदज्ञानेन ये महान्तः तेषाम्, अनुचानानां ब्राह्मणांनाभित्यर्थः सरस्वतीं वाणीं 'महोद्यतां' पूजां लभताम् [महौङ् पूजायां कण्ठादिरकसंक्रः] । प्रजानाञ्च ब्राह्मणवाक्येषु श्रद्धां वर्द्धताम् । एवं राज्ञे प्रजाभ्यश्च आशिषमुक्त्वा आत्मनः आशास्ते—'ममापि च परिगता' अष्टाभिर्मूर्तिभिः परितो दृश्यमाना 'शक्तिः' यस्य तादृशः, सर्वथा आस्तिक्यबुद्धिविधायकः इति यावत् 'आत्मनो भवति यः तादृशः । अतएव ततोऽप्यधिकोऽस्ति इति बुद्धेर्निरासकः ; कण्ठे अर्द्धे आत्मभागे 'नीला' इतरार्द्धे देवीभागे 'लोहिता' रक्तः अर्द्धे नारीश्वरः शिवः पुनर्भवं पुनर्जन्म 'चपयतु' उच्छिनत्तु ['श्रुतिमहतां' (स-)—श्रुतिमहता (रा-, वि-)—'श्रुतिमहती (त-, न्य) ॥ 'महोद्यताम्' : (य)—'महोद्यताम्' (वि-,)—'महोद्यताम्- (रा-)—'न होद्यताम्' (त न्या)] ॥

NOTES

I. भरतवाक्यम्—The acting is over. The stage-Manager now pronounces benediction upon the audience—वरप्रदानसमाप्तिः काव्यसंहार इति नटवाक्यम् भरतवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तिः, समाजिकेभ्यः नटेन आशीर्दीयते इत्यर्थः—*Raghava*. The word नट is avoided and भरत substituted for it, because the नट is not supposed to speak after the प्रस्तावना is over. The speech gives out the poet's own wishes (See Introduction).

2. (a) प्रवृत्तताम्—Let him busy himself. (b) प्रकृति &c.—प्रकृतिनां हितं प्रकृतिहितम् । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी or प्रकृतिहितं कर्तुम् इति 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति कर्मणि चतुर्थी । (c) Remark—This line refers to the adoption of measures by prior kings detrimental to the welfare of the people (See *Introduction*). It is an *आशिम्* to the ruling king. (d) अति &c.—अत्या or अतौ महान्तः अतिमहान्तः । तेषाम् । (e) सरस्वतो &c.—Hints at the scepticism and current unbelief in the Vedas. This is intended as a benediction to the people. Do you follow the Vedas, and you all prosper. (f) क्षपयतु—क्षप (चुरादि + लोट ति = तु) । The root क्षप् does not appear in the धातुपाठ । It is however seen in authoritative writings (शिष्टप्रयोग) । Comp. 'क्षपितचमरीबालभारी दवाग्निः' । Vamana says मिलित्विविधप्रभृतीनां धातुत्वं धातुगणस्यासमाप्तेः * । The धातुपाठ is only *illustrative* and not *exhaustive*. New roots are constantly being introduced along with the development of the language. 'वर्द्धतेहि धातुगण इति शब्दविद आचक्षते । तत एषां गणपाठोऽनुमतः शिष्टप्रयोगात्'—*Kavyalamakra Sutra-Vritti*. Or क्षे क्षये (भ्रादि) + णिच् + लोट तु = क्षपयतु । घटादित्वात् ह्रस्वः । Bhattoji says 'क्षे क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः क्षपयति ।' (g) पुनर्भवम्—भवतीति भवः (भू + अच् कर्त्तरि) birth (See *आत्मभवः* Ante). पुनः भूयो भवः पुनर्भवः । सुप्सुपा । तम् । (h) परिगत &c.—परितो गता परिगता encompassing all round, प्रदितत्— । तादृशौ शक्तिर्यस्य, i. e., His majesty is manifest all round, i. e., His existence is provided by *direct perception*. Or by His all-embracing (परिगत) power, let him frustrate the operation of my कर्म and cancel my rebirth. [i] आत्मभूः—Amara gives this as a proper name of ब्रह्मन् । Kalidass here applies it to Siva. This is evident from the word नीललोहितः । At the time of Kalidasa therefore the word was still an ordinary attributive. The poet flourished long before the lexicographer [See *Introduction*]. *

* Remarks on this verse adopted by Prof. Gajendragadkar.

[See our *Introduction*].

3. *Readings*—[a] 'श्रुतमहताम्' means श्रुतेन शास्त्रेण महताम् [*Raghava*], and is almost the same as श्रुतिमहताम् । 'श्रुतिमहती' mighty because of the support of the Vedas. [b] 'महोद्यताम्' requires a चिच् after महौङ् । Sense is not much altered. 'न होद्यताम्' is about the same. With 'महोद्यताम्' construe—श्रुतिमहतां महोद्यताम् उत्कृष्टानां कवीनां सरस्वती प्रवृत्ताम्—*Raghava*. The construction is evidently faulty. First because a च is wanting. Secondly because with च supplied प्रकृतिहिताय will have to be taken with both पार्थिव and सरस्वती । It is doubtful if the poet means it. If he does the meaning becomes पार्थिवः श्रुतिमहतां सरस्वती च प्रकृतिहिताय प्रवृत्ताम्—A good deal of mischief is being done by the pernicious preaching of the learned who induce kings to adopt measures calculated to work great evil with the people. Let these cease and let the learned henceforth counsel salutary measures and the king adopt them. Remark—the metre is रुचिरा [चतुर्द्वैरिह रुचिरा जमसजगाः] with the scheme—

ज भ स ज ग
— — — — — — — — — — —

सप्तमाङ्कः । The Seventh Act

[समाप्तमिदमभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम्]

Here ends the Drama named the Abhijnana-Sakuntalam

Important Slokas Here.

Read the following slokas for examination purposes—Act I—1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29.

Act II—Opening speech of Vidhualaka, and slokas—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 17;

Act III—Sloka, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 25, 26,

Act IV—(with significance of दुर्वासाशप) 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23.

Act. V.—2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25,

Act. VI.—3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30,

Act. VII.—3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35,

Test and University Questions on Sakuntalam

1. Q. Sakuntala is the masterpiece of Kalidasa. State reasons.
(C. U. 1909).

Ans It is best owing to delineation of love matters and characters in the light of true natures, owing to his true observation of fatherly affection, social and political handling of intricate problems of life (e g. effect of friendship and association etc.), his decision when our feelings are in collision; his language, his style, his similes and his mode of describing beauties of nature. Indeed Sakuntala extracted praise even from European scholars like Humboldt, Goethe etc.

2. Give substance of the plot of Sakuntala, describing its sources as well. *Ans.* See *Intro.* under the sources of the story. (C. U. 1912).

3. How the king arranges matter when invitation from his mother came *Ans.* See end of Act. II —सत्यमाकुलितोस्मि &c.

4. Give the substance of Act III of Sak. describing the गान्धर्वविवाह of Sakuntala and Dushysnta.

Ans. See summary at the beginning of Act. III.

5. Quote passages, showing merits of hunting and that painting was in existence during our poet. (C. U. 1914).

Ans. अनवरतधनुर्ज्यास्फालन and मेदच्छेदकशोदरम् in Act II, speak of hunting merits. चित्रकर्मपरिचयेन etc. in Act. IV, pp. 405 and 'कार्या सैकतलीनहंसमिथुना' Sl. 16 in Act VI, also Sl. 20, there, support painting in Kalidasa's time.

6. What was Kanva's advice to Sakuntala when was being sent to Dushyanta and what was his advice, despatched to the king through Sarngarva?
(C. U. 1911-16 etc.)

Ans. See शुभ्रष्वगुरुम् etc. Act. IV.

7. What was Durvasa's curse to Sakuntala and give its dramatic significance. (C U. 1917)

Ans. See Act IV. beginning.

The curse was introduced to continue the drama for the final union of Sakuntala and the King. The drama ends with the sending of Sakuntala to her husband. Now to continue the plot, the drama is continued by the introduction of this curse. It also shows the sorrow, Sakuntala is to undergo for she contracted love and marriage without her father's permission. This is also to make her atone for it by living in the hermitage in Hemagiri. And this is introduced to purify her morally and bodily, so that she may be the most dignified lady of the king's harem. See also *Intro.* under "source of the drama" beginning with "Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king.....for the beautiful scene of restoration in Act VII".

8. Give a sketch of Act V showing the conversation of the king and Kanva's disciple etc. (C U. 1918).

Ans. See 'summary' at the beginning of Notes in Act V.

[*N. B.*—विदुषकः is away here to make the curse, stand on the king].

9. Describe how Kalidasa arranges for the union of Sakuntala and Dushyanta (C. U. 1919).

Ans. See substance of Act VII. in Notes under Act VII.

10. Why Sanumati is introduced in Act VI.

Ans. This is to show the king's remorse which will enliven Sakuntala to carry on her विरहव्रत and to show the interest she and perhaps मेनका were taking in the maturity of restoration.

Q. How the ring was got ?

Ans See प्रस्तावना in Act VI.

12. Why Attack on Madhavya was introduced in Act VI.

Ans. This is to rouse the king from remorse and to bring him to heroic spirit so that he may go to help Indra in subjugating the Danavas.

13. Give a substance of Act IV. describing the effect of Sakuntala's departure on all there. See Act IV.

14. Give the characters of Sakuntala and Dushyanta (see Intro). Compare them with Sita and Rama of Uttarcharitam.

Ans. See these character-sketches here and in Uttarcharit.

14A. Mark the characters of Knava, Anasuya, Priyamvada Sarngarava, Saradvata as well

15. Compare Kalidasa and Bhavabhuti with ref. to Sak and Uttara.

Ans. See Intro. of Uttar. under "comparison of Kalidasa and Bhavabhuti."

16. What are the lessons, got in Sakuntalam ?

Ans. See Intro. under "lessons of Sak"—

17. What do you understand by *i.e.* define—नान्दी (See Act I). कञ्चुकी (Act V), विदूषक (Act II), प्रस्तावना (Act I), विष्कम्भक (Act III & IV), प्रवेशक (VI). जनान्तिक (Act IV) आकाशमाषित (pp. 418 , (C. U. 1908, 10, 11, 14 etc).

N. B —Note that *Kavyas* (वाक्यं रसात्मकं काव्यम्) are divided in दृश्यकव्य and श्रव्यकाव्य। श्रव्यकाव्य is subdivided in महाकाव्य (*e. g.*, रघुवंश, किराताजुनीय, शिशुपाल etc.)—and खण्डकाव्य (मेघदूत etc) ; and दृश्यकव्य are divided into 10 varieties of रूपक (Drama).

In every काव्य there is one hero (नायक) as Dushyanta here, and a heroine (नायिका) as Sakuntala here. Some one sentiment (रस) *e.g.* शृङ्गाररस here, predominates. Round this main matter other plots develop.

18. Mark the following Slokas with context, translation and grammar etc. in these :—

(१६)

- Act I Slokas 1, 2, 4 (noticing the *Prakrit* form of the sloka) sloka) 6, 7, 14, 15, 16, 17, 19, 23, 26, 29 and 30.
- Act II Sls. 5, 6, 7, 9, 13, 14, and 15.
- Act III Sls 2, 3, 9, 12, 13, 19 (mark allusion here) and 26.
- Act IV Sls. 1, 2, 7, 8, 11, 13, 18, 19, 20, and 23.
- Act V Sls 2, 3, 5, 6, 7, 8, 11, 14, 15, (mark *Prakrit*), 18, 19, 20, 24 and 30.
- Act VII Sls 4, 6, 7, 8, 11, 17, 18, 24, 27, 31, 32, 34, and 35.
19. Define कुलपति । Who is कुलपति in शकुन्तला ? [कण्व is here the कुलपति] ।
- 26 (a) Write notes on—विदितभक्तिम् । See Act I under 'सा खलु विदितभक्ति' मां महर्षेः कथयति" ।
- (b) On कुसुमावचायम् (Act IV beginning)
- (c) सीहद and सीहाद (see Addendum just after "Intro.")
- (d) गौतमीवर्जम् (see Act IV)
- (e) भव (Act VII)
- (f) गन्तुं जिह्मि (Act VII)

